CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

IN HONOUR OF

ACHARYA

BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRI

JĀMBHEKAR

(1812-1846)

375

APPRECIATIONS AND OPINIONS

APPRECIATIONS AND OPINIONS

(1)

H. E. Shri. M. S. ANEY, Governor of Bihar, Patna.

The "Memoirs and Writings of Ācharya Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar" compiled and edited by Mr. G. G. Jambhekar, is a unique work. For the first time, after the lapse of more than a century, the Marathi-speaking world is being supplied with an authentic account of the life and work of that great Mahārāshtrian, who in the early days of British rule, attained a position of great eminence in the public life of the city of Bombay, sheerly by dint of his ability and industry. He is undoubtedly the first Shāstri (Sanskrit Pundit) who took up the study of English, and only in a few years acquired complete mastery of that language, the science of mathematics, and several other branches of natural science. He may be rightly called the pioneer of public life in Bombay.

Bāl Shāstri was the first Indian to be appointed a Professor of Mathematics in the Elphinstone College of Bombay, and had among his students Prof. Kero Lakshman Chhatre, Dr. Bhau Daji, Dr. Dadabhai Naoroji and several others, who earned distinction in later life. He wrote text-books on Marathi grammar and several other subjects for use in schools, and was one of the first architects of modern Marathi prose. His contributions as an Oriental scholar, though few, are of great interest and importance. He was also nominated J. P., a rare distinction for a man of ordinary means in those days. He thus succeeded in earning the good opinion of the people and Government of his time.

Bāl Shāstri stood for the remarriage of young widows, and for the Shuddhi and readmission into Hinduism of those who were converted. He had the courage to fight with European missionaries for the assertion of this right. He was a philanthropist who used most of his income in doing public good or charity.

This brilliant son of Mahārāshtra lived only for thirty-three years. But considering the marvellous nature and excellence of the work done by him in this short life, one is reminded of the achievements of His Holiness the First Shankarāchārya, the propounder of Advaita Siddhānt and of Shri Jnāneshwara Maharaj, the premier poet-saint of Mahārāshtra.

Mr Jambhekar, the author of these Volumes, is a well-known journalist and a writer of reputation. His "Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century" is written in a rather challenging style. He has, however, taken considerable pains, at very great sacrifice, to unearth the materials for this biography. The work is not merely the story of the life of Bāl Shāstri, but a chronicle of events of public importance that took place a hundred years ago in Bombay and Maharāshtra, and therefore of the utmost interest to students of history of the early days of British rule in the Bombay Presidency. Lovers of the Marathi language will feel deeply indebted to the author for presenting them a highly interesting biography of one of the Ācharyas that laid the foundations of, and moulded the form of modern Marathi prose. Accordingly, these Centenary Memorial Volumes deserve to be on the shelf of every lover of Marathi literature, and in the hands of every student of the Marathi language in the higher classes

---

(2)

Prof N. G CHAPEKAR, B A, LL B

Research Guide in Marathi, Fergusson College, Poona

A unique personality as that of Bāl Shāstri Jāmbhekar, the Pioneer of Modern Mahārashtra in different fields, required for its biographical presentation a person endowed with a critical mind and capacity for patient research The author, Mr G. G. Jambhekar (ex-editor of the 'Lōkashikshan') possesses that essential qualification in an iminent degree. He has unquestionably displayed remarkable energy and insight in hunting and digging up the all too scanty and scattered materials, which lay buried in obscurity for nearly a century It was, indeed, a stupendous task Obituary and other appreciative notices, official reports and files, private papers and correspondence, as well as the vast literature calculated to furnish some clue to the annals of the early nineteenth century, have been all laboriously utilized, with the result, that the editor has remarkably succeeded in discovering the forgotten greatness of the hero, after the lapse of a century

The two of the four proposed Centenary Memorial Volumes before me are, in my judgment, a fine example of indefatiguable

and intelligent research. One of them consists of the *Select Writings of Bāl Shāstri*—both English and Marathi—on various subjects; and the other of several interesting Appendices containing authentic *Biographical Materials* with critical notes by the editor. These records are valuable in that they throw a flood of light on the social condition of that obscure period, and provide us with a healthy reading. I make no doubt, therefore, that these Memorial Volumes deserve every encouragement and support of the University.

---

(3)

R. P. PATWARDHAN, M.A. (OXON.), I.E.S.
Director of Public Instruction (Retd.), Poona.

I have read this work with very great interest and profit. Years of patient labour have gone to its making : it is not as if the material lay ready to hand and needed only to be collated and digested. On the contrary, almost every bit of information, every small or big document, had to be brought to light by diligent search among musty record-rooms, or ingeneous inquiry with likely informants. In the result, we have here some eight hundred pages of original material, which is valuable not only for a biography of Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar, but also for the light it throws on many aspects of the history of Mahārāshtra in the second quarter of the nineteenth century.

Mr. Jambhekar was prompted to undertake the immense labour involved in the present work, by a feeling of indignation that posterity had not done justice to the memory of his great namesake. He has achieved notable success in the task he set to himself, and the reader of the following pages can form for himself a fairly clear picture of the man Bāl Shāstri Jāmbhekar was. He was indeed a most remarkable man. Born five years before the battle of Kirkee, Bāl Shāstri belonged to the very first generation of English-educated Mahārāshtrians. The avidity with which he took to the New Learning is reminiscent of the 15th century Renaissance scholars in Western Europe. Nor was his anxiety to make the light of the New Learning available to his non-English-knowing compatriots less remarkable. Not only did

he write or help in the preparation of text books in Marathi on Grammar, Etymology, Geography, History and even on Differential and Integral Calculus—that was incidental to his duties as an Educational Officer under Government—but he edited for some years, the first Anglo-Marathi weekly and the first Marathi monthly magazine In the midst of all this work, he found time to contribute scholarly articles to the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society A keen social reformer, he yet held fast to his moorings in Hindu religion and culture Nor was he a sycophant, but held independent views on public questions, and freely expressed them The obituary and appreciative notices about him printed in the present work bear evidence to the great impression made by him on his contemporaries, both European and Indian, and make us feel that if Death had not laid its hand on him at the all too premature age of 33, he would have been a Ranade in his generation and perhaps one even greater than that great man

While thus successful in its main task, Mr Jambhekar's work is noteworthy in yet another way It is a model of painstaking research and meticulously accurate writing (in spite of a few minor slips) Mr Jambhekar is a severe critic of loose and slipshod writing At times, he is indeed too severe and rather hypercritical but the reader will, I trust, readily forgive him for this, and will be eagerly looking forward to his next and last volume, dealing with the Life and Times of Bāl Gangādhar Shastri Jāmbhekar

Scholarly works like the present can never be financial successes They, therefore, need all the help that the generous public and Government can possibly extend to them

---

(4)

Dr A S ALTEKAR, M A, D Litt Head of the Department of Ancient Indian History and Culture, Patna

I read portions of the printed file copy of the formes of the Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar (1812 to 1842) compiled by Mr G G. Jambhekar They showed me very clearly that the work will be a very

valuable one for the reconstruction of the educational, social and cultural history of Maharāshtra of the little known and less studied period which marked the transition to the British administration To collect the scattered data for these Volumes from sources difficult to procure was a strenous, troublesome and costly task Mr Jambhekar has not only executed it with success and ability but has also utilized the data for presenting an authoritative picture of the life of the age, in a manner that will bring credit to research workers of established reputation The work will be indispensable for the students of the history of the period it covers and therefore deserves encouragement and financial support from the Government the Univesities and similar bodies

---

(5)

The Hon'ble Mr N V GADGIL B A LL B
Minister for Works Mines and Power New Delhi

I am grateful to Mr G G Jambhekar for giving me an opportunity to go through the interesting volumes of his work—'Memoirs and Writings of Acharya Bal Gangadhar Shastri Jambhekar It seems that somehow or other but certainly [illegible] his work have [illegible] arashtra I am [illegible] Jambhekar has done great service in the interests of historical research and perspective The three volumes so far published give a correct picture about Bal Shastri himself his contemporary personalities and life of the society at that time Bal Shastri was evidently a pioneer a thinker,—and to some extent a prophet His writings and his activities in various fields go to show that he was a personality far in advance of any of his countrymen in his age He has left his mark on modern Marathi literature and tried to establish a tradition which unfortunately was not continued I hope these Centenary Memorial Volumes will receive adequate public response and congratulate Mr Jambhekar on the successful execution of a very worthy and arduous task

---

(6)

P K GODE, M A, Curator,
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

It is now more than six years ago that Shri G G Jambhekar, the well known editor of the '*Lokashikshana*", projected a series of four volumes to commemorate the death centenary of Bal Gangadhar Shastri Jambhekar, Father of Modern Maharashtra, who passed away on 17th May 1846 He had intended to bring out at least the second of these volumes, on that memorable occasion, but unfortunately, owing to very serious press difficulties, it was not found possible to do so We may, however, well congratulate the author on now giving us at once, the first three of the proposed volumes instead of one

The whole project of the Centenary Memorial Volumes is divided as follows —

Vol I—An *Introductory Survey of Biographical and Other* References during the century (1846 1946)

Vol II—Select Writings (English and Marathi) with two Indexes

Vol III—Biographical Materials (Appendices I-VI) with notes

Vol IV—Life and Times (in preparation)

Of these, the first three volumes that are now published, cover in the aggregate some 1200 pages of demy octavo size, in small print The subject-matter of Vols II and III is naturally bilingual to no small extent inasmuch as, it consists not only of some of the writings of Bal Shastri in English and Marathi, but also of a large variety of biographical materials assiduously collected from various sources The whole work bears ample testimony as much to the indefatiguable industry of Shri Jambhekar as to his scientific method of approach in the field of biographical writing Indeed, in him the great Pioneer has found a worthy biographer, possessing an uncommon critical acumen, coupled with a sense of literary veracity which takes nothing for granted, and a spirit of sympathy and understanding without which no biography of any personage, ancient or modern, could be worthily written Nor can we fail to admire the spirit of

earnestness and self-sacrifice of the author in shouldering single-handed, the heavy financial and other responsibilities in executing this great task.

The contents of Vols. II and III before us have an abiding value as sources of the literary, social, and cultural history of modern Mahārāshtra; especially because, the sources from which Shri. Jambhekar has gathered these materials, are generally unknown and inaccessible to ordinary students of literature and history. No less important than these two volumes of sources is Vol. I, which not only provides us with an admirable view-finder to them, but prepares the ground for Bāl Shāstri's biography proper, promised by the editor in the last and fourth volume of the project. In doing so, he had to cut down much rank growth of the many inadequate and incorrect estimates of his heroe's work and worth; and it would appear that he has applied his hatchet rather vigorously. His 'Introductory Survey', indeed a vivacious product of the pen of the editor of the '*Lokashikshana*', casts a lurid light on the slipshod method of writing adopted by some writers whose lucubrations, if not challenged in time, will pass down as authoritative to future generations. We are, therefore, very much indebted to Shri. Jambhekar for the enormous labour bestowed by him on these Memorial Volumes, which will go down to posterity as a model effort and achievement in the domain of biographical research. We also feel confident that he will be able before long, to give us his last volume which would be the coping stone of the great biographical monument, worthily commemorating the name and fame of Bāl Shāstri Jāmbhekar, Father of modern Mahārāshtra, to whom he pays a glowing tribute in the following dedicatory lines :—

"क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिमो मार्गदर्शकः ।
त्रयस्त्रिंशति वर्षेषु द्योतितामितविक्रमः ॥ ११ ॥
अतः पाण्डित्य-चारित्र्य-देशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।
आद्यो राष्ट्रगुरुर्बालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥"

CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

MEMOIRS AND WRITINGS
OF
ĀCHĀRYA
BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRI JĀMBHEKAR
(1812 - 1846)

PIONEER OF THE RENAISSANCE
IN
WESTERN INDIA
AND
FATHER OF MODERN MAHĀRĀSHTRA

COMPILED AND EDITED BY
GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR

WITH A FOREWORD
BY
The Hon'ble Shri. B. G. KHER
Chief Minister, Bombay

POONA

1950

ALL RIGHTS RESERVED

PUBLISHED BY

GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR

Lokashikshana-Karyalaya

199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ, खंड १-४

पश्चिम भारतांतील नवयुगप्रवर्तक
आणि
आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक
आचार्य
बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर
(१८१२-१८४६)
यांचें
जीवनवृत्त व लेखसंग्रह

संशोधक व संपादक
गणेश गंगाधर जांभेकर

पुरस्कर्ते
नामदार श्री० बाळ गंगाधर खेर
मुख्य मंत्री, मुंबई

पुणें
१९५०

सर्वाधिकार स्वाधीन

प्रकाशक :

गणेश गंगाधर जांभेकर

लोकशिक्षण-कार्यालय

१९९/५ सदाशिव पेठ, पुणे २

The Rising Sun that first lightened the paths of National Progress in Western India

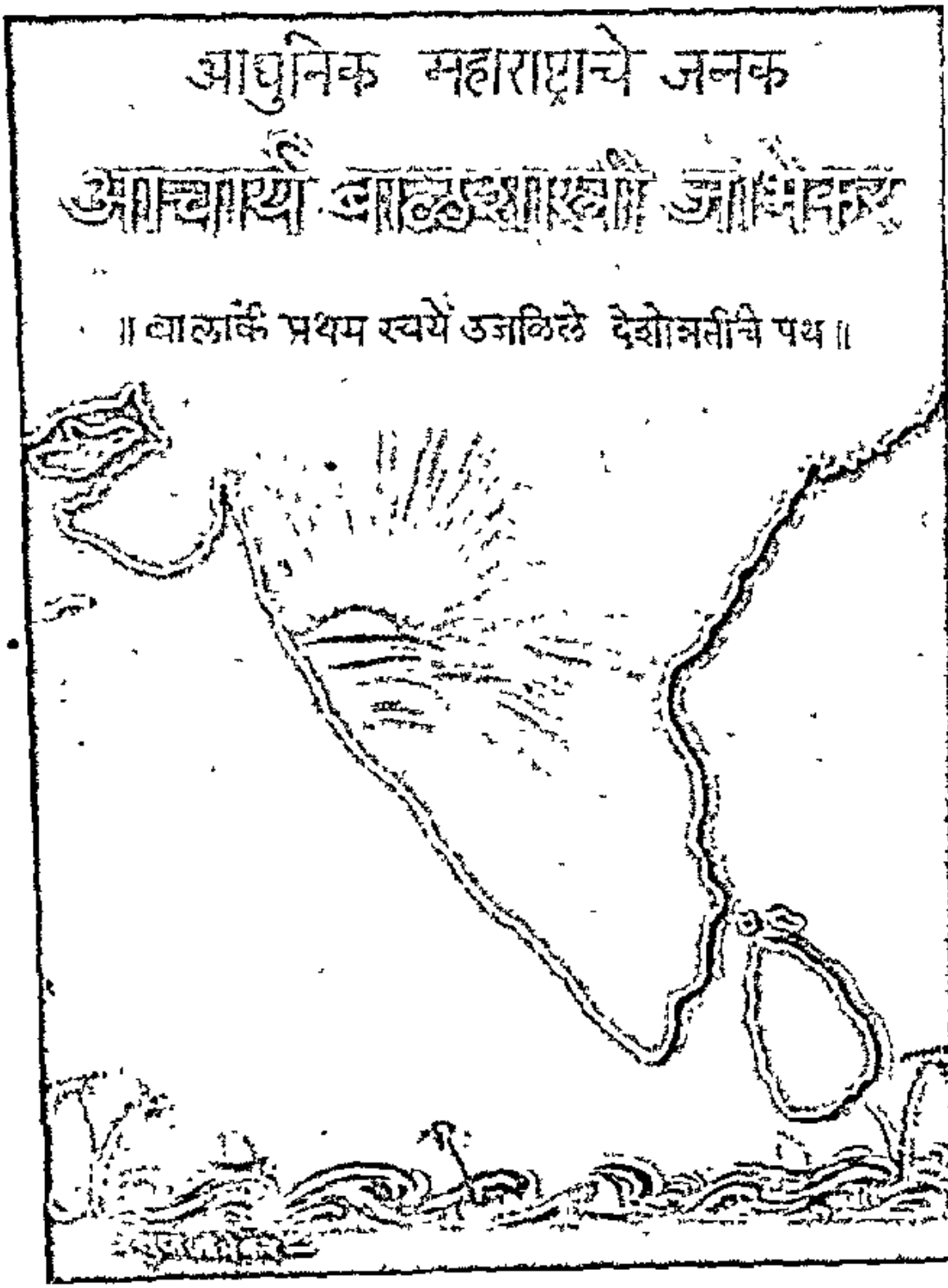

ACHARYA BALSHASTRI JAMBHEKAR

FATHER OF MODERN MAHARASHTRA

TO
THOSE BELOVED COUNTRYMEN
WHO WISH TO STUDY SCIENTIFICALLY
THE HISTORY OF MODERN MAHARASHTRA

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें
सशास्त्र अध्ययन करूं इच्छिणाऱ्या
प्रिय देशबांधवांस

।। श्रीमहाराष्ट्र-पितामह-शताब्दीयं पुण्यस्मरणम् ।।

महाराष्ट्रे वरे देश आङ्ग्लराजप्रशासिते ।
नरवीरः समुत्पन्नो राष्ट्रोन्नतिकरो महान् ।। १ ।।

गङ्गाधरसुतो बालः शास्त्री बालबृहस्पतिः ।
जाम्भेकरकुलोत्तंस आद्याचार्य इति स्मृतः ।। २ ।।

अतुलो गणितज्ञो हि ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।
प्राच्यपाश्चात्यशास्त्रज्ञो भाषाद्वादशकोविदः[2] ।। ३ ।।

अध्यापनपटुर्दाता समदर्शी च सज्जनः ।
भाऊ[3]-दादा[4]-केरे[5]-नाना[6] यस्य शिष्यवराः श्रुताः ।। ४ ।।

भूगोल-व्याकिर्यैतिर्ह्य[7]-शून्यलब्धि[8]-प्रबन्धकृत् ।
महाराष्ट्रियगद्यस्य संस्कर्ता सर्वसंमतः ।। ५ ।।

'दर्पण'[10]स्यैव विधाता यस्तथा 'दिग्दर्शन'[11]स्य च ।
आद्यः संपादको मान्यो महाराष्ट्रोपदेशकः ।। ६ ।।

---

1 The first College Professor in Western India, and the revered Guru of the first generation of English-educated men in the country.

2 Twelve languages, viz. English, French, Latin, Greek, Persian, Arabic, Sanskrit, Gujarati, Bengali, Hindustani, Kannada and Telugu.

3 Dr. Bhau Daji Lad, the leading physician, Indian antiquarian scholar, and public man of his time

4 Dr. Dadabhai Naoroji, "Grand Old Man of India."

5 Prof. Kero Lakshman Chhatre, the well-known mathematician and astronomer.

6 Rao Bahadur Nana Moroji Trilokekar, the urpight and strict Presidency Magistrate of Bombay, and Dewan of Indore State.

7 Grammar.

8 History.

9 Differential and Integral Calculus.

10 *The Bombay Durpun*, the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India (1832).

11 *The Digdurshun*, the first Marathi Monthly Magazine (1840).

॥ श्रीमहाराष्ट्र-पितामहाचें शताब्दीय पुण्यस्मरण ॥

आङ्ग्लसत्ताधिष्ठित महाराष्ट्र देशांत बाळ गंगाधर शास्त्री नामक राष्ट्रोन्नतिसाधक थोर नरवीर निर्माण झाला ॥ १ ॥

ह्या जांभेकर-कुलश्रेष्ठाला 'बालबृहस्पति', 'आद्याचार्य', असें संबोधिलें आहे ॥ २ ॥

हा अतुल गणिती व निष्णात ज्योतिषी होता; प्राच्य व पाश्चात्त्य शास्त्रें यास अवगत होतीं; आणि याला बारा[2] भाषा येत होत्या ॥ ३ ॥

हा शिक्षणविष्यांत अत्यंत कुशल, दानशील, समदर्शी व सज्जन होता. माऊ, दादा, केरू व नाना हे याचेच प्रसिद्ध शिष्योत्तम होत. ॥ ४ ॥

ह्यानें व्याकरण, भूगोल, इतिहास, शून्यलब्धिगणित इत्यादि विषयांवर ग्रंथरचना केली; आणि मराठी गद्याला योग्य वळण लावणारा ग्रंथकार म्हणून हा सर्वमान्य होता ॥ ५ ॥

हा 'दर्पणा'चा व 'दिग्दर्शना'चा निर्माता असून आपल्या उपदेशानें महाराष्ट्राला जागें करणारा हाच पहिला मान्यवर संपादक होय ॥ ६ ॥

---

१ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले 'प्रोफेसर' व पहिल्या पिढींतील आंग्ल-विद्यावंतांचे सर्वमान्य गुरुवर्य.

२ इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, ग्रीक, फार्सी, अरबी, संस्कृत, गुजराती, बंगाली, हिंदुस्तानी, कन्नड व तेलुगु.

३ सुप्रसिद्ध भिषग्वर, भारतीय पुराणेतिहास-संशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते, डॉ. माऊ दाजी लाड.

४ हिंदुस्थानाचे राजकीय भीष्माचार्य, डॉ. दादाभाई नौरोजी.

५ विख्यात गणिती व ज्योतिषी, प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे.

६ मुंबईचे न्यायनिष्ठुर प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानाचे दिवाण, रा. ब. नाना मोरोजी त्रिलोकेकर.

७ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले आंग्ल-देशभाषीय साप्ताहिक वृत्तपत्र–'दर्पण' (१८३२).

८ पहिले मराठी मासिक पुस्तक–'दिग्दर्शन' (१८४०).

प्राचीनलिपिलेखज्ञो नानाराष्ट्रेतिहासविद् ।
भारतीयपुरावृत्तशोधकाग्रेसरो मतः ॥ ७ ॥
गीर्वाणभाषानिपुणः स्वभाषाधर्मदीपकः ।
आद्यः प्रकाशकः ख्यातो 'ज्ञानदेवी'–विमर्शकः[13] ॥ ८ ॥
स्त्रीशिक्षाप्रेरको बालविधवोद्वाहचोदकः ।
क्रिस्तधर्मप्रसक्तस्य विप्रस्योद्धारकः स्मृतः[14] ॥ ९ ॥
स्वधर्मनिरतो धीर आद्यो लोकसुधारकः ।
विद्वद्भिर्महितो धुर्यो न्यायदर्शी[15] प्रियंवदः ॥ १० ॥
क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिमो मार्गदर्शकः ।
त्रयस्त्रिंशतिवर्षेषु द्योतितामितविक्रमः ॥ ११ ॥
अतः पाण्डित्यचारित्र्यदेशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।
आद्यो राष्ट्रगुरुर्बालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥

गाङ्गाधरिगणेशेन जाम्भेकरकुलात्मना ।
महात्मनः शताब्दीयपुण्यस्मरणकारिणी ॥ १३ ॥
रचिता द्वादशश्लोकी तोषायास्तु विवेकिनाम् ।
भक्त्योपहृतसंस्तुत्या प्रीयता च पितामहः ॥ १४ ॥

---

12 The foremost Indian antiquarian scholar, who began contributing valuable papers to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, since its establishment (1841).

13 He was the first to publish the '*Jnāneshwari*', the famous Marathi commentary on the '*Bhagavadgitā*', with different readings, as far back as 1845.

14 He brought back to the Hindu fold, the Brāhman boy Shreepat Sheshadri Paralikar, who had almost embraced Christianity, after administering to him the purificatory ceremonies prescribed by the Hindu Shāstras.

15 Justice of the Peace.

प्राचीन लिपिलेख लावणारा व नाना राष्ट्रेतिहास जाणणारा आद्य भारतीय पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून याची गणना आहे ॥ ७ ॥

हा संस्कृत भाषेंत निपुण असून स्वभाषा व स्वधर्म यांचा पुरस्कर्ता होता. पाठभेदयुक्त 'ज्ञानेश्वरी' यानेंच प्रथम प्रकाशित केली, अशी याची ख्याति आहे ॥ ८ ॥

ह्यानें स्त्रीशिक्षणास प्रेरणा दिली, बालविधवांच्या पुनर्विवाहाचें मंडन केलें, आणि क्रिस्ती धर्मावर भाळलेल्या ब्राह्मण-कुमारांला शुद्ध करून पुनः स्वधर्मांत घेतलें ॥ ९ ॥

हा स्वधर्मनिष्ठ असून आद्य धैर्यशाली समाजसुधारक होय. ह्याचें नेतृत्व विद्वन्मान्य होतें, आणि हा सामोपचारानें न्यायदेवतास साहाय्य करी ॥ १० ॥

ह्याप्रमाणें वयाच्या अवघ्या तेहतिसांत नानाविध कार्यक्षेत्रांत आद्य मार्गदर्शक होऊन यानें आपलें अपार सामर्थ्य प्रकट केलें ॥ ११ ॥

अर्थात् विद्वत्ता, सदाचार, देशभक्ति इत्यादि गुणांनीं अग्रगण्य असा हा बाळशास्त्री आधुनिक महाराष्ट्राचा आद्य 'राष्ट्रगुरु' व 'पितामह' होय ॥ १२ ॥

ह्या महात्म्याचें शतसांवत्सरिक पुण्यस्मरण करणारी ही द्वादशश्लोकी गणेश गंगाधर जोंभेकर यानें रचिली ॥ १३ ॥

ती विचारवंतांना संतोष देवो, आणि भक्तिभावानें अर्पिलेल्या ह्या प्रशस्तीनें तो 'पितामह' सुप्रसन्न होवो ! ॥ १४ ॥

---

९ ह्यांनी रॉयल् एशियाटिक सोसायटी (मुंबई शाखा) या संस्थेचें नियतकालिक सुरू (१८४१) होतांच त्यामध्यें अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध केले.

१० श्रीयुत शेषाद्रि परळीकर.

११ 'जस्टिस् ऑफ् दि पीस' या नात्यानें.

"THE NOBLEST EPITAPH TO HIS MEMORY!"

"To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shāstree."

—Sir *T. E. Perry*, Knight, Puisne Justice, Supreme Court, Bombay
(in the course of his Charge to the Grand Jury)

The Bombay Courier, July 10, 1846

"आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल."

"सिकवण्यास शास्त्रीबावासारखा मनुष्य मिळणें कठीण आणि त्या पुरुषाचे सौजन्य वगैरे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांष आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल."

–विष्णु नरसिंह जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणे

ता. १३ ऑगस्ट १८४१

PREFACE

A literary enterprise of the present type and dimensions probably demands a very candid Preface, and an attempt is made in the sequel to satisfy the demand.

It is now some seven years ago, that I first conceived the happy idea of bringing out, in the form of Centenary Memorial Volumes, the Memoirs and Writings of the late distinguished Āchārya Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar (1812-1846), the great forgotten worthy and Father of Modern Mahārāshtra. Being a scion of the same stock, though little connected directly with the subject of these Volumes, the hallowed name of Bāl Shāstri was never altogether unknown to me: having occasionally heard passing references to him from the lips of my beloved father, even as a child And as I was fond of reading the biographies of great men, ancient and modern, from my school-days, I made my first fair acquaintance with the life and achievements of that hero more than forty years ago, through the only short but interesting life-sketch written by the well-known Marathi scholar, the late Balkrishna Narayan Deo of Indore, so far back as 1892. Nor are the stray allusions to Bāl Shāstri and his work in the field of Marathi literature few and far between; though it must be owned that they fail, as a rule, to convey an adequate picture of that extraordinary personality. It is also recognised on all hands, that the original materials for an authentic and extensive biography of Bāl Shāstri Jāmbhekar have become extremely scarce and inaccessible, after the lapse of a century; particularly because, the rise of modern Marathi prose practically begins with him, and as we are a race devoid of proper historical sense and perspective, it is only during the last few generations that we have begun to take some serious interest in historical and biographical writing. A systematic constructive attempt at Bāl Shāstri's biography, therefore, was obviously a very arduous task which no scholar would venture to undertake; for, it was bound to tax all the leisure and energies of the intending biographer for some years. In fact, it was owing to my own heavy preoccupations in other fields that I could not

persuade myself, howsoever I wished, to handle this important subject earlier, until I was free to do so after the unfortunate winding up of the Lōkashikshana-Mandal, Ltd. by 1941–42. The historic revolutionary year 1942–43 came next, when no real patriotic worker in the country could remain an altogether silent spectator in the very midst of the struggle for national independence; and how I humbly acquitted myself during those exceptionally hazardous times is fairly known in responsible quarters. Suffice it to say, that when this white heat had considerably subsided by the middle of 1943, I personally realised very keenly the necessity of making once for all, one supreme effort to fulfil the great desideratum in the historical and biographical annals of modern Mahārāshtra; inasmuch as, the first memorable death-centenary of Bāl Shāstri was due to fall only three years later, on May 17, 1946; and accordingly, I made up my mind to throw myself heart and soul in this self-imposed venture since then.

With a view to equipping myself thoroughly for the proposed undertaking, I now began to ransack all the available printed sources of information both Marathi and English, bearing on the life and times of Bāl Shāstri. And I thus glanced through hundreds of pages week after week, and month after month,—of books and pamphlets, reports and blue-books, calendars and catalogues, and various other works of reference, as also of the oldest magazines and newspapers that could be found in all the leading libraries of Poona, both public and private; the encyclopædic and scholarly Mandlik Collection placed in the Library of the Fergusson College being a particular mine of valuable information and instruction for the study of that old period. I also started at this time copious correspondence all over Mahārāshtra, trying to collect all possible facts and information, written and oral, from likely informants, even the source of the available private daftars of illustrious contemporaries not excluded. Another important attempt in this direction was to secure from private individuals and old book-collectors, the oldest available editions of the many printed works of Bāl Shāstri. In this connection, a limited but most valuable help came to me from the late Ramakrishna Shankar Jambhekar of Korla, in Konkan (who alas ! is no more, to see the completion of the work so dear to him). It was he more than anybody else, who, out of his remarkable devotion for

Bāl Shāstri, had tried to collect years ago, his private papers and correspondence from his living kinsmen in Sawantwadi and Pombhurle, his native place. Nay more. Residing in a far-off corner in Konkan, and only educated in an Anglo-Vernacular School, he had the ambition in his early days to write the life of Bāl Shāstri, and with that view had the brain and the pluck to correspond with Dr. Dadabhai Naoroji, the Grand Old Man of India, so far back as 1909, and secure from him a few of his most vivid and valuable recollections about his great Guru, during the forties of the last century! And what is more pertinent here, that devoted kinsman of Bāl Shāstri, who was all along extremely keen on getting a proper biography of his hero written by some competent scholar of Mahārāshtra, had entrusted to Prof. (now Mahāmahōpādhyāya) D. V. Potdar, some rare authentic documents and copies of letters collected by him for this purpose. But somehow, in spite of the many importunate inquires of that gentleman, these precious records remained altogether idle in the hands of that reputed Professor of History for more than fifteen years, without being turned to any good account; until at last, the old disappointed man thought of me, and asked Prof. Potdar to hand over the same records to me for my use, for which kind regard for me I am ever thankful to him.

After more than a year's exploration in the libraries and family archives in Poona, however, it became quite clear to me that not Poona, but Bombay, the main scene of Bāl Shāstri's life and activities, was the proper field for further investigation. About the middle of 1944, therefore, I shifted my centre of research-activity to the great capital of the Presidency. Here, besides occasional field-work in parts of the city and its suburbs, trying to gather authentic materials from old nooks and corners, I was chiefly occupied for some three years, in voracious reading and diligent collection of all sorts of facts and information, from hundreds of official files and scores of old newspapers preserved in the Bombay Secretariat Records Office to which I was kindly given ready access by Government. And I must say this to the credit of those old archives, that I have been able to extract the greater part of my valuable materials from that vast and rare historical store-house. I have, moreover, supplemented and checked my information and researches, wherever possible, from

the rare and precious books, pamphlets, magazines and newspapers that have been preserved mainly in the local branch of the Royal Asiatic Society, and to some extent in the Cama Oriental Institute, the Elphinstone College, and the Bombay Native General Library (now known as People's Library), as well as in the two outstanding collections of Marathi books in Mahārāshtra—the Marathi Grantha-Sangrahālayās of Thana and Bombay, to whose working secretaries my cordial thanks are due for their kind courtesy.

Now side by side with these assiduous researches and the collection of materials, the work of copying, selecting and digesting them had also to be managed; and copying-work in particular, presented serious practical difficulties. For, it proved to be not only immense in volume, but also extraordinarily trying. The hand-writing of the old official files which had to be handled by the score, was not easy to decipher for the ordinary assistant and typist; wherefore, to ensure accuracy, I had often myself to do the work for him, and furnish him the copy. Nor was it less irksome to typewrite faithfully and compare again the number of required extracts from the old rickety newspaper-files produced on the office-table. In fact, these and other practical difficulties can be properly realised only by those who have handled such type of work which, moreover, had to be sped up in the few and stated hours at one's disposal. Obviously, trained and efficient hands were needed; but these could not be had for temporary work and parsimonious remuneration. Thus, finance was the crux of the problem, and I had neither public nor private funds to help me, though life and work in Bombay required high payment at every turn. In this case, moreover, I had not only to bear my own expenses for months and years together in the costly metropolis, but had also to find money for the work, by persuading a few friends and sympathisers from day to day. In the result, many a temporary assistant and typist left the job half-way, sometimes creating not a little trouble for his successor! Even so, under these very depressing circumstances, I had to plod on as best as I could, not mindful of the many delays, inconveniences and disappointments. And unfortunately for me, as if these hardships were not enough, the rigorous pressure of work seriously heightened my intestinal troubles,

and forced an expensive surgical operation on me in Bombay during this very period, which kept me confined to bed for a couple of months! I must say, however, that I tried even then to utilize these days of sickness and convalescence for the work in hand, while I may also add here, that my knees have been another source of serious trouble to me since then, owing to the abnormal strain put on them in ascending and descending hundreds of steps of the lofty buildings of Bombay, in the hurried pursuit of my proposed daily tasks.

I was, however, now in a position to map out the whole literary project by the end of the year 1945. The Centenary Memorial Volumes were to be four in all: Volume I—Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century (1846-1946); Volume II—Select Writings, English and Marathi; Volume III—Biographical Materials with Notes; and Volume IV—Life and Times. Of these, Volume II consisting of about 350 pages in demy octavo size, was soon prepared for the press, as it was intended to be published in Bombay on the fast-approaching memorable day of the first centenary of Bāl Shāstri's death—the 17th of May 1946, under the high auspices of the Hon'ble Prime Minister, Shri. B. G. Kher. But as Dame Fortune would have it again, the leading Marathi press which had definitely undertaken to bring out the said volume could not keep to the schedule, to the sore disappointment of all concerned! It should not be forgotten, however, that these crucial years constituted the most troublous times in the country—the whole atmosphere seething with public agitation, strikes, riots and what not; to say nothing of the high prices, stringent Government controls, and black-marketing rampant all round! In the result, after several unsuccessful attempts to carry on the printing work in Bombay, I was ultimately obliged to return to Poona by the end of 1947, to see the whole work through, with the help of some of the leading local presses, as best as I could. And it really appeared after some time, as though it would be possible to publish the three Volumes at least on the 103rd anniversary of Bāl Shāstri's death last year, when luckily, some highly important fresh materials bearing on his life and work came to light quite unexpectedly! Of these, the very interesting autobiographical fragment of the late Keshav Shivaram Bhawalkar,

a pupil of Bāl Shāstri, and his incomplete but informing short article on Bhau Mahājan were procured for my use, from their living descendants at Nagpur, by the two well-known Marathi scholars on that side—Dr. Y. K. Deshpande and Shri. H. N. Nene, to whom I am very much indebted; and these papers edited with critical notes have been separately included in Appendix III, Volume III of the present work. Again, an old lithographed copy of the exceedingly rare and valuable Marathi work by Bāl Shāstri on Differential and Integral Calculus, which perhaps nobody had seen for the last seventy years, was brought to my notice by the well-known collector of old books, Shri. S. G. Date of Poona, to whom my sincere thanks are due. Nor can I forget to acknowledge in this connection, the friendly assistance given to me by my friend, Prof. L. V. Gurjar, in editing its printed portions embodied in Appendix IV of the same Volume. Naturally, these labours and the special difficulty of printing a Marathi work on higher mathematics caused considerable delay; which, however, was usefully turned to account by me in searching the famous Peshwa Daftar in the Poona Alienation Office for some other important materials. These latter were then utilized to form the last two interesting Appendices V and VI.

Here, it would not be out of place, I trust, if I say a few words about the financial aspect of the enterprise. Properly speaking, such costly research-work and its publication can hardly be expected to be carried on, at the private expense of a small individual like myself, and can be successfully managed only with the liberal support of Government or other public funds intended to promote learning and social advancement. But unfortunately for us, this is not yet the happy order of the day; and until it comes, those individuals that feel called upon to undertake such good work cannot but patiently toil as far as they can, and suffer the consequences! Accordingly, the whole conception and execution of the present project has been entirely voluntary and personal. And I may be permitted to say, that I have all along regarded it as public work, and have been doing it for the last seven years much in the same way that I have worked throughout my long career. Yet, "money makes the mare go" is a popular maxim, the truth of which is poignantly realized in the affairs

of public life no less than in private. Thus, the cost of preparing for the press, and of printing and binding along with the paper and illustrations etc. a very limited edition of these three substantial Volumes in English and Marathi, covering in the aggregate something like 1200 pages of demy octavo size, in small print, may be easily put at Rs. 15,000/–; to say nothing of the preliminary expenses and the literary labours of the author, who has been ceaselessly toiling single-handed, at considerable personal sacrifice for all these years, also shouldering at the same time the financial burden and risks of the whole undertaking, which may be easily put at another Rs. 15,000 without exaggeration, making a grand total of Rs 30,000! I would not, therefore, be true to myself, if I did not openly acknowledge the kind pecuniary help that I have been able to secure from some appreciative sympathisers, on my earnest appeal to them. Among these good men, I mention first and foremost, Rao Bahadur M. B. Jambhekar of Harihar, who, no less for the intrinsic value of the work than for his fraternal regard for me, readily offered a handsome donation of Rs. 1,000 more than five years ago, to set the ball rolling. I should next acknowledge the kind assistance of the late Dr. R. H. Bhadkamkar (whom I cannot but remember with gratitude) who, at my request, was pleased to supply freely the printing paper that was needed to bring out the first proposed volume,—which practically meant a no less valuable donation in those difficult times, and for the formal posthumous adjustment of which I have to offer my sincere thanks to his good son, Shri. V. R. Bhadkamkar and son-in-law, Shri. J. L. Joshi. Shri. B V. Tambe, J P., who is much interested in the work, has also been good enough to enter his name in Class I (Rs. 1000), and has been ever ready to accommodate whenever called upon to do so. I then deem it a special privilege and an honour, that H. E. Shri M. S. Aney, Governor of Bihar, and Mr. Justice M. V. Bhide, M.A., I.C.S. (Retd.) have each offered a donation of Rs 500 (Class II), and have expressed their high appreciation of the work, for which I feel very thankful to them. Shri. Bapuji Aney has, moreover, rendered a great service to the Centenary Memorial of Bāl Shāstri Jāmbhekar, by delivering on the occasion of the annual meeting of the Gangānāth Jhā Research Institute at Allahabad, on 9th April 1949, a very instructive presidential address on the life and work of that

pioneer Orientalist of India; and what is more, he was good enough to make a suitable reference to these Volumes on that great occasion. Under Class II, I have also to express my hearty thanks to two valued friends of mine in Bombay for their generous gifts; for I know that they are not so well-off as to make these contributions easily. One of these is Shri. W. R. Talwalkar, who has been a great admirer of Bāl Shāstri; and the other young donor, who, with equal admiration for him chooses to remain *incognito*, was good enough even to offer for a few days his small leisure, to help the copying-work in the Secretariat Records Office. Among donors of Class III (Rs. 250), there are some half a dozen good men who appreciate the work, the more noteworthy being Rao Bahadur G. S. Sardesai, the veteran historian of Mahārāshtra, and my friend Shri. B B. Dhavale, who has, moreover, helped me to secure a few donations. And lastly, Class IV (Rs. 125) consists of a dozen and more sympathisers, most of them being men of very ordinary means. It will thus be apparent that an amount of something like Rs. 8,000 or so, in the aggregate, has been offered mostly by friends and sympathisers of the humble author and his work, towards the preparation and publication of the proposed Centenary Memorial Volumes; which very limited amount, however, would cover only a small part of the actual total outlay. Yet, the practical value of these donations, modest as they are, can be well realized when it is remembered that even such a seat of learning as the University of Bombay could make a publication grant of Rs. 450/- only, for such a costly undertaking! Hence, all honour to those good men that have enabled me to push the great project to its present successful stage, with their kind contributions.

It now only remains for me to perform the very pleasant duty of making proper acknowledgements. And here, first and foremost, I do not know in what way I can repay the deep debt of gratitude I owe to our worthy Prime Minister, the Hon'ble Shri. B. G. Kher, for having spared some of his very precious hours amidst multifarious activities and heavy responsibilities, to write his interesting and valuable Foreword to these Memorial Volumes. While expressing my most sincere thanks to him for the favour, I really feel happy at the thought that he happens to preside today over the educational destinies of the Presidency or

State, the first broad foundations of which were laid by the late distinguished Bāl Shāstri Jāmbhekar. It is not also possible for me to thank adequately the Rt. Hon'ble Dr. M. R. Jayakar, the veteran Mahārāshtrian leader of Bombay, and the present esteemed Vice-Chancellor of the University of Poona, for having found leisure to go through the pages of these Volumes, and to contribute a very judicious and at the same time excellent Appreciation of the whole work. For this, however, no less than for commending it to Government and the public for proper help and recognition, I feel very grateful to him. Moreover, now that these two eminent and responsible leaders of Bombay and Mahārāshtra, as also Lōkanāyak Shri. Bapuji Aney, the recognised leader of C. P. and Berars, have unanimously acclaimed Bāl Shāstri Jāmbhekar as the greatest worthy of his age, may we not all strongly entertain and endorse the hope sincerely expressed by the Hon'ble Prime Minister in his own concluding remarks of the Foreword—namely, that "a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century"?

Here, I must also extend my cordial thanks to the many leading scholars residing in distant parts of the country, for having promptly favoured me with their valuable opinions on these Volumes, which I am glad to say, are indeed very appreciative and encouraging. Among these worthy gentlemen, I should feel specially grateful to that well-known octogenarian Marathi scholar, Shri. G. S Sardesai of Kolhapur, who, even in sickbed, has had the extraordinary interest and patience to go through the three Volumes forthwith, and has been kind enough to express his generous appreciation of the work in unusually warm terms.

Next, I have great pleasure in acknowledging the many debts I owe to all those persons that have helped me in various ways. And firstly, let me thank the Honorary Librarian, and particularly the Assistant Librarian, Shri. R. S. Parakhi of the Fergusson College, Poona, for their kindness and uniform courtesy in allowing me the free use of their splendid Library, of which the Mandlik Collection especially, is a great asset and ornament. I must also thank Shri. B. V. Tambe, J.P. and

Professors K. P. Kulkarni and S. S. Khanwelkar for having often made available to me, from the rich libraries of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society and the Elphinstone College, many a rare and valuable work which could be found nowhere else. I must then express my special thanks to those that have helped me with some extremely rare Marathi books, magazines and newspapers that have been very useful to me in the preparation of these Volumes. Among these, I am glad to mention my Poona friends—Prof. D. V. Potdar, Prof. T. S. Shejawalkar, Shri. S. G. Date and Shri. G. H. Khare; and among Bombay friends—Prof. N. R. Phatak and Shri. A. K. Priyolkar, no less than the late lamented Bapusaheb Bhatavadekar and his cultured daughter, Miss Gargi, P.A. Nor can I forget to mention my esteemed friends Shri. V. S. Sarawate, the celebrated Marathi scholar of Central India, and Vidyābhūshan Shri. Bālāchārya Khuperkar of Kolhapur.

The copying-work in connection with the project has, as has been said elsewhere, been very voluminous and trying; and much of it had to be done also by hand. And here I must say, that but for the timely and willing help offered by some young volunteers, this work would have been quite unmanageable. I am, therefore, very much thankful to all of them,—Shankar Mavalankar, Bhagawan Bapat, Chhabu Dandavate, and Pandharinath Bokil being more noteworthy. The services of Bhalchandra Gurjar in this field, however, have been exceptionally valuable; he being the most devoted and unfailing worker ever at hand. I am also inclined in this connection to throw away my usual reticence in acknowledging the domestic help received—the loving assistance of my two daughters, Miss Sudhā (now Mrs. Manerikar) and Mrs. Kusum Khānwelkar, and at times even of their good mother, Mrs. Shāradabāi; all of whom have, moreover, tried to lighten my cares and keep me fit for the strenuous work on hand. I must also thank here Shri. Achyut Ghogale, the very promising young modern artist of Mahārāshtra, for his friendly guidance in the execution of the attractive design by Miss Sudhā, suggestive of Bāl Shāstri's special mission in life.

A word of acknowledgment about the printing and general get-up of the Memorial Volumes. No one perhaps realises the

many shortcomings and imperfections of the work as keenly as myself; and I may say, in a general way, that its get-up taken as a whole, has not been quite in keeping with its dignity and importance. But every one connected with the publishing line in these days knows how printing, in general, even in the best of presses in Bombay and Poona, has deteriorated during the post-war years; whence, it has become unusually difficult to get good and timely work out of them. And though it may be admitted that they have their peculiar difficulties to contend with, my own misfortune has been that I had to harness some half a dozen well-known printing works both in Bombay and Poona, to get the three Volumes duly completed during as many years and more! Naturally, though quite inevitably, the quality of printing and the general get-up have suffered not a little in every way. Even so, I am bound to say that I feel thankful to all of them; but especially to Shri. B. G. Dhavale, Director of the Karnatak Printing Press in Bombay; and to Shri. S. R. Sardesai, Manager of the Samarth Bharat Press, no less than to Shri. T. R Deogirikar, Trustee, and D. T Joshi, Manager of the Chitra Shālā Press in Poona, for having patiently helped me through these difficult times. I cannot also forget to record here, the prompt and excellent service rendered to these Memorial Volumes, at modest rates, by the late Shri. M. Desai and Commercial Art Engravers of Bombay, in the preparation of process-blocks etc. required for their illustration.

It is, indeed, well-nigh impossible to acknowledge individually and specifically, all kind of help received by me in connection with this very prolonged work. While remembering, therefore every good turn done to me, I must finally content myself by offering my very sincere thanks to my elderly friends, Shri. M. B., D. K and V. K. Jambhekar as well as Shri. G G. Talwalkar and R. N. Sabnis, who were the first to bless the great undertaking with their pecuniary help; to my learned friends, Professors N. G. Chapekar, P. K. Gode, K. M. Khadye and D. D. Vadekar, who have evinced a deep scholarly interest in the whole work; and last but not the least, to my sympathetic friends, Āchārya S. J. Bhagawat, Shri. J. L. Joshi, S. R. Tikekar and S. S. Khanwelkar, who have been helpful to me in other ways.

Lastly, before concluding this rather lengthy Preface, let me bow, in all humility, to the Gracious Providence for having given me courage and strength, through all kinds of trials and tribulations, both private and public (extending over a decade !), to bring the proposed Centenary Memorial Volumes to the present successful stage; and let me earnestly pray, that He should grant unto me the further necessary strength, to enable me to lay the coping-stone over the whole monument—to bring out the fourth and last Volume on Life and Times of Bāl Shāstri Jāmbhekar, as early as it may be.

G. G. Jambhekar

October 20th, 1950
199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

FOREWORD

I do not know why the author's choice to write a foreword for these extremely interesting volumes in memory of the centenary of Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar should have fallen on me. It is possible that the author's affection for me is the real reason. Having agreed, I shall try to write a short foreword.

The life of Bāl Shāstri is an inspiration and a beacon light. The subject of these volumes, Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar, was no doubt an extraordinary man. He lived and did all his life-work in the first half of the last century He was born about the year 1812 and died on 17th May 1846. This was a period remarkable for general stagnation, despondency and cultural demoralization in Western India. The Mahrattas who for a century before had been accepted as virtual rulers of a large part of India were slowly but surely being brought into the ever-widening ambit of British paramountcy. In 1818 the last of the Peshwas was pensioned off to Brahmāvarta, and shortly thereafter the Chhatrapati of Satara followed suit. People in Western India began to think in terms of the advent of Kaliyuga and fatalism. The old tradition of warriors and statesmen administering the country had come to an end. A new generation of scholars, patriots and social reformers born and bred in the new atmosphere had to begin.

Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar seems to have been not more than 33 years of age when he died prematurely in 1846. Yet, in this short space of life, so many remarkable achievements stand to his credit. Not only was he master of Marathi, his mother-tongue, and of Sanskrit, the then traditional language of learning, but he attained a proficiency in English (which seems surprising even today) and also in mathematics, astronomy and natural sciences, all studied through the medium of English. He wrote a number of articles in that language and also in Marathi for the enlightenment of his countrymen. He also knew Latin, Greek, French, Persian, Arabic, Gujarati,

Kannada, Telugu, Bengali and Hindi. Though all his work was done at such a young age, he has displayed a keen foresight, an intelligent appraisal of events, and a sober and wide outlook on life, and above all, a keen desire to reform and serve the country. His English articles in the weekly 'Durpun', the first Ango-Vernacular newspaper in Western India which he ably conducted, his Marathi magazine 'Dig-Durshun', the first of its kind in the language, and the various books he wrote covered a very wide range of subjects : from widow-remarriage to the evolution of the Marathi script and deciphering of old inscriptions, from measures of reform in his Majesty's Privy Council to the necessity of Indians studying European medicine, from the intricacies of a new Marathi grammar to the importance of geography and the advantages of pure and applied mathematics, and from the microscope and steam-engine to astronomy and "inquiries regarding intellectual powers and the investigation of truth". And all this was done within some fifteen years of a life of active Government service ! No wonder the Shāstri was acclaimed by his contemporaries as "far in advance of any of his countrymen", "a conspicuous ornament of the society", and "the most learned native who has yet appeared in Western India;" and all the prominent citizens of this Province—Indian and English—joined in paying a tribute of respect to his great abilities and character. Among his admiring pupils were such distinguished men as Dr. Bhau Dajee, Shri Bhogilal Pranvallabhadas, Prof. Kero Laxman Chhatre, Rao Bahadur Nana Morojee, and last but not the least, Maharshi Dadabhai Naoroji, who paid him a glowing tribute of affection and reverence. I cannot help culling the following few extracts regarding his remarkable personality from some of these tributes :—

(1) Sir Erskine Perry, an eminent scholar and judge of the Supreme Court of Bombay, said of him in the course of his charge to the Grand Jury :—

> "To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic; and to the influence which was the just and natural result of a character and

mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāll Shāstree."

(2) The Report of the Board of Education for the year 1846 contained the following :—

"Bāll Shāstree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition, enabled him to take a high place among the best scholars of the day; but in addition to this acquired knowledge, his simple, unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen, ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring, secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character."

(3) Dadabhai Naoroji wrote of him in the year 1909 :—

" I know him only as my teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. ..... We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. ..... Had he lived, he would certainly have become the first Indian Professor in all India, and right well indeed would he have deserved. His death was a loss not only to our Institution but to the whole community. ..... He was President of our Native Improvement Society. ..... Under his able, amiable

and inspiring guidance, the student-members derived great benefit indeed."

(4) Sir Narayan Chandavarkar, High Court Judge, eulogised *him in the following words, on the memorable occasion* of the Centenary Celebrations of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, in the year 1905 :—

> "The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of this Society was Professor Bāl Shāstri Jāmbhekar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shāstri", etc.

And he also observed in the course of his anniversary address at the Elphinstone College in 1910 as under :—

> "He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College. ..... He was a scholar, and his papers on antiquarian subjects contributed to the pages of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, mark the greatness of his scholarship. His 'remarkable facility and elegance in English composition' and 'his simple, unostentatious deportment', his studious habits, and above all, the purity of his character will be found acknowledged in some of the official records of the time.....What deserves particular mention is that Bāl Shāstri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him, Hindus, Parsis, Mahomedans and Christians were all alike."

The Editor of these Volumes has taken considerable pains to make the work as complete as it can be at this distance of time. He has given us the Select Writings, both English and Marathi, of Bāl Shāstri Jāmbhekar (Volume II), and has collected in six valuable Appendices various useful data about his life, not available so far, and buried in Government archives and elsewhere (Volume III). Also attached is a learned Introduction (Volume I) surveying the biographical *and other references to the Shāstri in Marathi literature*, during the last hundred years, which I wish had been less critical of other people. And there are also many old illustrations and a useful index.

I cannot help remarking that the author has been unnecessarily suspicious of the authors of the older generation for not writing a fuller and proper biography of his hero. I would say,

"कनकभूषणसग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि हि शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥"

I would not attribute motives to others for ignoring the subject of the biography of the late Bāl Shāstri, but say,

"भ्रमन्वनान्ते नवमञ्जरीषु
नु षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् ।
सा किं न रम्या स च किं न रन्ता
बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥"

But as the author remarks :—

"स्वयंमन्यता व छिद्रान्वेषणनिपुणता हे त्याचे (पुणेरी विद्वानाचे) गुणविशेष आजकालचे होत असें म्हणण्याचें कारण नाहीं."

I have, however, no hesitation in saying, so far as I am in a position to judge, that the Editor has done full justice to this *pioneer reformer, scholar and lover of Mahārāshtra*, by showing his life and work in their proper perspective. His present work, dealing with a period of history of this country which because it has no romance or glamour in it has long *been neglected, serves as a useful guide to the thoughts*, customs and manners of the times of Bāl Shāstri, and the condition of the society in Mahārāshtra of the days before the great stalwarts Dadabhai Naoroji and Mahadeo Govind Ranade *started their patriotic work. It is a worthy addition to the* biographical literature in Marathi. The amount of research and labour which the author has bestowed on these Volumes is worthy of the great scholar who is their object, and perhaps *no one else could have done what the author who is a devoted* descendant of the hero of this work has done. If Bāl Shāstri had been spared, he would have no doubt become the most eminent Mahārāshtrian and Indian of the last century. The

first volume is written in a challenging style which lends piquancy to the subject, and is bound to afford a valuable opportunity to the professional critics to exhibit their skill, at least to such of them as are bewailing their *ennui* and saying to themselves,

" नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥ "

In conclusion, I hope that these Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Shāstri Jāmbhekar will be widely read with interest, and that a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century.

B. G. Kher

October 12th, 1950
Queen's Gardens, Poona 1

APPRECIATION

Shri. G. G. Jambhekar, the well known ex-Editor of the Lōkashikshana Magazine, sent me for my perusal from time to time, portions of the Centenary Memorial Volumes which he has compiled in honour of the late distinguished Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar After glancing through these pages, I am happy to be able to testify to the author's devoted labour extending over several years, and his success in presenting to the Marathi-speaking public a work of conspicuous merit.

Bāl Shāstri Jāmbhekar was an eminent leader of thought who lived and flourished about a hundred years ago Mahārāshtra was then awaking from the stupor consequent on the downfall of the Marāthā Rule and its replacement by the British Power in the Bombay Presidency. It is not, therefore, a matter of surprise that present-day Mahārāshtra has only a fragmentary knowledge of this great man He was a prominent public figure brought to the surface by the forces of those times. He led the renaissance of Indian thought which had its origin in the city of Bombay, and developed some special features thereof which still continue to be the characteristics of Bombay public life. As a pioneer educationist, he formed a remarkable link between Indian and European thought, and had consequently the opportunity and privilege of laying in that city, the earliest foundations of almost all the activities that constituted public life in those times. Education, literature, science, Indian antiquarian research, journalism, social reform and political progress—all these received his attention in due proportion. His capacious mind comprehended all these as complementary aspects of our national life, and it may be mentioned that later historians, capable and willing to judge his life without inter-city bias, have regarded it as a singular coincidence that the person selected by Fortune for this pioneer work was a leader of far-sighted and balanced views.

During his very brief life of thirty-three years, Bāl Shāstri completed an all-round effort of extraordinary dimensions. In 1830, at the early age of seventeen, he started his meteoric

career first as Deputy, and only two years later, as the full-fledged Native Secretary to the Bombay Native Education Society, which may be said to be in embryo the Educational Department of the Presidency in those days. In this capacity, he contrived to write and get written by his friends several books in Marathi, which had the effect of training that language to run in smooth and correct literary channels.

In 1834, when Elphinstone College was founded in Bombay, Bāl Shāstri occupied for ten continuous years, the post of Assistant Professorship of Mathematics and Science, and even officiated as Acting Professor for the last two years, in the place of Mr. A. B. Orlebar, M.A., one of the two distinguished Elphinstone Professors that were sent out from England to lay the foundations of that famous institution. As such, Bāl Shāstri produced eminent pupils like the late Dr. Dadabhai Naoroji, Dr. Bhau Daji, Rao Bahadur Nana Moroji, Prof. Kero Lakshman Chhatre, and Raosaheb Bhogilal Pranwallabhadas, all of whom had the highest regard for his learning and character. Bāl Shāstri also gradually laid the foundations of popular education, and his pupils became eventually the leaders of literary thought in the Presidency. He knew well about a dozen European and Indian languages, ancient and modern, and his wide acquaintance with the progressive thought of India and England enabled him to take a prominent part in the activities of such learned bodies as the Bombay Geographical Society and the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, which helped the growth of research in scientific subjects as well as in Indian antiquities.

In 1832, it was Bāl Shāstri who first initiated an effort in high-class journalism in Western India, by conducting an Anglo-Marathi weekly called the 'Bombay Durpun' (the Bombay Mirror), and eight years later, a monthly magazine called the 'Digdurshun', the first of its kind in Marathi. These two periodicals enabled him to influence public opinion and give it a progressive turn in matters social, political and educational. He thus shaped the public life of Bombay and was in the forefront of the reform movement. His contributions in various fields were well recognised by all his contemporaries. But gradually, owing to an unexpected turn in the wheel of Fortune, the literary and other activities of Poona assumed a hectic as-

cendancy, and in consequence, the sober work of Bāl Shāstri Jāmbhekar and his colleagues in Bombay was pushed into the back-ground. The author of these volumes devotes a large part of his scholarly Introductory Survey (Vol. I) to a trenchant criticism of this phenomenon; but the fervour of his comments will be intelligible to those who are aware of the circumstances which tipped the balance in favour of Poona.

This work, among other things, will give publicity, though late in the day, to some of the Select Writings—English and Marathi, of Bāl Shāstri (Vol. II), which lay undiscovered on dusty shelves for a long time. Their perusal will show how very informative they were, and the author deserves our congratulations that, with the laborious work of several years, he has succeeded in dragging these writings out of oblivion. They exhibit, moreover, the protean intellect of Bāl Shāstri, as also the easy grace with which he could write Marathi and English.

Volume III contains in six Appendices very valuable biographical and other material which the author has collected after considerable research and labour. It extends over about a hundred years, and is being placed for the first time before the public. The author's historical and critical notes on this material show wide reading, and will be found both interesting and instructive. All these Appendices are very useful in their own way; but Appendix III is particularly valuable, inasmuch as, it contains a portraiture of Professor Bāl Shāstri Jāmbhekar, as disclosed in an unpublished autobiographical fragment written by one of his devoted pupils, some sixty years ago. Being the authentic record of the impressions left on the mind of a young contemporary, the document is very precious, and reveals the extraordinary personality of Bāl Shāstri.

The present publication, enlivened as it is by the insertion of many old illustrations, will prove a work of lasting merit. In the fourth and last volume will be found details of Bāl Shāstri's personal life, set in contrast with the prominent features of the times in which he lived. This will prove perhaps the most entertaining part of the work showing the true lineaments of Bāl Shāstri's mind in the variety of their shapes and forms.

The author is to be congratulated on the volume of material he has laid under contribution in the space of about a thousand pages. On this material he has worked with resolute determination for more than five years. His work will undoubtedly make an eminent contribution to the Marathi literature of the period, as unbiassed critics will agree. Those who know him and the circumstances of stint and hardship through which he had to pass for several years to be able to accomplish his self-appointed task will, I trust, properly appreciate his sacrifice. Speaking generally, such a voluminous work can see the light of day only if either an intelligent public, or popular centres of thought and learning, or an appreciative Government give adequate help Though primarily intended to be the life story of a great individual, the work reveals the chequered progress of Mahārāshtra over a century In this light it highly deserves help and recognition from all quarters including the public and the Government.

M. R. Jayakar

October 15th, 1950
University of Poona
Ganeshkhind, Poona 7

ĀCHĀRYA
BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRI JĀMBHEKAR
(1812–1846)
(*A BIOGRAPHICAL SKETCH*)

Among the few great worthies that have distinguished themselves by a rare combination of exceptional natural talents, varied and extensive learning, high moral character, and strenuous exertions in different fields for the advancement of their countrymen, since the advent of the British rule in Western India during the first quarter of the nineteenth century, the name of Āchārya Bāl Gangādhar Shāstri Jāmbhekar stands first and foremost. And when it is remembered that he had already laid the broad foundations of our national progress in Bombay, before he was snatched away by the cruel hand of Death at the very early age of thirty-three in the year 1846, we must, indeed, regard him not only as the most brilliant Indian of the nineteenth century, but as one who is rightly entitled to be called the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra." The life and work of such a great worthy, therefore, deserves to be recorded howsoever briefly, in this place, and the following is an attempt in that direction.

FAMILY HISTORY OF BĀL SHĀSTRI

The history of Bāl Shāstri's ancestry and of his childhood of which little was known upto this time, is now fairly available. The Jāmbhekars that are found scattered all over Mahārāshtra, Karnātak, Gujarāt and Cental India, during the last hundred and fifty years, belong originally to their main stock in Pōmbhurlā, their old ancestral village, under the Bāwadā Jahāgir of the Kolhāpur State, which is now merged in the Devagad Tāluk of the Ratnāgiri District in Kōnkan. The House of Jāmbhekars, who belong to the Karhādā subcaste of Mahārāshtra Brāhmans, has been resident of this

village for more than four hundred years, as can be gathered from its genealogical tree which traces its members back to fifteen generations from now. The two main branches of this House are traditionally known as the Mahājans who mostly followed civil occupations, and the Bhats who generally pursued the priestly and learned professions. An old ancestor of the latter branch, Ganesh Bhat by name, was a distinguished Pandit at the Court of Sambhāji, the king of the Marāthās, during the last quarter of the 17th century; while Gōpāl Bhat, the great great grandfather of Bāl Shāstri, who sought the patronage of the Rājā of Sāwantwādi about the same period, was fortunate enough to secure from him, a modest hereditary "watan" (landed property) in that state as Rāja-Purānik, which continues to be held by his descendants to this day. His son Venkatesh or Bību Bhat was also a famous Purānik, who was specially invited for sometime by Gopikā Bāi, the widow of the illustrious Peshwā Balāji Bāji Rāo, to recite the Sanskrit Puṛānās to her at Nāsik. And Bāl shāstri's father, Gangādhar Bhat, who, on account of his Shāstric lore seems to be better known as Gangādhar Shāstri, was also a well-known Purānik of his day, whose regular seasonal recitations at Rājāpur and elsewhere brought him an income of hundreds of rupees from his devoted audiences in those times. As, however, he had to support a number of younger brothers with their growing brood, it appears that he left the old "watan" to them at Sāwantwādi, and returned to Pōmbhurlā about the beginning of the 19th century to pass his later days, though he normally stayed at Rājāpur, which, as a centre of wealth and learning nearby, proved more hospitable to him.

Gangādhar Shāstri was respected by the people at large as much for his piety and charity as for his Sanskrit learning. Bāl Shāstri's mother, Sagunā Bāi, kind and affectionate by nature had, as a devoted wife, accompanied Gangādhar Shāstri on his pilgrimage to holy Benāres, where she had the good fortune to quit this mortal world after a short illness in 1830, when she was probably fifty years old. She left behind her two sons and two daughters all of whom (Bāl Shāstri excepted) were already not

only married, but had become parents themselves. Nārāyan Shāstri, the eldest son, followed the family profession of the Purānik, and died when he was under forty a few years before his old father, who seems to have been about sixty-five when he himself passed away in 1840. It is rather a sad irony of Fate that such a good and pious man as Gangādhar Shāstri should have lived not only to mourn the death of his wife and eldest son, but also the demise of his elder daughter, Lādu Bāi, before she was apparently twenty-five. She was married to Rāmachandra Shāstri Jānavekar, probably a native of Sāwantwādi ; and the younger daughter Chimā Bāi to Visnu Bhat Yōgi of Mālwan, not far-off from that place. We thus get a fair glimpse of the whole family of which Bāl Shāstri was the youngest child and the brightest ornament.

DATE AND PLACE OF HIS BIRTH

Strangely enough, we have not yet been able to trace the exact place and date of birth of Bāl Shāstri. It is quite certain that he was born in Southern Kōnkan in the vicinity of Sāwantwādi and Pōmbhurlā, his old ancestral homes,—most probably in the latter half of the year 1812 A. D ; for we are not in possession of any copy of his horoscope, which is generally drawn up on the birth of a child in every Brāhman family even to this day. The first and oldest reference to the date and place of his birth, however, is found in the famous obituary leader that appeared on him in the *Bombay Times* of May 20, 1846; wherein we are told that " Bāl Shāstri was born in 1810 at Pombhurla" (incorrectly spelt " Poongorla " in the journal); and it appears that this statement has been practically copied by every writer who has referred to him during the last century. But on the strength of the original application submitted to the Bombay Native Education Society by Bāl Shāstri himself on the 20th February 1830, wherein he clearly says " My age is now seventeen years ", we can definitely conclude that the said year 1810 is at any rate far from being correct, and that he was born in all probability sometime in the latter half of the year 1812. We are not also able to say with certainty how the infant was christened, though in view of the general usage, the nickname " Bāl " is very likely derived from " Bālkrishna."

CHILDHOOD AND EARLY TRAINING

Nor do we possess any clear account of his childhood and early education, although we can form a fair picture of the young Bāl Shāstri of that period, taking into account his own extraordinary natural gifts and the atmosphere of Brāhmanic culture in which he was bred and born. It has been acknowledged on all hands that the child was not only highly talented and precocious, but that it took very kindly to its lessons from its infancy. The boy was known as "*Ekapāthi*"—he retained in his memory what he heard or read only once. He was also lovingly styled "*Bāl-Brihaspati*" by his teachers, acknowledging thereby his highest intellectual brilliance in all kinds of studies. We must also remember that he was the gifted son of a learned Shāstri and Purānik, who was bound to initiate the child from its infancy into Sanskrit lore, more especially after the "*Upanayana*" ceremony, generally performed at the age of seven or eight, when Bāl Shāstri must have entered upon his Vaidik and Sanskrit lessons in right earnest. In these times, there was no public elementary school in his native village, whence it is clear that he received all his instruction from the elders of the family and under the direct guidance of his revered father.

There cannot be the least doubt that the child must have picked up the three R's in Marāthi before it was eight, and that he must have been exceptionally quick at mental arithmetic. He must have also taken special care in reading and writing the Bālbōdha and Mōdi scripts, excellent penmanship in which was particularly valued in those times. There were then no printed books either in Sanskrit or Marāthi; so that, a cultured Shāstri or Purānik would generally have a fairly well-filled home library of Sanskrit manuscripts in the main branches of learning—"*Pōthis*" as they are called—from which the lessons had to be learnt, though great importance was attached to oral instruction and correct recitation in Vaidik and Classical Studies. The literature in Marāthi consisted mostly of poetry—the chief works of Jnānadev and Ekanāth, Tukārām and Rāmdās, Vāman and Mōrōpant, Shridhar and Mahipati, being particularly prized; while a number of select verses from the more popular of these works

were generally committed to memory by the young people of those days. The Marāthi prose Chronicles or "*Bakhars*" as they are known, also provided healthy historical reading; and a mentally alert boy like Bāl Shāstri was bound to have made acquaintance with them, along with the most interesting and instructive tales from the *Rāmāyan*, *Mahābhārat*, and *Bhāgavat*.

A systematic study of Sanskrit grammar and classical literature, however, would be the special field of ambition for a young aspiring Shāstri or Purānik, and we know for certain that Bāl Shāstri was looked upon as an able Sanskrit scholar even in his early years; whence it is clear that he must have mastered his *Amara-kōsha* and *Laghu-Kaumudi* along with the famous *Pancha-Mahākāvyās* (the "Five Great Poems of Sanskrit Literature") before he was even twelve or thirteen. It is, moreover, quite probable that he could recite at this early age many a Sanskrit *Stōtra* and most of the *Bhagavat-Gitā*, and was able to expound select narratives from the Sanskrit *Purānās* in a fair way. Little Bāl Shāstri was from his childhood obedient and well-behaved; and though he does not appear to have taken much interest in out-door sports and other physical exercises like other children of his age, his regular practice of "Sūrya-Namaskārs" or "Salutations to the Sun-God" as a part of religious discipline, seems to have kept him healthy and active enough to put forth the enormous amount of work throughout his life. Naturally, reading and recitations in different subjects probably absorbed the greater part of his leisure, and we need hardly wonder that endowed with a marvellous memory and intelligence, the boy should have soon developed into the prodigy that he was considered to be in later life.

ADVENT OF BRITISH RULE AND NEW LEARNING

If the young lad had grown up to manhood in these rural surroundings of the Kōnkan, Bāl Shāstri would have been little more than a learned Sanskrit Pandit or Purānik like his father. But destined to lay the foundations of a new epoch in Western India, he was now luckily taken to Bombay to receive the New Learning, which enabled him in due course to be the foremost leader of the Presidency and work for the salvation of his countrymen. It will hence be desirable here to note the

great revolutionary change that had come over Western India at this juncture. History tells us how the Peshwā Bāji Rāo II, a selfish and corrupt pleasure-seeker, withal an imbecile, a tactless and an oppressive ruler, was getting more and more unpopular with his Marāthā subjects and gradually heading for a fall. It was also equally patent to farsighted observers that he was no match to the superior diplomacy and trained military strength of the British, who, in little more than a decade gained the upper hand, defeated him at the battle of Kirkee in 1817, and pensioned him off to Brahmāvarta next year, becoming masters of Western and Central India. Mountstuart Elphinstone who had taken a leading part in the overthrow of the Marāthā Power was appointed the new Governor of Bombay in 1819. By means of his rare tact and wise administration he made such a favourable impression upon the whole people, that excepting the few leading Marāthā Brāhmans of Poonā and Kōnkan who stood to gain by Bāji Rāo, the majority of his subjects, disgusted with his misrule and corruption, rather breathed a sigh of relief at the new change of masters! No wonder, therefore, if the political centre of gravity having now shifted from Poonā to Bombay, the capital of the Presidency came to attract every kind of talent, ambition and enterprise in the country.

THE BOMBAY NATIVE SCHOOL BOOK AND SCHOOL SOCIETY

Side by side with the restoration of peace and order, Elphinstone began to devise means for the improvement of the whole administration. The new order required new personnel, and educational reorganization was one of the main subjects that received his earnest attention. Though not hostile to the indirect spread of Christianity, he had the statesmanlike vision to see that state-aided education must be kept free from all kind of religious bias and interference. And with this view, he encouraged the formation of the Bombay Native School Book and School Society (in August 1822) as apart from the Bombay Education Society, which was a purely Christian organization. The working of this educational body was mainly entrusted to Captain George Jervis, the able Engineer of Bombay, who, with his sound scientific and practical train-

ing, helped as its Honorary Secretary to shape the educational policy of Elphinstone. The efficient organization of the Public Works Department urgently required a trained band of Assistant Engineers and Overseers, who could also be useful to the Survey and Revenue Departments; and Capt. Jervis, therefore, immediately interested himself in the first instance, in putting the new Engineering Institution on its legs in 1823. His considered view of the new education was that, Western knowledge must and could be successfully imparted to the natives of the country mainly through the medium of their own vernaculars; and that instead of encouraging a wholesale English education among the people, it would be wise to teach the English language and literature to the select few, who would then successfully communicate Western knowledge of every kind to their ignorant countrymen. Thus a special emphasis was laid on tranlations of European works in various departments of knowledge for the encouragement of which a regular Committee was formed, and handsome remuneration and prizes were offered. Along with this work, the Society opened a few vernacular schools of the new type in the Island of Bombay and elsewhere; and its first English School was started in July 1824. In these times, however, even the inhabitants of Bombay were not willing to send their children to the English School, lest they might be converted to Christianity! Accordingly, the services of an able Native Secretary were also needed to popularize and help the cause of the New Learning, and Sadāshiv Kāshināth Chhatre, an able English-knowing Brāhman in the Public Works Department, and a respectable citizen of Bombay, was selected for that post. He filled this situation very creditably for about seven years (1823-1830), on a monthly honorarium of Rs. 100/- which was certainly deemed very handsome in those days; particularly when even Capt. Jervis, the European Secretary, received no more than Rs. 200/- *per mensem*. Bāpu Chhatre, as he was popularly known, is now chiefly remembered for his excellent Marāthi translations of *Æsop's Fables* and *Berquin's Children's Friend* which are regarded as the first prose-classics both in Marāthi and Gujarāti.

BĀL SHĀSTRI MOVES TO BOMBAY FOR ENGLISH EDUCATION

This little digression has been necessary to transfer the scene of Bāl Shāstri's early life from Pōmbhurlā and Rājāpur in Kōnkan to Bombay, the centre of the New Learning and public life. It may here be noted that these were still the olden times of the reign of George IV and the rule of the East India Company, when there was neither the steamship nor the railway plying on the western coast or inland; the "Padāv" or ordinary sailing vessel, the bullock-cart, the horse, and the palanquin, being the general *means of locomotion*; *to say* nothing of the electric telegraph, photography, the bicycle and other numerous inventions and applications of Science found at the end of the last century. Under these circumstances, when travelling in distant parts of the country was both difficult and hazardous, it was altogether impossible for the ordinary parents in the mofussil ever to think of sending their children to the great cosmopolitan seat of the Presidency, unless they had some of their own kith and kin living there, who would be willing to provide for them the essential facilities of board and lodging. Now fortunately for young Bāl Shāstri, these facilities became easily available; inasmuch as, Bāpu Chhatre, the zealous Native Secretary of the Society, who had a very high regard for Gangādhar Shāstri both for his learning and piety, induced him to keep his very talented and promising son under his own care and supervision. Moreover, Rāmachandra Shāstri Jānavekar, the elder so-in-law of Gangādhar Shāstri, had been engaged by him since 1824 as Superintendent of Marāthi Schools in the Island, on Rs. 60/- *per mensem*; so that, young Bāl Shāstri could also enjoy a homely atmosphere under his roof. It thus appears pretty certain that he came to Bombay by the end of 1825, and without having to attend the Marāthi School of the Society, immediately joined its English School from the beginning of the next year.

A very remarkable anecdote of Bāl Shāstri's phenomenal memory during this period, for what it is worth, has been recorded by his old biographer, B. N. Deo, as being current among the people of the day. As this lad of about thirteen

was standing at a street-corner one day, soon after his arrival in Bombay, he happened to observe a scuffle between two British soldiers who inflicted severe blows on each other. A complaint was accordingly lodged in the Court of the Police Magistrate, and little Bāl Shāstri was called as a witness. At this time he knew not a syllable of English; but he had such a strong retentive memory, that he practically reproduced the high words that had passed between the two combatants, which helped the Court to decide the case. The European Magistrate was struck quite dumb at this wonderful feat of the boy; and it is said, that he at once strongly recommended him to the educational authorities of the place, which first enabled him to join the English School.

THE ENGLISH SCHOOL OF THE SOCIETY

The Bombay Native School Book and School Society was then quite in its infancy. The house which was hired for its meetings was appropriated for the English School-room, until the Society erected its own buildings adjoining the Small Causes Court, at a cost of Rs. 20,000/- to acccommodate both the Central Vernacular Schools and the English School. These rooms were occupied in October 1825. The English School which was opened in the preceding year had an exceedingly humble beginning, containing perhaps less than forty boys of all description, distributed over a few classes, and taught by a single English master with the help of a couple of young monitors trained by him. Robert Murphy, the Headmaster, who had been educated at a Jesuit College in Dublin, and held the rank of a young corporal in the artillery, is described as " a person well qualified as master from natural talents and a classical education as well as from very favourable testimonials to his character ". The Society first engaged him on a salary of Rs. 50/- *per mensem*, which was increased to Rs. 100/- as soon as he passed his examination in Marāthi, and to Rs. 150/- on passing an examination in Gujarāti. In this School English was to be taught classically, and instruction was also to be given through that language in History, Geography and the popular branches of Science. Mr. Murphy made an excellent teacher and disciplinarian; but as he was very clever and ambitious, he left the service of the Society

by the end of 1826 to join the more lucrative post of an Interpreter in the Supreme Court; so that, Bāl Shāstri received the benefit of his training only for a year. Mr. Mainwaring, a young Seargent of Artillery, succeeded him after six months on similar terms, and he continued till October 1832, when he too resigned. He does not seem to have been as able as his predecessor, but was fairly popular. As Bāl Shāstri belonged to the second batch of students, and the two upper classes were evidently very small, all his class-mates put together were probably not more than a dozen. Most of these boys were Prabhu by caste, who left the school by 1830 to join some of the private and public offices in the city: Mōrōba Cānōbā and Junārdhun Wāssoodew being the more noteworthy, as having risen to be high judicial officers of Government in later life. Extremely sharp and studious as Bāl Shāstri was, he easily became the pet of his class from the very beginning, and received prizes at each annual examination at the hands of two successive Governors, the Honourable Mountstuart Elphinstone and Sir John Malcolm, in 1827 and 1828 respectively. Nay more. From the end of 1828 he was appointed a monitor on Rs. 15/- per month, to teach Mathematics and Geography to the pupils reading in the English School.

HIS ATTAINMENTS AT THE AGE OF SEVENTEEN

If we carefully examine the school curriculum and the very limited teaching staff of the institution at this period, we cannot but conclude that young Bāl Shāstri must have been an exceptionally versatile and zealous student, whose attainments in various subjects were very much of his own making. The few details furnished by himself in his remarkable application to the Bombay Native Education Society (into which the old body was converted since 1827) on the 20th February 1830, makes this sufficiently clear. For therein he makes the following statement :—

" It is now four years since I am studying English in the Society's School, and I am now raised to the situation of a Tutor of Mathematics in it more than 15 months [i. e. probably from October 1828]. I have prosecuted my studies in Sunscrit and in English with unabated zeal, and I can, if required, offer myself for examination in the following points:

In *Sunscrit* : Grammar, Composition, Rhetorick and Literature.

In *English* : Grammar, Composition, Geography, Translation from Maratha and *vice versa*.

In *Maratha* : Grammar, Composition, Arithmetic, Geometry, Algebra, Logarithms, Mensuration of Planes and Solids.

In *Goojrathee* : I can understand what I read.

In *Bengalee* : I can read well and understand the language imperfectly.

In *Persian* : I am just a beginner, and can read a little."

Be it noted that all the above subjects except English and Geography, were never taught in the English School as a part of its curriculum, and yet, Bāl Shāstri had the ambition to cultivate them independently, with such aid as was available to him in his cultural surroundings As for Sanskrit and Marāthi, we know very well that he had made good progress in these subjects even before he had joined the English School; while he prosecuted his English studies "with unabated zeal," as he says, not only under his English masters, but also under his kind guardian Sadāshiv Kāshināth Chhatre, who, as reported by Dādōba Pāndurang in his *Autobiography*, used to explain to him several English books, including Dr. Johnson's *Rambler*. It is also worth mentioning that very little of Mathematics was done regularly in the English School; so that, Bāl Shāstri must have mastered the different branches of that subject on his own initiative, with the help of the new Marāthi translation of Dr. Hutton's Mathematical Works by Captain Jervis. His study of Gujarāti, Bengāli and Persian was entirely a matter of his personal predilection, though we can account for it satisfactorily. Because it may be observed that Bāl Shāstri having been recognised on all hands as a highly gifted youth, head and shoulders above his young contemporaries, even S. K. Chhatre, his guardian and able Native Secretary to the Society, must have thought of soon retiring in his favour. The knowledge of Gujarāti and Persian was deemed very valuable in view of the mixed native poulation of Bombay; while the cultivation

of Bengāli seems to have been specially prized, because of the lead of Bengal in educational and literary developments in those days.

HE IS APPOINTED NATIVE SECRETARY TO THE B. N. E. SOCIETY

This is not a matter of mere conjecture. We can clearly draw the inference from the very opening sentence of Bāl Shāstri's said application to Capt. George Jervis, which tells us "that the present Native Secretary to our Society is about to retire on pension." The concluding paragraph of the document is also very telling, wherein he observes :—"My age is now 17 years, and I may seem perhaps young to hold the situation ; but this will not be considered as a bar to my promotion, as I am confident that abilities will be attended to and not the age. Should there be other candidates for the situation, and should the Managing Committee wish to compare me with them, I shall be most happy to undergo a fair trial." Obviously, these words show the enormous self-confidence and fire of the young aspirant to that important office ; and we know as a matter of fact, that Bāl Shāstri was immediately appointed in preference to another able and senior applicant as Deputy Secretary, on a salary of Rs. 50/- *per mensem* to begin with. It is, moreover, worthy of note that the retiring Native Secretary, Mr. S. K. Chhatre, was a respectable man of 42, and had been working for the last seven years on a monthly honorarium of Rs. 100/-, to which designation and remuneration he was at once deemed quite eligible only two years later, i. e. from March 1832.

When Bāl Shāstri entered upon his duties as Deputy [illegible] the young Deputy soon became his great favourite. In this capacity Bāl Shāstri had to attend not only to his clerical work, but besides doing some teaching in the English School, he was particularly required to interest himself in the labours of the Translating Committee of which Mr. Money and Capt. Molesworth, the distinguished author of the Marāthi-English

Dictionary, were important members. In fact, Bāl Shāstri had been already introduced to this type of work by Capt. Jervis since 1828, when the latter translated with his help, Lord Brougham's scientific *Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge.* It may also be remembered that young Bāl Shāstri was brought up in the best intellectual atmosphere of the day, as he prosecuted his studies in the company of the learned Shāstris or Sanskrit Pandits that assisted Captain Molesworth in the compilation of the first Marāthi Lexicon and systematic Grammar of the language. Consequently, during the course of the next two years (1830-1832), Bāl Shāstri translated and prepared for the press not only two small Marāthi books—*Neeti-Kathā* and *Sāra-Samgraha*—the first partly adapted from Bengāli, and the second from the English "Catechism on General Knowledge", but also translated a much bigger work, under the advice of Mr. Money, viz. Goldsmith's *History of England* which had then been recognised as a text-book in the schools.

As if these various official duties were not enough to absorb his energies, young Bāl Shāstri engaged himself in some new literary and public activities in the year 1831. As a very promising English and Oriental scholar, he was soon introduced by his loving chief, Mr. Money, to the most advanced circle of European scholars in Bombay, whereby he came to be selected along with the European Secretary, Mr. J. S. Law, Native Secretary to the "Oriental Translation Committee of the Bombay Branch, Royal Asiatic Society," which had just been formed during that year. And when we remember that such distinguished Orientalists of the day as Lt.-Col. Vans Kennedy, W. H. Wathen, Esq., and Rev. John Wilson were the leading members of this Committee, we can easily imagine the wide mental outlook and social euthusiasm with which Bāl Shāstri was imbued even in those early years. Indeed, it was this strong beneficent and patriotic urge that induced him to undertake a far more ambitious and useful enterprise at the end of the year. This was the establishment of the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India, called the *Bombay Durpun*" (The Bombay Mirror) of which the *Prospectus* was issued on the 12th November 1831.

ESTABLISHMENT OF "THE BOMBAY DURPUN"

As this *Prospectus* is a historic and instructive document, it may well be quoted here *in exstenso* :— "Stimulated by a desire to encourage amongst their countrymen the pursuit of English literature, and to open a field for free and public discussion on points connected with the prosperity of this country, and the happiness of its inhabitants, a few Natives resident in Bombay, intend to publish a Newspaper, entitled 'The Bombay Durpun,' the first number of which will be issued on Friday the 6th January 1832. Though the publication is undertaken, chiefly, with the object of promoting amongst the Natives the study of European literature, and the diffusion of European knowledge, and consequently with the intention of being conducted in the English language; the sphere of its usefulness will not be limited to such only as are conversant with that language, but will be extended to all who are acquainted with the Murattee, as it is proposed to have two columns in each page, one English and the other Murattee. Cmmunications received in the former will be accurately translated into the latter, and vice versa; and the originals and translations published in opposite columns. The Durpun will contain Commercial Advertisments, Extracts from English papers, and from the Native papers of Bengal, as well as notices of important events in this Country, Europe, and all other parts of the world. It will also be the receptacle of communications from Natives or Europeans on subjects connected with the Inhabitants, Religion, and the Literature of India; and short treatises will be introduced in the Arts and Sciences, the learning and knowledge of Europe, especially in those branches which promise the greatest advantage in their application to this country. While these afford subjects for research to the curious, and reflection to the studious, those who seek entertainment only, will find it in the articles of a higher description with which the Paper will be interspersed. Anxious only to please, to convey information on passing events, and to point out the means and opportunities of improvemnt, the Coductors of the Durpun will direct their best efforts to attain those ends. Personality shall not disfigure, nor servility stain the pages of the Durpun,

which the Conductors, actuated by honest intentions, will steadily, temperately, and firmly endeavour to render deserving of the good will and support of every lover of truth and virtue.

From their countrymen, the Durpun will, it is confidently expected, receive the support both in subscriptions to the publication, and contributions to its pages, which such an undertaking is entitled to claim from them; and the philanthropy of Europeans will, it is anticipated with equal confidence, prompt them to give their aid also to the work.

The Durpun will be published only twice a month at present, but the Proprietors indulge the hope, that a sufficiency of Subscribers will enable them after a little experience, to issue it oftner.

The price of the Paper will be Six Rupees per Quarter, to be paid in advance."

This statement of the nature and objects of the *Durpun* was certainly as commendable as it was ambitious, and it may be said to the credit of the Proprietors that they sincerely did their best to translate it into action.

Bāl Shāstri's acquaintance with the Bengāli Language and the Bengali Press is clearly discernible in the title of the journal;[1] for we know that the *Samāchār Durpun*, founded by the Serāmpore missionaries in 1818, was the first attempt in Anglo-Vernacular journalism in Bengāl. From the letter addressed to Government on the 2nd January 1832, requesting them to subscribe for a few copies of the forthcoming newspaper, it appears that it was the joint enterprise of three young signatories—Rugoonath Hurrychunderjee, Junardun Wassoodewjee, and Ball G. Shastree. Of these, Bāl Shāstri was known to be the Editor of the *Bombay Durpun*; and while Rugoonāth Hurrychunderjee, senior to him by about eight years and an able servant in the Military Accounts Department, seems to have been mainly responsible for the financial and business side of the paper, Junārdun Wāssoodewjee, his clever school-companion, probably helped in the main to translate into Marāthi the English columns edited by him. The *Durpun* was printed for the first few years in one

or two printing presses owned by others, until it could set up its own establishment a few years later. It began as a fortnightly publication from Friday, the 6th January 1832, and was converted into a weekly from the 6th May of the same year, without any increase in its rate of subscription. It was rather a *views* paper than a *news* paper, the editorial articles and notes being distinctly informing and educative. The young Editor's remarkable command over a difficult foreign tongue at once impressed his contemporaries, and the paper soon established itself as a sane and influential organ of native opinion in the country. Its circulation was about 300 copies by the end of the year, which in those days was deemed fairly respectable, as compared with that of other papers even under European management. The *Oriental Christian Spectator* for March 1833 passed the following opinion on the Journal: "*The Durpun is a highly respectable and useful paper in* Marathi and English. Both its original and selected articles are well fitted to inform, expand and correct the native mind. Though we sometimes do not agree with the editorial remarks, we admire the temper with which they are given, and the fairness of the arena which is in general afforded for the different combatnts, etc." When it is remembered that Rev. John Wilson was the editor of this well-known Christian journal, this expression of opinion must be considered high praise indeed.

BĀL SHĀSTRI BECOMES TUTOR TO THE YOUNG RĀJĀ OF AKULKOTE

Bāl Shāstri was soon destined to change his venue for a short time. His Highness Mahārāja Pratāp Sinha of Sattārā had requested the Government of Bombay some time ago, to secure a competent English Tutor for his young ward, Prince Shahāji Bhonsle of Akulkōte. But as such an able hand was not easy to find, young Bāl Shāstri temporarily offered himself for the post. In his letter dated the 12th September 1832, addressed to Lieut. G. Pope, Secretary to the Bombay Native Education Society, he writes:—

"The Committee having found difficulty in procuring a fit person for the situation of a Tutor to the young Raja of Akulkote, I beg leave to request that you will be pleased to

tender my services for their approval. I beg it to be understood that the resignation of my present situation should be considered as temporary; and such arrangements may be made for the performance of my duty in my absence, as may enable me to resume it at any time."

Accordingly, the Secretary to Government informed the Resident at Sattārā on the 14th November 1832 as follows :—

"I am directed to acknowledge the receipt of your letter dated 29th ultimo and to acquaint you that Bal Shastree, the Tutor for the young Raja of Akulkote, has been instructed to proceed to Sattara early in December next and to place himself under your orders.

2. The Right Honourable the Governor in Council is pleased to sanction Rs. 120/- per mensem as Bal Shastree's salary with a reasonable sum for his travelling expenses and has further resolved to present the young Raja with a copy of each Maratta book printed by the Native Education Society together with a copy of Molesworth's Dictionary."

In compliance with this order, Bāl Shāstri reached Sattārā by the 13th December 1832, on which day, he had an audience with His Highness Mahārāja Pratāp Sinha, who has recorded the event in his Marāthi *Diary* in the following words :—"The Resident [Col. Lodwick] instructed him [Bāl Shāstri] in the presence of His Highness as follows : 'You should only look after the studies of Shahājí and should keep yourself aloof from politics. Also you should see to it that his mind is not inclined towards the rebellious people'." In another extract from the same *Diary*, dated the 17th December 1832, we learn that Bāl Shāstri at once moved with His Royal Highness towards Akulkōte, which he probably reached about the 10th of January 1833. The young Tutor was just twenty years old when he took up this new appointment ; *and we can well imagine* Bāl Shāstri's *patriotic sentiments* when he actucally experienced the old faded splendour of the Marāthā Court and the Royal Camp.

How Bāl Shāstri occupied himself for the next twenty months, we cannot say with absolute certainty. But as we know that he was by nature highly conscientious and assi-

duous in everything that he undertook, we can fairly picture to ourselves the way in which he must have utilized every opportunity of improving himself. There is little doubt that he acquitted himself as Tutor to the young Prince to the entire satisfaction of his superiors. For he proved to be not only very able, but also tactful and agreeable to all. When Capt. G. J. Jameson, who happened to be the Political Agent at Akulkōte for about a year, reverted to Bombay by the end of October 1833, he wrote a very friendly letter to Bāl Shāstri on the 26th of November, which shows indirectly how the young man must have impressed him both by his high talents and character. Even when staying at such a far-off place in the mofussil, it appears that he kept himself in touch with the *Bombay Durpun* by contributing to its English columns now and then. He also did nôt cease to take interest in the translating work of the Bombay Native Education Society, his own Marāthi translation of the second volume of Goldsmith's *History of England* having passed through the press during this very period. We may also rest assured that he pursued his various studies "with unabated zeal";— the study of Sanskrit Shāstrās, Mathematics and Astronomy probably receiving greater attention. As a scholar interested in Indian history and antiquities, he was also bound to pay occasional visits to Pandharpur, Sholāpur and Bijāpur, the most important historic places of the vicinity in the Southern Marāthā Country.

Bāl Shāstri's sojourn at Akulkōte was destined to be a noteworthy stage in his domestic life. The custom of child-marriage being then universal, it is not a matter of surprise if he had been married as a boy of twelve to a girl of seven or eight, before the year 1825. Thus his young wife aged nearly sixteen seems to have died in child-birth about the year 1833, leaving behind her an only male infant named Pandharināth, which appellation shows apparently the new influence of holy Pandharpur. And according to the old Hindu custom which enjoins a second matrimonial connection on the husband during the same twelvemonth, Bāl Shāstri, it would seem, took for his new wife a young girl aged less than ten, called Chimā Tāi (to be known henceforth as

Sundarā Bāi). She was the daughter of Sadāshiv Krishna Devasthali of the district of Sholāpur, whose family was connected with the descendants of the famous Marāthi poet Mōrōpant, as casually hinted in Dādobā Pāndurang's *Autobiography*. This connection with Pandharpur, moreover, seems to have exerted a decisive religious influence on the mind of Bāl Shāstri, inasmuch as, his practice of daily "*Bhajan*" or recitation of devotional songs in the evening no less than his deep interest in the *Jnāneshwari*, the oldest and most celebrated Marāthi poetical work of the Bhāgavata School, in his later years, may be properly traced to the same source.

BĀL SHĀSTRI AS ASSISTANT PROFESSOR IN ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY

When the Hon'ble Mountstuart Elphinstone, the popular Governor of Bombay retired in 1827, the public of the Presidency generously contributed a sum of about Rupees two lacs and a half to commemorate his name by constituting the Elphinstone Professorships Fund, which was to be utilized for the imparting of higher education in western literature and science to the advanced students of the Bombay Native Education Society. But the practical aspect of the scheme took a long time to develop, until at last the matter was settled in April 1834, when Government agreed to add Rs. 22000/- per year to the same Fund, and laid down certain conditions for its management. Accordingly, an institution to be called Elphinstone College was established with a Managing Council of 9 members, of whom 2 were to be nominated by Government, 4 Europeans to be approved by Government, and the rest to be elected by the Society. The first Professors were to be selected by Mountstuart Elphinstone himself and thereafter by the Council. Of these, two were to be immediately appointed: one to teach Literature, History and Philosophy, the other Mathematics and Science. The Professors were to lecture and examine students during a three years' course and also give some open public lectures. They were advised to inculcate sound morality without touching on religion—Christian or heathen—or "any topic that might excite discontent amongst the Natives." Each Professor was to receive a salary of Rs. 600/- *per mensem* with a house allowance of Rs. 100/-.

Western India in 1838—by Mrs Postans (published at London in 1839), who had personally visited the Institution, provides the best contemporary testimony.—"Both [i. e. the Central English School and the Elphinstone College] are yet in an infant state, more particularly so the College, as its progress and objects have been impeded by an internal schism [between the two ambitious Scottish school-masters on the one hand and the two learned Elphinstone Professors on the other]; ...the result has been a separation of the interests of the Institution and a suggestion to the necessity of a Junior College School, which originating under the auspices of the professors was committed to the charge of a learned Brahmin, a modest and highly gifted individual accustomed to education, and quite capable of filling this responsible position. Small in person, diffident and unpretending in manner, Bal Shastree is yet no ordinary man, having already proved himself the possessor of talents, themselves sufficient qualification for his being at various times the tutor of a Prince, and the conductor of a branch of one of the most useful Institutions which ever emanated from active and well-directed benevolence"

This rivalry and tussle went on for two more years, when after much deliberation and correspondence, the union between the two institutions was effected in the middle of the year 1840. Thus the College as a separate institution was suspended; while the School and the Professorial Classes were united under the title "Elphinstone Native Education Institution." As Government was now contributing far more than the Society towards the total educational expenditure, it created a new Board of Education consisting of a President, a Secretary and 6 members, 3 of them being nominated by Government, and 3 elected annually by the Committee of the Society. This Board managed all the funds of both Elphinstone Professorships and the Bombay Native Education Society. The Secretary was henceforth to be also the Secretary of the Board, but nominated by Government. And as the Elphinstone Professors, now appointed by Government, were also to act as Superintendents [i.e. Educational Inspectors] of Schools in the mofussil, in close touch

with the District Collectors, Government through the Board and the Board throgh the Professors, directly controlled the Elphinstone Instituion as well as all public and aided Schools —English and Vernacular—in the Presidency.

The internal management and discipline of the Elphinstone Institution was enstrusted in 1841 to a Committee of the Board, which consisted of the two Professors *ex officio* and three members nominated by the Board, namely, Assistant Professor Bāl Shāstri, Ibrāhim Muckba, and the Society's Secretary, Dr. Bird, as Chairman. Now that the two institutions were united, there was a redistribution of the boys of the College and the School, according to their capacity, between the upper Division representing the College Department and the Lower Division or the School Department with its Senior and Junior Divisions. The following brief extracts from the *Report of the Board of Education for the Years 1840, 1841* make the position clear:—

"XI. In the higher department of the English branch of the Institution, sixty-two pupils have received instruction in Mathematics, General Literature, Natural Philosophy, Chemistry, and Botany; of these sixty-two pupils, ten are Assistant Teachers, formerly designated Elphinstone Scholars, thirteen are West Scholars, eighteen Clare Scholars, three Honorary Scholars, and eighteen unendowed Scholars being the furthest advanced pupils of the School Division.

XII. In Mathematics instruction has been communicated by Professor Orlebar, and Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree, and the attention of the 1st Class was directed to Optics with reference more particularly, to the construction and principles of the more useful instruments. The progress made by this class is reported to be satisfactory, but that of the 2nd, 3rd, and 4th Classes, is not so much so.

XIII. In General Literature instruction has been communicated by Professor Harkness and Assistant Professor Ball Shastree.

The first Class have been engaged in reading Russell's History of Modern Europe to the end of the 14th century, Shakespeare's Julius Cæsar, and The Merchant of Venice, and

Pope's Essay on Man. They have been exercised in English composition, and their attention has been directed to the elements of Moral Philosophy. .....

XIV. In Natural Philosophy and Chemistry, instruction has been communicated by Professor Bell. .....

XV. In Botany, Professor Orlebar has instructed.....

English School Department

XVI. Superintended by Professor Bell and in his absence by Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree.

There were 98 pupils in the Senior Division and 419 in the Junior Division."

It will thus be seen that Bāl Shāstri was the only Indian Assistant Professor working in the Elphinstone Institution till 1841, and that he was versatile and capable enough to instruct the pupils in Arts as well as Science."

HIS APPOINTMENT AS EDUCATIONAL SUPERINTENDENT OF THE THIRD DIVISION

Another extract from the same official *Report* is also intructive :—

"LXXXIV. We have divided the [Government District Vernacular] Schools into three Divisions.

1. Deccan and Khandesh. 2. Northern Concan and Guzerat. 3. Southern Maratha Country.

Mr. Eisdale [Head Master of the English School at Poona] continues in Superintendence over the 1st Division, Professor Orlebar has been requested to inspect in the course of the present cold season, and report upon the Schools in the 2nd Division, and Ball Gungadhur Shastree, Assistant Professor, to perform a similar duty in regard to Schools of the 3rd Division."

From this it is clear that as soon as the Board of Education was created, Bāl Shāstrī happened to be the first Indian to act as Superintendent (or Educational Inspector of later years) in charge of one of the three main Divisions of the whole Presidency, along with the two leading European educationalists of the day, which was certainly a unique honour for such a young man. He was thus in charge of the Schools in

the Southern Marātha Country and Cōncan for four years (1841-1845), carrying on his annual inspection for about four months at the end of the year, after working during the rest of the period as Assistant Professor in Bombay. The Reports of the Board of Education for all these years are full of laudable references to his zealous exertions in the cause of education, and his own interesting annual reports are highly important as being the oldest records of the social and educational conditions of the Districts.

The *Report of the Board of Education for the Year 1842* has the following important entries :—

"2. Professors Harkness and Bell, and Assistant Professor Ball G. Shastree *have taken an active part in the* management of the Institution during the whole year. Professor Orlebar was, we regret to report, under the necessity of proceeding to Europe on sick furlough for two years. On his departure, Assistant Professor Ball G. Shastree was appointed Acting Professor of Mathematics. At *the close of the year Professor Henderson returned from* England and resumed his duties in the Institution."

"33. Mr. Eisdale continues in Superintendence of the 1st Division; Professor Harkness, on the departure of Professor Orlebar, consented to take charge of the Schools of the 2nd Division; and Acting Professor Ball Gungadhar Shastree has been appointed Superintendent of the 3rd Division."

HE ACTS AS PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY FOR TWO YEARS

Thus Bāl Shāstri acted for full two years in the absence of Professor Orlebar, from April 1842, on three-fourths of his monthly salary *i. e.* Rs. 450, instead of Rs. 300 that he was receiving till now; while he was also authorised to have like other Superintendents, a travelling allowance of Rs. 5 per day, during the period of his annual tours of Inspection.

Professor Bāl Shāstri's mathematical talents and attainments were, indeed, of such a high order that he could have been duly equated with a Senior Wrangler of his time; nor was his success as a rare teacher less recognised.

The following extracts from the Board's *Report for the Year 1841* will amply bear this out :—

MATHEMATICAL DEPARTMENT

" 8. One of our Normal Scholars, Bhogilal Pranwulubdass, has passed a very fair examination in a portion of the *elements of astronomy, as contained in Hymer's work, which* is only the second case of any of our students having advanced so far in mathematical science ; and two have passed satisfactory examinations in the integral calculus and analytical geometry respectively, viz. Atmaram Pandoorung, and Dadabhoy Nowrojee. These three pupils studied Mathematics under Mr. Ball Gungadhur Shastree."

" The class for the differential calculus contains seven pupils and is reported to be a good class."

" The trigonometrical class of nine pupils understands the practical application of trigonometrical rules."

Professor Orlebar remarks, " on no occasion before I left India have so many been able to pass examinations in the higher mathematics, or advanced so far, and I think that we have every encouragement to hope that we are laying a sure ground of mathematical knowledge."

Professor Orlebar also says, " I am bound to express my satisfaction at the manner in which the classes have been brought forward by Mr. Ball Gungadhur Shastree during my absence in England."

A further noteworthy testimony in this connection may be recorded. It is to be remembered that in the times of Bāl Shāstri—not even till 1852—was there any provision for English instruction in Poona beyond the High School stage, though the local Sanskrit College had been well-known since its foundation in 1821 for higher Sanskrit studies. Capt. T. Candy was at the head of this Institution from 1837. With a view to modernizing the "Jyotish" or Astronomical Branch of the Institution, a competent Sanskrit scholar, Vishnoo Nursing Joshee, who had already received the "*Oottum*" ("Best") diploma in that subject and was appointed Professor-elect of Astronomy, was specially deputed to Bombay for about two years, with a stipend of Rs. 30/- per month, to study under

Professor Orlebar and Bāl Shāstri, the higher branches of European mathematics and astronomy. As a matter of fact, however, being ignorant of the English language, he received all his instruction directly under the latter; and the following letter addressed by Professor Orlebar to Capt. T. Candy on the 25th April 1842 speaks for itself:—

"Sir,—As I am about to leave India, I have the pleasure to inform you that Vishnoo Nursoba Joshee has been prosecuting his mathematical studies under my assistant Mr. Ball Gungadhur Shastree with much more success than could have been anticipated. The branches to which his attention has been directed by me are Plane and Spherical Trigonometry, the Differential and Integral Calculus, the higher branches of Algebra (as the principles of Equations of higher orders than Quadratic Series, Finate Differences, etc.) and Algebraic Geometry. In the latter branch he has not yet made very great progress; with regard to the others he is reported to have acquired a satisfactory knowledge, and from the little which I have been able to see, I consider him to have done himself much credit.

During the time that his instructor [Bāl Shāstri] was employed in visiting the Schools in the Southern Maratha Country, Vishnoo Joshee removed to the Observatory where I placed him under the instruction of my Assistant Keroo Lukshuman. He has there made himself practically acquainted with the Transit instrument, its adjustments and the necessary calculations for the adjustments etc., etc. He has also learnt the use of the altitudes and azimuth circle, the Sextant, Barometer, Thermometer, dry and wet bulb, and Actionometer. He understands the principal methods of obtaining the Longitude and also of the Altitude.

Mr. Ball Gungadhur Shastree proposes to continue teaching him Algebraic Geometry until he is sufficiently acquainted with the more useful curves, and to proceed with the principles of instruments which he has learnt to use, and then with some elementary instructions in Statics, so as to be able to conclude with so much Dynamics as may enable him to understand at least the problem of two bodies in Physical Astronomy. All this, it is estimated, may be accom-

plished by the next Diwallee, when we hope he may return qualified to explain to his own pupils the elements of European Astronomical Science as well as that for which he has been brought up."

Thus we find it stated in the Board's *Report for the Year 1842* (p. 7) that "Vishnoo Nursing Joshee, Professor-elect of Astronomy ... has, after having given every satisfaction to his Instructors, returned to Poona, and entered upon his duties." And the next year's *Report* says further that, "Vishnoo Joshee, the Professor of Jyotish (Astronomy), educated under the Superintendence of Mr. Orlebar, and Ball Shastree, continued to give satisfaction, and evinced a laudable desire to add, to his other acquirements, a knowledge of the English language" (p. 15). Now it appears pretty certain in this context, that Bāl Shāstri wrote and published his unique Marāthi books on the *Theory of Equations* and the *Differential and Integral Calculus*, just about this time; inasmuch as, he had to teach these very subjects to the Professor-elect of Astronomy through the vernacular. Be it noted, therefore, to the lasting credit of Bāl Shāstri, that he actually produced excellent Marathi books on higher mathematics more than a century ago, by coining a new terminology; while our learned scholars have been only wrangling for the last many years on the feasibility of using the Marāthi medium of instruction for higher studies!

Bāl Shāstri was as profound a teacher of Astronomy as of Mathematics. He had been a close student of Bhāskarāchāryā's celebrated *Siddhānt-Shirōmani-Prakāsh* from his early days, as may be gathered from the fact that to his Marāthi translation of a well-known English work on *Mathematical Geography*, published so far back as 1836, he has independently added an instructive "Essay on the System of Bhāskarāchārya." It is also well-known that he got prepared two special *Globes* for the study of Northern and Southern Celestial Hemispheres, by using his own Sanskrit and Marāthi terms in lieu of the different Latin names for European constellations. Moreover, we may not forget here the fact explicitly noted in the obituary notice of the *Bombay Times*, that Bāl Shāstri was not only Acting Professor of Mathematics in the

Elphinstone College for two years, but he also "from May 1842 to March 1844 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar then absent in England." In that capacity, he was evidently in charge of the Meteorological Observatory at Colaba, where "Assistant Kero Lukshuman," Chhatre—his own old able pupil—was working; and who later on rose to be a distinguished Professor of Mathematics and Astronomy at the Deccan College of Poona. A last conclusive proof of Bāl Shāstri's extraordinary attainments in these subjects is to be found in the readable "Address" to *A Course of Pure and Mixed Mathematics*,"—Vols. I and II—by Professor A. B. Orlebar, M.A., (published at London in 1848), wherein he has openly acknowledged "*the benefit of his [Bāl Shāstri's] invaluable cooperation*,"* in the preparation of that work.

ESTABLISHMENT OF THE NORMAL CLASS UNDER THE DIRECTION OF BĀL SHĀSTRI

One of the main objects of the Bombay Native Education Society was the improvement of teachers for the vernacular schools, and there had been several unsuccessful attempts at various periods and at different places in the Presidency in that direction. A more systematic attempt was, therefore, now contemplated by the Board of Education, and the following quotation from their *Report for the Year 1844* shows what high expectations they had then entertained from the labours of Bāl Shāstri:—

"In Europe the conduct of a normal class is ordinarily confined to men of high educational ability, and the reports of M. Cousin on the state of public instruction in Prussia and Holland, shew what admirably qualified individuals have been obtained by the Governments of those countries for their great normal schools. We therefore determined to locate the *normal class about to be formed*, at Bombay, and to place it under the direction of Assistant Professor Bal Gungadhur Shastree....By this arrangement we hope to give a sphere of action to the talents and varied acquirements of our native Professor, which will give him increased powers for operating beneficially on the minds of his fellow countrymen." (p. 24)

* Vide footnote to p. 31, Vol. I of the present work.

This Normal Class was to consist of 40 students to be selected by the Superintendents from the three great linguistic divisions of the Presidency according to the following proportions : Marāthi 15, Gujarāti 15, and Cānarese 10. Each student was to receive a monthly salary of Rs. 5 for his subsistence, and an allowance of twelve annas for house-rent. The class was opened in April 1845. Suitable pupils not being available at the time, only 25 could be admitted till the month of July; while on the 1st of December, there was still room for 2 Marāthi, 9 Gujarāti and 5 Cānarese pupils to complete the number. To guard against the temptations and dangers of the crowded metropolis to which the young students were likely to be exposed, Bāl Shāstri made arrangements to receive them into a house in Kālbādevi adjoining his own, where he exercised a strict superintendence over them.

He reported to the Board that this arrangement had proved very successful—" it leads to mutual instruction, and lads of inferior talent are stimulated by the example and success of their more gifted companions." " The scholars have lived together as cheerfully as possible, they have managed to spend less than they used to do at the Boarding House, and their little savings have been applied to the purchase of stationery, books, mathematical instruments and other necessary articles." (*Report for 1845*, p. 32). He also stated that there had been no serious infringment of the rules laid down for their guidance, and that their conduct on the whole had been satisfactory.

The following programme of the course of study to be pursued from November 1845 to April 1846, had been drawn up by Bāl Shāstri as the best that could be adopted in the circumstances :—

	10 to 11 a.m.	11 a.m. to 12-30 p.m.	1 to 3 p.m.	3 to 4 p.m.
M.	Copying Historical Essays in *Mods* under the Inspector	History	Exercises in Geometry Trigonometry etc.	English
T.	Ditto	Natural Philosophy	Ditto	Ditto
W.	Ditto	History	Ditto	Ditto
Th.	Ditto	Reading & Grammar	Ditto	Ditto
F.	Ditto	History	Ditto	Ditto
S.	Ditto	Art of Teaching	1 to 2 Ditto 2 to 3 Moral Lesson	Ditto

"*We feel much satisfied*" said the *Report of the Board of Education for the Year 1845*, "with the progress and management of the class upto the present time, and we watch with the deepest interest its further development." It may here be noted that Bāl Shāstri was relieved since April 1845 not only of his teaching work in the Elphinstone Institution, but also of his Superintendentship of the 3rd Division; inasmuch as, his time was to be thenceforth "fully occupied in superintending the Normal Class establishment and in the preparation of Class Books for the use of Vernacular Schools."

Government had started the Normal Class, in the first instance, as an experiment for three years, relying chiefly on the recommendation and enthusiastic co-operation of Bāl Shāstri. But unfortunately for all, he died all of a sudden at the end of the very first year, on the 17th of May 1846. Accordingly, when it was decided to close the Class in the year 1848, the Board of Education stated in their annual *Report* (p. 13) that it was "above all from the untimely death of the able and zealous Director under whom the Class was originally placed" that "the advantages expected from the experiment at Bombay, were not realized."

On
cal frag
Keshav

and had joined the Normal Class from Junnar in the district of Poonā. He wrote this account in his old age—in the year 1896—just half a century after he had come into a year's contact with his great Gurū; but the intimacy and warmth with which he has described Bāl Shāstri reveal very strikingly the leading traits of that extraordinary personality.*

LITERARY LABOURS OF BĀL SHĀSTRI

The literary labours of Bāl Shāstri were closely allied to his pioneering work in the whole field of education, and they were as varied as they were considerable. Begun from his student days under Capt. Jervis, the Secretary to the Bombay Native Education Society, of which he himself had been the

* This portion of the autobiographical fragment has been included as Appendix III in the present work.

Native Secretary till 1840, when that body was practically merged in the Board of Education, they continued unremittingly to the last days of his life. We have already mentioned elsewhere the following works of his in Marāthi: (1) *Neeti-Kathā* (Moral Tales); (2) *Sāra-samgraha* (Catechism on General Knowledge); (3) *History of England*, Volumes I and II; and (4) *Bhōōgōle-Vidyā: Ganita-bhāga* (Mathematical Geography). It may be remembered that these translations of English books were undertaken by Bāl Shāstri, at the instance of the Native Education Society before 1836. At this time he also compiled his (5) *Bāla-Vyākaran* ("Little Grammar") which, practically recognized as the first elementary book on the subject, continued to be used in the vernacular schools for the next quarter of a century and helped in the preparation of (6) *Bhōōgōle-Vidyā* (Rudiments of Geography). He also assisted his friend Raghōbā Janārdan in translating the (7) *Abridgement of Murray's English Grammar* (1837), and co-operated with two other friends Vināyak Shāstri Divekar and Bhau Mahājan in compiling (8) *Shabda-Siddhi-Nibandha* (Etymology of the Marāthi language), 1843. We have already referred to his (9) *Theory of Equations* as well as (10) *Elements of Differential and Integral Calculus* in Marāthi, printed about the same time. He had, moreover, arbridged in Marāthi (11) *The History of India* (Hindu and Mahomedan Periods) from the new work of Mountstuart Elphinstone, and compiled another work (12) *History of British India* from various sources, while he was working as the Director of the Normal Class. He left behind him a few chapters of the Marāthi treatise (13) *Discoveries of Psychology*, adapted from the famous work of Dr. Abercrombie on "Inquiries Concerning Intellectual Powers."

But this is not all. Besides these many published works, he had projected several other books in Marāthi on Algebra, Geography, Marāthi Grammar, etc. and had completed in manuscript (14) *A Short Dictionary of the Roots of the English Language* which, falling unfortunately into the hands of some of his students after his demise, was lost for ever. We can also say with certainty that he had nearly finished a higher Marāthi work on (15) *Calculus* as can be gathered from the few loose and tattered sheets of the manuscript that we have been

able to trace among the papers of his family; and this must be considered to be a very serious loss indeed!

Bāl Shāstri's labours in connection with (16) *Jnāneshwari*, must be deemed to form a great land-mark in the history of *modern Marāthi literature*. For it was he who brought out for the first time the fine lithographed edition of that voluminous and celebrated old classic so far back as 1845, when even some of the smallest works of the more popular Marāthi poets had not been printed; while his attempt to note different readings in its text shows remarkably that he anticipated critical Marāthi scholarship by more than half a century!

When we survey this whole tremendous literary output of young Bāl Shāstri by the time he was just thirty-three, we cannot but be struck with wonder at its singular variety and volume. In judging, however, the quality of his work and his permanent contribution to modern Marāthi literature, we must not ignore the fact that his principal role had never been that of a *litterateur*, but that of a poineer educator of his *ignorant and backward* countrymen, though it has been universally acknowledged that *he is one of the first few eminent makers of* modern Marāthi prose.

A BRILLIANT LINGUIST

It is well-known that Bāl Shāstri was a brilliant linguist. Taking into account the various references to his linguistic attainments, we find that he was acquainted more or less with a dozen European and Asiatic languages, ancient and modern, exclusive of Marāthi, his own mothertongue, of which he was a perfect master. He was a distinguished scholar of Sanskrit, well-versed in various Shāstrās, and able to carry on discussions in that language. His proficiency in English even in his teens was such that he began to edit the columns of the *Bombay Durpun* with distinction, while "his remarkable facility and elegance in English composition," says the *Report of the Board of Education for the Year 1846*, "enabled him to take a high place among the best scholars of the day." He himself has stated in his application of the 20th February 1830, quoted elsewhere, that he had then already made at the early age of seventeen, some acquaintance with three other languages, viz. Gujarāti, Bengāli, and Persian, which must have certainly deepened with years.

He also knew some Arabic and was quite familiar with Hindi. Latin he understood well and had paid some attention to Greek. Among other Indian vernaculars, mention has been made of Kannada as well as Telugu; and we know as a matter of fact that as Superintendent of the Third Division, he not only inspected Kannada Schools, but had also undertaken to prepare the first elementary books in Kannada for them. His knowledge of Gujarāti as well as Marāthi was so thorough, that Government used to submit to him the new publications in those languages for his opinion, whenever their authors sought their patronage. It is also very remarkable that Bāl Shāstri not only knew French well, but was able to converse in that foreign tongue, as the following incident clearly shows. *Keshav Shivarām Bhawālkar, his pupil in the Normal Class* during the year 1845-46, tells us in his autobiographical fragment, that when the French ambassador on his way home from the Chinese front passed through Bombay, he paid a visit to the Elphinstone Institution where the Normal Class was conducted by Bāl Shāstri. As the respectable visitor was shown over this Class, the latter spoke with him in French, which impressed the foreigner so highly that he invited Bāl Shāstri to Paris, and promised to introduce him to His Majesty the King, who, he said, would be glad to meet him, and that his Government would also pay him his expenses. Bhawālkar tells us further, that Bāl Shāstri received honours from the French king shortly afterwards!

ASSOCIATION WITH THE BOMBAY GEOGRAPHICAL SOCIETY AND THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

As a remarkable linguist and a scholar with varied acquirements in literature and science, Bāl Shāstri was bound to associate himself with the leading learned Societies of the Presidency. We have already noted elsewhere, that he was appointed Native Secretary to the Oriental Translation Committee in in year 1831. The Bombay Geographical Society was *established during the same year as a branch of the Royal* Geographical Society of London. Bāl Shāstri used to take part in its transactions, and was formally elected a member of that body in 1840. He was one of the 12 Resident Members of that Society, and had the honour to be elected one of its

taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper; and thankful are we for the support hitherto received. How far these important results have been effected we leave to the public discernment; but we cannot deny to ourselves the pleasing consciousness of having been cheered by many a philanthropic voice without the loss of a single friend during the whole of our career."

Bāl Shāstri had, however, intended sometime ago, to bring out a Marāthi monthly magazine in Bombay, the first of its kind not only in that language, but also in any of the vernaculars of the Presidency, as is evident from the advertisement of the *Dig-Durshun* dated the 10th of January, 1839; though the first number of the magazine actually appeared on the 1st of May, 1840. It was "to contain a summary of intelligence, short essays and articles, original and select, on subjects connected with Geography, History, Natural Philosophy, Chemistry and General Science, with occasional illustrations in lithography", its main object being "to improve the mind and to aid the diffusion of useful knowledge." Each number was to consist of from 24 to 32 demy octavo pages, and its subscription was to be five rupees a year, if paid in advance, or eight annas a month.

We have not been able to trace all the issues of the *Dig-Durshun*, and cannot say, therefore, how long exactly it continued; though it appears fairly certain that it was in existence for some four years, if not more. It contained short papers for general readers on a variety of subjects and was very instructive, especially in view of the fact that there were then few Marāthi books, if any, in those departments of knowledge with which it concerned itself. The Christian *Dnyānōdaya* for June 1846 rightly observed in the course of its obituary notice on Bāl Shāstri: "For sometime he edited the *Durpun* newspaper; also the *Dig-Durshun*, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit. These publications, which showed that the Editor was in a good degree free from the influence of the prevailing superstitions, were not properly appreciated nor properly supported by the Native

pean society of the day, gave his thoughtful mind a correct perspective of our social and religious life, which was absent even among the most intelligent of his contemporaries, who were generally carried off their feet by English education and the outward glamour of European society. While feeling very keenly, therefore, the necessity of removing the glaring social evils and religious superstitions of his countrymen, Bāl Shāstri was far from being a revolutionary in these matters, being convinced that all reform must grow slowly from within, on evolutionary lines, conforming as far as possible to the best thought of the Hindu Shāstrās and traditions. "Thoroughly devout and God-fearing, he cherished liberal views, and as far as he could, supported the cause of sensible and practical reform. If there was one thing which he hated more than another, it was vain show and tall talk."

It may be remembered that the cruel customs of *Sati* (the immolation of the Hindu widow on her husband's funeral pyre) and *Infanticide* were still prevalent during the first quarter of the 19th century, and stray cases of the same occurred in some of the Indian States till about 1840, though these practices had been prohibited by law in British India for more than a decade. Illiteracy among the fair sex and the custom of child-marriage seriously affected the growth of a healthy womanhood and indirectly of a healthy manhood—the one being the root-cause of general backwardness and superstition, and the other of social impurity and injustice. Child-marriage often resulted in early widowhood and promoted polygamy; and hence the improvement of the lot of women—their education and remarriage—came to occupy the first place in the movement of Indian Social Reform. And here it must be said to the credit of Bāl Shāstri that he happens to be the first social reformer of Western India. For he not only pleaded for the education of women, but also for the remarriage of young widows, so far back as the thirties of the last century.

Bāl Shāstri was an ideal Hindu Brāhman. Himself devoted to the best teachings and practices of the Hindu faith, he was singularly free from the prejudices of caste, creed or sect; and he not only preached, but lived a life of moral purity,

religious toleration and universal brotherhood. An erudite Shāstri or Sanskrit Pandit, he had studied the various Schools of Indian Philosophy, and was also a student of Comparative Religion. He was catholic enough to acquaint himself with the sacred books of other religions, though their critical study confirmed him in his own Hindu faith, which he considered to be the most liberal and philosophical. Had he lived longer, he would have surely translated and edited some of the standard religious and philosophical Sanskrit texts for the enlightenment of his countrymen. No wonder, therefore, that he could not tolerate the aggressive attacks of Christian missionaries on other religious communities, much less on his own.

Bāl Shāstri's unflinching spirit of liberalism in social and religious matters was clearly evinced in the case of the readmission of a Brāhman boy named Shripat Sheshādri Paralikar to the Hindu fold, after he had practically joined a Christian mission. As this historical episode shook the foundations of Hindu society of the day throughout the length and breadth of the land, and caused no small persecution of the leaders of the movement, it deserves to be briefly recorded. Sheshādri Gōvind Paralikar, a native of Parali in the Nizam's dominions, was a poor Deshastha Brāhman of the priestly caste, who had moved with his family to Bombay, to eke out a living. Short of means, he sent his elder son, Nārāyan, aged about fourteen, to the General Assembly's Institution for his English education in 1838. As he was a promising boy, he soon successfully completed his school course by the end of 1842, with the kind assistance of the Christian promoters of the Institution, who then employed him as a teacher there. Their proselytizing zeal, however, soon turned young Nārāyan's head, and he began to feel such a strong aversion to his own Hindu faith, that he was easily persuaded by the Rev. Robert Nesbit to join the mission-house on the 7th of September, 1843. Nārāyan's younger brother, Shripat, who was then about twelve years old, was also being brought up in the same Institution, and was no less smart and promising. As he was fully attached to his elder brother and was entirely under his thumb, he, too, quietly stole away with him on the same day, and took shelter under

the roof of the missionary. Indeed, Nārāyan Sheshādri, who had been virtually received into the mission-house with the view of being converted to Christianity, was formally baptized by the Rev. Mr. Nesbit in less than a week—on the 13th of September 1843—which incident created forthwith a great sensation in Bombay. Consequently, the Hindus held a public meeting protesting against this missionary aggression, and resolved to boycott their school; while their leaders, Bāl Shāstri and the millionaire Jagannāth Shakarshet, immediately bestirred themselves, lest young Shripat too, may soon meet the same fate. They, therefore, lent their full support to the boy's father, Sheshādri Gōvind Paralikar, and advised him to reclaim his son straightway from the Rev. Mr. Nesbit. Thus he went to the mission-house with a couple of Brāhmans, on the 18th of October, and asked for the immediate return of his younger son. The cunning missionary, however, would not allow the boy to get out of his custody, so that the father had to seek relief from the Court of the Police Magistrate. But this attempt, too, failed; the European Magistrate having sided with his Christian compatriot in deciding the case.

Poor Sheshādri was then advised to pursue the matter in the Supreme Court, and the following affidavit of his, dated the 27th October 1843, makes his complaint clear :— "Sheshadree Govinda of Bombay, Hindoo inhabitant, maketh oath and saith, that this Deponent's son Shreeput Sheshadree, now in the twelfth year of his age, is now detained against the will of this Deponent by the Rev. Robert Nesbit in a house in Ambrolie in the Island of Bombay, and that this Deponent, having on the eighteenth day of October instant peaceably possessed himself of the person of his said son in the house of the said Rev. Robert Nesbit, he, the said Rev. Robert Nesbit, forcibly dispossessed this Deponent of his said son, and this Deponent has not since been able to obtain possession of his said child, and cannot do so without the aid of this Honourable Court." Accordingly, Sir Henry Roper, Knight, Chief Justice of Bombay, issued on the 30th instant a writ of *Habeas Corpus*, directing the Rev. Robert Nesbit "to bring up the body of Sheeput Sheshadree before the Court on Friday next, the third day of November, at eleven O'clock in

caste. But the greedy orthodox Brāhmans of Bombay, who wanted to make capital out of this religious feud, spread false and mischievous reports about the case, and went to the length of declaring a social boycott against the minority party of reforms headed by Bāl Shāstri, which caused no little annoyance to them for more than a year. Thus not only were Shripat and his kin thrown out of caste, but all those who were prepared to dine with them were also threatened to suffer the same fate. In these circumstances, Bāl Shāstri had the courage to perform the first part of the expiatory ceremony in Bombay, and escort the sinners to Benāres at his own expense for further action. How the Pandits of that holy place finally acquitted themselves in this case is not quite clear; but the victims apparently took a long time to return home in those days of difficlut travel, before which most of the leading followers of Bāl Shāstri had undergone the purificatory rites prescribed for them by the majority party; so that, he too, seems to have nominally made amends in the last resort, sometime before his death, in order to maintain social solidarity in the Hindu ranks; having contented himself that he had given them the first lesson in the matter. For be it noted, that unlike the impatient Bengāli reformers of his time, who would throw the Shāstrās overboard, he was no social rebel or religious visionary that would wholly cut himself off from the general community, but was a practical reformer, who would first properly educate and then carry his countrymen with him slowly but surely towards his goal.

The achievement of Bāl Shāstri in the field of social and religious reform has been properly evaluated by Sir Nārāyan Chandāvarkar, in the presidential address delivered by him at the Bombay Provincial Social Conference in 1901, wherein he observes as follows :— "Hindu social reform under British rule commenced in this Presidency in the thirties of the last century soon after the introduction of English education. Our first social reformer was Bal Shastri Jambhekar....He was a man of great talents and high character, and it was he who persuaded the late Jagannath Shankarshet regarded in those times as the leader of the Hindu community, to espouse the

majority of whom even in the few largest cities were steeped in illiteracy, ignorance and general backwardness, to say nothing of the vast masses living in smaller towns and villages. For constitutional political activity presupposes at least a modicum of general education and keenness for public welfare. It is not strange, therefore, if Bāl Śhāstri did not shine so much as a modern political leader in his day, and concentrated all his energies on educating the public not only through the educational machinery of the state, but through the press and the platform. It was with this object that he conducted the *Bombay Durpun* for over eight years, and the *Dig-Durshun* later on, for at least four years, in the result, that he succeeded in creating a new reading public which began to take interest in all sorts of public questions—social, political and educational. Unfortunately for us, only the first year's file of the *Bombay Durpun* has been preserved in the Bombay Secretariat Records Office, but from this as well as from the few extracts of the *Durupun* that we have been able to collect from contemporary English papers, we can easily draw inferences on various questions about what valuable services Bāl Shastri must have rendered in educating public opinion in those benighted times. We can also gather from these writings that Bāl Śhāstri was no political sychophant, and that he expressed his views with both freedom and moderation. It is certainly noteworthy that the *Durpun* is said to have been once fined for libel because of its having allegedly passed some strictures against a European, possibly for his unwarranted missionary zeal.

Bāl Shāstri also realized the value of disseminating knowledge through the creation of public libraries; and it must be said to his credit that it was he more than anybody else that encouraged his friends, Rāghōba Janārdan and others, to establish the first Native General Library in Bombay in the year 1845. This famous institution prospered for some three quarters of a century, when it was converted into the People's Free Reading Room of the present day.

Another educative activity of Bāi Shāstri was the foundation of the Native Improvement Society of which he himself was the President. Here the young educated men of the day

could read papers and discuss various questions of general improvement. And we are told by no less an authority than the late Dr. Dādābhāi Naorōji, his pet pupil, that "under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed." It may be noted in this connection, that the Students' Literary and Scientific Society of later years, which did so much under the leadership of the younger generation of Dr Bhāu Dāji, Dādābhāi Naorōji, and V. N. Mandlik, to promote female education and the diffusion of general knowledge in the Hindu and Parsi communities of Bombay, was only the offspring of this Native Improvement Society.

We have already seen how Bāl Shāstri was in the forefront of the movement for social and religious reform. As one who was an acknowledged leader of the intelligentia, he always took a prominent part in public meetings, and was highly respected as much for his wide learning as for his high character. As, however, he held advanced views on social and religious matters, he sometimes offended the orthodox section of his brethren; who, we are told, went to the length of threatening him [illegible] social boycott on one occasion, when he had ful[illegible] to[illegible], in opposition to the old traditional [illegible] solar and lunar eclipses in the light of [illegible]

bhoy and Frāmjee Cowasjee Banājee were more noteworthy; while Jagannāth Shankershet and Dhāckjee Dādājēē among the Hindus, and Mahomed Ibrāhim Muckbā and Mahomed Ally Rōgay among the Mahomedans, were the only persons deemed eligible for this honour This selection shows, by the bye, the relative importance attached by the shrewd Government of the day, to the different communities at the Presidency ; though it was quite obvious, that the Hindus then formed by far the great majority in the local population, in the same way as now.

The next Commission of the Peace created 10 more Native Justices in 1840 : 5 Parsees, 3 Hindus, and 2 Mahomedans ; the three Hindus being Bāl Gangādhar Shāstri, Vināyak Rāo Gangādhar Shāstri, and Manmōhandās Devidās. Of these Vināyak Rāo was the son of the famous diplomatic agent Gangādhar Shāstri Patwardhan, at the court of Barōdā (who was assasinated at Pandharpur in 1815), and had domiciled as a Jahāgirdar in Bombay, after the overthrow of the last Peshwā; and Manmōhandās Devidās was the first Gujarāti millionaire to be appointed a Justice of the Peace. In fact, to be styled a J. P. in those times was considered as the highest honour conferred by Government, such titles as C I. E and Dewān Bahādur not being then in existence. It may be noted that even Jagannāth Shankarshet, the most famous Hindu leader of the day, and one of the members nominated to the first Legislative Council under the Act of 1861, died only as a J. P. in the year 1865.

The following letter addressed to Bāl Shāstri by the Secretary to Government, on the 5th of October 1840, shows what kind of duties a Justice of the Peace was expected to perform :—

"Sir,

In intimating to you that your name has been inserted by Government in the Commission of the Peace just issued, I am directed by the Honourable the Governor in Council to request that you will have the goodness to give your attention not only to the business which comes before the Bench at the periodical meetings of her Majesty's Justices of the Peace,

but also to the general duties devolving on you as one of her Majesty's Justices for the Town of Bombay.

2. The Governor in Council is induced to make this request under an impression, that many Gentlemen included in former Commissions of the Peace have not considered it incumbent on them to take part in the duties thereby required of them, and consequently, that many questions of great importance and interest to the public have been decided by a very small proportion of Her Majesty's Justices residing on the Island."

The reply given by Bāl Shāstri to the above letter is also available and runs thus:—

"To

W. R. Morris Esqre.
Secretary to Govt.

Sir, I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 5th instant, intimating to me that the Hon'ble Governor in Council has been pleased to insert my name in the Commission of the Peace lately issued by Government.

In returning my thanks for the honour thus conferred upon me, I beg leave to request that you will have the goodness to assure His Excellency in Council that I shall endeavour to direct my best attention to every part of the duty devolving on me as one of Her Majesty's Justices of the Peace for the Town and Island of Bombay.

I have the honour to be,
Sir,
Your most obdt. servant,
BALL G. SHASTREE"

Pombhurla
19th October 1840

A Justice of the Peace thus nominated was eligible to sit as a member of the Petty or Grand Jury summoned in connection with the proceedings of the Supreme Court of Judicature, and the conscientious and effective manner in which Bāl Shāstri acquitted himself for many years was very feelingly referred to, in the open Court, by so high an authority as Sir Erskine Perry, the only Puisne Judge of the time, in course of his Charge to the Grand Jury, immediately after this death.

A GREAT TEACHER AND MAKER OF YOUNG MEN

Bāl Shāstri was a great teacher It is not often that profound learning and successful teaching ability go together; but this rare combination distinguished Bāl Shāstri. Whatever the subject he handled, he made it both easy and interesting to his pupils; and what is more, he taught very successfully all classes of students in the School and College Departments. The first Elphinstone Professors—Harkness and Orlebar as well as Bell and Henderson, had all won high distinction as teachers; and it was no small achievement for Bāl Shāstri that he could not only hold his own with such scholars, but excelled some of them in his teaching ability. His professorial career extended over more than a decade, and hundreds of students received instruction from him at the Elphinstone Institution. In fact, he so highly distinguished himself, that even the *Bombay Times* remarked in its obituary leader on him as follows :— "He was for sometime Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1844, along with the mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar, then absent in England. The usual rule of promotion was, in consequence of his eminence as a man of talent and acquirements, and rare success as a teacher, in his case departed from, and his advancement, like the merits which led to it was without precedent". Again, in strongly reccommending the bestowal of a special pension on his bereaved family, the paper feelingly observed, that "Ball Shastree himself so distinguished, and the trainer of so many in the race leading to distinction, will from other than earthly hands have his reward."

It is also very noteworthy that he impressed all his students not only by his brilliance as a scholar and a teacher, but that he also left a permanent mark on them by the purity and integrity of his character no less than by his kindness and discipline. In his kind reply to a correspondent, dated the 22nd of May, 1919 from Vesāvā (Bombay), the famous Grand Old Man of India, Dādābhāi Naorōji, recollects his great Guru after the lapse of nearly three score years and ten, in these words:—"I know him only as my

teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. He was kind and interested in his pupils. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. To me personally he was particularly kind and always took much interest in me. To him I owe one incident in my life for which I am ever grateful to him. Owing to his kindly interest in me, and favourable opinion of me, I was transferred from school to college earlier than I would otherwise have been. His early death was deeply regretted by his pupils. His death was a loss not only to our institution but to the whole community." And this expression of opinion by Dr. Dādābhāi correctly represents the view and regard of the whole generation of young men educated under Bāl Shāstri. In fact, it is not a little remarkable that most of the men that distinguished themselves in different walks of life during the third quarter of the nineteenth century—in education, literature, science, Indian antiquarian research and public affairs, not only in Bombay, but in Mahārāshtra, Gujarāt and Karnātak, will be found to bear the stamp of his teaching and example more or less. Among such men the following were more noteworthy: Rāo Bahādur Dādōbā Pāndurang (Educationist, Author, Social and Religious Reformer), Bhāu Mahājan (Author and Editor of *Prabhākar, Dhūmaketū and Jnānadarshan*), Gōvind Nārāyan Mādgāonkar (Teacher and Author), Nowrōji Furdoonji, J. P., C. I. E. (Editor of *Vīdyā-sāgar*, the first Gujarāti monthly, etc. and Social and Political Reformer), Rāo Sāheb Bhōgilāl Prānvallabhdās (Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Nārāyan Dinānāthji, J P (Interpreter & Translator, Supreme Court, and Public Worker). Rāo Bahādur Vināyak Vāsudeoji (Oriental Translator to Government), Raghunāth Nārāyan Khōte, J. P., C. I. E. (Municipal Reformer and Public Worker), Rāo Bahādur Nānā Mōrōji (Presidency Magistrate, and Dewan of Indore State), Dr Bhāu Dāji, J. P. (Physician, Antiquarian Sanskrit Scholar, and Leader in public life), Rāo Bahādur Rāma Bālkrishnaji (Asstt. Commissioner of Customs, and Social Reformer); Dr. Ātmārām Pāndurang, J. P. (Physician, Social and Religious Reformer), Rāo Bahādur Prof. Kerō Lakshman Chhatre (Educationist, Mathematician and Astronomer),

and Prof. Dādābhai Naorōji (Educationist, Social Reformer, Publicist and Leader of the Indian National Congress).

Here it deserves to be particularly noted that Bāl Shāstri was not only loved and highly respected by the younger generation of Hindus, Pārsees and Mahomedans, but was also greatly admired by the leading elders of all communities. As a Scholar, Educator and Reformer, everybody looked up to him for guidance; and men much senior to him in years and experience willingly consulted him in all public matters; *e. g.* Frāmji Cowasji, J. P., Mahomed Ibrāhim Muckbā, J.P., Jagannāth Shankarshet, J: P., Vināyak Gangādhar Shāstri, J. P., Bābāji Diwānji (Dewan to H. H. the Agria of Colābā), Mōrabhat Dāndekar (Editor, *Upadesha-Chandrikā*), Gangādhar Shāstri Phadake (Marāthi Lexicographer and Grammarian), Pandit Mōreshwar Shāstri Sāthe (Principal, Poona Sanskrit College), Rāmachandra Shāstri Jānavekar (Marāthi Lexicographer, Grammarian, & First Inspector of Marāthi Schools), Runchhodedās Girdhurbhāi (First Inspector of Guiarāti Schools, and Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Durgārām Munchārām Mehtāji (Teacher and Pioneer Social Reformer in Gujarāt), and Krishnāji Bābājī Gādgil (First Inspector of Kannad Schools). For as the *Bombay Times* has aptly said, "In every benevolent and every intellectual enterprise within the sphere of his exertions, Professor Ball Gungadhar Shastree took an active part. He was a man of profound learning and extensive and varied accomplishments, without pretence or ostentation."

It will thus be evident why Āchārya Bāl Shāstri Jāmbhekar deserves to be styled the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra."

GENERAL APPEARANCE AND PERSONAL CHARACTERISTICS

There was no photographic art in Bombay until late in the fifties of the last century; so that we can never hope to get a copy of Bāl Shāstri's photograph. Nor is it likely that we shall ever be able to discover his authentic portrait. For one thing, he passed away very suddenly and unexpectedly when he was yet in the prime of life; and secondly, not being a man of great wealth or hereditary rank, nobody would pos-

sibly be very keen in those days on getting his portrait; and what is more pertinent, his very nature was such that he was averse to all kind of show and publicity. We are, therefore, obliged to picture him to ourselves as best we can, with the help of a few descriptive details that have been left to us by some of his contemporaries.

Bāl Shāstri was somewhat short in stature and rather dark in complexion. His bodily frame was not very robust; but he had health and energy enough to put forth a large amount of work. His features were all normal, though he had large and bright eyes. He was full of activity and his face beamed with intelligence and strength of character. Moreover, though young in years, he possessed a very dignified mien.

In those times, men of means and position generally wore rich and gaudy clothes, and also some kind of ornaments of gold, pearls and diamonds. But to this Bāl Shāstri was an exception. He did not have even a small golden or diamond ring on one of his fingers, and dressed himself in the Hindu style just befitting his station in life. A red turban of the Poonā fashion was his headwear, and he put on the long, white linen robe ("angarakhā") and the short linen shirt ("bārābandi") within. He had his white customary *dhōti* and upper garment ("uparané") in the famous silken borders of Nāgpur; while on certain occassions he wore an embroidered piece of white linen or Kashmiri *shawl* of a chocolate colour across his shoulders. He always used a pair of Poonā shoes, which completed his simple dress. It is noteworthy that though a modern scholar and an important Government official, he showed no predilection for European dress or footwear; and it need hardly be mentioned that as a high-class Brāhman, he was a strict vegetarian in his diet. All this, however, did not prevent him from mixing with European gentlemen of rank, many of whom were his great admirers and friends.

His simplicity of manners, purity of conduct and kindness of disposition were very remarkable, and endeared him to all those that came into contact with him. Though so eminent as a scholar, an official, and a citizen, he was singularly free from any sense of self-importance, and was ever accessible

to all classes of people, rich and poor, young and old, literate and illiterate. He had also a large heart, and no needy person that approached him ever failed to receive some kind of help from him.

Of Bāl Shāstri's "simple and unostentatious deportment," as the *Report of the Board of Education for 1846* puts it in mourning his loss, the following instance is on record. A gentleman who had neither seen nor known him before, once called at his house to make his acquaintance, attracted greatly by what he had heard of his wonderful genius. He saw Bāl Shāstri sitting at his desk, occupied with some work in hand. Not knowing that the unassuming humble figure before him was that of the very man he had come to see, the visitor inquired whether he could see Bāl Shāstri. The latter, who had his stated hours for work and talk, and avoided if he could, being disturbed when reading or writing, informed the visitor that Bāl Shāstri could be seen at a particular hour later on in the day. The visitor retired and recalled at the hour specified. Bāl Shāstri—the same figure that he had seen in the morning—was sitting there, but with neither book nor paper before him. The visitor inquired for Bāl Shāstri, and to his surprise discovered that the plain-dressed person before him was no other than the man he wanted to meet, and of whom he had heard so much! So childlike was he in disposition and so unassuming in his behaviour and dress, that people unacquainted with him often used to mistake him for an ordinary man.*

His liberality was also proverbial. He helped many a poor scholar with money, meals, clothes and shelter. Among such recipients of help were Shankar Shāstri Jōshi, Dr. Anant Chandrōba, Prof. B. B. Sāne and several others, who distinguished themselves in later life. Also every good Brāhman versed in Vedic or Shāstric lore, a Purānik or a Haridās, was sure to receive a proper "Dakshinā" (money gift) from him. Nor was he slow to contribute his mite towards works of public welfare.

As an illustration of Bāl Shāstri's readiness to assist the

* Abstracted from the *Indu-Prakāsh* of May 11, 1885.

needy in a deserving cause, the following anecdote deserves mention. There was a skilled worker called Rowlōbā Kāmat in Bombay, who had apparently some inventive brain. He went to Bāl Shāstri and pleaded that he had contrived the model of a steam-engine (this incident probably dates before 1840), but was totally handicapped for want of some money. Bāl Shāstri, who knew how to encourage talent, obliged him with a free gift of Rs. 200/- which was certainly no mean liberality for a man of his means in those days, when his own monthly salary was no more than Rs. 300/-.

Bāl Shāstri was an ideal house-holder. His own family was very limited. Pandharināth, the only son left to him by his first wife died unfortunately at the age of five or six, as it would appear; and his second wife who was probably yet in her teens in 1844, brought him another male child just thereabout. But Bāl Shāstri fully respected the bonds of the Hindu joint family which had then not yet lost its cohesion; so that his home offered shelter and hospitality to a number of relatives young and old, draining a considerable part of his income He had the highest respect and regard for his old father to whom he used to render every kind of pecuniary help ever since his first appointment as Deputy Secretary to the Bombay Native Education Society in his younger days He was also fully alive to the many domestic responsibilities that devolved on him as the illustrious head of the family after the premature deaths of his elder brother and sister whose children had to be brought up by him. A few of his available letters show the remarkable warmth of his feelings in this respect.

He was also very kind and upright towards his many friends, dependants and servants, all of whom cherished a high regard for him. Though immensely superior to his companions, he was devoid of all self-conceit, and willingly cooperated with them by offering necessary assistance.

Bāl Shāstri was a giant worker. Except for the five or six hours of sleep at night, he was fully occupied from 4 o'clock in the morning to 10 or 11 o'clock at night in reading or writing, teaching or supervising, attending to his official

duties or public calls. He loved his pupils as his own children and was very free with them. Any one could go to him and get a solution of his own particular difficulties

His own habits were so healthy and simple that he neither smoked nor took a pinch of snuff. The only little luxury, if it be so called, which he allowed to himself, was the chewing of the "*pān-supāri*" after his meals, which every good wife offers to her husband as a matter of course. Though so indifferent to his personal comforts, a keen scholar of varied acquirements that he was, there can be little doubt that he used to spend a good deal on the purchase of books for his private library.

Bāl Shāstri was a thoroughly self-made man, with no inherited landed or household property in Bombay His only source of income was his monthly salary, which was never less than Rs. 300/- during the last nine years of his life, so that when he was able to save some money after his appointment as Assistant Professor, he built a small storied house for himself in what is known as Cōlbhāt Lane in Kālbādevi, sometime before 1840; and he also kept a horse and carriage befitting his position in society. It, however, deserves to be noted that he was not only averse to any kind of personal show or luxury, but like a true Brāhman, did not take pride in embellishing his wife and children with unnecessarily rich and gaudy clothes and ornaments;—his main interest in life being the pursuit of learning and benevolence. We know that Bāl Shāstri received Rs. 450/- as his pay during the two years that he officiated as Acting Professor in the place of Mr. Orlebar, which must certainly be deemed a good income in those times, in view of the fact that it was practically the highest scale allowed to a native official; and what is more, the purchasing power of a rupee was then easily more than tenfold than what it is to-day! Even so, it speaks volumes for Bāl Shāstri's benevolence and public zeal that he left his family in very straitened circumstances when he died.

Bāl Shāstri possessed a very balanced nature. His was a remarkable combination of high intelligence, activity and devotion. Except when there was a really serious cause for provocation, he was seldom perturbed. Such was his remarkable

personality that cheerful and mild in disposition and speech, he yet commanded respect and obedience from young and old alike, and easily made friends among all classes of people.

In his religious opinions, he was a devout theist. He regularly said his *sandhyā* (prayer) and read his sacred books; because he believed that without prayer and meditation, man could not prepare himself for the trials and temptations of life. And yet, he was not only free from all kind of religious bigotry and superstition, but as a close student of European literature and science, he was a modern in his outlook on life. Brought up in the best traditions and philosophic thought of Hinduism, he was quite unlike the so called orthodox Vedāntist who delights in dry logomachy, ignoring the realities of life, and was full of zeal and activity for the improvement of his countrymen.

Indeed, Bāl Shāstri, taken all in all, may be deemed an excellent specimen of the union of many of the qualities that are recognised as characteristic of the "Divine Nature in Man" (*Daivi Sampat*) by the *Bhagavat-Gītā* (Ch. XVI, 1–3)*, and may, therefore, be rightly regarded as an almost ideal man in this imperfect world.

THE LAST SCENE

We have seen above that the last appointment held by Bāl Shāstri in his educational career was that of the Director of the Normal Class, combined with the post of the Superinten-

---

* अभय सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दव ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

(1) Fearlessness, purity of mind, perseverance in the path of knowledge, charity, self-control, sacrifice, study, penance, uprightness, (2) non-violence, truthfulness, absence of anger, renunciation, peace of mind, absence of wickedness, compassion for all beings, freedom from avarice, softness, humility, absence of rashness, (3) energy, forgiveness, courage, physical purity, absence of malice, freedom from self-conceit, O descendant of Bharata! [these qualities] belong to the person born of the *Daivi Sampat* (Divine Nature).

tendent of the Government Vernacular Schools at the Presidency. He himself had induced Government to establish this Class, inasmuch as he looked upon the profession of a teacher as one for which special training was necessary. The Class was started from April 1845 as an experiment to be tried for three years; and the industry and zeal which the brought to bear upon it, were indeed most remarkable. With a view to making it a success and qualifying the young men as *teachers* in the real sense of the term, he had gone through almost every work extant in the English language at the time, on the subject of Normal Schools, and obtained information about the working of such institutions in the different parts of Europe And in all that he did in this direction he was inspired by no other idea than to train a number of young men, who might be sent out into the mofussil not only as teachers, but also as pioneers of enlightenment.* He himself was no service-seeker;-he had ever looked upon his own educational career as a valuable opportunity to serve his country and improve his countrymen.

When he was once advised by certain friends to apply for the office of the Principal Suddur Ameen or Judge of the Small Causes Court, which carried higher emoluments and was quite within his reach in those days, the reply he made to them was quite characteristic of the man. "Surely, I don't want that job," said he; "where one has to sift truth from falsehood and sit in judgment over others. I know it carries a higher salary; but I prefer to serve just where I am, cheerfully working for the good of my countrymen."

And how Bāl Shāstri tried to inculcate in the minds of his pupils this great idea of working like true Brāhmans—the descendants of the Rishis of old—selflessly and zealously for the enlightenment and good of the people, is clearly seen from the piece of advice he once gave to them, which has been broadly recorded for us in the interesting autobiographical fragment of Mr. Bhawālkar, one of his pupils in this very Normal Class. There he also tells us how Bāl Shāstri would take them out for a walk on the Back Bay in the evening, and explain to them in an easy interesting manner such scientific subjects as the

* Abstracted from the *Indu-Prakāsh* of May 11, 1885.

tides and tidal streams, the mariner's compass, etc., and sometimes teach them with the aid of the telescope how to study the stars. Nor does he fail to narrate with what kind regard he would entertain them at his table on some Hindu holidays, making them feel as if they were in their own homes, quite far-off as they were from Bombay in that pre-railway age.

But as fate would have it, Bāl Shāstri was suddenly removed from this earthly scene of his beneficent activity "in the vigor of manhood, and with little warning, while he was still forming plans for the future," as observed by the *Dnyānōdaya* in its obituary notice on him. A few details of his last illness can be gathered from the *Bombay Times* of the 20th of May 1846, wherein we are told that "he caught [typhus] fever in a tour of investigation through the Concan, where neither medicine nor medical attendance was procurable. He returned to the presidency on Tuesday [12th May] in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which on Sunday afternoon [17th May] proved fatal to him." We, moreover, learn from the issue of the *Bombay Courier* of the previous day, that "Ball Gungather was much liked by all who knew him;" and that "during his last days he was unremittingly tended by many kind friends both Europeans and Natives, who had watched with interest his growing reputation." Mr. Bhawālkar in his "*Fragment*" furnishes two more important details. He tells us that Dr. Morehead, the first Principal of the Grant Medical College (which had been started only a year ago) and other famous physicians of Bombay did their best to save his precious life, but that all their efforts proved of no avail. He also mentions the fact that Sir Erskine Perry, the illustrious Puisne Judge of the Supreme Court and the President of the Board of Education, had a very high regard for Bāl Shāstri's talents, learning and character, and that it was he who at once moved the Government for the bestowal of a special life-pension on his young widow and infant son. We can thus easily imagine what a tremendous shock the very premature and untimely death of Bāl Shāstri must have caused not only to his own bereaved family, but to the whole

Community of Bombay and Western India. Truly, it was deemed a national calamity, inasmuch as it deprived the country of its *Mahātmā*—the greatest Indian of the age !

SOME TRIBUTES AND APRECIATIONS

All contemporary papers in Western India of the day—English, Marāthi and Gujarāti—have made the most feeling references to the great tragedy in their obituary notices. "It is with feelings of the deepest regret," wrote the *Bombay Courier*, the oldest English paper in Western India, "that we announce the death of Ball Gungather Shastree, Esq , J. P , Assistant Professor in the Elphinstone Institution... The deceased was second to no native of India in natural talents, and these had been highly cultivated. His acquirements were as deep as they were extensive, and his untimely death will be felt and deplored, not only by the native community, to whom he was an honor and an ornament, but by every European who had the privilege of his acquaintance, or was cognizant of his worth." The *Bombay Times* had a leader on "The Late Professor Ball Gungadhur Shastree, Esq." which began thus :- "It is with deep regret that we have to intimate the death of Ball Gungadhur Shastree, late Professor in the Elphinstone College, and Director of the Normal Class in that semminary, and Superintendent of the Government Vernacular Schools in this presidency." Several extracts from this article have already been made elsewhere, and they may not, therefore, be repeated. "Ball Gungadhur Shastree was a man of learning," observed the Christian *Dnyānōdaya* for June 1846, "and was generally respected by Europeans and Natives. He had made attainments far in advance of any of his countrymen in Western India, and he cherished an ardent desire to promote the cause of education By his example and by the laborious discharge of his duties as a Professor, he has done much for the improvement of the young men who have come under his influence." And another leading organ of Christian opinion, the *Oriental Christian Spectator*, admitted that "He lives full of honors and acquisitions, and dies lamented or regretted by thousands, both among Natives and Europeans," but it drew its own peculiar conclusion from the theme. The *Prabhākar*

tertain a confident hope that Government will be pleased to mark their sense of his distinguished merits by granting a pension to his widow of Rupees (50) fifty a month, and in the event of her death before his only son has attained the age of eighteen, that half this amount may be confirmed to the son until he has either reached that age or has received some employment under Government. The Board make this recommendation with the distinct request that the pension may not be debited to the annual grant on account of Education, but may be borne as a separate charge ; I am directed to state that this application for a pension becomes the more urgent as his widow is reduced to a state of poverty. "

In submitting the Board's letter to the Honourable Court of Directors, Government expressed its opinion in the following memorable words :— " We have received the intelligence of this melancholy event with deep regret. We entirely concur in the testimony which is borne by the Board of Education to the great merits and high attainments of this distinguished and highly gifted man, and we quite feel that the loss which the cause of Education has sustained by his untimely and unexpected death is for the time indeed irreparable. To mark the sense of our high estimation of his services to which he brought a rare combination of natural talent and varied and extensive acquirements, we beg strongly to recommend to the most favourable consideration of your Honourable Court the request of the Board of Education that a pension of Rs. (50) fifty per mensem for life be granted to his widow, etc. "

No wonder that this request of the Board was duly complied with, in due course of time. But a further tragedy of the situation was that the young widow of Bāl Shāstri seems to have taken the death of her husband so much to heart, that she, too, died at Bombay on the 2nd of May 1847, and her only little son followed her at Pandharpur next year, on the 11th of June 1848 !

Sir Erskine's remarkable estimate of Bāl Shāstri's worth is also available in the *Report of the Board of Education for 1846* (pp. 2-3), which says:— " But the most grievous blow which the Board has had to sustain during the year, was the death

of Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree. ...Ball Shastree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day; but in addition to this acquired knowledge, his simple unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character." Again, in the course of the *Brief Sketch* by the Board of Education read out on an important occasion (15th March 1847) in the Town Hall, under the presidency of the Hon'ble the Governor, by Dr. Stowell, the Secretary, it was stated :—

Bombay Courier of July 10, 1846, as being not only "eloquent and just," but "as the noblest epitaph to his memory" that "his family and friends might well engrave upon the cenotaph of the deceased."

"And in reference to this point," said his Lordship, before a most distinguished audience in the Supreme Court, "I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which your body and the whole Community has sustained since our last sessions, in the death of the late Ball Gungadhur Shastree. To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attaintments in science and literature both European and Asiatic;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Ball Shastree.

"I had no intention of alluding to this subject, but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen and diffusing sounder notions among them; and missing from among them, one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which I feel asured, you will sympathise with me."

It is also very noteworthy that another famous contemporary of Bāl Shāstri, Rev. Dr. John Wilson, the veteran missionary scholar of Western India, who was well-acquainted with him throughout his public career, has referred to him in his posthumous work on *Indian Caste* (Vol. II, p. 24, 1877) when describing the Karhādā community in these words: "To them too, belonged one of the most learned natives who has yet appeared in Western India, the late distinguished Bal Gungadhur Shastree Jambhekar, Professor in the Elphinstone Institution."

A few more striking references of a later age may also be cited. Mr. A. L. Covernton, M. A., I. E. S., Principal of the Elphinstone College at Bombay, while recapitulating the annals of the Elphinstone High School on the memorable occasion of its Centenary in 1924, tersely alludes to the meritorious services of Bāl Shāstri as follows :— " Bal Gangadhar Shastri died the same year [1846]. He had served the Society, the Institution, and the Board in every conceivable capacity as Teacher, Professor, Inspector, Superintendent of a Hostel, Head of a Vernacular Training School, Secretary, Superintendent of the Publication Department, Translator and Author Government signified its appreciation of his valuable contribution to education by granting a pension to his widow and son. "

Now add to these valuable educational services rendered by Bāl Shastri, the various other aspects of his distinguished career : Tutor to a Prince ; Editor of the *Bombay Durpun*, the first Anglo-Vernacular paper in Western India ; Editor of the *Digdurshun*, the first monthly magazine in Marāthi ; a brilliant Linguist knowing a dozen ancient and modern languages, European as well as Asiatic ; Instructor in Astronomy in charge of the Meteorological Observatory at Colābā; Native Secretary to the Oriental Translating Committee, and Office-bearer of the Bombay Geographical Society ; a Contributor to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, and the Pioneer Orientalist of India ; the first eminent critical Scholar of Marāthi, and Editor of the *Jnāneshwari*; the first Social and Religious Reformer of the age ; the third oldest Hindu Justice of the Peace, and a Grand Juror at the age of 28 ; and lastly, the foremost Public Leader of Bombay. And when we take into account this long list of attainments and achievements that were to the credit of Bāl Shāstree at the early age of thirty-three, need we wonder why he was regarded as "a prodigy " and " a genius of a high order "?

Indeed, Sir Nārāyan Rāo Chandāvarkar, the well-known High Court Judge and one of the most eminent men of his generation in Bombay, correctly observed in moving the Resolution expressing the sorrow of the public at the death

of the late Mr. Justice Ranade (on 16th of January 1901) as follows :— "Mr. Ranade was undoubtedly the premier of graduates—the best Elphinstonian—and there is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we *can compare him unless we go back to the forties of the* past century, and think of Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution [Elphinstone College]. Those who knew Professor Jambhekar—men like Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils, spoke of him as a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind ; but he died too early at the age of 35 [33] —to enable anyone to form a correct measure of what he might *have been had he lived longer.*" *And when Sir Nārāyan Rāo* gave a very interesting address on another memorable occasion on "Old Elphinstonians" (*1910*), he started by paying an eloquent tribute to Bāl Shastri, declaring " He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College," and indirectly compared him in a choronological order with six other most eminent Elphinstonians as well as Indians—Dr. Dādābhai Naorōji, Dr. Rāmkrishna Gōpāl Bhāndārkar, Mr. Justice M. G. Rānade, Sir Pherōzeshāh Mehtā; Mr. Justice Kāshināth Trimbak Telang, and Mr. Nārāyan Mahādev Paramānand, styling them the "Seven Stars or *Sapta Rishis*" of Elphinstone College." *And it is in this address that Sir N. G.* Chandāvarkar—himself one of the past Presidents of the Indian National Congress—makes a very pertinent reference to Bāl Shāstri in these memorable words :— " What deserves particular mention is that *Bal Shastri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him Hindus, Parsis, Mahomedans, and Christians were all alike.* And I have heard from several Parsi pupils of his, such as Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee that he loved them as his own children." Hence, what wonder is there if Dādābhai Naorōji, the famous pupil of Bāl Shāstri, should be the most revered founder and leader of the Indian National Congress, which, too, boasts of being above all narrowness of creed or caste or sect, and looks upon Hindu, Parsis, Mahomedans and Christians as all alike ?

Yet, is it not more wonderful that while all the above great celebrities succeeding Bāl Shāstri, and many other distinguished men of later times such as Dr. Bhāu Dāji and Mandalik, Tilak and Gōkhale have been properly commemorated by the people of Western India, the first and foremost celebrity of the age has been somehow allowed to be silently passed over for a whole century ?*

APPEAL FOR A MEMORIAL

The most recent pronouncement on the life and work of Bāl Shāstri made by His Excellency Shri. M. S. Aney, the Governor of Bihar, is however very instructive in this connection. When His Excellency presided at the anuual meeting of the Gangānāth Jhā Oriental Research Institute of Allahabad, on the 9th of April, 1949, he rightly concluded his address with the following touching and significant appeal :—

" Such was the man who worked for his countrymen more than 100 years ago. It is our duty in Free India to recall to our mind the good work done by the pioneers in the early days to awaken our countrymen, and express our gratitude to them for showing some light in the darkness that was engulfing the nation Bāl Gangādhar Shāstri is undoubtedly one of those pioneers. He had done much to earn the gratitude of his countrymen, and he certainly deserves a place of honour in the gallery of the national heroes that brightened the western horizon of India in the early days of British rule by intellectual work and patriotic services. "

May we not then all of us, the countrymen of Bāl Shāstrt of a more enlightened age,—more particularly, his brethern in Western India—gird up our loins to raise a fitting memorial to that immortal worthy, who must be rightly deemed the Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahrashtra ?

---

* It is very noteworthy, however, that a Parsee correspondent styling himself "A Friend and Admirer of Bāl Gangādhar Shāstri" had *fervently urged upon his countrymen in the Gujarāti columns of the Bombay Chitbook* of July 11, 1846, the supreme necessity of perpetuating the name and great achievements of Bāl Shāstri in the Bombay Presidency, though his earnest appeal seems unfortunately to have evoked no practical response in those days, when it was the fashion to commemorate only high-placed Englishmen ! (*Vide* Vol. III, App. I, p. 50) —*Editor*

आत्मनिवेदन

प्रस्तुत स्वरूपाच्या व आकारमानाच्या ग्रंथोपक्रमाचे प्रयोजन काय ह्यासंबंधी प्रथमारंभी प्राजल निवेदन करणें प्रायः अवश्य गणिलें जाईल. ह्यास्तव ही अपेक्षा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न पुढें करण्यांत येत आहे.

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक व थोर विस्मृत मानकरी परलोकवासी विख्यात **आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर** (१८१२-१८४६) यांचें जीवनवृत्त व लेख 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'च्या रूपानें प्रसिद्ध करण्याची स्पृहणीय कल्पना मला प्रथमतः सुचल्यास आता सुमारें सात वर्षें होऊन गेलीं. प्रस्तुत ग्रथनायकाशीं माझा प्रत्यक्ष असा थोडाच संबंध पोंचत असला तरी त्याच कुलात माझा जन्म झाल्यामुळे पुण्यश्लोक बाळशास्त्री यांचें नाव मला सर्वस्वीं अज्ञात असें कधींच नव्हतें;-बालपणींहि मीं आपल्या परमप्रिय तीर्थरूपाच्या तोंडून प्रसंगवशात् त्याचा नामनिर्देश ऐकिला होता. आणि विद्यार्थिदशेपासून मला प्राचीन व अर्वाचीन थोर पुरुषांचीं चरित्रें वाचण्याची गोडी असल्यानें, सुप्रसिद्ध मराठी लेखक कै. बाळकृष्ण नारायण देव यानीं फार पूर्वी-सन १८९२ मध्यें-लिहिलेलें बाळशास्त्री जांभेकरांचें जें एकच एक उद्बोधक अल्प चरित्र मराठींत उपलब्ध आहे, त्याच्या द्वारें त्या महापुरुषाच्या जीवनकार्याशीं चाळीस वर्षांपूर्वीच माझा प्रथम परिचय घडून आला. बरें, बाळशास्त्री व त्याचें कार्य यासबंधीचे तुरळक निर्देश मराठी वाङ्मयात अगदींच थोडेथोडके आहेत असें नाहीं. तथापि त्यावरून सर्वसामान्यपणें त्या पुरुषाच्या लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्वाची यथार्थ कल्पना येत नाहीं हें मान्य केलें पाहिजे. तसेंच बाळशास्त्री जांभेकर यांचें विश्वसनीय व विस्तृत चरित्र लिहिण्यास लागणारें मूलभूत साहित्य एक शतकाचा काल उलटून गेल्यामुळें पराकाष्टेचें दुर्मिळ व दुःसाध्य झालें आहे, ही गोष्टहि सर्वमान्य आहे. ह्याचें विशेष कारण म्हणजे, आधुनिक मराठी गद्याचा आरंभ स्वतः त्याच्यापासूनच प्रायः होतो हें एक, आणि दुसरें असें कीं, आमच्या लोकांत योग्य ऐतिहासिक दृष्टीचा व तारतम्याचा जात्याच अभाव असून गेल्या काहीं थोड्या पिढ्यांतच ऐतिहासिक व चरित्रविषयक लेखनाविषयीं आम्हांस तादृश कुतूहल वाटूं लागलें आहे. अर्थात् बाळशास्त्र्यांचें चरित्र पद्धतशीरपणें सिद्ध करण्याचें कार्य अतिशय दुर्घट असल्यानें तें हातीं घेण्यास कोणी विद्वान् धजेना. कारण, अशा भावी चरित्रकाराचा सर्व वेळ व सामर्थ्य काहीं वर्षें तरी पणाला लागावयाचें. किंबहुना मी स्वतः अन्य व्यवसायांत गुंतून गेल्यामुळेंच लोकशिक्षण-मंडळ लि० चीं १९४१-४२ मध्यें दुर्दैवानें परिसमाप्ति होऊन मला मोकळीक मिळेपर्यंत हा महत्त्वाचा विषय हातीं घेण्यास माझें मन तयार होईना. ह्यापुढील वर्ष म्हणजे १९४२-४३ च्या इतिहासप्रसिद्ध क्रांतीचें; आणि

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या ह्या लढ्यात कोणाहि खऱ्या देशाभिमानी कार्यकर्त्यास केवळ हात जोडून स्वस्थ बसणें अशक्य असल्यामुळें, त्या विलक्षण आणीबाणीच्या काळात मीं यथाशक्ति जो कार्यभाग उचलला त्याची थोडीबहुत माहिती जबाबदार मंडळीस आहे. येथें एवढेंच सागणें पुरें कीं, १९४३ च्या मध्यकालीं ही धग बरीच कमी झाल्यावर, बाळशास्त्र्याची पहिली संस्मरणीय मृत्युशताब्दी अवघ्या तीन वर्षांनीं-ता. १७ मे १९४६ रोजीं-येणार असल्यानें, आधुनिक महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साहित्यातील ही मोठी उणीव भरून काढण्याचा एक अटोकाट प्रयत्न करून पाहण्याची आवश्यकता मला स्वतःला अतिशय तीव्रतेनें भासली; आणि तदनुसार तेव्हांपासून ह्या आत्मनियोजित साहसकर्मांत मनोभावें उडी घेण्याचा मीं मनाशीं निश्चय केला.

ह्या सकल्पित कार्यासाठीं स्वतःची पक्की तयारी करण्याच्या दृष्टीनें मी आतां बाळशास्त्री यांचें चरित्र व काल ह्यांसबधीं मराठी व इंग्रजी ह्या दोनहि भाषात उपलब्ध असणारें सर्व मुद्रित मूळ साहित्य धुडाळण्यास प्रारंभ केला; आणि ह्याप्रमाणें पुण्यातील सर्व प्रमुख सार्वजनिक व खाजगी ग्रथालयातून आढळणारीं एतद्विषयक अनेक लहानमोठीं पुस्तकें, इतिवृत्तें, नीलपीठें, कॅलेंडरें, कॅटलॉग व इतर नानाविध सदर्भग्रंथ, तसेंच जुन्यातील जुनीं मासिक पुस्तकें व वृत्तपत्रें याच्या शेंकडों पृष्ठावरून नजर टाकण्यात आठवड्यामागून आठवडे व महिन्यामागून महिने असे किती तरी दिवस मीं घालविले. त्यातल्यात्यात ह्या पुरातन काळाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनें, फर्ग्युसन् कॉलेजान्तर्गत बहुविध ज्ञानशाखावरील 'मडलिक ग्रथसंग्रह' म्हणजे बहुमोल माहितीची व ज्ञानाची केवळ एक खाणच होय. शिवाय ह्याच वेळीं ज्याच्याकडून काहीं माहिती मिळणें सभवनीय दिसलें अशा लोकाकडून शक्य ती सर्व लेखी व तोंडी माहिती मिळविण्याच्या हेतूनें महाराष्ट्रभर पुष्कळसा पत्रव्यवहार करून मीं प्रयत्न आरंभिला; आणि असें करताना बाळशास्त्र्यांच्या प्रसिद्ध समकालीनाचीं उपलब्ध खासगी दप्तरें चोखळण्याचा मार्गहि शिल्लक ठेविला नाहीं. ह्या दृष्टीनें आणखी एक महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे, खासगी व्यक्ति व पुराण-ग्रंथ-संग्राहक याच्याकडून बाळशास्त्रिकृत अनेक छापील पुस्तकाच्या उपलब्ध असलेल्या जुन्यातील जुन्या आवृत्तींचीं पुस्तकें मिळविणें हा होय. ह्या सर्व बाबतींत मर्यादित, पण अत्यंत बहुमोल असें साहाय्य कोंकणातील कोर्ल्याचे रहिवासी कै. रामकृष्ण शंकर जांभेकर (हे त्यास अत्यंत प्रिय असलेला प्रस्तुत ग्रंथ पूर्ण झालेला पाहण्यास जगले नाहींत ह्याबद्दल अतिशय खेद होतो!) याजकडून मिळालें. बाळशास्त्र्याच्या ठिकाणीं त्याची विशेष भक्ति असल्यामुळें, पोंभुलें व सावंतवाडी हीं जीं शास्त्रीबावांचीं मूलस्थानें तेथील त्याच्या विद्यमान आप्तेष्टांकडून त्याचें खासगी कागदपत्र जमविण्याचा प्रयत्न इतर कोणापेक्षांहि अधिक त्यांनींच कित्येक वर्षांपूर्वी

केला होता. विशेष हें की, कोंकणच्या एका दूरच्या कोनाकोपऱ्यात राहणाऱ्या आणि इंग्रजी-मराठी शाळेंतच काय तें शिक्षण झालेल्या ह्या गृहस्थानीं आपल्या पूर्व वयात बाळशास्त्र्यांचें चरित्र लिहिण्याची आकांक्षा धरली होती; आणि त्या दृष्टीनें सन १९०९ इतक्या पूर्वी भारताचे भीष्माचार्य डॉ. दादाभाई नौरोजी याच्याशीं पत्रव्यवहार करून त्याजकडून त्याच्या काहीं अत्यंत ठळक अशा आठवणी संपादण्याइतकी बुद्धि व धमक त्यानीं दाखविली होती! आणि प्रस्तुत संदर्भानें विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, महाराष्ट्रातील एखाद्या नामांकित विद्वानाकडून आपल्या वंदनीय महापुरुषाचें योग्य चरित्र लिहवून घेण्याविषयीं सदैव परमोत्सुक असणाऱ्या ह्या बाळशास्त्र्याच्या कृणानुबंधी भक्तानें, ह्याच हेतूनें स्वत गोळा केलेले काहीं दुर्मिळ असल कागद व पत्राच्या नकला इत्यादि साहित्य प्रो. (आजकालचे 'महामहोपाध्याय') द. वा. पोतदार याना सुपूर्त केले होते. परंतु कसें कोण जाणें, ह्या सद्गृहस्थानीं अनेक निकटीचीं पत्रें पाठविलीं असताहि त्या प्रसिद्ध इतिहासाचार्यांच्या हातीं हें बहुमोल कागदपत्र पंधराहून अधिक वर्षेपर्यंत, त्याचा काहींच सदुपयोग न होता अगदीं धूळ खात पडून राहिलें, आणि सरतेशेवटीं हताश होत्साता त्या सद्गृहस्थाचें लक्ष मजकडे पोंचून त्यानीं प्रो. पोतदार यांस प्रस्तुत कागदपत्र माझ्या उपयोगार्थ देण्यास सांगितलें. अर्थात् ह्या त्याच्या मजवरील लोभाबद्दल मी त्याच्या सदैव ऋणी आहें.

तथापि पुण्यांतील ग्रंथालयें व दप्तरें धुंडाळण्यात वर्षे दीडवर्षे घालविल्यानंतर, आचार्य बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व उद्योग याचीं मुख्य रंगभूमि मुंबई ही असल्यानें पुढील संशोधनास योग्य क्षेत्र तेंच होय-पुणें नव्हे-ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट झाली. म्हणून सुमारें १९४४ च्या मध्यावर मी आपल्या संशोधनकार्याचें केंद्र ह्या इलाख्याच्या राजधानींत नेलें. तेथें गेल्यावर मुंबई नगर व उपनगरे याच्या भागांतील जुन्या कोनाकोपऱ्यातून असल साहित्य जमविण्यासाठीं मी वेळोवेळीं तर हिंडलोंच; पण शिवाय मुंबई सरकारानें कृपा करून आपल्या दप्तरखान्यात माझा सत्वर प्रवेश करून दिल्यामुळें, तेथें जपून ठेविलेल्या सरकारी कामकाजाच्या शेंकडों फाइली आणि पांचपंचवीस जुनीं वर्तमानपत्रें भराभर चाळून नानाप्रकारची माहिती परिश्रमपूर्वक गोळा करण्यांत मी सुमारें तीन वर्षे मुख्यत्वें गुंतलों होतों. आणि मीं संपादिलेल्या बहुमोल साहित्याचा बराच मोठा भाग त्या विस्तीर्ण ऐतिहासिक भांडारातूनच मला संकलित करता आला आहे, ही गोष्ट मला येथें कृतज्ञापूर्वक सांगितली पाहिजे. ह्याव्यतिरिक्त मुख्यत्वें रॉयल एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा, आणि काहीं अंशीं कामा ओरियंटल इन्स्टिट्यूट, एल्फिन्स्टन् कॉलेज व बॉम्बे नेटिव्ह जनरल लायब्ररी (सांप्रत 'पीपल्स लायब्ररी व फ्री रीडिंग रूम' म्हणून ही ओळखिली जाते), तसेंच ठाणें व मुंबई येथील प्रसिद्ध मराठी ग्रंथ-

संग्राहालयें यांमध्यें राखून ठेविलेलीं दुर्मिळ व मूल्यवान् अशीं लहानमोठीं पुस्तकें, मासिकें व वृत्तपत्रें याच्या साहाय्यानें शक्य तेथें मीं आपल्या माहितींत भर घालून आपलें संशोधन तपासलें आहे. अर्थात् ह्या सर्व संस्थाच्या कार्यकर्त्या चिटणिसानी जो भलेपणा दाखविला त्याबद्दल मला त्याचे मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत.

अशा रीतीनें एकीकडे ही साहित्याची जुळवाजुळव व संशोधनाचे परिश्रम चालू असताना त्याचबरोबर तें साहित्य नकलून घेणें, निवडून काढणें, आणि संकलित करणें, ह्या गोष्टीहि कराव्या लागत, आणि विशेषतः नकलण्याच्या कामात मोठ्या व्यावहारिक अडचणी उत्पन्न झाल्या. कारण, हें काम केवळ प्रचंडच नव्हे, तर अत्यंत दगदगीचें असल्याचा अनुभव आला. जुन्या सरकारी फाइलींचें हस्ताक्षर– आणि अशा दहाबीस फाइली तरी नित्य पाहाव्या लागत–सामान्य साहाय्यकाला व टंकलेखकाला लागणें सोपें नव्हतें; आणि शुद्धाशुद्ध सभाळण्याच्या दृष्टीनें पुष्कळ वेळां त्याचें काम मला स्वत लाच करणें भाग पडून नकल तयार करून द्यावी लागे. बरें, कचेरीतील मेजावर आणून ठेविलेल्या जुन्या वृत्तपत्राच्या खिळखिळ्या झालेल्या फाइलींतून जरूर ते सर्व उतारे बिनचूक टाइप करून पुनः तपासून पाहणें, हेंहि कर्मा त्रासदायक नव्हतें. किंबहुना अशा जातीचें काम–आणि हें सर्व काहीं, गोष्ट्या ठरीव तासातच उरकावें लागे–ज्यानीं प्रत्यक्ष करून पाहिलें आहे त्यांसच ह्या व इतर व्यावहारिक अडचणींची योग्य जाणीव होणें शक्य आहे. अर्थात् ह्या कामाला अनुभवी व कार्यक्षम हस्तकाची आवश्यकता होती; परंतु तात्पुरत्या कामाला व अल्प मोबदल्याला ते मिळणें शक्य नव्हतें. तात्पर्य, सर्वांत मोठा पेच पैशाचा ठरला; आणि मुंबईतील राहणीला व कामाला पदोपदी सढळ हातानें पैसा खर्च करणें प्राप्त असता, माझ्या साहाय्यास एखादा सार्वजनिक किंवा खासगी द्रव्यसंचय मुळींच नव्हता. त्यातून ही परिस्थिति तर अशी कीं, ह्या महागड्या राजधानींत मासानुमास व वर्षानुवर्ष मला स्वत:चा खर्च चालवावा लागे इतकेच नव्हे, तर काहीं थोड्या स्नेह्याचें व हितचिंतकाचें मत्यहीं मन बळवून कामासाठीं चार पैसेहि मला काढावे लागत. ह्यामुळें कितीतरी हंगामी हस्तक व टंकलेखक अर्धेच काम टाकून गेले, आणि मागून येणाऱ्याला त्यानीं कधींकधीं बऱ्याच अडचणींत टाकलें! तथापि अशाहि निरुत्साही परिस्थितींत पुष्कळशी दिरंगाई, गैरसोय व निराशा यांची पर्वा न करता, मला साधपणें शक्य तीं धडपड चालू ठेवणें भाग पडे. आणि ह्या आपत्ति पुरेशा नव्हत्या म्हणूनच जणूं काय, ह्याच कालावधींत कामातील सक्त मेहनतीमुळें माझा आंतड्यांचा विकार बळावून, मुंबईतच मला बऱ्याच खर्चाची शस्त्रक्रिया करून घ्यावी लागली, आणि कित्येक महिने अंथरूण धरावें लागलें! परंतु तशाहि अवस्थेंत ते आजाराचे व प्रकृतिसुधारणेचे दिवस अंगीकृत कार्याकडे लावण्यास मीं कमी केलें

नाही, हें मला सांगितलें पाहिजे. तसेंच रोजचीं योजिलेलीं कामें उरकण्यासाठीं मुंबईतील उंचउंच इमारतींच्या शेकडों पायऱ्या लगबगीनें चढण्याउतरण्यात गुडघ्यांवर भलताच ताण पडल्याकारणानें, तेव्हापासून त्याचाहि विशिष्ट रोग (ऑस्टिओ आर्थ्राइटिस्) मला जडला आहे, ही गोष्टहि येथें सांगण्यास हरकत नाही.

तथापि आतां १९४५ च्या शेवटीं, ह्या एकंदर वाङ्मयोपक्रमाची रूपरेषा आखण्याची माझी तयारी झाली. 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'ची मीं एकूण चार खंडांत योजना केली : **खंड १-उपोद्घात** अर्थात् गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्र-साहित्याचें सिंहावलोकन (१८४६-१९४६); **खंड २-इंग्रजी व मराठी निवडक लेख; खंड ३- चरित्रसाहित्य** (सटीक), व **खंड ४-चरित्र व काल.** ह्यांपैकीं डेमी अष्टपत्री आकाराचा सुमारें तीनशें पृष्ठांचा खंड २ रा छापण्यास देण्याची लवकरच सिद्धता करण्यात आली. कारण, झपाट्यानें जवळ येत चाललेल्या कै. बाळशास्त्र्यांच्या सस्मरणीय प्रथम शताब्दी-दिनीं-ता. १७ मे १९४६ रोजीं-ना. मुख्य मंत्री श्री. बाळ गंगाधर खेर यांच्यासारख्या महाजनाच्या विद्यमानें प्रस्तुत खंड प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें होतें. परंतु भवितव्यता अशी सदृढतर कीं, ज्या प्रमुख मुंबापुरस्थ मुद्रणालयानें ठरलेल्या तारखेस ग्रंथ प्रसिद्धीस देण्याचें निश्चित पतकरिलें होतें त्यास ती तारीख संभाळतां आली नाही, आणि त्यामुळें सर्वांची-अतिशय निराशा झाली! मात्र हे निर्णायक दिवस म्हणजे देशातील अत्यंत आगीबाणीचे होते, ही गोष्ट विसरतां नये. ह्याच वेळीं सार्वजनिक चळवळी, संप, दंगेधोपे इत्यादींनीं देशातील सर्व वातावरण प्रक्षुब्ध झालें होतें; इतकेंच नव्हे तर महागाई, कडक सरकारी नियंत्रणें व चोर-बाजार ह्यांस सर्वत्र ऊत आला होता! ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, छपाईचें काम मुंबईस चालू ठेवण्याचे कित्येक प्रयत्न निष्फळ ठरून सरतेशेवटीं १९४७ च्या असेरीस पुण्यास येऊन येथील काहीं प्रमुख मुद्रणालयाच्या साहाय्यानें एकंदर मुद्रणकार्य शक्य तितक्या चांगल्या रीतीनें पुरें करून घेणें मला भाग पडलें. आणि खरोखरच कांहीं काळानंतर असें प्रायः दिसूं लागलें कीं, मतवर्षी-बाळशास्त्र्यांच्या १०३ व्या पुण्यतिथीस तरी-तीनहि खंड प्रकाशित करता येतील. परंतु सुदैवानें ह्याच वेळीं त्यांचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधींचें कांहीं अतिशय महत्त्वाचें नवीन कागदपत्र अगदी अनपेक्षितपणें उघडकीस आलें! ह्यामध्यें बाळशास्त्री याचे एक प्रसिद्ध विद्यार्थी कै. केशव शिवराम भवाळकर याच्या अपूर्ण 'आत्मचरित्रा'चा एक अतिशय मनोरंजक भाग असून भाऊ महजन याच्याविषयीं त्याचाच अपूर्ण पण परिचयात्मक असा दुसरा एक लहानसा लेख आहे. हे दोनहि लेख नागपूर येथील त्यांच्या वंशजांकडून माझ्या उपयोगार्थ उपलब्ध करून दिल्याबद्दल तिकडील दोन प्रसिद्ध विद्वान् डॉ. य. खु. देशपांडे व श्री. ह. ना. नेने यांचा मी अतिशय ऋणी असून ते लेख आतां प्रस्तुत ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडात परिशिष्ट ३ म्हणून सटीक अंतर्भूत केले

आहेत. तसेंच गेल्या सत्तर वर्षांत कोणीहि कदाचित् न पाहिलेला असा बाळशास्त्रिकृत **'शून्यलब्धि वे मूलपरिणति गणित'** यावरील जो एक अतिशय दुर्मिळ व बहुमोल ग्रंथ त्याची एक शिलाछापाची जुनी प्रत पुण्यांतील प्रसिद्ध पुराणग्रंथसंग्राहक श्री. शे. ग. दाते यानीं माझ्या नजरेस आणून दिली, म्हणून मला त्याचेहि मनःपूर्वक आभार मानणें आहे. त्याचप्रमाणें पूर्वोक्त खंडान्तर्गत परिशिष्ट ४ मधील ह्या ग्रंथाचा छापील भाग संपादण्याच्या कामीं प्रो. ल वा. गुर्जर यानीं जें स्नेहपूर्वक साहाय्य केलें त्याचाहि ऋणनिर्देश येथें करण्यास मी विसरता नये. साहजिकच ह्या सर्व उद्योगामुळें व उच्च गणितावरील मराठी ग्रंथ छापण्याच्या कामांतील विशेष अडचणींमुळें ग्रंथसिद्धीस बराच विलंब झाला. तरी पण ह्या संधीचा उपयोग पुणें येथील 'एलिनिएशन् ऑफिस'मधील सुप्रसिद्ध पेशवे-दप्तरातील दुसरे काहीं महत्त्वाचें कागदपत्र शोधण्याच्या कामीं मीं करून घेतला; आणि ह्याच कागदपत्रातून तदनंतर पांच व सहा हीं शेवटचीं दोन उद्बोधक परिशिष्टें तयार करण्यात आलीं.

येथें प्रस्तुत उपक्रमाच्या सांपत्तिक अंगाविषयीं दोन शब्द लिहिणें अस्थानीं होणार नाहीं, असा मी भरंवसा बाळगितों. वस्तुत. पाहता, अशा प्रकारचें बहुमोल संशोधनकार्य न त्याचें प्रकाशन माझ्यासारख्या लहानशा व्यक्तीच्या खासगी खर्चानें चालविण्याची अपेक्षा क्वचितच केली जाईल; आणि हें कार्य ज्ञानसंवर्धन व 'लोक-सुधारणा' याच्याप्रीत्यर्थ योजिलेल्या सरकारी किंवा सार्वजनिक द्रव्यनिधींच्या उदार आश्रयानेंच यशस्वी रीतीनें पार पाडणें शक्य आहे. परंतु आपल्या दुर्दैवानें तो सुदिन अद्यापि आलेला नाहीं; आणि तो येईपर्यंत ज्या व्यक्तींना अशा प्रकारचें सत्कार्य अंगावर घ्यावेसें वाटत असेल त्यांना संयमपणें यथाशक्ति राबून त्याचे परिणाम भोगण्यावांचून गत्यंतर नाहीं ! अर्थात् प्रस्तुत उपक्रमाची एकंदर योजना व तिची पूर्तता ही सर्वस्वीं स्वावलंबी व वैयक्तिक अशीच आहे. आणि मला हें सांगण्याची परवानगी असावी कीं, आपल्या प्रदीर्घ जीवनयात्रेंत जसें मी नित्य कार्य करीत आलों तसेंच प्रायः हेंहि एक सार्वजनिक कार्य समजून गेलीं सात वर्षें मी तें सतत करीत आहें. तरीपण " दाम करी काम ", ह्या लौकिक म्हणीचें सत्य खासगी-इतकेंच सार्वजनिक व्यवहारातहि कटुपूर्वक जाणवतें यात शंका नाहीं. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची मुद्रणप्रत सिद्ध करून, डेमी अष्टपत्री आकारातील सुमारें १२०० सूक्ष्माक्षरी पृष्ठांच्या तीन भरीव इंग्रजी व मराठी खंडाची लहानशी आवृत्ति छापून काढण्याच्या पायीं कागद, बित्तें, बाधणी इत्यादिसुद्धा होणाऱ्या खर्चाचा अंदाज १५,००० रु. पर्यंत सहज धरावा लागेल. शिवाय गेलीं इतकीं वर्षें वरीच वैयक्तिक झीज सोसून आणि एकट्यानेंच अखंड राबून ग्रंथकर्त्यानें समग्र उपक्रमाचा सांपत्तिक भार व धोका आपल्या शिरावर वागविला, आणि प्रारंभिक खर्चासह ग्रंथरचनेचे परिश्रम केले ह्याबद्दल अतिशयोक्ति न करताहि आणखी १५,००० रु. सहज धरावे लागतील,

आणि हा एकूण खर्चाचा आंकडा ३०,००० रु. वर जाईल! ह्यास्तव माझ्या विनंतीस मान देऊन कांहीं गुणग्राही हितचिंतकांनीं मला जें द्रव्यसाहाय्य देण्याची कृपा केली त्यांचा मीं जर प्रांजलपणें निर्देश न केला तर ती आत्मवंचना होईल. अशा भल्या मंडळीमध्यें हरिहरचे रावबहादुर म. वा. जामेकर याचा नामनिर्देश मला अगदीं प्रथमारंभीं केला पाहिजे. कारण, त्यानींच प्रस्तुत कार्याचें महत्त्व लक्ष्यात घेऊन, शिवाय बंधुभावनेनेंहि पाच वर्षांपूर्वी १,००० रु. ची मुरेस देणगी लागलीच दिली, आणि प्रस्तुत कार्यारंभाची चागली मुहूर्तमेढ रोविली. त्यानंतर माझ्या विनंतीवरून, संकल्पित प्रथम खंडाच्या मुद्रण कार्यास अवश्य अगलेला कागद विनामूल्य पुरवून कै. डॉ. रा. ह. भडकमकर (याचें स्मरण मला कृतज्ञताबुद्धीविना करणें शक्य नाहीं) यानीं भलेपणानें जें साहाय्य केलें त्याचा निर्देश करणें उचित होईल. कारण, त्या कठीण काळात तितक्याच मोलाची देणगी देणें अमा त्या गोष्टींचा प्राय: अर्थ होता; आणि त्याच्या पश्चात् त्या रकमेची तशी रीतसर व्यवस्था केल्याबद्दल त्याचे भले चिरंजीव श्री. वा. रा. भडकमकर व जामात श्री. ज. ल. जोशी याचे मी मनःपूर्वक आभार मानतों. श्री. वा. वा. ताबे, जे. पी. यानाहि प्रस्तुत कार्याविषयीं बरेंच अगत्य वाटत आहे, आणि त्यानीं आपुलकीनें आपलें नाव पहिल्या वर्गांत प्रविष्ट केलें असून प्रसंग विशेषीं थोडेंबहुत द्रव्यसाहाय्य करण्याची सदैव तयारी दर्शविली आहे. ह्यानंतर बिहारचे राज्यपाल श्री. मा. श्री. अणे व सेवानिवृत्त न्यायमूर्ति श्री. म. वि. भिडे, एम्. ए., आय्. सी. एस्., यानीं प्रत्येकीं ५०० रु. (वर्ग २) देऊन कार्याविषयीं उत्तम अभिप्राय व्यक्त केल्याबद्दल मी त्याचा अतिशय ऋणी आहें; इतकेंच नव्हे, तर हा मी आपला एक विशेष प्रकारचा गौरव समजतों. श्री. बापुजी अणे यानीं तर कै. बाळशास्त्री जांभेकर याच्या शताब्दी-स्मारकासंबंधीं आपली एक मोठी गोष्ट केली आहे. अलाहाबाद येथील गंगानाथ झा रिसर्च इन्स्टिटयूटच्या वार्षिक सभेच्या प्रसंगानें तेथील अध्यक्षपदावरून त्यानीं ता. ९ एप्रिल १९४९ रोजीं, त्या अग्रगण्य भारतीय पुराणवस्तुसंशोधकाचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधीं एक अतिशय उद्बोधक भाषण केलें; इतकेंच नव्हे, तर त्या महनीय समयीं प्रस्तुत स्मारक-ग्रंथाचा अनुरूप निर्देश करण्याचें सौजन्यहि त्यानीं दाखविलें. शिवाय मुंबईतील माझ्या दोन मेव्हानीं उदारबुद्धीनें वर्ग २ च्या ज्या देणग्या दिल्या त्याबद्दल त्यांचे मला मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; कारण, ह्या रकमा सहजासहजीं देण्याइतके ते संपन्न नाहींत, हें मला माहीत आहे. ह्यापैकीं श्री. वा. रा. तळवलकर हे बाळशास्त्र्याचे मोठे चाहते आहेत; आणि दुसरे जे तरुण दाते त्याच्याविषयीं तितकाच आदर बाळगतात, पण स्वतः अज्ञात राहूं इच्छितात, त्यानी तर सरकारी दप्तरखान्यातील कागदपत्र नकलण्याच्या कामींहि काहीं थोडे दिवस आपला फुरसतीचा वेळ भलेपणानें देऊं केला होता. वर्ग ३ च्या (रु. २५०) दात्यांमध्यें ह्या

कार्याची किंमत जाणणारे जे पांचसात सद्गृहस्थ आहेत त्यांमध्ये महाराष्ट्राचे वयोवृद्ध इतिहासकार रा. व. गो. स. सरदेसाई व माझे स्नेही श्री. भा. व. ढवळे यांची गणना असून, श्री. ढवळे यानीं इतरांहि चार देणग्या मिळविण्यास हातभार लाविला आहे. आणि शेवटीं वर्ग ४ (रु. १२५) मधील देणगीदारांत जे सुमारें बारापंधरा हितचिंतक आहेत त्यांपैकीं बहुतेकांची सांपत्तिक स्थिति सर्वसाधारणच आहे. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, संकल्पित 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ' सिद्ध व प्रकाशित करण्याप्रीत्यर्थ एकूण सुमारें ८,००० रुपयांची रक्कम प्रस्तुत ग्रंथ व त्याचा नम्र कर्ता यांच्या चाहत्यानीं व स्नेहीजनानीं दिलेली असून, ती प्रत्यक्ष होणाऱ्या एकंदर खर्चाचा केवळ एक मर्यादित अंश आहे. तथापि ह्या देणग्या नेमस्त असल्या तरी त्यांची व्यावहारिक उपयुक्तता किती मोठी आहे हें, अशा प्रकारच्या बहुमोल उपक्रमास मुंबई विद्यापीठासारख्या संस्थेलाहि ग्रंथप्रकाशनार्थ देणगी म्हणून केवळ ४५० रुपयेच देणें परवडलें, ह्यावरून वरून येतें. आणि म्हणूनच ज्या सज्जनानीं आपल्या भल्या देणग्यानीं हा महदुद्योग येथवर तडीस नेण्यास मला साहाय्य केलें त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र होत.

आतां एतत्संबंधीं योग्य ते ऋणनिर्देश करण्याचें अतिशय संतोषदायक कर्तव्य तेवढें शिल्लक राहिलें. आणि येथें अगदीं प्रथमारंभीं, आपले थोर मुख्य मंत्री ना. श्री. बा. गं. खेर यानीं आपल्या नानाविध उद्योगांतून व मोठमोठ्या जबाबदारीच्या कामांतून प्रस्तुत स्मारकप्रयास उद्बोधक व महत्त्वपूर्ण 'पुरस्कार' लिहिण्यास आपला अतिशय मोलाचा वेळ राखून ठेविला, ह्याबद्दल त्याच्या महद्गुणाची फेड मी कशी करूं शकेन हेंच मला कळत नाहीं. मात्र ह्या उपकाराबद्दल अत्यंत मन:पूर्वक आभार मानीत असता, ज्या इलाख्याचा किंवा राज्याचा कै० लोकप्रियख्यात बाळशास्त्री जांभेकर यानीं प्रथमतः स्थूल असा शैक्षणिक पाया घातला त्यांचीच शिक्षणसूत्रें आजकाल त्याच्या हातीं आहेत, हा विचार मनात येऊन मला खरोखर संतोष होतो. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत समग्र ग्रंथ दृष्टीखालीं घालण्यास वेळात वेळ काढून त्याचें अतिशय समतोल व उत्कृष्ट 'गुणसमीक्षण' केल्याबद्दल मुंबईचे जुने महाराष्ट्रीय धुरीण व पुणें विद्यापीठाचे साम्प्रतचे लोकप्रिय कुलगुरु, ने. ना. डॉ. मु. रा. जयकर, यांचेहि पुरेसे आभार मानणें मला शक्य नाहीं. तथापि ह्या त्याच्या अनुग्रहाबद्दल आणि त्याचप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ सरकार व जनता यांच्या आश्रयास चांगला पात्र आहे अशी त्याची भलावणी केल्याबद्दल मी त्यांचा अतिशय ऋणी आहें. आणि अशा प्रकारें मुंबईच्या व महाराष्ट्राच्या ह्या दोन थोर व जबाबदार पुढाऱ्यांनीं, आणि मध्यप्रांत व वऱ्हाड येथील सर्वमान्य लोकनायक श्री. बापूजी अणे यानींहि बाळशास्त्री जांभेकर यांना तत्कालीन सर्वश्रेष्ठ गौरवास्पद व्यक्ति म्हणून उच्चार केल्यानंतर तरी, "गेल्या शतकांत ज्यानें आपल्या प्रगतीचा

व कल्याणाचा पाया घातला त्या महापुरुषाचें योग्यसें स्मारक हा राज्यांतील लोक अवश्य उभारतील," अशी जी सदिच्छा नामदार मुख्य मंत्र्यानी आपल्या 'पुरस्कारा'च्या शेवटीं मनःपूर्वक व्यक्त केली आहे, तशीच सदिच्छा आपणहि सर्वांनीं बाळगून तिला दुजोरा देणें अवश्य नव्हे काय?

येथें, दूरदूरच्या प्रांतांत राहणाऱ्या ज्या अनेक अग्रगण्य विद्वानानीं प्रस्तुत ग्रंथाविषयीं आपले अभिप्राय सत्वर धाडून देण्याची कृपा केली त्याचेहि मला अंतःकरणपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; आणि हे सर्वच अभिप्राय बहुमोल व उत्तेजक आहेत हें पाहून मला सारोसर संतोष होतो. ह्या थोर सद्गृहस्थांपैकी कोल्हापुरचे प्रसिद्ध महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ (ह्यांचें वय ऐशीच्या पुढें गेलें आहे) श्री. गो. स. सरदेसाई याच्याविषयी मला विशेष कृतज्ञता वाटते. कारण, कृश शरीरावर असतांहि त्यानी प्रस्तुत ग्रंथाच्या तीनहि खंडाचें समग्र अवलोकन करण्याची असाधारण हौस व सहिष्णुता प्रकट करून त्याचें उदार बुद्धीनें व अत्यंत सहृदय शब्दानीं गुणग्रहण केलें आहे.

ह्यानंतर ज्यानीं ज्यानीं म्हणून मला नानाप्रकारचें साहाय्य केलें आहे त्या सर्वांचे ऋणनिर्देश करण्यास मला मोठा संतोष वाटतो. आणि प्रथमतः, पुण्याच्या फर्ग्युसन् कॉलेजातील सन्मान्य ग्रंथपाल व विशेषतः त्याचे साहाय्यक श्री. र. श. पारखी यानीं आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथालयाचा मला सदैव आदरशीलतेनें व मोकळेपणानें जो उपयोग करून दिला त्याबद्दल त्याचे मी आभार मानतों; त्यातून ह्या ग्रंथालयातील 'मंडलिक-ग्रंथसंग्रह' म्हणजे एक बहुमोल अलंकार होय. तसेंच मुंबईतील रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या व एल्फिन्स्टन् कॉलेजच्या संपन्न ग्रंथालयांतून इतरत्र न आढळणारे अनेक दुर्मिळ व मोलाचे ग्रंथ वेळोवेळीं उपलब्ध करून दिल्याबद्दल श्री. बा. वा. ताबे, जे. पी. याचे, आणि श्री. कृ. पां. कुलकर्णी व श्री. श्री. श. खानवेलकर ह्या अध्यापकद्वयाचेहि आभार मानणें अगत्याचें आहे. ह्यानंतर प्रस्तुत ग्रंथाच्या सिद्धीसाठीं उपयुक्त अशी आपल्याजवळचीं काहीं अत्यंत दुर्लभ मराठी पुस्तकें, मासिकें व वृत्तपत्रें उपलब्ध करून देऊन ज्यानीं साहाय्य केलें त्यांचे मला विशेष आभार मानिले पाहिजेत. ह्या सद्गृहस्थामध्यें माझे पुण्यपत्तनस्थ स्नेही प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. श्री. शं. शेजवलकर, श्री. शं. ग. दाते व श्री. ग. ह. खरे याचा, आणि मुंबापुरस्थ स्नेहापकीं प्रो. न. र. फाटक, श्री. अ. का. प्रियोळकर, तसेंच कै. बापूसाहेब भाटवडेकर व त्याच्या सुविद्य कन्या कु. गार्गीताई, प्र. आ. याचा मी आनंदानें उल्लेख करितों. त्याचप्रमाणें मध्यभारतातील प्रसिद्ध महाराष्ट्रसाहित्यिक श्री. वि. सी. सरवटे व करवीरस्थ 'विद्याभूषण' श्री. बाळाचार्य खुपेरकर ह्या सुहृद्द्वयाचाहि निर्देश करण्यास मी विसरूं शकत नाहीं.

प्रस्तुत उपक्रमाच्या अनुषंगानें, इतरत्र म्हटल्याप्रमाणें, लेख नक्कल घेण्याचा

उद्योग अतिशय मोठा व कष्टप्रद झाला असून, त्यांपैकी बरेचसें काम हस्तलेखनाचें होतें. आणि मला येथें हें अवश्य सांगितलें पाहिजे कीं, काहीं तरुण स्वयंसेवक वेळेवर उत्साहानें साहाय्यार्थ पुढें आले नसते तर हें कार्य अशक्यप्राय झालें असतें. ह्यास्तव त्या सर्वांचा मी फार ऋणी आहें. ह्यांपैकीं शंकर मावळंकर, भगवान् बापट, छबू दंडवते व पंढरिनाथ बोकील हे विशेष उल्लेखनीय होत. त्यातल्यात्यात भालचंद्र गुर्जर याची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी असाधारण मोलाची होय. कारण, त्यानें आपलें कर्तव्य अत्यंत आस्थेनें केलें असून तो केव्हाहि हाताशी सज्ज असे. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत प्रकरणीं, कौटुंबिक साहाय्याचा निर्देश करण्याविषयींचा आपला स्वाभाविक संकोच दूर सारून, कु. सुधा (आता सौ. मगेरीकर) व सौ. कुसुम खानवेलकर ह्या उभयतां कन्यांनीं व प्रसंगी त्याच्या मातुःश्री सौ. शारदाबाई यांनींहि जो प्रेमानें हातभार लाविला, आणि सर्वांनींच माझी चिंता हलकी करण्याचा प्रयत्न करून अंगीकृत दुर्घट उद्योग चालू ठेवण्यासाठीं माझ्या स्वास्थ्याकडे लक्ष पुरविलें, ह्या गोष्टीचाहि मला ऋणनिर्देश करावासा वाटतो. येथेंच, बाळशास्त्र्यांचें विशिष्ट जीवितकार्य सूचित करणारें एक आकर्षक चित्र काढण्याच्या कामीं कु. सुधेला ज्यानीं स्नेहभावानें मार्गदर्शन केलें, ते आधुनिक चित्रकलेचे एक अतिशय होतकरू असे तरुण महाराष्ट्रीय उपासक श्री. अच्युत घोगले याचेहि आभार मला मानिले पाहिजेत.

आता ह्या समग्र स्मारकग्रंथाचें मुद्रण कार्य व बाह्यांग ह्याविषयीं दोन ऋण-निदर्शक शब्द लिहिणें आहे. प्रस्तुत ग्रंथातील अनेक उणिवा व दोष माझ्याइतक्या तीव्रतेनें कदाचित् दुसऱ्या कोणालाच जाणवणार नाहींत; आणि मी सर्वसाधारणपणें असें म्हणेन कीं, ग्रंथाचें बाह्यांग एकंदरीनें त्याचें माहात्म्य व महत्त्व यास तितकेसें शोभून दिसणारें झालें नाहीं. परंतु आजकालच्या प्रकाशन-व्यवसायांत वावरणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास माहीत आहेच कीं, मुंबई-पुणें येथील सर्वोत्तम मुद्रणालयांची छपाईहि युद्धोत्तर कालात अधोगतीस लागली असल्यानें त्याजकडून सुबक व बिनचूक काम घेणें अत्यंत कठीण झालें आहे. आणि त्या सर्वांना आपल्या धंद्यातील विशिष्ट अडचणींशी झगडावें लागत आहे हें जरी मान्य केलें, तरी माझें स्वतःचें दुर्दैव असें कीं, प्रस्तुत तीन खंड तितक्याच व काहीं अधिक वर्षांत वरच्या रीतीनें छापून घेण्यास मला मुंबई व पुणें ह्या दोनहि ठिकाणचे मिळून निदान पांचसात प्रसिद्ध छापखाने हाताशी धरावे लागले! साहजिकच छपाईचा व सर्वसामान्य बाह्यांगाचा दर्जा प्रत्येक बाबतींत बराच कमीअधिक होणें केवळ अपरिहार्य झालें. तरीपण त्या सर्वांचा मी आभारी आहें असें मला म्हटलें पाहिजे. त्यातल्यात्यात मुंबईतील कर्नाटक मुद्रणालयाचे चालक श्री. वा. ग. टवळे, आणि पुण्यातील समर्थ भारत मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. स. रा. सरदेसाई यांच्याप्रमाणेंच चित्रशाळेचे एक

विश्वस्त श्री. त्र्यं. र. देवगिरीकर व व्यवस्थापक श्री. दा. त्रिं. जोशी यांनी ह्या कठीण काळातून संथपणें काम तडीस नेल्याबद्दल मी त्याचा विशेष आभारी आहें. तसेंच प्रस्तुत ग्रंथांतील चित्राचे ब्लॉक्स वगैरे नेमस्त दरानें सत्वर तयार करून दिल्याबद्दल मुंबईचे कै. एम्. देसाई व 'कमर्शियल आर्ट एन्ग्रेव्हर्स' याच्याहि उत्तम साहाय्याचा निर्देश कण्याम मी येथें विसरता नये.

प्रस्तुत प्रदीर्घ उद्योगासंबंधीं मला लाभलेल्या सर्व प्रकारच्या साहाय्याचा व्यक्तिशः व वेगवेगळा स्वतंत्र उल्लेख करणें प्रायः अशक्य होय. ह्यास्तव शेवटीं, ज्यानीं ज्यानीं म्हणून मला काहींना काहीं साहाय्य केलें आहे तें सर्व स्मरणात ठेवून, माझे वडीलधारे स्नेही श्री. म. वा., द. के. व वि. के. जामेकर आणि श्री. ग. गो. तळवलकर व श्री. रा. न. सबनीस यानीं ह्या महदुद्योगाला द्रव्य-साहाय्य करून प्रथमारंभीं आशीर्वाद दिल्याबद्दल त्याचे; प्रस्तुत एकंदर ग्रंथ-रचनेविषयीं अतिशय आस्था, दाखविल्याबद्दल माझे विद्वान् स्नेही प्रो. ना. गो. चापेकर, प. कृ. गोडे, कृ. म. खाडये व दे. द. बाडेकर याचे, आणि जरी अंतीं म्हटलें तरी तितकेच-माझे हितचिंतक स्नेही आचार्य स. ज. भागवत, श्री. ज. ल. जोशी, श्री. श्री. रा. टिळेकर व श्री. श्री. शं. खानवेलकर हे अन्य रीतीनें उपयोगी पडल्याबद्दल त्याचे-मनःपूर्वक आभार मानून मला समाधान मानणें भाग आहे.

सरतेशेवटीं, हें काहींसें प्रदीर्घ निवेदन संपविण्यापूर्वी, गेलीं दहाएक वर्षें सर्व-प्रकारच्या खाजगी व सार्वजनिक संकटातून व आधिव्याधींतून ह्या संकल्पित **'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'**ची मजल येथवर यशस्वी रीतीनें गाठण्यास पुरेसें धैर्य व सामर्थ्य दिल्याबद्दल मी त्या दयाघन जगन्नियंत्याला अत्यंत नम्रभावानें शरण जातों; आणि प्रस्तुत स्मारकमंदिराचा कळस असा जो चौथा व शेवटचा खंड-बाळशास्त्री जांभेकर याचें चरित्र व काल-त्याची सिद्धता शक्य तितक्या लवकर करण्यास अवश्य असणारें सामर्थ्य त्या प्रभूनें अंत पर कृपा करून द्यावें, अशी त्याची अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करून हें आत्मनिवेदन संपवितों.

"मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम्॥"

ग. गं. जांभेकर

"आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल."

(१)

"त्या पुरुषाचे सौजन्य वगैरे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांष **आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल.**"

—विष्णुशास्त्री जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणें (१८४१)

(२)

"ह्या विद्या शिकून त्यांचा उपयोग कैलासवासी बाळ गंगाधर शास्त्री याणी मात्र उत्तम रीतीने केला तो असा कीं त्याणी इतरधर्मी लोकांचीं मतें स्वमताशीं ताडून पाहून स्वमत सर्व इतर मतांपेक्षां चागलें असा सिद्धांत करून **स्वधर्मावर पूर्ण विश्वास ठेऊन त्याप्रमाणें आचरणही करून कैलासवासी झाले, हें सर्वांनी पाहिलें आहे.**"

—गंगाधरशास्त्री फडके-'हिंदुधर्मतत्त्व' (१८५२)

(३)

"मी शास्त्रीबुवांचा सहाध्यायी आहें. ... शास्त्रीबुवा तेजस्वी, अत्यंत सरळ, निरभिमानी, आणि लोकहितास अंतःकरणपूर्वक झटणारे असे होते. पराकाष्ठेचे उदारहि असत. ... असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा लोकहितविषयीं अंतःकरणपूर्वक झटणारा गृहस्थ हे शास्त्रीबुवा एकटेच झाले. ... **अशा सत्पुरुषाचें कांहींच स्मारक होऊं नये, हें आपणाला मोठें लांछनास्पद आहे!**"

—आत्माराम बापू दळवी-जाहीर भाषण, मुंबई (१८९२)

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

— जीवनवृत्त व कार्य —

१८१२-१८४६

"भवो हि लोकाभ्युदयाय नाद्दशाम्*॥"—कालिदास

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादात पश्चिम भारतामध्ये आंग्ल सत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, अष्टपैलू पाडित्य, आदर्शभूत चारित्र्य व स्वदेशोन्नतीविषयी विविध क्षेत्रांत तळमळीचे अखंड परिश्रम, अशा गुणसमुच्चयाने व कर्तृत्वाने ज्या फार थोडया नररत्नांनी अमर कीर्ति संपादिली त्यांच्यामध्ये आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अग्रगण्य होत. आणि वयाच्या अवघ्या सेहतिसाव्या वर्षी—सन १८४६ मध्ये—त्यास निर्घृण काळाने हिरावून नेण्यापूर्वीच त्यांनी आमच्या सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया मुबईत प्रायः घालून ठेविला, ही गोष्ट लक्षांत घेता एकोणिसाव्या शतकांतील अत्यंत तेजस्वी भारतपुत्र म्हणूनच नव्हे, तर "पश्चिम भारतातील नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक" ह्या बहुमानास ते सर्वथा पात्र होत, असें म्हटलें पाहिजे. अशा ह्या महापुरुषाचें जीवनवृत्त व कार्य—संक्षेपतः का होईना—येथें दिग्दर्शित करणें अवश्य होय.

कुलवृत्तान्त

बाळशास्त्र्यांचा कुलवृत्तान्त आजपर्यंत जगाला जो फारसा विदित नव्हता तो आतां उपलब्ध झाला आहे. सर्व जांभेकरमंडळीचें मूलस्थान—मग आजकाल ती मंडळी कोठेंहि असो—कोल्हापूर संस्थानान्तर्गत बावडा जहागिरीपैकीं पोंभुर्ले (ता. देवगड, जि. रत्नागिरी) हे गांव असून तेथें जांभेकरांचा वंश गेलीं सुमारें पांचचारशें वर्षें नांदत आहे. जांभेकर हे ऋग्वेदी, कौशिकगोत्री कऱ्हाडे ब्राह्मण, आणि गोमतकांतील महादळ येथील सुप्रसिद्ध श्रीमन्महालसादेवी हें त्यांचें कुलदैवत होय. ह्या कुळाच्या चौदा पिढ्यांपूर्वीपासून दोन मुख्य शाखा उपलब्ध आहेत. वडील शाखा गृहस्थी वळणाची—"महाजन", ह्या उपनावाने, आणि धाकटी उपाध्येपण करणारी—"भट" ह्या उपनावाने प्रसिद्ध आहे. ह्या दुसऱ्या शाखेतील वे.शा.सं. गोपाळभट जांभेकर (हे बाळशास्त्र्यांचे पणजे होत) यांनी वाडीकर दुसरे खेमसावंत (इ. स. १६९७-१७०९) यांचा आश्रय करून राजपुरोहिकाची वृत्ति प्रथम संपादिली. बाळशास्त्र्यांचे वडील गंगाधरशास्त्री हेहि

---

* "खचित लोकाभ्युदयार्थ जन्म त्यांचा॥"—'अनामिक'

चांगले व्युत्पन्न पुराणिक असून स्वभावानें अतिशय दयार्द्र वृत्तीचे व परोपकारी होते. सावंतवाडीस त्यांचे अनेक भाऊबंद असल्यानें उत्तर वयांत त्यांचें वास्तव्य मुख्यत्वें पोंभुर्ले-राजापूर येथें असे. भारतभागवतादि ग्रंथांचें पुराण सांगण्याविषयीं त्यांची चांगली ख्याति असून राजापुरच्या विठ्ठलमंदिरांतील त्यांच्या चातुर्मास्य-पुराणास शेवटच्या पंचवीसतीस वर्षांत कधीं खंड पडला नव्हता, आणि त्या प्रसंगीं त्यांना प्रतीहि चांगली होत असे. बाळशास्त्र्यांच्या आईचें नांव सगुणाबाई होतें. ती स्वभावानें प्रेमळ, धर्मनिष्ठ व पतिपरायण असून गंगाधरशास्त्री यांच्यासमवेत महायात्रेस गेल्यावेळीं–सन १८३० मध्यें–त्या साध्वीनें काशीक्षेत्रीं देह ठेविला. त्या समयीं ह्या पतिपत्नींना चार अपत्यें होतीं : दोन पुत्र व दोन कन्या. वडील पुत्र नारायणशास्त्री,* त्यांच्या पाठीवर लाडूबाई व चिमाबाई नामक दोन कन्या, आणि बहुशः सर्वांत धाकटे बाळशास्त्री. ह्या सर्वांचे विवाह ह्यापूर्वीच झालेले असून पहिल्या तिघांना कांहीं संततीहि झाली होती. लाडूबाईचा विवाह रामचंद्र-शास्त्री जानवेकर (हे सावंतवाडीचे असावे) यांच्याशीं, आणि चिमाबाईचा मालवणचे विष्णुभट योगी यांच्याशीं झाला होता. पैकीं वडील पुत्र व कन्या गंगाधरशास्त्र्यांच्या हयातीतच मृत्यु पावल्यामुळें त्यांस वृद्धापकाळीं बरेंच दुःख पाहावें लागलें; आणि शेवटीं सन १८४० मध्यें पोंभुर्ले येथें त्यांचें देहावसान झालें. त्या समयीं त्यांचें वय सुमारें ६५ वर्षांचें असावें.

जन्मस्थान, जन्मतिथि व जन्मनाम

बाळशास्त्र्यांचें जन्मस्थान व जन्मतिथि यांचा निश्चित माहिती आपणांस अद्यापि नये यांचें नवल वाटतें. तथापि सावंतवाडी-पोंभुर्ले याच्या आसमंतात् त्यांचा जन्म बहुशः सन १८१२च्या उत्तरार्धांत झाला असला पाहिजे. "बहुशः" म्हणण्याचें कारण, त्यांची जन्मकुंडलीहि अद्यापि उपलब्ध झालेली नाहीं. ह्या दोनहि गोष्टींचा सर्वांत पुरातन असा निर्देश 'बॉंबे टाइम्स'नें ता. २० मे १८४६ रोजीं त्याजवर लिहिलेल्या मृत्युलेखांत आढळतो; त्यांत " बाळशास्त्री १८१० मध्यें पोंभुर्ले येथें जन्मले," असें म्हटलें आहे. त्यांचें गांव पोंभुर्ले एवढ्यावरूनच हें जन्मस्थान सांगितलेलें दिसतें. नाहींतर जन्मस्थानाप्रमाणें निश्चित जन्मतिथीचाहि उल्लेख त्यास करता आला असता. पण 'टाइम्स'–कारांनीं फक्त १८१० हें वर्ष सांगितलें असून तिथि–मासाचा निर्देश केलेला नाहीं. किंबहुना ह्याच आद्य उल्लेखावरून सर्वांनीं गृहीत केलेलें हें वर्षहि केवळ अंदाजी असलें पाहिजे–तें खरें नव्हे–असें

* याचा सरळ वंश विद्यमान असून त्यांचे निपणतु रा. शंकर नारायण जांभेकर म्हाजकडे सावंतवाडीतील पुराणिकवृत्ति आणि पोंभुर्ले येथील घरदार व जमीन यांची वहिवाट चालू आहे.

म्हणण्यास आपल्यापाशीं बलवत्तर प्रमाण आहे. ता. २० फेब्रुवारी १८३० रोजीं बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीच्या सेक्रेटरीस केलेल्या आपल्या अर्जांत तरुण बाळशास्त्री स्वतःच सांगतात कीं, "My age is now seventeen years." अर्थात् ह्या तारखेस त्यांच्या वयाला १७ वर्षें पूर्ण होऊन कांहीं काळ गेला असल्यामुळें त्यांचा जन्म ता. २० फेब्रुवारी १८१२ पूर्वी झालेला नसणार, आणि बहुधा १८१२ च्या उत्तरार्धांतच तो असला पाहिजे, असें स्पष्ट अनुमान होतें. बाळशास्त्र्यांचें जन्मनामहि आपल्याला स्पष्ट विदित नाहीं. बहुधा "बाळकृष्ण" ह्यावरून "बाळ" हें नांव रूढ झालें असावें असें वाटतें.

बालपण व प्राथमिक शिक्षण

बाळशास्त्र्यांच्या बालपणाचा वृत्तान्तहि उपलब्ध नाहीं. तरीपण गंगाधरशास्त्र्यांसारख्या धार्मिक, सदाचारसंपन्न व व्युत्पन्न पुराणिकाचे ते सुपुत्र असून, जात्या लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी असल्याची त्यांची विद्यार्थिदशेपासूनच मोठी प्रसिद्धि असल्यानें, आपल्याला ह्यासबबीं बरीच कल्पना करता येते. हा मुलगा एकपाठी असून त्याची धारणशक्ति अपार होती, आणि त्याला त्याची अध्यापकमंडळी कौतुकानें "बालबृहस्पति" म्हणून संबोधीत. तसेंच लहानपणापासून त्याची वृत्ति सात्त्विक असून त्याचें चित्त खेळापेक्षां अभ्यासांतच अधिक रमे, आणि तो आपला वेळ अगदीं व्यर्थ घालवीत नसे, ह्यावरून अल्पवयांत त्याचें पाठान्तर पुष्कळच झालें असलें पाहिजे यांत शंका नाहीं. त्या काळांत पौगुर्व्यांस मराठी शाळाहि नव्हती. अर्थात् बाळाचें प्राथमिक शिक्षण वडिलांच्या सान्निध्यांत घरगुती पद्धतीनेंच झालें. बालबोध व मोडी लेखनवाचन, व्यावहारिक अंकगणित, तोंडचे हिशेब, रामदास-तुकाराम-वामन-मोरोपंतादि प्रसिद्ध मराठी कवींच्या निवडक कविता, रामायण-भारतादि पुराणांतील कथा, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या क्वचित् उपलब्ध बखरी इत्यादि मराठी अभ्यास होऊन, शिवाय तुमारें आठव्या वर्षी व्रतबंध होतांच वेदपठन, प्रसिद्ध संस्कृत स्तोत्रपाठ व गीतापाठ यांजबरोबर अमरकोश, लघुकौमुदी, पंचमहाकाव्यें इत्यादि संस्कृत अध्ययन वयाच्या बारा-तेराव्या वर्षीच ह्या मुलाचें झालें होतें, असें स्पष्ट दिसतें. तसेंच जात्या त्याचा ओढा खेळाकडे कमी नसला तरी नियमितपणें सूर्यनमस्कार घालून त्यानें आपलें शरीरारोग्य चांगलें संभाळलें होतें. साहजिकच अशा लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी मुलानें प्रौढपणीं आपल्या बुद्धिवैभवानें सर्वांना चकित करून टाकिलें असल्यास नवल नाहीं.

जामात रामचंद्रशास्त्री जानवेकर यांची मुख्यत्वें सोसायटीच्या मराठी शाळेचे उपाध्यक्षपदी म्हणून दरमहा रु. ६० वर बापू छत्रे यांनींच सन १८२४ पासून नेमणूक करून घेतल्याप्रमुळें, बाळाची बहिणीकडे राहण्याचीहि आयती घरगुती सोय झाली. एरवीं त्या काळीं दूरस्थ आईबाप आपल्या मुलास मुंबईसारख्या मोठ्या शहरीं शिक्षणार्थ धाडणें अशक्यच होतें. अर्थात् बहुधा सन १८२५ च्या शेवटीं बाळाचें मुंबईस आगमन होऊन १८२६ पासून एकदम सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत त्याचा प्रवेश झाला असें दिसतें. ह्या लहानग्या इंग्रजी शाळेंत ह्या समयीं सर्व वर्गांत मिळून सुमारें पन्नास विद्यार्थीहि असतील नसतील ! रॉबर्ट मर्फी ह्या नांवाचा एक हुशार आयरिश लष्करी तरुण ह्या शाळेचा मुख्याध्यापक असून, त्यानेंच थोडेबहुत तयार केलेले दोनतीन प्रौढ विद्यार्थी शिकविण्याच्या कामीं त्यास हातभार लावीत. तो प्रथम दरमहा रु. ५० वरच लागला होता; परंतु एकदोन वर्षांत त्यानें मराठी परीक्षा देतांच त्यास दरमहा रु. १०० व गुजराती परीक्षा देतांच रु. १५० मासिक वेतन देण्यांत येऊं लागलें; आणि त्याच्या तरुण साहाय्यकांना दरमहा बारापंधरा रुपये मिळत. तथापि मर्फी हा विशेष महत्त्वाकांक्षी असल्यानें सन १८२७ अखेर त्यानें सुप्रीम कोर्टांत दुभाषाची नोकरी पतकरली. त्याच्यामागून मेनवरिंग नामक दुसऱ्या एका तोफखान्यांतील सार्जेटची वरील-प्रमाणेंच नेमणूक करण्यांत आली, मात्र मर्फीइतकी त्याच्या अंगीं हुशारी नव्हती. शाळेंत मुख्य भर इंग्रजीवर असून इतिहास, भूगोल व शास्त्रज्ञान यांचा कांहीं परिचय होत असे. त्या मानानें मराठी शाळेंतल्यापेक्षां फारसें अधिक गणित मात्र शिकविलें जात नसे परंतु अल्पवयी बाळशास्त्री जात्या अत्यंत बुद्धिमान् व उद्योगी असल्यानें सर्व विद्यार्थ्यांत तो अग्रगण्य असून शिक्षकांचा त्याजवर अतिशय लोभ असे. इंग्रजी भाषेंत त्याचा सत्वर प्रवेश होतांच त्यानें स्वप्रयत्नानें गणितादि विषय उत्तम तयार केले; आणि त्याप्रमुळें विद्यार्थिदशेतच तिसऱ्या वर्षापासून गणिताध्यापक म्हणूनहि दरमहा रु. १५ वर तो काम करूं लागला. किंबहुना अवघ्या चारच वर्षांत त्याचें ह्या इंग्रजी शाळेंतील शिक्षण संपलें. परंतु एवढ्या अल्पावधींत त्यानें किती विषय आत्मसात् केले होते तें पाहिलें म्हणजे त्याच्या बुद्धिमत्तेचें खरोखर अतिशय कौतुक वाटतें ! बापू छत्रे यानाहि त्याची हुशारी व कर्तबगारी पाहून स्वतः सेवानिवृत्त व्हावेसें वाटलें, आणि नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या महत्पदासाठीं १७ वर्षांच्या तरुण बाळशास्त्र्यानें सोसायटीचे सेक्रेटरी कॅप्टन् जर्व्हिस् यांच्या नांवें ता. २० फेब्रुवारी १८३० रोजीं जो एक सुरेख इंग्रजी अर्ज केला आहे, त्यांत त्यानें स्वतः आपली तयारी कोणत्या विषयांत किती झाली होती, हें स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यावरून मराठी, संस्कृत व इंग्रजी ह्या भाषांचें त्याचें अध्ययन तर चांगलें झालें होतेंच; पण शिवाय गुजराती, बंगाली

च फार्शी ह्या भाषांतहि त्याचा कांहीं प्रवेश झाला होता; आणि ह्यांपैकीं मराठी-इंग्रजीव्यतिरिक्त अन्य भाषा व उच्च प्रतीचें गणित हे विषय शाळेंत प्रत्यक्ष शिकविले जात नसतांहि अंकगणित, बीजगणित, भूमिति, महत्त्वमापन, लॉगरिथम्स इत्यादि विषयांत त्यानें प्रावीण्य संपादिलें होतें, असें आपल्याला कळून येतें.

बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीचे "नेटिव्ह सेक्रेटरी" म्हणून नेमणूक

वरील अर्जाचा लागलीच विचार होऊन सोसायटीचे नवीन सेक्रेटरी रॉबर्ट कॉटन् मनि (हे मुंबई सरकारचे पर्शियन् सेक्रेटरी होते) यांनीं बाळशास्त्री अल्पवयी असल्यानें त्यांची मार्च १८३० पासून प्रथमतः "डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी" म्हणून दरमहा ५० रु. वर नेमणूक केली. परंतु त्यांची हुशारी, सद्वर्तन व कर्तृत्व अनुभवास येतांच दोन वर्षांनीं–मार्च १८३२ पासून–त्यांस एकदम १०० रु. दरमहावर बाबू छत्र्यांच्या जागीं पूर्णाशानें "नेटिव्ह सेक्रेटरी" नेमण्यात आलें. त्या काळीं १०० रु. मासिक वेतन म्हणजे पोक्त वयाच्या एतद्देशीय गृहस्थासहि मोठीच गोष्ट होती; आणि "बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटी" च्या (हें नांव मूळ सरघस सन १८२७ मध्यें देण्यात आलें) कारभारीमंडळांत मुंबईतील तत्कालीन अत्युच्च युरोपियन् अधिकारी व सर्वश्रेष्ठ पारशी, हिंदु व मुसलमान सद्गृहस्थ यांचा समावेश असे. ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली म्हणजे अवघ्या विशीच्याहि पूर्वी बाळशास्त्र्यांना केवढी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली हें समजतें

नेटिव्ह सेक्रेटरी ह्या नात्यानें पत्रव्यवहारादि कारभारी कामाव्यतिरिक्त बाळशास्त्र्यांना शाळेंत कांहीं अध्यापन करावें लागून शिवाय भाषांतर-समितीच्या उद्योगाकडेहि लक्ष द्यावें लागे. जर्व्हिस् साहेबांनीं '*A Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge*'–By Lord Brougham नामक प्रसिद्ध शास्त्रीय पुस्तकाचें 'विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष' ह्या नांवानें भाषांतर करून १८२९ मध्यें तें छापून काढलें, त्याच वेळीं बाळशास्त्री यांनीं त्यास हातभार लाविला होता, असें दादोबा 'आत्मचरित्रां'त सांगतात; आणि आतां मनि साहेबांनीं त्यांजकडून 'नीतिकथा', 'सारसंग्रह' व गोल्डस्मिथकृत इतिहासावरून 'इंग्लंड देशाची बखर'– भाग १ व २, हीं लहानमोठीं पुस्तकें तयार करविलीं. यावरून बाळशास्त्र्यांनीं आपल्या मराठी ग्रंथरचनेस अगदीं अल्प वयांत आरंभ केला हें उघड आहे. ह्याच वेळीं त्यांनीं अनेक परभाषाहि आत्मसात् करण्याचा प्रयत्न चालविला होता; आणि त्यांच्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वामुळेंच रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबईशाखान्तर्गत पौरस्त्य भाषान्तर समितीचे "नेटिव्ह सेक्रेटरी" म्हणूनहि १८३१ मध्यें त्यांची निवड करण्यात आली. तत्कालीन प्रमुख युरोपियन् पंडितांशीं त्यांचा पुढें जो दृढ ऋणानुबंध जडला त्याचें बीज यांत आहे.

आंग्ल सत्ता व पाश्चात्य विद्या यांचें ह्या देशीं आगमन

तथापि अल्पवयी बाळशास्त्र्यांचें पुढील आयुष्य इतरांप्रमाणें कोंकणांतल्या कोंकणांतच जातें, तर आपल्या वडिलांप्रमाणें एक व्युत्पन्न पुराणिक किंवा पंडित म्हणविण्यापलीकडे त्यांची मजल सहसा गेली नसती हें उघड आहे. परंतु पश्चिम भारतांतील नवयुगप्रवर्तकत्वाचा अपूर्व भाग्योदय त्यांच्या ललाटीं लिहिलेला असल्यानें, ह्या सुमारास त्यांच्या सुदैवानें त्यांचें मुंबईस आगमन होऊन त्यास पाश्चात्य विद्येचा लाभ घेण्याची संधि मिळाली, आणि त्या बळावर पुढें पश्चिम भारताचें धुरीणत्व संपादून देशोद्धाराचें कार्य त्यास करतां आलें. सन १८१७ मध्यें खडकीच्या रणांगणावर पराभूत होऊन पळपुट्या बाजीरावाने स्वराज्याचें उदक इंग्रजांच्या हातावर सोडल्यानंतर सन १८१९ मध्यें गाउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् यानें मुंबई इलाख्याचीं राज्यसूत्रें गव्हर्नर ह्या नात्यानें आपल्या हातीं घेतलीं, आणि आपल्या दूरदर्शी धोरणानें व शहाणपणानें त्यानें लवकरच इतकी लोकप्रियता मिळविली कीं, पुण्यांतील व कोंकणांतील ब्राह्मणवर्गाव्यतिरिक्त पेशवाई बुडाल्याचें दुःख कोणासच विशेष जाणवलें नाहीं; किंबहुना बाजीरावाच्या जुलमी व छांदिष्ट कारकिर्दीस विटल्यामुळें अनकांनीं नव्या राज्यकर्त्यांचें स्वागतच केलें! अर्थात् अतःपर पुण्याचें राजकीय महत्त्व मुंबईस प्राप्त झाल्यामुळें ठिकाठकाणचे बुद्धिमान्, उद्योगी व महत्त्वाकांक्षी लोक ह्या नव्या राजधानीकडे धाव घेऊं लागले

दि बॉंबे नेटिव्ह स्कूल बुक् ॲण्ड स्कूल सोसायटी
(मुंबईची हिंदशाळा आणि शाळापुस्तकमंडळी)

नव्या राजवटीला नवीन तऱ्हेचा नोकरवर्ग निर्माण करणें अवश्य असल्यानें आणि प्रजेची मनोवृत्ति स्वकीय राजसत्तेस अनुकूल करून घेण्याच्या उद्देशानें, एल्फिन्स्टन् यानें "बॉंबे एज्युकेशन् सोसायटी" नामक मुळांत पाद्री लोकांनीं अनाथ ख्रिस्ती मुलांसाठीं चालविलेल्या शिक्षणमंडळीपासून विभक्त केलेली अशी, "दि बॉंबे नेटिव्ह स्कूल बुक् ॲण्ड स्कूल सोसायटी" नांवाची शिक्षणमंडळी ता. २१ ऑगस्ट १८२२ रोजीं स्थापिली, आणि लवकरच कॅप्टन् जॉर्ज जर्व्हिस् ह्या हुशार व उत्साही एंजिनियर गृहस्थास दरमहा २०० रु. सन्मान्य वेतनावर चिटणीस नेमून त्याजकडे तिचा सर्व कारभार सोंपविला. त्यानें मुख्यत्वें "पब्लिक् वर्क्स" व त्याचबरोबर "सर्वे" व "रेव्हेन्यू" ह्या खात्यांसाठीं निष्णात नोकरवर्ग तयार करण्याच्या दृष्टीनें १८२३ मध्यें "एंजिनियर इन्स्टिटयूशन्" नामक एक स्थापत्यशाळा सुरू केली. एतद्देशीय लोकांना त्यांच्या जन्मभाषेतून

शिकविलें असतां पाश्चात्त्य विद्येचा अभ्यास अधिक सुगम होतो, आणि इंग्रजी भाषेचें ज्ञान कांहीं निवडक व होतकरू विद्यार्थ्यांसच करून दिलें असतां ते स्वभाषेंत ग्रंथरचना करून अधिक सुलभतेनें स्वबांधवांत ज्ञानप्रसार करूं शकतील, अशी त्याची निश्चित शिक्षणप्रणालि असल्यामुळें त्यानें चांगली पारितोषिकें योजून देशी भाषेंतील ग्रंथरचनेस जोराची चालना दिली; आणि जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत यांस हाताशीं धरून स्वतः गणितशास्त्रावरील अनेक पुस्तकें लिहिलीं. वरील स्थापत्य-शाळेस जोडून जर्व्हिसनें एक शिळाछापखानाहि घातला, आणि त्यांतून हीं स्वकृत व इतरांकडून मुद्दाम लिहविलेलीं अनेक उपयुक्त पुस्तकें छापून काढलीं. आधुनिक मराठी गद्यरचनेचा व मुद्रणप्रकाशनाचा उपक्रम हा अशाप्रकारें प्रथम करण्यांत आला. ह्याचबरोबर शिक्षामंडळीनें मुंबई बेटावर नवीन वळणाच्या चार देश-भाषीय शाळा चालू केल्या, आणि जुलै १८२४ पासून एक लहानशी इंग्रजी शाळाहि उघडली. तथापि ख्रिस्ती राज्यकर्त्यांची ही सर्व सृष्टि नवीनच असल्यामुळें शिक्षामंडळीच्या शाळांत—विशेषतः इंग्रजी शाळेंत, आपलीं मुलें घालण्यास अनेक पालक कां कू करीत. कारण, तेथें जाऊन हीं मुलें बाटतील, अशी त्यांच्या पोटीं भीति असे! ह्या समजुती दूर करून एतद्देशीयांत नवीन शिक्षणाचा प्रसार योग्य रीतीनें व्हावा म्हणून कॅप्टेन् जर्व्हिस् यांजबरोबर १८२३ मध्यें सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे यांची "नेटिव्ह सेक्रटरी" म्हणून दरमहा १०० रु. वर नेमणूक करण्यांत आली. ह्या हुशार गृहस्थांनीं स्वप्रयत्नानें इंग्रजी भाषाज्ञान बऱ्यापैकीं संपादिलें होतें, आणि त्यांनीं रचिलेलीं 'इसापनीति' व 'बालमित्र' हीं पुस्तकें आधुनिक मराठी गद्याचीं आद्य भूषणें होत. बापू छत्रे यांनीं शिक्षामंडळीचें काम सन १८२३–१८३० पर्यंत मोठ्या उत्साहानें केलें, आणि अनेक होतकरू मुलां ना उत्तेजन देऊन पुढें आणिलें.

मुंबई शिक्षामंडळीची इंग्रजी शाळा

बाळ जांभेकर हा अशा मुलांपैकीं अग्रगण्य होय. दादोबा पांडुरंग 'आत्म-चरित्रां'त सांगतात कीं, त्याचे वडील गंगाधरशास्त्री "ह्यांस सदाशिव काशीनाथ छत्रे उर्फ बापू छत्रे हे फार मानित होते. बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून गंगाधर शास्त्री यांहीं आपला मुलगा बापूकडेस इंग्लिश शिकण्याकरितां ठेविला. त्यांहीं त्या मुलाची अल्प वयांत थोर बुद्धि पाहून त्यांस सोसायटीच्या नव्या इंग्लिश स्कुलात अभ्यासाकरतां ठेविलें. त्यांचा थोड्याच दिवसांत इंग्लिश भाषेंत फार चांगला प्रवेश होत गेला. ... दिवसास इंग्लिश शिकावें आणि संध्याकाळीं आमचा गुरु बापूशास्त्री शुक्ल यांच्या जिन्हाईं कौमुदीची पोथी घेऊन तेथें पढायास जावें, असा मी लहानपणीं त्यांचा क्रम पाहात असे. शिवाय गंगाधरशास्त्र्याचे थोरले

'दर्पण' वर्तमानपत्राचा उपक्रम

हे विविध उद्योग चालू असतांच बाळशास्त्री यांनी १८३१ च्या शेवटी एक नवीन महद्‌उद्योग हातीं घेतला. इंग्रजी भाषेच्या व वाङ्मयाच्या अभ्यासानें आणि पुरोगामी युरोपियन् मंडळीच्या साहचर्यानें त्याच्या अंगी जसा चांगला बहुश्रुतपणा उत्पन्न झाला, तसाच त्यांचा स्वदेशाभिमानाचा स्फुलिंगहि प्रज्वलित झाल्याकारणानें, त्यांनीं ज्ञानप्रसाराचें व लोकमुधारणेचें एक प्रमुख साधन म्हणून 'दर्पण' नांवाचें एक वर्तमानपत्र काढण्याचा संकल्प केला. ह्यापूर्वी सुमारें दहा वर्षे 'मुंबईना समाचार' नांवाचें आद्य गुजराती साप्ताहिक फर्दूनजी मर्झबानजी ह्या पारशी गृहस्थानीं मुंबईत सुरू केलें होतें. परंतु 'दर्पण' हें केवळ मराठींतील आद्य वर्तमानपत्र नसून, एतद्देशियांनीं पश्चिम भारतांत सुरू केलेलें आद्य इंग्रजी वर्तमानपत्रहि हेंच होय. प्रस्तुत उपक्रमांत रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन वासुदेवजी ह्या प्रभुद्वयाचें बाळशास्त्र्यांना चांगलें साहाय्य होतें. पाईलें सद्‌गृहस्थ हे इंग्रजीहि चांगलें जाणत असून पत्राची सांपत्तिक बाजू मुख्यत्वें सांभाळीत, आणि दुसरे, त्यांच्या इंग्रजी संपादकीय लेखांचें मराठींत भाषांतर करीत, असें दिसतें. 'दर्पण' पत्राच्या एकंदर उपक्रमाचें स्वरूप दर्शविणारी त्याची जाहीर घोषणा 'प्रॉस्पेक्टस्' किंवा 'प्रस्ताव' "तारीख १२ माहे नवंबर सन १८३१" रोजीं जरी करण्यांत आली असली, तरी त्याचा पहिला अंक—"पुस्तक १, कागद १", हा "शुक्रवार तारीख ६ माहे जानुआरी सन १८३२" रोजीं प्रसिद्ध झाला; आणि ह्या अंकांतहि हा 'प्रस्ताव' पुनर्मुद्रित केला आहे. प्रस्तुत लेख ह्या ग्रंथांत छापिला असल्यानें येथें पुनः उद्धृत केला नाहीं; तथापि तो चांगला उद्‌बोधक असल्यानें वाचकांनीं मुळांतूनच सारा वाचणें इष्ट होईल "स्वदेशीय लोकांमध्यें विद्यायतेंतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशची समृद्धि व एथील लोकांचें कल्याण याविषयीं स्वतंत्रतेनें व उघड रीतीनें विचार करावयास स्थल व्हावें" म्हणून 'दर्पण' पत्र सुरू करण्यांत येत आहे, असा त्याचा उद्देश प्रथमारंभींच सांगून, पुढील शब्दांत त्याचें संपादकीय धोरण व्यक्त केलें आहे: "मनोरंजन करणें, चालते काळचीं वर्तमानें कळीवणें आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखावेणें, या गोष्टींची दर्पण छापणारांस मोठी उत्कंठा आहे; म्हणोन या गोष्टी साध्य होण्याविषयीं जितका प्रयत्न करवेल तितका ते करितील. कोणा एकाचा पक्षपात किंवा नीचपणा या दोषांचा मळ दर्पणास लागणार नाहीं; कारण कीं दर्पण छापणारांचें हृदय निष्कृत्रिम आहे; म्हणोन हें वर्तमानपत्र जा रीतीनें भले आणि गुणी पुरुषांस मान्य होईल, या रीतीनें करण्यास ते दृढ निश्चयानें उद्योग करितील."

'दर्पण' हें पत्र प्रथमतः चार महिने पाक्षिक स्वरूपाचें असून नंतर साप्ताहिक झालें. त्याच्या प्रत्येक पृष्ठांत दोन स्तंभ असत, आणि उजवीकडील मराठी बाजू ही डावीकडील इंग्रजी बाजूची केवळ छाया असे. त्याची तिमाही वर्गणी रु. ६, म्हणजे त्याकाळीं विशेषच जबर होती. साक्षर वर्ग अत्यंत मर्यादित, आणि प्रत्यक्ष पैसा खर्चून वाचणारा वर्ग त्याहून अल्प; शिवाय टपालखर्चहि बराच लागे. यामुळें ग्राहकांची संख्या सालअखेर अवघी ३०० पर्यंत गेली, तरी ती कौतुकास्पदच गणिली गेली! कारण, 'बॉंबे कूरियर' व 'बॉंबे गॅझेट' हा युरोपियनांच्या पत्रांचा खपहि पांचचारशेंच्या आंतबाहेरच असे! 'दर्पण' हें वृत्त-पत्रापेक्षां मत-पत्रच अधिक होतें; आणि तरुण बाळशास्त्र्यांची इंग्रजी लेखनशैली सुबोध व आकर्षक असल्यानें अल्पावधींत त्याचा चांगला बोलबाला झाला. दादोबा पांडुरंग 'आमचरित्रां'त सांगतात तें अगदीं खरें आहे: "बाळशास्त्री यांही एक मोठें स्मरणीय काम केलें. ... शास्त्रीबुवांनीं तें ['दर्पणा'चें काम] मोठ्या मनोत्साहानें कांहीं दरमाह न घेतां पतकरिलें....त्या वर्तमानपत्रानें त्यांची मोठी कीर्ति वाढविली."

अक्कलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक म्हणून योजना

सन १८३२ च्या शेवटीं बाळशास्त्री अक्कलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक नेमिले गेल्यानें त्यांस कांहीं काळ मुंबई सोडावी लागली. त्या काळीं अक्कलकोटकर भोंसले हे सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांचे मांडलिक असून, राजपुत्र शाहाजी भोंसले यास चांगलें शिक्षण देण्याकरितां त्यांनीं मुंबई सरकाराकडे एका हुशार व मोठ्या गृहस्थाची मागणी केली. असा योग्य मनुष्य मिळणें तेव्हां सुलभ नसल्यामुळें त्यांनीं त्या जागीं दरमहा १२० रु. वर बाळशास्त्र्यांची नेमणूक केली, आणि तदनुसार आपल्या मूळ पदावर परत येण्याचा हक्क राखून, बाळशास्त्री ता. १३ डिसेंबर १८३२ रोजीं साताऱ्यास श्रीमंत प्रतापसिंहांच्यापुढें रुजू झाले. त्यासमयीं दरबारचे रेसिडेंट कर्नेल् लॉड्विक् यांनीं बाळशास्त्र्यांना श्रीमंतांच्या समक्ष जी स्वकर्तव्याची जाणीव करून दिली तिची नोंद महाराजांच्या खास रोजनिशींत पुढीलप्रमाणें केलेली आढळतेः—"रसिदटानी सरकार समक्ष त्यास सांगीतले की तुम्ही आकलकोटी शाहाजीस फक्त विद्याभ्यास शिकवावा बाकी राजकारणांत पडू नये व तेथील लोक वाईट आहेत त्याचे ऐकून इकडील तिकडे व तिकडील इकडे आसे काही करू नये व शहाजीस कोणी काही गैर शिकविले आसता ते त्याचे मनात येऊ नये येविसी तजवीज शाहाजीस शिकऊन त्याचे चित फीतीदी लोकाकडे लागू नये आसे करावे इ०" ह्यानंतर लागलीच बाळशास्त्री सरकारस्वारीबरोबरच मजल दरमजल करीत ता. ८ जानेवारी १८३३

च्या सुमारास अक्कलकोटास पोंचले; ह्यासमयीं त्यांचें वय अवघें बीस वर्षांचें असून, मराठी दरबाराचा व छत्रपतींच्या स्वारीशिकारीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत असतां त्यांच्या देशाभिमानी मनांत गतवैभवासंबंधी कोणते विचार जागृत झाले असतील याची आपण कल्पनाच केली पाहिजे.

ह्यापुढील बीस महिन्यांच्या अक्कलकोट येथील वास्तव्यांत बाळशास्त्र्यांनीं आपला काळ कसा घालविला, हें आपणांस निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. तथापि प्रत्येक अंगीकृत कार्य अतिशय दक्षतेनें करण्याचा त्यांचा जातिस्वभाव असल्यामुळें त्यांनीं ह्या विशिष्ट संधीचा उत्तम उपयोग करून घेतला असेल यांत शंका नाहीं. युवराज–शिक्षकाचें आपलें मुख्य कर्तव्य त्यांनीं अत्यंत समाधानकारक रीतीनें बजाविलें. कारण, ते जसे अतिशय बुद्धिमान् व शिक्षणपटु होते तसे आपल्या सौजन्यादि गुणांनीं ते सर्वांस प्रियहि झाले होते, ही गोष्ट अक्कलकोटचे पोलिटिकल् एजंट कॅप्टन् जेम्सन् यांनीं ऑक्टोबर, १८३३ मध्यें मुंबईस बदलून आल्यानंतर बाळशास्त्र्यांशीं जो पत्रव्यवहार केला आहे त्यावरूनहि व्यक्त होतें. इतक्या दूर ठिकाणीं राहत असताहि 'दर्पणा'कडे त्यांचें चांगलें लक्ष असून ते प्रसंगानुरोधानें आपले इंग्रजी लेख पाठवीत असले पाहिजेत असें दिसतें. मुंबईतील भाषांतर–समितीच्या कामासंबंधींहि ते जागरूक असत. 'इंग्लंड देशाची बखर' –भाग २ रा, हें पुस्तक ह्याच समयीं छापून काढलेलें असून त्याची मुद्रितें तेच तपशीत. आपला विविध विषयांचा व्यासंगहि त्यांनीं चालू ठेविला होता, आणि संस्कृत शास्त्राध्ययन व भारतीय ज्योतिःशास्त्र यांजकडे त्यांनीं विशेष लक्ष पुरविलें असलें पाहिजे. तसेंच हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाविषयीं त्यांना अगत्य वाटत असल्यानें ह्याच काळांत विजापूर, सोलापूर, पंढरपूर इत्यादि ऐतिहासिक स्थळें प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची संधि त्यांनीं दवडली नसावी.

बाळशास्त्र्यांचें अक्कलकोटकडील वास्तव्य कौटुंबिकदृष्ट्याहि चरित्र स्मरणीय ठरावें अशी भवितव्यता होती. तत्कालीन रीतीप्रमाणें त्यांचें लग्न बालपणीं– वयाच्या बाराव्या वर्षापूर्वीच–एका सातआठ वर्षांच्या अल्पवयी मुलीशीं झालें असल्यास नवल नाहीं. ही त्यांची बायको सुमारें १८३३मध्यें एक मुलगा होऊन दुर्दैवानें निवर्तली. ह्या मुलाचें नांव पंढरिनाथ ठेविलें गेलें, ह्यावरून त्यांचा ह्याच समयीं उत्पन्न झालेला पंढरपुरच्या भागवतसंप्रदायाकडील ओढा आपणांस दिसून येतो. आपल्यांतील पुरातन रूढीस अनुसरून ह्याच वर्षी त्यांनीं द्वितीय संबंध जोडणें प्राप्त असल्यानें, सोलापूर जिल्ह्यांतील सदाशिव कृष्ण देवस्थळी यांची आठदहा वर्षांची कन्या चिमाताई हिच्याशीं त्यांचा विवाह होऊन तिचें सासरचें नांव मुंदराबाई ठेवण्यांत आलें. बाळशास्त्र्यांचा रात्रीचा भजनी कार्यक्रम व त्यांचें ज्ञानेश्वरीवरील प्रेम ही येथूनच निर्माण झालेलीं दिसतात.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत " असिस्टंट प्रोफेसर "

माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन १८२७ मध्यें सेवानिवृत्त होऊन विलायतेस गेला त्यावेळीं त्याच्या नावें सार्वजनिकरीत्या " एल्फिन्स्टन् प्रोफेसरशिप्स फंड " उभारून सुमारें अडीच लक्ष रुपये त्याच्या स्मारकार्थ गोळा करण्यांत आले; आणि त्या द्रव्यनिधीचा विनियोग "मुंबई शिक्षामंडळी"च्या प्रौढ विद्यार्थ्यांस पाश्चात्त्य वाङ्मय व शास्त्रें यांचें उच्च प्रतीचें शिक्षण विलायतेंतून विद्वान् अध्यापक मागवून त्यांच्याद्वारें देण्यासाठीं करावयाचा, अशी योजना करण्यात आली. तथापि तिला मूर्त स्वरूप येण्यास पुढें सहासात वर्षें लागलीं! शेवटीं स्वतः एल्फिन्स्टन् साहेबानें निवडून पाठविलेले दोन नामांकित अध्यापक " केप ऑफ् गुड होप"ला वळसा घालून मुंबईस येईतों सन १८३५ हें साल उजाडलें! प्रो. ए. बी. ऑलेंबार, एम्. ए., हे गणित-विज्ञानशाखेचे मुख्य अध्यापक म्हणून मार्च १८३५ मध्यें, आणि प्रो. जॉन हार्कनेस्, एम्. ए., हे इंग्रजी वाङ्मय-तत्त्वज्ञानशाखेचे मुख्य अध्यापक म्हणून जुलै १८३५ मध्यें कामावर रुजू झाले. यांची नेमणूक दरमहा ६०० रु. वर झाली असून शिवाय त्यांस १०० रु. घर भाडें मिळत असे. ह्या उभयतांना दरमहा १५०रु. वर एक व १००रु. वर एक असे दोन "असिस्टंट प्रोफेसर" मदतीस देऊन सहा "फेलोशिप्स" किंवा शिष्यवृत्त्या देण्याची योजना आखली होती. परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, एल्फिन्स्टन् स्कूलमध्यें उच्च वर्गांतून जें शिक्षण मिळत असे त्यापलीकडे जाऊं इच्छिणारे विद्यार्थी तेव्हां जसे अगदीं दुर्मिळ होते, तसे "असिस्टंट प्रोफेसर" म्हणून चांगलें काम करूं शकतील असे बाळशास्त्र्यांव्यतिरिक्त अन्य तरुण विद्वान्हि मिळण्यासारखे नव्हते. त्यामुळें "एल्फिन्स्टन् प्रोफेसर्स" इकडे येऊं घातले कीं बाळशास्त्र्यांस अक्कल-कोटाहून बोलवून घ्यावयाचें, हेंहि ठरल्यासारखेंच होतें. तदनुसार वरील दोन युरोपियन् विद्वान् मुंबईस पोंचण्यापूर्वीच चार महिने-नोव्हेंबर सन १८३४ मध्ये-त्यांची स्वारी युवराजगुरुत्वाचें त्यागपत्र देऊन मुंबईस दरमहा दीडशें रुपयांवर "पहिले असिस्टंट प्रोफेसर" म्हणून कामावर रुजू झाली! परंतु ह्यापूर्वी एकच वर्ष शिक्षामंडळीनें जॉन् वेल्, ए. एम्. व युस्टेस् हेंडर्सन्, ए. एम् नामक दोन हुशार स्कॉटिश् शिक्षकांना दरमहा ३०० रु. वर मुद्दाम आणिलें होतें, आणि तेवढ्यानें एल्फिन्स्टन् स्कूलमधील प्रौढ विद्यार्थ्यांची चांगली सोय लागली होती. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, टाऊन हॉलमध्यें प्रो. ऑलेंबार व प्रो. हार्कनेस् यांचीं व्याख्यानें ऐकण्यास पहिल्या तीन वर्षांत पुरे चार विद्यार्थीहि नव्हते! बाळ-शास्त्र्यांनीं मात्र ह्या परिस्थितीचा उत्तम उपयोग करून घेतला. वाङ्मयापेक्षांहि शास्त्राध्ययनाकडे त्यांचा ओढा कांकणभर अधिकच होता. त्यामुळें त्यांनीं

प्रो ऑलेंबार यांचें स्वतःच शिष्यत्व पतकरिलें, आणि पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचा दृढ व्यासंग करून त्यांत लवकरच उत्कृष्ट प्रावीण्य संपादिलें. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रां'त सांगतात तें अगदीं सत्य आहे : "प्रथम प्रोफेसर आलिंबार हे मुंबईस आले. हे गणित शास्त्रांत फार निपुण होते. ते हा बाळशास्त्री यांही त्याच्या गणित शास्त्राचें अध्ययन केलें. हेंच त्या गुरूचें पहिलें शिकविण्याचें काम. बाळशास्त्री यांची कुशाग्र बुद्धि पाहून प्रोफेसर आलिंबार हे त्यांची फार तारीफ करून होते." तीन वर्षांत त्यांनीं आपली योग्यता इतकी वाढविली कीं, बेल्-हेंडर्सन् इतकें दरमहा ३०० रु. चें वेतन त्यासहि १८३७ पासून मिळू लागलें. अर्थात् अवघ्या पंचविशींत दीडशेंवरून एकदम तीनशेंवर चढती, हा पराक्रम असामान्यच होय ! ह्यानंतर आपल्या कॉलेजवर्गाना योग्य व पुरेसे विद्यार्थी मिळविण्याकरितां प्रो. ऑलेंबार व प्रो. हार्कनेस् यांनीं कोटांत एक स्वतंत्र "ज्यूनियर कॉलेज स्कूल" सुरू करून बाळशास्त्र्यांना त्याचे प्रमुख नेमिलें. ही कामगिरी त्यांनीं उत्तम रीतीनें पार पाडली. परतु, "मुंबई शिक्षामंडळी"च्या चालकवर्गास व सरकारास असें दिसून आलें कीं, "एल्फिन्स्टन् स्कूल" व "ज्यूनियर कॉलेज स्कूल" ह्या संस्था एकत्र केल्याखेरीज त्यांच्यांतील अनिष्ट स्पर्धा नाहींशी होऊन उच्च शिक्षणाचें ध्येय ह्यावें तसें साध्य होणार नाहीं. ह्यास्तव त्या दोनहि पाठशाळा एकत्र करून "एल्फिन्स्टन् नेटिव्ह एज्युकेशन् इन्स्टिट्यूशन्" ह्या नावानें सन १८४० पासून संघटित कार्य सुरू करण्यांत आलें. शिवाय ह्याच वर्षी "बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटी" संपुष्टांत येऊन सर्व शिक्षणव्यवहार "बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्" नामक नवीन संघटनेच्या द्वारें चालू झाला. "ए. ने. ए. इन्स्टिट्यूशन"च्या दोन मुख्य शाखा असतः (१) तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम चालविणारें "इंग्रजी महाविद्यालय," आणि (२) "इंग्रजी विद्यालय." यांचे जे दोन पोटविभाग "सीनियर डिव्हिजन्" व "ज्यूनियर डिव्हिजन्" यांसच अनुक्रमें "हाय स्कूल" व "मिडल् स्कूल" अशीं नावें पुढें मिळालीं.

गणित व ज्योतिष शास्त्रांचे "ऑर्डिंटग प्रोफेसर"

बाळशास्त्री हे अष्टपैलू विद्वान् असल्यानें वाङ्मय व विज्ञान ह्या दोनहि बाजूंचे विषय महाविद्यालयांत शिकवीत; आणि हे विविध विषय शिकविण्यांत ते इतके निष्णात होते कीं, बेल्-हेंडर्सन् प्रभृति युरोपियन् अध्यापकांसमवेत कार्य करीत असतां, त्यांचें कोणत्याहि प्रकारें उणेपण कोणास दिसून आलें नाहीं. किंबहुना त्यांची गणितशास्त्रांतील योग्यता इतकी अपूर्व गणिली गेली कीं, एप्रिल १८४२ मध्यें प्रो. ए.बी. ऑलेंबार हे आजारी पडून दोन वर्षांच्या रजेवर विलायतेस गेल्यावेळीं, ते परत येईपर्यंत त्यांच्या जागीं "ऑर्डिंटग प्रोफेसर"

म्हणून त्यांचीच नेमणूक करण्यांत आली; आणि ह्या कालावधींत त्यांस प्रो.ऑलेंबार यांच्या वेतनाच्या पाऊणपट वेतन—म्हणजे दरमहा ४५० रुपये मिळू लागले. शिवाय ह्या दोन वर्षांत त्यांनीं जितके चांगले विद्यार्थी तयार केले तितके पूर्वी कधींहि केले गेले नव्हते, असे प्राजल उद्गार स्वतः प्रो. ऑलेंबार यांनीच परत आल्यानंतर काढले, असा स्पष्ट निर्देश "बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्"च्या सन १८४४ च्या वार्षिक इतिवृत्तात आढळतो. हिंदुस्थानांतील सरकारी कालेजांत नेमिले गेलेले पहिले एतद्देशीय गणिताध्यापक प्रो. दादाभाई नौरोजी हे त्याच वेळचे बाळशास्त्र्यांचे शिष्यवर होत. शिवाय "एल्फिन्स्टन् इन्स्टिटयूशन्"मध्ये गणिताध्यापन करीत असतांनाच कुलाबा येथील वेधशाळेचें चालकत्वहि बाळशास्त्री यांनीं चांगलें संभाळलें होतें, आणि तेथें साहाय्यक म्हणून काम करणारे केरो लक्ष्मण हेहि त्यांचे दुसरे सच्छिष्य असून, पुढें डेक्कन कॉलेजांत प्रो वेरनाना झाले म्हणून ते मोठी ख्याति पावले, ही गोष्ट अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. *किंबहुना आचार्य बाळशास्त्र्यांचें गणितशास्त्रपटुत्व इतकें श्रेष्ठ कोटीचें होतें कीं,* त्यांत त्याकाळचे "सीनियर रँग्लर" मानण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं.ह्या संबंधांत आणखी एक प्रसिद्ध उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेतील "नियुक्त ज्योतिषगुरु" विष्णु नरसिंह जोशी यांचें, ह्यांना सन १८४१ मध्ये पाठशाळेचे सुपरिंटेंडट कॅप्टन् टी कँडी यांनीं प्रो. ऑलेंबार व बाळशास्त्री यांच्या हाताखालीं पाश्चात्य गणित व ज्योतिष यांचें अध्ययन करण्याकरितां म्हणून दरमहा ३० रु. ची शिष्यवृत्ति देऊन खुद्द मुंबईस पाठविलें होतें. त्याप्रमाणें सुमारें, दीड वर्ष स्वतः बाळशास्त्र्यांच्या सान्निध्यांत राहून आपला नियोजित अभ्यासक्रम चांगल्या रीतीनें संपविल्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांना पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील गुरुपदावर पक्कें करण्यांत आलें, आणि तेथें त्यांनीं चांगला लौकिक मिळविला. बाळशास्त्र्यांचे हे शिष्यवर त्यांच्यापेक्षां सहासात वर्षांनीं तरी वडील असून, त्यांजकडे अध्ययनार्थ जाण्यापूर्वी कित्येक वर्षें संस्कृत पाठशाळेंत ज्योतिषविषयाचा पूर्ण अभ्यास करून त्यांनीं "उत्तम" ही पदवी संपादिली होती, हें विसरतां नये. अशा गृहस्थांनीं मुंबईहून पुण्यास पं. परशुरामपंतात्या गोडबोले यांना लिहिलेल्या खासगी पत्रांत जे पुढील उद्गार काढले आहेत त्यावरून बाळशास्त्र्यांचें लोकोत्तरत्व निःसंदिग्ध सिद्ध होतें. ते लिहितात :—"सिकवण्यास *शास्त्रीबावासारखा मनुष्य मिळणें कठीण. आणि त्या पुरुषाचे सौजन्य वगैरे* बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांष आज पावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल." पुण्याच्या एका समकालीन प्रतिष्ठित विद्वानाच्या ह्या अभिप्रायापेक्षां बाळशास्त्र्यांच्या असामान्य योग्यतेचें बलवत्तर प्रमाण तें कोणतें!

आचार्य बाळशास्त्र्यांचा गणित व ज्योतिष ह्या शास्त्रांतील असामान्य अधिकार प्रकट करणाऱ्या आणखी एकदोन गोष्टीहि सांगण्यासारख्या आहेत. पूर्वोक्त विष्णुशास्त्री जोशी यांना सर्व गणित विषय मराठींतूनच शिकविणें प्राप्त असल्यानें, त्या सर्वांचा उपयोग करून घेऊन त्यांनी ह्याच वेळीं 'डिफरेन्शियल् व इण्टीग्रल् कॅल्क्यूलस्'वर ' शून्यलब्धि व मूल परिणति गणित ' मराठींत लिहून प्रसिद्ध केलें. ही अपूर्व गोष्ट स्वतः नवीन संस्कृत-मराठी परिभाषा योजून शंभर वर्षांपूर्वी त्यांनीं सिद्ध केलेली असतां, आजकाल आमच्यांतील प्रसिद्ध विद्वान् गणितादि विषय विद्यापीठांतून मराठीच्या द्वारें शिकविता येतील किंवा नाहीं ह्याचा शुष्क काथ्याकूट करण्यातच मग्न आहेत ! बाळशास्त्र्यांनीं आपल्यांतील प्रसिद्ध तारागणाव्यतिरिक्त अनेक युरोपीय नामाभिधानांच्या अन्य तारागणांना अनुरूप संस्कृत संज्ञा योजून, तदनुसार दोन चांगले खगोलहि एका शिष्याकडून तयार करविले होते. इतकेंच नव्हे, तर प्रो. ऑलेंबार यांनीं बाळशास्त्र्यांच्या सहकार्यानें कित्येक वर्षें एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना " गणित—ज्योतिषादि विषय शिकविण्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करून, " *A Course of Pure and Mixed Mathematics* "- Vos. I and II नांवाचा जो मोठा ग्रंथ सन १८४८ मध्यें त्यांच्या निधनोत्तर प्रसिद्ध केला, त्यांतहि त्यांच्या ह्या " बहुमोल सहकार्या "चा उल्लेख त्यांनीं प्रांजलपणें केलेला आढळतो. आणि आश्चर्य हें कीं, ज्या बाळशास्त्र्यांची गणिती व ज्योतिषी म्हणून इतकी अपूर्व योग्यता मान्य केली गेली, त्यांचा साधा नामनिर्देशहि श. बा. दीक्षित यांच्या ' भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास' ह्या प्रसिद्ध ग्रंथांत आढळत नाहीं !

तिसऱ्या विभागाचे " सुपरिंटेंडंट " म्हणून बाळशास्त्र्यांची योजना

बाळशास्त्र्यांच्या काळांत खुद्द मुंबईचाहेरील जिल्ह्यांतून सरकारी इंग्रजी व प्राथमिक शाळा फारच थोड्या होत्या. सन १८४४ पर्यंत पुणें, ठाणें व सुरत येथेंच फक्त इंग्रजी शाळा असून, सामान्यतः प्रत्येक विभागांत चाळीसपन्नास प्राथमिक शाळा काय त्या होत्या; आणि त्याहि कशातरी जेमतेम चाललेल्या. आजकालचें "सरकारी शिक्षणखातें" तेव्हां अस्तित्वांतच नव्हतें. तें १८५५मध्यें निघालें. तत्पूर्वी सन १८४० पासून " बोर्ड ऑफ एज्युकेशन् " नामक एक निमसरकारी कारभारीमंडळ इलाख्यांतील शिक्षणव्यवस्था पाहत असे. त्यांनींच प्रथम एकंदर इलाख्याचे (१) मध्य, (२) उत्तर, व (३) दक्षिण असे तीन शिक्षण-विभाग पाडून त्यावर एक एक मुख्य शाळातपासनीस—ज्याला " सुपरिंटेंडंट " म्हणत—नेमिला. तथापि आरंभीं कांहीं काल हे शाळातपासनीसहि केवळ त्याच कामासाठीं नेमलेले स्वतंत्र अधिकारी नसून, एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील अध्यापकांना

तें काम मुख्यत्वें करावें लागे. कॉलेजात आठनऊ महिने शिकवून इतर महिन्यांत ते शाळातपासणीचें काम करीत. ह्या कामाबद्दल त्यांना इतर वेगळें वेतनहि नसे; सर्वांना सारखाच रोजी ५ रु. प्रवासखर्च तेवढा मिळे.

ह्या योजनेनुसार प्रो. ऑलेंवार किंवा प्रो. हार्कनेस हे उत्तर विभागातील गुजराती शाळा, पुण्याच्या इंग्रजी शाळेचे मुख्याध्यापक मि. आइग्हेल हे मध्य विभागातील मराठी शाळा आणि बाळशास्त्री हे दक्षिण विभागातील मराठी व कानडी शाळा तपासीत. हें काम शास्त्रीबाबानीं चार वर्षें उत्तम रीतीनें पार पाडलें, त्या काळीं मंबईतसुद्धां आगगाडी आली नसल्याने तीनचार महिने पायवाटेनें मुंबईपासून विजापूरपर्यंतच्या टापूंत व रत्नागिरी जिल्ह्यात मजल दरमजल करीत त्यांना मोठ्या मेहनतीनें हें फिरतीचें काम करावें लागे, हें उघड आहे. तथापि अशा प्रकारचें शिक्षणप्रसाराचें कार्य म्हणजे ही एक देशसेवाच होय, अशा सद्भावनेनें व अत्यंत उत्साहाने त्यांनीं तें केल्याकारणाने, "बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्"नें त्यास वेळोवेळीं इतकी मान्यता दिली कीं प्रायः त्यांच्याच शिफारशीमुळे सन १८४५ पासून मुंबई येथें एक "अध्यापकवर्ग" काढण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

बाळशास्त्र्यांना "डिरेक्टर" नेमून अध्यापकवर्गाची स्थापना

प्रस्तुत अध्यापकवर्गाची आचार्य बाळशास्त्र्यांच्या मार्गदर्शित्वानें प्रतिष्ठापना करतांना त्यांच्यासंबंधीं "बोर्डा"नें किती थोर मनोरथ उभारले होते, हें त्यांच्या १८४४ सालच्या इतिवृत्तांतील पुढील उद्गारांवरून दिसून येतें. ते लिहितात:— "युरोपांत अध्यापकवर्गाचें संचालकत्व सामान्यतः ज्याची शैक्षणिक योग्यता अतिशय उच्च कोटींतील आहे अशा व्यक्तीकडे असतें, आणि प्रशिया व हॉलंड येथील सरकारी सार्वजनिक शिक्षणासंबंधीं मॉ. कझिन् यांनीं लिहिलेल्या इतिवृत्तांवरून त्या देशांतील सरकारांना किती उत्कृष्ट पात्रतेच्या व्यक्ती आपल्या अध्यापकवर्गासाठीं मिळविल्या आहेत तें दिसून येतें. ह्यास्तव आम्हीं संकल्पित "अध्यापकवर्ग" मुंबईतच काढून त्याचें मार्गदर्शित्व व असिस्टंट प्रोफेसर बाळशास्त्री यांजकडे सोपविण्याचें ठरविलें. ...ह्या योजनेनें आम्हांस अशी उमेद वाटते कीं, आमच्या एतद्देशीय प्रोफेसराच्या अंगीं जी थोर बुद्धिमत्ता व नानाविध पात्रता आहे तिला स्वतंत्र क्षेत्र उपलब्ध होऊन आपल्या देशबांधवांच्या मनावर इष्ट ते संस्कार करण्यास त्यांना अधिक सामर्थ्य येईल." (पृ. २४).

ह्या अध्यापकवर्गाचा प्रयोग प्रथमतः तीन वर्षें करून पाहण्याचें ठरवून मराठी १५, गुजराती १५ व कानडी १०, असे एकूण ४० विद्यार्थी घ्यावयाचे, आणि त्यांस प्रत्येकी दरमहा ५ रु. पोटखर्च व १२ आणे खोलीभाडें द्यावयाचें,

अशी ही योजना होती. परंतु आगगाडी नसलेल्या त्या काळांत पालकवर्ग आपल्या अल्पवयी मुलांना इतक्या दूरवर पाठविण्यास विशेष उत्सुक नसल्यानें, ह्या वर्गाचे प्रत्यक्ष आरंभ जरी एप्रिल १८४५ मध्यें झाला, तरी सालअखेरपर्यंत २ मराठी, ९ गुजराती व ५ कानडी विद्यार्थ्यांच्या जागा रिकाम्याच राहिल्या! शास्त्रीबाबाच्या हाताखालीं गुजराती शाळांचे "इन्स्पेक्टर" रणछोडदास गिरधरभ ई व कानडी शाळांचे "इन्स्पेक्टर" कृष्णाजी बाबाजी गाडगीळ यांस देऊन, त्यांना स्वतःला एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील अध्यापनकार्यातून पूर्णपणें मुक्त केलें होतें; मात्र त्याबरोबरच मुंबई बेटांतील प्राथमिक शाळांच्या तपासणीचें कामहि त्यांजवर सोपविण्यात आलें.

बाळशास्त्र्यांनीं हा नवीन उद्योग किती योग्यतेनें, कर्तव्यनिष्ठेनें व उत्साहानें चालविला होता याची फार चांगली कल्पना बोर्डाच्या सन १८४५ सालच्या इतिवृत्तावरून तर येतेच; पण त्यांची उत्कृष्ट शिक्षणशैली व श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व प्रकट करणारा एक नवीन विश्वसनीय वृत्तान्त त्याच वर्गात प्रविष्ट होऊन वर्षभर त्या सद्गुरूचा सहवास लाभ घडला अशा त्यांच्या एका विद्यार्थ्यानें—केशव शिवराम भवाळकर यानीं—'आत्मवृत्तां'त सविस्तर वर्णिलेला नुकताच उघडकीस आला आहे (प्र. प्रं. परि. ३ पाहा), तो जिज्ञासूनीं अवश्य पाहावा.

मुंबईसारख्या दाट वस्तीच्या शहर मोहनगरींत विद्यार्थ्यांचें पाऊल भलत्या मार्गांत पडूं नये आणि त्यांचें यथायोग्य शीलसंवर्धन व्हावें, म्हणून शास्त्रीबाबांनीं काळबादेवींतील आपल्याच घराजवळचा एक वाडा भाड्यानें घेऊन तेथें विद्यार्थिवसतिगृह चालू केलें होतें; आणि तेथील एकंदर शिस्त ते वेळोवेळीं जाऊन जातीनें पाहत असत. विद्यार्थ्यांवर त्यांचें वजन व प्रेम किती असे, हें पूर्वोक्त 'आत्मचरित्रां'वरून उत्तम रीतीनें निदर्शनास येतें. मात्र दुर्दैव असें कीं, प्रस्तुत अभिनंदनीय उपक्रमाचें पहिलें वर्ष संपूर्ण होतांच—ता. १७ मे १८४६ रोजीं—आचार्य बाळशास्त्री अकस्मात् निधन पावले, आणि त्याबरोबरच बोर्डाचें सर्व मनोरथ डामळल्यामुळें त्यांनीं तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण होतांच अध्यापकवर्गाची परिसमाप्ति केली!

बाळशास्त्र्यांचें मराठी ग्रंथकर्तृत्व

बाळशास्त्र्यांचें ग्रंथकर्तृत्व हें मुख्यत्वें त्यांच्या शिक्षणक्षेत्रांतील कार्याच्या अनुषंगानें झालें. त्याचा आरंभ जर्व्हिस् साहेबाच्या साहचर्यानें विद्यार्थिदशेत झाला, आणि त्यांच्या अंतकालापर्यंत तो उद्योग सतत चालूच होता. (१) 'नीतिकथा,' (२) 'सारसंग्रह,' (३) 'इंग्लंड देशाची बखर', भाग १ व २, (४) "भूगोलविद्या: भाग १ भाग,' ह्या त्यांच्या आरंभींच्या पुस्तकांचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.

ही त्यांची ग्रंथरचना सन १८३६ च्या पूर्वीची असून त्याचवेळीं, त्यांच्या पश्चात् मुंबई पाठशालेतून पाठ्यपुस्तक म्हणून चालू असलेलें त्यांचें (५) 'बालव्याकरण' रचिलें गेलें, आणि (६) 'भूगोलविद्येचीं मूलतत्त्वें' तयार करण्यास त्यांनीं साहाय्य केलें. तसेंच त्यांनीं आपले एक स्नेही राघोबा जनार्दन यांस (७) 'मोरो यान्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप' (१८३७), आणि विनायक शास्त्री दिवेकर व भाऊ महाजन यांस (८) 'शब्दसिद्धिनिबंध' (१८४३), ही पुस्तकें सिद्ध करण्यास बरीच मदत केली. विष्णु नरसिंह जोशी यांस ज्योतिर्गणित विषय शिकवीत असतां, (९) 'समीकरणाविषयींचीं टिप्पणें' व (१०) 'शून्य-लब्धि गणित व मूलपरिणति गणित' हे ग्रंथ रचिल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. याशिवाय सन १८४५ मध्ये अध्यापकवर्गाचें मार्गदर्शन करीत असतां (११) 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' (एल्फिन्स्टनच्या नवीन ग्रंथावरून), व इतर अनेक ग्रंथांचा उपयोग करून (१२) 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास', हे दोन इतिहासग्रंथ आणि डॉ. ॲबरक्रॉंबीच्या प्रसिद्ध ग्रंथावरून (१३) 'मानस-शक्तींविषयींचे शोध' (अपूर्ण), हा मानसशास्त्रावरील ग्रंथ, हे त्यांनीं लिहिले. पैकी शेवटचे दोन ग्रंथ त्यांच्या पश्चात् प्रसिद्ध झाले.

• ह्या अनेक प्रकाशित ग्रंथांव्यतिरिक्त बीजगणित, भूगोल, मराठी व्याकरण इत्यादि विषयांवर पुस्तकें लिहिण्याचा त्यांचा विचार असून, त्यांनीं एक (१४) 'इंग्रजी-मराठी धातुकोश' पूर्ण केला होता, आणि (१५) 'शून्यलब्धि-मूल परिणति गणितावर' एक विस्तृत ग्रंथ अर्धाअधिक रचिला होता. मात्र दुर्दैवाने हे दोनहि ग्रंथ काळाच्या उदरांत गडप झाले! (१६) 'पुनर्विवाहप्रकरण' ह्या नांवाची एक पोथीहि त्यांच्या साहाय्यानें छापिली गेली असून (१७) 'संध्येचें भाषांतर' त्यांनीं हातीं घेतलें होतें. परंतु त्यांचा विशेष संस्मरणीय असा शेवटचा महद्योग म्हणजे विविध पाठ शोधून केलेलें (१८) 'ज्ञानेश्वरी' ह्या मौलिक काव्य-ग्रंथाचें आद्य प्रकाशन हा होय. अशा प्रकारचा पद्धतशीर प्रयत्न मराठींत पुढील साठ वर्षांतहि कोणीं ध्यानींमनीं आणिला नव्हता, ह्यावरून बाळशास्त्र्यांच्या पुरोगामी बुद्धिमत्तेची कल्पना सहज करतां येते.

सारांश, आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या ग्रंथरचनेचा आरंभ अवघ्या सोळाशतराव्या वर्षीच झालेला असून, केवळ तेहतीस वर्षांच्या अत्यल्प आयु-मर्यादेंत नानाविध सार्वजनिक जबाबदारीचीं कामें उत्तम रीतीनें संभाळून, त्यांनीं ग्रंथरचनेचा त्या आधुनिक मराठी गद्याच्या प्रारंभकाळीं केवढा व्यापक व प्रचंड उद्योग केला, हें सूक्ष्मतेनें लक्षांत घेतलें म्हणजे त्यांच्या अद्वैतबुद्धि प्रतिभेचा व लोकोपकारक जीवननिष्ठेचा आपणांस चांगलाच प्रत्यय आल्यावांचून राहत नाहीं.

शास्त्रीबुवांचें नानाभाषाकोविदत्व

बाळशास्त्र्यांच्या नानाभाषाकोविदत्वासंबंधींचे ठिकठिकाणचे अनेक निर्देश एकत्र करतां, त्यांना स्वभाषेसुद्धा एकूण तेरा भाषांचें कमीअधिक ज्ञान होतें, असें दिसून येतें ! मराठी भाषेवरील त्यांचा अधिकार तर प्रायः अद्वितीय होता. कारण, ते स्वतः एक आद्य व्याकरणकार असून, त्यांचें त्या विषयांतील नैपुण्य गंगाधरशास्त्री फडके व दादोबा पांडुरंग ह्या दोघां अन्य आद्य व्याकरणकारांनीहि मान्य केलें होतें. संस्कृतांतील व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, ज्योतिष इत्यादि अनेक शास्त्रांत त्यांची उत्तम गति असून, तत्कालीन विख्यात संस्कृत पंडित मोरशास्त्री साठे यांच्यासारख्यांशीं त्या भाषेंत वादविवाद करण्याइतकी त्यांनीं चतुरस्रता दाखविली होती. त्यांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व 'दर्पण' हें साप्ताहिक अवघ्या विशींत त्यांनीं सुरू केलें ह्यावरून स्पष्ट दिसतेंच; पण त्याची प्रशंसा सर अर्स्किन् पेरीसारख्यानींहि केलेली आढळते. तथापि वरील तीन भाषाव्यतिरिक्त "मुंबई शिक्षामंडळी"स बयाव्या सतराव्या वर्षी केलेल्या अर्जांतच त्यांनीं गुजराती, बंगाली व फार्शी भाषांचें आपलें अध्ययन चालू असल्याचें सांगितलें आहे. अर्थात् ह्या भाषांत त्यांची पुढें अधिक गति झाली. पैकीं गुजराती भाषा त्यांस चांगलाच येत होती. हिंदी-हिंदुस्थानीशीं त्यांचा बराच परिचय असून आरबी भाषेचेंहि त्यांस कांहीं ज्ञान होतें. युरोपीय पंडितांशीं अल्प वयांत समागम घडल्याकारणानें लॅटिन, ग्रीक व फ्रेंच ह्या भाषाहि त्यांनीं कमीअधिक उचलल्या होत्या; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या फ्रेंच भाषानैपुण्याबद्दल फ्रान्सच्या बादशाहाकडून त्यांचा मानसन्मान झाला होता, असें त्यांचे शिष्य केशवराव भवाळकर 'आत्मचरित्रां'त स्पष्ट सांगतात ! एतद्देशीय इतर प्रचलित भाषांपैकीं कन्नड व तेलुगु भाषांचें त्यांस ज्ञान असून, दक्षिण शिक्षणविभागाचे 'सुपरिंटेंडंट' ह्या नात्यानें त्यांनीं कानडी शाळांच्या परीक्षा घेतल्या होत्या; इतकेंच काय, पण त्यांच्या उपयोगार्थ आद्य प्राथमिक पुस्तकांची रचनाहि त्यांच्याच हातालाली सुरू झाल्याचे उल्लेख "बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन"च्या तत्कालीन इतिवृत्तांत आढळतात.

मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशीं सहकार्य

आपल्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वामुळें आणि पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रज्ञान यांतील विशेष नैपुण्यामुळें साहजिकच बाळशास्त्र्यांचा मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशीं लवकरच निकट संबंध जडला. सन १८३१ सालींच "रॉयल एशियाटिक सोसायटी"च्या मुंबई शाखान्तर्गत भाषान्तर समितीचे एतद्देशीय कार्यमंत्री म्हणून त्यांची निवड झाल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्याच वर्षी लंडन येथील "जिऑग्रॅफिकल् सोसायटी"ची मुंबई शाखा" सुरू करण्यांत आली.

ह्या विद्वन्मंडळाच्या कामकाजास बाळशास्त्री चांगला हातभार लावीत असल्यानें सन १८४० मध्यें ते त्याचे रीतसर सदस्य निवडले गेले. प्रस्तुत शाखेच्या १२ स्थानिक सदस्यांपैकी ते एक असून, १८४२ ते १८४६ पर्यंत तिच्या कारभारी-मंडळाचे पदाधिकारी म्हणूनहि त्यांची निवड झालेली होती. "रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा" सन १८३४ मध्यें स्थापिली गेल्यानंतर तिच्या कार्यातहि बाळशास्त्र्यांचें अंग असे. परंतु आश्चर्य हें कीं, त्या काळीं अशा विद्वत्परिसरांत त्यांच्यासारख्या निष्णात, एतद्देशीय सद्गृहस्थासहि रीतसर प्रवेश मिळत नसे! त्यामुळें त्यांनीं भारतीय शिलालेख व ताम्रपट यासंबंधीचे जे अनेक शोधनिबंध लिहिले ते त्या संस्थेच्या अध्यक्षास किंवा कार्यमंत्र्यास सादर केले जाऊन तदनंतर संस्थेच्या त्रैमासिकपत्रिकेंत छापिले जात. ही "रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबई शाखेची पत्रिका" १८४१ मध्यें प्रथमतः निघालेली असून, बाळशास्त्र्यांच्या जीवितावधींत तिचे जे एकूण अकरा अंक प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकीं आठ अंकांत त्यांनीं आपले शोधनिबंध प्रसिद्ध केले आहेत; आणि विशेष हें कीं, त्या काळांत अखिल भारतांत अशा प्रकारचे लेख लिहून प्रसिद्ध करणारे तेच एकटे एतद्देशीय पंडित होते! अर्थात् शास्त्रीबाबांना "भारतीय इतिहास-संशोधनाचे जनक" म्हणून सर्वोपरी उचित होईल. त्यांच्या मृत्यूमुळें ह्या संशोधनशाखेची अतिशय हानि झाल्याचा निर्देश 'पत्रिके'चे तत्कालीन संपादक प्रो. ऑर्लेबार यांनीं मोठ्या सहृदयतेनें केला आहे.

'दिग्दर्शन' मासिकाचा उपक्रम

बाळशास्त्र्यांनीं 'दर्पण' पत्र मोठ्या स्वार्थत्यागानें चालविलें होतें तरी तें शेवटीं १ जुलै १८४० पासून त्यांस बंद करावें लागलें. त्यासमयीं त्यांनीं घेतलेला "शेवटचा निरोप" ('दर्पण', ता. २६ जून १८४०) दुसऱ्या एका इंग्रजी वृत्तपत्रांतून प्रस्तुत ग्रंथांत इतरत्र समग्र उद्धृत केला आहे (खंड २, पृ. १४२), तो वाचकांनीं अवश्य पाहावा. त्यावरून 'दर्पण' पत्र काढण्याचा उद्देश व त्याची कामगिरी चांगली व्यक्त होत असून शास्त्रीबाबांची सुजनता व शालीनता स्पष्टपणें अनुभवास येते.

'दर्पण' पत्र बंद करण्यापूर्वीच सुमारें वर्षभर बाळशास्त्र्यांनीं 'दिग्दर्शन' नांवाचें मराठी मासिक पुस्तक काढण्याचा संकल्प सोडला होता. हें केवळ मराठी भाषेंतील आद्य मासिक नसून तत्पूर्वी पश्चिम भारतांतील इतर देशभाषांतहि अशा प्रकारचा उपक्रम झालेला नव्हता. किंबहुना एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील द्वितीय उपाध्यायक नौरोजी फर्दूनजी यांनीं ह्यानंतर पुढें लवकरच 'विद्यासागर' नांवाचें जें आद्य गुजराती मासिक सुरू केलें तें मराठी उपक्रमाचेंच अनुकरण होय. तथापि

'दिग्दर्शन' साकार होण्याच्या मार्गात कांहीं विशेष अडचण आली असली पाहिजे असें वाटतें. कारण, प्रस्तुत उपक्रमाचें पहिलें प्रकट निवेदन ता. १० जानेवारी १८३९ च्या 'बॉम्बे टाइम्स'मध्यें आढळत असतां, त्याचा पहिला अंक ता. १ मे १८४०-रोजीं प्रत्यक्ष निघाला! ह्या मासिकाच्या खालील माहितीपत्रकावरून त्याच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाची कल्पना येते:—

दिग्दर्शन

म्हणजे

मराठी भाषेंत सर्व विषयांचा संग्रह.

हें लहान पुस्तक महिन्यास एक छापणार. या पुस्तकात वातमीचें सार, व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, व साधारण विद्या यांविषयीं थोडथोडा मजकूर, दुसऱ्या ग्रंथातून घेतलेला, किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल. व प्रसंगापात समजून पडण्या करितां दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रें वगैरे यांत असतील.

हें पुस्तक महिन्यातून एक वेळ छापलें जाईल; व एक एका अंकांत २४ पासून ३२ पृष्ठें (एक एका कागदाचीं आठ या सांख्याचीं) असतील. त्यास किंमत दरमहा अर्ध रुपया, व आगाऊ म्हणजे वर्षाच्या पहिल्या महिन्यांत दिल्यास ५ पांच रुपये पडतील.

'दिग्दर्शना'चे समग्र अंक सांप्रत उपलब्ध नसल्यानें तें नक्की किती वर्षें कोठवर चाललें हें सांगता येत नाहीं, तथापि सुमारें चार वर्षांचे अंक शेवटीं शेवटीं अनियमितपणें प्रसिद्ध होऊन तें अंतर्धान पावलें असावें असें वाटतें. त्या काळीं विविध ज्ञानशाखांचें थोडक्यांत सुबोध ज्ञान करून देणारीं पुस्तकें मराठींत प्रायः मुळींच नसल्यानें, ह्या मासिकांतील लेखांचा लोकशिक्षणाच्या दृष्टीनें बराच उपयोग झाला यांत शंका नाहीं. त्यांतील सर्वच लेख निनांवी असले तरी कित्येक लेख बाळशास्त्र्यांचे नाहींत हें उघड आहे. परंतु त्यांतील अनेक लेखांचे विषय स्वरूप, मांडणी व भाषा लक्षांत घेतां ते त्यांचेच असले पाहिजेत, हें निःसंशय होय.

'दर्पणा'प्रमाणें 'दिग्दर्शन'हि बुडींत चालूनच शेवटीं बंद पडलेलें दिसतें. त्यांतून १८४२ पासूनचीं पुढील चार वर्षें म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रांतील अत्यंत गडबडीचा व नानाविध कार्यव्यापृतत्वाचा काल होय, हेंहि विसरतां नये. जून १८४६ च्या अंकांत क्रिस्ती 'ज्ञानोदय-'कारांनीं त्यांच्यावर जो मृत्युलेख लिहिला आहे त्यांत ते म्हणतातः— "त्यानें [म्हणजे बाळशास्त्र्यांनीं]...कांहीं दिवसपर्यंत योग्य रीतीनें दिग्दर्शन व दर्पण नामें दोन पत्रें काढलीं होतीं. परंतु त्य

पत्रांची योग्यता त्याच्या लेखांस न समजून त्यास आश्रय दिला नाहीं. परंतु त्या पत्रांच्या द्वारें स्पष्ट समजण्यांत आलें कीं तो इतर लोकांसारिखा आंधारात नव्हता."

'दर्पण' पत्र खंडित झाल्यानंतर बाळशास्त्र्यांच्याच प्रोत्साहनानें व साहाय्यानें त्यांचे शिष्य व तरुण मित्र गोविंद विठ्ठल कुटे उर्फ भाऊ महाजन यांनीं २४ ऑक्टोबर १८४१ पासून 'प्रभाकर' नांवाचें सर्वस्वीं मराठी साप्ताहिक सुरू केलें, आणि लगोलग त्याच नांवाचा एक शिळाछापखाना घातला. अर्थात् 'दिग्दर्शन' हि अतःपर त्यांतच छापलें जाऊं लागलें. इतकेंच नव्हे, तर श्रीपत शेषाद्रि-प्रकरण उपस्थित होतांच मोरमट दांडेकरांच्या संपादकत्वाखालीं हिंदुधर्मरक्षणार्थ काढण्यांत आलेलें 'उपदेशचंद्रिका' मासिकहि प्रभाकर छापखान्यातूनच निघे. शिवाय बाळशास्त्र्यांच्या साहाय्यानें भाऊ महाजनांनीं त्याच्याद्वारें ग्रंथप्रकाशनाचा उद्योग सुरू केला. शास्त्रीबुवांच्या मार्गदर्शित्वानें सुरेखसें, पाठभेदयुक्त 'ज्ञानेश्वरी'चें आद्य प्रकाशनहि ह्याच मुद्रणालयांतून सन १८४५ मध्यें झालें. ही गोष्ट विशेष स्मरणीय होय. ह्या सर्व घटना लक्ष्यात घेतल्यां म्हणजे बाळशास्त्री यांनां "मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे जनक" ही पदवी किती यथार्थ आहे हें सहज कळून येतें.

आद्य आधुनिक समाजसुधारक व धर्मसुधारक

बाळशास्त्र्याची अष्टपैलू बुद्धिमत्ता व स्वदेशोन्नतीविषयींची अप्रतिहत कळकळ सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतहि व्यक्त झाली आहे. हिंदु धर्माच्या प्राचीन परंपरेंत त्यांचें जनन-संवर्धन झालेलें असतांहि त्याकाळीं बहुजनसमाजामध्यें जी धार्मिक अंधश्रद्धा व जे सामाजिक विपरीत ग्रह आढळत त्यांपासून ते अगदीं अलिप्त होते. पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रज्ञान याचा उच्च संस्कार त्यांच्या मनावर झालेला असल्यानें आणि सुसंस्कृत युरोपियन् समाजांत त्यांचा वावर असल्यानें, ज्यांना स्वकीय सामाजिक व धार्मिक स्थितीचें सम्यक् निदान झालें होतें; आणि त्यामुळें आपल्या कित्येक आंग्लविद्यासंपन्न प्रसिद्ध समकालीन बांधवांप्रमाणें युरोपीय समाज-जीवनाच्या बाह्य झगझगाटानें ते बाहवले नव्हते. त्यांची सुधारणेची दृष्टि खोल व विवेकी होती. आपलीं धार्मिक व सामाजिक दोषस्थलें दूर करण्याची आवश्यकता असून, खरी टिकाऊ सुधारणा ही भौतिक क्रांतिवादानें धडकाफडकी होणारी नाहीं, ती हिंदु धर्मशास्त्राच्या उदार परंपरेनुसार क्रमशः आपल्याच पिंडातून विकसित झाली पाहिजे, असें त्यांचें मत होतें. धर्मदृष्ट्या ते स्वतः आस्तिक व सदाचारसंपन्न हिंदुधर्माभिमानी असून धार्मिक व सामाजिक सुधारणाप्रकरणीं प्रगमनशील व्यवहारवादी होते. मात्र ते निष्ठावंत सुधारक असल्यामुळें त्यांस दांभिक मिथ्याचार व वाचिक वल्गना अगदीं खपत नसत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत सती व बालहत्या यांसारख्या दुष्ट चालीरीति देशात अद्यापि प्रचलित होत्या हें विसरतां नये. ब्रिटिश देशविभागांतून १८२० च्या सुमारास त्यांचें कायदेशीर उच्चाटन जरी झालें होतें, तरी १८४० पर्यंत महाराष्ट्रांतील कांहीं संस्थानी भागांतूनहि त्या पूर्णपणें नष्ट झालेल्या नव्हत्या. त्यांतल्यात्यात हिंदु स्त्रियांची सामाजिक स्थिति विशेष शोचनीय होती. स्त्रीशिक्षणाचा प्रायः पूर्ण अभाव असून बालविवाह सर्वत्र रूढ होता. साहजिकच बालवैधव्य व बहुभार्यात्व इत्यादि प्रकार बऱ्याच प्रमाणात आढळत असून, त्यामुळें स्त्रीपुरुषसंबंधात वैषम्य उत्पन्न होऊन त्याचे उभयपक्षीं अनेक दुष्परिणाम होत. ह्यामुळेंच स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि अनेक गोष्टींस प्रथमतः चालना मिळाली; आणि ह्यासबद्दीं आपल्यांत सुधारणा झाली पाहिजे असें प्रतिपादून शास्त्रशुद्ध प्रयत्न करणारे आद्य सुधारक बाळशास्त्रीच होत, ही गोष्ट संस्मरणीय होय.

बाळशास्त्री हे आदर्शभूत ब्राह्मण होते. त्यांचें आचरण पूर्णपणें स्वधर्मनिष्ठ व निर्मळ असूनहि ते धर्मभोळे व कर्मठ नव्हते. ते खरे वेदान्ती असल्यानें त्यांच्या ठिकाणीं कोणत्याहि प्रकारचा धर्मद्वेष अथवा जातीय विषमभाव नव्हता. प्रत्येकानें स्वधर्मानुसार, पण सहिष्णुतेनें व सदाचरणानें वागावें, असें ते मानीत. ते स्वतः नामांकित संस्कृत पंडित असल्यानें आर्यतत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र हें तर त्यांस चांगलें अवगत होतेंच; परंतु त्याचबरोबर बायबल-कुराणादि इतर धर्मग्रंथांचेंहि बरेंच अवलोकन करून तुलनात्मकदृष्ट्या आर्यधर्म व तत्त्वज्ञान हेंच सर्वश्रेष्ठ होय, अशी त्यांची श्रद्धा होती. ह्यामुळेंच त्या काळीं क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी येथील परधर्मीय लोकांवर द्वेषबुद्धीनें व स्वार्थानें केलेले आघात त्यांस मुळींच संमत नसत; आणि जेव्हां त्यांनीं हिंदु बांधवांना स्वधर्मभ्रष्ट करण्याचा बुद्धया उपक्रम केला तेव्हां त्यांचा विरोध करणें त्यांस भाग पडलें. त्याकाळीं देशभर गाजलेलें श्रीपत शेषाद्रीचें शुद्धिप्रकरण तें हेंच होय.

निजामी राज्यांतील प्रसिद्ध परळी येथील शेषाद्रि गोविंद नामक एक गरीब देशस्थ ब्राह्मण उदरनिर्वाहार्थ मुंबईस सकुटुंब येऊन राहिला होता. घरच्या गरीबीमुळें त्यानें आपला नारायण नांवाचा सुमारें चौदा वर्षांचा थोरला मुलगा सन १८३८ मध्यें 'जनरल् असेंब्लीज इन्स्टिटयूशन्' ह्या क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनीं चालविलेल्या शिक्षणसंस्थेंत इंग्रजी शिकण्याकरितां घातला. तो चांगला हुशार असल्यानें १८४२च्या शेवटीं त्याचा अभ्यासक्रम पूर्ण होतांच त्याला त्याच्या क्रिस्ती आश्रयदात्यांनीं आपल्या शाळेंत शिक्षक नेमिलें, परंतु त्यांच्या क्रिस्ती धर्माच्या उत्साही व अविवेकी प्रचारामुळें तरुण नारायणाला हिंदु धर्माचा इतका तिट-

कारा आला की, संस्थेचा प्रमुख रे. रॉबर्ट नेव्हिट् यानें त्याचें मन बळवितांच तो त्याच्या आश्रमांत ता. ७ सेप्टेंबर १८४३ रोजीं घरांतून निघून गेला. नारायणाचा सुमारें बारा वर्षांचा धाकटा भाऊ श्रीपत हाहि तसाच हुशार असून त्याच शाळेंत शिकत होता; आणि वडील भावावर त्याचें चांगलें प्रेम असून तो त्याच्या आश्रांत असल्यानें, तोहि त्याच वेळीं त्याच्या पाठोपाठ घर सोडून तिकडे गुपचुप पळून गेला. इतकेंच काय, पण ह्यानंतर एका आठवड्याच्या आंत –ता. १३ सेप्टेंबर १८४३ रोजीं,रे. नेव्हिटनें नारायणाला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा दिली ! ही वार्ता बाहेर पसरतांच मुंबापुरस्थ हिंदु लोकांत मोठी खळबळ उडून त्यांनीं एक निषेधसभा भरविली, आणि मुंबईतील कोणाहि स्वाभिमानी हिंदूनें आपली मुलें पूर्वोक्त शाळेंत घालूं नयेत, असा बहिष्काराचा ठराव केला; आणि लागलीच बाळशास्त्री व जांभेकर शंकरशेट हे हिंदु पुढारी नारायणाच्या मागोमाग श्रीपतहि धर्मभ्रष्ट होऊं नये म्हणून पाद्याच्या कचाट्यांतून त्याला सोडविण्याच्या उद्योगास लागले. त्यांनीं शेषाद्रिपतालाहि पूर्ण साहाय्य करण्याचें ठरवून त्याला पाद्याकडे जाऊन आपल्या अल्पवयी मुलाची रीतसर मागणी करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें दुसरे चार ब्राह्मण बरोबर घेऊन, ता. १८ ऑक्टोबर रोजीं तो पाद्याच्या आश्रमांत गेला असतां, श्रीपतीला त्याच्या स्वाधीन करण्यास रे. नेव्हिटनें नकार दिला. म्हणून शेषाद्रिपतानें सीनियर पोलिस मॅजिस्ट्रेट मि. लेगेट यांजकडे फिर्याद दाखल केली. परंतु मॅजिस्ट्रेटनें पक्षपात केल्यामुळें गोरा पाद्री तींतून निसटला ! ह्यानंतर शेषाद्रिपताच्या पाठराख्यांनीं सुप्रीम कोर्टाकडे–म्हणजे तेव्हांच्या हायकोर्टांत– दाद मागून ' हेबियस् कॉर्पस्'च्या कायद्यान्वयें श्रीपतीचा कबजा घेण्याचें योजिलें, आणि त्याप्रमाणें त्याजकडून ता. २७ ऑक्टोबर १८४३ रोजीं अर्ज दाखल करविला. तदनुसार ता. ३ नोव्हेंबर १८४३ रोजीं, ११ वाजतां, श्रीपतीला कोर्टापुढें जातीनें हजर करण्याबद्दल सुप्रीम कोर्टाचे सरन्यायाधीश सर हेन्रि रोपर यांनीं आपलें आज्ञापत्र काढलें; आणि त्या तारखेस ते स्वतः व प्यूनी जज्ज सर अर्स्किन् पेरि यांच्यासमोर हा संस्मरणीय खटला चालून, रे. नेव्हिट यांस श्रीपतीला त्याच्या बापाच्या स्वाधीन करण्याची आज्ञा करण्यांत आली. इतकेंच नव्हे, तर मरकोर्टांत ती आज्ञा अमलांतहि आली !

यथेप्रमाणें बाळशास्त्र्यांच्या नेतृत्वास प्रस्तुत प्रकरणीं यश आलें. परंतु येथूनच खऱ्या अडचणीस आरंभ झाला. कारण, मुलगा अल्पवयी असून त्याला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती ही गोष्ट जरी खरी, तरी तो पाद्याच्या घरीं ५७ दिवस राहिल्यावेळीं त्यास अभक्ष्यभक्षण व अपेयपान घडलें असल्यानें, त्या भ्रष्ट मुलाला आपल्यासमवेत घरीं थारा कसा द्यावयाचा आणि त्याच्याशीं एकंदर व्यवहार कसा करावयाचा, हा त्या पुरातन काळीं अत्यंत

आगाशिकरी होऊन महाबळेश्वरी सरकार नौकरीवर राहून त्याचें लग्नकार्य होऊन संतती होऊन तो पेन्शन घेऊन पुण्यास घर करून राहिला."

बाळशास्त्री यांनीं त्या पुरातन काळीं सामाजिक व धार्मिक प्रकरणीं ही जी महत्त्वाची प्रगमनशील कामगिरी केली तिचा उल्लेख करतांना, सर नारायणराव चंदावरकर यांनीं १९०१ मधील मुंबई प्रांतिक सामाजिक परिषदेच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत, "ह्या इलाख्यांत ब्रिटिश अमदानीतील हिंदु सामाजिक सुधारणेचा प्रारंभ गेल्या शतकांत १८४० च्या आसपास झालेला असून, बाळशास्त्री जांभेकर हे आमचे आद्य समाजसुधारक होत." असे महत्त्वाचे गौरवोद्गार काढले आहेत. तसेंच ता. ११ मे १८८५ च्या 'इंदुप्रकाश' वर्तमानपत्रांत "A Political Rishi" ह्या टोपणनांवानें "सामाजिक व धार्मिक सुधारणा" ह्या विषयावर जो एक इंग्रजी लेखांक प्रसिद्ध झाला आहे, त्यातील पुढील संस्मरणीय उद्गारांवरून शास्त्रीबुवांच्या कार्याचें महत्त्व चांगलेंच निदर्शनास येतें. ते म्हणतातः—"त्यांच्या अकाली निधनामुळें बुद्धिवादी व तारतम्ययुक्त अशा धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला जो धक्का बसला त्यांतून त्यानें पुनः कधींहि आपलें डोकें वर काढलें नाहीं. त्याच्या पश्चात् तत्कालीन तरुण मंडळींत सुधारणेचें एक नवीन वारें शिरलें—हें अधिक धृष्टतेचें व ऐहिकतेचें असून त्यांत पारमार्थिकतेचा भाग कमीच होता—त्या वाऱ्यानें हिंदु समाजाची कांहीं काल उलथापालथ होण्याची भीति निर्माण झाली, आणि त्यामुळें त्या बडखोर सुधारणेचा शेवटीं कसा पराजय व नाश झाला ह्याचीं कारणें कोणाच्याहि सहज लक्ष्यांत येण्यासारखीं आहेत."

बाळशास्त्र्यांचे इतर सार्वजनिक उद्योग

बाळशास्त्री वयाच्या अवघ्या तेहतिसांत निधन पावल्यामुळें, त्यांच्या एकंदर सार्वजनिक जीवनाचा कालावधिच सुमारें दहा-बारा वर्षांचा असून, त्यांचा मुख्य व्यवसाय सरकारी उच्च शिक्षणाधिकाऱ्याचा असल्यानें तदंगभूत सर्व कर्तव्यें उत्तम रीतीनें पार पाडून, इतर देशोन्नतीचे उद्योग केवळ स्वयंस्फूर्तीनें व सार्वजनिक हिताच्या तळमळीनें त्यांनीं अंगावर घेतले होते, ही गोष्ट आपण प्रथमतः लक्ष्यांत घेतली पाहिजे. शिवाय तेव्हां खुद्द विलायतेंतसुद्धां तेथील मुख्य सुधारणा—कायदा (सन १८३२ चा रिफॉर्म ॲक्ट) अलीकडेच अमलांत आलेला असून, हिंदुस्थानांत सन १८३३ च्या सनदेप्रमाणें ईस्ट इंडिया कंपनीचा जो राज्यकारभार चालू होता त्यांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचें यत्किंचित् बीज अस्तित्वांत नव्हतें, हें विसरतां नये. त्याचप्रमाणें त्याकाळीं मुंबई-पुण्यासारख्या इलाख्याच्या मुख्य शहरांतूनहि बहुजनसमाज प्रायः निरक्षर, अज्ञ व मागसलेला

होता, हें आपण ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.' कारण, सनदशीर राजकीय चळवळ म्हटली म्हणजे लोकांना कांहीं थोडें तरी शिक्षण व सार्वजनिक हिताची चाड हीं असावीं लागतात. तेव्हां बाळशास्त्री हे आपल्या काळांत आजकालच्या प्रसिद्ध राजकीय पुढाऱ्याप्रमाणें लोकांसमोर सतत तळपले नाहींत, आणि त्यांनीं मुख्य भर शिक्षणकार्याव्यतिरिक्त वृत्तपत्र-व्याख्यानद्वारा लोकजागृति करण्यावर द्यावा यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. किंबहुना हाच मार्ग त्यावेळीं अनुसरणें अपरिहार्य व योग्य होतें. ह्याच दृष्टीनें त्यांनीं प्रथमतः 'दर्पण' साप्ताहिकाचा व 'दिग्दर्शन' मासिकाचा उपक्रम केला; आणि स्वदेशबांधवांना त्यांच्या राजकीय, सामाजिक, इत्यादि परिस्थितीचें ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्यामध्यें त्या विषयांची गोडी उत्पन्न केली. अशा प्रकारच्या नानाविध प्रश्नांची चर्चा देशकालानुसार त्यांनीं जरी नेमस्तपणें केली असली, तरी आपलीं मतें निःस्पृहपणें सरकारापुढें मांडण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं; आणि एका प्रसंगीं कोणा युरोपियन् गृहस्थावर कांहींशी कडक टीका केल्याबद्दल 'दर्पण'-कारावर अब्रूनुकसानीची फिर्यादहि झाली होती, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

नियतकालिकांच्याप्रमाणें सार्वजनिक ग्रंथालय-वाचनालयांचें महत्त्वहि बाळशास्त्री चांगलें ओळखून होते. त्यामुळें त्यांनीं राघोबा जनार्दन प्रभृति आपल्या कांहीं तरुण स्नेहीमंडळींना उत्तेजन देऊन त्याजकडून सन १८४५ मध्यें 'बॉम्बे नेटिव्ह जनरल् लायब्ररी' नामक मुंबईतील आद्य एतद्देशीय सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करविली. ही प्रसिद्ध लोकोपयोगी संस्था सुमारें पाऊणशें वर्षें चांगल्या रीतीनें चालल्यानंतर अलीकडे "पीपल्स फ्री रीडिंग रूम" नामक एका मुक्तद्वार लोकवाचनालयांत तिचें रूपांतर करण्यांत आलें आहे.

बाळशास्त्र्यांचा आणखी एक लोकशिक्षणाचा उद्योग म्हणजे 'नेटिव्ह इंप्रूव्हमेंट सोसायटी' नांवाच्या संस्थेची स्थापना हा होय. ह्या एतद्देशीय सुधारणा-मंडळाचे ते स्वतः अध्यक्ष असून, तद्द्वारा भरणाऱ्या सभांतून तत्कालीन तरुण सुशिक्षित मंडळी सार्वजनिक हिताच्या विविध प्रश्नांवर निबंध वाचून चर्चा करीत. शास्त्रीबाबांचेच एक परमविख्यात शिष्य, प. बा. डॉ. दादाभाई नौरोजी, ह्यासंबंधींची आठवण सांगतांना लिहितात कीं, "त्यांच्या कर्तृत्वसंपन्न, सौजन्यपूर्ण व स्फूर्तिदायक नेतृत्वानें आम्हां विद्यार्थि-सदस्यांचें निःसंशय मोठें कल्याण झालें." ह्यानंतर डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या तरुण पिढीनें 'स्टूडण्ट्स लिटररी अँड सायंटिफिक् सोसायटी' नांवाचें जें प्रसिद्ध ज्ञानप्रसारक मंडळ स्थापून लोकशिक्षणाचें व लोकसुधारणेचें कित्येक वर्षें उत्तम कार्य केलें तें मंडळ म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या पूर्वोक्त संस्थेचेंच अपत्य होय.

बाळशास्त्री हे सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीमध्ये अग्रभागी कसे होते हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. त्यांची विद्वत्ता व चारित्र्य सर्वमान्य असल्यानें सार्वजनिक सभांचें नेतृत्व नेहमीं त्यांजकडे असे. ह्याविषयीं तत्कालीन एक गृहस्थ लिहितोः—" शास्त्री लोकांच्या व नवीन विद्वान् लोकांच्या सभात त्यांस अध्वर्युपणाचा मान मिळे. त्यांत ते प्रमुख कार्यभाग उचलीत व तसें करण्यास ते योग्य होते. इंग्रजींत त्यांचीं भाषणें अस्खलित, उत्तम व चटकदार होत. संस्कृतांतहि चांगलें भाषण करण्याची शक्ति त्यांस आहे असें सर्वांच्या प्रत्ययास येई."

बाळशास्त्र्यांची " जस्टिस् ऑफ् दि पीस " म्हणून नेमणूक

अग्रगण्य एतद्देशीय विद्वान् व लोकमान्य सार्वजनिक पुढारी म्हणून बाळशास्त्र्यांचा लौकिक झाल्यामुळें एतद्देशिदांसबंधींच्या हरएक महत्त्वाच्या प्रश्नांवर सरकार त्यांचें मत अधिकृत मानीत असे. ह्यामुळेंच त्यांनीं सन १८४०मध्यें त्यांस "जस्टिस् ऑफ् दि पीस" नेमून त्यांचा गौरव केला. पूर्वी एकदाच व अगदीं प्रथमतः—सन १८३४ मध्यें—एकंदर मुंबईशहरांत १३ एतद्देशीय महाजनांना ही पदवी देण्यांत आलेली असून, त्यांमध्यें जमशेटजी जिजीभाई, फामजी कावसजी प्रभृति ९ पारशी; जगन्नाथ शंकरशेट व घाकजी दादाजी हे २ हिंदु; आणि महमद इब्राहिम मकवा व महमदअलि रोगे हे दोन मुसलमान होते. आणि आतां पुनः सहा वर्षांनंतर जे अवघे १० महाजन नियुक्त करण्यांत आले त्यांत ५ पारशी व २ मुसलमान सद्गृहस्थ असून, बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, विनायकराव गंगाधर शास्त्री पटवर्धन व मनमोहनदास देवीदास, अशा फक्त ३ हिंदूंचा अंतर्भाव करण्यांत आला; आणि विशेष हें कीं, इतर सर्व महाजन हे त्या त्या जातींतील अग्रगण्य लक्ष्मीपुत्र व वयस्क नागरिक असतां, केवळ बाळशास्त्री हेच एकटे मध्यम वर्गांतील अग्रगण्य विद्वान् असल्या अष्टाविसाव्या वर्षी ह्या बहुमानास पात्र गणिले गेले होते. साहजिकच दादोबा पांडुरंग ह्यासंबंधीं पुढील सार्थ उद्गार 'आत्मचरित्रां'त काढतातः—"आतां बाळशास्त्री यांची मुंबईत बडे लोकांत व मानकरी लोकांत गणना झाली. ... आणि त्यांचा मुंबईत सरकारदरबारीं व इतर ठिकाणीं फार मोठा मान होता. आतांप्रमाणें म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो, आणि ज्याची थोडी सरकाराशीं बग असली तो, असे मारामर जस्टिस आव दि पीस होत नव्हते." किंवहुना त्या काळांत सी. आय्. ई., दिवाणबहादुर इत्यादि उच्च पदव्या अस्तित्वात नसल्यामुळें सन १८६१ च्या कायद्यानें निर्मिलेल्या मुंबई इलाख्याच्या जाय विधिमंडळाचे एक सन्मान्य सदस्य व प्रमुख हिंदु पुढारी ना. जगन्नाथ शंकरशेट, हे १८६५ मध्यें परलोकवासी झाल्यावेळींहि ते केवळ "जे. पी." च होते.

अशा प्रकारें नेमण्यांत आलेल्या "जस्टिस् ऑफ् दि पीस"ला सुप्रीम [हाय] कोर्टाच्या कामकाजात नियुक्त केलेल्या "ग्रॅण्ड ज्यूरी"मध्यें बसण्याचा अधिकार प्राप्त होत असे; आणि त्या नात्यानेंहि बाळशास्त्र्यांनीं जें प्रशंसनीय कार्य केलें त्याचा अत्यंत हार्दिक व गौरवास्पद निर्देश त्या कोर्टाचे न्यायमूर्ति सर अर्स्किन् पेरि यांनीं त्यांच्या निधनानंतर भर कोर्टांत केलेला आढळतो.

विख्यात, आचार्य व तरुण पिढीचे जनक

सखोल पांडित्य व यशस्वी अध्यापकत्व यांचें साहचर्य क्वचित् आढळतें. परंतु बाळशास्त्र्यांची अष्टपैलू विद्वत्तेविषयीं जशी अतिशय प्रसिद्धि होती तशींच अध्यापनपटुत्वाविषयींहि त्यांची अत्यंत ख्याति होती. त्यांच्या विद्याभ्यासंगासंबंधीं एक समकालीन विद्वान् गृहस्थ लिहितोः—"शास्त्रीबाबास संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचें इतकें अत्युत्तम ज्ञान होतें कीं, तें पाहून सर्वांस अचंबा वाटल्यावांचून रहात नसे. या भाषांतील विख्यात व सर्वमान्य ग्रथकारांच्या कृतींशीं त्यांचा चांगला परिचय होता. यांशिवाय ल्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु आणि फारशी या भाषांचेंहि त्यांस बरेंच चांगलें ज्ञान होतें. गणितशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र यांत त्यांची पारंगतता अप्रतिम होती. रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पाश्चात्य विद्या, वनस्पतिशास्त्र, नीतिशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, व न्यायशास्त्र या विषयांचीही त्यांस चांगली माहिती होती. ज्याप्रमाणें ते अत्युत्तम शास्त्रज्ञ होते, त्याप्रमाणें ते उत्तम भाषाभिज्ञहि होते. जशी त्यांची बुद्धिमत्ता तशी सहृदयताही अप्रतिम होती. त्यांच्या तोडीचा अन्य पुरुष क्वचित् सांपडेल." त्यांच्या अध्यापनपटुत्वासंबंधीं त्यांचे आद्य चरित्रकार रा.देव म्हणतातः— "विद्यालयांत गणितविषयाचें अध्यापकत्व होतें म्हणून तोच विषय शास्त्रीबाबास उत्तम रीतीनें शिकाविता येत होता असें नाहीं. कोणताही विषय शिकविण्याचा प्रसंग आला तरी त्यांनीं मागें म्हणून कधीं घेतलें नाहीं. उलट, हरएक विषय सुगम करून विद्यार्थ्यांच्या मनांत उतरवून देण्याची अपूर्व हातोटी पाहून त्यांची जिकडेतिकडे मोठी वाहवा झाली. शिकविण्याच्या कामीं त्यांचा कोणाच्यानें हात धरला जाणार नाहीं, असें सर्वतोमुखीं झालें. ही त्यांची कीर्ति पुष्कळांनीं त्यांच्या नामांकित शिष्यवर्गाच्या तोंडून ऐकली असेल, व राव-बहादुर नाना मोरोजीसारख्यांकडून अद्यापही ती ऐकण्याचे प्रसंग येतात." किंवहुना 'टाइम्स्'कारांच्या बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेखांत व 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'च्या वार्षिक इतिवृत्तांत त्यांसंबंधींची अपूर्व प्रशंसा प्रकट झालेली पाहावयास मिळते.

बाळशास्त्र्यांच्या अगाध पांडित्याची व अध्यापनपटुत्वाची सर्व विद्यार्थ्यांवर छाप पडत असे इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें विमल चारित्र्य व सरलता यांचबरोबर त्यांची शिस्त व कळकळ यांचा त्यांच्यावर चिरंतन ठसा उमटत असे. भारताचे पितामह डॉ. दादाभाई नौरोजी यांनी बेसावा (मुंबई) येथून ता. २२ मे १९०९ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रांत, सुमारें सत्तर वर्षांनंतर आपल्या थोर गुरुवर्यासंबंधींची स्मृति पुढील संस्मरणीय शब्दांत व्यक्त केली आहे:—"आपले गुरु म्हणूनच काय तो मी त्यांस ओळखतों; आणि खरोखरच ते अतिशय बुद्धिमान्, चतुर, सालस व मुशे गुरु होते. आपल्या शिष्यांवर त्यांचें प्रेम असून त्यांच्याविषयी त्यांना कळकळ होती. आम्हांला त्यांच्या अष्टपैलू विद्वत्तेइतकाच त्यांच्या एकंदर चारित्र्यासबंधी थोर आदर व कौतुक वाटे. व्यक्तिशः माझ्यावर त्यांचा विशेष लोभ असे आणि ते माझी नेहमीं फार काळजी घेत. माझ्या आयुष्यांतील एका महत्त्वाच्या घटनेचें त्यांस श्रेय असून त्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहें. माझ्याबद्दल वाटत असलेल्या कळकळीमुळें व मजसबंधींच्या त्यांच्या अनुकूल मतामुळें, मला शाळेतून कॉलेजांत बाजवीपेक्षां लवकर घालण्यांत आलें. त्यांच्या अकाली निधनानें त्यांच्या छात्रवर्गास अत्यंत दुःख झालें, आणि त्यामुळें केवळ आमच्या संस्थेचीच नव्हे, तर सर्व देशाची मोठी हानि झाली." आणि डॉ. दादाभाईंचा हा अभिप्राय व आदर म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या हाताखालीं शिकलेल्या सर्व तरुण पिढीचा अभिप्राय व आदर होय यांत शंका नाहीं. किंबहुना एकोणिसाव्या शतकाच्या तृतीय पादांत शिक्षण, वाङ्मय, शास्त्रज्ञान, भारतीय पुराणेतिहाससंशोधन व सार्वजनिक कार्य ह्या विविध क्षेत्रांतून केवळ मुंबईतच नव्हे, तर महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक ह्या प्रांतांत ज्यांनीं नावलौकिक मिळविला, त्यांपैकीं बहुतेकांवर त्यांच्या शिक्षेचा व आदर्शांचा परिणाम झालेला दिसतो, ही गोष्ट खचित सामान्य नव्हे. अशांमध्यें पुढील नांवें विशेष स्मरणीय होतः— रा. व दादोबा पांडुरंग (शिक्षणज्ञ, ग्रंथकार, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), भाऊ महाजन (लेखक व संपादक-'प्रभाकर,' 'धूमकेतु' व 'ज्ञानदर्शन'), गोविंद नारायण माडगांवकर (शिक्षक व ग्रंथकार), नौरोजी फर्दूनजी, जे. पी., सी. आय्. ई. (आद्य गुजराती मासिक 'विद्यासागर' याचे संपादक, समाजसुधारक व राजकीय कार्यकर्ते), रा. सा. मोगीलाल प्राणवल्लभदास (गुजरातचे आद्य शैक्षणिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), नारायण दिनानाथजी, जे. पी. (हायकोर्टातील दुभाष-भाषांतरकार, व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. ब. विनायक वासुदेवजी (सरकारी ओरियंटल् ट्रॅन्स्लेटर), रघुनाथ नारायण रोटे, जे. पी., सी. आय. ई. (म्युनिसिपल् व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. ब. नाना मोरोजी (प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानचे दिवाण), डॉ. भाऊ दाजी, जे. पी.

(मिपग्वर्य, पुराणेतिहाससंशोधक व सार्वजनिक पुढारी), रा. ब. राम बाळकृष्णजी (असिस्टंट कस्टम्स कमिशनर व समाजसुधारक), डॉ. आत्माराम पांडुरंग, जे. पी. (भिषग्वर्य, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), रा. ब. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे (शिक्षणज्ञ, गणिती व ज्योतिषी), व प्रो. दादाभाई नौरोजी (शिक्षणज्ञ, समाजसुधारक, वृत्तपत्रकार व राष्ट्रीय सभेचे सुप्रसिद्ध नेते).

येथें हेंहि विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे कीं, बाळशास्त्री हे केवळ तरुण पिढीच्याच प्रेमाचा व पूज्य बुद्धीला पात्र झाले होते असें नव्हे; तर मुंबई शहरांतील हिंदु, पारशी व मुसलमान समाज-धुरीणांनाहि त्यांच्याविषयीं अतिशय आदर वाटत असून त्यांच्याहून वयानें व अनुभवानें बरीच मोठी अशी मंडळीहि नानाविध सार्वजनिक गोष्टींत संतोषानें त्यांचें मार्गदर्शन पतकरीत. उदाहरणार्थ, फामजी कावसजी, जे. पी., महमद इब्राहिम मकबा, जे. पी., जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी., विनायक गंगाधर शास्त्री, जे. पी., बाबाजी दिवाणजी विवलकर, मोरभट दांडेकर (संपादक-'उपदेशचंद्रिका'), गंगाधरशास्त्री फडके (मराठी कोशकार व व्याकरणकार), पंडित मोरशास्त्री साठे (मुख्याध्यापक, संस्कृत पाठशाळा, पुणें), रामचंद्रशास्त्री जानवेकर (मराठी कोशकार, व्याकरणकार व आद्य मराठी शाळातपासनीस), रणछोडदास गिरधरभाई (आद्य गुजराती शाळातपासनीस, आणि शैक्षणिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), दुर्गाराम मंचाराम मेहताजी (शिक्षक व आद्य गुजराती समाजसुधारक), व कृष्णाजी बाबाजी गाडगीळ (आद्य कानडी शाळातपासनीस).

यावरून आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे "पश्चिम भारतांतील नवयुगप्रवर्तक व आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक" म्हणून संबोधिले जाण्यास कसे पात्र होत तें स्पष्ट दिसून येईल.

सर्वसाधारण स्वरूप व स्वभावविशेष

दुर्दैवें १८५७ पर्यंत तरी मुंबईत छायाचित्रकला (फोटोग्रॅफी) अवतीर्ण झालेली नसल्यानें बाळशास्त्र्यांचें एखादें छायाचित्रहि उपलब्ध होण्याची आशा नको. तसेंच त्यांची एखाद्या चित्रान्यानें काढलेली तसवीरहि सांपडणें प्रायः अशक्य दिसतें. कारण, एक तर ते ऐन तारुण्यांत, अगदीं अनपेक्षितपणें मृत्यु पावले; आणि ते असे कोणी राजेमहाराजे किंवा धनाढ्य लक्ष्मीपुत्र नव्हते कीं, त्यांची तसवीर काढण्यास कोणी आपोआप पुढें सरसावेल. त्यांतून आम्हा त्यांचा स्वभाव अत्यंत शालीन व प्रसिद्धिपराङ्मुख होता, हें विसरतां नये. अर्थात् त्यांच्या समकालीन मंडळींनीं जीं त्यांचीं शोधीवहुत वर्णनें केलेलीं आढळतात

त्यावरूनच आपणांस त्यांच्या सर्वसाधारण स्वरूपाची व स्वभावाची कल्पना करणें प्राप्त आहे.

बाळशास्त्र्यांच्या शरीराचा बांधा कांहींसा ठेंगणा व त्यांचा वर्ण काळा-सांवळा होता. त्यांचे सर्व अवयव जसे असावे तसे होते; तथापि चेहरा इभ्रतदार असून डोळे विशाल व तेजस्वी होते. त्यांची प्रकृति विशेष सशक्त नसली तरी निसर्गतः निकोप व चपळ असून ते मोठे उद्योगी होते. ते सदा प्रसन्नमुख असत, आणि त्यांची बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता यांचें तेज त्यांच्या मुखचर्येवर स्पष्ट दिसून येई. अल्पवयी असतांहि त्यांची एकंदर चाल पोक्तपणाची होती.

त्या काळीं पुरुषवर्गांचींहि वस्त्रप्रावरणें घाटमाटाचीं असून अंगावर सोन्या-मोत्याचे दागिने घालण्याची चाल असे. परंतु शास्त्रीबाबांचा पोशाक त्यांच्या अधिकारानुरूप किंमतीचा असला तरी मपकेदार नसे, आणि ते हातांत साधी सोनेरी वेगळीहि घालीत नसत. नेसूवयास *नागपुरी रेशीमकांठी शेतरजोडा; अंगांत* पांढरी बारबंदी किंवा कधीं फलॅनेलची बंडी; पुणेशाही पांढरा अंगरखा; त्यावर रेशीमकांठी उपवस्त्र, कधीं पांढरा शेला, किंवा शालजोडी लाली रंगाची; कपाळीं उभें पांढरें गंध व मध्यें लाल अक्षत किंवा टिका; डोक्याला पुणेरी लाल पागोटें; व पायांत चर्मी दक्षिणी जोडा; असा त्यांचा पोशाक असे. तसेंच वस्त्रें अंगावर घेण्यात कोणताहि *थाटमाट* किंवा टापटीप नसे.

स्वतः उच्चवर्णीय ब्राह्मण असल्यानें बाळशास्त्री पूर्ण शाकाहारी होते हें सांगावयास नको. तथापि वरीलप्रमाणें त्यांचा पोशाक व अन्नपानव्यवहार असून-*सुद्धा मोठमोठ्या युरोपियन् मंडळींत व समारंभांत वावरण्यास त्यांस अडचण नसे;* इतकेंच नव्हे, तर ह्या सद्गृहस्थांपैकीं पुष्कळजण त्यांचे चांगले चाहते व स्नेही असत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

त्यांची साधी चालरीत, विशुद्ध आचरण, सौजन्य व औदार्य हीं अतिशय वाखाणण्यासारखीं असून ह्या गुणांमुळें ते सर्वांना फार प्रिय होत. त्यांची विद्वत्ता, अधिकार व लोकमान्यता हीं इतकीं मोठीं होतीं तरी त्यांना लवमात्र अहंकार नव्हता; आणि गरीब-श्रीमंत, लहान-थोर, शिक्षित-अशिक्षित अशा सर्वांनाच त्यांजकडे मुक्तद्वार असे. कोणीहि अडीअडचणींतील मनुष्य त्यांच्या दारीं गेल्यास त्याला ते कांहीं ना कांहीं साहाय्य केल्यावांचून राहत नसत. गरीब विद्यार्थ्यांना अन्नवस्त्रादि देऊन ते त्यांची चांगली सोय लावीत. शंकरशास्त्री जोशी, डॉ. *अनंत चंद्रोबा, प्रो. बाळाजी बापूजी साने प्रभृति अनेक विद्यार्थी* त्यांच्या ह्या साहाय्यानें पुढें लौकिकवान् झाले. गुणी माणसांची त्यांस विशेष कदर असे. रोळोबा कामत नांवाच्या एका कल्पक मनुष्यानें, "मी आगगाडीची कल्पना

बसविली आहे, परंतु पैसे नसल्यामुळें मी अगदीं अडून गेलों आहें." असें शास्त्रीबाबांस जाऊन सांगितलें, आणि त्याबरून त्यांनीं त्यास २०० रु. उचलून दिले! त्या अत्यंत स्वस्ताईच्या काळांत, आणि स्वतःचा दरमहा फक्त ३०० रु. असतां त्यांनीं दाखविलेलें हें औदार्य मोठेंच समजलें पाहिजे.

शास्त्रीबाबांचा गृहस्थी संसार प्रेमळ व अत्यंत उदार वृत्तीचा असे. त्यांचें स्वतःचें कुटुंब अगदींच मोजकें होतें. प्रथम संबंधापासून झालेला एक मुलगा पंढरीनाथ हा पांचसहा वर्षांचा होऊन गेल्यावर, द्वितीय संबंधापासून १८४५ मध्यें त्यांना दुसरा एक मुलगा झाला तेवढाच. परंतु त्या काळांत अविभक्त कुटुंबपद्धति अद्यापि चांगली रूढ असून त्यांची स्वतःची वृत्ति अतिशय सात्त्विक व भिडस्त असल्यामुळें त्यांचें घर आप्तेष्टांनीं नेहमीं भरलेलें असे. त्यांतून ते स्वत. चांगले मिळवते व शिक्षणव्यवसायांतले, त्यामुळें घरीं अनेक स्वकीय व परस्य मुलें शिकावयास असत. ते उत्तम पितृभक्त असून त्यांचें आपल्या बंधुभगिनींविषयीं प्रेम असे. वडील बंधु नारायणशास्त्री व बहीण अल्पवयांत निवर्तल्यामुळें त्यांच्या मुलांचें ते अपत्यनिर्विशेष पालनपोषण करीत. वडील गंगाधरशास्त्रीहि उदार वृत्तीचे असल्यानें त्यांना कोंकणांतील मंडळीकरितां वारंवार द्रव्यसाहाय्य करावें लागे. अतिथि-अभ्यागत, वैदिक, शास्त्री, पुराणिक व हरिदास यांचा योग्य तो सत्कार करण्यास ते कधीं चुकत नसत; आणि प्रत्येक लोकोपयोगी कामासहि ते यथाशक्ति साहाय्य करीत. साहजिकच त्या काळीं अतिशय स्वस्ताई असल्यानें एवढा मोठा प्रपंचाचा गाडा ते उत्तम संभाळीत. परंतु ह्या थोर औदार्यामुळें स्वतःचें वेतन मोठें असूनहि मरणसमयीं त्यांची सांपत्तिक स्थिति गरीबीची होती! आपल्या कुटुंबाला विशेष मोलाचे दागिनेहि त्यांनीं केले नव्हते. कोळमाटांत एक राहतें घर बांधिलें होतें तेवढेंच, किंबहुना श्रीपत शेषाद्रीच्या-शुद्धिप्रकरणीं बराच पैसा ओतावा लागल्यामुळें शेवटीं त्यांना कांहीं कर्जहि झालें होतें!

बाळशास्त्री अत्यंत उद्योगी असून त्यांचे नित्याचे बेळ बांधलेले असत. त्यांचा कामाचा उरक फार दांडगा असे. पहाटे चारपासून रात्रीं दहाअकरापर्यंत त्यांचें कांहीं ना कांहीं काम सतत चालू असे. वाचन-मनन, लेखन-अध्यापन, सरकारी व सार्वजनिक उद्योग यांत ते सदा मग्न असत. त्यांना स्वतःला विश्रांति म्हणून घेण्याए सवड नसे. त्यांचा आहारविहार साधा व नियमित असून त्यांस पानसुपारी, बिडीतंबाकू इत्यादि कोणतेंच व्यसन नव्हतें, आणि त्यांस सूर्यनमस्कारांव्यतिरिक्त अन्य क्रीडा-करमणूकहि विशेष माहीत नव्हती. ते चांगले संध्याशील ब्राह्मण असून तात्त्विक व धार्मिक ग्रंथावलोकनाव्यतिरिक्त रोज रात्रीं निजावयाए जाण्यापूर्वी एकदोन घटका सगीत भजन करीत.

सारांश, पुत्र, बंधु, पति, पिता, शिष्य, गुरु, आप्त, मित्र, सेव्य, सेवक, नागरिक, नेते इत्यादि कोणत्याहि वैयक्तिक व सार्वजनिक नात्यानें पाहतां, शास्त्रीबाबांच्या अंगीं इतकें उत्कृष्ट गुणाधिक्य होतें कीं, भगवद्गीतेंत वर्णिलेलीं दैवी संपत्तीचीं पुष्कळशीं लक्षणें त्यांस लागू पडत असून, त्यामुळें ते एक आदर्शभूत महापुरुष होऊन गेले यांत शंका नाहीं.

शेवटचे दिवस व इहलोकत्याग

आचार्य बाळशास्त्रयांच्या शिक्षणसेवेंतील शेवटचा महत्त्वाचा कार्यभाग म्हणजे मुंबईंतील पूर्वोक्त नव्या अध्यापकशाळेची स्थापना हा होय. प्रस्तुत उपक्रमामुळें देशांतील लोकशिक्षणाचा शास्त्रोक्त पाया घातला जाणार असून, ही एक आपली महनीय देशसेवाच होय, अशी त्यांची मनोमय श्रद्धा होती. म्हणून एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील बाह्यतः अधिक मानाचें व उच्च प्रतीचें अध्यापनकार्यसुद्धां बाजूस ठेवून त्यांनीं अत्यंत उत्साहानें हा नवीन उद्योग आपल्या अंगावर घेतला; आणि त्यांच्यासारख्या बुद्धिमान्, चारित्र्यवान् व कर्तृत्ववान् पुरुषाकडे संस्थेचें धुरीणत्व दिल्यानें हा प्रयोग उत्तम रीतीनें यशस्वी होईल, अशी 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'च्या चालकमंडळीस खात्री वाटत होती. तदनुसार एप्रिल १८४५ पासून अध्यापकशाळेच्या कामास प्रारंभ झाला. योजिल्याप्रमाणें बाहेरगांवांहून भरपूर विद्यार्थी जरी आले नव्हते, तरी शास्त्रीबाबा आपलें कर्तव्य यथासांग चोख रीतीनें कसें बजावीत, त्यांची शिक्षणशैली, शिस्त व विद्यार्थिवर्गाशीं एकंदर वागणूक कशी नमुनेदार व अगत्याची होती, याची बरीच चांगली कल्पना त्यांतीलच एक विद्यार्थी केशवराव भवाळकर यांनीं केलेल्या 'आत्मचरित्रां'तील वर्णनावरून करतां येते. तथापि दुर्दैव असें कीं, प्रस्तुत प्रयोगाचें पहिलें वर्ष पूर्ण होतांच निर्दय काळानें शास्त्रीबाबांवर अकस्मात् घाला घातला!

त्यांच्या ह्या प्राणान्तिक दुखण्यासंबंधीं 'बॉम्बे टाइम्स'-कर्त्यांनीं आपल्या मृत्युलेखांत पुढील निर्देश केला आहे: "ते कोंकणांत कांहीं शोध घेण्याकरितां फिरतीवर असतां त्यांना सन्निपातज्वरानें (Typhus) पछाडलें. तेथें औषधोपचार करण्यास जवळपास कोणी नव्हते. ते मंगळवारीं [ता. १२ मे] मुंबईस परत आले, तेव्हांच त्यांची प्रकृति अतिशय चिंताजनक झाली होती; आणि तोच विकार बळावून, हळूहळू क्षीण होत, रविवारीं [ता. १७ मे १८४६] तिसऱ्या प्रहरीं त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें!" अदल्या दिवशींच्या 'बॉम्बे कूरियर'मध्यें सांगितलें आहे कीं, "बाळ गंगाधर यांच्यावर सर्व परिचित मंडळींचा फार लोभ असून, शेवटच्या दिवसांत त्यांच्या वाढत्या नावलौकिकाकडे कौतुकानें पाहणाऱ्या अनेक देशीविदेशी मुरब्बींनीं त्यांची सतत शुश्रूषा केली." भवाळकर

ह्याविषयी अधिक खुलासा देतात तो असा की, गतवर्षीच सुरू झालेल्या ग्रॅण्ट मेडिकल् कॉलेजाचे पहिले प्रिन्सिपल् डॉ. मूरहेड् व मुंबईतील इतर नामांकित डॉक्टर यांनी त्यांचे बहुमोल प्राण वांचविण्याची पराकाष्ठा केली; परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं ! तसेंच बाळशास्त्र्यांची असामान्य बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता व चारित्र्य पाहून सर्व युरोपियन् व एतद्देशीय विद्वज्जन त्यांस मोठे चाहत आणि सन्मान देत. सुप्रीम कोर्टाचे विख्यात न्यायमूर्ति व 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'चे सन्मान्य अध्यक्ष सर अर्स्किन् पेरि यांचें तर बाळशास्त्र्यांवर अतिशय प्रेम होतें. त्यांनीं लगलीच शास्त्रीबाबांच्या पश्चात् त्यांच्या तरुण पत्नीला यावज्जीव दरमहा ५० रुपयांची, आणि यदाकदाचित् ती लवकर मृत झाल्यास तिच्या सवा दोन वर्षांच्या बालकाला तो वयांत येईतों दरमहा २/८ रुपयांची खास बैठी नेमणूक (स्पेशल् पेनशन्) करून देण्याविषयीं मुंबई सरकाराकडे जोराची शिफारस केली, आणि ती शक्य तितक्या लवकर विलायतेतील 'बोर्ड ऑफ् डिरेक्टर्स' कडून मान्यहि होऊन आली. ह्या सर्व वृत्तान्तावरून बाळशास्त्र्यांच्या अकाली व आकस्मिक मृत्यूनें केवळ त्यांच्या कुटुंबियांसच नव्हे, तर मुंबईतील व पश्चिम भारतांतील लोकांना किती मोठा धक्का बसला हें ध्यानांत येतें. खरोखरच ती एक घोर राष्ट्रीय आपत्ति गणिली गेली—कारण, त्या हानीमुळें त्या महात्म्याला—तत्कालीन सर्वश्रेष्ठ भारतीयाला जग अंतरलें ! आणि कवि भर्तृहरि म्हणतो त्याप्रमाणें, विधाता तरी किती शहाणा !

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः* ॥

मृत्युलेख व व्यक्तिमाहात्म्य

पश्चिम भारतांतील तत्कालीन सर्व इंग्रजी, मराठी व गुजराती वृत्तपत्रांनीं प्रस्तुत शोककारक घटनेविषयीं अत्यंत हार्दिक उल्लेख केलेले आढळतात. पश्चिम भारतांतील ज्येष्ठ इंग्रजी पत्र—'दि बॉम्बे कूरियर'—बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर निघालेल्या पहिल्याच अंकांत (ता. १९ मे १८४६) म्हणतें:—"एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशनमधील असिस्टंट प्रोफेसर श्री. बाळ गंगाधर शास्त्री, जे. पी., यांच्या मृत्यूची वार्ता प्रकट करण्यास आम्हांला पराकाष्ठेचें दुःख होत आहे. हे परलोक-

*. जें पात्र की पुरुषरत्न महागुणांचें । तें निर्मितो विधि विभूषण भूमिकेचें ॥
की त्यासही त्वरित मृत्युमुखांत लोटी । त्याची गमे मज अपंडितता करंटी ॥
— वामनपंडित

वासी सद्गृहस्थ जन्मजात बुद्धिमत्तेत कोणांहि अन्य भारतीयास हार जाणारे नव्हते, आणि ही बुद्धिमत्ता त्यांनी अभ्यासाने अतिशय कमावलेली होती. त्यांची विद्वत्ता जितकी व्यापक तितकीच सखोल असून त्यांचा अकाली मृत्यु हा ज्या एतद्देशीय लोकांचे ते एक मानचिह्न व भूषण होते त्यांसच केवळ नव्हे, तर त्यांच्या परिचयाचा लाभ घडलेल्या अथवा त्यांची योग्यता जाणणाऱ्या प्रत्येक युरोपियन् गृहस्थालाहि जाणवेल आणि दुःखद होईल." 'बॉम्बे टाइम्स'नें तर "कै. प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री, एस्क्वायर." असा अग्रलेख ता. २० मेच्या अंकांत लिहून त्यांचा मोठा गौरव केला. हा लेख इतरत्र (ख० ३, परि. १, पृ. ३१०) समग्र उद्धृत केलेला असल्यानें त्यांतील अधिक महत्त्वाचा भागच येथें उतरून घेणें बरें. 'टाइम्स'कार लिहितातः—"एल्फिन्स्टन् इन्स्टिटयूशनमधील प्रोफेसर, तदन्तर्गत अध्यापकशाळेचे मार्गदर्शक, आणि मुंबईतील सरकारी देशी शाळांचे सुपरिंटेंडंट, बाळ गंगाधर शास्त्री यांची निधनवार्ता कळविण्यास आम्हांस अतिशय दुःख होतें. ... ते कांहीं काळ गणितविषयाचे प्रोफेसर असून, मि. ऑलिव्हार विलायतेस रजेवर गेल्यावेळीं मे १८४२ पासून मार्च १८४४ पर्यंत, त्यांनीं त्यांच्या जागीं गणितशास्त्राबरोबर ज्योतिषशास्त्राचे अध्यापक म्हणूनहि काम केलें होतें. त्यांची श्रेष्ठप्रतीची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता आणि त्यांची विरल अध्यापन-कुशलता लक्षांत घेऊन त्यांच्या बाबतींत बढतीसंबंधींचा सर्वसाधारण नियम बाजूस सारण्यांत आला होता; आणि ही बढती, ती प्राप्त करून देणाऱ्या त्यांच्या गुणांइतकीच, ते काम करीत असलेल्या संस्थेत केवळ अपूर्व होती. ... स्वकीय व्यवसायक्षेत्रांतील प्रत्येक लोकोपयोगी व बौद्धिक उपक्रमांत प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री प्रत्यक्ष सहकार्य करीत. ते एक गाढे पंडित असून त्यांची गुणसंपत्ति इतकी व्यापक व विविध होती तरी त्यांच्या अंगीं अहंकार व दंभ मुळींच नव्हता." 'टाइम्स'-कार शेवटीं तळमळीनें म्हणतातः—"त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबास प्रायः विपन्नावस्था प्राप्त झाल्याचें ऐकून आम्हांस खेद होतो. नामदार गव्हर्नर-जनरल् यांनीं विद्योत्तेजनार्थ एतद्देशीय लोकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार लाभाच्या व बढतीच्या जागा दिल्या जाव्या म्हणून बरीच कळकळ दाखविली आहे, त्या आज्ञापत्राचा अक्षरशः विचार करतां प्रस्तुत प्रकरण त्यांत निश्चित पडत नाहीं, — जे बाळशास्त्री स्वतः इतके विद्वान् असून विद्यासाधनेच्या शर्यतींतील उत्तम बक्षीस होते, त्यांना त्यांचें पारितोषिक परलोकीं मिळेलच. तथापि ज्यांच्या परलोक-गमनाविषयीं आम्हांस दुःख होत आहे, त्यांच्या मागें त्यांच्या मंडळींना अन्नवस्त्र पुरविण्याइतकें तरी वर्षासन करून दिल्यानें, पूर्वोक्त आज्ञापत्रांतील अंतःस्थ भावना जितकी चांगल्या रीतीनें व्यक्त होईल, अथवा त्यांतील उद्देशाला जितकें समर्पक व्यावहारिक स्वरूप दिल्यासारखें होईल, तितकें तें दुसऱ्या कशानेंहि होणार नाहीं."

"किस्ती 'ज्ञानोदय'-कार आपल्या जून १८४६च्या अंकात सांगतात:- "बाळ गंगाधर शास्त्री हे महाविद्वान् होते, आणि सर्व युरोपियन् व एतद्देशीय लोक त्यांस मान देत. पश्चिम भारतातील कोणाहि देशबांधवापेक्षां ते विद्येत फारच पुढें गेले होते, आणि शिक्षणकार्याची अभिवृद्धि करण्याविषयींची त्यांची मनीषा फार तीव्र होती. स्वतः आदर्शभूत होऊन आणि प्रोफेसरांची कर्तव्ये मेहनतीनें पार पाडून, त्यांनीं त्यांच्या कक्षेंत आलेल्या तरुणांची सुधारणा करण्याचा पुष्कळ उद्योग केला."...बाळशास्त्री हे आपल्या ध्यानींमनीं नसतां, ताड्ण्याच्या ऐन ऊमेदींत, आणि अद्यापि पुढील काळांतील अनेक योजना आखीत असतां, त्यांजवर मृत्यूनें घाला घातला." आणि 'ओरियंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर' नामक दुसऱ्या एका वजनदार मासिकाचे कर्ते हळहळतात कीं, "भरपूर विद्यार्जन व मानसन्मान यांनीं ते चिरजीव झाले असून त्यांच्या मरणानें हजारों एतद्देशीय व युरोपियन् लोक दुःखीकष्टी झाले आहेत!"

वरील इंग्रजी नियतकालिकांव्यतिरिक्त ह्या काळीं 'प्रभाकर' व 'ज्ञानसिंधु' नांवाचीं दोन मराठी, आणि 'मुंबई समाचार', 'चाबूक,' व 'जामी जमशेद' नांवाचीं तीन गुजराती वृत्तपत्रें काय तीं मुंबईत होतीं;आणि त्या सर्वांनीं झालेल्या हानीबद्दल अत्यंत दुःख प्रदर्शित केलें होतें यांत शंका नाहीं. परंतु दुर्दैव असें कीं, मराठी वृत्तपत्रांचे हे विशिष्ट अंक कोठें उपलब्ध झाले नाहींत। मात्र गुजराती पत्रांतील कांहीं मृत्युलेख महत्प्रयासानें का होईना, पण सांपडले. त्या काळीं 'मुंबईना समाचार' हें पत्र थोडेसें ज्येष्ठ असलें तरी 'मुंबईना चाबूक' ह्या साप्ताहिकाचा संपादक अधिक जाणता दिसतो. ता. २१ मेच्या अंकातील त्यानें लिहिलेला बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेख मोठ्या कळवळ्याचा आहे. तो लिहितो:- "कळविण्यास पराकाष्ठेचें दुःख होतें कीं, ह्या प्रांतांतील सर्वांमध्यें जाणते, शास्त्र-पारंगत, सर्वविद्यापरिपूर्ण, विद्येचा समुद्र, बुद्धीचा कोट, ज्ञानाचा पर्वत, असे बाळ गंगाधर शास्त्री...अतिशय लहान वयांत स्वतःच्या बुद्धिप्रकाशानें पृथ्वीचा पुष्कळसा भाग उज्ज्वलित करून स्वर्गवासी झाले. ... के. बाळशास्त्री अतिशय शांत स्वभावाचे, मायाळू व सर्वांशीं मिळून-मिसळून वागणारे पुरुष होते. ... त्यांनीं प्रचंड विद्या संपादिली होती, त्यामुळें हे के. प्रोफेसर येथील मुलखिद्द पहिल्या प्रतीच्या युरोपियन् व एतद्देशीय लोकांत एक वालाणले गेलेले कीर्तिमान् गृहस्थ होते.... हें खरेंच आहे कीं, तीनाहे संख्यांत बुद्धिमत्ता, प्रतिभा, शास्त्र-प्रवीणता, व नीतिमत्ता ह्यांत शास्त्रीबाबांची बरोबरी करणारा पुनः कोणी कधीं मिळणार नाहीं. ...शास्त्रीबाबांच्या मृत्यूबद्दल लिहून आम्ही आमचें सर्व पत्र भरून टाकण्यास राजी आहों. पण आमच्या वेळेनें व जागेनें आम्हांस मोठा दगा दिला आहे!"

तथापि सुप्रीम कोर्टाचे विख्यात न्यायमूर्ति सर अर्स्किन् पेरि यांनी बाळशास्त्र्यांची अनेक ठिकाणीं मुक्तकंठानें जी स्तुति केली आहे तिजवरून त्यांची लोकोत्तर योग्यता अत्यंत निःसंदिग्धपणें आपल्या प्रत्ययास येते, त्या उभयतांचा परस्परांशीं पांचचार वर्षे निकट परिचय असून, सर अर्स्किन् यांनी शास्त्रीबाबांना अनेक सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत वावरतांना जवळून पाहिलें होतें; आणि ते स्वतः विद्वान्, सहृदय व गुणिजनांचे चाहते असल्यानें त्यांना त्यांची उत्कृष्ट पारख झाली होती. 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'चे ते सन्मान्य अध्यक्ष असल्यामुळें शास्त्रीबाबांच्या कुटुंबाला यावज्जीव चांगलें वर्षासन करून देण्याविषयीं त्यांच्याकडून ता. २२ मे १८४६ रोजीं सरकाराकडे जो पूर्वोक्त अर्ज गेला त्याचे पहिले दोन परिच्छेद तरी येथें अवश्य उद्धृत केले पाहिजेत. कारण, त्यावरून मुंबईतील सर्वश्रेष्ठ युरोपियन् व अधिकारी विद्वज्जनांना बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूची आपत्ति किती घोर व दुःखावह वाटली तें स्पष्ट निदर्शनास येतें. हा मजकूर असाः—

"चालू महिन्याच्या १७ व्या तारखेस असिस्टंट प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री हे निधन पावल्याची वार्ता नामदार गव्हर्नर इन् काउन्सिल् यांच्या कानीं घालावी लागत आहे यावद्दल 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'ला परमावधीचें दुःख होत आहे.

२. येणेंप्रमाणें झा विख्यात व अत्यंत गुणी पुरुषाच्या निधनामुळें हिंदुस्थानांतील शिक्षणकार्याची झालेली घोर-प्रायः कधींहि भरून न येणारी हानि आपणांस निवेदन करतेवेळीं, त्याची योग्यता, त्याची बुद्धिमत्ता व त्याची विद्वत्ता यांविषयीं स्वतःस वाटणारा परम आदर नमूद करण्याची 'बोर्डा'स इच्छा आहे. झा इलाख्यांतच नव्हे, तर कदाचित् दुसऱ्याहि इलाख्यांत, कोणाहि एतद्देशीय पुरुषानें अशाप्रकारच्या विशाल पांडित्यानें अथवा विविध गुणसमुच्चयानें कधींकाळीं अशी ख्याति मिळविली नसेल. त्यांस लाभलेली निसर्गदत्त बौद्धिक देणगी आणि त्यांनीं कमावलेली विस्तीर्ण गुणसंपत्ति यांमुळें ज्या महत्कार्यांस त्यांनीं आपलें बुद्धिसर्वस्व वाहिलें होतें त्यांत लोकोपयोगी होण्यास ते अतिशय पात्र होते. अर्थात् त्यांची ही बहुमोल सेवा चालू असतानाच त्यांच्या आयुष्याची दोरी तुटल्यामुळें, त्यांचा हा अत्यंत शोचनीय मृत्यु म्हणजे एक घोर सार्वजनिक आपत्ति होय, असेंच वास्तविक म्हटलें पाहिजे."

प्रस्तुत अर्ज 'ना. कोर्ट ऑफ् रिडेक्टर्स'कडे पाठवितांना मुंबई सरकारानें प्रायः याच गौरवपर शब्दांत त्याची हार्दिक भलावणी केली; आणि यथाकाल तो तसाच संमतहि होऊन आला. परंतु खेदाची गोष्ट अशी कीं, बाळशास्त्र्यांची पत्नी त्या घोर विरहजन्य दुःखानें एका वर्षाच्या आतच ता. २ मे १८४७ रोजीं

मुंबईत कालवश झाली, आणि तिचें तें लहान अर्भकहि पंढरपूर येथें ता. ११ जून १८४८ रोजीं दिवंगत झालें !

सर अर्स्किन् यांचा बाळशास्त्र्यांच्या योग्यतेसंबंधींचा अभिप्राय 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'च्या सन १८४६ च्या इतिवृत्तांतहि (पृ.२) पाहावयास मिळतो. तो असा:—" तथापि सालमजकुरीं 'बोर्डा'वर झालेला पराकाष्ठेचा दुःखद आघात म्हणजे असिस्टंट प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री यांचें निधन हा होय. तरुण पिढीस विद्यादान करण्याच्या उद्योगास स्वतःस वाहून घेणाऱ्या पुरुषाच्या अंगीं ज्या परमोच्च गुणसंपत्तीची प्रजाहितैषी सरकार अपेक्षा बाळगील ती सर्व बाळशास्त्र्यांच्या ठिकाणीं प्रकर्षानें एकवटली होती. त्यांची विविध शास्त्रपारंगतता, त्यांचा युरोपीय वाङ्मयाशीं परिचय, आणि त्यांची असाधारण अशी सहजसुंदर इंग्रजी लेखनशैली, ह्यांमुळें तत्कालीन श्रेष्ठ विद्वानांत त्यांना उच्च स्थान मिळवितां आलें; तथापि ह्या ज्ञानसंपत्तीबरोबर त्यांची साधी, निगर्वी वागणूक व स्वदेशबांधवांप्रीत्यर्थ अखंड परिश्रम, यांमुळें त्यांच्याशीं सुपरिचित असलेल्या सर्व युरोपियन् लोकांच्या आदरास ते निःसंशय पात्र झाले होते. शिवाय प्रत्येक चोवीस तासांतील पुष्कळसा अधिकांश ज्या उत्साहानें व दीर्घोद्योगानें स्वदेशबांधवांच्या उत्कृष्टहितसाधनार्थ ते खर्च करीत त्यामुळें त्यांना जितकी व्यापक तितकीच लोकोपकारक कर्तृत्वशक्ति प्राप्त झाली होती." त्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगीं (ता. १५ मार्च १८४७ रोजीं) ना. गव्हर्नरसाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं नगरभवनांत भरलेल्या सभेंत "बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्"कडून "एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्"च्या कार्यासंबंधींचा जो "अल्प वृत्तान्त" सादर करण्यांत आला होता त्यांत बाळशास्त्र्यांच्याविषयीं खालीलप्रमाणें निर्देश केलेला आढळतो: "त्याच महिन्यांत [मे १८४६] ज्यांनीं पुष्कळसें कार्य पूर्वीच केलें आहे, आणि ज्यांच्याकडून पुष्कळशा कार्याची अपेक्षा होती, अशांचाहि शोचनीय अंत झाला, 'बोर्डा'चा हा उल्लेख बाळशास्त्र्यांसंबंधीं आहे, हें अधिक सांगणें नलगे. त्यांच्या मृत्यूनें एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणकार्याला पराकाष्ठेचा धक्का बसला असून ही हानि दीर्घकालपर्यंत शोककारक गणिली जाईल. कारण, त्यांची उच्च प्रतीची प्रतिभा, त्यांची निर्दोष निर्णयशक्ति, त्यांची अविरत उद्यमशीलता, आणि त्यांचा युरोपियन् वाङ्मयाशीं व विज्ञानाशीं असलेला दृढ परिचय यांमुळें स्वदेशबांधवांच्या मनोजागृतीच्या कार्यांत पुढारकार घेण्यास ते अत्यंत पात्र होते."

तथापि बाळशास्त्र्यांच्या अद्वितीय व्यक्तिमत्त्वासंबंधीं न्या. मू. सर अर्स्किन् पेरि यांनीं भर कोर्टांत नामांकित श्रोतृवर्गापुढें केलेला अत्यंत हार्दिक व सर्वोत्कृष्ट

निर्देश (आणि तो न्यायाधीशांनींच केलेला असल्यानें अत्यंत न्याय्यहि गणिला पाहिजे) म्हणजे, त्यांनी बाळशास्त्र्यांच्या निधनानंतर लवकरच मरलेल्या "ग्रॅण्ड ज्यूरी"स उद्देशून केलेल्या मार्गदर्शक भाषणांतील होय. किंबहुना "बॉम्बे कूरियर"- कर्त्यांनीं आरंभी ता. १० जुलै १८४६ च्या अंकांत प्रस्तुत निर्देश "अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण व योग्य" आहे इतकेंच नव्हे, तर "नामदार न्यायमूर्तीचे हे उद्गार एक सर्वोत्कृष्ट स्मृतिलेख म्हणून मृताच्या कुटुंबानें व सुहृद्-वर्गानें त्यांच्या समाधीवर खचित कोरून ठेवण्यासारखे आहेत," असें त्याचें वर्णन केलें आहे ! ह्यांतील मुख्य भाग असा:-" आणि ह्या मुद्द्यांविषयीं बोलत असतां, गेल्या अधिवेशनानंतर आपल्या मंडळींची [म्हणजे ग्रॅण्ड ज्यूरीची] व सर्व जनतेची बाळ गंगाधर शास्त्री यांच्या निधनामुळें जी थोर हानि झाली आहे तिचा परम दुःखानें उल्लेख केल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं. उत्तम युरोपियन् शिक्षणानें निर्माण झालेली व्यापक बहुश्रुतता व सुसंस्कृत नीतिमत्ता, अत्यंत भरींव व दुर्लभ अशी युरोपियन् व पौर्वात्य वाङ्मय व विज्ञान ह्या शाखांतील विद्वत्ता,— आणि अशा प्रकारें विख्यात व विभूषित झालेल्या चारित्र्याचा व बुद्धिमत्तेचा योग्य व स्वाभाविक परिपाक म्हणून प्राप्त झालेली जी कर्तृत्वशक्ति तिला त्यांच्या ठिकाणीं एतद्देशीय सुधारणेविषयींच्या मला इतरत्र न आढळलेल्या अतुल चिंतेची व उत्साहाची जोड मिळाली होती. अर्थात् त्यामुळें माझ्या मनाची अशी पालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे कीं, आपले दिवंगत स्नेही बाळशास्त्री यांच्या दुःखद मृत्यूनें पश्चिम भारतावर जेवढी महान् आपत्ति ओढवली आहे, तेवढी आपत्ति मुंबईतील कोणाहि पुरुषाच्या मृत्युनें मग तो युरोपियन् असो कीं एतद्देशीय असो, अथवा तो कितीहि मोठ्या दर्जाचा असो-ओढवणार नाहीं.

" ह्या विषयाचा उल्लेख करण्याचें मीं योजिलें नव्हतें; परंतु प्रस्तुत प्रसंगानें तो उल्लेख करणें मला भाग पडत आहे. "ग्रॅण्ड ज्यूरी"मधील एतद्देशीय सद्गृहस्थांस स्वदेशबांधवांच्या उन्नतीसाठीं झटण्याची व त्यांच्यामध्यें अधिक निर्दोष कल्पना प्रसृत करण्याची जी पात्रता आहे तिच्याकडे लक्ष वेधीत असतांना, आणि त्यांच्यामध्यें ज्यांनीं इतकीं वर्षें इतक्या उत्तम रीतीनें व काहीं एक बभ्रा न करतां ह्या कार्यास वाहून घेतलें होतें त्यांची अनुपस्थिति आज जाणवत असतां, मला माझा दुःखावेग आवरता येईना; आणि ह्या दुःखांत आपणहि माझे वांटेकरी आहांत, असा मला भरवसा वाटतो."

न्या. मु. सर अर्स्किन् पेरि यांच्यासारखे दुसरे एक विख्यात आंग्ल पंडित व पश्चिम भारतांतील अग्रगण्य मिशनरी कार्यकर्ते डॉ. जॉन् मुइरहेड, यांचाहि बाळशास्त्री यांच्याशीं निकट परिचय होता. त्यांनीं आपल्या 'इंडियन् कास्ट'

(' भारतांतील जाति ') नामक प्रसिद्ध ग्रंथांत (खंड २, पृ-२४) कन्हाडा ब्राह्मणांचें वर्णन करीत असतां, बाळशास्त्री निधन पावल्यानंतर तीस वर्षांनीं, त्यांच्यासंबंधीं जातां जातां खालील गौरवपर उल्लेख केला आहे. ते लिहितातः—" कन्हाडे हे आपल्या [कोंकणस्थ व देशस्थ] शेजाऱ्यांइतकेच प्रत्येक बाबतींत आदरणीय दिसतात. कविवर्य मोरोपंत हा त्या जातीचा. आणि पश्चिम भारतांत आजपावेतों उत्पन्न झालेल्या अत्यंत विद्वान् एतद्देशीयांपैकीं ' एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन् 'मधील परलोकवासी प्रोफेसर प्रख्यात बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर हेहि त्याच जातीचे होत. "

ह्यानंतरच्या काळांतील कांहीं प्रसिद्ध उल्लेखहि पाहण्यासारखे आहेत. एल्फिन्स्टन् कॉलेजाचे प्रिन्सिपल् ए. एल्. कॉव्हर्नटन्, एम्. ए., आय्. ई. एस्. हे एल्फिन्स्टन् हायस्कूलच्या शताब्दी-स्मारक-पुस्तकांत (१९२४) त्या संस्थेचा अल्प इतिहास निवेदन करतेवेळीं बाळशास्त्र्यांच्या प्रशंसनीय शैक्षणिक कामगिरी-विषयीं म्हणतातः—" त्याच वर्षी [१८४६] बाळ गंगाधर शास्त्री मृत्यु पावले. त्यांनीं सोसायटीची, इन्स्टिट्यूशनची व बोर्डाची सेवा जिन्क्या प्रकारें करणें संभवनीय आहे. तितक्या सर्व प्रकारें-शाळाशिक्षक, महाविद्यालयीन अध्यापक, शाळातपासनीस. मराठी अध्यापकशाळेचे मार्गदर्शक, चिटणीस, प्रकाशन-शाखा-प्रमुख, भाषान्तरकार व ग्रंथकार—म्हणून केली होती. सरकारानें त्यांच्या बहुमोल सेवेबद्दलची आपली गुणग्राहकता त्यांच्या विधवेस व मुलास नक्त वर्षासन करून देऊन व्यक्त केली. "

आतां बाळशास्त्र्यांच्या ह्या प्रशंसनीय शिक्षणकार्याला त्यांच्या लोकविख्यात चरित्रांतील इतर नानाविध अंगांचीहि जोड दिली पाहिजे : युवराजगुरु, पश्चिम भारतांतील आद्य आंग्ल-देशभाषीय ' दर्पण ' पत्राचे संपादक, ' दिग्दर्शन ' ह्या आद्य मराठी मासिकाचे प्रवर्तक, पौरस्त्य व पाश्चात्त्य अशा दहा-बारा भाषा जाणणारे बहुभाषी, कुलाब्याच्या वेधशाळेचे ज्योतिर्निरीक्षक, रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिक पत्रिकेचे निबंधकार व आद्य भारतेतिहास-संशोधक, मराठी भाषेचे आद्य विचित्सक विद्वान् व 'ज्ञानेश्वरी'-ग्रंथप्रकाशक, प्रसिद्ध संस्कृत पंडित, शुद्धिकर्ते धर्मशास्त्रज्ञ व आद्य समाजसुधारक, तिसरे हिंदु जस्टिस् ऑफ दि पीस व ग्रॅण्ड ज्यूरी-सदस्य, व शेवटीं मुंबईचे लोकमान्य पुढारी. आणि वयाच्या अवघ्या तेहतीस वर्षांत बाळशास्त्र्यांनीं हीं विद्वत्तेचीं व लोकहिताचीं सत्कृत्यें पार पाडलीं ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली असतां, " अचाट बुद्धिमान् " (prodigy) व " श्रेष्ठ प्रतीचे प्रतिभावान्" पुरुष (genius of a high order) म्हणून त्यांची ख्याति झाली यांत आश्चर्य कोणतें !

किंबहुना आपल्या पिढीतील एक सुप्रसिद्ध गृहस्थ व मुंबई हायकोर्टातील न्यायमूर्ति, सर नारायणराव चंदावरकर, यांनीं न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांच्या मृत्युसंबंधींचा दुखवट्याचा ठराव, तन्निमित्त एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत भरलेल्या सभेंत मांडतेवेळीं काढलेले उद्गारहि यथार्थच होत. ते म्हणालेः–"श्री. रानडे हे एल्फिन्स्टन् कॉलेजाचे सर्वश्रेष्ठ विद्यार्थी व पदवीधराचे मुकुटमणि होते यांत मुळींच शंका नाहीं.–आणि आमच्या जुन्या किंवा नव्या सुशिक्षित मंडळींत त्याच्याशीं तुलना करतां येईल असा एकहि पुरुष, गेल्या शतकाच्या चौथ्या दशकापर्यंत मागें जाऊन, ह्याच संस्थेंतील आद्य एतद्देशीय प्रोफेसर बाळशास्त्री जाभेकर यांचा विचार केल्याखेरीज सांपडत नाहीं. प्रो. बाळशास्त्र्यांशीं परिचित असलेले श्री. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारखे त्यांचे शिष्य त्यांच्याविषयीं सांगतात कीं, ते अत्यंत बुद्धिमान् व अष्टपैलू कर्तृत्वाचे पुरुष असून निगर्वी व परोपकारी होते; परंतु ते फार अल्प वयांत–अवघ्या पस्तिसाव्या वर्षी निधन पावले; त्यामुळें ते अधिक काळ जगते तर आणखी किती मोठे झाले असते याचा विनचूक अजमास कोणासच करतां आला नाहीं." तसेंच न्या. मू. चंदावरकरांनीं दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगीं (१९१०) "एल्फिन्स्टन् कॉलेजचे जुने विद्यार्थी" ह्या विषयावर जें मोठें उद्बोधक भाषण केलें त्यांत त्यांनीं "एल्फिन्स्टन् कॉलेजचा तो आद्य परम तेजस्वी तारा होय," असा बाळशास्त्र्यांचा प्रथमारंभींच गौरवपर उल्लेख करून, त्याची अप्रत्यक्षपणें एल्फिन्स्टनमधील इतर सहा सुप्रसिद्ध विद्यार्थ्यांशीं व पर्यायानें थोर भारतीयांशीं क्रमशः तुलना केली आहे; आणि हे पुरुष म्हणजे, डॉ. दादाभाई नौरोजी, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, न्या. मू. म. गो. रानडे, सरफेरोजशाह मेहता, न्या. मू. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग व नारायण महादेव परमानंद हे होत, असें सांगून ह्या आदर्शभूत एल्फिन्स्टोनियन् विद्यार्थ्यांना आपल्यांतील हिंदु तारागणांतील प्रसिद्ध "सप्तर्षि" म्हणून संबोधिलें आहे. शिवाय ह्याच भाषणांत श्री. चंदावरकर यांनीं (हे स्वतः हिंदी राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षस्थानीं एकदा विराजमान झाले होते) बाळशास्त्र्यांविषयीं खालील अतिशय समर्पक उल्लेख केला आहे तो असाः–"विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, बाळशास्त्री यांची दृष्टि धर्म, पंथ व जात ह्यांसंबंधीं केवळ भेदातीत होती. हिंदु, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांना ते समभावानें लेखीत; आणि श्री. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारख्या त्यांच्या कित्येक पारशी शिष्यांकडून मीं असें ऐकिलें आहे कीं, ते त्यांच्यावर आपल्या मुलांसारखे प्रेम करीत." मग ज्या राष्ट्रीय सभेचीहि अशी प्रतिज्ञा आहे कीं, आपण धर्म, पंथ व जात मानीत नसून हिंदु, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांस समान

लेखतों, तिचे बाळशास्त्र्यांचे सच्छिष्य डॉ. दादाभाई नौरोजी हे एक प्रस्थापक व अत्यंत माननीय पुढारी म्हावे यांत आश्चर्य कोणतें ! तथापि बाळशास्त्र्यांनंतरच्या पूर्वोक्त महाजनांचीं आणि त्याचप्रमाणें डॉ. भाऊ दाजी व मंडलिक, टिळक व गोखले यांच्यासारख्या अन्य प्रसिद्ध पुरुषांचीं योग्य स्मारकें पश्चिम भारतांतील लोकांनीं कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत उभारलेलीं असतां, त्या सर्वांत अग्रगण्य असणारा तो लोकोत्तर महापुरुष गेलीं शंभर वर्षे सर्वथा विस्मृत, अलक्षित व उपेक्षित राहावा, हें महत्तर आश्चर्य नव्हे काय !

सार्वजनिक स्मारकाची आवश्यकता

तथापि बिहारचे विख्यात राज्यपाल, ' लोकनायक ' मा. श्री. अणे यांनीं आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र व कार्य ह्यांसंबंधी अलीकडे केलेली प्रकट घोषणा प्रस्तुत प्रकरणीं उद्बोधक व मार्गदर्शक आहे. प्रयाग येथील "डॉ. गंगानाथ झा प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थे"च्या वार्षिक सभेच्या अध्यक्षपदावरून ता. ९ एप्रिल १९४९ रोजीं त्यांनीं जें महत्त्वाचें भाषण केलें त्याच्या शेवटीं त्यांनीं पुढील हार्दिक उद्गार काढले आहेतः—

" शंभर वर्षांपूर्वी ज्या पुरुषानें स्वदेशबांधवार्थ देह झिजविला तो असा होता, सुन्या काळांत आपल्या देशबांधवांना जागृत करण्यासाठीं ज्या पुरुषांनीं प्रथमतः चांगली कामगिरी केली तिचें स्मरण करून राष्ट्राला व्यापून टाकणाऱ्या अंधकारांतून कांहीं प्रकाश दाखविल्याबद्दल त्यांच्याविषयीं कृतज्ञता व्यक्त करणें स्वतंत्र भारतांतील आम्हां लोकांचें कर्तव्य होय. बाळ गंगाधरशास्त्री हे त्या आद्य प्रवर्तकांपैकीं एक होते हें निश्चित. स्वदेशबांधवांच्या कृतज्ञतेस पात्र होण्यासारखें पुष्कळसें कार्य त्यांनीं केलें होतें; आणि ब्रिटिश सत्तेच्या प्रारंभकालीं आपल्या बौद्धिक परिश्रमानें व देशभक्तिपूर्ण सेवेनें पश्चिम भारताचें क्षितिज ज्या राष्ट्रपुरुषांनीं प्रकाशित केलें अशांच्या कीर्तिमंदिरांत मानाचें स्थान मिळण्यास ते निःसंशय पात्र आहेत."

तर मग आजकालच्या सुधारलेल्या युगांतील असे जे आम्ही—आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांचे देशबांधव—त्या सर्वांनीं, विशेषतः पश्चिम भारतांतील देशबांधवांनीं," पश्चिम भारताचे नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक " म्हणून ज्यांस यथार्थतेनें संबोधिलें पाहिजे त्या अजगमर महापुरुषाचें योग्यसें सार्वजनिक स्मारक उभारण्यास बद्दपरिकर म्हणावयास नको काय !

तसें पाहिल्यास आचार्य बाळशास्त्र्यांचें स्मारक शंभर वर्षांपूर्वीच होणें अगत्याचें होतें.परंतु त्या पुरातन काळीं प्रायः नामदार गव्हर्नरादि गौरकाय अधि-

कारी महाजनांचींच काय तीं स्मारकें धनिक वर्गाच्या साहाय्यानें उभारलीं जात असल्यामुळें, शास्त्रीबावांच्या स्मारकाची कल्पना एका प्रसिद्ध एतद्देशीय पत्रांतून अगत्यपूर्वक सुचविली जाऊनहि सफल होऊं शकली नाहीं, असें आढळून येतें; आणि ह्यावरून त्याकाळीं आपण किती मागासलेले होतों तेंहि समजतें. ही कल्पना न्या. मू. सर अर्स्किन् पेरि यांनीं बाळशास्त्र्यांविषयीं भरकोर्टात केलेल्या पूर्वोक्त संस्मरणीय प्रशस्तीनंतर लागलींच 'मुंबईना चाबूक' नामक एका पारशी गृहस्थानें चालविलेल्या गुजराती वृत्तपत्रांत मांडण्यांत आली होती. इतकेंच नव्हे, तर त्या जुन्या काळीं ही महाराष्ट्रियेतर मंडळीकडून इतक्या तळमळीनें केली गेली आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतां बाळशास्त्र्यांच्याविषयीं जाति-धर्मातीत असा किती विलक्षण प्रेमादर वसत होता, हें स्पष्ट निदर्शनास येतें. 'चाबूक' पत्रांतील "कै. बाळ गंगाधर शास्त्री यांची स्मृति चिरस्थायी करणें अत्यंत जरूर आहे," अशा मथळ्याचा हा महत्त्वपूर्ण मूळ लेख मराठी भाषांतरासह इतरत्र उद्धृत केला असून तो आजहि वाचनीय आहे (खंड ३, परि. १, पृ. ५१). त्यांतील शेवटचा भाग असा:—"...त्या नामांकित व महाविद्वान् गृहस्थाची स्मृति आपण एतद्देशियांनीं हरएक प्रकारें राखावी हें उचित आहे.—जेणेंकरून आपल्या पुत्रपौत्रांना बाळ गंगाधर शास्त्री यांचे गुण व शील यांचा विसर पडणार नाहीं. एतद्देशियांनीं घटकेचाहि विलंब न लावतां व शक्य तितक्या लवकर एक सभा बोलवावी आणि या विद्यादुर्गाची स्मृति कशी चिरस्थायी होईल ह्याची तजवीज करावी. एल्फिन्स्टन् इन्स्टिटयूशनच्या शाळा-गृहांतील दिवाणखान्यांत ज्याप्रमाणें एक मालकमचा व एक एल्फिन्स्टनचा पुतळा आहे त्याप्रमाणें वाटल्यास बाळ गंगाधर शास्त्री यांचा एक पुतळा [विलायतेहून] मागवून घेऊन उभा करावा, कीं ज्यामुळें दोन्ही शाळांना शोभा येईल; अथवा वाटल्यास ज्याप्रमाणें एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व क्लेअर शिष्यवृत्या आहेत त्याप्रमाणें बाळशास्त्र्यांच्या नांवें शिष्यवृत्या ठेवाव्या; वाटल्यास त्यांच्या नांवें ह्या टापूंतील प्रसिद्ध जागीं एक स्मारकमंदिर बांधावें; वाटल्यास त्यांच्या नांवें एक वेगळें पुस्तकालय उभारावें; पण वाटेल त्या रीतीनें बाळ गंगाधरशास्त्री यांची कीर्ति व त्यांचें महाभारतीय उद्योग यांची स्मृति मुंबई प्रांतांत चिरकाल राहील अशी कांहीं तरी व्यवस्था करण्याची अत्यंत जरूरी आहे. आणि असा महत्त्वाचा इशारा दिल्यानंतरसुद्धा ह्यासंबंधीं आपले एतद्देशीय लोक जर सत्वर लक्ष न देतील तर मुंबईतील एतद्देशीय जे आम्ही—विशेषेंकरून एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व क्लेअर शिष्य-वृत्त्या धारण करणारे, तसेच त्यांचे आईबाप व इतर जाणते लोक हे सर्व कृतघ्न व कुचकामाचे होत, असा काळिमा दीर्घ काळपर्यंत त्यांच्यावर राहून जाईल."

, अर्थात् आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या स्मारक-कार्यासंबधी यापेक्षा अधिक कठरवानें दुसरे तरी कोण काय सांगणार ! ह्यास्तव सरतेशेवटीं, त्या महापुरुषाच्या प्रत्येक जाणत्या देशबांधवानें "आपल्यावरील हा काळिमा आज शंभर वर्षांनंतर तरी धुवून निघणें अवश्य नाहीं काय !" असा स्वतःशीं विचार करून आपलें कर्तव्य यथाशक्ति बजावावें, एवढीच त्यास प्रार्थना आहे.

BIBLIOGRAPHY

Reports and Blue Books

Printed Parliamentary Papers relating to the Affairs of India: (i) GENERAL, Appendix I, PUBLIC, (1832) (ii) SECOND and SIXTH REPORTS from the Select Committees (1853). Reports of the Bombay Native Education Society (1825–1839). First Report of the Elphinstone Native Education Institution, Bombay (1840). Reports of the Board of Education, Bombay (1840–1855). Reports of the Director of Public Instruction, Bombay (1855–1865). Selections from Educational Records, Parts I and II. Reports of the General Committee of Public Instruction of the Presidency of Fort William in Bengal (1835–1845) Arthur Howell—Education in British India prior to 1854 Annual Reports of the Bombay Native General Library. Annual Reports of the Students' Literary and Scientific Society, Bombay J NELSON FRASER—Deccan College, Poona (1851–1901).

Gazetteers, Calendars and Almanacs

Gazetteer of Bombay City and Island Imperial Gazetteer of India. Gazetteer of the Bombay Presidency: District Gazetteers. Miscellaneous Information of the Satara Jahagirs. Census of the Island of Bombay (1864). Various issues of: The Bombay Calendar and Almanac. The Bombay Calendar and Book of Direction. The Bombay Times Calendar and Almanac The New Bombay Directory. The Times of India Directory. The Bombay University Calendar. The Prabhu Rupee Calendar

Journals and Transactions

Asiatic Researches. Transactions of the Literary Society of Bombay, Vols. I–III. Transactions of the Bombay Geographical Society. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Centenary Volume of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (1905). Journal of the Asiatic Society of Bengal.

Magazines and Newspapers

The Oriental Christian Spectator, Bombay. The Bombay Quarterly Review. The Bombay Miscellany. The Calcutta Review. The Journal of the Poona Sarvajanika Sabha.

The Bombay Government Gazette. The Bombay Courier. The Bombay Gazette. The Bombay Chronicle. The Bombay Durpun (for 1832 and stray issues for 1834 only). The Bombay Hurkaru and Vurtman. The Bombay Native Observer. The

Bombay Examiner The Bombay Weekly Guide The Bombay Times The Bombay Witness The British Indian Gentlemen's Gazette and Bombay Daily The Bombay Telegraph and Courier The Rast Goftar The Bombay Guardian The Friend of India The Poona Observer The Deccan Herald The Mahratta

General Works

MOUNTSTUART ELPHINSTONE—History of India (1839) GRANT DUFF—History of the Mahrattas MARTIN—History of the Possessions of the East India Company FORREST—Selections from the Minutes and other Official Writings of the Hon'ble Mountstuart Elphinstone JERVIS T B—Geographical and Statistical Memoir of Konkan CHAPLIN—Report on the Deccan HEBER—Indian Journal MALCOLM, Sir JOHN—Government of India SHORE, F J—Notes on Indian Affairs MRS. POSTANS—Western India in 1838 GREEN H—The Deccan Ryots and their Land Tenure KAYE—History of the Administration of the East India Company COWELL—History and Constitution of the Courts and Legislative Authorities in India CAMPBELL—Modern India and its Government PERRY, Sir ERSKINE—Bird's Eye View of India DOUGLAS—Bombay and Western India Dr JOHN WILSON—(i) Exposure of the Hindu Religion, (ii) Second Exposure; (iii) Indian Caste MARSHMAN—History of Serampore Missionaries J MURRAY MITCHELL—(i) Memoir of Rev Robert Nesbit (ii) Western India GEORGE SMITH—(i) Life of Dr John Wilson (ii) Life of Dr Alexander Duff W JERVIS—Life of Lt-Col T B Jervis Prof A B ORLEBAR—A Course of Pure and Mixed Mathematics, Vols I and II

BASU B D—Rise of the Christian Power in India KARAKA D F—History of the Parsees SYED MAHMOOD—History of English Education in India DUTT R. C.—(i) Economic History of India (ii) India in the Victorian Age (iii) England and India BOSE S C—The Hindoos As They Are GHOSE—Modern History of Indian Chiefs, Rajas, Zamindars, etc (1881) SEN D C—History of the Bengali Language and Literature SEN P—Western Influence in Bengali Literature RAJA RAM MOHUN ROY—Works MAJUMDAR J K—(i) Raja Ram Mohun Roy and Progressive Movements in India, (ii) Indian Speeches and Documents on British Rule SIVANATH SHASTRI—History of the Brahma Samaj JHAVERI K M—Further Mile Stones in Gujarati Literature BOMAN BEHRAM—Educational Controversies in India WACHA

D. E.—(i) Shells from the Sands of Bombay; (ii) Rise and Growth of Bombay Municipal Government. MASANI R. P.—Life of Dadabhai Naoroji. DADABHAI NAOROJI—Speeches and Writings. MODY H. P.—Life of Sir Pherozeshah Mehta. MEHTA P. M.—Speeches and Writings. RANADE M. G.—(i) Miscellaneous Writings; (ii) Essays on Social and Religious Reform CHINTAMANI C. Y.—Indian Social Reform. TELANG K T.—Select Writings and Speeches. MANDLIK V. N.—Speeches and Writings. Dr. BHANDARKAR R. G.—Collected Works. CHANDAVARKAR N. G.—Speeches and Writings. MANKAR G. A.—Life and Works of Mr. Justice M G Ranade KELLOCK J.—Mahadeo Govind Ranade.

Works of Reference

Encyclopædia Britannica. T. CANDY—English and Marathi Dictionary (1847). MOLESWORTH—Marathi and English Dictionary (1857). BUCKLAND—Indian Biographical Dictionary. MARGARITA BARNES—*The Indian Press*

Catalogues of Books

Catalogue of the Library of the India Office, London, Vol. II, Part V—Marathi and Gujarati Books Catalogue of Marathi and Gujarati Books in the British Museum, London (1892). *Catalogue of Native Publications in the Bombay Presidency* (1867). Catalogue of Marathi Christian Literature (1813-1892). Catalogue of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society. Catalogue of the Bombay Native General Library. Catalogue of the Imperial Library, Calcutta.

संदर्भसाहित्य*

इतिहास, कोश इत्यादि : गो. स. सरदेसाई-मराठी रियासत (१७५५-१८४८). पेशवे दप्तर, पु. १२-४२. वि. का. राजवाडे-ऐतिहासिक प्रस्तावना इ०. वि. पु. पिंगुळकर-सावंतवाडी संस्थानाचा इतिहास. र. भा. गोडबोले-अर्वाचीन भारतवर्षीय चरित्रकोश. डॉ. श्री. व्यं. केतकर-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश. शं. बा. दीक्षित-(१) ज्योतिर्विलास, (२) भारतीय ज्योतिःशास्त्र. दा. ग. केळकर-आकाशातील देखावे. रे. भा. पं. हिवाळे-ज्ञानोदयाची पहिली शंभर वर्षे (१८४१-१८९१). म. फु. *उजगरे-मराठी ख्रिस्ती वाङ्मयाचा इतिहास.* स. फु. फडके-*नवयुगधर्म.* द्वा. गो. वैद्य-प्रार्थनासमाजाचा इतिहास. गोविंद नारायण-मुंबईचें वर्णन. ना. वि. जोशी-पुर्गेशहरचें.

---

* इतर कित्येक पुस्तकें खंड १ च्या विषयानुक्रमणिकेंत आढळतील.

वर्णन. 'लोकहितवादी'-(१) निबंधसंग्रह, (२) ऐतिहासिक गोष्टी, (३) स्वाध्याय. जनार्दन रामचंद्रजी-कविचरित्र. गंगाधरशास्त्री फडके-(१) महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण, (२) हिंदुधर्मतत्त्व. दादोबा पांडुरंग-मराठी भाषेचें व्याकरण (आवृत्ति १ व २), (२) आत्मचरित्र ('वि. ज्ञा. विस्तार,' १९२७-२८). एक जगद्धामी आर्य-धर्म-विवेचन. रा. भि. गुंजीकर-(१) सरस्वतीमंडल, (२) भ्रमनिरास. रा. रा. भागवत-(१) मराठ्यांसंबंधी चार उद्गार, (२) जशास तसें. गो. शं. बापट-सद्वर्तन. रामकृष्ण विश्वनाथ-हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति. गोविंद नारायण-हिंदु लोकाच्या रीतिसुधारणा. भ. वि. कानविंदे-मुंबईंतील सुशिक्षित तरुण हिंदु लोक. वि. प. पंडित-विधवाविवाह. बा. ल. बापट-विधवाविवाहखंडन. जोतिराव फुले-(१) गुलामगिरी, (२) सार्वजनिक सत्यधर्म, (३) इशारा. वि. कृ. चिपळूणकर-(१) निबंधमाला, (२) किरकोळ लेख, भाग १-२. गो. ग. आगरकर-'केसरी'तील निवडक निबंध (पु. १-२), निबंधसंग्रह भाग १-३. लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग १-४. मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेंतील विष्णुशास्त्री पंडित, न्या. बा. त्रिं. तेलंग प्रभृतींचीं सामाजिक व धार्मिक विषयांवरील व्याख्यानें. न्या. म. गो. रानडे, डॉ. रा. गो. भांडारकर व प्रि. वा. आ. मोडक यांची धर्मपर व्याख्यानें. **चरित्रें**: बा. ना. देव-बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर. रामचंद्र हरि-हरि केशवजी. कृ. ना. आठल्ये-'लोकहितवादी' रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख. रा. पा. आजरेकर-विष्णुबुवा ब्रह्मचारी. श्री. स. पंडित-विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित. प. सि. पाटील-महात्मा जोतिराव फुले. बाबा पदमनजी-अरुणोदय. ग. रा. हवलदार-रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक. सारस्वतरत्नमाला [लघुचरित्रसंग्रह]. श्री. ना. कर्नाटकी-(१) डॉ. भाऊ दाजी लाड, (२) डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, (३) रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित, (४) न्या. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग. न. र. फाटक-न्या.मू. महादेव गोविंद रानडे. ल. कृ. चिपळूणकर-कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. न. चिं. केळकर-लो. बाळ गंगाधर टिळक. मा.दा. आळतेकर-गोपाळ गणेश आगरकर. द्वा. गो. वैद्य-नारायण गणेश चंदावरकर. धों. के. कर्वे-आत्मवृत्त.

वृत्तपत्रें: **बंगाली**-संवादपत्रे सेकालेर कथा (खंड १-२).

गुजराती-मुंबईना समाचार, मुंबईना चाबूक, जामी जमशेद, विद्यासागर(मा. पु.).

मराठी-दर्पण, मुंबई अखबार, प्रभाकर, ज्ञानसिंधु, मित्रोदय, ज्ञानोदय, वर्तमान-दीपिका, धूमकेतु, इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनियन्, सुबोधपत्रिका, ज्ञानप्रकाश, केसरी, सुधारक.

मासिक पुस्तकें: दिग्दर्शन, ज्ञानोदय, उपदेशचंद्रिका, ज्ञानदर्शन (त्रै.), ज्ञान-प्रसारक, विचारलहरी (पा.), विविधज्ञानविस्तार, दंभहारक, ज्ञानसंग्रह, निबंधमाला, बालबोध, निबंधचंद्रिका.

सूचना

(१) खंड १ मधील 'उपोद्घात' (पृ. १ ते २००) हा मजकूर सन १९४६ च्या उत्तरार्धांत तयार झालेला असून बाकीचा त्यानंतरचा आहे.

(२) खंड २ मधील इंग्रजी व मराठी लेख मुळास धरून जशास तसे छापण्याचा प्रयत्न कसोशीनें केला आहे.. मात्र 'दर्पणा'तील लेखांचे बहुतेक सर्व मथळे आम्ही दिले आहेत. सरकारी दप्तरांत 'दर्पण' पत्राचा केवळ १८३२ चा वर्षसंग्रह व १८३४ चे कित्येक तुरळक अंक उपलब्ध असून इतर वर्षांतील आम्ही छापिलेले लेख तत्कालीन इंग्रजी पत्रांतून महत्प्रयासानें शोधून उद्धृत केले आहेत.

(३) खंड ३–परिशिष्ट १ मधील लेखाचे मथळे व इटॅलिक अक्षरें ही प्रायः आम्ही घातली आहेत. ह्याच परिशिष्टामधील गुजराती लिपींतील अशुद्धें बालबोध लिपींत शुद्ध केली आहेत.

(४) खंड २ ला एक विस्तृत इंग्रजी व मराठी सूची जोडली आहे. अशा स्वरूपाच्या सूची खंड १ व खंड ३ यांस दिल्या असत्या तर छपाई शेंपाऊणशें पृष्ठें अधिक झाली असतीं, आणि खर्च बराच वाढला असता; म्हणून ह्या दोन खंडास विस्तृत मथळे व अनुक्रमणिका देऊन त्याजवर काम भागविलें आहे.

शुद्धिपत्र

प्रस्तुत 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'च्या ह्या तीन खंडांचें केवळ मुद्रण-कार्यच गेली पांच वर्षे चालू होतें। आणि हें सर्व काम पुणें–मुंबई येथील अनेक छाप-खान्यांतून व अडीअडचणींतून जमेल तसें पुरें करून घेणें भाग पडल्यामुळें त्यांत नानाप्रकारचे मुद्रणदोष शिरले आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद असून तिजबद्दल आम्ही स्वतःच फार असंतुष्ट आहों. तथापि मुद्रणकार्यांतील आजकालच्या अनेक विशिष्ट अडचणी लक्ष्यात घेता, सुमारें १२०० पृष्ठें मजकूर इंग्रजी, मराठी, संस्कृत व गुजराती अशा चार भाषांत, आणि तोहि अनेक शास्त्रीय विषयांचें उद्घाटन करून आकडे, कोष्टकें, तळटीपा इत्यादि रूपानें विविध लहानमोठ्या टंकांनी छापून काढण्यांत घडलेले हे दोष ग्रंथपठनास व्यत्यय आणण्याइतके विपुल, दुर्लक्ष्य व अक्षम्य गणिले जाणार नाहींत, अशी आम्ही आशा बाळगितों. शिवाय ह्यांपैकी बरींच अशुद्धें अक्षर, काना, मात्रा, वेलाटी इत्यादि उडाल्यानें निर्माण झालीं आहेत, आणि तीं सुज्ञ वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येतील. मुद्रितें तपासण्यांत शक्य तितकी दक्षता बाळगूनहि हीं दोषस्थलें ग्रंथात राहिल्यामुळें, "यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥" असें आम्हांस मांजलपणें म्हणणें प्राप्त आहे। तरीपण ठळकपणें दृष्टोत्पत्तीस आलेली कित्येक अशुद्धें पुढें शुद्ध करून दिली आहेत.

—संपादक

शुद्धिपत्र

खंड १

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
vi	21	Capiital	Capital
xxxix	9	Shakarshet	Shankarshet
xl	7	forefeit	forfeit
xli	15	difficlut	difficult
xliii	18	*Durupun*	*Durpun*
lv	6	the	he
lvii	4	APRECIATIONS	APPRECIATIONS
lxi	28	asured	assured
lxiv	27	Shāstrt	Shāstri
१२४	५	गिरधरम ई	गिरिधरभाई
,,	१०	उसाहानें	उत्साहानें
१२५	१८	मूल,	मूल
,,	२०	पुनर्विवाह	पुनर्विवाह
१२८	२०	अंतर्धन	अंतर्धान
१३२	२	भ्रष्ठ	भ्रष्ट
१३५	३१	सन्मान्म सदस्य	सन्मान्य सदस्य
१४७	२०	मृत्युनें	मृत्यूनें

३९	१०	शार्प	कॉव्हर्नटन्
६५	५	शिरोभागी	शिरोभागी
६८	१६	विषेश	विशेष
७३	१६	ग्रंथकर्त्या	ग्रंथकर्त्या
७७	२१	मराराष्ट्राची	महाराष्ट्राची
७९	३४	याच्या	त्याच्या
१००	२०	म. ग. अवतार	म. ग. ई. अवतार
१०५	३३	उद्धत	उद्धृत
१०६	११	anthor	author
,,	१६	व्यकरणें	व्याकरणें
१०७	२४	खर्च्यून	खर्चून
१०८	२	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य
,,	१५	प्रमृतींच्या	प्रभृतींच्या

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१११	१०	काणे	कोण
,,	३४	Margrita	Margarita
११३	२	'मराठी...	'अर्वाचीन मराठी...
,,	३४	१८३५	१९३५
११७	३४	'लोकवादी'	'लोकहितवादी'
१३१	१३	फिरवूहि	फिरवूनहि
१४६	२६	परसहंस	परमहंस
१६०	३३	गाढे	गाढ
१८६	८	मदाराष्ट्र	महाराष्ट्र
२२७	९	वाङ्मयात	वाङ्मयांत

खंड २

३७	२०	धर्मप्रसिद्धिकरण	धर्मप्रसिद्धीकरण
48	26	(2)	(22)
५१	२२	कळ	कळा
७९	१६	उइल	उइलसन
,,	२१	बापतिस्मा	बापतिज्मा
90	27	of	or
123	9	our	one
148	4	inclinables	indeclinables
१४८	२५	समासनाम	समासनाम
१५१	१९	सपा	ल्यास
165	7	Hence	Hurree
२१८	३०	यत्राचेव	यंत्राचेव
२४१	१	बालव्यारकण	बालव्याकरण

खंड ३

३५०	६	फरेआयी	करेआयी
	२२	खापु. अतरा	बापु. चतरा
	,,	आकर्रा	चाकरी
	२३	राखरट	राबरट
	२४	शउशफरत	शउशक्करत
३५४	१०	फीधो	कीधो
387	22	Bombay Observer	Poona Observer

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
397	20	*'Hindu Caste'*	*'Indian Caste'*
413	1	(19) TO	(19) A LETTER TO
415	5	*	
	तळटीप		†1836 G. D. Vol 22/354, p. 90
४३६	१९	प्रणमेद्ध्वभूमौ	प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ
४३७	११	झीला	झाली
४४७	३१	दवे	देव
४५०	२१	त नु	तदनु
४५३	५	मारे	मोर
,,	१२	बा शास्त्रां	बाळशास्त्री
,,	१७	होतो	होते
४५४	६	ह	हे
,,	१४	शास्त्रचे	शास्त्रेचे
४५७	३०	1939	1839
५२३	३२	ऑलबार	ऑलेंबार
,,	३२	बाब	बाबे
५२४	६	प्राच्या	प्राच्य
५४८	२७	बाळशास्त्रयानीं	बाळशास्त्रयानीं
५४९-६०	१	(70) to (75)	(71) to (76)
,,	४	(७०) ते (७५)	(७१) ते (७६)
५५१	३०	बाराशेंची रक्कम	बाराशेंची करकम
५५२	३	मदनुशासनं	महानुशासनं
५५४	१४	बतहु	बहुत
५६०	२२	बलात्कारामुळें	बलात्कारामुळें
५६९	१०	मराहाष्ट्रामध्यें	महाराष्ट्रामध्यें

परिशिष्ट १

२९	३	निकाला	निकाल
,,	९	टप्पो	गोष्ट
३२	२५	ब्राह्मण्याची	ब्राह्मण्याची
३७	२२	मिल्टिरि	मिल्टरि
६८	६	दुष्ट	दुर्घट
९१	२२	बहुत	बहुत
,,	२६	बहुत करून	बहुत करून

Volume I

INTRODUCTORY SURVEY
OF
BIOGRAPHICAL
AND OTHER REFERENCES
DURING THE CENTURY
(1846–1946)

PRINTED BY
S. R. Sardesai, B. A., LL.B., N. S. V. Samarth Bharat Press,
41 Budhawar Peth, Poona 2
B. G. Dhavale, Karnatak Printing Press, Chira Bazar, Bombay No. 2
M. H. Patwardhan, Sangam Press, Ltd., 40/41 Wellesley Road,
Poona 1

PUBLISHED BY
G. G. Jambhekar, Lokashikshana-Karyalaya, 199/5 Sadashiv Peth,
Poona 2.

Volume II

Select Writings

English and Marathi

Volume III

Biographical Materials

With Notes

Appendices I–VI

Volume IV

Life and Times

(*in preparation*)

खंड १

उपोद्घात

अर्थात्

गेल्या शंभर वर्षांतील

चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

(१८४६-१९४६)

मुद्रक :

स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्एल्. बी., नवीन समर्थ विद्यालयाचा समर्थ भारत छापखाना, ४१ बुधवार पेठ, पुणें २

बा. ग. ढवळे, कर्नाटक मुद्रणालय, चिराबाजार, मुंबई २

मा. ह. पटवर्धन, संगम प्रेस, लि०, ४०/४१ वेलस्ली रोड, पुणें १

प्रकाशक :

ग. गं. आंबेकर, लोकशिक्षण-कार्यालय, १९९/५ सदाशिव पेठ, पुणें २

खंड २

इंग्रजी व मराठी

निवडक लेख

खंड ३

चरित्र-साहित्य

(सटीक)

परिशिष्टें १—६

खंड ४

चरित्र व काल

(संकल्पित)

VOLUME I

खंड १

ILLUSTRATIONS

चित्रानुक्रमणिका

(1) Hon'ble Mountstuart Elphinstone (1779–1859)
नामदार माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् (१७७९–१८५९)

(2) Chhatrapati Pratapsinha Maharaj (1793–1847)*
छत्रपति प्रतापसिंह महाराज (१७९३–१८४७)

(3) Sir Thomas Erskine Perry (1806–1882)†
सर टॉमस् अर्स्किन् पेरि (१८०६–१८८२)

(4) Rev. Dr. John Wilson (1804–1875)
रे॰ डॉ॰ जॉन् वुइल्सन् (१८०४–१८७५)

(5) Major Thomas Candy (1806–1877)
मेजर टॉमस् कँडी (१८०६–१८७७)

(6) Dr. John Harkness, M.A., LL.D. (1807?–1883)‡
डॉ॰ जॉन हार्कनेस्, एम्. ए., एल्एल्. डी. (१८०७?–१८८३)

(7) Shri. Jagannath Shankar Shet, J. P. (1803–1865)
श्री॰ जगन्नाथ शंकरशेट, जे.पी. (१८०३–१८६५)

(8) R. B. Janardan: Wasudeoji (1815–1894)
रा॰ ब॰ जनार्दन वासुदेवजी (१८१५–१८९४)

---

* भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणें, यांच्या कृपेनें (त्रैमासिक, वर्ष २२, अंक १. आषाढ १८६३).

† Copyright Photograph, by courtesy of the National Portrait Gallery, London, through Dr. H. N. Randle, Librarian, The Library, Commonwealth Relations Office, London.

‡ प्रस्तुत संगमर्मरी प्रतिमा सांप्रत मुंबईतील फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये ठेविलेली असून तिच्या खालील स्तंभावर पुढील मजकूर आढळतो :—

John Harkness, M.A., LL.D. (Edin.),
Principal, Elphinstone College, Bombay, 1862.
Executed by order, and at the expense of his pupils, assisted by the leading members of the Native Community, with the view of preserving among them the likeness of one whose public and private life has been honourably and endearingly the best association of their lives.

(9) R. B. Dadoba Pandurang (1814–1882)
रा० ब० दादोबा पांडुरंग (१८१४–१८८२)

(10) Mr. Naoroji Furdoonji (1817–1885)
श्री० नौरोजी फर्दुनजी (१८१७–१८८५)

(11) Dr. Bhau Dajee (1822–1874)
डॉ० भाऊ दाजी (१८२२–१८७४)

(12) R. B. Nana Moroji (1822–1895)
रा० ब० नाना मोरोजी (१८२२–१८९५)

(13) R. B. Prof. Kero Lakshman Chhatre (1824–1884)
रा० ब० प्रो० केरो लक्ष्मण छत्रे (१८२४–१८८४)

(14) M. M. Bapu Deo Shastri, C. I. E. (1821–1890)§
म० म० बापु देव शास्त्री, सी. आय्. ई. (१८२१–१८९०)

(15) The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastrie—
Dr. Dadabhai Naoroji, LL. D. (1825–1917)
प्रो० बाळशास्त्री याचे महाविख्यात शिष्य—
डॉ० दादाभाई नौरोजी (१८२५–१९१७)

1 Bombay Island *circa* 1856
१८५६ सुमाराची मुंबई

2 Back Bay : चौपाटी

3 Ball Gungadhur Shastree returns his thanks to the Hon'ble Governor in Council on being nominated 'Justice of the Peace' (19th October 1840)
ना० गव्हर्नर इन् काउन्सिल यांनी बाळ गंगाधर शास्त्री यांस 'जस्टिस् ऑफ् दि पीस' नेमिल्या बद्दलचें त्यांचें आभारप्रदर्शन (ता. १९ ऑक्टोबर १८४०)

4 "The Noblest Epitaph to His Memory!" A Tribute to the Late Ball Gungadhur Shastree, Esq., by the Hon'ble Sir T. E. Perry, Knight

5 Dr. Dadabhai Naoroji's Memorable Tribute to his Guru after the lapse of 63 years!
डॉ० दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या गुरुवर्यांसंबंधी ६३ वर्षांनंतर काढलेले संस्मरणीय प्रशंसोद्गार!

---

§ By courtesy of M. M. Narayan Shastri Khiste, Principal, Government Sanskrit College, Benares.

BOMBAY ISLAND *CIRCA* 1536

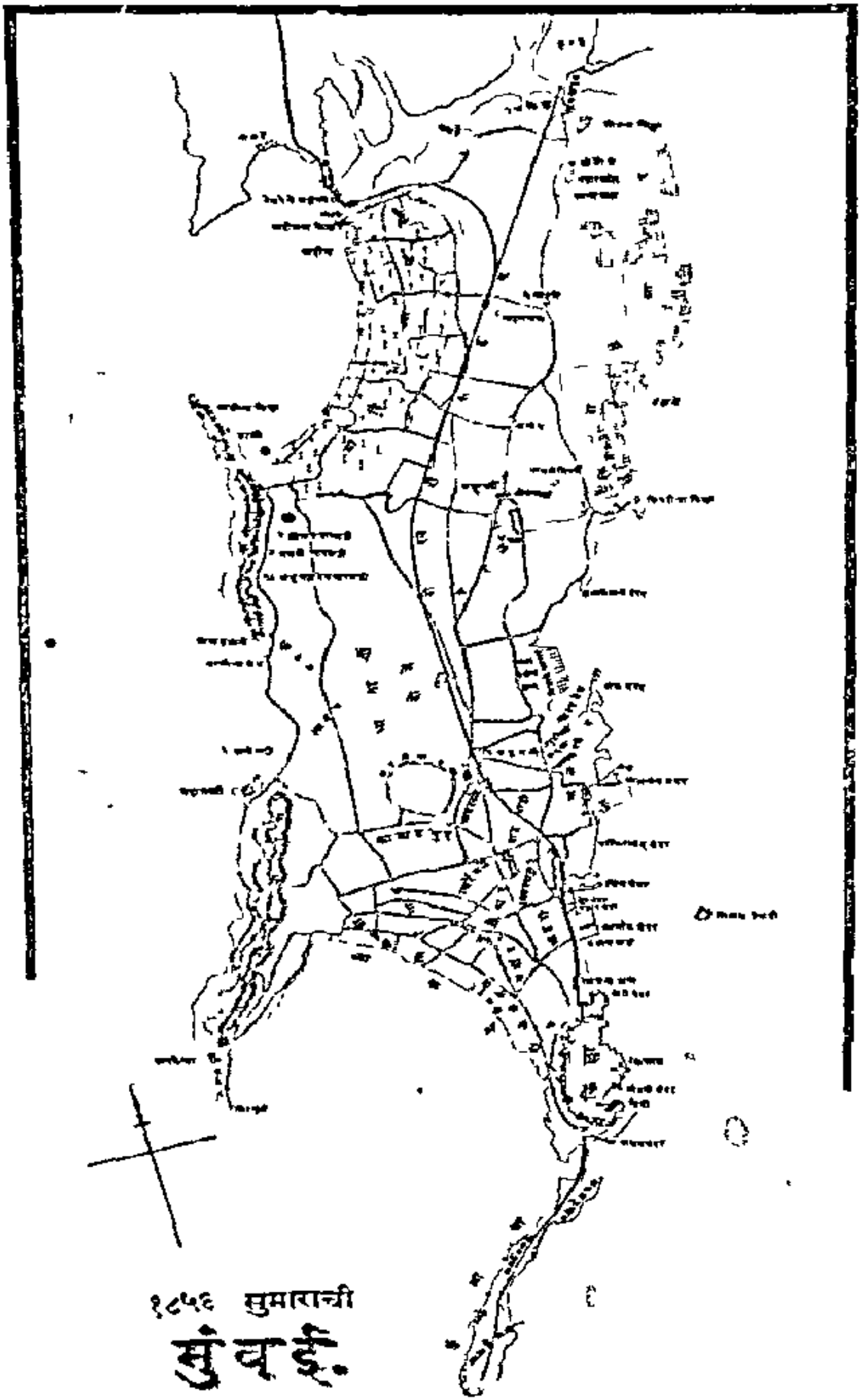

१८५६ सुमाराची

मुंबई.

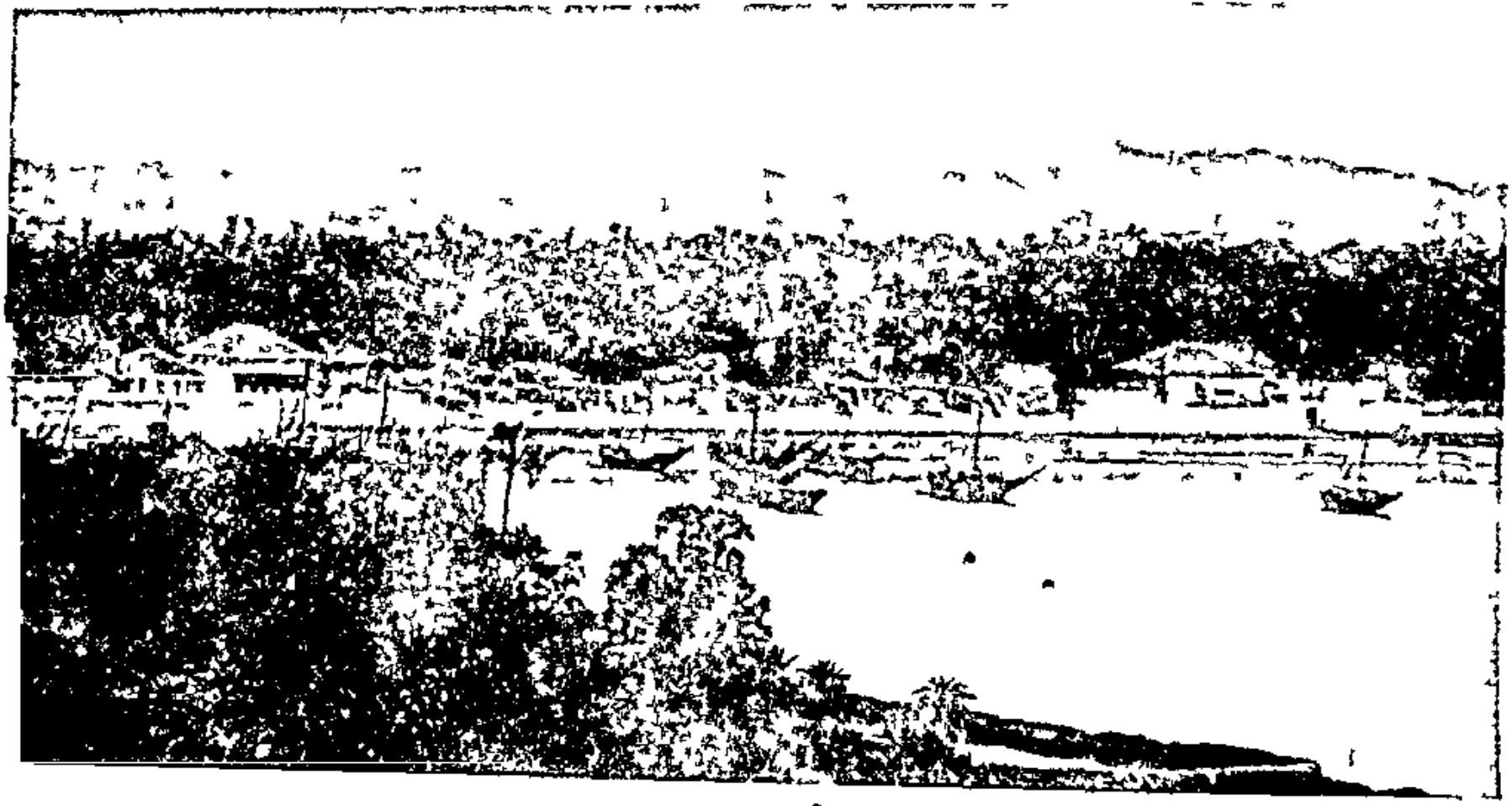

BACK BAY चौपाटी

(1)
HON'BLE MOUNTSTUART ELPHINSTONE
(1779–1859)

नामदार माउंटस्टुअर्ट एलिफिन्स्टन्
(१७७९–१८५९)

(2)
CHHATRAPATI PRATAPSINHA MAHARAJ
(1793–1847)

छत्रपति प्रतापसिंह महाराज
(१७९३–१८४७)

"The Noblest Epitaph to His Memory!"

A TRIBUTE TO THE LATE BAL GUNGADHUR SHASTREE, Esq.

BY THE HON'BLE SIR T. E. PERRY, KNIGHT

Puisne Justice of the Supreme Court of Bombay

*In the course of his charge to the Grand Jury,** on Monday *Sir E. Perry*, in alluding to the power of the Native Gentlemen to diffuse correct views and diminish crime among their fellow-countrymen, and the consequent advantage of employing educated and enlightened Natives, *paid the following eloquent and just tribute to the late Bal Gungadhur Shastree.* His family and friends might well engrave the Honorable Judge's words upon the cenotaph of the deceased as *the noblest epitaph to his memory*:—

"It is not the European in high station, with favours to distribute or commands to bestow, that, speaking with authority, can efficiently read Natives a lecture on morality, or attempt to enlighten their minds, to dispel the ignorance from which so much crime flows, and win them over to an ameliorated course of conduct—No—this task, to be successful, must be undertaken by parties, to whom the Natives can not only look up with reverence and awe, but with whom also they can sympathise, and whom they can regard with love;—in a word, by those among the Natives themselves whose superior education, morality, and station place them in a position to influence their countrymen.

---

*The following Gentlemen constituted the Grand Jury —

Metcalf Larkin, Esq.; James Wright, Esq; John Harkness, Esq., Thomas Bloyde Molyneux, Esq.; Gideon Coloquhoun, Esq George Turner, Esq., Thomas Desrman, Esq., Archibald Smart, Esq; James Foreman Wingate, Esq.; Jonathan Duncan Inverarity, Esq., William

Esq.; Verjeevundas Madhowdass, Esq., Crustnath Narronjee, Esq.; Mirza Ally Mahomed Khan Soostry, Esq., Muncherjee Pestonjee, Esq.

—*Editor*

"And in reference to this point, *I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which your body and the whole Community has sustained* since our last sessions, *in the death of the late Bal Gungadhur Shastree. To the wide range of information and the enlightened mor ditu resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic;— and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bal Shastree.*†

"I had no intention of alluding to this subject; but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen, and diffusing sounder notions among them, and missing from among them one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which, I feel assured, you will sympathise with me."

—*The Bombay Courier*, July 10, 1846

(3)
SIR THOMAS ERSKINE PERRY
(1806-1892)

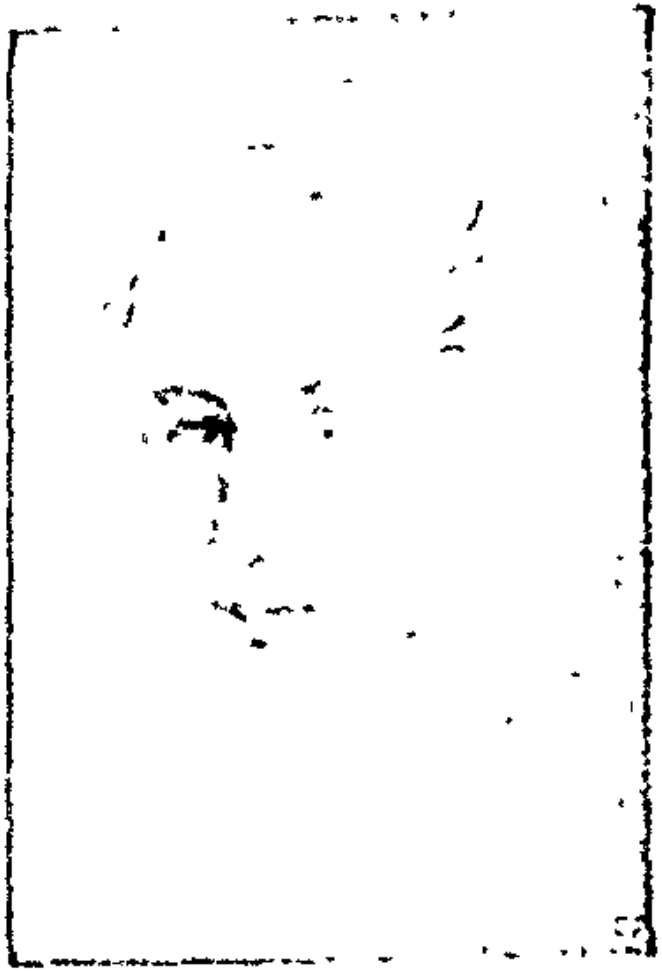

(4)
REV. DR. JOHN W[illegible]N
(1804-1875)

(5)
MAJOR THOMAS CANDY
(1806-1877)

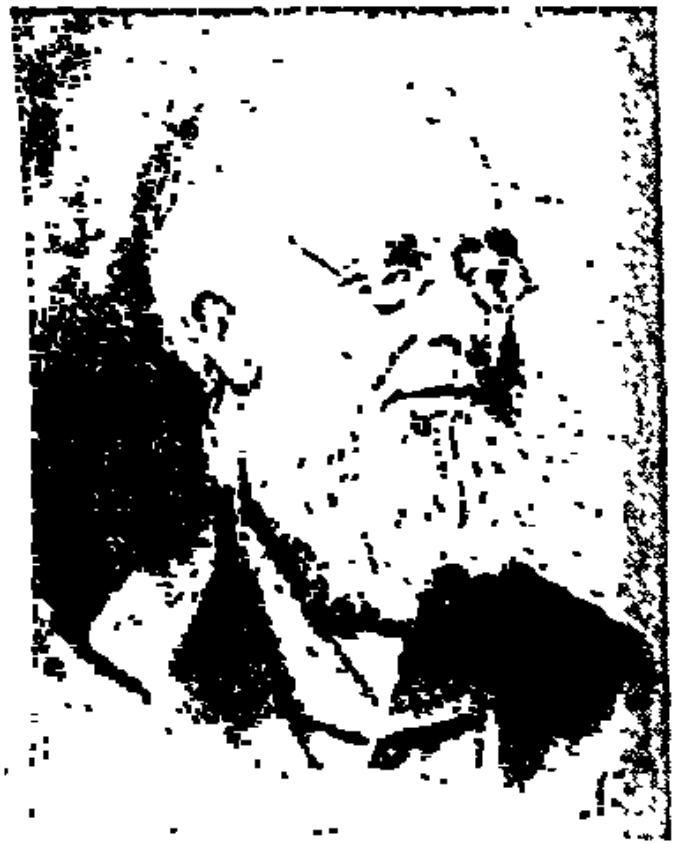

मेजर टॉमस् कैंडी
(१८०६-१८७७)

(6)
DR. JOHN HARKNESS, MA., LL. D.
(1807?-1883)

डॉ. जॉन हार्कनेस, एम् ए., एल्एल्. डी
(१८०७?-१८८३)

(7)

SHRI. JAGANNATH SHANKAR SHET, J. P.
(1803-1865)

श्री. जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी.
(१८०३-१८६५)

(8)

R. B JANARDAN WASUDEOJI
(1810 ?-1894)

रा. ब. जनार्दन वासुदेवजी
(१८१० ?-१८९४)

(9)
R. B. DADOBA PANDURANG
(1814–1882)

रा. ब. दादोबा पांडुरंग
(१८१४–१८८२)

(10)
MR. NAOROJI FURDOONJI
(1817–1885)

श्री. नौरोजी फर्दुनजी
(१८१७–१८८५)

(11)

DR. BHAU DAJI

(1822-1874)

(12)

R. B. NANA MOROJI

(1822-1895)

रा. ब. नाना मोरोजी

(१८२२-१८९५)

(13)

R. B. PROF. KERO LAKSHMAN CHHATRE
(1824-1884)

रा. ब. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे
(१८२४-१८८४)

(14)

M. M. BAPU DEO SHASTRI, C. I. E.
(1821-1890)

म. म. बापू देव शास्त्री, सी. आय् ई
(१८२१-१८९०)

The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastree
DR. DADABHAI NAOROJI, LL. D.,
(1825-1917)

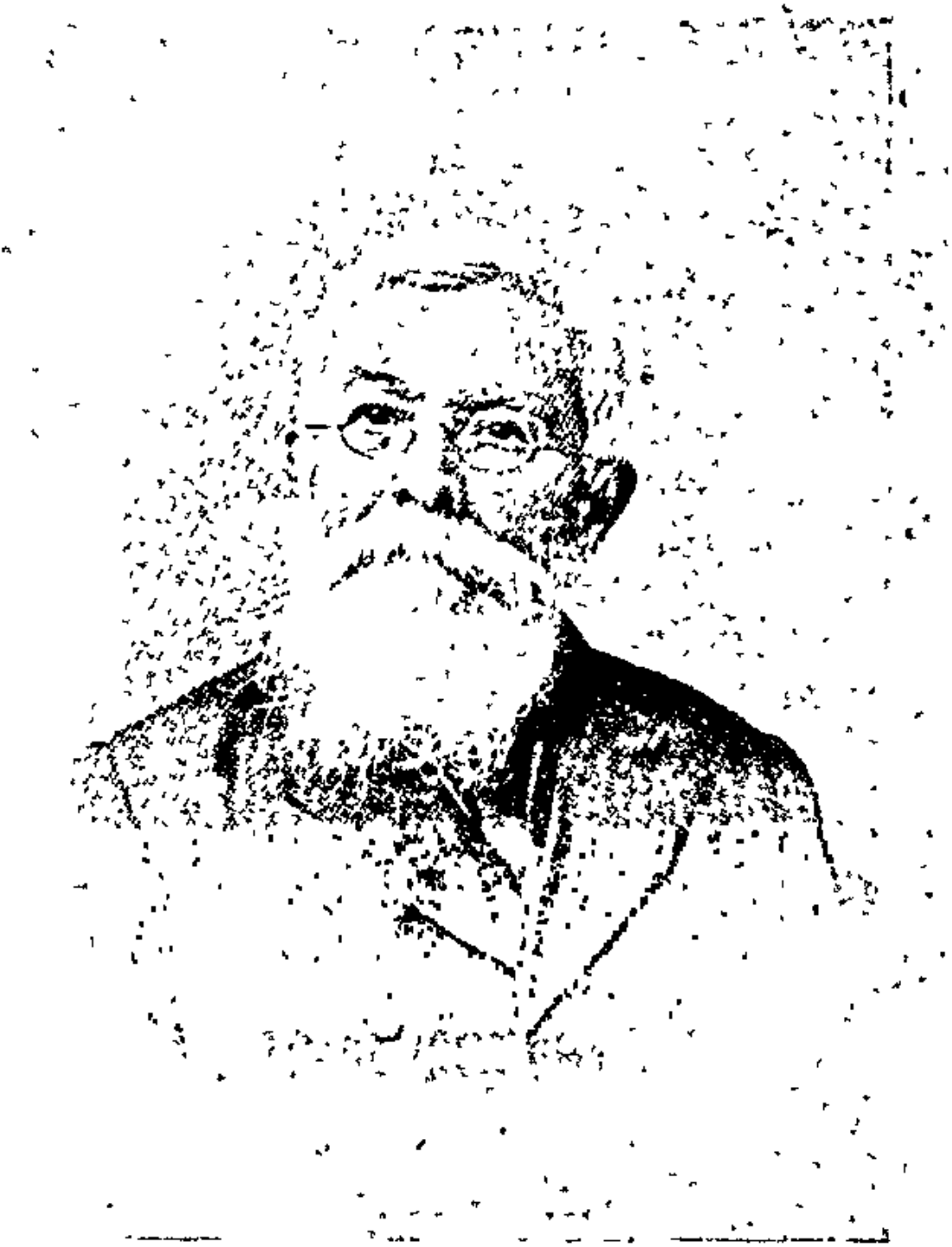

श्री बाळशास्त्री यांचे महाविख्यात शिष्य
डॉ दादाभाई नौरोजी, एल्एल्. डी
(१८२५-१९१७)

उपोद्घात

कै० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

विषयानुक्रमणिका

आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य "उपेक्षित मानकरी" १

उपेक्षेचें कारण : दीर्घ कालावधि व इतिहास चरित्र-लेखनाविषयी आपली घोर अनास्था २

कै. बाळशास्त्र्यांचें चरित्र त्यांचे स्नेही व शिष्य यांजकडून कसें लिहिलें गेलें नाहीं ? ३

कै. बाळशास्त्र्यांच्या प्रत्यक्ष परिचितांपैकीं रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र ५

सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या बरेच पुढें असून कै. बाळशास्त्र्यांविषयीं माहिती व आदर त्यांच्यामध्येंच अधिक ७

तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसहि कै. बाळशास्त्र्यांची थोरवी यथार्थ प्रकट करता आलेली नाहीं. उदा० 'कविचरित्र' व 'मुंबईचें वर्णन' ८

रा. जनार्दन रामचंद्रजी यांचें 'कविचरित्र' "

रा. गोविंद नारायण यांचें 'मुंबईचें वर्णन' १०

तत्कालीन मराठी लेखकांची सूक्ष्मता "

कै. बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता यासंबंधीं पुणेकरांचें अज्ञान विशेष : 'ज्ञानप्रकाश-' १३

रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ 'लोकहितवादी' १४

वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर १५

'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश'-कर्ते रा. र. मा. गोडबोले १७

'निबंधमाला'-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर १८

'माला'-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर २२
न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे २४
'मराठा'-'केसरी'-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक २७
'केसरी'-'सुधारक'-कार रा. गोपाळ गणेश आगरकर २९
'भारतीय ज्योतिःशास्त्र'-कार रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित ३०
कै. बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधीं मुंबईकरांचें ज्ञान व आदर विशेष : ३२
'राजप्रकरणीं ऋषि'-रा. नारायण महादेव परमानंद ,,
न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर ३५
डॉ. दादाभाई नौरोजी ३६
रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत 'कै. वा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' १८९२ : ३७
लेखनकार्यांतील अडचणी ,,
प्रस्तुत चरित्राचें महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य ३८
'चरित्रप्रबंधांतील न्यूनता व दोष ४०
१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक टळक लेख ५०
'बालबोध'-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक ,,
'मुमुक्षु'-कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर व 'दादोबांचें आत्मचरित्र' ५२
प्रो. द. वा. पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ५७
रा. ब. काशिनाथ नारायण साने ६५
रा. मोनेकृत 'मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार' ६८
डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' ६८
रा. गं. दे. खानोलकर यांचे 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक' ७२
रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा 'प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर' यांजवरील चरित्रलेख ७५

रा. पाध्ये व रा. टिकेकर यांचा 'आजकालचा महाराष्ट्र' ७६
के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं ठिकठिकाणचे महत्त्वाचे उल्लेख : ७७
'विविधज्ञानविस्तार' व 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका'— रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे ७८ "
'कैलासवासी भाऊ महाजन' व रा. रा. भि. गुंजीकर (!) ७९
आद्य मराठी नियतकालिकें व रा. नी. ब. भवाळकर ८२
रा. रा. भि. जोशी यांची 'मराठी भाषेची घटना' ८४
रा. ग. र. दंडवते यांचें 'संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय' ८५
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत 'मराठी भाषा : उद्गम व विकास' ८७
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचें 'अर्वाचीन मराठी' ९३
रा. वि. पां. नेने यांचें 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' १०१
(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' "
(२) प्रो. द. वा. पोतदार यांचें 'मराठी इतिहाससंशोधन' १०६
(३) रा. रा. गो. कानडे यांची 'मराठी नियतकालिकें' १०९
रा. वि. सी. सरदे यांचें 'मराठी साहित्यसमालोचन' ११०
रा. गं. बा. सरदार, एम्. ए. यांचे दोन ग्रंथ : ११३
(१) 'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' (१९३७) "
(२) 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी' (१९४१) ११४
प्रो. शं. गो. तुळपुळे यांचे 'मराठी निबंधकार' ११६
प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचें 'अर्वाचीन गद्य' ११८
प्रि. गो. रा. पराजपे यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास' ११९
रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी केलेले कै. बाळशास्त्रिविषयक उल्लेख १२२
रा. न. चिं. केळकरकृत 'लो. टिळक यांचें चरित्र' १२९
" " 'केसरीचा ज्युबिली अंक' (१९३१) १३८
रा. न. र. फाटककृत 'म्हा. मू. रानडे यांचें चरित्र' १४४

'विविधवृत्त' व 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' १५०
रा. गो. दा. पाणतरे यांचा 'दर्पण'-परिचय १५२
प्रो. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांचा 'किर्लोस्कर' मासिकांतील लेख १५४
रा. श. द. जावडेकर यांचें 'आधुनिक भारत' १५६
रा. रा. गो. कानडे याचा 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' १५८
'केसरी'-कार रा. वा. कृ. भावे याचा 'शीघ्रसाहित्यादर्श' १६२
'इतिहासाचार्य' वि. का. रा. राजवाडे यांचें कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं ऐतिहासिक ज्ञान १६७
'धन्वंतरी'ची 'वाङ्मयसमीक्षा' व कै. बाळशास्त्री जांभेकर १८७
रा. पु. पां. गोखले यांची 'सागरकारांशीं ओळख' २०१
प्रो. म. वि. फाटककृत 'मराठी निबंध' २०३
समारोप २०५

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

रा. वि. कृ. जोशी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे याचा 'दर्पण संग्रह' २०९
विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांचा 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश' (इ. स. १८१८-१९४५) २२२
रा. य. रा. दाते व रा. चिं. ग. कर्वे यांचा 'सुलभ विश्वकोश' २२६

उपोद्घात

के० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

"नामूलं लिख्यते किंचित्।"

आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य "उपेक्षित मानकरी"

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत महाराष्ट्रदेशांत आंग्ल सत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून आजपर्यंत आपल्या लोकोत्तर गुणसमुच्चयानें व बहुविध कर्तृत्वानें ज्या कांहीं थोड्या व्यक्तींनी अजरामर कीर्ति मिळविली त्यांच्या मालिकेंत के. आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अनेकदृष्ट्या अग्रगण्य होत यांत शंका नाहीं. या संस्मरणीय पुरुषास कालवश होऊन शंभर वर्षें नुकतींच पूर्ण झालीं; आणि हा प्रसंग साधून प्रथम इंग्रजी कालगणनेप्रमाणें मुंबईस ता. १७ मे १९४६ रोजीं, आणि त्यानंतर एतद्देशीय संप्रदायाप्रमाणें व म्हणून अधिक औचित्यानें पुण्यास व इतरत्र शके १८६८ वैशाख वद्य सप्तमीस–म्हणजे ता. २३ मे १९४६ रोजीं, त्यांचें शतसांवत्सरिक पुण्यस्मरण कमेंबसें केलें गेलें, हें आतां सर्वश्रुत झालेंच आहे. "कमेंबसें" म्हणण्याचें कारण उघडच आहे की, महाराष्ट्राच्या लाखों वसतीच्या पुणें-मुंबई-सारख्या केंद्रांतहि ह्या अद्वितीय उत्सवप्रसंगीं शेंपन्नासाहून अधिक महाराष्ट्रीय बांधवांना उपस्थित होण्याइतकें त्या महापुरुषाचें महत्त्व वाटलें नाहीं, अथवा एकदोन सामान्य भाषणांनीं घटका दोन घटका वेळ मारून नेण्यापलीकडे आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या आद्य "उपेक्षित मानकऱ्या"चे एवाद्या योग्य मार्गानें चिरंतन स्मरणाचें स्मारक उभारण्याची कोणासहि तिळमात्र आवश्यकता भासली नाहीं! प्रस्तुत प्रसंगाला "अद्वितीय" असेंहि आम्ही मुद्दाच संबोधितों. कारण, अशा प्रकारचा स्मृतिदिन शंभर वर्षांनीं महाराष्ट्रांत प्रथमतःच आलेला होता–दुसऱ्या कोणत्याहि थोर आधुनिक महाराष्ट्रीयाला मृत होऊन आजपर्यंत शंभर वर्षें झालेलीं नाहींत–इतकेंच नव्हे, तर शंभर वर्षांनंतरहि ज्याचें पुण्यस्मरण महाराष्ट्रानें कृतज्ञतापूर्वक करावें असा हा लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला, परंतु सांप्रतकाळीं जयन्ती म्हणजे काय व पुण्यतिथि म्हणजे काय, आणि त्यांसंबंधींचीं आपलीं जुनीं परंपरा कशा प्रकारचीं आहेत ह्यांतील तारतम्यच आपणांस कळेनासें झालें आहे! रामकृष्णादि अवतारांच्या जन्मतिथीस जो धार्मिक उत्सव करितात त्यास जयन्ती म्हणतात, आणि अशांची पुण्यतिथि होत नसते. पुण्यतिथि साधुसंतांच्या मृत्युतिथीस पाळण्याचा जुना संप्रदाय आहे, आणि गेल्या शतकांतच

आपण लौकिकदृष्ट्या विशेष संस्मरणीय अशा थोर पुरुषाच्याहि पुण्यतिथि पाळण्याचा प्रघात थोडाबहुत पाडला आहे. तदनुसार रानडे, टिळक प्रभृति अग्रगण्य महाजनांचें पुण्यस्मरण सार्वजनिक रीत्या प्रतिवर्षी कोठें कोठें होत असते ते उचितच होय परंतु नवसाहित्यिकांच्या उत्साहानुसार जसे साहित्यवीरांचे त्रिशतक नवे नवे सार्धिक स्मृतिदिन अलीकडे रूढ करण्यांत येत आहेत, तसेंच आजकाल व्यक्तिमाहात्म्यास मलतेंच वळण लागून त्यास व्यक्तिपूजेचें स्वरूप येत चालल्यामुळें, जणूं काय श्रीशिवाजीमहाराजांचा नवावतारच कल्पून, प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य संपादण्याच्याहि पूर्वी, तथाकथित स्वातंत्र्यवीराचे जयन्युत्सव त्यांच्या हयातीतच प्रचलित केले जात आहेत ! अर्थात् आजकालच्या सर्वसामान्य शिक्षितांच तारतम्य जेथें अशा प्रकारचें आहे, आणि जेथें कै. बाळशास्त्री जांभेकर याच्यासारख्या नवयुगप्रवर्तकाची खरी योग्यता व असाधारण थोरवी चांगल्या चांगल्या साहित्याचार्यांच्या व 'प्राध्यापकां'च्याहि ध्यानीं आलेली नाहीं, तेथें त्या पुरुषाच्या शतसांवत्सरिक पुण्यतिथीस केवळ मूठभर लोक जमावे आणि त्याच्यासबधीं विशेषप्रकारें आदर किंवा अगत्य दृष्टीस पड़ नये यात नवल तें काय ?

उपेक्षेचें कारण : दीर्घ कालावधि व इतिहास-चरित्र-लेखनाविषयीं आपली घोर अनास्था

तथापि येथें हीहि गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, एक शतकाचा कालावधि हा राष्ट्रेतिहासाच्या दृष्टीनेंसुद्धां लहानसान नव्हे. गेल्या अवघ्या शभर वर्षांत फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, रशिया, जपान, अमेरिका इत्यादि राष्ट्रामध्यें घडून आलेल्या विलक्षण स्थित्यंतरांकडे पाहिलें असतां हें सहज दिसून येईल. मग एका शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या एखाद्या थोर पुरुषाच्या जीवनचरित्राच्या दृष्टीनें हा चार पिढ्यांचा काल बराच पुरातन व प्रदीर्घ समजला गेल्यास त्यात विशेष आश्चर्य कसलें ? "१८५७ सालचें बंड" म्हणून विख्यात असलेली ऐतिहासिक घटना अतिशय जुनी समजून आधुनिक हिंदुस्थानातील स्थित्यंतराचा विचार करीत असता आपण तिचा एक स्वतंत्र कालखंड कल्पीत असतों, आणि त्या काळात चमकलेल्या अतुलपराक्रमी लक्ष्मीबाई झाशीकरिणीचें "ऐतिहासिक" स्वारस्य म्हणून पवाडे गातों परंतु तीहि जन्मास येण्यापूर्वी सुमारें बोसपचवीस वर्षे ज्याचा जन्म झाला, आणि १८५७ च्याहि पूर्वी दहा वर्षे ज्यांनीं आपलें लोकोपकारक उज्ज्वल जीवनचरित्र संपविलें, त्या पुरातन "बालबृहस्पति" बाळशास्त्र्याचें असामान्य कर्तृत्व व महानुभावित्व ह्यासबधीं आपलें आजकाल इतकें गाढ अज्ञान असावें हें केवळ क्षम्य नसलें तरी थोडेंबहुत अपरिहार्य नव्हे काय ? शिवाय जुनीं ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साधनें जतन करून ठेवणें आणि त्यांच्या आधारें आपल्या देशाचा इतिहास किंवा आपल्यातील थोर पुरुषांची चरित्रें लिहिणें अथवा अशांचीं योग्य स्मारकें उभारणें इत्यादि गोष्टींसबधींची आपली घोर अनास्था सर्वप्रसिद्ध असून गेल्या पन्नाससाठ वर्षांतच त्यासबधींचें थोडेंबहुत कुतूहल व महत्त्व आपल्याला वाटू लागलें आहे अर्थात् शभर वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या ह्या महापुरुषाविषयीं सांप्रत आपणास विशेष माहिती असू नये ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय असली तरी ती तितकीच आश्चर्यकारक मानण्याचें कारण नाहीं.

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र त्यांचे स्नेही व शिष्य यांजकडून कसें लिहिलें गेलें नाहीं ?

तरीसुद्धां कै. आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे जर इतके अनन्यसाधारण व संस्मरणीय पुरुष होऊन गेले तर त्यांचें एखादें बऱ्यापैकी विश्वसनीय चरित्र त्यांच्या कोण्याएका स्नेह्यासोबत्यानें किंवा सच्छिष्यानें त्या काळीं कसें लिहिलें नाहीं ह्याचें थोडेतरी आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं, आणि ह्या प्रश्नाचा कांहीं उलगडा झाला पाहिजे असें आपल्या मनाला वाटतें. ह्या दृष्टीनें त्या काळची एकंदर परिस्थिति लक्ष्यांत घेणें अवश्य आहे. कै. बाळशास्त्र्यांच्या व त्यांच्या पुढील पिढींतहि मुबईंत इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची संख्या जरी अगदींच लहान नव्हती, तरी त्यांत बहुसंख्य असे प्रभु, सारस्वत व पारशी हेच होते—दक्षिणी ब्राह्मण मंडळी अगदीं कमी. त्यांचा भरणा मुख्यत्वें पुण्यामध्ये, आणि पुणें हे त्या काळीं वेदशास्त्रविशेषेंकरूनच अधिक प्रसिद्ध होतें. इंग्रजी विद्येची तेथील प्रगति व आधुनिक सुधारणा बाळशास्त्र्यांच्या कालानंतरची आहे शिवाय मुंबई हीच बाळशास्त्र्यांची खरी कर्मभूमि; आणि त्या काळांत आगगाडी, तारायंत्र इत्यादि दळणवळणाचीं सुलभ साधनें अद्यापि उपलब्ध झालेलीं नसल्यामुळें मुंबईबाहेरचे हे भाग थोडेबहुत तुटकच असावयाचे. त्यातून बाळशास्त्री हे प्राचीन संस्कृत विद्येपेक्षांहि पाश्चात्त्य भाषा व शास्त्रविद्या ह्यांमध्यें अधिक प्रवीण असून आधुनिक विचाराचे तरुण सद्गृहस्थ असल्यामुळें पुण्यांतील वे. शा. सं. मोरशास्त्री साठे प्रभृति तत्कालीन महापंडितांनाहि त्यांची विद्वत्ता व योग्यता जरी विदित असली, तरी आंग्लविद्याशिक्षितांनाच ती अधिक यथार्थतेनें अजमावतां येणें शक्य होतें. तसेंच मुंबईकरांसारखा पुणेकरांचा बाळशास्त्र्यांशीं निकट संबंधहि नव्हता. ह्यास्तव प्रत्यक्ष परिचितांपैकी कोणी त्यांचें चरित्र लिहिण्यास पात्र असतील तर ते मुबईंकरच होत. त्याच्यामध्येहि पारशी मंडळीपेक्षां साहजिकच हिंदु बांधवांकडून चरित्रलेखनाची अधिक अपेक्षा केली जाणार. परंतु पूर्वोक्त हिंदु ज्ञातींत इंग्रजी चांगलें लिहितांवाचतां येणारे मुंबापुरस्थ गृहस्थ त्यामध्यें बरेच असले तरी शास्त्रीबोवांची खरी योग्यता जाणणारे विद्वान् किती आणि त्यातून पुनः ती ग्रंथरूपानें पटवून देण्यासारखे किती, हें पाहिलें पाहिजे. त्याच्या सहाध्यायांपैकीं न्या. रा. ब. जनार्दन वासुदेवजी, रा. ब. मोरोबा कान्होबा व रा. ब. दादोबा पांडुरंग, आणि शिष्यवर्गापैकीं रा. ब. नाना मोरोजी, रा. ब. राम बाळकृष्ण, सरदार विनायकराव वासुदेवजी, रा. रा. नारायण दिनानाथजी, डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग इत्यादि तत्कालीन नामांकित मंडळींना त्यांची असाधारण थोरवी चांगली विदित होती; आणि त्यांच्यापैकीं कोणी मनावर घेते तर सन १८६० च्या पूर्वीच कै. बाळशास्त्र्यांचें एखादें चरित्र प्रसिद्ध होणें अशक्य नव्हतें. परंतु ह्यांपैकीं प्रायः सर्वजण मोठमोठ्या सरकारी नोकऱ्या करूनच थकले! शिवाय हे सगळे ज्ञाते होते म्हणून त्यांच्याकडून ग्रंथलेखन झालेंच पाहिजे होतें असें थोडेंच आहे? तसें पाहिल्यास ह्या मंडळींची प्रवृत्ति लेखनापेक्षां वाचनाकडेच अधिक. शिवाय त्यांना ग्रंथरचनेस लागणारें मनःस्वास्थ्य, मनःस्वातंत्र्य व कालानुकूल्य फारसें लाभणें कठीण. त्यातून तो मराठी गद्यलेखनाचा प्रारंभकाल असल्यामुळें त्यांच्याकडून अशाप्रकारचें स्वभाषेत लेखन

होणेंहि प्राय दुर्घटच. रा. ब. दादोबा पांडुरंग हे ह्याविषयीं अपवाद समजणेंच अधिक विहित, आणि त्यानींच कै. बाळशास्त्री यांचें स्वतन्त्र चरित्र लिहिलेलें नसल तरी 'आत्मचरित्रा'त त्याच्यासबधीं निदान काहीं महत्त्वाची माहिती दिली आहे समकालीन दिवगत थोर पुरुषाचें चरित्र लिहिण्याच्या मार्गांत इतरहि काही अडचणी सभवतात. मूळ विश्वसनीय साधनें मिळविणें जसें कठीण असतें, तशीं तीं सर्वांनाच हस्तगत करतां येतात असें नाहीं. तीं मिळविण्यासाठीं रोकाम्डे खेटे घालावे लागतात, आणि हा प्रश्न परस्पर विश्वासाचा व सुस्वभावाचाहि असतो. शिवाय चरित्रनायक जेथें अगदीं अलीकडील किंवा चालू पिढींतील असून त्याची योग्यता असामान्य असते, तेथें आपल्या लेखनापासून त्याच्या कीर्तीस कांहीं बाध येईल की काय अशी जबाबदार लेखकास थोडीबहुत हुरहुर वाटते; आणि जर चरित्रनायकासबधीं एकंदरीनें मनात आदर असूनहि लेखकाचीं राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मतें त्याच्या मतापेक्षा बरींच भिन्न असतील, तर त्याला त्याचें यथार्थ मूल्यमापन करणेंहि बरेंच कठीण पडतें. त्याचप्रमाणें समाजात लेखकाला विशिष्ट मानाचें स्थान जेथें प्राप्त झालेलें असतें, तेथें आपली लेखनकृति लोकादरास कितपत पात्र होईल ह्याविषयींहि त्यास थोडीबहुत चिंता वाटणें साहजिक आहे. कदाचित् ह्याच कारणास्तव रा ब. दादोबा पांडुरंग यानीं कै बाळशास्त्र्याचें चरित्र हातीं घेतलें नसेल, आणि स्वत चें 'आत्मचरित्र' दि शेवटपर्यंत पोंचविण्याचा उत्साह त्यास राहिला नसेल त्याच्याव्यतिरिक्त वर ज्या अनेक सद्गृहस्थाचा नामनिर्देश केला ते अन्य रीतीनें पूर्वीच प्रसिद्ध असल्यामुळें चरित्रलेखक म्हणून आपली अधिक ख्याति व्हावी किंवा होऊ शकेल असेहि त्यास कधीं वाटलें नसेल मग बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनतर बीसपचवीस वर्षें एकदा निघून गेल्यावर इतका सर्व खटाटोप निष्कारण करणार कोण, आणि इतकें अगत्य तरी कोणाला? अर्थात् ही मीमासा सर्वथा बरोबर असो वा नसो, बाळशास्त्र्याच्या पूर्वोक्त कोणा सहाध्यायाकडून किंवा शिष्याकडून त्यांचें चरित्र लिहिलें गेलें नाहीं, ही वस्तुस्थिति स्पष्ट आहे.

तत्कालीन विख्यात पारशी मडळीपैकी प्रो नौरोजी फर्दुनजी व प्रो. दादाभाई नौरोजी यास कै बाळशास्त्र्याचें सर्वांगीण चरित्र जरी लिहिता आलें नसतें तरी त्यांचें व्यक्तिमत्त्व व कार्य निबधद्वारा प्रकट करणें शक्य होतें ह्यापैकीं पहिले गृहस्थ रा. बाळशास्त्री. मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना त्यांच्या इग्रजी शाळेंत विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट झाले, आणि पुढें एल्फिन्स्टन् कॉलेज सुरू झाल्यानंतर कित्येक वर्षें त्याच्याबरोबर दुय्यम असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून त्यांनीं काम केलें इतकेंच काय, पण बाळशास्त्र्यांच्या 'दिग्दर्शन' मासिकाप्रमाणें त्यांनीहि 'विद्यासागर' ह्या नांवाचें पहिलें गुजराती मासिक त्याच वर्षी—सन १८४० मध्यें—चालू केलें तसेच बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणा'च्या सुधारणावादी परंपरेस अनुसरून 'रास्त गोफ्तार' नांवाचें तरुण पारशी समाजाचें साप्ताहिक सुमारमहि सन १८५२ मध्यें काढण-या मडळींत ते होते. अर्थात् कै० बाळशास्त्र्यांच्या इतपरिचयामुळें व त्यांचें एकंदर सार्वजनिक चरित्र त्यांनीं प्रौढदशेत प्रत्यक्ष पाहिलें असल्यामुळें तरुण दादाभाईंच्यापेक्षाहि एका दृष्टीनें हें काम प्रो नौरोजी यांच्या हातून अधिक चागल्या रीतीनें पार पडलें शक्य होतें तथापि हें जरी त्यांच्याकडून घडलें नाहीं, तरी सन १८९३

मध्यें त्यांच्या 'रास्त गोफ्तार' पत्रांत एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील एका माजी पारशी विद्यार्थ्यानें बाबु हरिश्चंद्र नामक विख्यात बंगाली वृत्तपत्रकारावर लिहिलेल्या इंग्रजी पुस्तकाचें जें विस्तृत व खरपूस संपादकीय परीक्षण करण्यांत आलें होतें त्यात बाळशास्त्र्यांच्या असाधारण योग्यतेसंबंधींचा मार्मिक अभिप्राय थोडक्यांत प्रकट झालेला असून तो वाचनीय आहे. मुंबई इलाख्यांत अलीकडील काळांत वेगवेगळ्या क्षेत्रांत कोण कोण नामांकित व्यक्ति चमकल्या हें सांगतांना, त्या मालिकेंत कै. बाळशास्त्र्यांनाच अग्रपूजेचा मान देऊन त्यानंतर लगलीच तत्कालीन अग्रेसर पुरुष डॉ. भाऊ दाजी यांचा ज्या शब्दांत त्यांनीं प्रशंसा केली आहे ती पाहण्यासारखी आहे. हे दुसरे विद्वान् व थोर गृहस्थ बाबु हरिश्चंद्राच्या अगदीं तोडीचे असून बाळशास्त्री हे तर त्याच्याहिपेक्षां मोठे, असा सुंदर कोटिक्रम तेथें केला आहे! 'रास्त गोफ्तार' मधील प्रस्तुत परीक्षणाचा एवढाच भाग आम्हीं अवलोकनार्थ शेवटीं परिशिष्टांत उद्धृत केला आहे,* आणि त्यावरून इतर तत्कालीन प्रसिद्ध व्यक्तींचेहि मूल्यमापन अप्रत्यक्षपणें झाल्याचें आढळतें. त्या समयीं रा. ब. दादोबाचें वय सुमारें ५० असून डॉ. भाऊ दाजींचें ४० व प्रो. दादाभाईंचे ३७ होतें, हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. असो. प्रो. दादाभाई हे बाळशास्त्र्यांचे गणितांतील सच्छिष्य असून त्याच्याच जागीं त्यांची नेमणूक पुढें झाली होती. वास्तविक त्यानाहि आपल्या पूज्य गुरुवर्यांवर एखादा स्मृतिलेख लिहितां आला असता. परंतु १८५५ पासून त्यांचें वास्तव्य मुख्यत्वें इंग्लंडमध्येंच होऊन हिंदुस्थानाचे आर्थिक व राजकीय प्रश्न सोडविण्यांत ते सदैव गुंतल्यामुळें ह्या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष पोंचलें नसावें. तथापि अत्यंत वृद्धापकाळीं—आपल्या वयाच्या ८५ व्या वर्षी—कोंकणांतील खेडेगांवच्या एका अल्पशिक्षित तरुणानें गुरुवर्य बाळशास्त्र्यांसंबंधीची स्मृति त्यांजकडे लिहून मागितली असतां त्यांनीं त्यास जें स्वहस्ताचें सुंदर इंग्रजी पत्र सत्वर पाठविलें, त्यावरून अशी गुरुवर्य बाळशास्त्र्यांची असाधारण थोरवी लक्ष्यात येते, तशीच ह्या असाधारण शिष्यवराची कृतज्ञताबुद्धि व सुजनताहि प्रत्ययास आल्यावांचून राहत नाहीं. दादाभाईंचें हें पत्र शेवटी परिशिष्टांत दिलें आहे तें अवश्य पाहावें. †

कै. बाळशास्त्र्यांच्या प्रसिद्ध ब्राह्मणशिष्यांपैकीं रा. ब. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे व रा. रा. केशव नरसिंह भावळेकर ह्या दोघांनीं मनांत आणिलें असतें तर त्यांना हा चरित्र-परिचय थोडाबहुत करून देणें अशक्य नव्हतें. परंतु केरूनानांचा सर्व ओढा अध्ययन-अध्यापन व गणित-शास्त्रसंशोधन ह्यांजकडेच होता, आणि ह्या गोष्टींत व असाधारण सौजन्य-औदार्यादि गुणांत सद्गुरूंचें चरित्र लिहिण्यापेक्षां त्यांचें प्रत्यक्ष अनुकरण करणें हेंच त्यांस अधिक श्रेयस्कर वाटलेलें दिसतें. रा. केशवरावांची इंग्रजी लेखणी बरीच सफाईदार असे; परंतु कां कोण जाणे, त्यांनाहि चरित्रलेखनाची बुद्धि झाली नाहीं.

कै० बाळशास्त्र्यांच्या प्रत्यक्ष परिचितांपैकीं रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रलेखनप्रकरणीं वरील सर्व मंडळीपेक्षां रा. भाऊ

* इंग्रजी लेखांक ११. † इंग्रजी लेखांक १८.

महाजन यांच्याविषयी पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें. वयानें बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षां बहुधा तीन चार वर्षांनींच ते लहान; आणि दोघेहि कै. सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे याच्याकडे प्राय: एकाच वेळीं–सन १८२५ च्या आगेमागें–आश्रयास जाऊन इंग्रजी विद्या शिकले. हे उभयता, इतरांनीं म्हटल्याप्रमाणें, वर्गबंधु ह्या अर्थानें 'सहाध्यायी' नव्हत. मुंबई शिक्षा-मंडळीच्या शाळेंतील समकालीन विद्यार्थी एवढेंच काय ते. आज आपल्याला बाळशास्त्र्याच्या-विषयीं जितकी निश्चित स्वरूपाची माहिती आहे तितकीहि भाऊ महाजनाविषयीं नाहीं! तथापि बाळशास्त्र्याच्या विद्यार्थिदशेपासून मृत्यूपर्यंत भाऊंचें त्याच्याशीं निकट सान्निध्य व ऋणानुबंध असून पुढील काळात उभयनामध्यें चांगले स्नेहाचें सहकार्य होतें ह्यांत शंका नाहीं. बाळशास्त्री हे सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना (सन १८३०–३२) भाऊ अद्यापि इंग्रजी शाळेंतच शिक्षण असावे, आणि १८३४ मध्ये एल्फिन्स्टन् कॉलेजाची स्थापना झाल्यापासून बाळशास्त्री १५० रु. मासिक वेतनावर असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमिले जाऊन पुढें लवकरच ३०० रु. दरमहा मिळवूं लागले, तरी त्या काळात भाऊ हे 'एल्फिन्स्टन् स्कॉलर' म्हणून त्या संस्थेंत शिक्षणच होते, आणि त्या नात्यानें १८४१ पर्यंत इंग्रजी शाळाविभागात इतर प्रगत विद्यार्थ्याप्रमाणें त्यांनीं शेवटीं थोडीं वर्षें दरमहा २० रुपयावर शिक्षकाचें कामहि केलें असें दिसतें. त्याच वर्षी ते ह्या संस्थेतून बाहेर पडले असा सरकारी दप्तरांत* स्पष्ट निर्देश आहे. बाळशास्त्र्यांचें 'दर्पण' साप्ताहिक २६ जून १८४० रोजी शेवटचा अंक निघून बंद पडलें; तथापि त्यापूर्वीच मे १८४० पासून 'दिग्दर्शन' मासिकाचा नवीन उपक्रम त्यांनीं केला होता. 'दर्पण' बंद पडल्यानंतर 'वर्तमान पदवी§' ह्या नावाचें एक नवीन स्वस्त मराठी साप्ताहिक काढण्याचा त्यांचा विचार होता; परंतु त्याऐवजीं शेवटीं पुढील वर्षी विजयादशमीच्या मुहूर्तावर–२४ ऑक्टोबर १८४१ पासून–गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन याच्या संपादकत्वा-खालीं 'प्रभाकर§' साप्ताहिक आणि पुढें लागलीच 'प्रभाकर छापखाना' हे उद्योग चालू झाले. अर्थात् ही सर्व परिस्थिति व कालानुक्रम नीट लक्ष्यात घेतल्यास ह्या नवीन उपक्रमांतील भाऊच्या कार्यकर्तृत्वाच्या मागें बाळशास्त्र्यांचेंच स्फूर्तिदायक नेतृत्व व द्रव्यसाहाय्य असलें पाहिजे, असें अनुमान केल्यास तें चुकीचें होणार नाहीं. तसेंच ह्या अनुसंधानानें विचार करता 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' हीं नियतकालिकें भाऊ महाजन यांनां बाळशास्त्र्याच्या साहाय्यानें चालविलीं होतीं, अशीं काहीं लेखकांनीं जीं विपरीत विधानें केलेलीं आढळतात त्यांतील पोकळपणाहि सहज ध्यानात येतो. तथापि कै. बाळशास्त्र्यांच्या मार्गदर्शित्वानें एकदां 'प्रभाकर' साप्ताहिक व 'प्रभाकर छापखाना' चालू केल्यानंतर भाऊनीं तोच व्यवसाय सुमारें बीस वर्षें मोठ्या उत्साहानें व कार्यक्षमतेनें चालविला इतकेंच नव्हे, तर बाळशास्त्र्याच्या पश्चात् त्यांनीं १८५३ पासून 'प्रभाकर' स 'धूमकेतु' नामक नवीन साप्ताहिकाची जोड दिली, आणि १८५४–५६ पर्यंत आपलें 'ज्ञानदर्शन' त्रैमासिक चालवून स्वदेशबांधवांस ज्ञान व बहुश्रुत करण्याचा बाळशास्त्र्यांचा वसा उत्तम रीतीनें निरविला. सन १८६२ मध्यें

---

* General Department 1843, Vol 21 A, p 185

§ 'दिग्दर्शन' पु १, अं ७, पृ. २०१–२०३. § "या पत्राचा प्रथम अंक विजयादशमीस छापिला." (दिग्दर्शन, पु २, अं.१०, पृ. ३०४).

त्यांचे एकुलते एक बुद्धिमान् चिरंजीव रा. बळवंतराव यांस मध्यप्रांतांत एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनरची मोठ्या हुद्द्याची सरकारी नोकरी मिळाली, आणि त्या सुमारास रा. भाऊ महाजन मुंबईतील आपला वृत्तपत्रीय संसार आवरून नागपुरास जाऊन जे स्थायिक झाले ते तिकडेच १८९० मध्यें पाऊणशें वर्षांचे होऊन परलोकवासी झाले!* ह्या पंचवीसतीस वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधींत त्यांच्यासारख्या बहुश्रुत लेखकानें व लोकहितवादी पुढाऱ्यानें स्वास्थ्यसंरक्षणापलीकडे कांहींच कसें केलें नाहीं हा मोठा चमत्कार वाटतो! तथापि प्रस्तुत अल्प वृत्तान्तावरूनहि हें स्पष्ट दिसून येईल कीं, कै. बाळशास्त्र्यांची विद्यार्थिदशेपासून अंतकालापर्यंतची समग्र तेजस्वी व लोकोपकारक जीवनयात्रा भाऊ महाजन यानी अत्यंत जवळून व जाणतेपणानें पाहिलेली असल्यामुळें, आणि ते स्वतः चांगले विद्वान् व नामांकित मराठी लेखक असल्यामुळें, जर कोणास बाळशास्त्र्यांचें इत्थंभूत, साधार व वाचनीय चरित्र लिहिणें त्या काळीं शक्य असेल तर त्यांसच तें होतें ह्यांत शंका नाहीं. आणि अशा सद्गृहस्थासहि, बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् पंचेचाळीस वर्षें लगूनचांचूनमुद्धां, तशाप्रकारचा चरित्रग्रंथ किंवा निदानपक्षीं रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांच्याप्रमाणें 'आत्मचरित्र' लिहिण्याची बुद्धि झाली नाहीं, हें आपलें व मराठी भाषेचें दुर्दैव नव्हे काय?

तथापि पूर्वोक्त सर्व मंडळींपैकीं कोणालाहि कै. बाळशास्त्र्यांचें स्वतंत्र चरित्र किंवा चरित्रात्मक निबंध लिहिणें शक्य झालें नाहीं, तरी त्या सर्वांना एक गोष्ट किमानपक्षीं निश्चित करतां आली असती. ती म्हणजे बाळशास्त्र्यासंबंधीच्या आपल्या सर्वांच्या आठवणी एकत्र प्रसिद्ध करणें आणि एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापिली जातांच त्यांच्या नांवें एखादी भरीव शिष्यवृत्ति किंवा महापारितोषिक देण्याची योजना करणें. परंतु अशा प्रकारचें एतद्देशीय थोर पुरुषाचें स्मारक उभारण्याची सूचना त्याच्या मृत्यूनंतर लागलीच एका प्रसिद्ध गुजराती पत्रांतूं प्रकट होऊनहि ती प्रत्यक्ष व्यवहार्य ठरलेली दिसत नाहीं, यावरून तो काळ अद्यापि मावळत्या गव्हर्नरादि परद्वीपस्थ महाजनांचे अवास्तव देव्हारे माजविण्याचाच होता, असें म्हणणें प्राप्त आहे!

सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या बरेच पुढें असून कै० बाळशास्त्र्यांविषयीं माहिती व आदर त्यांच्यामध्येंच अधिक

परंतु अशी जरी एकंदरीनें परिस्थिति होती, तरी कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें आदर्शभूत जीवनचरित्र प्रत्यक्ष पाहिलेले अनेक जाणते व विद्वान् लोक मुंबईत १८८० पर्यंत; व अल्प प्रमाणांत त्यापुढेंहि जिवंत असल्यामुळें, प्रसंगविशेषीं तत्कालीन ग्रंथांतून, वृत्तपत्रांतून व सभांतून त्यांच्यासंबंधीं आदरपूर्वक उल्लेख नित्य होत असत. अशाप्रकारचे कांहीं महत्त्वाचे इंग्रजी संदर्भ शेवटीं परिशिष्टांत दिले असून त्यांवरून कै. बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् तीसचाळीस वर्षांनंतरहि त्यांच्यासंबंधी विद्वज्जनांची भावना काय होती तें स्पष्ट दिसून येतें. मात्र १८८० पर्यंतच्या काळांत पाश्चात्त्य विद्या व लोकसुधारणा ह्या संबंधांत पुणें हें मुंबईच्या बरेंच

* वि. का. विस्तार, जाने–फेब्रुवारी १८९०. † मुंबईचा चाबुक, ता. १६ जुलै, १८४६.

मार्गें असून बाळशास्त्र्याचा साक्षात् परिचय घडलेली सुशिक्षित मंडळीहि तेथें अगदींच थोडी असल्यामुळें त्यांचें चरित्र व योग्यता ह्याविषयीं सुशिक्षित पुणेकरांतहि बरेंच अज्ञान दिसून येई ह्यात शंका नाहीं

तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसहि कै० बाळशास्त्र्यांची थोरवी यथार्थ प्रकट करतां आलेली नाही. उदा० 'कविचरित्र' व 'मुंबईचें वर्णन'

इतके कशाला ? प्रत्यक्ष मुंबईंतील जाणत्या मंडळीमध्यमुद्धा इंग्रजी विद्वत्तेविषयीं विशेष प्रसिद्धि नसणाऱ्या ज्या मराठी लेखकांनीं बाळशास्त्र्यांच आपल्या ग्रंथातून प्रासंगिक रीत्या वर्णन केलें आहे त्यानाहि त्यांचें असाधारण व्यक्तिमत्त्व यावें तसें व्यक्त करता आलेलें नाहीं ह्याचीं दोन ढळक उदाहरणें म्हणजे रा जनार्दन रामचंद्रजी कृत 'कविचरित्र' व रा गोविंद नारायण कृत 'मुंबईचें वर्णन' हीं होत त्या मानानें वे शा स रा. रा गंगाधरशास्त्री फडके यांनीं १८५२ मध्यें प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुधर्मतत्त्व'* नामक पुस्तकात कै बाळशास्त्र्यांचें जातां जातां एकाच वाक्यात जें लोकोत्तरत्व दर्शविलें आहे तें अतिशय सार्थ व हृद्य आहे, असें आढळून येईल, आणि हे फडकेशास्त्री बाळशास्त्र्यापेक्षा सुमारें वीस वर्षांनीं वडील असून त्याच्या विद्यार्थिदशेपासून मृत्यूपर्यंत त्यानीं त्यांचें साग्र चरित्र अंगरी जवळून पाहिलें होतें इतकेंच नव्हे, तर श्रीपत शेषाद्रि-प्रकरणीं त्याच ते सहकारी होते, हें लक्ष्यात घेतलें म्हणजे त्याच्या ह्या अभिप्रायास अत्यंत महत्त्व आहे हें कळून येईल मात्र पूर्वोक्त दोन ग्रंथाच्या कर्त्यांनीं बाळशास्त्र्याची योग्यता सांगताना स्वतंत्र बुद्धीनें अथवा स्वतःच्या प्रतीतीनें असे उद्गार फारच थोडे काढलेले असून 'ज्ञानोदय'-कार प्रभृतींचाच अनुवाद करण्यांत समाधान मानिलें आहे असें आढळून येईल, आणि ह्यावरूनहि तत्कालीन मराठी गद्याची बाल्यावस्था आपणास प्रतीत झा याविना राहत नाहीं रा बा ना देवकृत 'कै० घा० बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' सन १८९२ मध्यें प्रसिद्ध होईपावेतों सुमारें तीस वर्षें ह्याच दोन प्रसिद्ध मराठी ग्रंथातील बाळशास्त्र्यांच्या एकएकानी लघुतम चरित्रांवर महाराष्ट्रीय वाचकवर्ग विसंबून होता, ह्या दृष्टीनें त्यांचें येथें थोडेसें शास्त्रपरीक्षण करणें अप्रस्तुत होणार नाहीं

रा. जनार्दन रामचंद्रजी यांचें 'कविचरित्र'

प्रथमतः आपण 'कविचरित्र' घेऊ हें सन १८६० मध्यें प्रसिद्ध झालें, आणि त्या काळी एतद्देशियांचीं एतद्देशियानें लिहिलेलीं कवींचीं म्हणजे विद्वानांचीं अल्प चरित्रें संगृहीत करणारा हाच पहिला मराठी ग्रंथ असल्यामुळें त्याला बरीच मान्यता मिळाली ता मुख्यत्वें ह्या ग्रंथाच्या आधारेंच तयार केलेला असला तरी त्यांत जीं कांहीं प्राकृत कवींचीं चरित्रें नवीन लिहून घातलीं आहेत त्यांपैकीं हें कै बाळशास्त्र्यांचें एक लघुतम चरित्र होय प्रथमतः

* मराठी परिशिष्ट, क्रमांक २ पाहा

रा. जनार्दन रामचंद्रजी हे प्रभुक्षत्रीयांतील एक संभावित व विद्वान् गृहस्थ असून त्यांनी १८४२ मध्यें एल्फिन्स्टन् विद्यालय सोडलें, असा त्या काळच्या एका सरकारी यादीवरून* बोध होतो. म्हणजे हेहि बाळशास्त्र्यांच्या हातासालून गेलेलेच एक विद्यार्थी असणार, आणि म्हणून बाळशास्त्र्यांच्यासंबंधीं त्यांना बरीच माहिती असली पाहिजे. अर्थात् अशा लेखकाला त्यांचें अल्प चरित्र आणखी चारसहा पानें तरी देऊन त्यांचें सर्व मोठेपण सांगतां यावयास नको होतें काय ! परंतु "हा अर्वाचीन काळात पश्चिम हिंदुस्थानामध्यें प्रख्यात बुद्धिमान् व विद्वान् असा पुरुष होऊन गेला." आणि पुढें, "त्याची आयुष्यमर्यादा दीर्घ असती तर आजपर्यंत विद्येच्या कामांत त्याच्या हातून मोठाली कृत्यें घडली असतीं, याविषयीं संशय नाहीं." हीच दोन महत्त्वाचीं वाक्यें त्यानीं स्वबुद्धीनें लिहिलेलीं दिसतात; आणि बाकीचा जो मजकूर त्यांनी लिहिला आहे त्यांत दोनचार नवीन तपशील असले तरी त्यावर 'ज्ञानोदय' पत्रांतील मृत्युलेखाची कित्येक ठिकाणीं चांगलीच छाया पडलेली दिसते।

रा. जनार्दन रामचंद्रजी व 'ज्ञानोदय'-कार यांचीं पुढील कांहीं वाक्यें ताडून पहा :—

'ज्ञानोदय' (१८४६)	'कविचरित्र' (१८६०)
"तो दक्षिण कोंकणप्रांतांत राजापुरा-जवळ पोंगुरलें म्हणून एक गांव आहे तेथें सन १८१० मध्यें जन्मला.	"राजापुराजवळ पोंभुर्ले म्हणून एक गांव आहे, तेथें तो सन १८१० मध्यें जन्मला.
"हा सन १८२९ सालीं सोसैटिच्या शाळेंत ज्याला आतां अलफिन्स्टन इनस्टि-त्युशन म्हणतात त्यामध्यें शिक्षक झाला. आणि तो तेव्हां पासून त्या शाळेचें काम चालविण्यास चांगला वजेदार होता.	"सन १८२९ मध्ये एलफिन्स्टन विद्यालयात गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिकविण्यास त्याला विद्यागुरु नेमिलें. त्या शाळेचें काम त्यानें वजनदारीनें चालविलें.
"मुंबई जीवोग्राफिकल सोसैटि व एशियाटिक सोसैटि यामध्यें कांहीं रचना करून देऊन साह्यता करीत असे.	"मुंबईतील ज्याग्रफिकल सोसैटि व रायल एशियाटिक सोसैटि यांच्या विद्यावृद्धि करण्याच्या कामांत त्यानें पुष्कळ मदत केली.
"त्याने मुलाच्या विद्याभ्यासाकरितां कित्येक पुस्तकें तयार केलीं.	"मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां त्यानें कित्येक पुस्तकें तयार केलीं.
"त्यास साहेब लोक व नेटिव लोकहि मानीत होते.	"तो सभ्यतेमुळें साहेब लोकांस व नेटिवासही मान्य असून सर्वांस प्रियकर असे.
"त्याने...प्रोफेसरचें काम चांगलें चालवि-ल्याने कित्येक विद्यार्थी बरे सुधारले.	"त्याच्या कारकीर्दीत कित्येक चांगले विद्यार्थी तयार झाले.
"तो मानसविद्येचें पुस्तक आबरक्रॉबीच्या पुस्तकाप्रमाणें कांहींसें करीत होता. आणि अलफिन्स्टन साहेबच्या पुस्तकाधारें हिंदु-स्थानची बखर करीत होता."	"हा आबरक्रांबीच्या पुस्तकाप्रमाणें मानस-विद्येवर कांहींसे पुस्तक करीत असतां आणि एलफिन्स्टन साहेबाच्या पुस्तकाधारें हिंदुस्थानची बखर रचीत असतां..."

* G. D. 1843, Vol. A, p. 185.

एका पृष्ठात ह्यापेक्षा अधिक साम्य कोठून येणार? तथापि "याला इंग्लिश, संस्कृत, कानडी, परशियन वगैरे भाषा चागल्या येत असून इंग्रजी व हिंदु ज्योतिष व इतर विद्या यातही तो निष्णात होता," "बालव्याकरण, नीतिकथा, सारसग्रह, भूगोलविद्या हे चार ग्रंथ प्रथम होत," अशासारखे दोनचार नवीन तपशील देऊन ग्रथकर्त्याने वाचकाच्या ज्ञानात अत्यल्प भर घातली, आणि कै बाळशास्त्री यांचें चरित्र प्रथमच ग्रथनिविष्ट केलें ह्याचें श्रेय आपण त्यास अवश्य दिलें पाहिजे

रा. गोविंद नारायण यांचें 'मुंबईचें वर्णन'

रा. गोविंद नारायण कृत 'मुंबईचें वर्णन' हें विस्तृत व वाचनीय पुस्तक १८६३ मध्यें प्रसिद्ध झालें जुन्या मराठी गद्यग्रथामध्ये हें नामाकित असून तें परिश्रमपूर्वक बरीच माहिती गोळा करून स्वतत्रपणें लिहिलें असल्यानें महत्त्वाचें आहे हें मुख्यत्वें स्थलवर्णनात्मक असल्यानें त्यात कै बाळशास्त्र्याच्या चरित्रकथनास साहजिकच विशेष वाव नाहीं तथापि त्या काळीं ते अग्रगण्य विद्वान् म्हणून सुविख्यात असल्यानें मुबईतील विद्वान् गृहस्थासबधीं लिहीत असता त्याचाच एकट्याचा ग्रथकर्त्यानीं अल्पशा विस्तारानें परिचय करून दिला आहे, ह लक्षात ठेवण्यासारखें आहे "ह्या पश्चिम भारतखडात अर्वाचीन विद्वानात हा एक मुकुटमणीच होता . विद्या आणि विनय हे दोनही गुण या गृहस्थाच्या अंगी सारखेच वसत होते," असा अभिप्राय त्यानीं व्यक्त केला असून 'कविचरित्र'-कारानीं सांगितलेल्या भाषापैकीं यांनीं कदाचित् "परशियन च्या ऐवजी "उर्दू" नमूद करून त्यात गुजरातीची भर घातली आहे तसेंच सदाशिव काशिनाथ छत्रे याचे "बाळ गगाधर शास्त्री हे गुरुबधु होते. त्यांनीं त्याची तीव्र बुद्धि आणि चापल्य पाहून एथें आणून त्यास आपल्या घरीं ठेवून त्यांजकरवीं इग्रजी विद्याभ्यास करविला तो एकपाठी असून त्याची धारणाशक्ति अपार होती. ... ह्याच्या अकालीन मरणामुळें मुबईतील लोकांस फार दु ख झालें "(पृ २१६) ह्या गोष्टी नवीन सांगितल्या आहेत रा गोविंद नारायण माडगांवकर हे बाळशास्त्र्यांपेक्षा तीनचार वर्षांनीच लहान असून त्यांनीं सन १८३५ मध्यें एल्फिन्स्टन् विद्यालय सोडलें, असा उल्लेख सापडतो त्यानतर ते डॉ वुड्सन् यांच्या "जनरल् असेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन्"मध्यें शेवटपर्यंत शिक्षक होते त्यामुळें साहजिकच कै बाळशास्त्र्यांचें सर्व चरित्र त्यांच्याहि डोळ्यांसमोर घडलेलें होतें परंतु अशा जाणत्या सद्गृहस्थानीसुद्धां स्वबुद्धीनें आणखी पान अर्धे पान न लिहितां 'ज्ञानोदया'तील ग्राम समग्र मृत्युलेख आपल्या ग्रथांत उतरून घेतलेला आहे, हें वाचिलें म्हणजे आपल्या तत्कालीन सुशिक्षितांची पराश्रयनेय बुद्धि दिसून येते त्यांनीं असें करतांना एवढ तारतम्य बरें दाखविलें की, 'ज्ञानोदय'-कारांचा शेवटचा शुभ वर्तमानातील संदेश व्यक्त करणारा परिच्छेद तेवढा गाळला!

तत्कालीन मराठी लेखकांची सूक्ष्मता

ह्याच प्रसगानें तत्कालीन मराठी लेखकाची सूक्ष्मता दिसत असो तें 'ज्ञानोदय'-कार व 'कविचरित्र'-कार यांच्या लेखांतील दोन उदाहरणांवरून इष्टोत्पत्तीस येईल 'ज्ञानोदया'-

* G D 1863 Vol 21 A, p. 185

तील मराठी मजकूर हा मूळ इंग्रजीवरूनच उतरला आहे हें स्पष्ट आहे.* त्यांतील इंग्रजी वाक्य असें:—"For sometime he edited the Durpun Newspaper; also the Digdurshun, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit." त्याचें मराठी भाषांतर पुढीलप्रमाणें केलें आहे:—"त्यानें कांहीं दिवस पर्यंत योग्य रीतीनें दिग्दर्शन व दर्पण नामें दोन पत्रें काढलीं होतीं." पण त्यामुळें पुढें असा घोटाळा उत्पन्न झाला कीं, 'दिग्दर्शन' व 'दर्पण' हीं जणूं काय दोनहि वर्तमानपत्रेंच होतीं! परंतु मूळात "the Durpun *Newspaper*," व "the Digdurshun, *a monthly* periodical," असे स्पष्ट शब्द आहेत. "in a liberal spirit" म्हणजेहि "योग्य रीतीनें" नव्हे—"प्रगतिपर अथवा सुधारणावादी दृष्टीनें," असा अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. शिवाय मूळ इंग्रजींत 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' यांचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे. 'दर्पण' वर्तमानपत्र 'दिग्दर्शन' मासिकाच्यापूर्वी आठ वर्षें निघालें होतें; परंतु मराठी भाषांतरांत "दिग्दर्शन व दर्पण" असा उलटा उल्लेख करून कालानुक्रमाची सूक्ष्मताहि घालवून टाकिली आहे!

आतां 'ज्ञानोदया'तील मराठी भाषांतर मुळाला धरून असताहि 'कविचरित्र'-कारांनीं त्याचा अनुवाद करतांना नवीन चूक कशी केली आहे ती पाहा:—

'ज्ञानोदय'	'कविचरित्र'
"हा सन १८२९ सांमध्यें सोसाइटिच्या शाळेंत ज्याला आतां अल्मिन्स्तन इनस्तित्युशन म्हणतात त्यामध्यें शिक्षक झाला."	"सन १८२९ मध्यें एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिकविण्यास त्याला विद्यागुरु नेमिलें."

येथें 'ज्ञानोदया'तील वाक्याचा अर्थ असा आहे कीं, रा. बाळशास्त्री हे "ज्याला आतां अल्मिन्स्तन इनस्तित्युशन म्हणतात" तिजमध्यें नव्हे, तर तिचें पूर्वस्वरूप अशी जी "**सोसैइटीची शाळा**" **तिजमध्यें सन १८२९ मध्यें शिक्षक झाले**, आणि ही अगदीं वस्तुस्थिति आहे; तर 'कविचरित्र'-कारांच्या वाक्याप्रमाणें, ते "सन १८२९ मध्यें एल्फिन्स्टन विद्यालयांत विद्यागुरु" म्हणजे 'प्रोफेसर' झाले. पण ही अगदीं घोडचूक होय! 'एल्फिन्स्टन् विद्यालय,' म्हणजे 'एल्फिन्स्टन् कॉलेज' हें १८३४ मध्यें निघालें, आणि तेव्हां बाळशास्त्री गणितशास्त्र व ज्योतिष शिकविण्यास 'विद्यागुरु' म्हणजे 'प्रोफेसर'-वस्तुतः 'असिस्टंट प्रोफेसर' नेमिले गेले! अशा प्रकारें येथें जो अर्थाचा अनर्थ झाला आहे तो लक्षांत न आल्यामुळें, कीं. बाळशास्त्री हे आपल्या वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी (जन्म १८१० मध्यें धरून) एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत प्रोफेसर झाले, अशा अर्थाची विधानें पुढें सर्वांनीं केलेलीं आढळतात!

त्याचप्रमाणें मुळाशीं जाऊन शोध न घेतल्यामुळें दुसरी अघटित माहिती कशी संगृहीत केली आहे ती पाहा; "तें [दर्पण] मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें," हें पूर्ण सत्य नव्हे. "इंग्लिश व मराठी या दोन्ही भाषांत होतें, आणि मराठी बाजू म्हणजे इंग्लिश

* हे दोनहि उतारे शेवटी परिशिष्टांत दिले आहेत: इंग्रजी लेखांक २ व मराठी लेखांक १ पाहा.

मजकुराची केवळ छाया असे," असें मागावयास हवे होतें एवीं एकाच वृत्तपत्रात दोन भाषात स्वतंत्रपणेंहि लेख येऊ शकतात. 'दर्पणा'चा हा विशेष होता. पण एकहि मूळ अंक न पाहताच लिहावयाचें, तर असेंच गोलमोल विधान करणें प्राप्त आहे! पुढच्याच वाक्यात "**याच्या पूर्वी मुंबईमध्यें वर्तमानपत्र कोणतेंच निघत नव्हतें**" असें म्हटलें आहे, तें तर अक्षरशः खोटें आहे! अनेक इंग्रजी वर्तमानपत्रें व एखाददुसरें गुजरातीहि यापूर्वी अनेक वर्षें निघत होतीं तेव्हां हें शिथिल विधान यथार्थ होण्यास "**याच्या पूर्वी मुंबईमध्यें मराठी वर्तमानपत्र कोणतेंच निघत नव्हतें,**" असें तें असलें पाहिजे पुन त्यापुढील वाक्य "पुढें दिग्दर्शन नांवाचें एक मासिक पुस्तक त्याच्यानं आश्रयानें कांहीं वर्षें निघत होतें," हें आहे ह्यात "आश्रयानें" म्हणण्याचा प्रयोजन काय? ह्यावरून तें चालविण्यास बाळशास्त्री केवळ पैसाच पुरवीत असत किंवा करें, अशी नसती शंका उत्पन्न होते परंतु १८४६ च्या '**ज्ञानोदया**'तील मृत्युलेखात (त्याचाच '**कविचरित्र**'कारानीं आधार घेतलेला आहे) अशा शंकेस मुळींच अवकाश नाहीं त्यानींच '**दिग्दर्शन**'हि काढलें होतें ("He edited also the Digdurshun"), असें त्यात स्पष्ट सांगितलें आहे! शिवाय '**दर्पण**' हें जसें मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र, तसें '**दिग्दर्शन**' हें मराठींतील पहिलें मासिक होय, असें त्याच वाक्यात दोन शब्द घालून सांगता आलें नसतें काय? पण इतका संक्षेप आजहि जेथें विरळाच आढळतो, तेथें त्या काळीं त्याची अपेक्षा कशी करावी? परंतु अशाच प्रकारच्या आरंभींच्या स्थूल व अव्यवस्थित लेखनामुळें पुढील लोकांनीं अज्ञान वाढीस लाविलें आहे, म्हणून येथें ह्यासंबंधीं इतका प्रपंच करणें भाग पडलें

ह्याप्रमाणें '**ज्ञानोदय**'-कार (१८४६), '**हिंदुधर्मतत्त्व**'-कार गंगाधरशास्त्री फडके (१८५२), '**कविचरित्र**'-कार जनार्दन रामचंद्रजी (१८६०) व '**मुंबईचें वर्णन**'-कार गोविंद नारायण माडगांवकर (१८६३) यांचें कीं बाळशास्त्री यांच्यासंबंधींचें जुनें मराठी लिखाण दृष्टीखालून घातल्यानंतर कालानुक्रमानें त्यापुढील महत्त्वाची लेखनकृति म्हणजे रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांचें '**आत्मचरित्र**' ही होय परंतु हा वृत्तांत त्यांनीं सन १८६८ मध्यें लिहिण्यास आरंभ करूनहि आपल्या मृत्युसमयीं अपूर्णच ठेविलेला असला, तरी १९१५ पर्यंत त्याची मराठी साहित्यसेवकांस वार्ताहि नव्हती, ह्या दृष्टीनें त्याचा विचार त्या वेळीं पुढेंच करावा हें बरें. अंत पर कीं बाळशास्त्र्यांशीं साक्षात् परिचय असणाऱ्या आपल्यातील मंडळींचा मराठी किंवा इंग्रजी लेख असा सांगण्यासारखा आढळत नाहीं तथापि त्यांच्या थोरपणाची कांहीं स्मृति ह्यांच्याहि पुढील पिढींत मुख्यत्व मुंबईकडे कशी जागृत होती हें रा. गो. श. बापटकृत '**सद्वर्तन**' (आवृ २, १८८५), रा. रा. भि. गुजीकरकृत '**सरस्वती मंडळ**' (१८८४) व रा. रा. रा. भागवतकृत '**मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार**' (१८८७) ह्या लोकप्रसिद्ध पुस्तकांतील बाळशास्त्र्यांसंबंधीं आलेल्या प्रासंगिक गुणवर्णनावरून ध्यानांत येतें हे तीनहि उतारे शेवटीं परिशिष्टांत उद्धृत केले आहेत * परंतु एकंदरीनें सारें दिसून येईल कीं, बाळशास्त्र्यांचे स्नेही सहकारी व सच्छिष्य ह्यांपैकीं कोणीहि त्यांचें

* मराठी लेखांक ६, ७ व ८

चरित्रकथन न केल्यामुळें महाराष्ट्रांत—व विशेषतः मुंबईवाहेरच्या विभागांत—त्यांच्या सत्य-स्वरूपाचा व अलौकिक कामगिरीचा हळूहळू इतका विसर पडत गेला कीं, सन १८७५ चे सुमारास कै. बाळ गंगाधरशास्त्री नांवेंकरून एक प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्ये प्रथम होऊन गेला, आणि 'बालव्याकरण', 'भूगोलविद्या' व 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' ह्या शालोपयोगी ग्रंथांचा तो कर्ता होता, ह्यापलीकडे तत्कालीन सुशिक्षित तरुणवर्गासहि त्याच्यासंबंधीं अधिक अशी जाणीव राहिली नाहीं.!

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधीं पुणेंकरांचें अज्ञान विशेष : 'ज्ञानप्रकाश'-कार

ह्याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे प्रख्यात 'निबंधमाला'-कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेंच होय. परंतु तें विशद करण्यापूर्वी येथें हें प्रामुख्यानें सांगितलें पाहिजे कीं, आगगाडीच्या अभावीं, सन १८६०-६५ पर्यंतच्या काळांतसुद्धा पुणेरी व दक्षिणी मंडळींचें मुंबईशीं दळणवळण बरेंच कमी असल्यामुळें, तेथील बौद्धिक व सामाजिक प्रगतीची त्यांना फार थोडी माहिती होती. 'ज्ञानप्रकाशा'चेंच उदाहरण पाहा. हें पुणेकरांचें प्रायः जुन्यांतलें जुनें व नामांकित वर्तमानपत्र सन १८४९ मध्यें जन्मास आलें; आणि त्यावेळीं बाळशास्त्री यांस परलोकवासी होऊन केवळ तीनच वर्षें झालीं होतीं. परंतु त्याच्या ज्ञानाचा प्रकाश त्या काळींहि किती मंद होता हें त्याच वर्षांतील उल्लेखावरून स्पष्ट होतें. 'ज्ञानप्रकाश'—कार पुढील अपूर्व माहिती सांगतातः—"हिंदुस्थानांत मागें कधींहि छापखाना माहित नव्हता. प्रथम वर्तमानपत्र १८२३ मध्यें हिंदु लोकांमध्यें सुरू झालें. बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापीत होते." ह्यांतील पहिलें वाक्य ठीक आहे. परंतु किती वर्षांच्या 'मागें' ह्याचा कांहीं अंदाज? प्रत्यक्ष मुंबईत छापखाने सुरू होऊन त्यावेळीं अर्धशतक लोटलें होतें! दुसऱ्या वाक्यांतील माहिती लेखकानें कोठें मिळविली कोण जाणें! ह्या वाक्याचा मागील संदर्भानें सरळ अर्थ असा होतो कीं, हिंदुस्थानांत प्रथम जें वर्तमानपत्र निघालें तें १८२३ सालीं, आणि तें हिंदु लोकांनीं काढलें. परंतु ह्या दोनहि गोष्टी खऱ्या नाहींत. हिंदुस्थानांतील "प्रथम वर्तमानपत्र १७८० मध्यें" जेम्स हिकी या इंग्रज गृहस्थानें 'बंगाल गॅझेट' नांवानें "सुरू केलें," आणि प्रत्यक्ष मुंबईमध्यें 'बॉंबे कूरियर' व 'बॉंबे गॅझेट' हीं इंग्रजांचीं सर्वप्रसिद्ध पत्रें अनुक्रमें सन १७८९ व १७९० पासून चालत आलीं होतीं, हें 'ज्ञानप्रकाश'—कारास तेव्हांहि त्यांच्या अंकावरून सहज समजले असतें. परंतु न जाणो, 'कूरियर', 'गॅझेट' हीं पत्रें त्याच्या फारशी पाहण्यांत नसतील, आणि 'मुंबईसमाचार' हें जुनें गुजराती पत्र हिंदूंचें आहे, अशी त्यांची समजूत झाली असावी! तथापि तेंहि शेट मर्झबान नांवाच्या पारशी गृहस्थानें चालविलें होतें, आणि त्याचा आरंभ सन १८२३ मध्यें नमून १८२२ मध्यें झाला होता! 'ज्ञान-प्रकाश'-काराचें शेवटचें वाक्य तर फारच उद्बोधक आहे! "बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापीत होते," हें अत्यंत मोलाचें ज्ञान ते आपल्या वाचकांस अर्पण करीत आहेत! येथें "महिनेवार ग्रंथ" म्हणजे अक्षरशः "मासिक पुस्तक" होय; आणि त्याचें नांव 'दर्पण' होतें असें ते स्पष्ट सांगतात! पण 'दर्पण' हें मासिक नसून

साताहिक होतें, आणि तें मुंबईस बंद पडून फक्त नऊच वर्षे झालेली होतीं! वरें, बाळशास्त्री कोण हें ते सर्वप्रसिद्ध असल्यामुळेंच सांगितलेलें दिसत नाहीं! ते बाळशास्त्री जांभेकरच असले पाहिजेत, असें वाटण्यास आपण समजावें. पण त्याच्यामागें "कै. बे. शा. सं." असे शब्द कसे घातले नाहींत कोण जाणे! शिवाय ज्याअर्थी 'दर्पण' हा "महिनेवार ग्रंथ" कधीं सुरू झाला हे येथलें सांगितलेलें नाहीं, त्याअर्थी मागील वाक्यांशीं त्याचा समन्वय करतां 'दर्पण' हें प्रथम दिंडु वर्तमानपत्र १८२३ मध्यें निघालें, अशी 'ज्ञानप्रकाश'-कारांची समजूत नसेलच असें म्हणवत नाहीं! परंतु तेंहि निघालें होतें १८३२ मध्यें! एकूण सर्वच अज्ञान व अंधकार!

रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ 'लोकहितवादी'

'ज्ञानप्रकाशा'च्या आरंभीच्या चालकामध्यें कै. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ लोकप्रसिद्ध 'लोकहितवादी' यांच्यासारखे बहुश्रुत गृहस्थ असतां त्यांत एवढें अज्ञान कसें यावें, आश्चर्य वाटतें! तथापि ह्या वेळीं म्हणजे १८४९ मध्यें त्यांची पंचविशी नुकतीच उलटली होती, हें विसरतां नये त्याच वेळीं कोठें त्यांचीं विख्यात 'शतपत्रें' 'प्रभाकर' साप्ताहिकांत प्रसिद्ध होऊं लागलीं होतीं. तथापि 'लोकहितवादी'च्या लेखनसमुदायातहि बाळशास्त्र्यासंबंधीं विशेष उल्लेख कोठें आढळूं नयेत ह्याचेंहि नवल वाटल्याशिवाय राहत नाहीं! 'ऐतिहासिक गोष्टी,' भाग २ रा ह्या त्याच्या पुस्तकांत 'मराठी ग्रंथकार' नामक सदराखालीं पुढील माहिती दिली असून तिच्यांत ओघानें त्यांचें नाव एकदा आलेलें आहें. ते लिहितात :—

"इंग्रजी ग्रंथांतून तर्जुमे करण्याचें काम प्रथम सदाशिव काशीनाथ ऊर्फ बापू छत्रे यांनीं केलें. त्यांचे इसापनीति, बाळमित्र हे ग्रंथ फार प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहेत. पुढें बापू जोशी साठीकर यानीं 'निघंट' म्हणून वैद्यशास्त्राचा ग्रंथ केला. पुढें छत्रे यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांस आपलें काम शिकविलें व बाळशास्त्री यांनीं दादोबा पांडुरंग वगैरे मंडळी तयार केली. तशीच इकडे प्रथम ज्याऱ्हिस साहेब यानीं सर्वांची पाहणी करण्याची विद्या शिकविली, व गणिताचीं पुस्तकेंही प्रसिद्ध केलीं. पुढें डॉक्टर तयार करण्याकरितां पुस्तकें झालीं. आणि त्यानंतर हरी केशवजी, गोविंद नारायण वगैरे पुष्कळ ग्रंथकार झाले व होत आहेत." (पृ. ६४, स्थूलाक्षर आमचें).

परंतु ह्या लेखनपद्धतीवरूनहि 'लोकहितवादी'चा स्मृति-ग्रंथ मोठा असला तरी त्यांत ऐतिहासिक सूक्ष्मता असावी तशी नाहीं, असें म्हणणें प्राप्त आहे. "इंग्रजी ग्रंथांतून तर्जुमे करण्याचें काम प्रथम....बापू छत्रे यांनीं केलें," हें म्हणणें अगदींच चुकीचें नव्हे; परंतु १८२८ मध्यें त्यांची 'इसापनीति' व 'बाळमित्र' हीं पुस्तकें जेव्हां प्रसिद्ध झालीं त्याच वेळीं, 'विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष' आणि तत्पूर्वी एकदोन वर्षे ज्याऱ्हिस साहेब यांची 'शिक्षामाला' नावाचीं "गणिताचीं पुस्तकें" प्रसिद्ध झालीं होतीं, आणि हे महत्त्वाचे इंग्रजी तर्जुमे मुख्यत्वें छत्र्यांचे सहकारी दुसरे 'मुक्तसर' जगन्नाथशास्त्री कमवंत यांनीं केलेले असून त्याच वेळीं प्रसिद्ध झालेल्या 'अद्भुत' मराठी कोशाच्या कर्त्यांमध्येंहि ते अग्रेसर होते, ही गोष्ट 'लोकहितवादी'नीं खचित सांगण्यासारखी होती; परंतु ती त्यांनीं येथें सांगितलेली नाहीं.

छत्र्यांच्या नंतर "बापू जोशी साठीकर यांनीं 'निघंट'...ग्रंथ केला" म्हणून सांगितलें आहे. पण वस्तुस्थिति अशी कीं, तो ग्रंथ त्यापुढें दहा वर्षांनीं (१८३९) प्रसिद्ध झालेला आहे! "पुढें छत्रे यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यास आपलें काम शिकविलें व बाळशास्त्री यांनीं दादोबा पांडुरंग वगैरे मंडळी तयार केली," असें ते म्हणतात. परंतु हें म्हणणेंहि तितकेसें खरें नव्हे. दोघेहि पुष्कळसे स्वतंत्र बुद्धीनेंच काम करणारे होते. बापू छत्रे १८३० मध्यें वारले, आणि त्यानंतरच बाळशास्त्री यांची आरंभींचीं चिमुकलीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. अर्थात् कै. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रां'त सांगतात तेवढाच खरा प्रकार दिसतो. ते लिहितात, "बाळशास्त्र्यांनीं पुष्कळदा सांगितलें कीं, मला Johnson's Rambler पर्यंत ग्रंथ त्यांनीं [बापू छत्रे यांनी] घरीं समजावून सांगितले" (पृ. २२); आणि स्वत:विषयींहि ते ग्वाही देतात कीं, "बाळ गंगाधरशास्त्री हे मला आपल्या घरीं संध्याकाळीं बोलावून तेथें Spectator व Rambler याचे अर्थ सांगत असत." (पृ. १९). हरी केशवजी हे तर बाळशास्त्री व दादोबा यांच्यापेक्षांहि बरेच वडील, आणि त्याचे आरंभींचे ग्रंथ 'सिद्धपदार्थविज्ञान' व 'रसायनशास्त्र' हे अनुक्रमें १८३९ व १८३७ मध्येच प्रसिद्ध झाले होते. सारांश, 'लोकहितवादी' चें लिहिणें पुष्कळ ठेंचा शिथिल असून ते आपल्या धारणाशक्तीवरच अधिक अवलंबून राहत असें दिसतें. परंतु मुद्याची गोष्ट ही कीं, तेहि असल पुणेंकरच असल्याने आणि बाळशास्त्री कैलासवासी होण्यापूर्वी नुकतेच कोठें इंग्रजी शाळेंतून बाहेर पडल्यामुळें त्यानाहि त्या थोर पुरुषाविषयीं विशेष माहिती असल्याचें दिसत नाहीं!

वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

'लोकहितवादी'च्या इतकेच जुने—प्रायः त्याच्याच वयाचे—असे दुसरे नामांकित पुणेंकर म्हणजे 'निबंधमाला'-कारांचे वडील वे शा. स. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे होत. ह्यांचा जन्म १८२४ मध्यें झालेला असून तीव्र बुद्धिमत्तेविषयीं त्यांची अतिशय ख्याति होती. विशीपंचविशीपर्यंत त्यांनीं पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेंत त्याकाळचे सुप्रसिद्ध पंडित मोरशास्त्री साठे यांच्या हाताखालीं अलंकार व न्याय ह्या शास्त्रांत उत्तम प्रावीण्य संपादिलें, आणि त्यांचे ते पट्टशिष्य गणिले गेले. पुढें त्यांच्याच सांगण्यावरून प्रौढपणीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास त्यांनीं आरंभिला, आणि थोडक्याच काळांत त्यांनीं त्या भाषेंत इतकें नैपुण्य संपादिलें कीं, १८५२ मध्यें रोलिनच्या पुस्तकाधारें 'प्राचीन इतिहास' व १८५५ मध्यें मिलच्या ग्रंथाधारें 'अर्थशास्त्रपरिभाषा' हे सुरेख अनुवाद त्यांनीं प्रसिद्ध केले. 'अरेबियन् नाइट्स', 'रॅसेलस', 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह', हे त्यांचे दुसरे सरस भाषांतरात्मक ग्रंथ सर्वांस विदितच आहेत. तथापि प्रथमतः मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांत अध्यापक व प्रमुख म्हणून सरकारी नोकरी केल्यानंतर, १८७८ पर्यंत शेवटचीं दहा वर्षें एतद्देशीय वर्तमानपत्राचे रिपोर्टर म्हणून काम करीत असतां, त्यांनीं आपल्या मार्मिक इंग्रजी लेखनाविषयींहि चांगला लौकिक संपादिला होता, ही गोष्ट आजकालच्या मंडळींना तितकीशी माहीत नसावी. त्यांतून पूर्वोक्त जनार्दन रामचंद्रजीकृत 'कविचरित्रा'वर शास्त्रीबोवांनीं लिहिलेलें एक विस्तृत व वाचनीय इंग्रजी परीक्षण १८६१ सालीं 'बॉंबे मिसलनी' नामक त्याच वर्षी निघालेल्या इंग्रजी मासिकांत प्रसिद्ध

झालें होतें, ही गोष्ट तर चाल पिढींतील नामांकित महाविद्यालयीन मराठी अध्यापकांनाहि विदित नसेल! प्रस्तुत लेखांत परीक्ष्य ग्रंथातील दोषस्थलें दर्शवितांना, 'कविचरित्र'-कारांनीं अलीकडेच गत झालेल्या विख्यात वे. शा स नीलकंठशास्त्री थत्ते, मोरशास्त्री साठे प्रभृति संस्कृत पंडितांना वगळून कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचा अल्प वृत्तान्त आपल्या ग्रंथांत अंतर्भूत केल्याबद्दल लेखकानें त्याजवर पुढीलप्रमाणे ताशेरा झाडला आहे –

"But the omission of some of the most celebrated and learned Sanscrit scholars, who lived only a few years ago, cannot be so easily excused While he gives us an account of the late Bal Gangadhar Shastree of the Elphinstone College, he does not say a word about Nilkant Shastree Thathe, Trimbak Shastree Raydurgakar, Kupashastree, Mor Shastree Sate, Trimbak Shastree Shaligram, and many others, who were as celebrated as Bal Gangadhar Shastree, and much greater Sanscrit scholars than he was "*

परंतु कृष्णशास्त्र्यांची ही टीका वस्तुत पाहता येथें अगदीं अप्रस्तुत आहे. कारण, ग्रंथकारानें कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचा अंतर्भाव 'संस्कृत कवीं' मध्यें केलेला नसून 'प्राकृत कवीं'त शेवटीं –कालानुक्रमानें–केला आहे! त्या योजनेनुसार कै० नीलकंठशास्त्री थत्ते प्रभृति संस्कृत कवींचें म्हणजेच विद्वज्जनांचें स्थान 'संस्कृत कवि' ह्या प्रकरणांत असल्यामुळें बाळशास्त्र्यांची तुलना त्यांच्याशीं करण्याचेच प्रयोजन नव्हतें बरें, अशा प्रकारें काहीं आक्षेप घ्यावयाचाच होता तर 'संस्कृत कवीं' मध्यें राजा राममोहन राय यांचा अंतर्भाव करून त्यास वरींच पृष्ठें खर्ची घातल्याबद्दल घ्यावयास पाहिजे होता. कारण, राजाजींनीं संस्कृताचें अध्ययन जरी चांगलें केलें होतें, तरी त्यांची संस्कृत विद्वत्ता कै० बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षा विशेष अधिक होती असें म्हणवत नाहीं, आणि नीलकंठशास्त्री थत्ते प्रभृति महापंडितांच्या तोडीची तर ती खचितच नसली पाहिजे. परंतु कृष्णशास्त्र्यांना हा टीकालेख लिहितांना महाराष्ट्रीय बाळशास्त्र्यांची विद्वत्ताच जेथें चांगलीशी श्रुत नव्हती, तेथें बंगीय राजाजींची कोठून असणार! तेव्हां ह्या बंगाली बाबूंना खाली ओढण्यापेक्षां बाळशास्त्र्यांसारख्या स्वबांधवांचें नसतें वैगुण्य दाखविणें, हेंच टीकानैपुण्य अधिक सुलभ व स्वसमाधानकारक नव्हे काय? शिवाय बाळशास्त्री स्वगत्य झाल्यानंतर ज्यांनीं इंग्रजी मुळाक्षरें गिरविण्यास प्रारंभ केला,× आणि जे गृहस्थ बहुतीं मिळतीं तरी पुण्याबाहेर पडण्यास कधीं राजी नव्हते, त्यांना मुंबईच्या

---

* 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नामक मुंबईंतील तत्कालीन प्रमुख मराठी मासिकाच्या मार्च सन १८६१ च्या अंकांत 'कविचरित्रा'चें परीक्षण आलेलें आहे तो ह्याच इंग्रजी लेखाचा अनुवाद होय मात्र मूळ इंग्रजी लेखावर 'कृष्णशास्त्री निसळूणकर' असें लेखकाचें नांव दिलेलें असून ह्या ठिकाणीं "कोणीं लिहून पाठविलेलें" असा निर्देश आहे ह्या गोप्यगोपनाची आवश्यकता काय हेंही नकळे!

× In 1847 he entered the English Department and in July last [1851] he obtained a translation-exhibition.

—*Report of the Board of Education* (1851 52), p. 4

एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील महाविद्यात आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हा पुरुष काय तोलाचा व मान्यतेचा होता, हें १८६० मध्यें यथार्थतेनें कसें उमजणार? वे. शा. सं. नीलकंठशास्त्री थत्ते, मोरशास्त्री साठे प्रभृति विद्वज्जन विख्यात संस्कृत पंडित होते त्याविषयीं कोणाचाच मतभेद नाहीं, आणि विशिष्ट शास्त्रांत त्यांचा अधिकार कै० बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षां अधिक असेलहि. तथापि संस्कृत विद्वत्तेबरोबरच जसे गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, रसायन इत्यादि पाश्चात्त्य शास्त्रविषयांत, तसेच आठदहा प्राच्य व पाश्चात्त्य भाषांत, आणि इतिहास, मानसशास्त्रादि विषयांतहि बाळशास्त्री निपुण होते, आणि मराठींतील आद्य ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार, मासिककार व इतिहाससंशोधक ह्या दृष्टींनीं त्यांची चांगली प्रसिद्धि असून सौजन्यौदार्यादि गुणांनीं युक्त असे मुंबईंतील सर्वमान्य लोकनायक म्हणूनहि त्यांची प्रसिद्धि होती, ह्या सर्व गोष्टी कृष्णशास्त्र्यांना जर चांगल्या विदित असतील, तर त्यांनीं वरीलप्रमाणें कै० बाळशास्त्र्यांचा छोटेक वृत्तान्त 'कविचरित्रां'त अंतर्भूत केल्याबद्दल ग्रंथकारास दोष देण्याऐवजीं उलट, राजा राममोहन राय यांच्या चरित्रलेखाप्रमाणें तो विस्तृत न दिल्याबद्दल असमाधान व्यक्त करावयास नको होतें काय? बाकी इतका मनाचा थोरपणा व तारतम्य दाखविल्यास पुणेरी विद्वान् तो कसला? स्वयंमन्यता व छिद्रान्वेषणनिपुणता हे त्याचे गुणविशेष आजकालचेच होत असें म्हणण्याचें कारण नाहीं!

"भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश'– कर्ते रा. र. भा. गोडबोले

पुण्यांतील तत्कालीन तिसरे एक नामांकित माहितगार विद्वान् म्हणजे **'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश'** ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले हे होत. हा ग्रंथ १८८१ मध्यें जरी प्रसिद्ध झाला, तरी त्यापूर्वी कित्येक वर्षे त्याची रचना चालू होती हें उघड आहे. परंतु आश्चर्य असें कीं, ह्या ऐतिहासिक कोशांत जशी बरीच दुर्मिळ व उपयुक्त माहिती संगृहीत केली आहे तशी कांहीं प्रसिद्ध व्यक्तींसंबंधीं मुग्धताहि राखिली आहे! उदाहरणार्थ, सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह राजे याच्या बाबतीम पूर्ण एक ओळहि जेथें आलेली नाहीं, तेथें त्यांच्याच राजकारणांत कुप्रसिद्ध असलेल्या बाळाजीपंत नातूंच्या चरित्राला दीड पान देऊन त्यांचें समर्थन केलें आहे! झांशीसंबंधीं हें "बुंदेल्यांचें संस्थान हल्लीं खालसा झालें आहे," एवढीच सर्व नोंद आहे! झांशीकरीण लक्ष्मीबाईच्या नांवावरुनहि ह्या ऐतिहासिक कोशकाराचा बहिष्कार कां हें समजत नाहीं! विशेष मौज ही कीं, सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचा वृत्तान्त जवळजवळ पानभर दिला आहे, तर त्यांच्यापेक्षांहि त्यांच्याच मागून विद्वत्तेनें व कर्तृत्वानें किती तरी अधिक प्रसिद्धि पावलेले त्यांचेच धाकटे गुरुबंधु कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं यांत एक चकार शब्द नाहीं हें, केवढें आश्चर्य! त्यावरुन नांवलौकिक अशा बहुश्रुत ग्रंथकर्त्यांच्या कानीहि नसेल हें संभवतेच कसें? विशेषतः प्रस्तुत कोशांत पुणेंशहरची माहिती देतांना पृ. २६० वरील टीपेंत, "पुणेंशहरचें वर्णन प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी, पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील ज्योतिषशास्त्राचे माजी गुरु यांचे चिरंजीव नारायण विष्णु जोशी यांनीं लिहिलें आहे." [स्थू. आ.]. ह्या वाक्यांत त्यांनीं जो निकट व्यक्तिपरिचय दर्शविला आहे त्यावरुन असें निर्भ्रान्त अनुमान काढतां येतें कीं, त्यांस

कै० बाळशास्त्र्यांची अगाध विद्वत्ता व लोकमान्यता ही निश्चित विदित होती कारण, स्वतः ग्रंथकार हे मूळचे वाईकर असून "प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी" हे त्यांचे आमस्त्यच होत; इतकेंच काय, पण पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील ज्योतिषशास्त्राचें गुरुत्व प्राप्त करून देणारी त्या विषयातील त्यांची प्रवीणता, ही आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यापाशीं मुंबईस अध्ययन करूनच प्राप्त झालेली होती! आणि प्रस्तुत विष्णुशास्त्री जोशी यांचा आपल्या ज्योतिर्गणित-गुरुवर्यांसंबंधीं तर नितान्त आदर होता, ही गोष्ट त्यांच्याच एका पत्रावरून* अत्यंत स्पष्ट आहे. मग बाळशास्त्री जांभेकरांचें नांव कोशातून का गाळलें गेलें, असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो; आणि त्याची चांगली उपपत्ति ह्याच ग्रंथकाराच्या 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोशा'चें जें परीक्षण 'निबंधमाला'-कारांनीं केलें आहे त्यांत आढळते! ती अशी कीं, रा. गोडबोले हे "जुन्या पद्धतीचे गृहस्थ असून वेदशास्त्रावर त्यांचा पूर्ण भरंवसा आहे." आणि "अलीकडे पाश्चात्य विद्येच्या संसर्गानें आमच्या देशांत जो चोहोंकडे बजबजपुरी माजली आहे,...तो [प्रकार] त्यांस अत्यंत अनुचित वाटतो हें उघड आहे" † आणि बाळशास्त्री हे उत्तम संस्कृतज्ञ असले तरी पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांत प्रावीण्य मिळवून त्या विद्येचे अभिमानी बनलेले व सुधारक वृत्तीचे संस्कृत पंडित! तेव्हा त्यांना आपल्या ऐतिहासिक कोशात स्थान देऊन मान्यता व चिरंतनत्व लाभू द्यावें कशाला? अर्थात् पुढील पिढ्यांतील वाचक असेंच मानणार कीं, कै० बाळशास्त्री जांभेकर हे जर खरोखरच थोर पुरुष असते तर त्यांचा साधा नामनिर्देशहि ह्या प्रसिद्ध ऐतिहासिक कोशात केला गेला नसता काय? तात्पर्य, हाहि एक सनातनी पुणेरी बहुश्रुततेचा व अनुल्लेखानें मारण्याचाच प्रकार होय, असें कां म्हणू नये? वस्तुतः 'ज्ञानकोश' काय किंवा 'ऐतिहासिक कोश' काय, त्यांची रचना मोठ्या व्यापक दृष्टीनें, तारतम्यानें व निःपक्षपातानें केली पाहिजे. कारण, अशा ग्रंथावरून समाजाचें ज्ञान वाढीस लागतें तथापि आजकालच्या 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश'-कारांकडूनहि जेथें अशा प्रकारच्या शुद्ध शास्त्रीय दृष्टीची अपेक्षा बाळगतां येत नाहीं, तेथें साठसत्तर वर्षांपूर्वीच्या कोशकाराकडून ती सफल कशी होणार?

'निबंधमाला'-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

असो. अशा मागसलेल्या सांस्कृतिक अवस्थेंत व प्रायः पुण्यातल्या पुण्यातच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याहि आयुष्याची पहिली पंचविशी गेल्यामुळें त्यांना तरी, ते स्वतः जन्मास येण्यापूर्वी चार वर्षे ज्याचा उज्ज्वल आयुर्दीप मालवून गेला होता त्या कै० बाळशास्त्री जांभेकराच्याविषयीं कितीशी माहिती असणार? तथापि 'माले'चा आरंभ करतेसमयीं ती अवघ्या पंचवीसतीस वर्षांपूर्वीचीच गोष्ट असता, त्यांच्यासारख्या महाराष्ट्राभिमानी व बहुश्रुत गणिले गेलेल्या पुणेकर पंडितांस ती इतकी अल्प असावी ह्याचा अचंबा वाटतो! विष्णुशास्त्री १८६५ मध्यें मॅट्रिकयुलेशनची, आणि त्यांचा गणितविषय बराच कच्चा असल्यामुळें १८७२

---

* परिशिष्ट २ पाहा.

† 'निबंधमाला' (चि. शा. आवृत्ति, १९१७), पृ. ४४७.

मध्यें बी० ए० ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. ह्या काळांत कै० बाळशास्त्री यांचीं 'बालव्याकरण,' 'भूगोलविद्या' व 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' ही पाठ्य पुस्तकें अद्यापि मराठी व इंग्रजी शाळांतून चालत होतीं, आणि त्यांचें नाव केवळ ह्या शालोपयोगी ग्रंथांचे कर्ते म्हणूनच नव्हे, तर गेल्या पिढींतील एक विख्यात विद्वान् व थोर पुरुष म्हणून अद्यापि लोकांच्या तोंडी खेळत होतें. परंतु ह्यापलीकडे विष्णुशास्त्र्यांनाहि फार थोडी माहिती होती याचा निःसंदिग्ध पुरावा प्रत्यक्ष 'निबंधमाले'च्यां दुसऱ्याच अंकांत (फेब्रुवारी १८७४) उपलब्ध आहे. "प्रस्तुत मालेचा उद्देश" कथन करतांना ते लिहितात:—

"४. या ठिकाणीं मासिक पुस्तकांचा इतिहास – म्हणजे हा प्रघात इकडे केव्हां कोणीं पाडला, तीं पहिल्यानें कोणत्या प्रकारचीं होतीं व त्यांचें स्वरूप आतां कसें आहे, वगैरे गोष्टी-विषयीं पूर्णपणें लिहिणें आमच्या मनांत होतें. पण तीं पुस्तकें आमच्यापाशीं सगळीं नसल्यामुळें व त्याविषयींची विशेष माहिती होण्याचाहि आह्मास कधीं योग न आल्यामुळें तें आमच्यानें करवत नाहीं. तरी जवळ असणाऱ्या सामग्रीवरून आह्मांस जें कांहीं वाटतें तें येथें वाचकांस सादर करतों. ह्या प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्यें प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते. तशींच त्यावेळेस 'दिग्दर्शन,' 'चंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक' हींहि मासिक पुस्तकें निघत असत. या सर्वांवरून त्यावेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारें जें ज्ञान आपणास नुकतें होऊं लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्या द्वारें प्रगट करण्याची पुष्कळांस हौस होती असें दिसतें. वरील सर्व पुस्तकें त्यावेळेस लोकांस फार आवडत होतीं. इ०

"५..... पहा की, मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हेंच असे. 'त्रैमासिक' या शब्दावरूनच तें विलायतेंतील 'एडिन्बरो,' 'क्वार्टर्ली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केलें होतें हें स्पष्ट आहे. ज्याची बुद्धी येवढी विशाळ होती कीं, एकोणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यागुरु होऊन तें काम वजनदारीनें चालविण्याचें त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आलें, त्यास 'एडिन्बरो' त्रैमासिकासारख्या पुस्तकांतही लिहिणें मोठेसें कठीण नव्हतें; पण त्याची मोठी बुद्धी व विद्वत्ता ही त्याच्या वाचकांस काय होय? इ०" [स्थूलाक्षर आमचें].

वरील उतारा थोडासा लांब आहे, परंतु त्याचें बारकाईनें निरीक्षण करण्यानेंच योग्य तो बोध आपणांस होणार असल्यानें तो तसा बुद्ध्या उद्धृत केला आहे. आतां वरील चौथ्या परिच्छेदांत विष्णुशास्त्री सांगतात कीं, मासिक पुस्तकांचा "हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्यें प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें." परंतु हें त्यांचें अनुमान जरी बरोबर आहे, तरी "ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते", ह्या पुराव्यावर तें सर्वस्वीं आधारलेलें आहे. आणि ज्या अर्थी पुढल्याच परिच्छेदांत "मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हेंच असे" म्हणून ते पुनः टासून सांगतात, त्या अर्थी त्यासंबंधीं त्यांच्या मनांत, तिळमात्र

संदेह नाही हें उघड आहे. पण ही त्यांची समजूत सर्वथा चुकीची होय. कै० बाळशास्त्री हे मराठी मासिक पुस्तकांचे जनक खरे; तथापि त्यांनीं काढलें तें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन" संचित नव्हे! बाळशास्त्री १८४६ मध्यें परलोकवासी झाले, आणि हें त्रैमासिक त्यांचे स्नेही भाऊ महाजन यांनीं त्यांच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनीं (१८५४) सुरू केलें! म्हणजे ही एक घोडचूकच नव्हे काय!

'निबंधमाला'-कारांच्या लेखांतील दुसरा मोठा प्रमाद असा. ते पुढें सांगतात:— "तशींच त्यावेळेस 'दिग्दर्शन,' 'चंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक' हींहि मासिक पुस्तकें निघत असत." परंतु 'चंद्रिका' व 'ज्ञानप्रसारक' ही मासिकेंहि बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् निघालेलीं असून 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शना'चीं समकालीन म्हणतां आलीं, तरी 'दिग्दर्शन' हें त्या सर्वांच्या पूर्वी कित्येक वर्षें जन्मास येऊन लयासहि गेलेलें होतें! वस्तुतः हेंच मराठींतील आद्य मासिक असून त्याचे उत्पादक कै० बाळशास्त्री जांभेकर हेच होत. तें त्यांनी सन १८४० मध्यें चालू केलें, आणि बहुधा चारएक वर्षें निघून तें बंद पडलें!

वरील दोन भ्रान्त विधानांच्या पोटीं तिसरें एक अपूर्व अज्ञान दडून राहिलें आहे तें असें. 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हें "विलायतेंतील 'एडिन्बरो,' 'क्वार्टर्ली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केलें," तें कोणीं? तर "ज्याची बुद्धी येवढी विशाल होती कीं, एकोणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यागुरु होऊन तें काम वजनदारीनें चालविण्याचें त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आलें" त्या पुरुषानें, म्हणजेच प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं! यावरून निर्विवाद सिद्ध होतें कीं, त्याचे खरे संपादक रा. भाऊ महाजन होते, ह्या गोष्टीचाहि विष्णुशास्त्र्यांना पत्ता नाही! आणि त्यांतहि विशेष आश्चर्य म्हणजे त्यांच्याच विद्यार्थिदशेंत महाजन हे 'प्रभाकर', 'धूमकेतु' हीं वृत्तपत्रें घडावयानें मुंबईस प्रत्यक्ष चालवींत असून, 'मालकारा'-पूर्वी खदे मराठी संपादक म्हणून तेच त्या काळीं प्रसिद्ध होते-इतकेंच नव्हे, तर भाऊ हे नागपुरास चांगले स्थायिक झाल्यावरहि अधूनमधून मुंबईस जात येत असतां, आमच्या बहुश्रुत व महाराष्ट्राभिमानी 'निबंधमाला'-कारांना त्या सद्गृहस्थांचा मागमूसहि नव्हता!*

विष्णुशास्त्र्यांच्या पूर्वोक्त लिखाणाचा पोकळपणा आपणास आणखी एका प्रकारें प्रतीत व्हावा हेंहि आश्चर्य नव्हे काय? वरील चौथ्या परिच्छेदांतील "बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान्" या संदर्भानें, "या प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र 'कविचरित्र' नामक पुस्तकांत थोडेसें लिहिलें आहे तें वाचण्यास आमच्या वाचकांस आम्ही शिफारस करतों," अशी तळटीप 'माला'-कारांना दिलेली आहे. अर्थात् त्यांचें कै बाळशास्त्र्यांसंबंधाचें सर्व ज्ञान प्रायः ह्याच लेखावरून झालें दिसतें! परंतु ह्या टीचभर चरित्रलेखानेंच "दिग्दर्शन नांवानें एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें कांहीं वर्षें निघत होतें." ही निःसंदिग्ध माहिती असतां "ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन'

* 'निबंधमाला,' सांडे आवृत्ति—भाग २, पृ २३७.

नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते," हें भ्रामक व चुकीचें विधान त्यांच्या लेखणींतून उतरलेंच कसे?

सारांश, वरील सर्व प्रमादपूर्ण व भ्रामक लिखाण लक्ष्यांत घेतां हा परम विख्यात साहित्यिकाचें हें अज्ञान संभवनीय व क्षम्य कसें हा विचार क्षणभर मनांत आल्यावांचून राहत नाहीं! वरें, विष्णुशास्त्री हे जन्मजात पुणेकर; त्यांचा बी. ए. पर्यंतचा सर्व शिक्षणसंस्कार पुण्यांतलाच; ते लहानपणापासून मराठी भाषेचे व इतिहासाचे अत्यंत अभिमानी, आणि बहुश्रुत गणिले गेलेले त्या काळचे कौतुकास्पद पदवीधर; डेक्कन कॉलेजात चांगलीं सहा वर्षें काढून तेथील नामांकित ग्रंथालय सर्व पालथें घातल्याची त्यांची ख्याति; कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या 'बृहस्पती'चे व सुप्रसिद्ध मराठी ग्रंथकाराचे ते सपुत्र;—आणि हे थोरले शास्त्रीबोवा म्हणजे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यापेक्षां सुमारें बारा वर्षांनींच लहान असून, त्यांना 'मित्रोत्तम' म्हणून पत्रांतून संबोधणाऱ्या विख्यात मोरशास्त्र्यांचे पट्टशिष्य; इतकेंच नव्हे तर, पुण्यातील शिक्षणखात्यामधील एक जाडें प्रकरण; पुणें ट्रेनिंग कॉलेजाचे नामांकित अधिपति व १८६७ पासून मुंबईसरकारचे एतद्देशीय वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर, आणि ह्या अनेक नात्यांनीं मराठींतील जुने नवे ग्रंथ, वृत्तपत्रें व मासिकें याचे उत्कृष्ट तज्ज्ञ व भांडागार; शिवाय ते संगदीत असलेल्या प्रसिद्ध 'शालापत्रक' मासिकाची धुरा त्यांच्या ज्येष्ठ चिरंजिवांनीं 'माला' काढण्यापूर्वी कांहीं वर्षें हौशीनें आपल्या खांद्यावर घेतलेली; मग मराठींतील मासिक पुस्तकांचा साग्र इत्थंभूत 'इतिहास' दूर राहिला, पण त्यांच्या जन्माची लहानशी कहाणी किंवा मूलपीठिका देण्यास यापेक्षां आणखी अनुकूल परिस्थिति ती कोणती? 'सामग्री' ती कोठें आदळ्यवयाची? आणि मासिकांची विशेष माहिती होण्याचा 'योग' तो काय यावयाचा? 'दिग्दर्शन,' 'उपदेशचंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक,' 'ज्ञानदर्शन' व 'चंद्रिका' हींच काय तीं एका हाताच्या बोटांवर मोजतां येणारीं आद्य मराठी मासिकें; आणि 'ज्ञानप्रसारका'व्यतिरिक्त इतरांचा आयुर्दाय पांचचार वर्षांच्याहि प्रायः आंतलाच; तेव्हां यांचेहि कांहीं थोडे अंक का 'माला'-कार विष्णुशास्त्र्यांच्या संग्रहीं नसावे, किंवा सर्वथा पुण्यपत्तनांत त्यांस कोठें पाहावयास मिळूं नयेत? फार लांब कशाला? मराठींतील पहिलें मासिक कोणतें एवढाच एक विनचूक खुलासा त्यांना साक्षात् वडिलांकडून घरच्या घरीं का घेतां येऊं नये? शिवाय रा. परशुरामपंत तात्या गोडबोले, प्रो. केरूनाना छत्रे प्रभृति कितीतरी वयोवृद्ध, 'दिग्दर्शना'दि मासिकें प्रत्यक्ष वाचलेली-पाहिलेली विद्वान् मंडळी नारायणपेठेच्या आसपासच सांपडली नसती काय? मग एवढा चार जुन्या मासिकांचा लहानसा शोधहि ज्या पदवीधर 'माला'-कारांना १८७४ सालीं पुण्यात राहून घेतां आला नाहीं, त्यांनीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं १८४५ मध्यें शाळेंतील विद्यार्थ्यांसाठीं प्रथमच तयार केलेला 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' स्वतंत्र संशोधन करून न लिहिल्याबद्दल त्यांस दोष तो कां द्यावा? आणि अशीच जर एकंदरीनें 'माला'-कारांची मूळ साहित्यिक बैठक, तर हा "मराठी भाषेचा अपूर्व शिवाजी" शास्त्रोक्त ज्ञानप्रसारानें स्वबांधवांना सत्त्वसंपन्न व तेजस्वी बनविण्यापेक्षां आपल्या खुमखुशीत साहित्यनिर्मितीनें व भाषेच्या डौलानें त्यांस डोलविण्याकरच अधिक भर देणारा होता, अगें कां म्हणूं नये?

'माला'-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर

'निबंधमाला'-कारांचे विद्वान् बंधु रा. लक्ष्मणराव यांनीं लिहिलेलें "कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें चरित्र" सन १८९४ मध्यें प्रसिद्ध झालें. धाकट्या पदवीधर भावानें थोरल्या पदवीधर भावाचें चरित्रकथन केल्याचा हा योग अपूर्व होय; आणि हा ग्रंथहि बराच चांगला उतरला असून मराठी चरित्रग्रथात त्याला मानाचें स्थान नि संशय आहे. लक्ष्मणराव हे विष्णुशास्त्रापेक्षा दोनएक वर्षांनींच लहान, आणि त्याच्याच पाठोपाठ त्यांचें सर्व शिक्षण पुण्यास होऊन १८७५ मध्यें ते बी. ए. झाले. अर्थात् आपल्या विख्यात बंधिराजांच्या व वडील बधूच्या सहवासात त्यांनीं आपली ज्ञानयात्रा पूर्ण केल्यामुळें त्यांची भावना, माहिती व विचारसरणि सामान्यतः विष्णुशास्त्र्यासारखीच असल्यास नवल नाहीं. तथापि 'माला'-कराच्या स्वभावाचें व कर्तृत्वाचें वर्णन करतांना त्यानीं केवळ अंधभक्तीनें त्याच्या दोषांवर पांघरूण घातलेलें नाहीं. त्यांच्या ह्या चरित्रग्रथांत कै. बाळशास्त्री जांभेकर ह्याच्यासंबंधीं अनेक उल्लेख आढळतात, आणि त्यावरूनहि त्याचें नांव पन्नास वर्षांनंतरसुद्धां तुलनेसाठीं का होईना, पण सुशिक्षितांकडून घेतलें जात होतें, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. लक्ष्मणराव प्रथारंभींच जो विषयोपक्रम करितात त्यावरून त्यांच्या दृष्टीनें कै. बाळशास्त्र्यांची योग्यता ते काय समजत हें चांगलें स्पष्ट होतें. ते लिहितात:—

"आमच्या या महाराष्ट्र देशांत इंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊं लागल्यापासून जे पुष्कळ विद्वान् पुरुष होऊन गेले त्यांमध्यें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापेक्षां चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुरुष क्वचित्च निपजला असेल... याच्याहातून अल्पवयांतच जीं अनेक महत्त्वाचीं कृत्यें घडून आलीं, तशीं गेल्या पन्नास साठ वर्षांत कोणाच्याहि हातून घडून आलीं नसतील. सुमारें दहाबारा वर्षांतच यांनीं आपल्या अलौकिक ग्रथरचनेनें महाराष्ट्रभाषेस अगदीं वेगळें स्वरूप दिलें; लोकमताचा प्रवाह जो आपल्या देशाच्या खऱ्या हिताविरुद्ध जबरदस्त असा वहात चालला होता त्यास अगदीं उलट दिशा दिली; आपल्या देशबांधवांमध्यें स्वदेशाविषयीं, स्वभाषाविषयीं, स्वजातीविषयीं अभिमान जागृत केला; व नवीन छापखाने, नवीन किताबखाने हातीं घेऊन सरकारच्या नोकरीवरच भिस्त न ठेवितां खाजगी उद्योगानें आपल्या विद्वान् लोकांस स्वतंत्रपणानें व अबूनें कसें राहतां येईल हें प्रत्यक्ष स्वतःच्या उदाहरणानें दाखवून दिलें.

"त्यांच्या आंगचे मोठे गुण झटले झणजे बुद्धिप्रागल्भ्य, सतत उद्योगाविषयीं हौस, अलौकिक धैर्य, सद्वर्तनप्रीति, साधा व गरीब स्वभाव व देशाविषयीं खरा व पूर्ण अभिमान हे होत. या सद्गुणांतच मिसळून व बहुतेक त्यांच्याशीं एकवट होऊन राहिलेले असे कांहीं दोष—स्वतःच्या योग्यतेविषयीं असावा त्यापेक्षां जास्त अभिमान, हेकेखोरपणा, व्यावहारिक शहाणपणाची एकप्रकारची कमतरता, दुसऱ्याच्या दोषाकडे बारीक व कडक नजर हे—विष्णुशास्त्री यांच्या ठिकाणीं होते. या दोन्ही गुणावगुणांचा मिलाफ चरित्रनायकाच्या

ठिकाणीं नमून फक्त सद्गुणच असते, तर त्यांच्या हातून जी महत् देशसेवा आजल झाली आहे ती होण्याचा संभव नमून-त्यांचे हातून माजी बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर किंवा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखी ग्रंथरचनेनेंच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली असती. परंतु वरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तबगारीपेक्षां पुष्कळच अधिक योग्यतेची जी-कीं नवीन खाजगी शाळा घालून कमी खर्चानें व सरकारी शाळापेक्षा निराळ्या तऱ्हेनें इंग्रजी विद्येचा प्रसार करणें, होतकरू विद्वान् मंडळीमध्यें प्राचीन विद्या, प्राचीन कला, प्राचीन आचारविचार यांविषयीं प्रीति उत्पन्न करून त्यास त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या यत्नास लावणें, व सरकारचे केवळ मिंधे होऊन न बसतां स्वतंत्र धंदे काढून त्यांवर अवलंबें चरितार्थ कसा चालवितां येईल इत्यादि फार महत्त्वाच्या गोष्टी त्यास शिकविणें-ही कर्तबगारी विष्णुशास्त्री याच्या हातून घडून येण्यास त्यांच्या आंगच्या गुणांप्रमाणें दोषहि कारणीभूत झाले." पृ. १-२ [स्थूलाक्षर आमचें].

प्रस्तुत उतारा बराच मोठा झाला. परंतु त्यावरून ग्रथकर्त्याची विचारसरणि व मूल्यमापनपद्धति उत्तम रीतीनें विशद होत असल्यानें तो समग्र उतरून घेणें भाग पडलें शिवाय हा विस्तृत उतारा दिल्यानंतर ह्याच चरित्रांत पृ. २९२, पृ. ३०२ इत्यादि ठिकाणीं बाळशास्त्र्यांसंबंधीं जे अन्य उल्लेख आले आहेत ते विचारांत घेण्याचें कारण नाहीं. अर्थात् वरील दोन परिच्छेदांत रा. लक्ष्मणरावांचें मुख्य प्रतिपादन असें आहे कीं, महाराष्ट्र देशांत इंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊ लागल्यापासून विष्णुशास्त्र्यांपूर्वी पन्नाससाठ वर्षांत विद्वान् पुरुष पुष्कळ होऊन गेले; परंतु त्यांतले विशेष प्रसिद्ध असे कै. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे जरी घेतले, तरी त्यांनीं "ग्रंथरचनेनेंच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा केली."- म्हणजे, त्यांनीं कोणत्याहि अन्य तऱ्हेनें देशसेवा केली नाहीं; आणि ह्या उताऱ्यांत विष्णुशास्त्र्यांनीं जे इतर उद्योग केले व स्वतंत्रपणें चरितार्थ चालविण्याचा मार्ग दाखविला ती कर्तबगारी "वरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तबगारीपेक्षां पुष्कळच अधिक योग्यतेची" होय. आतां प्रस्तुत समग्र प्रतिपादनाचें यथास्थित खंडन करावयाचें तर बराच विस्तार होणार, आणि तसें करण्यास येथें अवकाश नाहीं. खास्तव "मूले कुठारः" ह्या न्यायानें येथें एवढेंच सांगितलें असतां पुरें होईल कीं, ग्रंथकर्त्याचें म्हणणें त्यांच्या नामांकित वडिलांसंबंधीं जरी मुख्यत्वें खरें असलें, तरी कै. बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रास तें मुळींच लागूं पडत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर विष्णुशास्त्र्यांच्या अंगीं जे गुण होते असें ते सांगतात ते सर्व त्याहिपेक्षां बऱ्याच प्रकर्षानें बाळशास्त्र्यांच्या अंगीं असून, आपल्या बंधूंच्या ठिकाणीं जे दोष त्यांनीं दाखविले आहेत ते मात्र बाळशास्त्र्यांच्या ठिकाणीं प्रायः मुळींच नव्हते; आणि त्यांनीं अनेक मार्गांनीं आपल्या काळीं जी देशसेवा केली ती विष्णुशास्त्र्यांच्या देशसेवेपेक्षां सर्वांत अधिक मोलाची होती. तथापि कै. बाळशास्त्र्यांच्या काळची परिस्थिति, त्यांची असाधारण गुणसंपत्ति व त्यांची बहुविध देशसेवा, म्हणजेच त्यांचें खरें चरित्र, ह्यासंबंधीं लक्ष्मणरावांचेंहि त्यांच्या बंधूंच्या इतकेंच गाढ अज्ञान असल्यामुळें, गेल्या पन्नाससाठ वर्षांमध्यें "विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांच्यापेक्षां चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुरुष क्वचित्च निपजला असेल," असें विधान त्यांच्या लेखणींतून उतरलें येथें लक्ष्मणरावांच्या प्राजळपणावर कांहींसा आघात करणारी गोष्ट म्हणजे एवढीच कीं, रा बा ना. देवकृत 'कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' ह्यापूर्वी दोन वर्षें छापून प्रसिद्ध झालेलें असतां, तें त्यांच्यासारख्या विद्वान् व कुशल चरित्रकाराच्या अवलोकनांत आलें नव्हतें असें समजावयाचें कीं काय? कारण, तें वाचून पाहिल्यानंतर तरी कै बाळशास्त्री यांची "ग्रंथरचनेनेंच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली," असा सिद्धान्त सुज्ञ व प्राजळ ग्रंथकार सहसा करणार नाहीं

न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे

पूर्वोक्त अनेक उदाहरणावरून पुणेंकर विद्वानामध्यें कै बाळशास्त्री यांचें वास्तविक चरित्र, कर्तृत्व व योग्यता ह्यासंबंधीं का व कसें अज्ञान आढळतें तें वाचकाच्या ध्यानात आलेंच असेल. तथापि एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या पादात महाराष्ट्राचे वैचारिक अग्रणी म्हणून विख्यात असलेले न्या मू महादेव गोविंद रानडे याच्याहि भाषणात व लेखात कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधींचे सस्मरणीय उल्लेख विशेष आढळू नयेत ह्यातील इंगित काय, असें कोणाहि विचक्षण वाचकास क्षणभर वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं तथापि त्याचीहि काहीं संगति लावतां येते ती अशी कीं, रा ब रानडे हे सुद्धा बहुशीं पुणेंकरच होत. त्याचा जन्म १८४२ मध्यें झाला, आणि त्याची विद्यार्थिदशेचीं पहिलीं वर्षें कोल्हापुरास गेलीं. १८५६ च्या शेवटीं, म्हणजे बाळशास्त्र्याच्या मृत्यूनतर दहा वर्षांनीं पुढील इंग्रजी शिक्षणासाठीं ते मुंबईस गेले तेथें त्याचें वास्तव्य सुमारें दहा वर्षें होतें, तरी त्याचा हा काळ केवळ विद्यार्थिदशेंत गेला त्यानीं ह्या दशकात स्वतःला खोलींत वर्षानु वर्षें कोंडून घेऊन जी सरस्वतीची दृढ उपासना केली ती सर्वप्रसिद्ध असून तिच्याच बळावर ते आपल्या काळच्या सर्व परीक्षात लागोपाठ अत्युच्च यश संपादून 'पदवीधर मुकुटमणि' बनले! परंतु पदव्या, पारितोषिकें व शिष्यवृत्त्या संपादण्यात सदैव गुरफटून डोळे फोडून घेणारा विद्यार्थी हा प्राय प्रांथिक पठनांतच चूर असावयाचा! ज्याला समवयस्क विद्यार्थ्यांच्या करमणुकींतहि मिसळण्यास क्षणाचा अवकाश नाहीं, त्याला शाळा-कॉलेजांतील खोल्यांबाहेरील किंवा आवाराबाहेरील मोकळी हवा कोठून लागणार? आणि तो स्वत सभोंवतालची लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहून जाणत्या व वयोवृद्ध लोकाकडून कानोसा कितीसा घेणार? अर्थात् अशा बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांसहि कै बाळशास्त्र्याची माहिती त्याच्या चारदोन पाठ्य पुस्तकापलीकडे फारशी क्वचितच असावयाची! आणि अशा रीतीनें एम् ए, एल्एल् बी पर्यंतच्या सर्व परीक्षाचा सर्वोत्कृष्ट रीतीनें फडशा पाडल्यानतर १८६६ मध्यें रा महादेवरावाची नेमणूक पुण्यास असिस्टंट मराठी ट्रॅन्स्लेटरच्या जागीं प्रथम झाली.

ह्याच समयीं, रा रानड्याचे सुप्रसिद्ध गुरु व मुंबई शिक्षणखात्याचे तत्कालीन डिरेक्टर सर अलेक्झँडर ग्रँट यानीं एतद्देशीय छापील पुस्तकाची एक विस्तृत यादी तयार करवून छापिलेली असून तिच्या १८६७ च्या दुसऱ्या आवृत्तींत प्रो कीलहॉर्न यानीं संस्कृत ग्रंथाचें व रा० रानडे यांनीं मराठी ग्रथाचें पर्यालोचन केलें आहे त्यामध्यें मराठींत

इतिहास विषयावर जीं कांहीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होतीं त्यांसंबंधीं माहिती देतांना त्यांचीं पुढील दोन वाक्यें आढळतात :—"Of the fourteen which relate to India, the translations of Elphinstone's and Murray's histories, and of Grant Duff's Maratha history, are the only ones which possess any literary merit. By the side of them and **Bal Gangadhar Shastree's compilations**, none of the books on English history appear to possess, any standing." (p. 26). *ह्याच पुस्तकांच्या यादींत वृत्तपत्रें व मासिकें ह्यांच्यासंबंधीं ते लिहितात :—" The catalogue makes mention of ten newspapers and seven mazagines in all. ..... the Trimasik, the old Dnyanaprasarak* and the Vicharlahari had more brilliancy, more earnestness about them than the usual stuff with which the magazines are filled in these days." (p. 30) ह्यावरून कै० बाळशास्त्री जांभेकरांचें 'दर्पण' साप्ताहिक लांबच राहिलें, पण मराठींतील आद्य मासिक 'दिग्दर्शन' हेंसुद्धां त्याच्या अवलोकनांत आलेलें दिसत नाहीं! प्रस्तुत ग्रँटचा कॅटलॉग अथवा यादी बरीच अपूर्ण व सदोष आहे ह्यांत शंका नाहीं; तथापि रा. रानड्यांना 'दिग्दर्शन' मासिकाची प्रत्यक्ष माहिती असती तर त्याचा उल्लेख गौरवपूर्वक केल्यावांचून ते बहुधा राहते ना.

ह्यानंतर रा० महादेवराव रानड्यांनीं कांहीं दिवस एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत इंग्रजी व इतिहास विषयांचे असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून काम केलें; परंतु १८७० पासून त्यांची जी मुंबई सुटली ती पुनः हायकोर्टांत न्यायमूर्ति म्हणून १८९३ मध्यें नेमणूक होईपर्यंत त्यांस लाभली नाहीं; आणि ह्या मधल्या काळांतील त्यांचीं पुष्कळशीं वर्षें पुण्यांतील नोकरींतच गेलीं. साहजिकच ह्या दीर्घ कालावधींत कै. बाळशास्त्र्यांचे समकालीन जाणते लोक बहुतेक नामशेष झाले होते, आणि त्याच्याशीं दृढ संघट्टन होण्याचा योग त्यास कधीं आला नाहीं. शिवाय ह्यावेळेस बाळशास्त्र्यांना परलोकवासी होऊन सुमारें अर्धशतक होत आलें होतें! तेव्हां त्या पुराणप्रसिद्ध पुरुषाच्या स्मरणाचे प्रसंग तरी कितीसे येणार ? तथापि मुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषांचा समावेश करण्याचा न्या. मू. रानडे यांनीं जो दीर्घ प्रयत्न केला त्यावेळीं मराठी वाङ्मयाची योग्यता पटवून देण्याच्या दृष्टीनें त्यांनीं सन १८९८ मध्यें '**A Note on the Growth of Marathi Literature**'* म्हणून जो मार्मिक आढावा घेतला आहे त्यांत अनेक ठिकाणीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा नामोच्चार केलेला आढळतो. ते म्हणतात :—

"Ten works appear from this catalogue to have been published during the next ten years between 1827 and 1837, two of them being medical works by Dr. Mc Lennan on Materia Medica and Nosology, six were school books on Geometry and Geography by **Bal Shastri** *Jambhekar, one Grammar by Dadoba Pandurang, two reading books* by Major Candy and one on Natural Science by Hari Keshavji." (p. 13). पुनः "The catalogue shows that thirty works were published

* Miscellaneous Writings of the Late Hon'ble Mr. Justice M. G. Ranade.

during the period from 1837 to 1847. Of these, a **History of India by Bal Shastri Jambhekar**, a book on Astronomy, and another on Chemistry by Hari Keshavaji, a book on Mensuration by Colonel Jervis, and several small books of moral lessons, were...composed for use in schools " (*Ibid*). पुढें सन १८१८ ते १८६४ ह्या एकंदर कालांतील वाङ्मयनिष्पत्तीविषयीं ते म्हणतात:—" The total number of purely Marathi books published down to the end of 1864 was 661. Of these 431 were prose, and 230 were verse. The prose school books numbered about 98, and comprise reading books and works on Mathematics, History, Geography and Grammar. As all these books were either translations or compilations prepared to order, they indicate nothing beyond them, and may be passed by without any remark except that Colonel Jervis, Major Candy, Sadashive Kashinath Chhatre, **Bal Shastri Jambhekar**, Dadoba Pandurang, and Bhaskar Damodar made themselves specially useful in this service of elementary school books." (p. 17) ह्यानंतर प्रस्तुत लेखातच पुढील दोन उल्लेख आढळतात:—" We had only five Biographies published in the first 50 years...**Among modern Indian Celebrities** we have Dadabhai Nowrojee, Gawarishankar Udeshankara, **Balashastri Jambhekar**, and the late Rani of Jhansi." (p. 34). आणि " The only histories published in the first 50 years were **Balashastri Jambhekar's 'History of India,'** a translation of Murray's History, and of Elphinstone's 'India', and a short account of the History of England by Hari Keshavaji. " p. 35 [स्थू. आ.].

परंतु कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे केवळ एक सुप्रसिद्ध आद्य मराठी ग्रंथकार नसून आधुनिक महाराष्ट्राचे अग्रगण्य सर्वांगीण सुधारक असतां न्या. मू. रानडे यांच्या एकंदर लेखातून त्यांच्याविषयीं इतर प्रकरणीं विशेष उल्लेख आढळू नयेत हें कांहींसें चमत्कारिकच नव्हे काय? अर्थात् ह्यासंबंधींची ही मीमांसा करतांना एक गोष्ट सुचते ती अशी कीं, न्या. मू. रानड्यांना इतिहासविषयाची आवड जरी अतिशय होती आणि त्यासंबंधीं त्यांचें वाचन फार दांडगें होतें, तरी त्यांचेच समकालीन व स्नेही विद्वद्वर्य डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांच्यासारखे ते पट्टीचे संस्कृतज्ञ नसल्यामुळें त्यांच्याप्रमाणें हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासाचें ताम्रपट-शिलालेखादि साधनांच्या द्वारें संशोधन करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नव्हती; आणि त्या कारणानेंहि ह्या पंडितद्वयामध्यें कै० बाळशास्त्र्यांविषयीं त्या क्षेत्रातील त्यांच्या मूल्यवान् कामगिरीमुळें जितका आदर उत्पन्न झाला होता तितकाहि त्यांच्या मनांत कदाचित् उपजला नसेल. डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांच्या लेखातून* व

* न्या. मू. रानडे, डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांचे सर्व लेख व भाषणें बारकाईनें पाहण्यास सांप्रत आम्हांस सवड झालेली नाहीं. ह्यापूर्वी आम्हीं त्यांचें जें वाङ्मय दृष्टीखालून घातलें आहे त्यावरून न्या. मू. रानडे यांच्या वाङ्मयांत इतर दोघांच्या इतकेंहि कै. बाळशास्त्री जांभेकरासंबंधींचे महत्त्वाचे उल्लेख सांपडत नाहींत, अशी आमची समजूत आहे. ती चुकीची आहे असें कोणी दाखवून दिल्यास आम्ही आमचें विधान सुधारूं. आमचें हें म्हणणें 'लोकहितवादी'-संबंधीहि लागू आहे. —संपादक

भाषणांतून बाळशास्त्रिविषयक जे कांहीं उल्लेख सांपडतात त्यांचें तरी मुख्य कारण हेंच असलें पाहिजे. तात्पर्य, कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्याची पुणेकर विद्वानांना प्रथमपासूनच माहिती फार कमी असल्यामुळें, आणि १८७५ नंतरच्या कालांत मराठी वर्तमानपत्रें व पुस्तकें यांची अधिक चांगली निर्मिति मुंबईपेक्षां पुण्यास होऊ लागून शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांतहि तेथील मंडळींची चढती-कमान राहिल्यामुळें, बाळशास्त्र्यांचें नांव महाराष्ट्रांत दिवसेंदिवस मागें पडत गेलें असल्यास त्यांत नवल नाहीं.

'मराठा'-'केसरी'-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक

मुंबईकर व पुणेकर यांच्या परिचयभेदावर आधारलेली कै. बाळशास्त्र्यांच्या लोकप्रसिद्धीची ही मीमांसा बरीच विनचूक असल्याचें पुढील कित्येक उदाहरणांवरूनहि अधिक स्पष्ट होईल. रा. बाळ गंगाधर टिळक व रा. गोपाळ गणेश आगरकर हे पुढील पिढींतील विख्यात पुरुषहि डेक्कन कॉलेजचे पदवीधर, आणि रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचे स्नेही-सहकारी. तेव्हां 'केसरी'-'मराठ्यां'बील त्याच्या लेखातूनहि बाळशास्त्र्याच्याविषयीं काही किरकोळ उल्लेखांव्यतिरिक्त विशेष काय येणार ? वरील दोन पत्रे प्रथम चालू झालीं तेव्हां 'केसरी'चे संपादक रा. आगरकर व 'मराठ्या'चे संपादक रा. टिळक होते, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे; पण ह्या पहिल्या वर्षाच्या 'मराठ्यां'तच (ता. ६ मार्च १८८१) एक उल्लेख आढळतो तो थोडासा मौजेचा आहे. कै. बाळशास्त्री ह्यांची परोपकारी स्वभावाविषयीं अतिशय ख्याति होती. अनेक गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना त्यांचें साहाय्य होत असे. अशा प्रकारें आश्रय दिलेला बाळू साने नांवाचा एक लहान मुलगा गणितविषयांत चांगला प्रवीण होऊन पुढें पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजांत आसि. प्रो. बाळाजी बापूजी साने, बी. ए., एल्. सी. ई. ह्या नांवानें प्रसिद्धीस आला. हे विद्वान् सद्गृहस्थ १८८१ मध्यें वारल्यावेळीं त्यांच्यावरील मृत्युलेखांत 'मराठ्यां'चे संपादक लिहितात:—

"...He lost his father at a very early age...he was not destined to the drudgery of a village school master, **The late Balshastri Jambhekar, the first celebrated English scholar,** while on his inspecting tour soon picked the lad and advised him to join the English school etc."

ह्यावरून संपादकांच्या कानांवर कै. बाळशास्त्री यांचा जो नांवलौकिक होता तो ते "प्रख्यात इंग्रजी भाषापंडित" म्हणून होता—प्रख्यात गणिती, ज्योतिषी किंवा संस्कृतज्ञ म्हणून नव्हे ! शिवाय रा. टिळक हे स्वतः चांगले गणिती असून कै. प्रो. बाळशास्त्र्याचे प्रियशिष्य प्रो. केल्हाना छत्रे यांचे अभिमानी विद्यार्थी होते ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतां, बाळशास्त्री याचा 'शून्यलब्धिगणिता' (*Differential and Integral Calculus*)-वरील मराठी ग्रंथहि त्यांच्या अवलोकनांत नसावा हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु ही वस्तुस्थिति होती, असें पुण्यांतील एका चांगल्या गणिताध्यापकांकडून आम्हांस कळलें आहे.

मराठी भाषेचे एक प्रसिद्ध लेखक म्हणूनहि रा. टिळकांनीं कै. बाळशास्त्र्यांसंबंधीं केलेले उल्लेख क्वचित् आढळतात. 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' ह्या विषयावरील एका

लेखात (केसरी, ता २६ जुलै १९०४) ते म्हणतात —"अस्वल इमानीतील एक आख्यायिका अशी आहे की, **प्रसिद्ध विद्वान् कै. बाळशास्त्री जांभेकर** यांचे काही मराठी लेख मेहरबान कॅप्टन कँडीसाहेब याचेकडे तपासण्यास गेले कॅप्टन कँडी यांनी इंग्रजी मराठी कोश केलेला असून इतर युरोपियन लोकांपेक्षां त्यांचें मराठीचें ज्ञान पुष्कळ चांगलें होतें. परंतु त्या साहेबाचा कांहीं गोष्टींत आग्रह असे उदाहरणार्थ 'हा' शब्दास 'हा' शब्दाचें सामान्यरूप होऊन विभक्तिप्रत्यय लागल्याम त्यांचें 'ह्यांनी' 'ह्याचें' अशीं रूपें व्हावीं, 'यानीं' 'याचें' अशीं होऊ नयेत असें त्यांचें मत होतें अशा दृष्टीनें जेव्हां ते कै जांभेकर याच्या ग्रंथांचें परीक्षण करूं लागले तेव्हां त्यात त्यास कांहीं चुका आढळल्या व त्या कै जांभेकर यानीं दुरुस्त कराव्या म्हणून रिपोर्ट केला कै **जांभेकर हे कांहीं विद्वत्तेंत कमी नव्हते.** त्यांनीं कँडीसाहेबाचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर उलट असा रिपोर्ट केला की, 'मराठी भाषा ही आमची जन्मभाषा आहे, आणि ती ज्या भाषेपासून निघाली तिचें आणि मराठी भाषेचें शास्त्रीय रीतीन आम्हीं अध्ययन केलेलें आहे तेव्हा शुद्ध मराठी कोणतें आणि अशुद्ध मराठी कोणतें हें ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कँडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाहीं, आणि आमच्या भाषापद्धतीत किंवा लेखनपद्धतीत कँडीसाहेबाच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हे ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्री याचाच आहे' कै जांभेकर याचें अशा प्रकारचें सणसणीत उत्तर गेल्यावर कँडीसाहेबानीं आपलें म्हणणें मागें घेतलें, आणि **कै. जांभेकर यांचे लेख कॅडीसाहेबांकडे तपासण्यास जाऊ नयेत असें ठरलें!** ही गोष्ट आम्हीं जशी ऐकली तशी दिली आहे, तेव्हां कदाचित् त्यामध्यें काही कमजास्त असण्याचा संभव आहे तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्ही नेहमीं लक्षात ठेवण्यासारखें आहे" पुन 'मराठी भाषेचा उत्कर्ष' नामक लेखात (केसरी, ता. २२ नोव्हेंबर १९०४), "मराठी वर्तमानपत्रांतील भाषेनें मराठी भाषा बिघडत आहे," ह्या एका इंग्रज गृहस्थाच्या आक्षेपाचें खंडन करताना ते लिहितात — "**कैलासवासी बाळशास्त्री जांभेकर** भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळराव देशमुख, प्रो आगरकर, हरिपंत पंडित वगैरे प्रसिद्ध लेखकांचे लेख मुख्यत्वें करून, वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें यांतून प्रसिद्ध झालेले आहेत, हें ज्यास माहीत आहे, ते बर्डबुडसाहेबाचा वरील सिद्धान्त पोरकट म्हणतील ह्यात शंका नाहीं" [स्थू आ]

तथापि एकंदरीनें पाहतां, रा टिळकाच्याहि लेखात कै बाळशास्त्री याचा काळ व त्यांचें अष्टपैलू कर्तृत्व ह्याविषयीं अज्ञानच अधिक दिसून येतें, असें म्हणणें प्राप्त आहे! 'कै० **विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति**' ह्या शास्त्रीबोवांच्या पुण्यतिथीनिमित्त लिहून वाचलेल्या निबंधात (केसरी, ता १९ मार्च १९०१) ते सांगतात — "सन १८३७ पासून सन १८७४ पर्यंत म्हणजे सुमारें सदतीस वर्षांत या नवीन [इंग्रजी शिकलेल्या] पुढाऱ्याच्या दोन किंवा तीन पिढ्या महाराष्ट्रात झाल्या असें दिसून येतें अगदीं पहिली पिढी म्हणजे कै गोपाळराव देशमुख यांच्या समकालीन किंवा पूर्वीच्या

मंडळींची होय. त्यानंतरची पिढी म्हणजे कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व केरूनाना छत्रे यांच्या वेळच्या मंडळीची. आणि तिसरी पिढी कै. कुंटे व रानडे यांच्या वेळची होय." परंतु तीन पिढ्यांची ही त्यांची परिगणना शास्त्रशुद्ध कशी? कै. देशमुखांचा जन्म सन १८२३ मधील असून, चिपळूणकर-छत्रे ह्या उभयतांचा १८२४ मध्ये असल्यानें वास्तविक हे तिघेहि विद्वान् पहिल्याच पिढींतले समजावयास नकोत काय? शिवाय रा. ब. देशमुख जर १८९२ पर्यंत हालवाल करीत होते, आणि चिपळूणकर-छत्रे अनुक्रमें १८७८ व १८८४ मध्यें परलोकवासी झाले, तर ह्या त्रिवर्गांची एकच पिढी समजणें अधिक सयुक्तिक नव्हे काय? किंबहुना कै. कुंटे हे टिळकांनीं तिसऱ्या पिढींत घातलेले विद्वान्हि देशमुखांच्याहि पूर्वीच चार वर्षें (१८८८) वारलेले असल्यामुळें त्यांचासुद्धां ह्याच एका पिढींत समावेश कां होऊं नये? त्यांचा जन्म १८३५ चा असून १८४२ मध्यें जन्मलेल्या रानाड्यांच्याप्रमाणें मुंबई विद्यापीठाचे ते एक जुन्यापैकीं पदवीधर होते एवढ्याचकरिता वारल्यास त्याची गणना पुढील पिढींत होऊं शकेल. परंतु टिळकांच्या विधानांतील खरी मौज अशी कीं, रा. ब. देशमुखांपूर्वी केवळ १०।१२ वर्षेंच कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा जन्म झालेला असून प्रो. केरूनाना छत्रे हे त्यांचेच सच्छिष्य असतां, त्या आद्य *आंग्लविद्याविभूषित महाराष्ट्रीय लोकाग्रणीचें टिळकांना स्मरणहि झालें नाहीं! मग त्यांच्या दृष्टियांतील तत्काल्येन महाराष्ट्रांत मुंबईकर विद्वानांचा अंतर्भावच होत नसल्यास न कळे!*

तसेंच 'कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे' (केसरी, ता. २२ जानेवारी १९०१) ह्या आपल्या मार्मिक व हृदयस्पर्शी मृत्युलेखांत "त्यांच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊदाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांची उदाहरणें बरींच कारणीभूत झालीं असावीं," असें सूचित करून "**अशा तऱ्हेचा पुरुष इंग्रजी राज्य झाल्यापासून तरी महाराष्ट्रांत निघाला नाहीं,**" असा निष्कर्ष रा. टिळकांनी काढला आहे, त्यावरूनहि कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर हे एक अशाच अलौकिक कोटींतील महापुरुष तत्पूर्वी पन्नास वर्षें होऊन गेले होते, ह्या गोष्टीचें ज्ञान त्यांना नव्हतें असें म्हणावयास नको काय?*

'केसरी'-'सुधारक'-कार रा. गोपाळ गणेश आगरकर

'केसरी'-कारांना मराठी वर्तमानपत्रांची मूळपीठिका त्यांचे ज्येष्ठ सहकारी 'मालां'-कार यांच्याइतकीच विदित होती, हें त्याच्या पहिल्याच अंकांतील 'वर्तमानपत्रें' ह्या लेखांतील विषयोपक्रमावरून स्पष्ट आहे. त्यांतील आरंभींचेंच वाक्य असें:—"वर्तमानपत्रांचा **प्रघात पडल्यास आज वीस पंचवीस वर्षें** जरी होऊन गेलीं, व गेल्या दहा पंधरा वर्षांत तर त्यांच्यात जरी पुष्कळ सुधारणा झाली, तरी ६०" म्हणजे, त्यांच्या समजुतीप्रमाणें, महाराष्ट्रांत वर्तमानपत्रांचा प्रघात सन १८५९-६० पासूनच पडला

* परंतु ह्याच शोकसभेंतील जाहीर समेत न्या. मू. चंदावरकर यांनीं आपल्या भाषणांत कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचें स्मरण कशा गौरवानें केलें तें इंग्रजी परिशिष्ट-टिपांक (१५) वरून स्पष्ट दिसून येतें. —संपादक

असें होतें अर्थात् कै बाळशास्त्री याच 'दर्पण' हें आद्य मराठी वर्तमानपत्र 'केसरी' जन्मास येण्यापूर्वी पन्नास वर्षें निघालें होतें, हें संपादक रा आगरकर यांच्या स्वप्नींहि नाहीं! वरें, ते राहिलें, पण आपले ग्रामस्थ बंधु 'ज्ञानप्रकाश'-कार यांनीं आपला ज्ञानदीप तेवत ठेऊन तेव्हाहि तीस वर्षें होऊन गेलीं होतीं ह्याचें त्यांस कसें विस्मरण झालें?

रा. आगरकर हे रा. टिळकाइतके पुर्णेकर नव्हेतच शिवाय त्यांच्यासारखे ते गणितीहि नव्हेत तथापि १८८४ मध्यें उभयतांचे आवडते गुरु प्रो. केरूनाना छत्रे परलोकवासी झाले तेव्हा 'केसरी'-कारांनीं त्याच्यावर जो सुंदर लेख लिहिला आहे त्यात केरोपंत हे कै प्रो. बाळशास्त्र्याच गणितांतील प्रिय शिष्य म्हणून उल्लेख करण्याचा उत्तम प्रसंग असतां, त्यानीं तो नामनिर्देशहि केलेला नाहीं—केवळ प्रो ऑर्लिबार यांचेंच नांव घेतलें आहे—ह्यावरून त्यांचीहि माहितगारी स्थिती हें दिसून यतें! तथापि ह्याच वेळीं मुंबईच्या 'बालबोध' मासिकांत (एप्रिल १८८४) कै प्रो छत्रे यांचें जें अल्पचरित्र आलें आहे त्यातसुद्धा "त्यांचे गुरु ऑर्लिबार साहेब आणि बाळ गणाधरशास्त्री जाभेकर हे होते," असें स्पष्ट सांगितलें आहे, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे तसेंच रा आगरकराच्या 'सुधारक' पत्रानेहि कै बाळशास्त्री जाभेकर हे महाराष्ट्रांतील आद्य सर्वांगीण सुधारक असतां, त्याचा नामनिर्देश प्राय आढळूं नये हें आश्चर्य नव्हे काय? परंतु आश्चर्य तरी कसलें? विशीपर्यंत त्याची विद्यार्थिदशा आरंभी कऱ्हाडांत तर पुढें बऱ्हाणपुरांत गरिबीशीं झगडण्यांत गेली, आणि पुण्यास येऊन कॉलेजांत भरतानाहि त्याच्यामागें पैशाची टोंचणी होतीच! अशा विकट परिस्थितींत परीक्षेच्या अभ्यासाव्यतिरिक्त रा विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणें घरींदारीं न अथालयांत स्वच्छंदाने भरपूर वाचन करण्यास व जुनी माहिती मिळविण्यास त्याना सवड तरी किंतीशी मिळणार?

'भारतीय ज्योतिःशास्त्र'-कार रा शंकर बाळकृष्ण दीक्षित

रा शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (१८५३–१८९८) हे टिळक–आगरकराचेच समकालीन विद्वान् होत त्याच्यापेक्षा तीनच वर्षांनीं ते मोठे असून आगरकराप्रमाणें अल्पायुषी झाले जात्या अतिशय बुद्धिमान् व उद्योगी असल्यानें पुण्याच्या मराठी ट्रेनिंग कॉलेजातून तिसऱ्या वर्षाचें पहिल्या प्रतीचें प्रशस्तिपत्र मिळवून १८७४ मध्यें मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेंतहि ते उत्तीर्ण झाले सांपत्तिक अडचणीमुळें युनिव्हर्सिटी शिक्षणाचा लाभ त्यांस यत्किंचित् घडला नाहीं; तरी केवळ स्वप्रयत्नानें त्यानीं ज्योतिषविद्येंत अल्पकाळांत मोठें प्रावीण्य संपादून शेवटीं पुणें ट्रेनिंग कॉलेजात अध्यापक असतांना 'भारतीय ज्योति शास्त्र' हा मराठींतील बहुमोल संशोधनात्मक ग्रंथ १८९६ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केला अर्थात् ह्या वेळीं बाळशास्त्री जाभेकराना दिवंगत होऊन अर्धशतक पूर्ण लोटलें होतें, परंतु त्याबरोबर रा चा ना देवकृत त्यांचें नामांकित लघुचरित्रहि मुद्रित होऊन (१८९२) तीनचार वर्षें झालीं होतीं साहजिकच त्यावरून व रा ओकांच्या लोकप्रिय 'बालबोध' मासिकातील रा ब केरो लक्ष्मण छत्रे यांच्या अल्प चरित्रावरून केरूनाना हे 'एलिफन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्'मधील गणिताचे प्रख्यात प्रोफेसर ऑर्लिबार याच्याप्रमाणेंच प्रो बाळशास्त्री जांभेकर यांचेहि प्रिय शिष्य होते, ही गोष्ट वाचकाच्या चांगली निदर्शनास आलेली होतो तथापि आश्चर्य असें कीं, 'गणितशास्त्र व

ज्योतिःशास्त्र ह्या विषयांत कै. बाळशास्त्र्यांची योग्यता त्यांच्या काळीं हिंदुस्थानांत अनन्यसाधारण मानिली गेलेली असतां–इतकी कीं, स्वतः प्रोफेसर ऑलिंबार यांनीं 'एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्' मधील शिक्षक व प्रौढ विद्यार्थी यांच्यासाठीं विलायतेंत छापून प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या गणितग्रंथांत* बाळशास्त्री यांजकडून झालेल्या बहुमोल साहाय्याचा अनेक ठिकाणीं उल्लेख केला आहे–त्या महाराष्ट्रीय कुलगुरूचा रा. दीक्षितांनीं आपल्या पूर्वोक्त ग्रंथात प्रथम केवळ नामनिर्देशहि कोठें केल्याचें दिसत नाहीं ! रा. दीक्षितांचें इंग्रजी वाचन तितकेसें विस्तृत नसल्यानें प्रो. ऑलिंबार यांचा जुना गणितग्रंथ कदाचित् त्याच्या अवलोकनांत आला नसेलहि. परंतु कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचीं व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादि विषयांवरील शालोपयोगी पुस्तकें त्यांच्या विद्यार्थिदशेत प्रत्यक्ष चालू असतां, आणि नाना शास्त्रांवरील मराठी ग्रंथ व नियतकालिकें चाळण्याचा त्यांना अतिशय नाद असतां, कै. बाळशास्त्र्यांचें 'भूगोलशास्त्र' (गणितभाग) हें पुस्तक व त्यांतील 'भास्कराचार्यांच्या मताचा विचार,' तसेंच 'दिग्दर्शन' मासिकांतील त्यांचे ज्योति शास्त्रावरील लेख, हीं त्यांच्या पाहण्यांत मुळींच आलीं नसतील असें कसें म्हणावें ? तथापि रा. कृष्णशास्त्री गोडबोले ह्या अलीकडील ज्योतिर्विदाचा अल्प वृत्तान्त देतानासुद्धां, "हडनच्या [नव्हे 'हटन्'च्या] बीजगणिताचें मराठी भाषांतर पूर्वी झालें होतें, तें इ. स. १८५४ मध्यें दुरुस्त करून यांनीं छापविलें. तें बरींच वर्षें शाळाखात्यांत चालत असे. इ. स. १८७४ मध्यें ते व गोविंद विठ्ठल करकरे दोघांनीं मिळून युक्लिडच्या भूमितीच्या पहिल्या चार पुस्तकांचें भाषांतर केलें. त्यापूर्वी नानाशास्त्री आपटे यांनीं केलेलें युक्लिडच्या पुस्तकांचें भाषांतर मराठी शाळांत चालत असे, पुढें १८८५ पासून कै. वा. रा. मो. देवकुळे यांचें पुस्तक चालूं लागलें." (भा. ज्यो. पृ. ३०६) इत्यादि किरकोळ मराठी गणितग्रंथ नमूद करणाऱ्या साक्षेपी इतिहासकर्त्याला ह्या सर्वांच्या पूर्वी कितीतरी वर्षें प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं 'शून्यलब्धिगणित' मराठींत प्रथमच रचिलें होतें, ही अपूर्व गोष्टहि अविदित होती, असें म्हणावयास नको काय ? ह्यापेक्षांसुद्धां मोठ्या

---

* (i) "Next the establishment of a small and limited school, under *the much regretted Ball Gangadhar Shastri*, enabled me to try those experiments on a scale, the smallness of which was well-suited to the immaturity of my plans; and moreover, *I had the benefit of his invaluable cooperation.*"

—Vol. I (1848), *Address*, p xiii.

(ii) It was the intention of *my lamented pupil and coadjutor*, who had recently the charge of the vernacular schools, to have made the system in them uniform with that which I had introduced in conjunction with him into the English schools." —*Ibid.* p. xxi

(iii) "The Solar tables, the Lunar, or any of the planetary tables, would have been as good specimens as those of Venus; but *Ball Gangadhar Shastri suggested the latter*, because the accuracy of her position in the 'Nautical Almanac' had attracted the attention of the Hindu astronomers, who had found their own very erroneous." —Vol. II (1851), *Address*, p. viii

A Course of Pure and Mixed Mathematics–By A. B. Orlebar, M. A.
Late Elphinstone Professor of Mathematics and Astronomy.
(LONDON: J. M. RICHARDSON, 23 CORNHILL.)

चमत्कार म्हणजे, रत्नागिरी हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. दा. ग. केळकर, एम्. ए. यांनी मराठी वाचकांस ताऱ्यांची चांगली माहिती करून देण्यास अतिशय उपयुक्त असें 'आकाशाचे देखावे' ह्या नांवाचें जें मराठींतील पहिलेंच नक्षत्रपटांचें पुस्तक सन १८९१ मध्यें प्रसिद्ध केलें, त्यांत कै. बाळशास्त्री यानींच प्रथमतः तारकापुंजांच्या युरोपियन नांवांना संस्कृत नांवें योजिल्याचें स्पष्ट सांगितलेलें असतां, त्याचा नामनिर्देश 'भारतीय ज्योतिःशास्त्रा'मध्ये केलेला आढळू नये ह्याला काय म्हणावें? आपल्या उपोद्घातांत रा. केळकर लिहितात:— "५४. ताऱ्यांची माहिती करून घेण्यास तारकापुंजांची युक्ति बरी दिसते. सोयीकरितां जसे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील चार खंडांचे देश हे पोटभाग केलेले असतात तसे आकाशांत हे पुंज आहेत. त्यांचीं मूळचीं नांवें ल्याटिन भाषेंत आहेत. माजी प्रसिद्ध बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांनीं त्यांचें संस्कृतांत भाषांतर केलें. तींच नांवें पुढें नकाशांतील तारकापुंजांस दिलीं आहेत." [स्थू. आ.]. सारांश, वरील अनेक गोष्टी लक्षात घेतां रा. दीक्षित यानी ५० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांतील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या नांवाचा अनिर्देश हा जर केवळ अज्ञानमूलक नसेल तर तो *बराच अक्षम्य मानावयास नको काय?*

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधीं मुंबईकरांचें ज्ञान व आदर विशेष-'राजप्रकरणीं ऋषि'— रा. नारायण महादेव परमानंद

ह्याच्या उलट दुसरें उदाहरण अवश्य मननीय आहे. तें म्हणजे लो. टिळकाचे अगदीं समकालीन असे न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर यांचें. दोघेहि प्रायः एकाच वयाचे व एकाच वर्षी (१८७६) बी. ए. मध्यें पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी. परंतु एक पुणेकर व दुसरे मुंबईकर. शिवाय टिळक डेक्कन कॉलेजातून तर चंदावरकर एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतून बाहेर पडलेले. अर्थात् ह्या भिन्न परिस्थितीमुळें सरसाहेबांच्या भाषणांत व लेखांत कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधीं अनेक उल्लेख आढळतात इतकेंच नव्हे, तर ते अतिशय गौरवाचे व जिव्हाळ्याचे आहेत. परंतु येथें कोणी असा प्रश्न करील कीं, डॉ. भांडारकर, न्या मू. रानडे व न्या. मू. तेलंग हेहि सर्वजण एल्फिन्स्टन् कॉलेजाचेच विद्यार्थी असून न्या मू. चंदावरकरांहून बरेच वडील. मग त्याच्या लेखांत किंवा भाषणांत अशे उल्लेख *पारसे* आढळत नसता चंदावरकराच्या तोंडून किंवा लेखणींतूनच ते अधिक कां यावे? परंतु ह्या शंकेचेंहि चांगलें निरसन करता येतें. तें असें कीं, न्या. मू रानडे यांनीच एका सस्मरणीय प्रसंगीं "Our Political Rishi" म्हणून ज्यास गौरविलें होतें § त्या कै. नारायण महादेव उर्फ मामा परमानंदाचे रा. चंदावरकर हे स्वतःला शिष्य व स्नेही म्हणवीत असून त्यांच्या सहवासांत ते पुष्कळ वर्षें होते. बरें, रा. परमानंदाना तरी कै. बाळशास्त्र्यांचें माहात्म्य भांडारकर, रानडे, तेलंग यांच्यापेक्षां अधिक कां पटावें? तर त्याची संगति अशी. रा. परमानंदाचा जन्म १८३८ चा असून ते रा भांडारकरापेक्षा एकाच वर्षानें लहान आणि रा.

§ Ranade-Essays on Religious and Social Reform, p. 139.

रानड्यांच्यापेक्षां चार वर्षांनीं मोठे होते. परंतु प्रो. बाळशास्त्री १८४६ मध्यें परलोकवासी झाल्यानंतर दोनच वर्षांनीं ते मुंबईस आल्यामुळें त्यांचें प्राथमिकपासूनचें सर्व शिक्षण तेथेंच झालें. १८५० पासून तर एल्फिन्स्टन् हायस्कुलात त्यांचा प्रवेश झाला. त्यामुळें कै. बाळशास्त्री यांच्या सहकाऱ्यांशीं व शिष्यवर्गाशीं त्यांचा अधिक संबंध आला; आणि एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत बी. ए. पर्यंत शिक्षण झाल्यानंतर एल्फिन्स्टन् हायस्कुलांतच ते शिक्षक म्हणून काम करूं लागले. रा. तेलंग हे त्यांचेच विद्यार्थी. तसेच मामा परमानंद हे उत्तम बहुश्रुत असून त्यांची इंग्रजी लेखणी चांगली होती. तथापि ते जसे सुविद्य व विचारशील, तसेच सुशील व सत्त्वस्थ असून अत्यंत प्रसिद्धिपराङ्मुख असे कार्यकर्ते असल्याकारणानें 'इंदुप्रकाश,' 'नेटिव ओपिनियन्,' 'सुबोधपत्रिका,' 'इंडियन् स्पेक्टेटर' इत्यादि वृत्तपत्रांचे वर्षानुवर्षें कुशल संपादन-लेखन त्यांजकडून झालेलें असताहि केवळ जाणत्या विद्वानांसच त्यांची खरी योग्यता माहीत होती!* अर्थात् लहानपणापासून मुंबईत सतत वास्तव्य, तत्कालीन थोर व्यक्तींशीं व चळवळींशीं चांगला परिचय, आणि नामांकित वृत्तपत्राशीं संबंध ह्यांमुळें रा. मामा परमानंद यांस कै. बाळशास्त्र्याच्या चरित्राची व व्यक्तिमत्त्वाची भांडारकर, रानडे, तेलंग ह्या सर्वांपेक्षां अधिक माहिती असावी हें साहजिकच नव्हे काय? वस्तुतः कै. बाळशास्त्री यांना प्रत्यक्ष न पाहिलेल्या पुढील पिढींत त्यांचे चरित्रकार होण्यास जर विशेष कोणी पात्र असेल तर ते मामा परमानंदच होत. किंबहुना शास्त्रीबोवांचें चरित्र अवश्य लिहिलें गेलें पाहिजे, असेंहि त्यांनीं प्रसंगविशेषीं वृत्तपत्रांतून सुचविलेलें आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांना त्यांच्यासंबंधीं जो असाधारण आदर वाटत असे तो त्यांनीं अनेक वेळां व्यक्तहि केलेला आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या शेवटीं दिलेल्या परिशिष्टांत रावसाहेब मंडलिक यांच्या "नेटिव ओपिनियन्' मध्यें आलेला ता. २० जून १८६७ चा जो इंग्रजी लेख उद्धृत केला आहे तो स्वतः रावसाहेबांनीं किंवा परमानंदांनींच लिहिणें शक्य होतें. कलकत्ता हायकोर्टाचे पहिले एतद्देशीय न्यायमूर्ति शंभूनाथ पंडित हे मृत झाले असतां, जें प्रथमच खास सरकारी 'गॅझेट' निघालें त्याला अनुलक्षून लिहितेवेळीं, "आमच्या मुंबई इलाख्यात एकवीस वर्षांपूर्वी कै. बाळ गंगाधरशास्त्री यांच्या मृत्यूबद्दल हायकोर्टातील न्यायासनावरून त्यांच्यासंबंधीं दुःख प्रकट करण्यांत आलें होतें, तो तशा प्रकारचा पहिलाच प्रसंग होय," अशी जी मार्मिक स्मृति त्यांनीं जागृत केली आहे, ती विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. (इंग्रजी टेखांक १२ पाहा)

येथें "Political Rishi" ह्या नांवासंबंधीं थोडीशी अधिक फोड करणें इष्ट आहे. कारण, त्याच शब्दसमुच्चयाला "राजप्रकरणीं ऋषि" असा मराठी पर्याय रा. वा. ना. देव यांनीं आपल्या कै. बाळशास्त्री आंबेकर यांच्या चरित्रांत अनेक वेळां योजिलेला आहे, आणि कित्येकांच्या मतें ह्या टोपणनांवानें 'इंदुप्रकाश' वर्तमानपत्रांत लिहिणारे गृहस्थ एकच नसून अनेक होते! न्या. मू. रानडे यांनी मात्र कै. न्या. मू. तेलंगांच्या पुण्यतिथीनिमित्त केलेल्या आपल्या पूर्वोक्त संस्मरणीय भाषणांत "We miss our Political Rishi,

---

* रा. कानडेकृत 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' ह्या गबाळ ग्रंथात इतर काहीं सुप्रसिद्ध संपादकांच्याप्रमाणें रा. परमानंद यांचा केवळ नामनिर्देशहि आढळूं नये ह्यात काय नवल?

—संपादक

Mr N M Parmanand " असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे तथापि न्या मू रानडे प्रभृतींनीं त्यांना अशा प्रकारें बहुमानानें सबोधिल असलें तरी रा परमानद स्वत ला "A Political Recluse" असेच म्हणवीत, आणि सन १८८५ च्या 'इदुप्रकाशां' त तर "A Political Rishi' ह्या टोपणनावानें एक मननीय इग्रजी लेखमालाच प्रसिद्ध झालेली आढळते! बरें, ह्याच सुमारास रा (पुढील न्यायमूर्ति) नारायण गणेश चदावरकर हे 'इंदू' च्या इग्रजी बाजूचें सपादन करीत असून ह्यापैकीं काहीं लेख त्यानीं स्वत लिहिले असल्याचें त्याचे चरित्रकार रा द्वारकानाथपत वैद्य सागतात, ह्यामुळें तर हा घोटाळा दुणावतो!* परंतु प्रस्तुत लेखमालेंतील अतर्गत माहिती व विचारसरणि सूक्ष्मतेनें लक्ष्यांत घेतां ते सर्व लेख रा चदावरकराच्या डोक्यातून निघालेले असतील असें वाटत नाहीं ह्यावेळीं रा परमानद याची शरीरप्रकृति नाजूक झालेली असल्यानें, आणि रा चदावरकर हे त्याचे शिष्यभावानें वागणारे स्नेही असल्यानें, बहुधा त्यांच्याच सागण्यावरून त्यानीं ते उतरून घेऊन "A Political Rishi" ह्या नावानें छापिले असतील "Religious and Social Reform" ह्या लेखमालेंतील† कै बाळशास्त्र्यांच्यासबधीं लिहिलेला मूळ समग्र लेख खरोखरच वाचनीय व त्यांची वास्तविक योग्यता बऱ्याच चागल्या रीतानें प्रकट करणारा आहे, आणि म्हणूनच आम्हीं तो शेवटीं परिशिष्टात उद्धृत केला आहे (इग्रजी लेखाक १५)

तथापि बिनचूक माहितीच्या दृष्टीनें 'इदुप्रकाशां'तील ह्या चरित्रलेखांतहि कांहीं चुका आढळतात अगदीं प्रथमारंभींच "Nearly fifty years ago" येथें "Some sixty years ago," असें म्हणावयास पाहिजे कारण, प्रस्तुत लेख लिहिण्यापूर्वी पन्नास वर्षें, म्हणजे १८३५ मध्यें, रा बापू छत्रे यांना परलोकवासी होऊनहि पाच वर्षें झालीं होतीं, आणि त्यांनींच बाळशास्त्री यास १८२५ च्या सुमारास आपल्याकडे इग्रजी शिक्षणार्थ आणिलें होतें! "Among these [young men] there was one, whose remarkable intelligence soon attracted his Professors after his college career was over he was appointed Assistant Professor in the Elphinstone Institution and Superintendent of the Anglo-Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town and the mofussil." येथें सूक्ष्म दृष्टानें पाहिल्यास हे "young *men*' नसून "young *boys*' होते, अर्थात् ह्या सदर्भान "Professors" च्या ऐवजीं "teachers" म्हणावयास पाहिजे बरें, "after his college career was over etc.' हें विधानहि सर्वस्वीं चुकीचेंच कारण, बाळशास्त्र्याच्या काळीं मुंबईस कॉलेजच नव्हतें! मग ते कॉलेजचे विद्यार्थी कोठून असणार? तरी पण पहिले दोन 'एल्फिन्टन् प्रोफेसर' १८३५ मध्यें मुंबईस उतरण्यापूर्वीच १८३४ च्या शेवटीं त्यांची 'असिस्टट प्रोफेसर' म्हणून नेमणूकहि होऊन गेली होती! तसेंच त्या नेमणुकीबरोबर त्यांना "Superintendent of the Anglo Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town, and the mofussil' हा अधिकार मिळाला, हें म्हणणेंहि चुकीचेंच.

* चरित्र पृष्ठ ३६८ वरील तळटीप पाहा † शिवाय ह्या एकूण ८ लेखांकापैकीं 'Religious and Social Reform among the Parsis" हेच केवळ ३ लेख रा. कैकिणींनी न्या मू. चदावरकर-लेखसंग्रहात का ग्रथित केले?

कारण, ते प्रथमतः १८३४ मध्यें असिस्टंट प्रोफेसर झाले, आणि पुढें आठ वर्षांनीं शिवाय 'सुपरिंटेंडेंट' हि नेमिले गेले! बरें, "in the Presidency town and the mofussil" हें सांगितलेलें कार्यक्षेत्र बरोबर नाहीं. मुंबई शहरांतील शाळा एका एकाच्या हाताखालीं असत, आणि बाहेरगांवच्या शाळांवर दुसरे एक 'सुपरिंटेंडेंट' असत. पुनः पुढें श्रीपाद शेषाद्रि-प्रकरणीं श्रीपादाला "Mr. Sheshadri" म्हटलें आहे तें हास्यास्पद होय श्रीपाद हा "Mr." नसून सुमारें बारा वर्षांचा अल्पवयी "Master" होता! तथापि अशा कांहीं चुका दीर्घ कालावधि मध्यंतरीं लोटल्यामुळें—विशेषतः वर्तमानपत्रीं लेखनांत—होणें असंभाव्य नव्हे; आणि ह्या सोडून दिल्यास प्रस्तुत लेखांतील इतर गोष्टी व व्यक्तींचें मूल्य-मापन हीं बरींच यथार्थ व निरपवाद आहेत ह्यांत शंका नाहीं.

न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर

'इंदुप्रकाशां'तील वरील लेखानंतर न्या. मू. चंदावरकर ह्यांनीं कै. बाळशास्त्र्यांसंबंधीं वेळेवेळीं काढलेले उद्गार * अत्यंत प्रशंसनीय असून ते मोठ्या संस्मरणीय प्रसंगीं आणि मुंबईंतील अत्यंत नामांकित व वजनदार विद्वज्जनांपुढें काढलेले आहेत, आणि त्यामुळें त्यांना असाधारण महत्त्व आहे, हें कोणीहि मान्य करील. त्यांचे लेखांक १६ मध्यें उद्धृत केलेले उद्गार हे परमविख्यात विद्वन्मुकुटमणि न्या. मू. रानडे यांच्या निधनानंतर एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील जुन्या-नव्या विद्यार्थ्यांची जी दुसऱ्यांदाची टोलेजंग सभा भरली होती, आणि जिला मुंबईंतील पुष्कळ मोठमोठे नागरिक उपस्थित होते, तिजमध्यें मुख्य ठरावं पुढें मांडतांना केलेल्या भाषणांतील आहेत. अशा गंभीर प्रसंगीं "There is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we can compare him unless we go back to the forties of the past century, and think of *Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution.* Those who knew Professor Jambhekar—men like Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils spoke of him as *a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind*;" इत्यादि मार्मिक शब्दांनीं प्रथमारंभींच न्या. मू. चंदावरकरांनीं कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचें जें स्मरण केलें आहे, त्यावरून त्यांचें अनन्यसाधारणत्व सहजच व्यक्त होतें. त्यांचें दुसरें भाषण (लेखांक १७) तत्कालीन मुंबईचे गव्हर्नर नामदार लॉर्ड लॅमिंग्टन् यांच्या अध्यक्षतेखालीं मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शतसांवत्सरिक उत्सव-प्रसंगीं झालेलें असून कै. बाळशास्त्र्यांसंबंधीं ते म्हणतात :—"*The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of the Society was Professor Bal Shastri Jambhekar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shastri.*" येथें प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें "genius" हा थोर सद्गुण

* इंग्रजी परिशिष्ट—लेखांक (१६), (१७) व (१९) पाहा.

लोकोत्तरत्व प्रकट केलें आहे, हें विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. न्या. मू. चंदावरकरांचें तिसरें भाषण (लेखांक १९) हें एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील १९१० च्या वार्षिक संमेलनप्रसंगीं केलेलें असून त्यामध्यें त्या विख्यात संस्थेतून जे सात परम प्रसिद्ध जुने विद्यार्थी बाहेर पडले त्यांचें त्यांनीं क्रमशः सुंदर गुणवैशिष्ट्य सांगून श्री. दादाभाई नौरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. मू. रानडे, सर फेरोजशाह मेहता, न्या. मू. तेलंग, व श्री. परमानंद यांच्या मालिकेंतील मेरुमणीचें स्थान प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांस दिलें आहे; इतकेंच नव्हे, तर ह्या सप्तर्षींपैकीं "*He was the first outstanding star of Elphinstone College,*" असें त्यांचें माहात्म्य कथन केलें असून विद्यार्थिवर्गाला मार्गदर्शक म्हणून न्या. मू. सर अर्स्किन् पेरी यांनीं कै. बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेखांत काढलेले सुप्रसिद्ध संस्मरणीय उद्गार एल्फिन्स्टन् कॉलेजच्या महाद्वारावर कोरून ठेवण्यास प्रि. शार्प यांस सुचविलें आहे! अर्थात् ह्या सर्व वक्तृत्वपूर्ण व हार्दिक उल्लेखांवरून न्या. मू. चंदावरकर यांना कै. बाळशास्त्र्यांचें महानुभावित्व उत्कृष्ट रीतीनें पटलें होतें ह्याविषयीं शंका राहत नाहीं.

डॉ. दादाभाई नौरोजी

'हिंदुस्थानाचे आजोबा' म्हणून प्रसिद्धि पावलेले थोर पुरुष डॉ. दादाभाई नौरोजी हे आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांचे एक विख्यात शिष्य असून त्यांनीं आपल्या गुरुवर्यासंबंधीं पत्रद्वारें प्रकट केलेला अभिप्रायहि बाळशास्त्र्यांची असाधारण थोरवी स्पष्टपणें दर्शवितो आहे (इंग्रजी लेखांक १८). ही स्मृति निवेदन करतांना दादाभाई ८५ वर्षांचें पिकलेलें पान असून ह्या समयीं बाळशास्त्र्यांना स्वर्गस्थ होऊन ६३ वर्षें होऊन गेलीं होतीं! अशि तरीहि कोंकणांतील एका अल्पशिक्षित तरुण जांभेकरानें हिम्मत करून त्यांना आपल्या सुप्रसिद्ध गुरुवर्यांविषयीं असलेली माहिती कळविण्यास विनंती केल्याबरोबर त्यांनीं जें स्वतःच्या सहीनें सत्वर सुंदर उत्तर लिहून पाठविलें त्याचा आस्वाद वाचकांनीं मुळांतूनच घ्यावा हें चांगलें. कै. दादाभाईंची भाषा ही नेहमीच सहज-सरल, सोजकी व अलंकारविरहित असावयाची. ते आपल्या गुरुवर्यांचें वर्णन करितात तें असें:—"*a very able, tactful, amiable and wise teacher.* He was kind and interested in his pupils. *We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character.*" आणि ह्यापेक्षां शहाणूची अधिक प्रशंसा ती कोणती? आचार्य बाळशास्त्र्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयींचा त्यांचा थोर आदर "Had he lived, *he would certainly have become the first Indian Professor in all India,*" ह्या वाक्यावरून व्यक्त होतो. तरुण विद्यार्थिवर्गाचें सर्वसामान्य हितसंवर्धन व उन्नति करण्याकरितां काढलेल्या संस्थेचे अध्यक्ष ह्या नात्यानें त्यांचें मार्गदर्शित्व किती स्फूर्तिदायक असे, आणि ते सर्वांचे किती आवडते असत, हें दादाभाईंनीं पुढील शब्दांत सांगितलें आहे:—"*Under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed.* 'Balshastri' as we fondly called him was a name of attachment among his pupils." अर्थात् अशा थोर शहाण्याच्या शिष्यवर्गांतून स्वतः प्रो. दादाभाई नौरोजी,

डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. केरूनाना छत्रे, रा. ब. नाना मोरोजी प्रभृति विख्यात पुरुषांची निपज व्हावी हांत काय आश्चर्य ? असो. तात्पर्य, मुंबईकर विद्वज्जनांनीं कै. बाळशास्त्री जांभेकरांचें स्मरण त्यांच्या पश्चात् साठपाउणशें वर्षेपर्यंत वेळोवेळीं उत्तम रीतीनें केलें आहे, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे; किंबहुना ही जाणीव आजमितीसहि मुंबईकरांनींच अधिक ठेविली आहे, हें परवांच्या शतसांवत्सरिक उत्सवांतील त्यांच्या पुढाकारावरूनहि निर्विवाद सिद्ध झालें आहे.

रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत
'कै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र'

लेखनकार्यांतील अडचणी

कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें त्यांतल्या त्यांत विस्तृत असें पहिलें चरित्रहि मुंबईकर विद्वज्जनांच्याच साहाय्यानें लिहिलें जाऊन तेंहि लोकांपुढें १८९२ सालच्या हेमंतव्याख्यानमालेंत निबंधरूपानें प्रथमतः वाचलें गेल्यानंतर छापिलें गेलें, यावरूनहि त्या संस्मरणीय पुरुषाचें कर्तृत्व व योग्यता ही मुंबईकरांसच अधिक विदित होतीं हें स्पष्ट आहे. तथापि पन्नास वर्षांपूर्वीसुद्धां अशाप्रकारचें चरित्र लिहिण्याचें कार्य किती बिकट झालेलें होतें हें निबंधकार रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं 'विषयोपक्रम' करतांना जे निराशेचे उद्गार काढिले आहेत त्यावरून प्रत्ययास आल्यावांचून राहत नाहीं. ते लिहितात :—

"वरील हकीकतीवरून चरित्रनायकाबद्दल पूज्यबुद्धि कोणाच्याहि मनांत उपजेल आणि त्यासंबंधीं विशेष माहिती करून घेण्याची इच्छाही पुष्कळांस होईल; परंतु या संबंधांत त्यांची बरीच निराशा होण्याचा संभव आहे. बाळशास्त्र्यांचें आयुर्वृत्त फारसें उपलब्ध नाहीं ही फार शोचनीय गोष्ट आहे.

"या तैलबुद्धि, विद्वान्, परोपकारी, सर्वमान्य व असाधारण पुरुषाचें चरित्र त्याचे अनेक विद्वान् स्नेही व सन्माननीय छात्रवर्ग यांपैकी कोणींच लिहिलेलें नाहीं, ही गोष्ट फार चमत्कारिक दिसते. त्यांच्या अद्वितीय मानसिक व वाचिक सद्गुणांचे पोवाडे पुष्कळांनीं गाइले आहेत. लोककल्याणार्थ अव्याहत परिश्रम करतांना पाहून अनेकांनीं त्याचा धन्यवाद केला आहे. परंतु अशा अनुकरणीय पुरुषाचें वृत्त आपल्या देशबंधूंस सादर करण्याचें कोणींच मनावर घेतल्याचें दिसत नाहीं. असो. झालें तें झालें. आतां त्याबद्दल विषाद मानून उपयोग नाहीं. प्रस्तुतकाळीं त्यांच्या चरित्रलेखनास जीं साधनें उपलब्ध असून. मिळालीं आहेत, त्यांचा यथाशक्ति उपयोग करून शास्त्रीबोवांच्या कृतीशीं व गुणांशीं वाचकांची योग्यरीति ओळख करून देण्याचा विचार आहे." (पृ. १. स्वं. आ.)

आणि सुमारें ५६ वर्षांपूर्वी न्या. रा. ब. जनार्दन वासुदेवजी यांच्यासारखे वयोवृद्ध सहाध्यायी व रा. ब. नाना मोरोजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, प्रो. दादाभाई नौरोजी, रा. ब. वासुदेव पांडुरंग प्रभृतींसारखे विद्वान् सच्छिष्य अद्यापि विद्यमान असतां जर ही

निराशेची परिस्थिति, तर आज कै० बाळशास्त्र्यांच्यासबधीं आपल्याला कोठून कितीशी अधिक माहिती मिळणार ?

प्रस्तुत चरित्राचें महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य

तथापि अशाहि स्थितींत रा वा ना देव यानीं शास्त्रीबोवाचे मुखापुरस्थ शिष्य रा व नाना मोरोजी व नाशिक येथील त्याचे भागिनेय रा परशुराम विष्णु उर्फ भाऊसाहेब योगी "या उभयतास बरीच तसदी दिलेलें हें चरित्र" त्या काळीं यथाशक्ति लिहून महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास खरोखर उपकृत केलें आहे ह्यात शका नाहीं कारण, एवढेंहि चरित्र जर तेव्हा लिहिलें न जाते, तर कै बाळशास्त्री जाभेकर याची असाधारण थोरवी त्यांच्या देशबाधवांच्या लक्ष्यात आजपर्यंत अशत तरी आणून देणारें ह एकमेव साधनहि उपलब्ध झालें नसतें, आणि मग त्याचें शतसावत्सरिक पुण्यस्मरण करण्याची बुद्धि तरी कोणाला साप्रत झाली असती किंवा नाहीं ह्याचा बलवत्तर वानवाच आहे ! इतकेंच नव्हे, तर रा वा ना देवकृत 'कै० बा० बाळ गगाधरशास्त्री जाभेकर याचें चरित्र' ही अल्पशी लोकोपकारक कृति मराठी चरित्रवाङ्मयविकासाच्या दृष्टीनेंहि बरीच महत्त्वाची व प्रशसनीय गणिली पाहिजे आधुनिक मराठी गद्यरचनेस प्रारंभ होऊन १८९२ सालीं साठपाऊणशें वर्षें होऊन गेलीं होतीं, तरी त्या काळांत कोणाहि आधुनिक एतद्देशीय थोर पुरुषाचें बऱ्यापैकी एकहि स्वतत्र चरित्र प्राय प्रसिद्ध झालेलें नव्हतें ! 'निबधमाले'च्या ३३ व्या अकांत–सन १८७६ मध्य, म्हणजे बाळशास्त्र्याच्या मृत्यूनतर तीस वर्षांनीं सुद्धा–डॉ जॉन्सनवर निबध लिहीत असता विष्णुशास्त्री सागतात (पृ ३०७, तळटीप) — "गेल्या वीसपचवीस वर्षांत साक्रीस, कोल्बस, खुसरू, नाना फडनवीस, क्यापटन् कुक व क्यायरैन इतक्याचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं शिवाय दोनतीन वर्षांपूर्वी दक्षिण प्रैज कमिशनीकडून पर्यंत झालेलीं वॉशिंग्टन, फाकलिन, लॉर्ड क्लैव हींहि चरित्रें इदुप्रकाशांत छापलीं गेलीं यांखेरीज आलीकडे रा विनायक कोंडदेव ओक यांनीं केलेलीं 'शिकदर बादशहा,' 'पीटर धि ग्रेट,' व 'ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन' हींहि सरकारानें विकत घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत परंतु इतक्या सर्व चरित्रांत सॉक्रेटीसाचें मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध असून तिसऱ्या आवृत्तीपर्यंत त्याची मजल पोंचली आहे' ह्यानतर पुन 'माले'च्या ५५ व्या अकांतील पत्रव्यवहारांत जॉन्सनवरील समग्र निबधाची प्रशसा करून 'मालेचा भक्त' (मु महादपुर, ता १३।१।७९) पुढील स्मरणीय उद्गार काढतो —"जुन्या व नव्या विद्वन्मंडळ्यांत कित्येक कैलासवासी झाले, परंतु त्यापैकी कोणाचेंही वृत्त चरित्ररूपानें दृष्टीस पडलें नाहीं त्यांत कोणीहि अशा मानास योग्य नाहीं काय ? मराठी गद्यग्रथांचे जनक भाषी सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळ गगाधरशास्त्री जाभेकर इत्यादि आय विद्वज्जन–ज्यानीं या भाषेस हल्लीस लावलें–अशांचीं चरित्रें मराठी वाचकास मनोरंजक व हितावह होणार नाहींत काय ? . तसेंच थोड्या वर्षांपूर्वी परलोकवासी झालेले डॉक्टर भाऊ दाजी, रा व भास्कर दामोदर पाळंदे, विष्णु परशुराम राजे, परशुरामपंत तात्या गोडबोले व मुद्दतेच निवर्तलेले पुण्यांतील लोकप्रिय अध्यक्ष [कै कृष्णशास्त्री चिपळूणकर !]

यांजविषयींहि या संबंधांत शोचनीय अनास्था नजरेस पडते इ." अर्थात् ह्या वेळेपर्यंत केवळ बखिसाच्या आशेनें व आपल्या शक्तीप्रमाणें 'एखाददुसऱ्या प्रसिद्ध इंग्रजी चरित्र-ग्रंथाचें भाषांतर-रूपांतर करण्यापलीकडे कोणाची फारशी मजल गेलेली नव्हती हें स्पष्ट आहे! ऐतिहासिक पुरुषांपैकीं रा. शाळिग्रामकृत बापू गोखले यांचें चरित्र (१८७७), हेंच एक पुस्तक प्रायः स्वतंत्रपणें लिहिलेलें आपल्या दृष्टीस पडतें; आणि आधुनिकांपैकीं रा. आजरेकरकृत विष्णुबावा ब्रह्मचारी (१८७२) व रा. निमकरकृत रा. ब. भास्कर दामोदर पाळंदे (१८७८), हींच दोन अगदीं किरकोळ लघुचरित्रें आढळतात. मात्र त्यानंतर मराठी चरित्रवाङ्मयांत लहानमोठ्या पुस्तकांची हळूहळू चागलीच भर पडत चालली. १८८२ पासून रा. वि. वों. ओक यांनीं 'बालबोध' मासिकाच्या द्वारें प्रत्येक अंकांत एक दोनचारपानी लघु चरित्र देण्याचा अभिनंदनीय उपक्रम केल्यामुळें एतद्देशियांपैकीं बऱ्याच नामांकित आधुनिकांची थोडीशी तरी ओळख महाराष्ट्र वाचकवर्गास होऊ लागली. १८९१ मध्यें मुंबई येथें 'चरित्रप्रकाशक मंडळी'नें आधुनिक थोर पुरुषांचीं—'बालबोध'—सांच्यापेक्षां किंचित् मोठीं अशीं लघु चरित्रें लिहून प्रसिद्ध करण्याचा दुसरा एक स्तुत्य उपक्रम केला. त्यांतून डॉ. आनंदीबाई जोशी, डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. वि. ना. मंडलिक, सर टी. माधवराव अशांसारखीं पांचसहा तरी चरित्रें लागोपाठ निघालीं. शिवाय 'लोकहितवादी'-कृत दयानंदस्वामींचें चरित्र (१८८३), रा. गो. कृ. टिळककृत बापूमाहेब मेहेंदळे यांचें चरित्र (१८८८), रा. ख. मि. बेलसरेकृत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें चरित्र (१८९१), या आधुनिक चरित्रांवाहि उल्लेख करणें योग्य होय. तथापि 'महाराष्ट्र-ग्रंथोत्तेजन' नामक 'विविधज्ञानविस्तारां'त आलेल्या प्रचोदक लेखात (मार्च १८७८) मराठी भाषेंत "सन्मार्गवर्तींची चरित्रें" प्रसिद्ध करण्यासंबंधीं जी महत्त्वाची सूचना केलेली आढळते, तींत उल्लेखिलेल्या कै. बाळशास्त्री जांभेकर व डॉ. भाऊ दाजी ह्या आधुनिक विद्वद्वर्यांपैकीं पहिल्याचें जें चरित्र स्वतःस 'माझेया भक्त' म्हणविणाऱ्या रा. बा. ना. देवांनीं आस्थेनें लिहून १८९२ मध्यें प्रसिद्ध केलें, तेंच आधुनिक महाराष्ट्रांतील आद्य थोर पुरुषाचें स्वतंत्र रीतीनें व बऱ्याच सारासारबुद्धीनें लिहिलेलें मराठींतील पहिलें वाचनीय लघुचरित्र होय, असें म्हणण्यास अत्यवाय नाहीं.

रा. देवांनीं लिहिलेलें हें जांभेकर-चरित्र खरोखर चांगलें घडलें आहे. १८९०-९१ साली विद्यमान असलेल्या कै. बाळशास्त्र्यांच्या समकालीन प्रसिद्ध मंडळीकडून त्यांनीं काहीं माहिती परिश्रमपूर्वक मिळविलेली दिसते. त्यामुळें ती जरी विशेष तपशीलवार नसली तरी चांगली विश्वसनीय असून चरित्रनायकाच्या असाधारण व्यक्तिमत्त्वाची व थोरवीची त्यांना पुष्कळशी यथार्थ कल्पना देतां आली आहे. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचीं वार्षिक इंग्रजी इतिवृत्तें, मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीचें नियतकालिक, 'कविचरित्र', 'मुंबईचें वर्णन', 'सद्वर्तन', 'निबंधमाला', 'सरस्वतीमंदिर', 'राजप्रकरणीं कवी'वर चरित्रपर लेख, इत्यादि इंग्रजी व मराठी साहित्यांतील ठळक उल्लेख त्यांनीं एकत्र केले आहेत, आणि कै. बाळशास्त्री यांचे ग्रंथहि थोडेबहुत पाहिले आहेत. अर्थात् एक चरित्रात्मक उद्बोधक निबंध लिहिण्याइतकी सामग्री त्यांजपाशीं निश्चित जमली होती; आणि रा. बा. ना. देव हे स्वतः मराठी भाषेंतील एक

-1051

माणावलेले चरित्रलेखक व मार्मिक टीकाकार असल्यानें त्याचा हा चरित्रात्मक निबंध बराच वाचनीय झाला आहे. त्यांतून त्याचे विद्वान् स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवत यांचेंहि त्यास बरेंच साहाय्य झालें असलें पाहिजे. ह्या त्याच्या परस्पर ऋणानुबंधामुळेंच इद्रूसारख्या दूरच्या ठिकाणीं राहत असताहि त्याना चरित्रनायकाविषयीं इतकी माहिती मिळवून आपला लेख तयार करता आला, आणि मुंबापुरस्थ "हिंदु यूनियन् क्लब" नामक मंडळीच्या आश्रयाखालीं चालणाऱ्या "हेमतोत्सव-व्याख्यानमाले" त त्याना स्वत. उपस्थित होतां न आलें तरी त्याच्या वतीनें तो प्रो. राजारामशास्त्री यांनीच सभेपुढें समग्र वाचून दाखविला. शिवाय पुढें तो छापून काढतेवेळीं त्यावरून त्याचा सफाईचा हातहि फिरलेला असणें अगदीं शक्य आहे. मात्र हा चरित्रात्मक प्रबंध हेमतव्याख्यानमालेंतील इतर अनेक व्याख्यानाप्रमाणें पुण्याच्या आर्यभूषण छापखान्यानें रॉयल अष्टपत्री आकारांत व सूक्ष्माक्षरांत छापून प्रसिद्ध केल्यामुळें त्याची अवघी २७ पृष्ठेंच भरलीं! आणि प्रायः ह्याच कारणास्तव एक स्वतंत्र, सुबद्ध चरित्र म्हणून तो प्रबंध लोकांपुढें न आल्यानें त्याची व्हावी तशी प्रसिद्धि कधींच झालेली दिसत नाहीं! त्याऐवजीं थोडेसें स्थूलाक्षर योजून नित्याच्या क्राउन षोडशपत्री आकारांत पुस्तकरूपानें आकर्षक स्वरूपांत छापून तो प्रसिद्ध झाला असता, तर सुमारें पाऊणशेंऐशी पृष्ठांचें चारआठ आणे किंमतीचें एक सग्राह्य व वाचनीय लघु चरित्र म्हणून मराठी वाङ्मयांत त्याची अधिक प्रशंसा होऊन लोकशिक्षणाचें कार्यहि त्यानें अधिक साधलें असतें. परंतु कां कोण जाणें, त्यानंतर रा. देव हे चांगले तीन तपें विद्यमान असताहि तशा स्वरूपांत ह्या सचरित्राची पुनरावृत्ति निघण्याचें भाग्य त्यास लाभलें नाहीं, आणि अद्दीच आणे किंमतीचें एक षोडश आकाराचें इतिवृत्तप्राय व्याख्यान म्हणून तें मराठी ग्रंथालयाच्या एका कोपऱ्यांत अरुंद पडून राहिलें-तें इतकें कीं, प्रस्तुत चरित्राचे कर्ते रा. बाळकृष्ण नारायण देव कीं रा. राजारामशास्त्री भागवत ह्याचा इतिहाससंशोधक प्रो द. वा. पोतदार यांच्यासारख्या चांगले ज्ञाते म्हणविणाऱ्या विद्वानांनासुद्धां भ्रम उत्पन्न झाला!

चरित्रग्रथांतील न्यूनता व दोष

शास्त्रीबोवांचें आद्य लघु चरित्र ह्या दृष्टीनें रा. देवांच्या कृतींचें गुणवैशिष्ट्य वर सांगितलें. परंतु त्यांतसुद्धां अनेक न्यूनता व चुका आढळून वस्तुस्थिति अशी कीं, त्या काळीन दे बाळशास्त्री यांच्या चरित्राची मूठ साधनें आजच्यापेक्षां कितीतरी अधिक प्रमाणांत मिळविणें शक्य होतें. पोंभुर्ले, राजापूर, सावतवाडी, पुणें, पटवर्धन इत्यादि ठिकाणीं त्यांचे अनेक वृद्ध आप्तस्वकीय व ऋणानुबंधी लोक जिवंत होते. त्यांजकडून त्यांच्यासंबंधीची वंशपरंपरागत कौटुंबिक व अन्य माहिती आणि सामग्री पत्रव्यवहारादि साधनद्वारा ही प्रयत्नानें संपादता आली असती. तसेंच अधिक शोधानें दर्पण, दिग्दर्शन, प्रभाकर, धूमकेतु इत्यादि पुन्या व महत्त्वाच्या नियतकालिकांचे वर्षसंग्रह-निदान कांही अंक ठिकठिकाणी लोकांकडे उपलब्ध झाले असते मुंबई सरकारच्या दफ्तरखान्यांतील माहिती मिळवून आणि तेथून व मुंबई गेझेटिअर करतां लागणारीहून नामदेव शास्त्रींची कितीतरी नियतकालिकें व पुस्तकें पाहतां आलीं असतीं. बाळशास्त्री यांचे समकालीन लेखी व ग्रंथ यांच्या प्रत्यक्ष संपर्कांतले पेक्षा अनेक पीढ्यांवर अधिक

प्रकाश पाडतां आला असता. त्याचप्रमाणें विशेषतः १८९० पर्यंत कै. बाळशास्त्र्यांचे विद्वान् स्नेही व सहकारी रा. भाऊ महाजन हे नागपुरास विद्यमान असल्यानें त्यांजकडून व त्यांचे चिरंजीव रा. बळवंतराव ह्यांजकडूनहि बरीच महत्त्वाची माहिती व साधनसामग्री हस्तगत करतां आली असती. साराश, ह्याप्रमाणें शक्य ती सर्व साधनें एकत्र जुळवून रा. देव हे जर तेव्हां चरित्रलेखनास एकदोन वर्षे स्वतःच वाहून घेते तर त्यांजकडून कै. बाळशास्त्री यांचें बरेच विस्तृत, विश्वसनीय व वाचनीय चरित्र खात्रीनें निपजलें असतें. तसेंच असेंहि मनांत आल्याशिवाय राहत नाहीं कीं, हें कार्य करण्यास त्यांच्यापेक्षांहि त्यांचे स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवत हे सर्वतोपरि अधिक योग्य असून कोंकणपट्टी व मुंबई यांच्याशीं निगडित असल्याकारणानें त्यांनीं ही कामगिरी स्वतःकडे घेऊन पार पाडावयास हवी होती. कारण, इंदूरसारख्या दूर ठिकाणीं सतत वास्तव्य करून किंवा पुणें-मुंबईकडे एकदोन महिने तात्पुरतें राहून रा. देवांना हा महदुद्योग हेपणें केवळ अशक्य होतें. शिवाय शंभरास वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या थोर पुरुषासबंधीं शोधपूर्वक सर्व साधनसामग्री संपादून त्याचें सांगोपांग, साधार व सुरेख चरित्र लिहिणें हें कार्य किती प्रयासाचें, कालावधीचें व आंत-बट्ट्याचें आहे, हें तें प्रत्यक्ष करून पाहणाऱ्यासच कळणें शक्य आहे! आरामशीरपणें किंवा पोटापाण्याचे धंदेरे सर्व उद्योग सांभाळून तें समाधानकारक रीतीनें क्वचितच पार पाडतां येईल; आणि म्हणूनच मुख्यतः कै. बाळशास्त्री यांचें विस्तृत चरित्र आजपर्यंत लिहिलें गेलें नाहीं, आणि रा. वा. ना. देवकृत पूर्वोक्त लघु चरित्रावरच सर्वांना कशीबशी तहान भागवावी लागली आहे!

असो. आतां प्रस्तुत चरित्रांतील कांहीं न्यूनता व दोष ह्यांचें दिग्दर्शन करूं. ह्यांतील ठळक न्यूनता म्हणजे ह्यांत निश्चित स्वरूपाची खासगी व इतर माहिती फार थोडी आहे. पहिल्या भागांत "विषयोपक्रम" केल्यानंतर भाग २ मध्यें "कुलवृत्तांत, बाल्यावस्था, विद्योपार्जन व अध्यापकत्व" इतक्या गोष्टींचा लेखकानें समावेश केला आहे. कुलवृत्तांत कथन करतांना कै. बाळशास्त्री याचा वंशावळ व जन्मतिथिसुद्धां त्याकाळीं चरित्रकर्त्यास देतां आलेली नाहीं! त्याचे वडील वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री हे मूळचे पोंभुर्लेकर असले तरी त्यांच्या निपजल्यापासून त्यांच्या घराण्याकडे श्रीमत सावंतवाडीकरां-कडून आजतागायत राजपुराणिकाची वृत्ति चालत आली आहे, आणि तिकडेहि त्यांचे भाऊबंद नित्य वास्तव्य करून आहेत, ही महत्त्वाची गोष्ट येथे सांगितलेली नाहीं. शिवाय त्यांच्या मातुश्रीचें नांव सौ. सगुणाबाई होतें, आणि ती साध्वी आपल्या द्वितीय पुत्राचा अद्वितीय नांक्लौकिक ऐकण्यास राहिली नाहीं; वडील गंगाधरशास्त्री बरेच वृद्ध होऊन सन १८४०चे सुमारास वारले, आणि त्यांच्या देखतच त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र रा. नारायणशास्त्री, तसेंच सौ. चिमाबाई योगी व सौ. लाडकीबाई आनवेकर ह्या दोन कन्याहि निवर्तल्यामुळें त्या सज्जन गृहस्थांना वृद्धापकाळीं फार दुःख झालें; इत्यादि वृत्तांत रा. देवांच्या चरित्रांत आढळत नाहीं. किंबहुना बाळशास्त्र्यांचें पहिलें कुटुंब त्यांच्या विद्यार्जनच वारल्यामुळें १८३१चे सुमारास त्यांचा द्वितीय संबंध पंढरपुराकडील कविवर्य मोरोपंत यांच्या आसवर्गातील रा.

देवस्थळी याच्या कन्येशीं झालेला असून तिचें सासरचें नांव सौ. सुदराबाई होतें, ही माहिती आजहि आम्हास कशानें मिळत असतां ती रा. देवाना देता आलेली नाहीं!

कै. बाळशास्त्र्याची जन्मकुंडली राहिली, पण निदान शक-जन्मतिथि तरी चरित्रकारानें निश्चित द्यावी तर तेंहि नाहीं! त्याचा जन्म सन १८१० मध्यें झाला, असें 'बॉबे टाइम्स' मधील त्याच्यावरील मृत्युलेखात जें एकदा सोयम विधान कोणींतरी केलें–कोणत्या आधारें तें नकळे!— त्याचीच पुढें सर्वांनीं 'री' ओढलेली असल्यानें हेंच साल रा. देवानीं नमूद केलें आहे परंतु स्वतः बाळशास्त्री यानीं २० फेब्रुवारी १८३० तारखेला मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे युरोपियन सेक्रेटरी कॅप्टन् जॉर्ज जर्व्हिस यास त्या संस्थेच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या जागेवर आपल्याला नेमून घेण्यासबधीं जो स्वहस्तूरचा इंग्रजी अर्ज केला आहे त्यात "माझें वय सांप्रत सतरा वर्षांचें आहे" ("My age is now seventeen years) असें स्पष्ट लिहिलें आहे म्हणजे त्याचा जन्म सन १८१३ च्या आरंभीं नसला तर सुमारें १८१२ च्या उत्तरार्धांत असला पाहिजे, तो १८१० असणें मुळींच शक्य नाहीं! अर्थात् हा मूळ पायाच चुकीचा ठरला म्हणजे १८४६ सालीं मरण पावल्यावेळी ते पस्तीस वर्षांचे होते, हा अदाजहि चुकलाच! त्यावेळीं त्याची तेहतिशी उलटलेली असावी, असें वास्तविक म्हटलें पाहिजे. (परिशिष्ट २ पाहा)

वडील गंगाधरशास्त्री याना शंकरशेट घराण्याचा आश्रय होता आणि त्यांचा 'बाळ' मुंबईस प्रथम आला तेव्हां तो फार गरिबींत होता, ह्या गोष्टीहि खऱ्या दिसत नाहींत मुंबईतील तत्कालीन सुशिक्षित ऐपतदार गृहस्थ व नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी, रा सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, हे गंगाधरशास्त्री यांस फार मानीत होते, आणि त्याच्याच सांगण्यावरून शास्त्रीबोवांनीं आपला मुलगा त्यांजकडे इंग्लिश शिकण्याकरिता ठेविला, असें रा ब. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रां'त स्पष्ट सांगतात. अर्थात् बाळशास्त्र्यांच्या अलौकिक स्मरणशक्तीची म्हणून मुंबईतील गोऱ्या शिपायाच्या मारामारीसबधींची जी आख्यायिका बहुमुखीं झाली आहे तिला खरा आधार काय तें नीटसें समजत नाहीं!

प्रो. बाळशास्त्री यांनीं कोलभाट गल्लींत स्वतःचें घर बांधिल होतें, आणि ते त्या काळच्या मूठभर प्रज्ञात जे पी. पैकीं एक असून सुप्रीम कोर्टांतील ग्रँड जूरर होते, ही माहितीसुद्धा रा देवांना देता आलेली नाहीं. तसेंच 'दर्पण' वृत्तपत्र व 'दिग्दर्शन' मासिक ह्यांच्या केवळ नामनिर्देशापलीकडे त्यानीं प्राय कांहींच माहिती दिलेली नाहीं! अशाच प्रकारचे दुसरेहि काही तपशील आज आपणास महत्प्रयासानें का होईना, पण जर उपलब्ध होतात, तर पन्नास वर्षांपूर्वी चरित्रकर्त्यांस ते कमी कष्टानें मिळाले नसते काय?

आता प्रस्तुत निबंधातील काहीं महत्त्वाच्या चुका व दोषस्थळे सादर करूं. रा देवानीं बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीचे वार्षिक वृत्तांत पारखे वाचलेले दिसत नाहींत. एकीं "ज्योतिषशास्त्रासारख्या प्रयोगपर व मानसशास्त्रासारख्या विचारपर शास्त्रांत इतर विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांचा प्रवेश वर्गात झाला होता" (पृ. ४), अशी बाळशास्त्र्यांच्या पाठशालीन प्रगतीसंबधीं केवळ काल्पनिक माहिती त्यांनीं दिली नसती! शाळेंत भूगोलाच्या पाठांतून जें

अल्पस्वल्प ज्योतिषविषयाचें ज्ञान त्यांना झालें असेल तेवढेंच; आणि शाळेच्या अभ्यासक्रमांत मानसशास्त्र येणारच कोठून? वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री हे अगदीं असामान्य कोटींतील विद्यार्थी असल्यामुळें एकदा त्यांचा इंग्रजी भाषेंत मात्र चांगला प्रवेश होतांच त्यांनीं स्वप्रयत्नानें एकामागून एक नाना शास्त्रें भराभर हस्तगत केलीं. "एल्फिन्स्टन विद्यालयांत सन १८२९ सांत त्यांस गणित शास्त्राचे अध्यापक (प्रोफेसर) ओलेंबार यांचे हाताखालीं उपाध्यपदा (असिस्टंट प्रोफेसरा) ची जागा देण्यांत आली; व पुढें थोड्याच वेळांत त्यांस त्याच ठिकाणीं अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आलें" (पृ. ४), हें रा. देवांचें विधान वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहे. सन १८२९ मध्यें रा. बाळशास्त्री हे एल्फिन्स्टन् सेंट्रल इंग्लिश स्कूलमध्यें दरमहा १५ रु. वर केवळ गणितशिक्षक (Tutor) नेमिले गेले; आणि तेव्हां एल्फिन्स्टन् कॉलेज किंवा प्रो. ओलेंबार यांचें अद्यापि नांवहि नव्हतें! १८३४ च्या अंतीं कॉलेजाची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली, आणि १८३५ च्या आरंभीं प्रो. ओलेंबार याचे पाय मुंबईस लागण्यापूर्वीच बाळशास्त्री यांची १५० रु. मासिक वेतनावर असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाल्यानें ते अक्कलकोटच्या राजगुरुत्वाचें त्यागपत्र देऊन स्वस्थानीं विराजमान झाले होते! तसेंच पुढें सातआठ वर्षांनीं प्रो. ओलेंबार हे दोन वर्षांच्या रजेवर विलायतेस गेल्यावेळीं (सन १८४२-४४) त्याच्या जागीं बाळशास्त्र्यांना 'ॲक्टिंग प्रोफेसर ऑफ मॅथेमॅटिक्स ॲंड नॅचरल सायन्स' होण्याचा अपूर्व बहुमान मिळाला, असा हा खरा इतिहास आहे. त्याचप्रमाणें "सन १८२९ त मिळालेलें अध्यापकाचें काम शास्त्रीबोवांनीं सन १८४२ पर्यंत निर्बंधपणें चालविलें" (पृ. ५,) हें म्हणणें प्रथमतः सर्वस्वीं खरें नाहीं; कारण, वर सांगितल्याप्रमाणें १८३२ ते '३४ पर्यंत मध्यंतरींचीं सुमारें दोन वर्षें ते अक्कलकोटकर युवराज श्रीमंत शहाजीराजे यास शिक्षक नेमिले गेले होते. आणि लगेच पुढें, "याच सुमारास मुंबई इलाख्यांतील शाळा तपासण्याचें हल्लींच्या विद्यासात्यांतील तपासनिसाचें (Educational Inspector) काम त्याजकडे आलें. हें काम शास्त्रीबोवांनीं दोन अडीच वर्षें केलें;" असें म्हणतांना हें 'इन्स्पेक्टर'चें काम बाळशास्त्री यांनीं दोनअडीच वर्षें स्वतंत्रपणें बारमहा केलें, अशी लेखकाची जी समजूत झालेली दिसते तीहि चुकीची आहे. कॉलेजांतील अध्यापनाचें काम वर्षांतून सुमारें आठनऊ महिने करून शेवटचे तीन चार महिने हें शाळातपासनिसाचें काम त्यांस करावें लागे. शिवाय त्यांना "मुंबई इलाख्यांतील" शाळा तपासावयाच्या नसून केवळ दक्षिण महाराष्ट्र व दक्षिण कोंकण ह्या विभागांतील शाळा तपासावयाच्या असत; आणि ह्या अवधींत त्यांना ४५० रु. मासिक वेतनाव्यतिरिक्त १५० रु. मासिक भत्ताहि मिळत असे. अशा प्रकारचीं प्रमादस्थलें पाहतां रा. देवांनीं तत्कालीन बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे वार्षिक वृत्तान्तहि नीटसे वाचलेले दिसत नाहींत, असें कटानें म्हणावें लागतें.

निबंधाच्या तिसऱ्या भागांत लेखकानें 'सहाध्यायी व छात्रवर्ग' यांची माहिती दिली आहे. येथें 'सहाध्यायी' या शब्दाचा अर्थ 'वर्गबंधु' असा केल्यास—आणि तोच यथार्थ होय—त्यांतील कांहीं वृत्तान्त चुकीचा दिसतो. "के. रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर

(महाराष्ट्रव्याकरणाचे कर्ते) हे शास्त्रीबोवांचे पहिले सहाध्यायी होत," (पृ. ६) ही वस्तुस्थिति नव्हे. स्वतः दादोबाच 'आत्मचरित्रां'त सांगतात की, पहिल्या वर्गांत हरिश्चंद्र हरिशास्त्री, बाळ गंगाधरशास्त्री, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन अप्पाजी गाडगीळ, जनार्दन वासुदेवजी प्रभृति विद्यार्थी असून "पुढें लौकरच (मी) वरच्या वर्गांत चढून पहिल्या वर्गांत चढलों" (पृ. २६). म्हणजे, त्यांचें 'सहाध्यायित्व' त्यांस अगदीं शेवटीं थोडा वेळ लाभलें. शिवाय ह्याच वेळीं "Goldsmith's Geography हा भूगोलाचा ग्रंथ...(व) तिसऱ्या प्रहरीं Keith on the Globe यावरून Latitude व Longitude वगैरे...विषय मुख्यत्वें बाळशास्त्री हेच शिकवीत असत." ह्या सर्व वृत्तान्तांत, देवांच्या समजुतीप्रमाणें," परलोकवासी नौरोजी फर्दुनजी हे शास्त्रीबोवाचे दुसरे सहाध्यायी व जोडीदार" (पृ. ६) व "कै. भाऊ महाजन हे शास्त्रीबोवांचे तिसरे गुरुबंधु" अशी स्थिति असतां, त्यांचा उल्लेख दादोबा मुळींच करीत नाहींत! आणि हे दोघेहि त्यांचे 'सहाध्यायी' नव्हत, हीच वस्तुस्थिति दिसते. शेट नौरोजी यांचा जन्मच मुळीं १८१७ सालीं. म्हणजे कांहीं नाहीं तरी ते बाळशास्त्र्यांपेक्षां पांच वर्षांनीं लहान, आणि १८३० मध्यें-रा. बाळशास्त्री एज्युकेशन् सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी झाल्यावेळीं-ते कोठें त्यांच्या इंग्रजी शाळेंत जाऊं लागले! पुढें १८३८ चे सुमारास "दुसरे असिस्टंट प्रोफेसर" म्हणून कॉलेजांत त्यांची कांहीं काळ नेमणूक झाल्यामुळें ते बाळशास्त्री याचे तेथें 'जोडीदार' झाले, ही गोष्ट मात्र खरी आहे. भाऊ महाजन यांचा जन्म लोकांनीं १८१५ चा दिलेला आहे, पण त्याचीहि अभ्यासातील प्रगति दादोबांच्या मानानें कमीच होती. म्हणजे तेहि तिसरे 'सहाध्यायी' नव्हेतच. त्यांच्यासंबंधी रा. देवांनीं केलेलीं दुसरीं विधानेंहि चिंत्यच आहेत. 'शब्दसिद्धिनिबंध' हाच एक मराठी ग्रंथ "विनायकशास्त्री दिनेकर आणि गोविंद विठ्ठल माहाजन यांणीं बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्यानें केला," ही वस्तुस्थिति असतां, भाऊ महाजन यांनी "पुस्तकें रचण्यांत शास्त्रीबोवांस वरीच मदत केली" (पृ. ६), हें म्हणणें बरोबर नाहीं. शिवाय शास्त्रीबोवांच्या साहाय्यानें "इ. स. १८४० च्या प्रारंभीं त्यांनीं 'प्रभाकर' नांवाचें वर्तमानपत्र काढलें," ही तर स्पष्टच चूक आहे 'प्रभाकरा'चा पहिला अंक २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजीं निघाला!

भाग ४ थात 'सामाजिक सुधारणा' हा विषय रा. देव यांनीं विवरिला असून त्यांत शेवटीं श्रीपाद शेषाद्रीच्या पतितपरावर्तनाचा वृत्तान्त कथन केला आहे. तो एकंदरीनें विशेष आक्षेपार्ह नसला तरी त्यांत असावा तसा चारकावा आढळत नाहीं. हें प्रकरण प्रथम कसें उपस्थित झालें, आणि मुंबईच्या सुप्रीम (म्ह० हाय-) कोर्टांत मिशनऱ्यांवर दावा लावून, श्रीपादाला त्याच्या बापानें सोडवून कसें घेतलें, ही सर्व हकीकत व त्या प्रकरणाचें निवाडापत्र 'ओरिएंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर' नामक डॉ. वुइल्सन् यांच्या सुप्रसिद्ध किस्ती मासिकांत इत्थंभूत पाहावयास मिळतें (डिसेंबर १८४३). परंतु ती हकीकत प्रस्तुत चरित्रकर्त्यांच्या गांवींहि नाहीं! शिवाय 'ज्ञानोदय', 'प्रभाकर', 'उपदेशचंद्रिका' इत्यादि तत्कालीन मराठी नियतकालिकांत प्रस्तुत प्रकरणीं दिवसेंदिवस महिने चांगलीच खडाजंगी चालू होती. रा. बाळशास्त्र्यांच्या

विरुद्ध उभारलेल्या प्रामण्यांत तत्कालीन श्रीशंकराचार्य आणि पुणें, मुंबई, त्र्यंबकेश्वर, काशी, इत्यादि ठिकाणचे मोठमोठे वैदिक व शास्त्री यांचीं अनेक परस्परविरुद्ध पत्रकें व शास्त्रनिर्णय निघून अखिल हिंदु समाजांत मोठीच खळबळ उडाली होती! परंतु ह्यासंबंधींची मूळ पुराव्यानिशीं चर्चा करण्याच्या भानगडींत रा. देव पडले नाहींत इतकेंच नव्हे, तर रे. नारायण शेषाद्रि हा या वेळीं एक विशींतला ब्राह्मण तरुण असून त्याचा धाकटा भाऊ श्रीपत हा तर सुमारें बारा वर्षांचा केवळ अज्ञान मुलगा होता, हेंहि त्यांना स्पष्टपणें उमगलेलें नसावें असें वाटतें! त्यांनीं ही माहिती बरीचशी कर्णोपकर्णी स्वीकारिलेली असावी. एरवीं "हें प्रामण्यप्रकरण पांच वर्षें चाललें असें म्हणतात." (पृ १२), असें चुकीचें विधान त्यांनीं केलें नसतें. वस्तुतः हा कालावधि दोनअडीच वर्षांपेक्षां अधिक नव्हता. तथापि एकंदरीनें पाहूं जातां 'सामाजिक सुधारणा' (भाग ४) व 'धर्ममतें व धर्मसुधारणा' (भाग ५) ह्यांतील रा. देवांच्या विवेचनावरून तत्कालीन परिस्थितीची व शास्त्रीबोवांच्या विचारसरणीची बरीच चांगली कल्पना करतां येते ह्यांत शंका नाहीं.

प्रस्तुत चरित्रांतील प्रत्येक भागाचें बारकाईनें परीक्षण करण्याचें येथें योजिलें नसल्यामुळें त्याचे जे भाग सामान्यतः संमत होण्यासारखे आहेत त्याविषयीं अधिक लिहिण्याचें कारण नाहीं, आणि तसे करण्यास येथें अवकाशहि नाहीं. तथापि 'ग्रंथकर्तृत्व व निबंधरचना' (भाग ७) ह्याविषयीं दोन शब्द लिहिणें अवश्य आहे. ह्यांतीलहि कांहीं माहिती चुकीची आढळते, आणि त्यावरून रा. देवानीं बाळशास्त्री यांच्या व इतर अनेक ग्रंथांचा साक्षात् परिचय मुळांत जाऊन करून घेतला होता, असें दिसत नाहीं. अगदीं आरंभींच ते लिहितात, "आमच्या चरित्रनायकानें ज्यावेळीं विद्यालय सोडलें त्यावेळीं गद्यग्रंथसंबंधानें मराठी भाषा अगदीं बाल्यावस्थेंत होती...गंगाधरशास्त्री फडके यांनीं 'मराठी व्याकरण' म्हणून एक पुस्तक केलें होतें; परंतु त्याचा प्रसार फार कमी होता" (पृ. १६). तथापि ह्या प्रस्तुत विधानांतील पूर्वार्ध वस्तुस्थितिनिदर्शक असला तरी उत्तरार्ध निरपवाद नाहीं. प्रथमतः गंगाधरशास्त्र्यांच्या पुस्तकाचें नांव 'मराठी व्याकरण' असें नसून 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' हें आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे, लेखकाची अशी समजूत दिसते कीं, रा. बाळशास्त्र्यांनीं "ज्यावेळीं विद्यालय सोडलें त्यावेळीं" हें पुस्तक छापलें होतें. परंतु त्याची पहिली आवृत्ति "सन १८३६ जानेवारी तारीख १" रोजीं, म्हणजे बाळशास्त्री यांनीं विद्यालयीन अभ्यासक्रम संपविल्यानंतर सहासात वर्षांनीं निघाली. ह्या व्याकरणाचा "प्रसार फार कमी होता," हेंहि चूकच. ह्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत दादोबा पांडुरंग यांचें 'मराठी भाषेचें व्याकरण' जरी प्रसिद्ध झालें, तरी १८५० पर्यंत फडक्यांच्या पुस्तकाच्याच अधिक आवृत्ति निघाल्या होत्या. तथापि ह्या विधानांतील ह्यापेक्षाहि विशेष सूचक गोष्ट म्हणजे स्वतः बाळशास्त्र्यांचें 'बालव्याकरण' हेंहि निदान फडक्याच्या व्याकरणाइतकेंच जुनें आहे, ह्याविषयीं रा. देवांचें अज्ञान येथें दिसून येतें! ह्यानंतर "एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारें आपल्या देशाचा इतिहास त्यांनीं रचला होता; परंतु हा ग्रंथ त्यांच्या हातून चांगल्या रीतीनें शेवटास गेला नाहीं. त्यांच्या मरणानंतर तो मेजर क्यांडी यांनीं सन

१८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" (पृ. १७), आणि पुनः त्याच पृष्ठावर 'हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास' (मुसलमानी अंमल) शास्त्रीबोवांनीं लिहिला होता व तो शाळांच्या अभ्यासांत दाखल झाला होता," अशी माहिती ते देतात. परंतु ती सर्वथा चुकीची आहे. वरीलपैकीं दुसऱ्या ग्रंथाचें खरें नांव 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' एवढेंच असून त्याच्या आरंभीं 'प्राचीन' हिंदु राज्यांचा अल्प वृत्तान्त देऊन मगच 'मुसलमानी अमल' त्यांत अधिक विस्तारानें वर्णिला आहे. हेंच तेवढें पुस्तक बाळशास्त्री यांनीं "नामदार एल्फिन्स्तन साहेब यांच्या ग्रंथाचा संक्षेप करून केलें" होतें इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या मृत्यूपूर्वी तें छापून तयार झालें होतें, असें त्याच्या पहिल्या आवृत्तीच्या मुखपृष्ठावरून अनुमान होतें. कारण, ह्यांत त्यांच्या पश्चात् मेजर क्याडी यांनीं छापून प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "माजी बाळ गंगाधर-शास्त्री जामेकर" असें जें ग्रंथकाराचें नांव दिलेलें आढळतें तसें दिलेलें नाहीं. शिवाय हा दुसरा ग्रंथ रा. देव म्हणतात तसा "एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारें" लिहिलेला नसून "इंग्रेजी भाषेंतील मूळग्रंथांवरून संक्षेपरूपानें" केलेला आहे. वरील विधानांतील आणखी एक चूक म्हणजे हा ग्रंथ "मेजर क्यांडी यांनीं सन १८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" नसून १८४९ मध्ये प्रसिद्ध केला होता!

"याशिवाय शास्त्रीबोवांनीं इंग्लंडचा इतिहास लिहिला, मरेनें केलेलें व्याकरण शोधलें, भूगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, आणि गणितशास्त्र इतक्या विषयांवर ग्रंथ रचले" (पृ. १७), असें रा. देव मोघम रीतीनें सांगतात, ह्यावरून व लागलीच पुढील वाक्यांत "हे ग्रंथ हल्लीं फारसे उपलब्ध दिसत नाहींत," असें म्हणतात ह्यावरूनहि त्यांची ही सर्व नोंद केवळ सांगोवांगी केलेली दिसते! शास्त्रीबोवांनीं "इंग्लंडचा इतिहास लिहिला" नाहीं, तर गोल्डस्मिथच्या 'History of England' ह्या ग्रंथाचें 'इंग्लंड देशाचो बरार' म्हणून भाषांतर केलें. "मरेनें केलेलें व्याकरण" हा मूळ इंग्रजी ग्रंथ प्रचंड असून त्याच्या केवळ इंग्रजी संक्षेपाचें जें मराठी भाषांतर रा. राघोबा जनार्दन वसईकर नामक गृहस्थानें केलें तें बाळशास्त्री यानीं "शोधलें" म्हणजे "शुद्ध केलें." 'भूगोलशास्त्र' असें पूर्वोक्त ग्रंथाचें व्यापक स्वरूप नसून 'भूगोलशास्त्र-गणितभाग' असा तो आहे. बाळशास्त्री यांनीं ज्योतिषविषयावर कांहीं महत्त्वाचे लेख 'दिग्दर्शन' मासिकांत लिहिलेले आढळतात; परंतु 'ज्योतिषशास्त्र' म्हणून त्यांनीं स्वतंत्र लिहिलेला ग्रंथ पाहण्यात किंवा ऐकिवांत नाहीं. तसेंच 'गणितशास्त्र' ह्या विषयावर त्यांनीं ग्रंथ रचिला असें मोघम विधान काय कामाचें? त्या ग्रंथाचें नांवच कां दिलें नाहीं? गणितशास्त्रांतील कोणत्या भागावरील ग्रंथ तो समजावयाचा? त्यांनीं 'शून्यलब्धिगणित' मात्र रचिलें होतें, हें दादोबांच्या 'आत्मचरित्रा'वरून निश्चित समजतें. परंतु १८९२ सालीसुद्धां त्या अपूर्ण ग्रंथाचा विद्वानांना मागमूस नव्हता, असें रा. देवांच्या लिहिण्यावरून दिसतें! "बाळशास्त्री आणि भाऊ महाजन या उभयतांनीं मिळून 'शब्दसिद्धिनिबंध' नांवाचें पुस्तक रचिलें" (पृ. १७), हें म्हणणेंहि तंतोतंत खरें नाहीं. प्रस्तुत पुस्तकाच्या कर्त्यांमध्यें वरील दोन नांवांच्या अगोदर

प्रथमस्थानीं विनायकशास्त्री दिवेकर यांचेंहि नांव आहे. अर्थात् त्यांचें कर्तृत्व केवळ दोघांकडे नसून त्रिवर्गाकडे आहे.

हें झालें कै. बाळशास्त्र्यांच्या ग्रंथरचनेसंबंधीं. त्यांच्या नियतकालिकाच्या संबंधातहि रा. देवांनीं दिलेली त्रोटक माहिती बरोबर नाहीं. "मुंबई इलाख्यात प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचें श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणें योग्य आहे" (पृ. १७), हें विधान बिनचूक होण्यास "प्रथम वर्तमानपत्र" ह्याच्याऐवजीं "प्रथम मराठी वर्तमानपत्र" असे म्हटलें पाहिजे. कारण, त्यापूर्वी कांहीं इंग्रजी व गुजराती पत्रें निघालेलीं होतीं. "'**दर्पण**' नावाचें दर आठवड्यास निघणारें पत्र त्यांच्या मदतीनें **भाऊ महाजन यांनीं सुरू केलें.** या दोघांनीं मिळून हें पत्र कित्येक वर्षें चालविलें." (पृ. १७) हे म्हणणें सर्वस्वीं काल्पनिक व विपर्यस्त होय! तें रा. बाळशास्त्री यानींच सुरू केलें, आणि ह्या उद्योगांत रा. रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व रा. जनार्दन वासुदेवजी ह्यांचें त्यांस साहाय्य होतें, ही गोष्ट ह्या त्रिवर्गाच्या सह्यानिशीं त्यांनीं ता. २ जानेवारी १८३२ रोजीं सरकाराकडे त्याच्या आश्रयार्थ केलेल्या अर्जावरून सिद्ध आहे. त्यांत भाऊ महाजनाचा कांहींएक संबंध नाहीं. त्याचप्रमाणें, "या पत्रांतील इंग्रजींतील मजकूर खुद्द शास्त्रीबोवा लिहीत" हें खरें आहे, पण "मराठींतील मजकूर त्यांचे गुरुबंधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत" (पृ. १८), हें म्हणणें निराधार व भ्रामक होय. शिवाय "दर्पण...महाजन यांनीं सुरू केलें" हें जर खरें असेल, तर मग "मुंबई इलाख्यांत प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचें श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणें योग्य आहे," हें रा. देवांचें म्हणणें केवळ विसंगतच नव्हे काय? ह्या अनेक विधानें 'दर्पण' पत्राचा एकहि अंक न पाहतांच केलेलीं उघड दिसतात! बरें, 'दर्पण' हें वर्तमानपत्र असल्यानें तें बंद पडून तेव्हां पन्नास वर्षें होऊन गेलीं होतीं म्हणून त्याचे अंक अत्यंत दुर्मिळ होते, असें कदाचित् म्हणतां येईल. परंतु सांप्रतसुद्धां 'दिग्दर्शना'चे अंक पराकाष्ठेचे दुर्मिळ असले तरी प्रयत्नान्तीं जर बरेच पाहावयास मिळूं शकतात, तर त्यांपैकीं निदान कांहीं मिळवून व वाचून पाहून त्यासबंधीं चरित्रकारानें लिहावयास नको होतें काय? पण "'दिग्दर्शन' नांवाचें **मासिक किंवा त्रैमासिक** पुस्तक शास्त्रीबोवांनीं सुरू केलें व बरींच वर्षें चालविलें," ह्या वाक्यावरून रा. देवांनीं प्रस्तुत नियतकालिकाचाहि एकसुद्धां अंक पाहिलेला नाहीं, हें अत्यंत स्पष्ट आहे! कारण, हें नियतकालिक मासिक स्वरूपाचें निश्चित असतां, "**मासिक किंवा त्रैमासिक**" अशी पळवाट त्यांनीं ठेविली नसती!

"'बॉंबे ब्रँच ऑफ् दी रायल एशियाटिक सोसायटी' व 'जिओग्राफिकल सोसायटी'... या दोन्ही सभांचे बाळशास्त्री सभासद होते" (पृ. १८), हें विधान अंशतःच खरें आहे. पहिल्या संस्थेच्या तत्कालीन नियमाप्रमाणें एतद्देशीय सद्गृहस्थास तिचें रीतसर सभासदत्व त्या काळीं लाभणेंच शक्य नव्हतें! दुसरीचे मात्र ते सभासद होते इतकेंच नव्हे, तर कार्यकारी मंडळांतहि ते अनेकदा निवडून आले होते. तसेंच ह्या संस्थांच्या "मासिक पुस्तकांत त्यांनीं... १०।१५ निबंध लिहिले आहेत" (पृ. २०), हें जर खरें तर प्रस्तुत निबंधाच्या शेवटीं 'पुरवणी'त लेखकानें अवघे सातच कां दिले आहेत!

साराश, रा देवानी दिलेली काही माहिती चुकीची असून त्याची कित्येक विधानें कांटेतोलपणानें केलेलीं नाहींत, हें दाखविण्यास एवढीं उदाहरणें पुष्कळ झालीं दुसरी एक त्याच्या लेखनातील महत्त्वाची उणीव म्हणजे, उद्धृत केलेल्या उताऱ्याचे स्पष्ट स्थलनिर्देश अथवा व्यक्तिनिर्देश ते करीत नाहींत "'राजप्रकरणीं ऋषी' आपल्या निबधात म्हणतात" (पृ ५), "एक नामांकित व सर्वमान्य विद्यार्थी आपल्या एका पत्रात लिहितो" (पृ ६), "प्रस्तुत निबधाच्या नायकाच्या सहवासात वरींच वर्षें राहिलेल्या एक विद्वान् व नामांकित गृहस्थ त्याचें खालां लिहिल्याप्रमाणें वर्णन करतो" (पृ १८), "त्याच्या विद्याव्यासगाच्या सबधानें एक सन्माननीय विद्वान् गृहस्थ पुढील मजकूर लिहितो" (पृ २०), "एक गृहस्थ लिहितो" (पृ २१), असे जागोजाग प्रच्छन्न उल्लेख त्यानीं केले आहेत! असें करण्याऐवजीं त्या त्या व्यक्तींचा स्पष्ट नामनिर्देश करण्यास अडचण कोणती? ही गुप्तता त्या त्या गृहस्थाना खरोखर आवश्यक वाटत होती असें म्हणवत नाहीं रा देवाची ही विशिष्ट लेखनशैली असण्याचा बराच सभव आहे एवढी इतक्या दीर्घकालावधीनतर ती ती माहिती अगत्यपूर्वक देणाऱ्या व्यक्तींना ह्या अवगुठनात राहण्याचें किंवा ठेवण्याचें कारण काय? तथापि ह्या अनिष्ट गुप्त नामपद्धतीमुळें त्या विशिष्ट नामांकित व्यक्ति कोण होत्या हें साप्रत आपणांस मुळींच उमगेनासें झालें आहे! आपणास हीं नावें जर स्पष्ट समजतीं तर त्या सद्गृहस्थांचा विशिष्ट अधिकार लक्ष्यांत घेऊन त्याच्या म्हणण्याचें यथार्थत्व अधिक चागलें अजमावतां आलें असतें, इतकेंच नव्हे, तर कदाचित् त्याच्या कित्येक वशजांकडे कमीअधिक चौकशी करतां आली असती शिवाय "'राजप्रकरणीं ऋषी' आपल्या निबधांत म्हणतात," असा स्थूल उल्लेखहि काय कामाचा? त्या निबधाचें सबध नांव काय, आणि तो कोठे व कधीं प्रसिद्ध झाला होता, हें सागणें आवश्यक नाहीं काय? बरें, ह्या लेखास येथें 'निबध' म्हटलें आहे, तर पृ २२ वर "'राजप्रकरणीं ऋषि' हें नाव धारण करणाऱ्या एका विद्वान् गृहस्थानें शाखी बोवाचें सक्षिप्त चरित्र इग्रजींत लिहिलें आहे त्यांतील उतारे या पुस्तकांत कित्येक स्थळीं आले आहेत," असा पुन स्थूल निर्देश केला आहे! ह्या 'सक्षिप्त चरित्रा'चें मूळ इग्रजी नांव कोणतें? तें चरित्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें होतें कीं एखाद्या नियतकालिकांतून लिहिलें गेलें होतें? तसें असल्यास कधीं व कोणत्या नियतकालिकांतून? आणि दिलेले उतारे कोणत्या पृष्ठावरचे आहेत? हा सर्व तपशीठ लेखकानें द्यावयास नको काय? परंतु ह्यापैकीं कशाचाच मागमूस येथें लागत नसल्यामुळें हे मूळचे फार महत्त्वाचे सदर्भ साप्रत शोधून काढणें अत्यंत कठीण व प्रयासाचें झाल्याशिवाय राहणार काय? वस्तुत पाहता रा देवानीं आपला हा चरित्रपर निबध सन १८९२ मध्यें प्रसिद्ध केला, आणि त्यानीं अनेकदा उल्लेखिलेलें 'राजप्रकरणीं ऋषी' हून चरित्र किंवा निबध म्हणजे सन १८८५ च्या 'इंदुप्रकाशा'त आलेला तीनचार स्तंभ्याचा एक केवळ वर्तमानपत्री इग्रजी लेख आहे असें दिसतें! पण एका जुन्या व दुर्मिळ वर्तमानपत्राच्या वर्षसमूहात दडून राहिलेला हा लेख आज कोणीं कसा शोधून काढावयाचा? आम्ही ठिकठिकाणी जुनीं वर्तमानपत्रें चाळलीं आणि ह्या लेखाचा पुष्कळच पिच्छा पुरविला तेव्हां कोठें हें 'राजप्रकरणीं ऋषीं'चें

सर्व गोंडगोंधळ आम्हास उमगलें। प्रस्तुत इंग्रजी लेख शेवटीं परिशिष्टांत दिला आहे त्यावरून त्याविषयीं वाचकांचीहि खात्री पटेल †

रा देवांनीं आपल्या ह्या निबंधात इतरत्रहि अनेक ठिकाणीं अमेच स्थूलत आधार दिले असून दुसऱ्या पुस्तकांतून उतारे उद्धृत करतांना तर कित्येक ठिकाणीं बरेंच शैथिल्य दाखविलें आहे उदा० पृ २२ वर 'सरस्वतीमंडळ'-कर्त्यांचें म्हणून त्यांनी जें एक अवतरण दिलें आहे तें मुळाशीं बारकाईनें ताडून पाहिल्यास त्यांत कित्येक शब्द कमीअधिक पडले आहेत, असें आढळून येईल ह्या तपशिलाच्या गोष्टी खरोखर क्षुल्लक नव्हेत अशा प्रकारचे अनेक दोष थोड्याशा साक्षेपान सहज टाळणें शक्य असतें, आणि तसें केल्यानें स्वकीय लेखनाचें प्रामाण्य वाढून वाचकांसाठ तें अधिक उपयुक्त व मार्गदर्शक झाल्यावांचून राहत नाहीं

तथापि पूर्वोक्त नाना न्यूनता व लेखनप्रमाद जमेस धरूनहि रा देवांनीं लिहिलेलें हें 'कै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' आधुनिक पद्धतीच विषय विवेचन, मनोवेधक भाषासरणि व समतोल वृत्ति ह्या दृष्टींनीं बरेंच वाचनीय व उद्बोधक झाल असून १८९२ नंतर प्रसिद्ध झालेल्या बाळशास्त्रिविषयक लेखांना व उल्लेखांना मुख्यत्वें आधारभूत झालेलें आहे ह्यात तिळमात्र शंका नाहीं, आणि केवळ ह्याच दृष्टीनें तदंतर्गत न्यूनतव दोष हीं येथें कांहींशा विस्तारानें दाखविलीं आहेत कारण, रा देवांच्या ह्या प्रयत्नानंतर कै बाळशास्त्र्यांच्या कालासबधीं वा चरित्रासबधीं अधिक संशोधन करण्याच्या भानगडींत प्राय न पडता पुढील लेखकांनीं त्यांचीच उच्छिष्टें घेऊन केवळ स्वकपोलकल्पित रचना अनेक ठिकाणीं केली आहे असें आढळून येईल!

प्रस्तुत ग्रंथाच्या परिशिष्टांत रा देवाच्या कै जांभेकर-चरित्रांतून अवघे दोनच उतारे नमुन्यासाठीं दिले आहेत * दुसरेहि कांहीं वाचनीय परिच्छेद देण्याचं मनात होतें, परंतु स्थलसकोचास्तव तस करणं शक्य झालें नाहीं तथापि १८९२ मधील हेमतव्याख्यानमालेंत ह्या निबंध स्वत वाचून दाखविण्यास लेखकाला येता न आल्यामुळें तो प्रो राजारामशास्त्री भागवत ह्यानीं सभेपुढें वाचून दाखविल्यानंतर स्वतःस कै बाळशास्त्री यांचे सहाध्यायी म्हणविणारे एक वयोवृद्ध सुशिक्षित गृहस्थ रा रा आत्माराम बापू दळवी (यांचें वय यावेळीं पाऊणशें वर्षांच्यापुढें असावेंस वाटतें!) यांनी जातीनें सभेस उपस्थित राहून स्वयंस्फूर्तीनें जें स्फुरानसें, पण अतिशय जिव्हाव्याचें व मार्मिक भाषण केलें त, आणि त्या सभेचे विद्वान् व विख्यात अध्यक्ष प्रो श्रीधर गणेश जिन्सीवाले, एम् ए, यानीं केलेलें समारोपाचें भाषण, हीं मुद्दाम 'इंदुप्रकाशा'तून परिशिष्टांत उद्धृत केलीं आहेत ‡ त्यांवरून शास्त्रीबोवांची योग्यता सन १८९२ पर्यंत महाराष्ट्रांतील ज्ञाते व प्रतिष्ठित लोक काय समजत असत ह जमें निदर्शनास येतें, तसेंच पन्नास वर्षांपूर्वी रा दळवी यांनी मुबईकर सुशिक्षितांच्या प्रकट सभेंत "असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा

† Appendix I English No. (15) p. 325. * परिशिष्ट १ मराठी, लेखांक (९) पृ १८२ ‡ उ स्थ लेखांक (१०) पृ १४०

लोकहिताविषयीं अंतःकरणपूर्वक झटणारा गृहस्थ हे शास्त्रीबोवा एकटेच झाले, परंतु अशा सद्गृस्थांचें यत्किंचितहि स्मारक झालें नाहीं...हें आपणांला मोठें लांछनास्पद आहे !" अशा खणखणीत शब्दांत जाणीव करू दिली होती हें पाहून जितकें कौतुक वाटतें, तितकेंच त्या उत्कृष्ट लोकोपयोगी सूचनेनुसारहि—आज त्याच्या मृत्यूस शंभर वर्षें होऊन गेलीं तरी—आपल्यातील प्रसिद्ध व्यक्तींनीं व लोकाग्रणींनी त्याविषयीं कांहींएक हालचाल केली नाहीं ह्याचें अत्यंत सखेदाश्चर्य वाटतें !

१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक ठळक लेख

ह्यानंतर १८९२ पासून सुमारें पुढील अर्धशतकांत, म्हणजे प्राय. आजपर्यंत, कै. बाळशास्त्र्यासंबंधीं वेळोवेळीं जे काहीं लहानमोठे मराठी लेख आलेले आढळतात त्यांपैकीं ठळक असे येथें दर्शविणें इष्ट आहे—

(१) वि. कों. ओक–'बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर' ('बालबोध', डिसेंबर१९०८)
(२) ल. रा. पांगारकर–'दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी गद्यग्रंथांचा उदय' ('वि. ज्ञा. विस्तार,' १९१५)
(३) द. वा. पोतदार–'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' (१९२२)
(४) मो. स. मोने–'मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणग्रंथकार'(१९२७)
(५) 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' (१९२६)
(६) 'दादोबांचें आत्मचरित्र' ('वि. ज्ञा. विस्तार,' १९२७–२८)
(७) ग. दे. खानोलकर–अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक, भाग १ (१९३१)
(८) श्री. ना. कर्नाटकी–प्रो० बाळशास्त्री जांभेकर ('मनोरंजन,' नोव्हेंबर१९३३)
(९) प्रभाकर पाध्ये व श्री. रा. टिकेकर–'आजकालचा महाराष्ट्र' (१९३५)

'बालबोध'-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक

आता ह्या वरील रेखांचा थोडक्यांत परामर्श घेऊ. पहिला रेख प्रख्यात मराठी वाङ्मयकार व चरित्रकार रा. विनायक कोंडदेव ओक यांना आहे. त्यांचा जन्म सन १८४० मध्यें, म्हणजे प्रो. बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूपूर्वी पांचसहा वर्षें झाला होता, आणि ते स्वतः प्रथम नोकरीपेशानें व मागाहून 'बालबोध'-कर्ते म्हणून आजन्म पंतोजी होते; इतकेंच नव्हे, तर मराठीतील पुष्कळ चरित्रग्रंथांचे ते कर्ते असून 'बालबोध' मासिकाचें संपादन १८८२ मध्यें चालू केल्यापासून प्रत्येक अंकांत एका प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र देण्याची त्यांची अखंड वहिवाट होती. परंतु आश्चर्य हें कीं, जुन्या पिढीतील अशा परिश्रमशील व प्रसिद्ध मराठी ग्रंथकारालाहि 'बालबोधां'त ३०० वर लघु चरित्रें लिहून प्रसिद्ध करीपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र देण्याची बुद्धि झाली नाहीं ! शेवटीं पंचवीस वर्षांनंतर १९०८ साली तरी त्यांनीं तें एकदा लिहून टाकलें हें बरें केलें ! परंतु मनांत असा सहज विचार आल्याशिवाय राहत नाहीं कीं, पीटर दि ग्रेट (१८७४), शिकंदर बादशाह (१८७५), ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन (१८७६), वॉरन हेस्टिंग्ज (१८७९), महम्मदिनाल्ड (१८८०), आल्फ्रेड दि ग्रेट (१८८२), डॉ० जॉनसन् (१८८३), सर टॉमस मनरो

(१८८६), अब्राहम लिंकन (१८९०) ग्लॅडस्टन् (१८९९), व अबदुल रहमान (१९०२), ही परदेशस्थ महापुरुषांची 'चरित्रकादंबरी' आणि एतद्देशियांपैकीं सवाई माधवराव (१८८९), स्वकीय पुस्तकाचे प्रकाशक व आश्रयदाते शेट जावजी दादाजी (१८९३), श्रीमत राजाराजे दिनकरराव राजवाडे (१८९७) व हरिश्चंद्र कृष्ण जोशी (१९०६), ही 'चरित्रचतुर्थी' सोडण्यापूर्वी कदाचित् शक्य झालें नसल, तरी तदनंतर रा ओकांना कै बाळशास्त्र्यांसारख्या 'सन्मार्गवर्ती पुरुषा'चें शेंपन्नास पृष्ठांचेंसुद्धा लहानसे स्वतंत्र चरित्र लिहिण्याची आवश्यकता भासू नये हें आश्चर्य नव्हे काय? पण आश्चय तरी कसलें? प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनींच साहित्यनिर्मितीचे उद्देश सांगताना 'काव्य यशसेऽर्थ कृते" असा प्रसिद्ध दण्डक घातला आहे! शिवाय एखाददुसरें बाड्मयसोडून इंग्रजी चरित्र घेऊन त्याचें यथामति भाषांतर-रूपांतर करण्यापेक्षां स्वतंत्र रीतीनें चरित्रसाधनें संपादन-जुळवून प्रथमनिष्पत्ति करणें हें कितीतरी पटीनें दुघट नव्हे काय? मग त्या 'अनथकर' खटाटोपांत पडाव कशाला? बरें हा कार्यकारणभाव विचाऱ्या एकट्या कै ओकांनाच लागू होता असें थोडेंच? मराठी वाङ्मयांतील पूर्वीचे व आजकालचेहि बरेच साहित्यसेवक ह्या सुलभप्रसूतीच्या अर्थसूत्रानें बद्ध झालेले नाहींत काय?

असो 'बालबोध'-कारांचें हें चिमुकलें चरित्र तरी कितपत निर्दोष उतरलें आहे? तें वाचून पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं पूर्वोक्त रा दवकृत कै जांभेकर-चरित्रांत आढळत नाहीं अशी प्राय एकहि महत्त्वाची नवीन गोष्ट त्यांत नसून केवळ आपल्या बालबोध भाषेंत त्यांनीं रा देवांचाच संक्षिप्त अनुवाद केला आहे परंतु हें करण्यास १९०८ साल उगवण्याचें कारण नव्हतें रा देवांचा निबंध १८९२ मध्यें प्रसिद्ध झाला, त्या सुमारासहि त्यांना हा बोध बालांना करता आला असता! बरें, मुळांतील चुका तरी कांहीं सुधाराव्या, तर तेंहि नाहीं त्या सर्व ह्यांनाहि जशाच्या तशा राखिल्या गेल्या आहेत इतकेंच काय, पण अमुक एक चूक झाली आहे ह्याचेंच ज्ञान नसल्यामुळें, मूळ लेख अनुवादतांना कांहीं कमी अधिक करण्यांत त्यांनीं नवीन चुका केल्या आहेत! उदा रा देव सांगतात, "छत्रे व जांभेकर या दोन घराण्याचा पूर्वापर चालत आलेला विशेष ऋणानुबंध किंवा संबंध होता असें नाहीं; तरी आमच्या चरित्रनायकाच्या वडिलास व चरित्र नायकासही मुबईस पहिल्यानें आणण्यास मूळ कारण सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापूसाहेब छत्रे हेच गृहस्थ झाले" (पृ ४) ह्यानंतर बाळशास्त्र्यांच्या लहानपणच्या विलक्षण धारणाशक्तीची बहुमुखी झालेली गोष्ट शिपायांच्या मारामारीची व त्या फिर्यादींत त्यांनी इंग्रजी भाषेचा गंधहि नसतां न्यायासनासमोर दिलेल्या इयभूत साक्षीची चमत्कारिक आख्या यिका कथन करतांना ते लिहितात, "गंगाधरशास्त्र्यांचा मुलगा मुबईस आला तेव्हां तो फार गरिबींत होता इत्यादि." पण ह्याच वृत्तान्ताचा अनुवाद रा ओकांनीं केला आहे तो असा "छत्र्यांच्या आणि जांभेकरांच्या घराण्याचा फार दिवसांचा निकट स्नेहसंबंध असून, जांभेकरास गरीबी आली होती, म्हणून सदाशिवपंत छत्र्यांनीं, बाळशास्त्री यांस मुबईस आणिलें" (पृ १९४) म्हणजे, येथें रा ओकांच्या

विधानाचा पूर्वार्ध देवांच्या अगदीं उलट असून देवांनीं सांगितलेल्या गारेबोच्या आख्यायिकेस यांनीं सत्यकथेचें स्वरूप दिलें आहे! त्याचप्रमाणें स्वतः रा. देव मुळांत अज्ञानानें चुकीचें सांगतात कीं, "प्रथमतः एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत सन १८२९ सांत त्यांस गणितशास्त्राचे...उपाध्यापका (असिस्टंट प्रोफेसरा) ची जागा देण्यांत आली; व पुढें थोड्याच वेळांत त्यांस त्याच ठिकाणीं अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमिण्यांत आलें" (पृ. ४); तर 'बालबोध'-कर्ते म्हणतात कीं, त्यांस सरकारानें "इ. स. १८२९ ह्या वर्षी एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें." (पृ. १९६). आतां ह्या वृद्धिंगत अज्ञानाला काय म्हणावें! ह्या एका लहानशा वाक्यांत किती प्रकारें चुका झाल्या आहेत तें पाहाः (१) सन १८२९ मध्यें 'एल्फिन्स्टन विद्यालय' हे त्या शाळेचें नांव असून तेव्हां 'एल्फिन्स्टन कॉलेज' अस्तित्वातच नव्हतें! तें १८३४ मध्यें निघालें. (२) अर्थात् रा. बाळशास्त्री यांची तेव्हांची नेमणूक विद्यालयांतील गणितशिक्षक म्हणून करण्यांत आली—महाविद्यालयांतील म्हणजे कॉलेजांतील 'असिस्टंट प्रोफेसर' म्हणून नव्हे. ते त्या विषयाचे असिस्टंट प्रोफेसर पुढे १८३४ मध्यें झाले. (३) "पुढें थोड्याच वेळांत त्यास त्याच ठिकाणीं अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आलें," हें रा. देवांचें म्हणणेंहि बरोबर नाहीं. ही गोष्ट "पुढें थोड्याच वेळांत" झालेली नाहीं—चांगली सात वर्षांनंतर सन १८४२ मध्यें झालेली आहे! आणि तेव्हांहि बाळशास्त्री यांस "अध्यापक (प्रोफेसर)" नेमिलें नव्हतें.—केवळ दोन वर्षांकरिता गणितशास्त्राचेच "हंगामी अध्यापक" (ॲक्टिंग प्रोफेसर) नेमिलें होतें. (४) येथपर्यंतची चूक रा. देवांच्या लेखावरून ओकांनीं आपल्या अनुवादात कायम राखिली. परंतु देवांनीं न केलेली एक अगदींच हास्यास्पद चूक ओकांच्याकडून त्यांस नकळत घडलेली आहे. ती म्हणजे, त्यांनीं रा. बाळशास्त्र्यांना एकसमयावच्छेदें "गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें" आहे! परंतु इतकी माहिती व सूक्ष्म तारतम्य यांची अपेक्षा रा. ओकांसारख्या कॉलेजची पायरी कधीं न चढलेल्या आणि "आठ रुपये पगाराच्या मास्तरकीपासून वाढत वाढत १०० रुपये पगाराच्या अ. डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरचे जागेपर्यंत" गेलेल्या ('अर्वाचीन वाङ्मय-सेवक' भाग १ पाहा) जुन्या पिढींतील ग्रथकाराकडून कराच कशाला, असेंहि कोणी कदाचित् म्हणेल. शेवटचें एक उदाहरण देऊन 'बालबोध'-कर्त्यांची रजा घेऊं. रा. देव लिहितात, "दर्पण नावाचें दर आठवड्यास निघणारें पत्र त्यांच्या [म्हणजे रा. बाळशास्त्र्यांच्या] मदतीनें भाऊ महाजन यांनीं सुरू केलें...तें इंग्रजी व मराठी या दोन्ही भाषांत निघत होतें" (पृ. १७). आता ह्याच संबंधात रा. ओक सांगतात, "दर्पण म्हणून जें साप्ताहिक मराठी पत्र भाऊ महाजन काढीत असत, त्यांत हे [म्ह० बाळशास्त्री] अनेक विषयांवर लिहीत असत." (पृ. १९९, स्थूलाक्षर आमचें). ह्या महत्त्वाच्या प्रकरणीं रा. देवांची चूक पुनः कशी वाढीस लागली आहे ती पाहा. देवांच्या विधानावरून 'दर्पण' हें पत्र "इंग्रजी व मराठी या दोन्ही

भागांत निवत होतें," हें अगदी स्पष्ट सांगितलें आहे, तर ओकांच्या वाक्याचा अर्थ निःसंदिग्धपणें असा होतो कीं, तें केवळ एका मराठी भागेंतच निघत असे. अर्थात् वस्तुस्थितीसंबंधीं हें भयंकर अज्ञान होय! बरें, देवांच्या सांगण्याप्रमाणें 'दर्पण' पत्र सुरूंत सुरू करणारे भाऊ महाजन, आणि तें सुरू करण्यांत बाळशास्त्री हे त्यांचे मदतनीस, असा अभिप्राय आहे; तर ओकांच्या विधानाचा अर्थ भाऊ महाजन हे 'दर्पण' काढणारे आणि बाळशास्त्री त्यांत केवळ लिहिणारे, असा स्पष्ट होतो! आणि मागें सांगितल्याप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी कीं, बाळशास्त्री हेच 'दर्पणा'चे उत्पादक व संपादक असून भाऊ महाजन यांचा त्यात अन्य रीतीनें असलाच तर काय व किती संबंध होता हें आजमितीस निश्चित असें कोणासच माहीत नाहीं! शिवाय ओकांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'दर्पण' हें साप्ताहिक 'मराठी पत्र' ठरल्यानंतर रा. बाळशास्त्री यांचे अनेक विषयांवरील लेख मराठींतच असले पाहिजेत हें उघड आहे! परंतु त्या पत्रातील मूळ सर्व लेख बाळशास्त्री यांनीं इंग्रजींत लिहिलेले असत, आणि त्यांचें मराठी अनुवाद बहुधा दुसरे कोणी साहाय्यक करीत, अशी वस्तुस्थिति आहे! अर्थात् कोणतीहि गोष्ट मुळांत कशी घडलेली होती हें सशोधनपूर्वक कधींच पाहण्याचा संबंध नसणाऱ्या आणि तिचें महत्त्व न ओळखणाऱ्या लेखकाकडून अशाच प्रकारचें शिथिल, भ्रामक व विपर्यस्त लिखाण निर्माण होणें अपरिहार्य नव्हे काय?

'मुमुक्षु'-कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर व 'दादोबांचें आत्मचरित्र'

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीं नवीन माहिती देणारा आनंतरचा लेख म्हणजे 'मुमुक्षु'-कार रा. ल. रा. पांगारकर यांनीं दादोबा पांडुरंग यांच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तून संकलित केलेल्या मराठींतील आद्य गद्यरचनेचा उपयुक्त वृत्तान्त हा होय.* हें 'आत्मचरित्र'† मुळातच अपूर्ण आहे आणि त्यांतील हकीकत केवळ सन १८४८ पर्यंतच ग्रंथकर्त्यांनें आणिली आहे तथापि प्रस्तुत पुस्तकानें मराठी चरित्र-वाङ्मयांत एक मोलाचा भर पडली असून तत्कालीन सामाजिक, शैक्षणिक व वाङ्मयिक परिस्थिति समजून घेण्याच्या दृष्टीनें हें जीवनवृत्त बरेंच उपयुक्त आहे. आपणांस हळहळ वाटते ती ही कीं, अशाच रीतीनें सन १८७५।८० पर्यंत हा वृत्तान्त त्यांनीं लिहून काढला असता तर तत्कालीन दुसऱ्या किती तरी उद्बोधक गोष्टींवर प्रकाश पडला असता! "पहिल्या आजीच्या तोंडांत दांत नव्हते, व ती मला कडेवर घेऊन फिरवीत असे हें मला आतां माझ्या चोपन्नाव्या वर्षी आठवतें" (पृ. ९), असें दादोबा सांगतात; आणि त्यांचा जन्म त्यांच्याच निर्देशाप्रमाणें "९ मे सन १८१४ इस्वी या दिवशीं झाला." (पृ. १). म्हणजे प्रस्तुत 'आत्मचरित्र' त्यांनीं १८६८ मध्यें लिहिण्यास आरंभ केला हें सिद्ध आहे. या 'आत्मचरित्रा'ची 'विविधज्ञानविस्तारां'त त्या मासिकाच्या आकाराचीं

* 'दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी गद्यग्रंथांचा उदय' (वि. भा. विस्तार, १९२५)
† 'दादोबांचें आत्मचरित्र' (वि. भा. विस्तार, १९२७-२८)

फक्त ७८ पृष्ठं प्रसिद्ध झालीं आहेत; आणि ७७ व्या पृष्ठावर दादोबा १८४६ च्या नॉर्मल क्लासातील विद्यार्थ्यांची नामावळी देतांना, "आतां मला यांचीं नावें बरोबर आठवत नाहींत", ह्या वाक्यावरील तळटीपेंत "म्हणजे सन १८८२ त," असा स्पष्ट उल्लेख करितात. अर्थात् ह्याच वर्षी ते मरण पावले असल्यामुळें १८६८ ते १८८२ पर्यंत प्रस्तुत 'आत्मचरित्रां'त ते कांहीं कमीअधिक करीतच होते, हें उघड आहे. शिवाय मध्यंतरीच्या अनेक उल्लेखांवरूनहि हें लहानमें चरित्र त्यांनीं एकदम दोनचार महिन्यांत लिहिलेलें नसून मधूनमधून सवडीप्रमाणें कित्येक वर्षें लिहून काढलेलें दिसतें. येथवर मजल गांठण्यासहि त्यांना इतका दीर्घ कालावधि का लागला, आणि आत्मचरित्रांतील पुढील अधिक महत्त्वाच्या घडामोडींचा, सुधारणाविषयक मतांचा, परमहंससंमेळादि चळवळींचा, व निदान १८७५ पर्यंतच्या तत्कालीन समाजस्थितीचा वृत्तान्त सांगण्याचें त्यांनीं का टाळलें, हें एक थोडेंबहुत कोडेंच आहे! तसेंच रा. पागारकर यानीं सुमारें तीस वर्षांपूर्वी स्वतः नक्कल घेतलेल्या ह्या अपूर्व 'आत्मचरित्रा'ची उघड घोषणा १९१५ मध्यें करीपर्यंत हा ग्रंथ ३३ वर्षें का आणि कसा अज्ञात राहिला, हेंहि एक नवलच नव्हे काय? तथापि त्यानंतर बारा वर्षांनीं तरी त्याचा समग्र उपलब्ध भाग 'विस्तारां'तून छापून निघाला हेंच महाराष्ट्र वाचकवर्गाचें भाग्य होय!

"रा. पागारकर यांनीं मिळविलेली ही एक अपूर्व चीज" अप्रकाशित स्थितींतच रा. दत्तो वामन पोतदार यांच्या हातीं लागल्यामुळें आणि तिचा उपयोग त्यानी आपल्या 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' हें पुस्तक लिहितांना केलेला असल्यामुळें, जरी हें पुस्तक वि. ज्ञा. विस्तारांतून छापिलें जाण्यापूर्वी प्रसिद्ध झालें होतें (१९२२), तरी त्याचा योग्य परामर्श घेण्याच्या दृष्टीनें प्रस्तुत 'आत्मचरित्रां'तील बालशास्त्रिविषयक माहितीचें येथेंच अल्पसें परीक्षण करणें उपयुक्त होईल. यास्तव तोच यत्न प्रथम करू.

दादोबा पांडुरंग हे बाळशास्त्र्यापेक्षां सुमारें दोन वर्षांनीं लहान असून समकालीन विद्यालयबंधु व स्नेही असल्याने त्यांच्या 'आत्मचरित्रां'तील त्याच्यासंबंधी वृत्तान्ताला व उल्लेखाना अतिशय महत्त्व दिलें पाहिजे. रा. देवकृत के. जांभेकर—चरित्रांतील माहिती बाळशास्त्र्यांच्या जाणत्या समकालीनांकडून मिळविलेली असल्यानें जशी बरीचशी विश्वसनीय, तशीच किंबहुना कांकणभर अधिक प्रमाणभूत हीहि मानणें योग्य होईल. तथापि दादोबांनी प्रस्तुत रचना वृद्धापकाळीं व स्वकीय स्मरणशक्तीवरच विशेष अवलंबून केलेली दिसत असून ह्या ग्रंथाचें प्रकाशन त्यांच्या पश्चात् झालें असल्यामुळें त्यामध्ये मुळींतच पुनरुक्ति, परस्पर विसंगति व कांहीं चुका राहून गेल्या! शिवाय मुद्रणालयाकडून अवश्य ती दक्षता बाळगिली न गेल्यामुळेंहि अनेक मुद्रणदोष उत्पन्न झाले आहेत! त्यांतून दादोबांचा उद्देश के. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें समग्र चरित्र ग्रथित करण्याचा नसून आत्मचरित्र कथन करण्याचा असल्यानें त्यांनीं दिलेल्या त्याच्यासंबंधीच्या वृत्तान्तांत कित्येक महत्त्वाचे अनुल्लेख व चुकाहि दृष्टीस पडतात. ह्या कारणास्तव के. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधी विधानें करतांना कोणासहि केवळ के. दादोबा येथें असुक एक म्हणतात अथवा म्हणत नाहींत एवढ्याच आप्तवाक्यावर सर्वस्वी

विसंबून चालणार नाहीं, हें लक्ष्यात ठेवणें अवश्य आहे उदाहरणार्थ, रा भाऊ महाजन हे बाळशास्त्र्यापेक्षा त्यांचे स्वत चे निकटच सतीर्थ आणि पुढहि सुमारें १८६१ पर्यंत समकालीन प्रसिद्ध मुंबईकर असतां, विद्यालयीन विद्यार्थिगणात अथवा अन्य प्रसगानें दादोबा त्याचा उल्लेख मुळींच करीत नाहींत, हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण 'दर्पणा' चे सपादक म्हणून ते केवळ रा बाळशास्त्री याचाच 'एडिटर' म्हणून स्पष्ट नामनिर्देश करितात (पृ ७४), हें लक्ष्यांत घेण्यासारखें आहे कारण, वस्तुस्थितीहि अशीच होती, हें आता अन्य पुराव्यानें सिद्ध होत आहे त्याचप्रमाणें बाळशास्त्र्याचें 'दिग्दर्शन' ह्या आद्य मराठी मासिकाचा उपक्रम, मुंबईंतील जिऑग्रफिकल सोसायटी व रॉयल एशियाटिक सोसायटी ह्या सशोधक संस्थाच्या कार्यास त्यानीं लाविलेला महत्त्वाचा हातभार, श्रीपतशेषाद्रि प्रकरणीं त्यांजवर ओढवलेलें ग्रामण्य, इत्यादि त्यांच्या चरित्रांतील अनेक अतिशय महत्त्वाच्या गोष्टी दादोबाच्या वृत्तान्तात ओझरत्याहि कशा निर्देशिल्या गेल्या नाहींत ह्याचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं कारण, त्याच्या स्वत च्या दृष्टीनेंहि त्या अगदीच क्षुद्र किंवा विस्मरणीय होत्या असें म्हणवत नाहीं

प्रस्तुत 'आत्मचरित्रा' त कित्येक ठळक चुकाहि आढळतात उदाहरणार्थ, "सन १८२९ सात सदाशिव काशिनाथ छत्र्ये याहीं पेनशन घेतल्यावर त्यांच्या मनात उपयोगी इंग्लिश ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें लोकोपकारार्थ करून आपल्या आयुष्याचा सद्व्यय करावा असें होतें" (पृ २१) असें दादोबा सांगतात, आणि असाच दुसरा उल्लेख ते पुढल्याच पानावर पुन करितात ते लिहितात, 'सदाशिव काशीनाथ याणीं सन १८२९ च्या सुमारास पेनशन घेतल्यावर सुमारें एकदीड वर्षांतच ते निवर्तले" (पृ २२) परंतु हीं त्याचीं विधानें बरोबर नाहींत रा छत्रे यांनीं मार्च १८३० पासून पेन्शन घेतलें, आणि त्यांच्या जागीं बाळशास्त्री ह्या सतरा वर्षांच्या अल्पवयी तरुणाची डेप्युटि सेक्रेटरी म्हणून नेमणूक झाली तसेंच ते पुढें एकदीड वर्षांनीं निवर्तले नसून त्याच वर्षी डिसेंबर १८३० मध्यें मरण पावले पृ ७३ वरहि ह्याच घटनेसंबधीं नवीन एक मोठी चूक दादोबानीं केली आहे ते म्हणतात, "पुढें बापू छत्र्ये वारल्यावर पन्नास रुपयावर त्यास [म्हणजे बाळशास्त्री यांस] ती जागा मिळाली" परंतु हेंहि विधान अगदीं चुकीचें आहे, हें पूर्वोक्त वाक्यांतच येऊन गेलें कारण, "पुढें बापू छत्र्ये वारल्यावर" नव्हे, तर त्यापूर्वीं नऊ महिने, बाळशास्त्री यांस "ती जागा मिळाली" इतकेंच काय, पण अधिक सूक्ष्मतेनें पाहिल्यास हें म्हणण्यांत दुसरीहि एक मोठी चूक होते "ती जागा" वस्तुत "नेटिव सेक्रेटरीची," आणि तिचा पगार दरमहा १०० रु. होता, तर बाळशास्त्री यांची नेमणूक, वयान ते फार लहान असल्यानें, प्रथमत दरमहा "पन्नास रुपयावर" "डेप्युटि सेक्रेटरी" म्हणून करण्यात आली होती ह्याच सदर्भानें पुढीलहि मजकूर दादोबानीं लिहिला आहे—"पुढें रॉबर्ट कॉटन् मनी हे मेजर जर्विस याच्याबरोबर नेटिव एज्युकेशन सोसाइटीचे सेक्रेतार झाले तेव्हां बाळशास्त्री हे त्याचे असिस्टंट झाले उभयतां फार प्रीति जमली त्यावेळीं मनीसाहेबानीं बाळशास्त्री यांच्या हातून

गोल्डस्मिथ्स हिस्टरी ऑफ इंग्लंड–Goldsmith's History of England–या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर करवून तें शिळाछापावर छापिलें पुढें बाळशास्त्री यांस प्रतापसिंहमहाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरकारनें अक्कलकोटचे दोन भाऊ राजे भोंसले यांस इंग्लिश शिकवायास पाठविलें, तेथें **दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयाचा होता.**" (पृ. ७४) परंतु ह्यांत दोन चुका झाल्या आहेत नेटिव एज्युकेशन् सोसाइटीच पहिले सेक्रेटरी "**मेजर जर्विस यान्थावरोवर**" रॉबर्ट कॉटन् मनी "**सोसाइटीचे सेक्रेतार झाले,**" ही गोष्ट तेथील घटनेस अगदींच विरुद्ध आहे. सोसायटीला सदा एकच युरोपियन सेक्रेटरी असे, आणि **मेजर जर्विस याची पुण्यास बदली होऊन सेक्रेटरीच्या पदाचा त्यानीं राजीनामा दिल्यामुळें** त्याच्या जागीं मि. मनी आले - तसेच बाळशास्त्री यास "दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा" नसून तो अवघा एकशेंवीस रुपयाचा होता ह्याच वृत्तान्ताच्या अनुरोधानें दादोबा आणखी सांगतात, "पुढें बाळशास्त्री यानीं Differential and Integral Calculus म्हणजे **शून्यलब्धिगणित** याचें मराठी भाषांतर केलें **हा याचा शेवटचा ग्रंथ**" यावरील सदभावरून "**पुढें**" म्हणजे एल्फिन्स्टन् कॉलेज चालू झाल्यावर चारपाच वर्षांनीं–१८३९।४० चा सुमार स्पष्ट अभिप्रेत असतां, "हा त्याचा शेवटचा ग्रंथ" असें दादोबा कसें म्हणतात नकळे! कारण, ह्यानंतर बाळशास्त्री यांनीं दुसरे ग्रंथ लिहिले असून '**हिंदुस्थानाचा इतिहास**' (१८४६) हा **प्राय.** त्याच्या देखतच प्रसिद्ध झालेला **शेवटला ग्रंथ** होय वृद्धापकालीन विस्मरणशीलतेचें आणखी एक उदाहरण देऊन हा विषय पुरा करूं तर बाळशास्त्री हे ता १७ मे १८४६ रोजीं परलोकवासी झालेले असतां, दादोबा स्पष्ट सांगतात कीं, "**आतां बाळशास्त्री १८४६ साच्या मे किंवा जून महिन्यात** (मग त्यांच्या मरणाचो बराबर तारीख आठवत नाहीं) **वारल्यावर** मानी त्यांच्या जागेवर नेमणूक केली" (पृ ७४) परंतु त्यांना ही मरणाची तारीख जशी "बराबर" आठवत नाहीं, तशीच त्यांच्या प्रयाणसमयाची "बराबर" वेळहि आठवत नसावी असें दिसत! कारण, त्याच्या अंतकालासमयीं ते लिहितात, "तेथें बाळशास्त्री याचे पूर्वीच इंग्लिश इस्कुलांतर सहाध्यायी त्यांच्या समाचारास आले होते आम्ही उभयतानीं पाहिलें तों शास्त्रीबोवा बेशुद्ध पडले होते आणि बरळत होते ... मग आम्ही उभयतां घरीं गेलों **त्याच सध्याकाळीं शास्त्रीबोवा निर्वतले** असें आम्ही घरी ऐकलें" (पृ ७३) परंतु "ता. [बाळशास्त्री] **सन १८४६ सात मे महिन्याचे १७ वे तारखेस बराबर एक वाजता मरण पावला**", असें सूक्ष्म विधान तत्कालीन सुबोध 'कविचंद्रिके'–सार रा. रा. दादोबा राम चंद्रजी यांनीं १८६० मध्येंच केलें आहे, आणि तेंच बरोबर आहे कारण कीं, ता. २० मे

---

* यांच्या मरणसमयीं सन १८३४–३५ या साली Mr Robert Cotton Money हे इंग्लंड विलायतेस गेले व पुढें तेथें मरण पावले" (पृ ३२), असें दादोबा सांगतात परंतु ही चूक आहे मि. मनि हे सुरत्थ बेळगांवास जाऊन मालपुरास जाण आधीं सातारा कॉलेज 'जॉइंट सेक्रेटर' म्हणून ते सोलापूर येथें ता २।१।१८१५ रोजीं वारले, आणि 'ऑरियंटल टिश्चन् सेक्रेटर' या स्लोव्याय मॉनिटरीअल अकाउंटंट जनरल येथे आले' (ओ. क्रि. रेव्ह, फेब्रुवरी १८३५, पृ ६१)

१८४६ च्या 'बॉबे टाइम्स' मधील मृत्युलेखात हें वर्णन पुढीलप्रमाणें आढळतें.— "He returned to the Presidency on Tuesday in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which *on Sunday afternoon* proved fatal to him." आणि ता. १९ मे १८४६ च्या 'बॉबे कुरियर' मध्यें तर स्पष्टच लिहिलें आहे कीं, "This mournful event occured *on Sunday last at one o'clock p m*"

प्रो. द. वा. पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार'

कै दादोबाच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तील बाळशास्त्रिविषयक कांहीं नवीन माहिती रा पागारकर यानीं आपल्या 'वि ज्ञा विस्तारा'तील लेखातून प्रथम जरी पुढें आणिली, तरी ती प्रथमत ग्रथनिविष्ट करण्याचें श्रेय रा द वा पोतदार यास दिलें पाहिजे. स्वत तेच आपल्या पुस्तकाच्या उपोद्घातात सागतात, "सुप्रसिद्ध वाङ्मयसेवक माझे मित्र रा लक्ष्मण रामचद्र पागारकर यानीं 'दादोबांच्या आत्मचरित्रा'ची हस्तलिखित प्रत दिली ही अपूर्व चीज...मला उपयोगासाठी देऊन हा ग्रथ सनविण्यास त्यानीं मला मदत केली हा त्याचा उपकार मजवर फार झाला" (उ पृ २०) तेव्हा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ह्या अभिनव कृतीचे विद्वान् लेखक "प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए, अध्यापक (मराठी व इतिहास)" यानीं प्रस्तुत प्रकरणीं 'सजावट' करी काय केली आहे तें आता थोडक्यात पाहू. [प्रो० + अध्यापक = प्राध्यापक!]

ह्या पुस्तकांत पृ ३१ ते पृ ३८ पर्यंत कै बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्रकथन लेखकानीं मुख्यत्वें रा देव-दादोबाच्या वृत्तान्तांचें सकलन करून साधिलें आहे; आणि तसें करतांना शक्य तों मुद्दामील वाक्यें व शब्द उद्धृत करून मधून मधून आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे, अर्थात् वरील दोन ग्रथकाराचे चुकीचे तपशील ह्या सकलनातहि समाविष्ट आहेतच; परंतु तसे करतांना दुसऱ्या नवीन चुकाहि त्यानीं उत्पन्न केल्या आहेत हें विशेष! प्रथमत अ यत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, जेथें जेथें म्हणून रा देवाच्या चरित्रातून प्रोफेसरमहाशयांनीं वृत्तान्त उतरून घेतले आहेत-आणि अशीं निदान आठदहा तरी स्थळें आहेत-तेथ तेथ "राजारामशास्त्री भागवतकृत बाळशास्त्रीचरित्र", "राजारामशास्त्री-जांभेकरचरित्र", "राजारामशास्त्री भागवत लिहितात", "रा. रा भां चे चरित्रावरून", "रा रा भा", असे स्पष्ट आधार त्यानीं सांगितले आहेत.-"बाळकृष्ण नारायण देव" किंवा "बा ना दे." असा एकहि आधार आढळत नाहीं! मात्र ह्या प्रसिद्ध सशोधकांनी पृ ३८ वर पुढीलप्रमाणें तळटीप दिली आहे-"बाळशास्त्री यांचें चरित्र इग्रजींत कोणा Political कृपीन लिहिलें आहे मराठींत कै. राजारामशास्त्री भागवत व कै ओक बालबोधकर्ते व रा. रा. बा. ना. दे. (डहाणू) यांनी लिहिलें जाहे दादोबाचे आत्म-चरित्रांतहि बाळशास्त्री यांची माहिती आली आहे"

ह्या टीपेवरून हे अगदीं उघड आहे कीं, रा भागवत व रा देव ह्या उभयतानीं कै बाळशास्त्री जांभेकर यांचीं दोन स्वतत्र चरित्रें लिहिलेलीं आहेत, असें प्रो पोतदार

स्वतः समजतात. परंतु हा त्यांचा केवळ भ्रम होय! कारण, रा. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या नांवावर त्यांनीं उद्धृत केलेले सर्व उतारे व संदर्भ रा. बा. ना. देवकृत चरित्रांतूनच घेतलेले आहेत, असें मुद्यावरून ते तपासल्यास दिसून येईल! वास्तविक असा भ्रम प्रो. पोतदारांसारख्या संशोधकास कां व्हावा हें समजत नाहीं. कदाचित् त्यांना उपलब्ध असलेल्या पुस्तकाचें मलपृष्ठ गहाळ झाल्यानें "व्याख्यानकार–बाळकृष्ण नारायण देव" हा त्यावरील छापील नामनिर्देश त्यास आढळला नसेल, आणि त्या चरित्राच्या शेवटच्या पृष्ठाच्या (पृ. २७) अंती असलेल्या "राजाराम रामकृष्ण भागवत" ह्या नांवानें त्यांना चकविलें असेल! परंतु असें म्हणावें तर त्याच पृष्ठावरील 'उपसंहार' च्या अगदीं आरंभीं "माझे लेही बाळकृष्णपंत देव यांस इंदुरहून येण्यास सवड नसल्यामुळें... हें चरित्र वाचण्याचा सुप्रसंग आज मजवर आला, हें माझें मोठेंच भाग्य मी समजतों," असा स्वतः राजारामशास्त्रीच उद्घोष करितात! तेव्हां प्रस्तुत चरित्राचे खरे लेखक रा. देवच होत ह्याविषयीं शंका ती कसली? मग रा. भागवत व रा. देव यांचीं दोन स्वतंत्र चरित्रें कोठून आलीं? बरें, चुकीने का होईना, प्रस्तुत रा. देवकृत चरित्र हें रा. भागवतकृत आहे असें जर मानावयाचें, तर टीपेंत तसा स्पष्ट उल्लेख करण्यापूर्वी दुसरें रा. देवकृत बाळशास्त्र्यांचें चरित्र मराठींत उपलब्ध आहे की काय–तसें तें नाहींच!–ह्याचा बाळ्यये-तिहास–संशोधकानीं तरी शोध घेणें अवश्य नव्हे काय?

संशोधनपर व साक्षेपी लेखन ह्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाची अशी एक गोष्ट म्हणजे वृत्तान्तनिवेदनांत जे शब्द व वाक्यें उद्धृत करणें असेल तीं जशाचीं तशीं विनचूक उतरून अवतरणचिह्नांकित केलीं पाहिजेत, तसेंच त्यांचें मूळ स्थलहि पृष्ठासह दर्शविलें पाहिजे. परंतु हा साधा नियमहि कित्येक संशोधक व नामांकित साहित्यिक दक्षतेनें पाळीत नसल्याचें आढळून येतें. रा. ओक–देवप्रभृति लेखकांना विश्वविद्यालयीन पदव्या नव्हत्या, आणि त्या जुन्या काळांत त्यांचा पद्धतशीर लेखनतंत्राशीं व्हावा तसा परिचय झालेला नव्हता, असें कदाचित् म्हणतां येईल. परंतु आजकाल ह्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणें कसें क्षम्य आहे? अशा प्रकारचे प्रमाद प्रो. पोतदारांनीहि करावे, हें विशेष आश्चर्य नव्हे काय? उदाहरणार्थ, पृ. २१ वरील पहिल्याच उतारा पाहा:—

"यांचे बाप चांगले व्युत्पन्न भिक्षुक असत. त्यांही आपल्या मुलास चांगली काव्यव्युत्पत्ति करून दिली होती...बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून गंगाधरशास्त्री यांनी आपला मुलगा बापूकडेस इंग्रजी शिक्ष्याकरितां ठेविला. त्यांही त्या मुलाची अल्पवयांत थोर बुद्धि पाहून त्यास सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत अभ्यासाकरितां ठेविलें. दिवसास इंग्रजी शिक्षावें व रात्र्यांकाळीं, आमचे गुरु बापूशास्त्री शुक्ल यांच्या निम्हाही कौमुदीची पोथी घेऊन तेथें पढावयास जावें....हे त्या शाळेंत विद्यार्थ्यांच्या मंडळींत अग्रगण्य होते. हे मला (दादोबा पांडुरंग) आपल्या घरीं संध्याकाळीं बोलावून स्पेक्टेटर व रॅंबलर यांचे अर्थ सांगत. आमचे इंग्रजी शिक्षक मर्फेसाहेब, त्यांचे जागीं मेनवेरिंग आले. मर्फेसाहेब त्या वेळेस मराठी भाषेंत फार निपुण असत. त्यांस ही भाषा शिकण्याचें कांहीं साधन नसतां फक्त आपल्या श्रमानें व

बुद्धिवैशद्यानें त्यांनीं ही भाषा हस्तगत केली म्हणून त्यांचा मोठा चहा होऊन त्यास मराठीचे मुतरजिम (Interpreter) नेमिलें."

विनचूक व सप्रमाण लेखनपद्धतीच्या दृष्टीनें ह्या काहींशा दीर्घ उताऱ्याचें थोडेसें सूक्ष्म निरीक्षण करूं, म्हणजे त्यांत किती खाचखळगे आहेत तें स्पष्ट दिसून येईल. प्रस्तुत उतारा दादोबांच्या हस्तलिखितावरून घेतलेला असल्यानें तो मुद्राशीं सांप्रत ताडून पाहणें आपणास शक्य नाहीं, हें खरें. तथापि 'वि. ज्ञा. विस्तारां'तील 'आत्मचरित्र' मुद्रास धरूनच छापिलें असलें पाहिजे असें धरून त्याच्याशीं ताडून पाहतां, प्रो. पोतदाराच्या संकलनांत काय अधिकउणें आढळतें तें पाहा:—(१) वरील उतारा कोणत्या पृष्ठावरील आहे हें हस्तलिखिताचें पृष्ठ देऊनहि सांगणें अवश्य होतें, तें सांगितलेलें नाहीं. (२) त्यामुळें हा समग्र उतारा एकाच सलग मजकुराचा घेतलेला आहे, अशी वाचकाची समजूत होते; पण ती बरोबर नाहीं. (३) 'आत्मचरित्रां'तील तीन वेगवेगळ्या ठिकाणचे, मागील पुढील संदर्भ न देतां, हे वृत्तान्त एकत्र केलेले आहेत; परंतु ही गोष्ट वाचकास कशी समजावयाची? (४) अर्थात् ह्या वेगवेगळ्या वृत्तान्ताला त्या त्या ठिकाणचें पृष्ठ देऊन आधार द्यावयास हवा, तो दिलेला नाहीं. (५) संकलित उताऱ्यात मधूनमधून दोन ठिकाणीं टिंबें देऊन त्या ठिकाणीं मुद्रातील काहीं मजकूर गाळल्याचे दर्शविलें आहे; पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, त्याच दोन ठिकाणीं मजकूर त्रुटित समून जेथें अशीं टिंबें दिलेलीं नाहींत अशाहि कित्येक ठिकाणीं त्रुटित मजकूर आहे! (६) पहिल्या त्रुटित स्थळातील मागीलपुढील वाक्यें एकाच पृष्ठांतील आहेत, तर दुसऱ्या ठिकाणीं अगदीं वेगळ्या पृष्ठावरील आहेत! (७) ह्या संकलनांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य मुळातील आहे किंवा असलें पाहिजे, असें आपण धरून चालतों; परंतु ह्यातील कित्येक शब्द व वाक्यें कांहीं कमीअधिक करून दिली आहेत! (८) अशा प्रकारचे फेरफार केल्यानें कित्येक वेळा अर्थान्तर किंवा अर्थहानि होऊन मुळांतील स्वारस्य नष्ट होतें. (९) शिवाय जुन्या काळच्या लेखकाची विशिष्ट शब्दयोजना व वाक्ययोजना बदलण्यानें तत्कालीन भाषेचें खरें स्वरूपहि लोपतें. तात्पर्य, प्रो. पोतदारांचें हें संकलन वरील नवविध दोषांनीं व्याप्त आहे, हें सांगितल्यास वाचकांस कदाचित् खरेंसुद्धा वाटणार नाहीं! खास्तव मुळातील वृत्तान्तासमोर प्रो. पोतदारांचें संकलन ठेवूनच हें म्हणणें स्पष्ट करणें बरें.

मागील संदर्भ नीट लक्ष्यांत न घेता संकलन केल्यामुळें कसा घोटाळा होतो तो पाहा:—

के. दादोबा (मूळ)	प्रो. पोतदार (संकलन)
पृ. ७३ १. "याचे बाप...दिली होती.".	पृ. ३१ १. स्थान बदल नाहीं.
२. "बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून गंगाधर शास्त्री यांहीं...इंग्लिश शिकण्याकरितां ठेविला."	२. "बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून गंगाधरशास्त्री यांनीं... इंग्रजी शिकण्याकरितां ठेविलें.
३. "त्याम सोसैटीच्या नव्या इंग्लिश स्कूलांत...ठेविलें."	३. "त्याम सोसायटीच्या[नव्या] इंग्रजी शाळेंत...ठेविलें."

८. मागुरें मुद्दाम लेख बायें आहेत.

५. " त्रिवगात इंग्लिश शिक्षण आणि संस्थाकाळी आमचा गुरु बापू शास्त्री ..पढायास जावें "

पृ. १६ ६. " हे रेव्या चेंबेरेस त्या शाळेत ...अप्रगल्भ होते "

पृ. १९ ७. " हे मत ... बोलावून तेथें *Spectator* व *Rambler* यांचे अर्थ सांगत असत."

८. "ही वार्षिक परीक्षा झाल्यावर स्वैपरच मल्ल व दुसऱ्या मराठींत तयार झालेल्या मुलांस त्याच शाळेच्या इंग्लिश खुलांत जाण्याची परवानगी मिळाली. त्या इंग्लिश शाळेचे मास्तर त्यावेळेस Mr Mainwaring होते. तेव्हा नुकतेच Mr. Murphy साहेब यांनी त्या शाळेचें काम सोडिलें. "

९. "हे *Murphy* साहेब. मराठी भाषेंत निपुण होते. त्यांस त्या वेळेस ही भाषा. साधन नसता फकत ..बुद्धिकौशल्यानें त्यांणीं ...हस्तगत केली म्हणून त्यांचा मोठा चाहता होऊन त्यास मराठीचे *Interpreter* म्हणजे मुतरजिम नेमिलें "

४. ही मूळ वाक्यें गाळली असून दिसे मात्र दिलेली नाहींत !

५. " त्रिवगात इंग्रजी शिक्षणें व संस्थाकाळी आमचे गुरु बापूशास्त्री...पढावयास जावें."

६. " हे [त्यावेळेस] त्या शाळेंत ...अप्रगल्भ होते. '

७. " हे मत (दादोबा पांडुरंग) ...बोलावून [तेथें] स्पेक्टेटर व रँबलर यांचे अर्थ सांगत [असत.]

८ " आमचे इंग्रजी शिक्षक मर्फे-साहेब, त्यांचे जागीं मेनवेरिंग आले.'

(हें वाक्य म्हणजे दादोबांच्या मजकुराचें आपल्या शब्दांत संकलन आहे—मूळ वाक्य नव्हे. तथापि ही घटनाच मुळी चुकीची! " आमचे इंग्रजी शिक्षक मर्फे," असें प्रो. पोतदार म्हणतात; परंतु " मर्फे " (*Mr Murphy*) हे दादोबांचे शिक्षक कधींच नव्हते ! दादोबा " इंग्लिश खुलांत " जाण्यापूर्वीच " यांणीं त्या शाळेचें काम सोडिलें " होतें. म्हणजे प्रो. पोतदारांचें हें संकलनसुद्धा चुकीचेंच !

—संपादक)

९. "[हे] मर्फेसाहेब...मराठी भाषेंत फार निपुण असत. त्यांस [त्यावेळेस] ही भाषा... साधन नसतां फक्त बुद्धि-कौशल्यानें त्यांनीं ... हस्तगत केली म्हणून त्यांचा मोठा चाहता होऊन त्यास मराठीचे मुतरजिम (*Interpreter*) नेमिलें."

टीप : वर चौकोनी कौसांत घातलेले शब्द दादोबांचे असून ते प्रो. पोतदारांनीं गाळले आहेत.

मागीलपुढील सदर्भ नीट लक्ष्यात न घेता सकलन केल्यामुळें कसा घोटाळा व अनर्थ होतो तो पाहा —

के दादोबा (मूळ)	श्री पोतदार (सकलन)
१ १९१ "पुढें लौकरच मी या पहिल्या वर्गांत चढलो, (ह्यानतर १०।१२ ओळी टाकून) पुढें १८२९-३० या सालीं या शाळेंत मोठा फेरफार झाला	१ '[पुढें] मीहि लवकरच या [पहिल्या] वर्गांत आलों (लगोपाठ वुटित भाग टिंबानीं न दशविता) [पुढें] १८२९ ३० या सालीं या शाळेंत मोठा फेरफार झाला' लगेच पुढील वाक्य असें —
२ "मराठी शाळावर मुख्य 'मुक्तसर' (तपासणीस) सदाशिव काशिनाथ छत्रे व जगन्नाथशास्त्री क्रमवत हे दोघे प्रथम होते" (बा ना देवदत्त कै जांभेकर-चरित्र पृ ३)	२ या शाळेवर जगन्नाथ शास्त्री क्रमवत व बापू छत्रे असे दोघ मुख्तसर—तपासणीस होते ह्या वाक्याला अवतरणचिह्नें न घालतांच (रानारामशास्त्री भागवत कृत बाळशास्त्री० चरित्र)' असा श्री पोतदारांनीं हवाला दिला आहे अर्थात् ते तत्तोतत मुळांतले शब्द नव्हत, असे धरून चालू पण वरील वाक्याशीं ह्याचा अन्वय असल्यानें एक मोठी चूक होते ती म्हणजे, हे "दोघे मुख्तसर' मराठी शाळावर असता, त्याना इग्रजी शाळेवर श्री पोतदारानीं घातलें आहे, आणि मूळ लेखकानें ही नेमणूक १८२३ २४ मधील सांगितलेली असतां, ती १८२९ -३० मध्यें त्यानीं चालू ठेविली आहे! शिवाय हा मजकूर रा देवांच्या पुस्तकांतून घेतलेला असतां रा भागवतांच्या नांवावर घातला आहे, ही घोडचूक येथें आहेच!

अशाच कालविपर्यासाची दुसरी एक मौजेची घोडचूक 'म. ग. इं. अवतार', पृ १२ वर आटळते. 'बाळू' किंवा बाळशास्त्री प्रथमत च मुबईस आल्यावेळची, गोऱ्याशिपायांच्या मारामारीप्रकरणीं त्याच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेसबधींची प्रसिद्ध आख्यायिका पाचसहा ओळींत सांगितल्यानंतर लागलीच प्रो. पोतदार लिहितात, "ते मुबईस आल्यावर प्रो आर्लिबार याजपाशीं गणितशास्त्र शिकले. बाळशास्त्री यांची कुशाग्रबुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्याची फार तारीफ करून होते." (दा. आ.) पण वरील आख्यायिका आहे 'बाळू' इंग्रजी शाळेंत प्रविष्ट होण्यापूर्वीची, आणि तिजपुढील वृत्तान्त आहे त्याची नेमणूक कॉलेजात असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमिल्यानतरचा! म्हणजे ह्या दोन घटनातील अतर अवघें दहाच वर्षांचें आहे! शिवाय दादोबाचे शब्द आहेत ते वेगळेच. ते सांगतात.-"प्रथम प्रोफेसर ऑर्लिबार हे मुबईस आले...तेव्हा बाळशास्त्री यांहीं त्याच्या गणितशास्त्राचें अध्ययन केलें ... बाळशास्त्री यांची कुशाग्र बुद्धि पाहून प्रोफेसर ऑर्लिबार हे त्याची फार तारीफ करून होते." ('आत्म०' पृ ७४) अर्थात् ह्या लहानशा सकलनात **दोन प्रकारच्या** चुका झाल्या: (१) मूळ अवतरण बदलून दिलें; आणि (२) संदर्भ तुकीचा दिला त्यात दहा वर्षांची चूक घडली! ह्याचा फलितार्थ म्हणजे दिलेला वृत्तान्त सर्वस्वीं विपर्यस्त व भ्रामक उतरला!

परतु हा विस्तार कोठवर करावा? तथापि ह्या हलगर्जीपणामुळें आधीच **मुळांत झालेल्या चुका चाढीस लागतात**, हें लक्षात घेतलें पाहिजे. उदा० दादोबा चुकीनें, पण थोडेसे जपून सागतात कीं, "बाळशास्त्री यास प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरकारनें अक्कलकोटचे दोन भाऊ राजे भोंसले यास इग्लिश शिकवायास पाठविलें. **तेथें दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा होता.**" (पृ. ७३); तर ह्या सबधांत प्रो. पोतदार स्वत उद्धृत करितात, "बाळशास्त्री यांनीं अक्कलकोटच्या दोन धाकट्या राजास प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर याच्या इच्छेवरून इग्रजी शिकविण्याचें काम २०० रुपयांवर वर्ष दीड वर्ष केलें." (म ग. इं अ. पृ. ३२) आतां प्रो. पोतदारांनी ह्या एका अवतरणात कितीप्रकारें गहाळपणा केला आहे तो पाहा —(१) अवतरणातील वाक्य मुळास धरून उतरलेलें नाहीं. (२) मुळात दोन स्वतत्र वाक्यें असतां त्यांनीं त्यांचें एक वाक्य बनविलें आहे (३) असें करताना त्यातील शब्द फिरविलेले व कमीअधिक केलेले आहेत. (४) म्हणजे **हें खरें अवतरणच नसून हा केवळ अनुवाद आहे!** (५) पण अनुवादास अवतरणचिह्नें देऊन तसा भ्रम उत्पन्न केला आहे! (६) आणि विशेष म्हणजे **मुळांतील घटनाच चुकीची दिली आहे.!** (७) बाळशास्त्री यांनीं शिकविण्याचें काम वस्तुत· दरमहा १२० रुपयांवर केलेलें असतां, दादोबांनी चुकीनें "दीडशें किंवा दोनशें" असें म्हटलें आहे; तर पोतदारांनी नि.संदिग्धपणें "२०० रुपयावर" केलें, असें सांगितलें आहे! (८) तसेंच दादोबांनीं वस्तुस्थितीस धरून "प्रतापसिंह... याच्या **इच्छेवरून**," पण "**सरकारनें**...पाठविलें", असें म्हटलें आहे; तर केवळ "प्रतापसिंह...याच्या **इच्छेवरून**" असें पोतदार नमूद करितात! येथें त्यांच्या लक्षांत हें आलेलें नाहीं कीं, बाळशास्त्री हे बॉबे नेटिव एज्युकेशन् सोसायटीचे नेटिव सेक्रेटरी ह्या

नात्यानें मुंबई सरकारच्या नोकरींत होते, आणि प्रतापसिंहराजे हे त्या सरकारचे माडलिक होते. अर्थात् "राजेसाहेबांच्या इच्छेवरून", परंतु "सरकारनें"च बाळशास्त्री यांची नेमणूक केली, ही वस्तुस्थिति होय.

वरील संदर्भानेंच प्रो. पोतदार पुढें लिहितात, "व १८३४ त ... जी मोटी विद्याशाळा Elphinstone College उभी केली तिच्यात प्रो. मुलर व हार्कनेस ह्या पहिल्या गुरूचे हातासालीं उपगुरूचें काम करण्यास ते [ह्मणजे रा. बाळशास्त्री] परत मुबईस आले." (पृ. ३३). परंतु "प्रो. मुलर" यांनी ही पैदास प्रो. पोतदार यांनीं आपल्या संशोधनात कोठें कशी केली ते त्यांचें त्यासच माहीत! हें नाव निश्चित चुकलें असून त्याऐवजीं "प्रो. ऑलेंबार" असें तें पाहिजे. ह्यानंतर "एल्फिन्स्टन् विद्यालयात ते [बाळशास्त्री] १८४२ पर्यंत अध्यापन करीत होते. १८४२-४४ या सालात याजकडे Educational Inspector चें काम होतें." (पृ. ३३), "इ. स. १८४० त या माऊंनीं प्रभाकरनामें एक वर्तमानपत्र काढिलें." (पृ. ३३), "याच भाऊंच्या साह्याच्यानें 'बाळशास्त्री यांनीं'" दर्पण चालविलें (पृ. ३४) इत्यादि रा. देवकृत चरित्राच्या आधारें केलेली विधानें मुळांतच कशी चुकीचीं आहेत तें मागें त्या त्या ठिकाणीं दर्शविलेंच आहे. 'दर्पण' पत्र कधीं निघालें हें रा. देवांनीं सांगितलें नसल्यामुळें प्रो. पोतदारांनीहि तें कोठें स्पष्टपणें नमूद केलेलें नाहीं हें खरें. तथापि त्याच्या ह्या 'अवतार'-ग्रंथात पुढें एके ठिकाणीं वाक्यें आढळतात तीं अशीं:—"१८३६ पुढील काळांत ग्रंथनिर्मितीचें एक मुख्य साधन जें छापखाना त्याचा प्रसार होत गेला व त्यासरोबरच मुंबईस दर्पण, प्रभाकर इत्यादि पत्रें निघालीं. तसेंच पुण्यास १८४८ सालीं ज्ञानप्रकाशपत्र सुरू झालें" (पृ. ५८. स्थूलाक्षर आमचें). अर्थात् ह्यावरून 'दर्पण' हें पत्र १८३२ मध्यें खरोखर निघालेलें असतां, तें "१८३६ पुढील काळांत" निघालें, अशी ग्रंथकर्त्याची चुकीची समजूत झाली आहे, हें स्पष्ट आहे! परंतु हें अज्ञान त्या बाबीं एक वेळ क्षम्य मानिलें तरी 'ज्ञानप्रकाशा'चें दर्शन ह्या पुण्यपत्तनस्थ इतिहाससंशोधकाना प्रत्यहीं घडत असतां, त्यांनीं तें पत्र १८४८ सालीं, ह्मणजे खऱ्या जन्माच्या पूर्वी एक वर्ष सुरू झाल्याचें सांगितलें आहे, हें नवल नव्हे काय? पण अशा प्रकारच्या अनेक चुका प्रस्तुत ग्रंथांत जागोजाग आढळतात!

आता वरील विकृत संकलनाव्यतिरिक्त प्रो. पोतदार यांनीं स्वतःच्या संशोधनानें उपलब्ध करून दिलेली कांहीं माहिती कशी चुकीची आहे ह्याची थोडीं उदाहरणें देऊं. "त्यावेळीं [ह्मणजे १८४० मध्यें बाळशास्त्री जे. पी. होईपावेतों] पांचच जे. पी. होते" (पृ. ३४), हें खरें नाहीं. पारशी, मुसलमान व हिंदु मिळून सुमारें दहा धारा होते, असें त्यावेळची यादी तपासल्यास दिसून येईल. स्वतः दादोबाच सांगतात, "त्याकाळीं जमशेटजी जीजीभाई, फरामजी कावसजी, बमनजी नौरोझजी वाडिया, जगन्नाथजी शंकरशेट, देवीदास मनमोहनदास व थोडे आणखी इतकेच काय ते जस्टिस ऑफ दि पीस होते." (आत्म० पृ. ७४); आणि हें त्याचें ह्मणणें अगदी बरोबर आहे. त्यांनीं प्रथम पांच प्रमुख मंडळींचीं नांवें सांगून पुढें "थोडे आणखी इतकेच" ह्मणजे पाचसहा,

अगें यथार्थपणें दर्शविलें आहे. पण इतिहाससंशोधक पोतदाराना तपशिलांतील ही सूक्ष्मता काय होय! पुनः ह्यापुढें त्यांनी दिलेलें अवतरण असें आहेः—"आतांप्रमाणें (१८७०) जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशीं शींग तो असे भाराभर जस्टिस तेव्हां होत नसत." (दादोबा). परंतु हेंच अवतरण मुळांत "आतांप्रमाणें म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशीं घग असली तो, असे भाराभर जस्टिस ऑफ दि पीस होत नव्हते." (आम० पृ. ७४) अशें आढळतें. ह्यावरूनहि दादोबांचेंच लिहिणें अधिक विनचूक आहे असें दिसेल. प्रो. पोतदारांचें अवतरण मुळास धरून तंतोतंत नाहीं, हें आमच्या स्थूलाक्षरावरून पटेलच; परंतु त्यांच्या वाक्यांत अर्थाची सूक्ष्मताहि कमी आहे. त्यांच्याप्रमाणें दादोबा नुसतेच 'जस्टिस' म्हणत नाहींत, यथार्थतेनें 'जस्टिस ऑफ दि पीस' म्हणतात. बरें, दादोबांचा 'घग' हा मुळांतील शब्द काढून तेथें आमच्या ह्या माटीच्या 'प्राध्यापकां'नीं 'शींग' शब्द घालण्याचें प्रयोजन काय? 'घग' म्हणजे ओळख-घसट, हा अर्थ स्पष्ट आहे; पण 'शींग' हा यथार्थ कसा तें त्यांनींच सांगावें! दुसरें उदाहरण म्हणजे, पृ. ३० वर ते स्वतः लिहितात, "डॉ. अनंत चंद्रोबा व बाबा साने इत्यादि विद्यार्थ्यांस त्यांनी [म्हणजे बाळशास्त्र्यांनीं] फार मदत केली." पण येथें दिलेले "बाबा साने" हे कोण? रा. देवांच्या निबंधांत हें वाक्य असें आढळतें:—"कै. डॉक्टर अनंत चंद्रोबा व कै. प्रो. बाळाजी बापूजी साने वगैरे कांहीं गृहस्थांनीं आमच्या निबंधनायकाच्या मदतीनें विद्या संपादन केली व पुढें चांगलें नांव मिळविलें." (पृ. २१). प्रो. पोतदार पडले महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे 'प्राध्यापक'; तेव्हां ग्रँट डफ्च्या इंग्रजी इतिहासाचें भाषांतर करण्यास केपनसाहेबाला हातभार लावणारा "बाबा साने" ह्यावेळीं त्यांच्या हाताशीं किंवा उशाशीं असेल कदाचित्! किंवा आत्मसमर्थनार्थ 'लॉ प्रिंटिंग प्रेस'च्या छपाईला दोष देऊन त्यांस कदाचित् असेंहि म्हणतां येईल कीं, "बाळाजी बापूजी साने" हें संबंध नांव न देतां आपण पहिल्या दोन नांवांचीं आद्याक्षरेंच तेवढीं दिलीं होतीं, पण "बा. बा. साने" यांतील दोन 'बा' चुकीनें एकत्र जुळले गेले! ह्याच पृष्ठावर "दिग्दर्शन नांवाचें एक भारदस्त व प्रौढ मासिकहि बाळशास्त्री यांनीं चालविलें होतें. हें १८३७ त निघालें," (पृ. २४), ह्यांतील जन्मवर्ष प्रो. पोतदार यांनीं 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूची' वरून घेतलेले दिसतें परंतु तें निश्चित चुकीचें आहे. हें मासिक मे १८४० मध्यें निघालें, हें आतां ह्याच ग्रंथातील छायाचित्रावरून निर्विवाद दिसून येईल. तसेंच पृ. ३५ वर "बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ" यांची यादी देताना "(४) सारसग्रह?" अशी त्याच्या कर्तृत्वासंबंधीं त्यांनी शंका व्यक्त केली आहे ती व्यर्थ होय. कारण, 'भूगोलशास्त्र गणितभाग' ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर बाळशास्त्र्यांचें स्पष्ट नांव असून त्याच्याखालीं "Translator of 'Catechism on General Knowledge,' म्हणून नमूद केलेलें पुस्तक हेंच होय ह्याविषयीं शंका नाहीं. "(५). हिंदुस्थानाचा इतिहास ह्याची प्रथमावृत्ती १८४२ त निघाली," ही स्पष्ट चूक आहे. ती १८४६ मध्यें निघाली. "(७) शब्दसिद्धिनिबंध (भाऊ महाजन व बाळशास्त्री मिळून)" हें अर्धसत्य होय. ही कृति तिघांची असून तिच्या मुखपृष्ठावरील ग्रंथकारांत विनायकशास्त्री

दिवेकर यांचें नाव पहिलें आहे, आणि त्याचें श्रेय लुप्त होऊ नये " (९) उपचंद्रिकेतील लेख " मासिकाचें हें नांव अगदीं चुकीच आहे तें 'उपदेशचंद्रिका' असेंच पाहिजे त्याच्या पहिल्या वर्षाचे (१८४४) अंक आजहि क्वचित् उपलब्ध आहेत !

ह्याप्रमाणें प्रो पोतदार यांच्या नानाविध बऱ्याच चुका दाखविल्या. सरतेशेवटीं सर्वांच्या शिरोमणी शोभेल अशा त्यांनी केलेली एक अभूतपूर्व चूक दाखवून त्याचा सविनय निरोप घेऊं पृ ३३वर बाळशास्त्री यांच्या अंतकालासंबंधीं त्यांनीं दिलेलें अवतरण असें —"ते एकदा प्राचीन लेखाचा शोध लावण्याकरिता —' श्रमपरिहारार्थ असें रा रा भा लिहितात— कणकेश्वरास गेले होते तेथें त्यास उष्णता लागून ताप आला व ते दुखणाईत झाले, व त्या दुखण्यांत **इ स १८४६ च्या एप्रिलात** (राजारामशास्त्री १७ मे ला म्हणतात) ते मुंबईत कोळभ [भा] ट वाडींतील आपल्या रहात्या घरांत **निवर्तले** " (दादोबा) आता प्रो बाळशास्त्री हे **ता. १७ मे १८४६ रोजीं परलोकवासी झाले,** ही गोष्ट अगदीं सिद्ध असून " राजारामशास्त्री " म्हणजेच वस्तुत रा देवहि ' १७ मे ला म्हणतात, " असं असता, प्रो पोतदार " इ स १८४६ च्या एप्रिलांत निवर्तले ' असें दादोबाच्याच आधारें सांगतात, हें नवल नव्हे काय ? बरें, दादोबाचें ' **आत्मचरित्र** ' धुंडाळता त्याचें म्हणून दिलेलें हें अवतरण त्या स्वरूपात काठेंच आढळत नाहीं सूक्ष्म दृष्टीनें पाहता असा मात्र शोध लागतो कीं, मागें वर्णिलेल्या प्रकारचीच हीहि चूक आहे—म्हणजे, यथेहि दोन वेगवेगळ्या पृष्ठांवरील संदर्भ एकत्र केलेले असून दादोबाचे शब्द जशास तसे बिनचूक उतरलेले नाहींत—ते प्राय अनुवादात्मक आहेत ! ही गोष्ट प्रो पोतदारांचीं वाक्यें दादोबाच्या मुळाशीं ताडून पाहिल्यास दिसून येईल त्या शोकसमयास अनुलक्षून पृष्ठ ७३ वर दादोबा म्हणतात — " इतक्यात राजश्री बाळ गंगाधर शास्त्री हे प्राचीन लेखाचा शोध लावण्याकरिता कनकेश्वरास [" कणकेश्वरास " नव्हे !] गेले होते त्यास तेथें उष्णता लागून ताप लागला, त्यामुळें ते तसेच दुखणाईत घरीं आले कालभाटवाडात त्याच स्वतःचें घर बांधलें होतें, तेथें शास्त्रीबाबा निवर्तले ' ह्यानंतर ७४ व्या पृष्ठावर त्याचेंच दुसरें एक वाक्य आढळतें तें हें — " आतां बाळशास्त्री **सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यांत** (मला त्याच्या मरणाची बरोबर तारीख आठवत नाहीं) वारल्यावर इ० " बरें, प्रस्तुत वाक्य दादोबाच्या नांवावर आपल्या अवतरणात घुसडून देताना त्याचे तरी भीत भीत योजिलेले शब्द कायम ठेवावे, तर त्यांच्याप्रमाणें " **सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यात** " असें न म्हणतां, त्या शब्दाएवजी प्रो पोतदारासारखे विद्वान् संशोधक अत्यंत गाढाळपणानें ते " **इ स. १८४६ च्या एप्रिलात निवर्तले** ', असा अपूर्व व सर्वथा चुकीचा निर्देश करितात, ह्याला काय म्हणावें '

रा. ब. काशिनाथ नारायण साने

सारांश ' **मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार** ' ह्या वाङ्मयेतिहासातील कै. प्रो बाळशास्त्र्यांचा ' अवतार ' हा अशा प्रकारचा आहे ! आणि मुळातील सात पृष्ठांवरच एवढें विस्तृत भाष्य पदवाक्यप्रमाणेंत न करताहि करावें लागत आहे, तेव्हां ह्या ग्रंथाचें प्रामाण्य काय वर्णावें ! तसा हा ग्रंथ सामान्य नव्हेच ! त्यातून जुन्या '**काव्येतिहाससंग्रह**' नामक

मासिकाचे एक विद्वान् व साक्षेपी संपादक व आद्य इतिहाससंशोधक म्हणून ख्याति असलेले रा. व. काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., याची आशीर्वादपर 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथास लाभलेली! परंतु कै. बाळशास्त्र्याचा काळच एकंदरीनें इतका जुनाट व अलक्षित-उपेक्षित की, साने-राजवाड्यासारख्या जुन्या चिकित्सकानासुद्धा तो प्राय. अज्ञातच होता! एरवी रावबहादुराच्या अवघ्या एकदोन पृष्ठाच्या प्रस्तावनेंत त्याजकडूनहि दोनतीन महत्त्वाचे तपशील चुकते ना! ते आस्थेनें विचारतात, "गंगाधर शास्त्री फडके यांचें 'मराठी व्याकरण' आणि महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर यांचे शून्यलब्धी, लागरतम इत्यादि गणितग्रंथ आणि ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास ही अलीकडे कोणीं पाहिलीं आहेत?" परंतु येथ 'मराठी व्याकरण' ह्याऐवजीं 'महाराष्ट्रभाषेचें व्याकरण' आणि 'ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास' ह्याऐवजीं 'हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास' अशीं त्या पुस्तकाचीं खरीं नावें आहेत ही गोष्ट सोडून दिली, तरी रा. व. साने यांचें हें वाक्यहि अनुमानधक्क्याचेंच स्पष्ट दिसतें. "महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर यांचे शून्यलब्धी, लागतरम इत्यादि गणितग्रंथ" त्यांनींहि बहुधा पाहिलेले नसणार. कारण, सन १८६८ च्या प्रॅटच्या कॅटलॉगमध्यसुद्धा त्यांची नोंद केली गेली नव्हती, आणि रावबहादुराचे प्राय समकालीन व प्रसिद्ध गणिती पदवीधर प्रो. टिळक यांनींहि हा ग्रंथ पाहिलेला नव्हता! शिवाय बाळशास्त्री यांनीं 'शून्यलब्धी' व्यतिरिक्त कोणताच अन्य गणितग्रंथ लिहिल्याचें ऐकिवांत नसतां, रा. व. साने त्यांचे "**लागरतम इत्यादि गणितग्रंथ**" उल्लेखितात हें नवल आहे! 'जाविस' साहेबाच्या जुन्या '**शिक्षा-मालें**'त तसा एक ग्रंथ असल्यामुळें रावबहादुराना हा भ्रम बहुधा उत्पन्न झाला असावा. त्यानंतर पृ. २ वर, अनेकांनीं 'दर्पण' पत्रासंबंधीं केलेली चूक त्यांनींहि केलीच आहे. "पुढें छापखान्याची सुरुवात इकडे झाल्याबरोबर '**प्रभाकर**,' '**दर्पण**' इत्यादि **महाजन यांचीं वर्तमानपत्रें**" [स्थू. आ.] लिहिल्याचें इतिहाससंशोधकाचे गुरु रावबहादूर सानेंहि सांगतातच! मग तें खोटें असेलच कसें? परंतु 'दर्पण' हें तरी जांभेकरांचेंच पत्र-महाजनांचें सुतराम् नव्हे ह्याचें ज्ञान त्यासहि नाहींच! शिवाय वरील वाक्यांत **प्रभाकर**' पत्र 'दर्पणा'नंतर सुमारें दहा वर्षांनी निघाल्याचें असतां त्याचा निदेश प्रथम केला आहे, ह्यावरूनें त्यांना त्याचा कालानुक्रमहि माहीत नाहीं, हें स्पष्ट आहे. कारण, हीहि सर्व चुकीचीच! इतक्या थोडक्या नाहीं! तथापि अशा प्रकारच्या स्खलनाविषयीं वयोवृद्ध राव-बहादुराला दोष देणें योग्यांत अयुक्तच नव्हे काय! कारण, प्रो. पातदारांनींच सांगतल्या-प्रमाणें, त्या वेळीं "गोपाल हरी देशमुख रावबहादूर यांना एवढाहि [प्रस्तावनेचा] भार सहन होण्याजोगा नव्हता," स्वतःच्या मिशनुसारच त्यांनी तो सर्व तरी सहन केला असावा!

तथापि मराठी बखरवाङ्मयेतिहास-'प्रभाकर' पत्रकार योगे शास्त्र्यांच्या सहकार्याने 'बाळशास्त्री-हास' संशोधक रा. व. साने, यांचा प्रथम आशीर्वाद संपादनमुळे लेखकाच्या त्याच प्रामाण्य भरलेच वाढलें! ह्यामुळें झालें काय, तर '**मराठी गद्याच्या इंग्रजी अवतार**' हा एतद्गुणविशिष्ट मदीयग्रंथ मुंबई विद्यापीठातील पदवीपरीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत प्रथम व एतद्गुणविशिष्ट मदीयग्रंथ मुंबई विद्यापीठातील पदवीपरीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत प्रथम व महाविद्यालयीन गुरुदिक्षांच्या हातांत जो एकदा विराजमान झाला, तो तेथेच! दान तर्पे कसींअधिक प्रतिष्ठा वाढली आहे! मग अशा अधिकारी प्रवाहांत जर जोर व भ्रमर सज्जन

संकलित झालें आहे त्याचाच इतर विद्वान् 'प्राध्यापकां' नी व साहित्यिकांनी सर्वत्र अनुवाद करावा, आणि "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा" अशा एक आंधळ्याची माळच लागावी, हें अगदीं स्वाभाविक नव्हे काय? रा. देव-भागवतकृत कै. बाळशास्त्री जांभेकरांचीं केवळ एक नव्हे, तर दोन चरित्रें इतिहासशोधक प्रो पोतदार यांनीं या मराठ्या वाङ्मयाच्या इंग्रजी 'अवतारां' तील तळटीपांत (पृ. ३८) प्रविष्ट करतांच त्या विधानाचें प्रामाण्य गर्वाधा संशयातीत मानून आजपर्यंत कितीतरी प्राकृत विद्वानांनी हा असल नोंद समजून ती आपल्या प्रयत्नांतून व लेखांतून उतरून घेतला आहे! आणि ह्या बाळशास्त्रिविषयक अज्ञानाची बाढ अतःपर तरी बंद व्हावी म्हणूनच केवळ प्रस्तुत प्रयत्न योग्या चारकाईनें व निर्भीडपणें निरीक्षण करणें क्रमप्राप्त भाग पडलें!

रा. देवांचें कै. जांभेकर-चरित्र १८९२ मध्यें जन्माला आलें, आणि प्रो. पोतदाराचा 'अवतार' १९२२ मध्ये झाला. तथापि ह्या तीस वर्षांच्या दीर्घ कालखंडात मराठी भाषेला विश्वविद्यालयीन अभ्यासक्रमात पदवीपरीक्षेपर्यंत अगदींच मज्जाव होता, आणि मागें सांगितल्याप्रमाणें रा. देवांचें चरित्र सर्वसामान्य वाचकांच्या हातात पडण्यासारखें लघुग्रंथ रूपानें छापलें न गेल्यामुळें कोनाकोपऱ्यांत अखेर पडून राहिलें, आणि अत्यंत दुर्मिळ झालें! वास्तविक कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रांतील आद्य महाविद्वान्, महासज्जन, व महालोकहितैषी अनुकरणीय पुरुषाचें स्वतंत्र लघुचरित्र प्रत्येक नवीन पिढींत वाचलें जाण्यास पाहिजे होतें, इतकेंच नव्हे, तर तत्कालीन शालोपयोगी मराठी क्रमिक पुस्तकांतून त्यावर दोन चांगले पाठ विद्यार्थ्यांनीं तयार करून घेतले असते होतें - परंतु केंब्रीज-हार्वर्ड-चॅटर्टन इ प्रभृति गौरकाय महेरवालाच्या "पोलादी चौकटी"-पलीकडे ते कसें पहणार? अर्थात् कै. बाळशास्त्र्यांची उज्ज्वल लोकोपकारक स्मृति जागृत ठेवण्याचा कोणताहि प्रयत्नच जेथ नाहीं, तेथें ती बालमाहात्म्यानुसार बुजत गेली तर नवल काय? परंतु अलीकडे "बरीच वर्षें धडपड केल्यावर बी ए च्या परीक्षेत 'मराठी' भाषेचा पॉपन्हात का होईना, परंतु शिरकाव झाला" (म. ग. इ अ. उपोद्घात, पृ. १७), आणि हळूहळू मराठी वाङ्मयेतिहास, कोश, व्याकरण इत्यादि विविध अंगांची प्रगल्भ रचना करण्याची थोडीतरी उत्तेजन मिळून ह्या जुन्या महाराष्ट्राचा पुनरुद्धार होऊ लागला स्वतः प्रो. पोतदारच येथें साक्षात् आहेत, त्यांचा "हा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करण्यास" हे "प्रामुख्यें करूनच दुरुस्त उपस्थित झालेले होते," आणि "माझ्या 'मराठा' विद्यार्थ्यांना स्वतःचा ओढ कसरपावेतों चिकाटीनें चालविणें नसता तर हा ग्रंथ मी कदाचित लिहून झाला नाही" (पृ २१) अर्थात् रा. ब साने यांनी शक्तयनुसार, "हा सर्व ग्रंथ दक्षतापूर्वक माझ्या २०।२२ दिवसांत रात्रंदिवस करून लिहून व छापूनही झाला त्याच्या मेहनतीचा व श्रमपरिहाराचा बोनस" महाराष्ट्रजनांनी गेल्या २०।२५ वर्षांत देण्यामुळेच बहुधा, हे ग्रंथकार दिवंगत 'विस्मर'

---

* ज्या पाचसहा वर्षांतच निघालेल्या एका सरकारी वाचनपाठमालेच्या चार पुस्तकांनीं 'बालबोध' मासिकांतून प्रसिद्ध झालेले पूर्वीचे कै. जांभेकरांचें लघुचरित्र काय' जसेंच्या तसेंच उद्धृत केलें असतें तरी निदान ते देण्याचें श्रेय तरी दाखविलें, आणि त्याचें अभिनंदन केलें पाहिजे —संपादक

अगदींच विसरून गेले आहेत ! तसें पाहिल्यास त्यांचा मूळ प्रयत्न अभिनव व बऱ्यापैकी होता, आणि फिराडघाईनें प्रस्तुत कृतींत उल्लेखिलेले सर्व दोष दूर करून निदान १९२० च्या पूर्वी, त्यांनीच स्वतः म्हटल्याप्रमाणें, "पुनः गाडी जोडून" आपलें संगीकृत कार्य त्यांनी तडीस नेणें जरूर होतें; आणि से मनावर घेते तर त्यांजकडून तें कार्य बऱ्याच चांगल्या रीतीनें पार पडलें असतें ह्यांत शंका नाहीं. परंतु इतर अनेक लोकसंग्रहव्यापारांची व लोकेषणेची जी कार्यपरंपरा ते गेली कित्येक वर्षे बादलीत चालले आहेत आणि आपल्या मागें त्यांनी जी 'महोपाधि' अलीकडे लावून घेतली आहे ती लक्ष्यांत घेतां प्रस्तुत पूर्वसंकल्पित क्षुद्र साहित्योपासनेस ते अतःपर प्रवृत्त होतील हें प्रायः असंभवनीय समजलें पाहिजे ! अर्थात् त्यांचें हें सर्व 'अवतार'-रहस्य ओळखून ह्यापुढें सुज्ञानीं चालावें, हेंच इष्ट व समुचित नव्हे काय ?

रा. मोनेकृत 'मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणग्रंथकार'

रा. देव-दादोबाच्या चुका प्रो. पोतदारांनी आपल्या 'अवतारां'त अंतर्भूत करून बाढीस लाविल्यानंतर त्या कशा दृढमूल होत चालल्या ह्याचें एक सांगण्यासारखें उदाहरण म्हणजे रा. मो.म. मोनेकृत **'मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणग्रंथकार'** (१९२७) ह्या ग्रंथातील "कै. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर" यांचें अल्प चरित्र हें होय. पूर्वसूरींचेंच एक नवीन संकलन ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास ह्या प्रयत्नाला विशेष नांव ठेवण्याचें कारण नाहीं—तें ठीक आहे शेवटीं स्वमुखानें प्रथमारंभीं सांगतात कीं, "वरील सर्व माहिती 'बालबोध' व 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' या पुस्तकातून जुळवून घेतली आहे." त्यांतल्यात्यात वाटल्यास समाधान इतकेंच मानावें कीं, त्यांनीं आपल्या "जुळणी"त नवीन ळळक चुकांची भर घातलेली नाहीं ! तरी पण वरील दोन लेखांपेक्षा रा. देव-दादोबा यांच्या मूळ वृत्तान्ताचा उपयोग त्यानीं केला असता तर हीच त्यांची कृति कमी सदोष झाली असती ह्यांत शंका नाहीं. प्रस्तुत उदाहरणावरून रा. देवकृत कै. जांभेकर-चरित्र चांगल्या साहित्यिकाच्यासुद्धा हातीं लागणें ह्या वेळीं कितीं कठीण झालें होतें तेंहि दिसून येतें !

डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचा 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश'

ह्याच सुमारास डॉ. श्री. व्यं. केतकर, एम्. ए., पीएच्. डी. यांच्या विख्यात **'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'**ची रचना चालू होती. महाराष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या दृष्टीनें हा एक अपूर्व व आवश्यक असा प्रचंड उद्योग होता, आणि महाराष्ट्रानेंहि साक्षिय सहानुभूति दाखवून त्याचें थोडेंबहुत कौतुक केलें. परंतु त्या मानानें ह्या ग्रंथराजाचें सांगोपांग परीक्षण व मूल्यमापन करण्याचा विशेष प्रयत्न झाला नाहीं. अशा प्रकारच्या बृहत्कोश ज्ञानसंग्रहाच्या व ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचे होत, आणि आपल्याकडे तर त्याची पुनरावृत्ति एकेका पिढीलहि होणें दुर्घट ! ह्याच दृष्टीनें, त्यांतील ज्ञानाचा उपयोग पुढील सर्व अभ्यासकांना व आबालवृद्धांना होत असतो हें लक्ष्यांत बाळगून त्या ग्रंथांतील माहिती अतिशय बिनचूक, विनचूक, प्रमाणबद्ध, व अद्ययावत् असणें अत्यावश्यक आहे स्वतः ज्ञानकोशकारांकडून नवीन संशोधनाची अपेक्षा जरी कोणी विशेष करणार नाहीं, तरी

संकल्पित समग्र ग्रंथांत तारतम्यपूर्वक विषयसंग्रह व कमीअधिक विषयनिरूपण करणें हें त्यांचें आद्य कर्तव्य होय. ह्या दृष्टीनें आधुनिक महाराष्ट्रांच्या आरंभकालाचें महत्त्व ओळखून आणि त्याच्या पहिल्या ज्ञानकारांतील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें अनन्यसाधारण चरित्र व बहुविध सार्वजनिक कार्य लक्षांत घेऊन 'ज्ञानकोश'-कारांनी त्यांचें चरित्रकथन व महत्त्वमापन करण्याकरितां स्वतंत्र चार पृष्ठें देणें अवश्य नव्हतें काय? परंतु ह्या काळासंबंधींच्या सर्वसाधारण अज्ञानामुळें त्यांनाहि तसें करण्याची आवश्यकता भासली नाहीं हेंच खरें! अशा प्रकारचे महत्त्वाचे निवडक विषय एखाद्या प्रसिद्ध तज्ज्ञाकडून बुध्या लिहवून घेण्याचा प्रघात पाश्चात्त्य देशांत सर्वमान्य आहे. लॉर्ड मेकॉलेकृत डॉ जॉन्सन् व गोल्डस्मिथ् यांचीं सुंदर लघु चरित्रें किंवा चरित्रात्मक निबंध तत्कालीन 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटॅनिका' ह्या सर्वप्रसिद्ध इंग्रजी ज्ञानकोशासाठींच प्रथमतः लिहिले गेले होते, आणि आजमितीसहि ते चांगले वाचनीय व अभ्यसनीय गणले जातात, हें आपण पाहतों. अशाच प्रकारें कै. बाळशास्त्र्यांचे आद्य चरित्रकार रा. वा. ना देव यांची योजना करून त्या थोर पुरुषाचें चरित्र व काल ह्यासंबंधीचा योग्य तो लेख तेव्हां तयार करविला असता तर ती संधि साधून त्यांना आपली नवीन कृति सुधारून अधिक मार्गदर्शक करतां आली नसती काय? परंतु त्यांजवळून किंवा दुसऱ्या कोणा अधिकारी लेखकाकडून अशा प्रकारचा लेख न मिळविता बाळशास्त्र्यांची गणना एकाद्या सामान्यजनाप्रमाणेंच करून 'ज्ञानकोश'-कारांनी अवघ्या दहाबारा ओळींतच त्यांची बोळवण केली आहे! तथापि त्यांची एवढी तरी नोंद केली गेली, हें त्यांचें भाग्यच समजलें पाहिजे! कारण, त्यांचेच एक विख्यात शिष्य व त्यांच्या पश्चात् थोर नामलौकिक मिळविलेले विद्वद्वर्य व मित्रवर्य डॉ भाऊ दाजी लाड यांचा केवळ नामनिर्देशहि ह्या ग्रंथांत केलेला नाहीं! किंबहुना अनेक आधुनिक प्रसिद्ध व कर्तृत्ववान् पुरुषांना 'ज्ञानकोश'-कारांनी वगळल्यामुळें आणि स्वीकृतापैकींहि अनेकांची योग्य ती संभावना न केल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथाचें हें वैगुण्य विचक्षण व जिज्ञासु वाचकांस जाणवल्याशिवाय राहत नाहीं. 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशां'त दिलेलें बाळशास्त्र्यांचें अत्यल्प जीवनवृत्त किंवा टिपण पुढीलप्रमाणें आटलेंः—

"**जांभेकर, बाळ गंगाधर** (१८१०–१८४६) —एक महाराष्ट्रीय पंडित व ग्रंथकार. राजापुराजवळ पांभुर्लेगांवीं यांचा जन्म झाला. यांना इंग्रजी, संस्कृत, कानडी, फारशी वगैरे भाषा येत असून भारतीय व पाश्चात्त्य ज्यौतिष व इतर विद्यांतहि हे निष्णात होते. सन १८२९ मध्यें एलफिन्स्टन् विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्यौतिष शिकविण्याला यांनां प्रोफेसर नेमिलें. मुंबईंतील जिऑग्राफिकल सोसायटी यांच्या विद्यावृद्धीच्या प्रगतीला बाळशास्त्र्यांनीं सुबळ मदत केली. यांनीं विविध ग्रंथ तयार केले, त्यांपैकीं बालव्याकरण, नीतिकथा, शास्त्रसंग्रह, भूगोलविद्या, इंग्लंडदेशचा इतिहास, एलफिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा संक्षेप इत्यादि होत. भूगोलशास्त्र व गणितभाग या ग्रंथांचे मराठी भाषेंत उतारे त्यांनींच केले. शिवाय मोठें व्याकरण शोधिलें.

दर्पण नांवाचें साप्ताहिक पत्र यांनीं बरेच वर्षे चालविलें. हें पत्र मराठी व इंग्रजी भाषांत होतें. दिग्दर्शन नांवाचें मासिक पुस्तक यांच्याच आश्रयानें कांहीं वर्षे निघत होतें."

हा लघुतम वृत्तान्त * तरी कितपत यथार्थ आहे! ह्या पुरुषाला 'ज्ञानकोश'-कारां-व्यतिरिक्त "बाळ गंगाधर जांभेकर" असें कोणीहि कोठें संबोधिलेलें नाहीं! "बाळशास्त्री," "बाळ गंगाधर शास्त्री," असाच सर्वत्र उल्लेख सांपडतो. स्वतः तेहि आपलें नांव "बाळ गंगाधर शास्त्री" असेंच लिहीत. त्या काळीं आडनांव नेहमींच लिहिण्याची चाल नसल्यामुळें तें त्यांच्या ग्रंथावर अथवा विशिष्ट प्रसंगानें लिहिलेलें आढळतें. मग जें नांव एखादा पुरुष स्वतः विशिष्ट रीतीनें सर्वत्र लिहितो, आणि जें नामाभिधान पन्नासपाऊणशें वर्षें लोकप्रसिद्ध आहे तें न देण्याची रीत कोठली? शिवाय स्वतः बाळशास्त्री हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणें केवळ परंपरया 'शास्त्री' नसून चांगले पढिक विद्वान् होते, हें विसरतां नये. "सन १८२९ मध्यें एलफिन्स्टन् विद्यालयात गणितशास्त्र व ज्योतिष शिकविण्याला यांना प्रोफेसर नेमिलें." ही चूक यांतहि आहेच! पण ग्रंथाची नामावळी देतांना एक नवीन चूकहि केली आहे. "**भूगोलशास्त्र व गणितभाग** या ग्रंथांचे मराठी भाषेंत उतारे त्यांनींच केले." ह्या वाक्यरचनेवरून 'भूगोलशास्त्र' व 'गणितभाग' हे दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत असें '**ज्ञानकोश**'-कार समजतात, हें स्पष्ट आहे. परंतु हे दोन वेगळे ग्रंथ नसून '**भूगोलशास्त्र गणितभाग**', म्हणजे भूगोलशास्त्रान्तर्गत जो गणिताचा भाग तो-असा हा एकच ग्रंथ आहे. एवढ्याशा टीचभर टिपणांत अधिक चुका करण्यास वांव तरी कोठून मिळणार? पण ह्या टिपणातील मुख्य रहस्य हें आहे कीं, ह्यातील प्रत्येक वाक्य उगाच नांवाला कांहीं शब्द फिरवून पूर्वोक्त जनार्दन रामचंद्रजीकृत '**कविचरित्रा**'वरून घेतलेलें असतां तसा वाचकास संशयहि येऊं दिलेला नाहीं। '**कविचरित्रां**'तील प्रस्तुत समग्र लघुचरित्र शेवटीं पहिल्या परिशिष्टांत § दिलें आहे, त्याच्याशीं '**ज्ञानकोशां**'तील हा वृत्तान्त वाक्यशः व शब्दशः आश्रय ताडून पाहावा, म्हणजे हें संकलनचातुर्य स्वच्छ दृष्टोत्पत्तीस येईल. बरें, एखाद्या उपयुक्त ग्रंथावरून मजकूर जर उतरून घेतलेला आहे तर '**कविचरित्रावरून**' असा साधा व सरळ निर्देश करण्यास लेखकास संकोच कां वाटावा? अथवा '**ज्ञानकोश**'-कारांनाच तेवढें वाङ्मयचौर्य क्षम्य आहे कीं काय? एक महत्त्वाचा मोठा संदर्भग्रंथ म्हटल्यानंतर अधिक माहितीसाठीं वास्तविक केवळ '**कविचरित्र**'च काय, पण निदानपक्षीं रा. बा. ना. देवकृत '**कै. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र**' शेवटीं नमूद करणें अवश्य नव्हतें काय? परंतु ही शास्त्रोक्त पद्धतीहि '**ज्ञानकोश**'-कारांनीं अवलंबिलेली नाहीं. तसेंच १९२५ च्या '**ज्ञानकोशां**'त जर जांभेकर-चरित्र द्यावयाचें तर त्यांचें चरित्र संकलित करण्यास १८६० च '**कविचरित्र**'च केवळ आधारास घेणें ही त्यांची आधुनिक शास्त्रीय दृष्टि कोठली? एखाद्या तज्ज्ञाचा स्वतंत्र विस्तृत लेख देणें राहिलें, पण किमानपक्षीं 'कविचरित्रा'पेक्षाहि रा. देव-दादोबाच्या लेखावरून या वृत्तान्ताचें एखादें पानभर तरी संकलन पद्धतशीर करून देणें हें त्यांचें अवश्य कर्तव्य नव्हतें काय? शिवाय '**ज्ञानकोशां**'तील ह्या अतिसंक्षिप्त टिपणावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे

* ह्या दहावारा ओळींत 'याना,' 'यानीं,' 'त्याना,' 'शास्त्र्यानीं' अशा रीतीनें बहुवचनी शब्द पांचचार वेळां लिहिले आहेत, त्यावरून प्रस्तुत लेखकाचें भाषाज्ञानहि दृष्टोत्पत्तीस येत आहे

§ मराठी लेखांक (३), पृ. ३३७

पौरस्त्य व पाश्चात्त्य विद्या, ग्रंथकर्तृत्व, लोकशिक्षण, वृत्तव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अग्रपूजेचा मान पावलेले लोकोत्तर पुरुष होऊन गेले, अर्से उद्गार तरी वाचकांच प्रतीत होतें काय? रा. देव-दादोबाच्या वृत्तान्तांतूनहि ही फलश्रुति स्पष्ट घडते. मग नवीन संशोधन दूरच, पण विद्यमान विश्वसनीय माहितीचेंहि योग्य संकलन न करतां 'कविचरित्रां'तील एका क्षोटक वृत्तान्तासहि अतिसंक्षेप रूप देऊन 'ज्ञानकोश'कारांनी कृतार्थ व्हावें, ही गोष्ट त्याच्या बृहत्कोशास व बृहन्-महाराष्ट्रीय अभिमानास कितपत भूषणास्पद ठरेल?

परंतु 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशां'त अशा प्रकारचें केवळ अधंवट व सदोष संकलन आटलें इतकेंच नव्हे, तर काहीं अतिशय महत्त्वाच्या विषयावर अत्यंत अपुरी व चुकीची माहिती दिल्याचें दिसून येतें. बाळशास्त्री जांभेकर हे मराठी नियतकालिकांचे आद्य प्रवर्तक असल्यामुळे त्या ग्रंथांत त्याच्यासंबंधीचीं काहीं माहिती 'वृत्तपत्रें-मासिकें' या सदराखालीं पाहूं जातां आपली संपूर्ण निराशा होते! महाराष्ट्राच्या इष्टानें ह्या विषयाच्या ज्ञानाला काहीं किंमत आहे कीं नाहीं? परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं 'ज्ञानकोश' ग्रंथाच्या २० व्या भागात 'वृत्तपत्रें' या विस्तृत विषयास एकूण ५ पृष्ठें (२६१-२६६) जरी दिलेली आहेत, तरी 'भारतीय वृत्तपत्रें' या उपशीर्षाला केवळ अर्धे पान लाभलें आहे; आणि त्यांतहि 'देशी वृत्तपत्रें' याचा प्रपंच तर पाचचार ओळींतच केला आहे तो असा:—"१८१८ सालीं मार्शमननें बंगाली भाषेंत निघंटारें 'समाचारदर्पण' पत्र काढलें. **पहिलें मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६त निघालें.** मुंबई इलाख्यांत मुंबईव्यतिरिक्त सुधारलेलें दुसरें मोठें शहर नाहीं. तेव्हां तेथेंच वृत्तपत्रें जास्त निघालीं, वाढलीं व पोसलीं गेलीं." असें सांगून पुढें 'मुंबई गॅझेट' 'कूरियर' व 'बॉंबे टाइम्स' यांचा नामनिर्देश केला आहे! एकूण 'ज्ञानकोश'-कारांनी किती विलक्षण भर आपल्या प्रिय महाराष्ट्रीयांच्या ज्ञानांत घातली आहे ती पाहा! शिवाय स्वतःहि अज्ञानच भरपूर आहे! "पहिलें मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६ त निघालें."—ही त्यांची माहिती सर्वस्वीं चुकीची होय. **'ज्ञानप्रकाश' हें पहिलें मराठी वर्तमानपत्रहि नव्हे, आणि तें १८४६ मध्येंहि निघालेलें नाहीं!** तें निघालें १८४९ साली—म्हणजे, पुढें तीन वर्षांनीं: इतकेंच काय, पण 'ज्ञानप्रकाश' हें पुण्यांतूनसुद्धां पहिलें मराठी वर्तमानपत्र नसून तो मान १८४४ मध्यें निघालेल्या 'मित्रोदय' या साप्ताहिकाकडे जातो. बरें, "मुंबई इलाख्यांत मुंबईव्यतिरिक्त सुधारलेलें दुसरें मोठें शहर नाहीं." आणि "तेथेंच वृत्तपत्रें जास्त निघालीं, वाढलीं व पोसलीं गेलीं," हें जर खरें, तर तेथें मराठी वर्तमानपत्रें प्रथमतः कोणती व केव्हां सुरू झालीं, हें 'ज्ञानकोश'-कारांनी का सांगितलें नाहीं? त्यांनींच 'कविचरित्रां'वरून दिलेल्या बाळशास्त्र्यांवरील पूर्वोक्त टिपणांमध्ये "दर्पण नांवाचें साप्ताहिक पत्र यांनीं कित्येक वर्षें चालविलें," असें स्पष्ट सांगितलें आहे. आणि ज्याअर्थी त्यांच्याच नोंदीप्रमाणें बाळशास्त्री १८४६ मध्यें वारले, त्याअर्थी 'दर्पण' हें वर्तमानपत्र १८३२च्या आरंभी निघालें हें सम्यग्ज्ञान जरी त्यांस नसलें, तरी १८४६ च्या पूर्वी तें साप्ताहिक कित्येक वर्षें चालविलें जात होतें—म्हणजेच 'ज्ञानकोश'-कारांच्या चुकीच्या विधानाप्रमाणेंहि

१८४६ मध्यें '**ज्ञानप्रकाश**' जन्मास येण्यापूर्वी **दर्पण मुंबईस निघत असे**– अर्थात् **मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र 'ज्ञानप्रकाश' नसून 'दर्पण' हें होय,** ही गोष्ट सहज सिद्ध होत नाहीं काय ? आणि ती त्यांच्या लक्ष्यांत कां येऊं नये? पण मग '**ज्ञानकोश**'–कारांची सुसंबद्धता व शास्त्रीय दृष्टि तरी काय राहिली ? शिवाय त्यांनी मराठी मासिक पुस्तकाविषयीं तर मुळींच माहिती दिलेली नाहीं, ही गोष्ट अशा बृहत्कोशांत क्षम्य कशी ?

त्यानंतर '**हिंदुस्थानखंड**' (विभाग २३ वा) नामक विशेष विभागांत कदाचित् अधिक विस्तृत माहिती उपलब्ध होईल म्हणून तो चाळून पाहतां, '**वृत्तपत्रें**' ह्या विषयास संबंध दीडपान दिलेलें आढळतें ! त्यांत '**आद्य देशी वर्तमानपत्रें**' म्हणून जो अगदींच पांचचार ओळींचा मजकूर आहे त्यामध्यें पुढील वाक्यें वाचनीय आहेतः— "पहिलें वृत्तपत्रहि बंगालीच असून तें इ. स. १८१८ त निघूं लागलें. ....'समाचारदर्पण' हें त्याचें सुंदर नांव होतें. **पहिलें मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) १८४६–४७ त निघूं लागलें.**" त्यावरूनहि हें पुनः उघड होत आहे कीं, '**समाचारदर्पण**' ह्या पहिल्या बंगाली वर्तमानपत्राच्या 'सुदर' नावानंतरसुद्धां मराठी भाषेंतील पहिलें वर्तमानपत्रहि "**दर्पण**"च होतें, हें '**ज्ञानकोश**'–काराच्या स्वप्नींहि आलेलें नाहीं ! तसेंच "पहिलें मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) ... १८४६–४७ त निघूं लागलें," अशी पूर्वीच्या १८४६ सालांत किंचित् दुरुस्ती करूनहि मूळ चूक त्यांनीं कायम ठेवलीच आहे'! त्यालाच '**ज्ञानकोश**'–कार आपल्या ग्रंथाचा '**शास्त्रीयपणा**' व '**अद्ययावत्–पणा**' समजत असल्यास न कळे ! शिवाय वरील विषयप्रपंच पाहता '**महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रें व मासिकें**, ह्या अतिशय महत्त्वाच्या विषयाची ह्या बृहत्कोशांत संपूर्ण हेळसांड झालेली आहे असें कष्टानें म्हणावें लागतें.

रा. गं. दे. खानोलकर यांचे '**अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक**'

'**महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश**'–कारांची एवंगुणविशिष्ट परंपरा स्वतःस त्यांचे एक भक्त व अनुयायी म्हणविणारे रा. गं दे खानोलकर यांनीं यथाशक्ति पुढें चालविलेली दिसते. एक उत्साही साहित्यिक व साहसी संपादक ह्या नात्यानें ते गेलीं १५।२० वर्षें मराठी साहित्यक्षेत्रांत वावरत असून '**अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक**' [प्रथमखण्ड], हा त्यांचा साहित्यिकचरित्रकोश १९३१ मध्येंच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांतील चरित्रें "कालानुक्रमें न देतां अकारविल्ह्यानें दिलीं आहेत." त्यामुळें प्रस्तुत ग्रंथ अद्यापि समग्र प्रसिद्ध झालेला नसला तरी ह्या प्रथमखण्डांतच "**जांभेकर बाळशास्त्री**" याचा अंतर्भाव झाला आहे. "**पहिलें पान उलटण्यापूर्वी**"—ह्या प्रास्ताविक जाहिरातींत 'ग्रंथकर्ता' संशोधकाचा आव आणून गंभीरपणें सांगतोः—" प्रथरचना पायाशुद्ध व्हावी, निर्दोष व्हावी यासाठीं एकट्या माणसाला जितके कष्ट करतां येणें शक्य होतें तितके केले. तरीहि क्वचित् दोष राहणें शक्य व अपरिहार्यहि आहे. अशातऱ्हेचें काम करावयाला जशीं व जितकीं **साधनें** हवींत तशीं व तितकीं तीं नाहींत. आणि जीं थोडींबहुत आहेत तीं एकत्र करून, संगतवार

रचून व शास्त्रीयतेच्या चाळणींतून चाळून त्याची निवड करावयास किती तरी वेळ खर्ची पडतो.'" रा. खानोलकरांचें हें म्हणणें अगदीं खरें आहे. तथापि अशा तऱ्हेचें संशोधन-संकलन कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रापुरतें तरी त्यांनीं कसें काय केलें आहे तें पाहूं. कारण, 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'प्रमाणें हा आपला 'साहित्यिकचरित्रकोश' एक प्रमाणभूत संदर्भग्रंथ म्हणून सार्वजनिक ग्रंथालयातच नव्हे, तर शाळाकॉलेजांतून मान्यता पावून संगृहीत व्हावा, अशी त्याचीहि अपेक्षा असणारच.

अशाप्रकारच्या ग्रंथरचनेंत हातीं घेतलेल्या विषयासंबंधीं महत्त्वाचीं सर्व उपलब्ध साधनें—ग्रंथ व लेख—पाहून त्यांतील निवडक व विश्वसनीय माहिती संगृहीत करणें हें ग्रंथकर्त्याचें आद्य कर्तव्यच होय. परंतु 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवकां'चा प्रथमखण्ड १९३१ मध्यें प्रसिद्ध होण्यापूर्वी रा. बा. ना. देवकृत 'कै. वा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' हेच एक साधन या प्रकरणीं उपलब्ध नव्हतें. 'दादोबांचें आत्मचरित्र' हें पहिल्या प्रतीचें दुसरें एक साधन १९१५ मध्येंच उजेडात आलें होतें इतकेंच नव्हे, तर त्याचा थोडासा प्रत्यक्ष उपयोग १९२२ मध्येंच रा. पोतदार यांनीं आपल्या पुस्तकांत केला होता, आणि १९२७–२८ ह्या वर्षी 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकांतून तें समग्र प्रसिद्धहि झालें होतें. मग ह्या व दुसऱ्या कांहीं उपलब्ध साधनांचा उपयोग प्रस्तुत 'ग्रंथकर्त्या'नें करावयास नको होता काय? आणि ही त्याची हयगय 'ज्ञानकोश'-कारांच्या इतकीच अक्षम्य नव्हे काय? शिवाय बाळशास्त्री जांभेकरांवरील त्याचा हा चरित्रलेख सुमारें चारसाडेचार पृष्ठांचाच असून तो जणूं काय आपण स्वतंत्र बुद्धीनें लिहिला आहे, असा आभास त्यांनींहि निर्माण केलाच आहे! वस्तुस्थिति मात्र अगदींच वेगळी. ह्या अल्प चरित्राच्या १०८ ओळींपैकीं वरील केवळ ८ ओळीच कदाचित् त्यांच्या स्वतःच्या असतील! एरवीं ह्यातील एकूणएक तपशील व वाक्यें रा. देवांच्या चरित्रातून उतरून घेतल्याचें स्पष्ट दिसत असून त्यांत अल्पस्वल्प संक्षेप व शब्दांची फिरवाफिरव तेवढी त्यांनीं केलेली आहे. तथापि ह्या एकंदर संकलनांत मुख्य खुबी अशी ठेविली आहे कीं, शेंकडा ९० टक्के मजकूर घेऊनहि तसें केल्याचा वाचकांस संशयहि येऊं दिलेला नाहीं! त्यांत कोठेंहि अवतरणचिह्नें जर नाहींत तर हा मजकूर दुसऱ्याचा असेलच कसा? आणि तो मुळाशीं ताडून पाहतोच कोण? मध्यंतरीं पृ. २८२ वर एकदा "या पुस्तकाचा काहीं भाग 'स्वतः शास्त्रीबोवांच्या येथें पाहिला होता असें एका वृद्ध गृहस्थांनीं आपणास सांगितल्याचें' शास्त्रीबोवांचे चरित्रकार राजारामशास्त्री भागवत यांनीं लिहिलें आहे," असा रा. भागवतांचा उल्लेख असून शेवटीं पृ. २८४ वर पुनः "राजाराम-शास्त्री भागवत म्हणतात," असें सांगून फक्त १० ओळी तेवढ्या अवतरणचिह्नांकित करण्याची रा. खानोलकर यांनीं दक्षता बाळगिली आहे—जणूं काय, ह्या लेखांत हीच एवढी उसनवारी असें वाचकांस वाटावें! बरें, प्रस्तुत संकलनांत तरी सूक्ष्मता कितीशी? तर "शास्त्रीयतेच्या चाळणींतून चालूनहि" हें समग्र अवतरण आपण रा. देवांचें घेत आहों हेंहि त्यांस उमजलेलें नाहीं! "राजारामशास्त्री भागवत असें म्हणतात," ही घोडचूक पुनः त्यांनींहि केलीच आहे!

ग्रंथकर्त्यानें केलेलें संकलनहि निर्दोष नाहीं. विस्तारभयास्तव एकच उदाहरण देऊं. " शास्त्रीबोवांस ल्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु, आणि फारसी **या भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें.**" (स्थू. आ.), हें खानोलकरी संकलन ज्याचें आहे तो मुळांतील मजकूर असा—" शास्त्रीबोवांस **संस्कृत व इंग्रजी** या भाषांचें इतक अत्युत्तम ज्ञान होतें कीं, तें पाहून सर्वांस अचंबा वाटल्यावांचून रहात नसे.... याशिवाय ल्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु, आणि फारशी **या भाषांचेंही त्यांस बरेंच चांगलें ज्ञान होतें.**" (स्थू. आ. रा. देवकृत जांभेकर-चरित्र, पृ. २०). आतां ह्या दोन विधानांतील वस्तुस्थिति एकच नसून ती भिन्न आहे, ही गोष्ट संकलनकर्त्यास उमजलेली नाहीं हें स्पष्ट आहे. कारण, रा. खानोलकरांनीं स्वभाषेव्यतिरिक्त " शास्त्रीबोवांस संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचें .... अत्युत्तम ज्ञान होतें," ही गोष्ट मुळींच सांगितलेली नाहीं.—जणूं काय, तिला विशेष महत्त्वच नाहीं. आणि मूळ अवतरणांतील हा भाग गाळून त्यास " **ल्याटिन, ग्रीक....या भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें,**" असें ते नमूद करितात. परंतु त्यामुळेंहि पुनः वस्तुस्थितींत महत्त्वाचा फरक पडतो, हें त्यांस उमगलेलें नाहीं! रा. देव सांगतात कीं, **लॅटिन, ग्रीक इत्यादि नऊ भाषांचेंहि** शास्त्रीबोवांस "**बरेंच चांगलें ज्ञान होतें,**" तर रा. खानोलकरांच्या संकलनाप्रमाणें त्यास या **नऊ भाषांचें चांगलेंच ज्ञान होतें.** अर्थात् " बरेंच चांगलें " व " चांगलेंच " ह्या शब्दांतील तारतम्य संकलनकाराच्या लक्ष्यांत आलेलें नाहीं! " चांगलेंच " ह्या शब्दानें " बरेंच चांगलें " ह्यापेक्षां पुष्कळच अधिक प्रावीण्याचा बोध होतो. परंतु अशा प्रकारचें असाधारण प्रावीण्य तीनचार भाषांतच नव्हे, तर सर्वच्या सर्व नऊ भाषांत शास्त्रीबोवांनीं सारखेंच संपादिलें होतें, असें त्यांच्या अभिमान्यासहि म्हणवणार नाहीं! अशाच प्रकारचा शाब्दिक, पण महत्त्वाचा फरक कै. बाळशास्त्री यांची असामान्य थोरवी वर्णन करणाऱ्या रा. देवांच्या " त्यानें लोकमत उत्पन्न केलें " इत्यादि मार्मिक व सुरस परिच्छेदांत (पृ. २५) " त्यानें " च्या ऐवजीं स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें बहुमानार्थक म्हणून " त्यांनीं " हा शब्द संकलनकर्त्यानें योजिल्यामुळें घडून आला आहे. अर्थात् मूळ वाक्यांत " त्यानें " असतां त्या ठिकाणीं " त्यांनीं " घालणें ही एक चूक, आणि लोकप्रसिद्ध पुरातन व्यक्तीला एकवचनी संबोधण्यानें तिचें गौरव कमी होत नसून तें वृद्धिंगत होतें. ह्यासंबंधींचें त्याचें अज्ञान, ही दुसरी.

असो. " प्रत्येक चरित्राचे शेवटीं ग्रंथसूची व ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ यांवर प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाची स्थलकालनिर्देशासह सूची दिली आहे ", अशी प्रथारंभीं ' ग्रंथकर्त्या 'नें जी घोषणा केली आहे, ती तरी ह्या प्रकरणीं कितपत यथार्थ आहे तें पाहा. अशा प्रकारची सूची जुना ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ ह्यांसंबंधीं विशेषच उपयुक्त असल्यानें ती बिनचूक देणें अवश्य आहे. परंतु " **जांभेकर यांचें वाङ्मय** " ह्या सदरांतील ग्रंथांचे निर्देश अत्यंत गाहाळपणानें केलेले आढळतात! स्वतः रा. देवांनीं चांगलीं दहाबारा पुस्तकें उल्लेखिलेलीं असतां रा. खानोलकर केवळ आठच देतात. ' इंग्लंड देशाची बखर ' भाग १ व २, ' भूगोलशास्त्र गणितभाग ', ' मरेच्या व्याकरणाचा मराठी संक्षेप ' हे छापून प्रसिद्ध झालेले

ग्रंथहि त्यांच्या यादींत नाहींत! मग इतरांची काय कथा? बरें, जे ग्रंथ निर्दिष्ट आहेत त्यांत कालहि नाहीं आणि क्रमहि नाहीं! पुढील नोंद तर सर्वांत मौजेची आहे! "(१) हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास–मुसलमानी अंमल; (२) हिंदुस्थानांतील इंग्रेजांचे राज्याचा इतिहास; (३) एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास;" असे हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे बाळशास्त्री जांभेकरकृत तीन स्वतंत्र ग्रंथ रा. खानोलकरांनीं दिले आहेत. परंतु ते त्यांना कोठे आढळले कोण जाणे! वस्तुतः (१) व (३) हीं एकाच ग्रंथास दोन वेगळीं व चुकीचीं नांवें त्यांनीं स्वतः नमूद केलीं आहेत. मूळ नांव 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' एवढेंच असून हें पुस्तक "नामदार एल्फिन्स्टनसाहेब यांच्या ग्रंथाचा संक्षेप करून केलें" आहे, आणि ह्यांतच आरंभीं थोडासा प्राचीन राज्याचा इतिहास सांगून पुढें अधिक विस्तारानें मुसलमानी अंमल वर्णिला आहे. परंतु हें ग्रंथाचें वास्तविक स्वरूप प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहिल्याशिवाय कसें समजणार? इतके श्रम कोणी घ्यावे? ग्रंथनिर्देश करण्याचा हा गाढाळपणा त्यापेक्षाहि अक्षम्य स्वरूपात "चरित्र, चर्चा व अभ्यास," ह्यांत आढळतो. येथे केवळ दोनच निर्देश केले आहेत ते असेः—"(१) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, राजारामशास्त्री भागवत. (२) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, वा. ना. देव, १८९२." ह्या नोंदीवरूनहि अत्यंत स्पष्ट आहे कीं, 'ग्रंथकर्त्या'ने ही दोन चरित्रें मुळांत पाहिलेलीं नाहींत. एवढी दुसऱ्याप्रमाणें पहिल्याचाहि काल त्यांस का देता आला नाहीं? पण हें 'शशशृंग' त्यास आढळणारच कसें? त्यानेहि अधिक शोध घेण्याचा भरीस न पडतांच प्रसिद्ध इतिहासमंथोवक–'प्राध्यापक' पोतदार यांचेंच आप्तवाक्य मानून राजारामशास्त्री भागवतकृत जांभेकर-चरित्र नोंदलें असलें पाहिजे! शिवाय जे ग्रंथनिर्देश केले आहेत ते तरी मुळास धरून असावे तसे नाहींतच. रा. वा. ना. देव यांच्या पुस्तकाचें नांव "कै. वा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र," असें यावयास पाहिजे होतें. तसेंच या तपशिलांचें अधिक शोध न घेताहि साधनें नोंदावयाचीं म्हटलें तरी रा. पोतदाराच्या १९२२ च्या 'अवतारा'वरून (१)" इंग्रजींत कोणा Political कर्त्यानें" लिहिलेलें चरित्र व (२) 'दादोबांचें आत्मचरित्र' यांचाहि उलेख करावयास काय हरकत होती?

रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा 'प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर' यांजवरील चरित्रलेख

ह्यानंतर कै. बाळशास्त्र्यांसंबंधीचा उल्लेखनीय लेख म्हणजे मराठीतील एक वयोवृद्ध व प्रसिद्ध लेखक रा. श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी यांनी 'मासिक मनोरंजना'मध्यें (नोव्हेंबर १९३३) लिहिलेला 'प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर' हा निबंध होय. रा. कर्नाटकी यांनी सेवानिवृत्त झाल्यानंतर १९२७ पासून १९३६ पर्यंतच्या दशकांत डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे, डॉ. भाऊ दाजी, व रा. ब. शं. पां. पंडित अशा चार प्रख्यात सारस्वतमहाजनांचीं विस्तृत व वाचनीय चरित्रें लिहून अशी स्वकीय समाजाची अभिनंदनीय सेवा केली आहे, तशीच त्यांनी तद्द्वारा मराठीतील चरित्रवाङ्मयांत चांगली भर घातली आहे ह्यांत शंका नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत विशेष मान्यता पावलेल्या

ह्या जुन्या विद्वानांच्या चरित्रलेखनासाठीं साधनसामग्री जमवीत असतां, साहजिकच त्याच्याहि पूर्वीच्या पिढींत असाधारण नांवलौकिक मिळविलेले कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधींचें कांहीं साहित्य त्याच्या अवलोकनांत आलें असलें पाहिजे; आणि त्यामुळें त्या थोर पुरुषाविषयीं विशेष आदर उत्पन्न होऊन त्यांनीं पूर्वोक्त लेख ह्या कालावधींत लिहून प्रसिद्ध केल्यांचें दिसतें. तथापि रा. कर्नाटकी यांच्या ह्या लेखाला मुख्य आधार–त्यांनीं तसें स्पष्ट म्हटलेलें नसलें तरी–रा. देवांच्या जांभेकर–चरित्राचाच असला पाहिजे. त्यांतून कांहीं थोडेच महत्त्वाचे उतारे त्यांनीं अवतरणचिन्हांकित जरी केलेले असले, तरी त्यांचा समग्र लेख म्हणजे बहुतांशीं त्यातील वृत्तान्त व विवेचन मागेंपुढे करून केलेला विस्तृत अनुवादच होय, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं अर्थात् रा. देवाच्या चुकांची त्यांच्या ह्या लेखांतहि पुनरावृत्ति झालेली आहेच ! सारांश. प्रस्तुत निबंधांत रा. कर्नाटकी यांचें स्वतःचें संशोधन अथवा नवीन माहिती अगदीच थोडी ! नाहीं म्हणावयाला न्या. चंदावरकर यांनीं कै. बाळशास्त्र्यांच्यासंबंधीं जे वेळोवेळीं महत्त्वाचे प्रशंसोद्गार इंग्रजींतून काढिलेले आढळतात त्यांपैकीं कांहीं त्यांनीं प्रस्तुत लेखांत प्रथमच मराठी वाचकवर्गास सादर केले आहेत. तथापि कै. प्रो. बाळशास्त्र्यांच्या लोकोद्धारक उद्योगाची व असामान्य व्यक्तिमत्त्वाची नवीन पिढीला थोडीबहुत ओळख करून देण्याचें कार्य आपल्या ह्या लेखानें 'बालबोध'–काराच्या पूर्वोक्त लघु चरित्रापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीनें रा. कर्नाटकी यांनीं साधलें आहे, असें त्यासंबंधीं म्हणता येईल.

रा. पाध्ये व रा. टिकेकर यांचा 'आजकालचा महाराष्ट्र'

१९३५ मध्यें रा. प्रभाकर पाध्ये व रा. श्री. रा. टिकेकर ह्या उभयतांनीं मिळून '**आजकालचा महाराष्ट्र**' नामक एक आधुनिक महाराष्ट्राची "वैचारिक प्रगति" विवरणारा अभिनव आकर्षक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. ह्यांत अगदीं संक्षिप्त रीतीनें कां होईना, पण "**बाळशास्त्री जांभेकर**" ह्या नांवाचें तीन चार पृष्ठांचें (पृ. ७७–८०) एक लहानसें स्वतंत्र प्रकरण करून ग्रंथकर्त्यांनीं हे "बहुभाषी जांभेकर" "तीन चळवळींचे जनक" असल्याचें सांगून त्यांस गौरविलें आहे. ग्रंथांत "वैचारिक प्रगति"च दिग्दर्शित करावयाची अगत्यानें बाळशास्त्र्यांचा चरित्रवृत्तान्त देण्याच्या भानगडींतच ते पडले नाहींत, ह्यामुळें इतरांप्रमाणें तपशिलाच्या चुका करण्यास त्यास स्थलावकाशच नव्हता ! तथापि बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रांतील घटनांचा-बारकावा ग्रंथकर्त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, हें दाखविण्यास त्यांनीं दिलेली एकदोन उदाहरणें पुरेशीं आहेत. "नियतकालिकें, विधवाविवाह, आणि पतितपरावर्तन या तीन शाखांत महाराष्ट्रानें आज जी प्रगति केली आहे तिचें श्रेय, आद्य प्रवर्तक म्हणून, जांभेकरांसच जातें." (पृ. ७९) हें त्यांचें म्हणणें खोटें नाहीं. तथापि बाळशास्त्र्यांच्या दोन नियतकालिकांपैकीं साप्ताहिक "दर्पण कधीं सुरू झालें तें नक्की समजत नाहीं," असें हे विद्वान् पृ. ७८ वरील तळटीपेंत सांगतात; पण "नक्की" नसलें तरी सुमाराचें साल तरी कोठें आहे ? आणि मासिक "दिग्दर्शन इ. स. १८३७ मध्यें निघालें," हें त्यांचें निःसंदिग्ध विधानहि चुकलेलेंच आहे ! ह्याचा स्पष्ट अर्थ

असा कीं, १९३५ मध्येंहि ही दोन नियतकालिकें अनुक्रमें १८३२ व १८४० सालीं सुरू झालीं, हें त्यांना अवगत नाहीं ! परंतु 'दर्पणा'ची ही एवढी माहिती व त्यांतील कांहीं उतारेहि रा. पाणसरे यांनीं ह्यापूर्वीच दोन वर्षें 'विविधवृत्तां'तून प्रसिद्ध केलेली होती. मात्र 'दिग्दर्शना'चा एकहि अंक न पाहिल्यामुळेंच, बहुधा प्रो. पोतदारांच्या 'अवतारां'-तील १८३७ चा चुकीचा निर्देश संशोधनसिद्ध आप्तवाक्य मानून त्यांनीहि तो डोळे मिटून स्वीकारिलेला असावा ' तसेंच विधवाविवाहाच्या चळवळीचे जनक म्हणून बाळ-शास्त्री यांस ग्रंथकर्त्यांनीं संबोधिलें खरें. परंतु त्यांची पुनर्विवाहप्रकरणांतील विशिष्ट विचार-सरणि समजून न घेताच हा उल्लेख केलेला दिसतो. बाळशास्त्र्यांनीं " गंगाधरशास्त्री फडके यांजकडून विधवाविवाहावर अनुकूल असा एक ग्रंथहि लिहविला, " ह्या कोणत्यातरी आप्तवाक्याचाच त्याला सर्व आधार ! हा ग्रंथ कोणता व कोठें आहे ह्याचाहि शोध नाहींच! एरवीं "(१८४० ?)" असा प्रश्न पडता ना. कारण, 'पुनर्विवाहप्रकरण' ह्या छापील पोथीवजा पुस्तकाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटीं १२ मार्च १८४१ अशी स्पष्ट तारीख दिलेली आहे ! शेवटीं राहिलें 'पतितपरावर्तन.' ह्या चळवळीच्या संबंधानेंहि वस्तुस्थितीचें सम्यग्ज्ञान नाहींच. नाहींतर " श्रीपाद शेषाद्रि " हा अवघा बारा वर्षांचा अल्पवयी पोर असतां त्याला ग्रंथकर्त्यांनीं " ख्रिस्ताळलेला गृहस्थ " बनविलें नसतें ' किंवा निदान तो ख्रिस्ताळलेला ब्राह्मण होता, एवढें तरी जातां जातां अवश्य सांगितलें असतें ! बरें, कै. बाळशास्त्री हे चौथ्याहि एका महत्त्वाच्या चळवळीचे जनक होते, हें या लेखकद्वयाच्या स्वप्नींहि आलेलें दिसत नाहीं ! ती गोष्ट म्हणजे पुराणेतिहास संशोधनाची. ह्यासंबंधांतील त्यांची कामगिरी कालानुक्रमें पाहिल्यास हिंदुस्थानांत केवळ अद्वितीय असून तीच पुढें डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. भांडारकर, न्या. तेलंग प्रभृतींनीं चालू ठेविली. परंतु मूळ साधनसामग्री कोणतीहि पाहण्याच्या भानगडींत न पडतांच आजकालच्या महाराष्ट्राची " वैचारिक प्रगति " अज-मावतां येते अशी या साहसी साहित्यिकाची समजूत असली, तर "महाराष्ट्राला (हिंदुस्थानला) लागलेल्या रोगाचें खरें निदान जांभेकरांना झालें होतें, असें म्हणता येत नाहीं," इत्यादि स्थलकालविचारातीत पोकळ पांडित्य बेधडक करावयास यांस संकोच न वाटल्यास त्यांत आश्चर्य कोणतें ?

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं टिकठिकाणचे महत्त्वाचे उल्लेख

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे सन १८४६ मध्यें कालवश झाल्यापासून १९३५ पर्यंत त्यांच्यासंबंधीं महाराष्ट्र सारस्वतांत जे कांहीं त्यांतल्यात्यांत ठळक व महत्त्वाचे असे चरित्रपर वा प्रशस्तिपर लेख प्रसिद्ध झालेले आढळले त्यांचें आपण येथवर यथामति सिंहावलोकन केलें. ह्यांव्यतिरिक्त व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादिविषयक मराठींतील आद्य ग्रंथरचना, गणित-ज्योतिषादि विषयांतील शास्त्रीय परिभाषा, आणि वर्तमानपत्रें, मासिकें, पुराणेतिहाससंशोधन, शिक्षण, समाजसुधारणा ह्यासंबंधींचे महाराष्ट्रांतील आद्य उपक्रम, ह्या सर्वांशीं शास्त्रीबावांचें नांव इतकें अखंड निगडित झालेलें आहे कीं, त्या त्या विषयानुरोधानें वा चर्चाप्रसंगानें त्यांचे कितीतरी नामनिर्देश टिकठिकाणीं केलेले आढळतात.

परंतु ते सर्व परिश्रमपूर्वक एकत्र करावयाचे म्हटलें तरी त्यांपासून आपल्या प्रत्यक्ष ज्ञानांत कोणत्याहि प्रकारें अधिक भर पडणें शक्य नसल्यामुळें तो दुर्घट उद्योग हातीं घेण्याचें प्रयोजन नाहीं. तथापि असें जरी आहे तरी प्रस्तुत प्रकरणीं, विशेषेकरून मराठींतील आद्य वृत्तपत्रकार व मासिककार ह्यासंबंधीं चर्चा करतेवेळीं अनेक प्रसिद्ध साहित्यिकांनीं भ्रामक व चुकीचे उल्लेख करून वाचकाची जी दिशाभूल केली आहे ती स्पष्टपणें निदर्शनास आणून देणें अत्यंत अवश्य आहे. ह्या दृष्टीनें विशेष पाल्हाळ न करतां कांहीं महत्त्वाच्या उल्लेखांचेंच समीक्षण पुढें करण्यांत येत आहे.

'विविधज्ञानविस्तार' व 'महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका'
—रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे—

'**विविधज्ञानविस्तार**' ह्या विख्यात मराठी मासिकानें १८६७ पासून सुमारें तीन पिढ्या महाराष्ट्रांतील साक्षर वर्गांत ज्ञानप्रसाराचें कार्य अप्रतिहत केलेलें असल्यामुळें त्यांतील विविध लेखांत कै बाळशास्त्र्याच्यासंबंधीं ठिकठिकाणीं उल्लेख सांपडावे हें अत्यंत सोहजिक होय; आणि त्या नियतकालिकाच्या असाधारण विद्वत्परंपरेमुळेंच त्यांत केलेल्या चुकाहि अधिक दृढमूल होत गेल्या आहेत! ह्यास्तव ह्याच एका मासिकांतील कांहीं निवडक उल्लेख प्रथमतः लक्ष्यात घेणें इष्ट होईल. उदाहरणार्थ, "**महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजन**" (मार्च १८७८) ह्या लेखांत पुढील गौरवपर वाक्यें आढळतातः—"सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळ गंगाधर शास्त्री, हरी केशवजी, गोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी भाषेचे हुकर, ड्रायडन, टेंपल्, आडिसनच होत. इंग्लंडामध्यें या नामांकित गद्य-ग्रंथकारांनीं गद्याची प्रवृत्ति पाडून स्वभाषेची सुधारणा केली. त्याप्रमाणेंच आमच्याहि पूर्वोक्त गृहस्थांनीं नानाप्रकारच्या विषयावर लहानमोठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणीं सरलत्व, मनोवेधकत्व, आणि मार्दव इत्यादि गुण उत्पन्न केले. व्याकरणनियमाचीही चांगली व्यवस्था केली. हा महान् लाभ आम्हांस कळवून [करून?] दिल्याबद्दल ते शिरसावंद्य होत" (पृ. ५८, स्थू. आ.) तसेंच ह्या लेखांत इतरत्र खालील वाक्येंहि आढळतातः—"शिवाय इंग्रजी विद्यालयांत विद्यागुरूचा ज्यास प्रथम जागा मिळाली ते **विद्वन्मुकुटमणि बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर** यांनीही विद्याखात्याकरितां दोनतीन चांगले ग्रंथ तयार केले यांनींच '**दिग्दर्शन**' व '**दर्पण**' या नांवांचीं दोन वर्तमानपत्रें चालविलीं होतीं! मरणाच्या अगोदर कांहीं दिवस हे 'मानसशास्त्रा'वर इंग्लिश ग्रंथांच्या आधारें एक नवीन ग्रंथ रचीत होते...." (पृ. ५२). सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिल्यास हीं विधानें म्हणजे पूर्वोक्त '**कविचरित्र**' व '**मुंबईचें वर्णन**' ह्या पुस्तकांतील एतद्विषयक मजकुराचाच अनुवाद होय, असें प्रतीत होईल. अर्थात् मागें निदर्शित केल्याप्रमाणें '**दिग्दर्शन**' व '**दर्पण**' हीं दोन वर्तमानपत्रें होतीं असें सांगण्यांत आणि त्यांच्या वाचकांत येथेंहि चूक झाली आहे, हें स्पष्ट आहे!

आतां ही चूक पुढें दृढमूल कशी झाली तें पाहा. "**मराठीभाषा व ग्रंथोत्तेजन**" ह्या वरच्याच विषयावर 'महाराष्ट्रभाषासेवक' लिहितोः—"त्याचप्रमाणें **बाळ गंगाधर**

शास्त्री जांभेकर यांनीं 'दिग्दर्शन' व 'दर्पण' या नांवाचीं दोन वर्तमानपत्रेंही या काळांत चालविलीं होतीं." (वि. ज्ञा. वि. पु. ३५, अंक ५, १९०४). अर्थात् वरील पहिल्या लेखानंतर २५ वर्षांनी लिहिलेला हा लेख असूनहि स्थूलाक्षरानें दर्शविलेलीं दोन्हींकडील वाक्यें प्रायः एकरूप आहेत हें लक्ष्यांत घेण्यासारखें आहे.

लोकप्रिय नामांकित ग्रंथकराची चुकीची विधानेंहि चिकित्सक व प्रतिष्ठित गणिलेल्या लेखकांकडूनसुद्धां प्रमाणभूत मानिली गेल्यामुळें वाचकांची कशी दिशाभूल होते, हें खालील उदाहरणावरून दिसून येतें. 'मराठी मासिकें, त्यांचें स्वरूप व सुधारणेच्या दिशा' ह्या लेखांत रा. ना. गो. चापेकर, बी ए., एलएल्. बी. सांगतात.— त्रैमासिक ज्ञानदर्शन काढून आमच्याकडे मासिकाचा अगर नियतकालिकांचा उपक्रम बाळ गंगाधर शास्त्री यांनीं केला असें म्हणतात." (वि. ज्ञा. वि. ऑगस्ट १९१५). ह्या वाक्यांतील विधान "असें म्हणतात" अशी शब्दयोजना केल्यामुळें काहींसें जपून केल्याचें दिसतें. मात्र "कोण म्हणतात ?" हें येथें सांगितलेलें नाहीं ! तथापि चाणाक्ष वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल कीं, हें ज्ञान ह्या प्रसिद्ध लेखकाना 'निबंधमाले' च्या पारायणानेंच झालेलें असलें पाहिजे. "प्रस्तुत मालेचा उद्देश" ह्या आपल्या लेखांत (फेब्रुवारी १८७४) मराठी मासिक पुस्तकांची जन्मकथा सांगत असतां विष्णुशास्त्री यांनीं लिहिलेलीं वाक्यें अशीं आहेतः— "हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामें करून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणामध्यें प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन', नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते." परंतु बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांना 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन'-कर्ते बनविण्यात स्वतः 'माला'कार चिपळूणकरांनींच कालविपर्यासाची व कर्तृविपर्यासाची दुहेरी घोडचूक कशी केली आहे, तें त्याच्यासंबंधीच्या विवेचनांत पूर्वी विशद केलें असल्यामुळें येथें ती पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं.

'निबंधमाले'नें लहानमोठ्या सर्वच मराठी लेखकांची पकड कशी घातली होती, हें ह्याच वर्षाच्या 'विस्तारा'न्तर्गत 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिके'च्या अंक ७ ते ९ मधील त्याच विषयावर आलेल्या रा. गो. म. भिडे यांच्याहि लेखावरून स्पष्टपणें कळून येतें. त्यांचे शब्द असेः— "बाळशास्त्री जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' एका काळीं अतिशय प्रसिद्ध व लोकप्रिय होतें. परंतु त्यांचें नुसतें दर्शनही आज [१९१५] दुष्प्राप्य झालें आहे." अर्थात् हें "दुष्प्राप्य" व भ्रामक "दर्शन"हि 'माला-'कारांनींच त्यांस घडविलें ! कारण, विष्णुशास्त्र्यांच्या त्याच पूर्वोक्त लेखांत "मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हेंच असे", असेंहि पुढें म्हटलें आहे ! येथें विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे वरील दोन लेख एकसमयावच्छेदें १९१५ मध्यें प्रसिद्ध झालेले असले तरी रा. भिडे हे रा. चापेकरांच्या पुढल्या पिढींतील लेखक होत.

'कैलासवासी भाऊ महाजन' व रा. रा. भि. गुंजीकर (?)

कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे भाऊ महाजनांच्यापेक्षा सुमारें तीन वर्षांनीं वडील असून यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धांत भाऊंशीं त्यांचें स्नेहाचें सहकार्य होतें ह्याविषयीं शंका

नाहीं. परंतु बाळशास्त्री सन १८४६ मध्यें अल्प वयांत परलोकवासी झाले, तर भाऊ चांगले पाऊणशें वर्षांचे होऊन १८९० मध्यें मरण पावले इतकेंच नव्हे, तर १८६२ च्या सुमारास ते नागपुराकडे जाऊन पक्के स्थायिक झाले होते. ह्या गोष्टीमुळें आणि बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् त्यांच्याप्रमाणें त्यांनींहि वृत्तपत्रव्यवसाय पतकरून सुमारें बीस वर्षें मुंबईत राहून मराठी भाषेची व लोकांची चांगली सेवा केल्यामुळें, पुढील लेखकांना त्या उभयतांतील सहकार्याचें वास्तविक स्वरूप काय होतें हें नीटसें उमगलें नाहीं, आणि त्यामुळें त्यांनीं त्याविषयीं कांहींशा अज्ञानानें व अभिमानानें भलतींच विधानें केलेलीं आहेत. ह्याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे '**वि. शा. विस्तारां**'त प्रसिद्ध झालेला "**कैलासवासी भाऊ महाजन**" * हा त्यांजवरील मृत्युलेख होय. (जाने-फेब्रु. १८९०). हा लेख त्यावेळीं निनांवी छापलेला असल्या-कारणानें त्या लेखकाचा अधिकार काय हें पक्कें समजत नाहीं. तथापि आज आम्हांस ह्या विषयाचें संशोधनान्तीं जें ज्ञान उपलब्ध झालें आहे त्या दृष्टीनें पाहता प्रस्तुत मृत्युलेख लिहि-णाऱ्या गृहस्थास त्या विषयाची विश्वसनीय माहिती नाहीं, असें स्पष्ट म्हणावें लागतें; इतकेंच काय, पण त्याचीं कित्येक विधानें अत्यंत चुकीचीं व विपर्यस्त असल्यानें आटकून येतें. ह्या लेखाचें अगदीं आरंभींचें वाक्य असें आहे:—"**'दर्पण' नांवाच्या मुंबईतील अगदीं पहिल्या मराठी वर्तमानपत्राचे कर्ते** प्रख्यात विद्वान् गृहस्थ रा. रा. गोविंद विठ्ठल महाजन, ऊर्फ भाऊ महाजन, हे तारीख ४ जानेवारी सन १८९० रोजीं नागपूर येथे कैलासवासी झाले." [स्थू.आ.] हा समग्र लेख येथें उतरून घेणें शक्य नसल्यामुळें त्यांतील प्रस्तुत विषयनिरूपणाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं तेवढीं वाक्यें प्रथम उद्धृत करून मग त्यांचें सारासारपरीक्षण करूं. "भाऊ महाजन आणि प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर यांचा मोठा स्नेह असे. **बाळशास्त्री यांच्या सहाय्यानें आणि उत्तेजनानें भाऊ महाजन यांनीं 'दर्पण' या नांवाचें एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र आरंभून कांहीं वर्षेपर्यंत चालविलें होतें. 'दिग्दर्शन'** या नांवाचे शास्त्रीय विषयांचें मराठी **मासिक पुस्तक यांनीं कित्येक वर्षें चालविलें होतें. 'प्रभाकर'** नांवाचें मराठी **वर्तमानपत्रही यांनींच चालविलें** होतें. .... प्रभाकर-कर्त्यांनीं प्रभाकर कायम ठेवून, 'धूमकेतु' या नांवाचें दुसरें एक पत्र चालू केलें. .... भाऊसाहेब यांनीं 'ज्ञानदर्शन' या नांवाचें सुमारें शंभर पृष्ठांचें त्रैमासिक पुस्तक एक दोन वर्षें चालविलें होतें. .... **'उपदेशचंद्रिका'** म्हणून एक दुसरें **मासिक पुस्तक त्यांनीं कांहीं दिवस चालविलें** होतें. **'शब्द-सिद्धि-निबंध'** या नांवाचें एक फार उपयोगी पुस्तक **भाऊसाहेब यांनीं बाळशास्त्री**

* प्रस्तुत लेख '**विस्तार**'चे आद्य संपादक रा. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांच्या नांवा-वर रा. अ. का. प्रियोळकर, बी ए., यांनीं त्यांच्या '**संकलित लेख**' ह्या पुस्तकांत घातलेला आढळतो. परंतु ही गोष्ट आम्हांस चिंत्य वाटते. कारण, ह्या लेखापूर्वी सहा वर्षे प्रसिद्ध झालेल्या '**सरस्वतीमंदिर**' (१८८४) नामक ग्रंथांत त्यांनींच पुढील निःसंदिग्ध विधानें केलीं आहेत. "महाराष्ट्र देशामध्ये पहिलें मराठी वर्तमानपत्र बाळशास्त्री यांनीं आरंभिलें. त्याचें नांव '**दर्पण**' होतें. यांनींच '**दिग्दर्शन**' नांवाचें शास्त्रीय विषयांचें पहिलें मासिक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला." (पृ. १६९)—संपादक

यांच्या सहाय्यानें केलेलें शाळाखात्यामध्यें पुष्कळ वर्षें चालत असे." [स्यू. आ.]

आतां ह्या लेखकाच्या गाढ अज्ञानाला काय म्हणावें ? त्याचें म्हणणें खरें धरल्यास 'दर्पण'चे कर्ते बाळशास्त्री जांभेकर हे नव्हेतच—खरे "कर्ते" भाऊ महाजन, आणि त्यास बाळशास्त्र्यांचे केवळ "स[सा]हाय्य आणि उत्तेजन !" बरें, भाऊंनीं तें "कांहीं वर्षेपर्यंत चालविलें होतें." – किती वर्षें हें त्यास माहीत नाहीं; परंतु 'दर्पण' त्यांनीं चालविलें इतकेंच नव्हे तर तें "आरंभून ... चालविलें," असें तो धडधडीत सांगतो ! 'दर्पण' प्रत्यक्ष निघालें कधीं, आणि बंद पडलें कधीं, हेंहि सांगण्याच्या भानगडींत तो पडत नाहीं. मात्र महाजन यांनींच तें "आरंभून कांहीं वर्षेपर्यंत चालविलें" ह्याविषयीं त्याला तिळमात्र शंका नाहीं ! तसेंच प्रथमारंभीं "दर्पण नावाच्या ..मराठी वर्तमानपत्राचे कर्ते" असें तो त्याला संबोधितो, तर पुढें "दर्पण या नावाचें एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र" चालविलें, असें सांगतो. वास्तविक त्याला "इंग्रजी-मराठी वर्तमानपत्र" म्हटलें पाहिजे ह्याचें त्याला यथार्थ ज्ञान नाहीं ! कारण, हें सर्वच श्रुतिप्रामाण्य ! बहुधा ह्या लेखकाचा जन्महि होण्यापूर्वीं जे वृत्तपत्र बंद पडलें, आणि ह्यावेळीं (१८९०) त्या गोष्टीस बरोबर अर्धशतक उलटलें होतें, त्याचें सम्यक् ज्ञान त्यास सहजासहजीं कोठून होणार ? तथापि ह्या लेखकानें 'कविचरित्र' व 'मुंबईचें वर्णन' ह्या दोनच पुस्तकांतील कै. बाळशास्त्री जांभेकराच्याविषयींचे अल्प वृत्तान्त लक्षपूर्वक वाचले असते, तरी 'दर्पण'च काय, पण 'दिग्दर्शन' हि बाळशास्त्र्यांनींच "आरंभून ... चालविलें," आणि त्याच्या मूळ कर्तृत्वाशीं भाऊ महाजनांचा कांहीं एक संबंध नव्हता, हें स्पष्ट समजलें असतें. कै. भाऊ महाजनांचा हा दुरभिमानी कैवारी केवळ 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' ह्यांचेंच कर्तृत्व त्यास देऊन धावत नाहीं, तर "'उपदेशचंद्रिका' म्हणून दुसरें एक मासिक पुस्तक त्यांनीं कांहीं दिवस चालविलें होतें," असेंहि तो ठासून सांगतो ! पण ह्यालाहि आधार काय ? त्या मासिकाचा १८४४ मध्यें उपक्रम करतांना त्याच्या पहिल्याच पृष्ठावर जी 'प्रस्तावना' आहे ती अशीः— "माझे देशाचे लोक हो—कांहीं महिन्यांवर मी तुह्मास वचन दिलें होतें कीं आपला पवित्र हिंदुधर्म याचें संरक्षण होण्याकरितां मी दरमाहा एक लाहानसें पुस्तक काढणार आहें. तें वचन पार पाडण्याची मी योजना आतां केली आहे. परंतु या ग्रंथाचा उद्देश, व यांत कोणकोणते विषय येत जातील, व हें पुस्तक काढण्यास कोणत्ये कारणामुळें प्रवृत्त जाहालों याचें संक्षेपतः तुम्हांस प्रथमारंभीं निवेदन करणें अवश्य आहे हें जाणून तें मी खालीं लिहितों." आणि तिचा शेवट असा आहेः— "या माझे अल्प प्रयत्नास तुह्मी सर्वांहीं मदत करावी असा मनोरथ आहे.—मोरभट दांडेकर" [स्यू. आ.]

ह्यावरून 'उपदेशचंद्रिका' ह्या मासिक पुस्तकाचे प्रवर्तक व संपादक भाऊ महाजन नसून मोरभट दांडेकर हे तत्कालीन हिंदुधर्माभिमानी गृहस्थ होते, हें स्पष्ट दिसून येईल. मग हें मासिक "मुंबई प्रभाकर छापखान्यांत छापिलें" जात असे, एवढ्यावरूनच तें महाजनांनीं चालविलें होतें असें लेखकाचें म्हणणें असल्यास नकळे ! "'दिग्दर्शन' या नांवाचें शास्त्रीय विषयांचें मराठी मासिक पुस्तक यांनीं [भाऊ महाजन] कित्येक वर्षें चालविलें होतें." हें प्रस्तुत महाजन-पक्षपाती लेखकाचें म्हणणेंहि त्याच दृष्टीनें वाटल्यास

मान्य करावें ! कारण, तें मासिक प्रथमतः मे १८४० पासून जरी " गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यात छापलें " गेलें, तरी फेब्रुवारी १८४२ पासून तेंहि " मुंबईमध्यें प्रभाकर छापखान्यात छापिलें " जाऊं लागलें. परंतु बाळशास्त्री जांभेकर यांचें **'दर्पण'** पत्र जून १८४० अखेर बंद पडल्यानंतर भाऊंनीं १८४१ मध्यें एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्मधील काम सोडून त्यांच्याच प्रोत्साहनानें व साहाय्यानें ऑक्टोबर १८४१ पासून **'प्रभाकर'** साप्ताहिक व मागोमाग **'प्रभाकर छापखाना'** हि चालू केल्यामुळें ह्या सर्व उद्योगात मूळ कर्तृत्व व साहाय्य कोणाचें तें निरभिमानतया सारासार विचार करणाऱ्यास सहज उमजणार आहे. ह्यासंबंधीं कांहीं विवेचन मागें एके ठिकाणी केलें असल्यामुळें येथें अधिक लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. तात्पर्य, रा. भाऊ महाजन हे एक विद्वान् मराठी लेखक व कर्तृत्ववान् संपादक होते, त्यांनीं बाळशास्त्र्याच्या पश्चात् हि स्वतः प्रथमतः **'प्रभाकर'** व पुढें कित्येक वर्षांनीं **'धूमकेतु'** हें दुसरें एक हलक्या किंमतीचें साप्ताहिक जोडीनें चालविलें, त्याचप्रमाणें १८५४ पासून अडीचतीन वर्षें **'ज्ञानदर्शन'** त्रैमासिकहि काढून पाहिलें, आणि ह्या अनेक नियतकालिकांच्या द्वारें त्यांनीं मराठी भाषेची बहुमोल सेवा करून लोकमत जागृत केलें ह्याविषयीं कोणाचेंच दुमत नाहीं. परंतु ही त्याची पुढील दीर्घकालीन कामगिरी लक्ष्यात घेऊन अष्टपैलू बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, कार्यकर्तृत्व, लोकसंग्रह इत्यादि गुणांत कै. बाळशास्त्री हे त्यांच्यापेक्षां पुष्कळच वरच्या कोटींतील पुरुष होते, आणि १८४६ पर्यंत भाऊ महाजन हे अद्यापि होतकरू तरुण असून त्यांच्याच मार्गदर्शित्वानें व साहाय्यानें पुढे येऊं लागले होते, ह्या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे सर्वथा दुर्लक्ष करून, कांहींशा अज्ञानानें व दुरभिमानानें कै. बाळशास्त्र्याचें असाधारण कर्तृत्वहि कित्येक लेखकांनीं त्यांच्यापासून हिरावून घेण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो केवळ निराधार, भ्रामक व अप्रयोजक होय, हे येथें स्पष्टपणें सांगितलें पाहिजे.

आद्य मराठी नियतकालिकें व रा. नी. ब. भवाळकर

कै. भाऊ महाजन हे नव्या मराठी नियतकालिकसृष्टीचे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या खालोखाल दुसरे थोर प्रवर्तक म्हणविले जाण्यास पात्र असतां त्यांचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधीं **'विस्तारां'**तील ह्या लहानशा मृत्युलेखाव्यतिरिक्त तत्कालीन या तदनंतरच्याहि नियतकालिकांत कोठें कांहीं वृत्तान्त दृष्टीस पडूं नये याचें आश्चर्य वाटतें ! अर्थात् अशा स्थितींत **'विस्तारा'**च्या पुढील पिढींतील अनेक लेखकांनीं हाच मृत्युलेख प्रमाणभूत मानून त्यांतील चुकीची माहिती पुनः सरराग सांगत सुटावें, हे क्रमप्राप्तच नव्हे काय ? ह्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे रा. नी. ब. भवाळकर, बी. ए., बी. एल्. यांनीं लिहिलेला **" विविधज्ञानविस्तार आणि मराठी नियतकालिकें "** हा लेख होय. (वि. ज्ञा. वि., मे १९२६). **'विस्तार'**-पूर्वकालापासूनच्या मराठी नियतकालिकांचा प्रस्तुत निबंधात विस्तृत परामर्श घेतला असल्यानें तो विशेष महत्त्वाचा झाला आहे. त्यांतून रा. भवाळकर हे त्या मासिकाच्या जुन्या पिढींतील एक अभ्यासू लेखक व महानुभाव-वाङ्मय-संशोधक म्हणून प्रसिद्ध असून **'विस्तारा'**चीं पन्नास वर्षांचा विस्तृत विषयसूचीहि त्यांनींच तयार केली आहे. तथापि अशा अधिकारी गणिलेल्या विद्वानाचें लिखाणसुद्धां किती असमंजस, भ्रामक व अविश्वसनीय असू

शकतें, हें त्याच लेखांतील त्याच्या बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांच्यासंबंधीच्या अनेक विधानांवरून स्पष्ट दिसून येतें. ते लिहितात:—

"**मराठीतील आद्य नियतकालिककार रा. विठ्ठल गोविंद उर्फ भाऊसाहेब महाजन यांनीं** आपले मित्र रा. काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे व सुप्रसिद्ध वे. शा. सं. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या सहाय्याने **मुंबईस स्वत:चा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र 'दर्पण' व पहिलें मासिक 'दिग्दर्शन' सुरू केलें,** आणि त्यात ते व त्याचे मित्र अनेक उपयुक्त विषयांवर भरदस्त व ज्ञानवर्धक लेख लिहू लागले." (पृ. १८३). पुढें पुनः ते सांगतात — "दुसरें विख्यात त्रैमासिक 'ज्ञानदर्शन', हें १८५४ मध्ये भाऊ महाजनाच्या संपादकत्वाखालीं सुरू झालें. अशा प्रकारचीं उत्कृष्ट मासिकें भाऊसाहेबांनीं पूर्वी कांहीं काळ चालविलीं होतीं, व **'दिग्दर्शन' आणि 'उपदेशचंद्रिका' हीं त्यांच्याच हातचीं रोपें होत; किंबहुना मराठीमध्यें नियतकालिकांचा प्रयोग प्रथमतः त्यांनींच केला होता**" (पृ. १८७. स्थू. आ.)

आतां ह्या मजकुरांत किती विलक्षण चुका लेखकाने केल्या आहेत त्या पाहा. (१) त्याच्या मतें रा. भाऊ महाजन हेच "*मराठीतील आद्य नियतकालिककार होत,*" आणि "*मराठीमध्ये* नियतकालिकाचा प्रयोग प्रथमत त्यांनींच केला. परंतु हें त्याचें मुख्य विधानच सर्वांशीं वस्तुस्थितीला सोडून आहे, हें आपण पाहिलेंच आहे. (२) रा. महाजनांच्या ह्या कैवाऱ्याला त्यांचें नांवसुद्धां बरोबर माहीत नाहीं. तें "रा. विठ्ठल गोविंद" नसून "रा. गोविंद विठ्ठल" असलें पाहिजे! (३) ह्यापेक्षा वेडगळ चूक हे नागपुरस्थ मराठी भाषेचे विद्वान् 'संशोधक' व 'प्राध्यापक' लागलीच पुढच्या नावात करितात, स्वत: त्यास अभिप्रेत असलेले "छत्रे" "काशिनाथ बापूसाहेब" हे नसून प्रसिद्ध 'बाळमित्र'-कर्ते "सदाशिव काशिनाथ" हे होत; आणि ह्या सदाशिवपंत छत्र्यांना "बापू" छत्रे म्हणत असत. पण प्राध्यापक बापूसाहेब भवाळकर यांनीं सदाशिवांच्या वडिलांना "बापूसाहेब" बनविलें आहे! बाकी त्याच्या मतें "काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे" ह्या नावांतहि "बापूसाहेब" हें नाव काशिनाथाच्या वडिलांचेंहि त्यांनीं *कल्पिलेच नसेल, असें सांगवत नाहीं!* (४) पुनः ह्याच "बापूसाहेब" छत्र्यांना रा. भवाळकर हे भाऊ महाजनाचे "मित्र" कल्पितात! पण येथें केवढी घोडचूक होत आहे ह्याची ह्या संशोधकांना कल्पनाच दिसत नाहीं! बापू छत्रे यांस भाऊंची वडील बहीण दिलेली होती; आणि भाऊ सुमारें आठ वर्षांचा असतां त्याला त्याच्या शिक्षणासाठीं त्यांना मुंबईस आणिले, तेव्हां त्यांचे स्वत:चे वय पंचविशीच्या पुढें असून ते मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीचे, दरमहा १०० रु. वेतन मिळविणारे एतद्देशीय सेक्रेटरी होते! (५) भाऊ महाजनांचे दुसरे मित्र बाळशास्त्री जांभेकर यांना त्यांनी "सुप्रसिद्ध वे. शा. सं." बनविलें आहे. यामध्यें अप्रशस्त असें कांहीं नाहीं, परंतु हे उपपद रा. भवाळकरांनीं येथें लाविलें असल्यानें बाळशास्त्री हे केवळ 'शास्त्री' नसून पौरस्त्य प्रतीचे ऑक्सफर्डियालिभूषित महाविद्यालयांतील अध्यापक म्हणजे 'प्रोफेसर' होते, ह्याचे ज्ञान त्यांस कितपत आहे ह्याची मोठी शंका येते! (६) परंतु खरा मौज अद्यापि पुढेच आहे. तो ही की, भाऊंनी बापू छत्रे व बाळशास्त्री जांभेकर "**यांच्या सहाय्यानें मुंबईस स्वतःचा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र 'दर्पण'**

व पहिलें मासिक 'दिग्दर्शन' सुरू केलें." अर्थात् वाचकांनी हा कार्यकारणभाव नीट लक्ष्यात घ्यावा: भाऊंनीं प्रथम छापखाना काढून मग 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' हीं नियतकालिकें सुरूं केलीं. आतां वस्तुस्थिति अशी कीं, 'दर्पण' निघाले १८३२ मध्यें, 'दिग्दर्शन' १८४० मध्यें, आणि भाऊ महाजनांचा प्रसिद्ध 'प्रभाकर छापखाना' उभारला गेला १८४२ साली! (७) आणि वाचकांनीं हें विसरूं नये कीं, रा. भवाळकरांच्या मतें हा छापखाना व हीं नियतकालिकें "भाऊसाहेब महाजन यांनीं आपले मित्र रा. काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे .... यांच्या स[सा]हाय्यानें" सुरू केलीं. परंतु त्यांचें दुर्दैव असें कीं, खरे "बापूसाहेब छत्रे" ही सर्व सृष्टि निर्माण होण्यापूर्वीच कित्येक वर्षें-सन १८३० मध्यें-परलोकवासी झाले होते! मग ते बिचारे 'प्रभाकर छापखाना' काढणें दूरच (१८४२), पण १८३२ चें 'दर्पण' काढण्यास तरी भाऊंना कसें साहाय्य करणार? (८) आणि ह्याच घटना जर अघटित होत, तर रा. छत्रे हे भाऊंचे मित्र पूर्वोक्त नियतकालिकात "अनेक विषयांवर मारदस्त व ज्ञानवर्धक लेख"- कदाचित् त्याच्या अंगीं तितकी लेखनशक्ति होती अशी घटकाभर कल्पना केली तरी-स्वर्गातून कसे लिहिणार? सारांश, 'संशोधक' -'प्राध्यापक' बापूसाहेब भवाळकर यांनीं वरील उताऱ्यांत जो एकदर प्रतिभाविलास प्रकट केला आहे त्यावरून त्यांना 'नवलकथाकार' म्हणणेंच अधिक यथार्थ नव्हे काय? किंबहुना एका चार ओळींच्या वाक्यात ह्यापेक्षां अधिक हेत्वाभास कोणीहि अन्य प्रतिभावान् कथा कादंबरीकार तरी निर्मू शकेल काय? (९) बरें, हा प्रतिभाविलास येथेंच सर्व संपला नाहीं रा. भवाळकर पुढें सांगतात कीं, भाऊ महाजन यांनीं 'दर्पण' काढले इतकेंच नव्हे, तर "'दिग्दर्शन' आणि 'उपदेशचंद्रिका' हीं त्यांच्या हातचीं रोपें होत:" परंतु ह्या सर्व प्रकरणीं वस्तुस्थिति काय होती हें मागें नुकतेंच विशद केलेलें असल्यामुळें त्याची पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं; आणि वरील अल्प विवेचनावरूनहि "कैलासवासी भाऊ महाजन" ह्या पूर्वोक्त मृत्युलेखांतील चुकींचीं विधानेंच रा. भवाळकरांनीं अपूर्व कल्पकतेनें येथें पुनः केली आहेत, असें वाचकांस आढळून येईल!

त्यानंतर सुमारें गेल्या पंचवीस वर्षांत मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादिविषयक जे अनेक लहानमोठे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्याच्यामधून कै. बाळशास्त्री जांभेकर याच्याविषयीं कोणी कितपत विश्वसनीय व यथार्थ माहिती दिलेली आहे तिचें शक्य तों कालानुक्रमानें थोडक्यांत निरीक्षण करूं.

रा. रा. भि. जोशी यांची 'मराठी भाषेची घटना'

रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी हे गेल्या पिढींतील एक प्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार व वाङ्मयेतिहासकार होत. तथापि 'मराठी भाषेची घटना' (१९२३) ह्या त्यांच्या मोठ्या ग्रंथांत पुढील कांहीं उल्लेख वाचल्यावरून त्यांचें कै. बाळशास्त्र्यांविषयीं प्रायः अज्ञानच दिसून येतें. ते लिहितात:—

"त्यावेळच्या ग्रंथकारांमध्यें बाळशास्त्री जांभेकर, सदाशीव काशिनाथ छत्रे, हरि केशवजी, गोविंद नारायण माडगांवकर, रावसाहेब मंडलीक, दादोबा पांडुरंग हे मुख्य होते." (पृ. १५४)

"या मुंबईच्या मंडळीने ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्शन, दिग्दर्शन, चंद्रिका इत्यादि मासिक पुस्तकें चाळविलीं असून त्यामध्यें इंग्रजी पुस्तकें वाचून त्यावर लिहिलेले मराठी रेव्ह येत."* (पृ. ३५५)

वरील प्रथकाराच्या नामावळींत वाङ्मयेतिहासकारानें काय निर्देश जसे क्रमशः करणे अवश्य आहे तसें ते केलेले नाहींत. सदाशिव बाजीराव छत्रे यांचे नांव पहिले आणि दादोबा पांडुरंग यांचे हरि केशवजी व बाळशास्त्री यांच्या मागोमाग यावयास हवें होतें. ग्रंथकाराच्या संबंधात हा कालानुक्रम जसा चुकलेला आहे, तसा तो मासिक पुस्तकांच्या निर्देशांतहि चुकला आहे. ह्या वर्गात 'दिग्दर्शना'चे नाव प्रथम यावयास पाहिजे, पण तें कधीं निघालें अथवा कसें होतें ह्याचें ज्ञान ग्रथकर्त्यास मुळींच नसल्यानें त्यानें त्याचा ह्या सुमारास कोठें तरी उल्लेख केला इतकेंच. हेंच पहिलें मराठी मासिक पुस्तक असून त्याचे प्रवर्तक बाळशास्त्री जांभेकर होते, एवढी तरी बिनचूक माहिती बी. ए. च्या परीक्षेस नेमिल्या जाणाऱ्या १९२३ च्या पुस्तकांत असावयास नको काय?

पुनः पुढील वाक्य पाहाः— "मुंबईस प्रभाकर, इंदुप्रकाश, नेटीव ओपीनियन्, हिंदू रिफॉर्मर, मिश्रोदय, सुबोधपत्रिका ही पत्रें निघून त्यामध्यें विष्णुशास्त्री पंडीत, मंडलीक, देशमुख, मोडक, भाडारकर, रानडे, परमानंद हे लेख लिहीत." (पृ. ३६१) ह्या वर्तमानपत्रांच्या उल्लेखावरून 'प्रभाकर' हें मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र म्हणून ग्रंथकार समजतात हे उघड आहे. तो मान कै. बाळशास्त्री जांभेकर ह्याच्या 'दर्पणा'कडे जातो, हें त्यांच्या गांवींहि नाहीं! आणि 'प्रभाकरा'चे कर्ते म्हणून भाऊ महाजनांचें नाव त्या काळीं इतके प्रसिद्ध असतां त्याचाहि निर्देश जोशांबुवाच्या ग्रंथात नाही! एकूण वाङ्मयेतिहास लिहिणाऱ्या अशा जुन्या ग्रथकारालाहि संशोधनाची आवश्यकता वाटत नाहीं हें तर झालेंच, पण एतद्विषयक जुने विश्वसनीय उल्लेख 'कविचरित्र', 'मुंबईचें वर्णन', 'अरुणोदय' इत्यादि प्रसिद्ध मराठी ग्रथांतूनहि त्याने संकलित करतां आले नाहींत ह्याचें नवल वाटतें!

रा. ग. रं. दंडवते यांचें 'संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय'

'संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय' (१९२०) हा संदर्भग्रंथाचीहि प्रस्तुत विषयांत अशीच शोचनीय स्थिति आढळते. ग्रंथसंपादक रा. गणेश रंगनाथ दंडवते यांनीं बडोद्याच्या सुप्रसिद्ध मुख्य ग्रंथालयात 'लायब्रेरियन' म्हणून पुष्कळ वर्षें काम केलें आहे, तरीहि आपल्या ह्या पुस्तकांत बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर (१८१०–४६) यांच्यासंबंधी पुढील अपूर्व माहिती ते देतात :—

---

* हें वाक्य म्हणजे 'निबंधमालें'तील पुढील वाक्याचा स्थूल अनुवाद दिसतो. "ते [म्ह. बाळशास्त्री जांभेकर] 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' नावाचे एक पुस्तक काढीत होते. तसेंच त्याबरोबर 'दिग्दर्शन,' 'चंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक,' हीही मासिक पुस्तकें निघत असत. या सर्वांवरून त्याबरोबर इंग्रजी भाषेच्या द्वारें जें ज्ञान आपणास मिळूं लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्या द्वारें प्राप्त करण्याची पुष्कळांस हौस होती असें दिसतें." (वर्ष १, अं.२, फेब्रु.१८७४)

"पुराणेतिहाससंशोधक. ह्यांचा जन्म दक्षिण कोंकणांत राजापुराजवळ पोंगुरलें (!) म्हणून गांव आहे तेथें झाला. हे सन १८२९ त एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूटचे शिक्षक झाले. शालोपयोगी पुस्तकें तयार करण्याचें काम आरंभी त्यांनींच केलें. यांनीं '**दिग्दर्शन**' व '**दर्शन**' **या नांवाचीं नियतकालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होतीं.**" (चरित्र खंड पृ. ४)

आता बाळशास्त्री याचा जन्म 'पोंगुरलें' येथें झाला नाहीं, तर 'पोंभुर्लें' येथें झाला. तसेंच सन १८२९ त ते शिक्षक झाले ती संस्था एल्फिन्स्टन् 'इन्स्टिट्यूट' नसून 'स्कूल' म्हणजे इंग्रजी शाळा होती. लेखकाला 'एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्' म्हणावयाचें कदाचित् असल्यास पुढे कांहीं वर्षांनी ते नांव त्या संस्थेस मिळालें. बरें, १८२९ पासून १८४६ पर्यंत त्याच्या चरित्रात सांगण्यासारखें अधिक काहींच नव्हतें कीं काय? लेखकाच्या मतें 'पुराणेतिहाससंशोधक' हीच त्याची विशेष उल्लेखनीय कामगिरी दिसते. कारण, तेवढेच निर्देश त्यांनी आरंभी केला आहे. आणि तोहि आपल्या बुद्धीनें नव्हे, तर इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या एका लेखाच्या भरभक्कम आधारें – अर्थात् तो सर्वथा प्रमाणभूत मानिला पाहिजे! परंतु त्यांनीं हें पुराणेतिहाससंशोधन कोठें कितीसें केलें, हें तरी सांगावयास नको काय? वस्तुस्थिति अशी दिसते कीं, प्रस्तुत लेखकास ग्रंथालयात वर्षानुवर्षे शेंकडों पुस्तकें व नियतकालिकें चाळूनहि कै. बाळशास्त्र्याविषयीं ह्या चार ओळींपेक्षा काहीं विशेष सांगण्यासारखें आहे आणि तें सांगितलें पाहिजे ह्या गोष्टीचेंच मुळीं ज्ञान नाहीं! पण त्याचा हा बहुमोल ग्रंथ श्रीमंत सयाजी-साहित्य-मालेंतून १९२९ मध्यें बाहेर पडण्यापूर्वी त्या महापुरुषाविषयीं महत्त्वाची माहिती अगदीं इतकी का अल्प होती? उपलब्ध साधनावरूनहि त्यास चार पानें उत्तम संकलन करता आलें नसतें काय? बरें, हेंहि करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं नसेल तर वर उद्धृत केलेल्या चार गचाळ ओळी स्वतः लिहिण्यापेक्षां इतर अनेक लघु चरित्रांची भरती जशी उसनवारीनेंच त्यांनीं केली आहे तशी तरी ही करावयास हरकत कोणती? परंतु हे विद्वान् ग्रंथपालक व संपादक स्वतःस थोडेसे संशोधकहि समजत असावे. कारण, बाळशास्त्री "**यांनीं 'दिग्दर्शन' व 'दर्शन' या नांवांचीं नियतकालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होतीं,**" असें ते सांगतात! '**दिग्दर्शन**' हें मासिक आपल्याला विदित आहे, परंतु '**दर्शन**' असेंहि दुसरें एक नियतकालिक ते चालवीत होते, हा सर्वस्वीं त्यांचाच अपूर्व शोध होय! तो त्यांनीं सप्रमाण कोठें सिद्ध केला असल्यास नकळे! तूर्त ह्या त्यांच्या '**दर्शना**'चें प्रत्यक्ष दर्शन आपणांस घडेपर्यंत मात्र हें नियतकालिक, लेखक अज्ञानानें समजतात त्याप्रमाणें '**दर्शन**' हें नसून, तें '**दर्पण**' हें साप्ताहिकच असलें पाहिजे, असें आम्ही धरून चालतों.

रा. दंडवते यांचा गाहाळपणा त्याच्या पुस्तकात ठिकठिकाणीं आढळतो. पृ. २८ वर परिशिष्ट १ मधील तत्कालीन नियतकालिकांच्या यादींत अनेक चुका आहेत. '**दिग्दर्शन**'चें वर्ष १८३७ हें नसून १८४० पाहिजे; आणि '**प्रभाकर**'चें १८४० च्या ऐवजीं १८४१ पाहिजे. शिवाय ह्याच लहानशा यादींत 'त्रैमासिक पत्र' व 'ज्ञानदर्शन' हीं भाऊ महाजनांच्या एकाच नियतकालिकाचीं दोन भिन्न नांवें देऊन शिवाय १८५५ व १८५४

अशीं दोन भिन्न वर्षेंहि ते अनुक्रमें नमूद करितात, हें आश्चर्य होय ! ' ज्ञानदर्शन ' हेंच 'त्रैमासिक' असून तें १८५४ मध्यें निघालें ह्याचें ज्ञान त्यास नाहीं ! पुनः पृ. १२९ वर ' प्रभाकरा 'चें १८४० हें चुकीचें वर्ष त्यांनीं दिलें आहे इतकेंच नव्हे, तर " हें पत्र फार दिवस चाललें नाहीं, " असेंहि ते स्पष्ट सांगतात. परंतु हेंहि मोठेंच अज्ञान होय. कारण, हें लोकप्रसिद्ध पत्र पुढें निदान वीस वर्षें चाललें होतें '

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत ' मराठी भाषा-उद्गम व विकास '

' मराठी भाषा-उद्गम व विकास ' (१९३३) हा भाषाशास्त्रीय ग्रंथ रा. कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम्.ए., बी. टी., " संशोधक, पेशवे दप्तर, " यांनीं रचिला आहे. ग्रंथकर्त्यांनीं मुख्यत्वें ह्याच ग्रंथांत प्रकट केलेल्या भाषाशास्त्रीय संशोधनाच्या व पांडित्याच्या बळावर मुंबईच्या एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील मराठी भाषेचें ' प्राध्यापकत्व ' पुढें लवकरच पटकाविलें, आणि त्या विषयांत पीएच्. डी. ची पदवी संपादणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं त्यांच्या अध्ययन-संशोधनांत मार्गदर्शक होण्याचा विश्वविद्यालयीन अत्युच्च मानहि अलीकडे मिळविला आहे. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची व ग्रंथकर्त्यांची प्रतिष्ठा इतकी मोठी गणिली गेल्यानंतर त्यांच्या कृतींत प्रस्तुतसारख्या तद्विषयांत अनभ्यस्त व अनधिकारी लेखकानें दोषस्थलें शोधणें हें परम साहस होय ! आणि तसें पाहिल्यास ह्या ग्रंथांतील शुद्ध भाषाशास्त्रीय संशोधनाशीं आपणास कांहीं कर्तव्यहि नाहीं. तथापि कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या संबंधीचे मराठी वाङ्मयांतील निवडक उल्लेख दृष्टीखालून घालण्याचें कार्य अंगावर घेतल्यानंतर अशा प्रमाणभूत व विश्वविद्यालयीन उच्च पदव्याकरितां अद्वितीय पाठ्यग्रंथ म्हणून उपयुक्त ठरलेल्या प्रबंधांत प्रकृत मर्यादित विषयापुरतें ग्रंथकर्त्यांनें वाचकांस जें कांहीं ज्ञानदान केलें असेल त्याचें सम्यग्ग्रहण करणें अपरिहार्य होय. त्यातून ह्याच विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनीं मराठी भाषेचे दुसरे एक प्रसिद्ध ' प्राध्यापक ' रा. श्री. रा. पारसनीस, एम्.ए. याच्या सहकार्यानें ' अर्वाचीन मराठी ' (१९३६) हें दुसरें एक पुस्तक प्रवेश-परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांसाठीं उपयुक्त पाठ्यग्रंथ म्हणून लिहून प्रसिद्ध केलें असून त्यांतील विषयाची मांडणीहि वरील ग्रंथाच्या आधारें केलेली आहे. तेव्हां ह्या दोनहि ग्रंथांतून आपल्याला काय ज्ञानलाभ होतो तो एकत्रच पाहणें बरें.

ग्रंथकर्त्यांनीं पूर्वोक्त पहिल्या ग्रंथांत ' मराठीचे कालिक भेद ' म्हणून एक मोठें स्वतंत्र प्रकरण (प्र. ४, पृ १७७-२४१) घातलें असून मराठी भाषेचे "१ यादवकालीन, २ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आंग्लकालीन ", असे वेगवेगळे पांच कालखंड कल्पिले आहेत, [illegible]
म्हणून कांहीं उल्लेख केले आहेत [illegible]
ग्रंथाच्या दृष्टीनें अत्यंत क्षुद्र— [illegible]
आहे. त्या दृष्टीनें उडत उडत पाहूं जाताहि ह्या ग्रंथांतील संशोधन किंवा संशोधकदृष्टि किती स्थूल, शिथिल व भ्रामक आहे, हें खालील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

" पुढें शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळांतील विचारपरि[प्र?]वर्तक कवि रामदास-तुकारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्यांची अमदानी आली. तेव्हां मोरोपंत, वामन-

पंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले." (पृ. १७८). ह्याच प्रकरणांत पुढें 'शिवकालीन मराठी'—इ. स. १६००–१७०० व 'पेशवेकालीन मराठी भाषा'—इ. स. १७००–१८५०, अशा कालमर्यादा निश्चित केल्या आहेत. अर्थात् "मोरोपंत, वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले" इ. स. १७०० ते १८५० ह्या काळांत! आता ह्या प्रकाराला काय म्हणावें! हें इतिहासज्ञान, कीं इतिहाससंशोधन, कीं दोहोंचीहि थट्टा! केवळ 'नवनीत' हा जुना शालेपयोगी ग्रंथ जरी हे 'संशोधक' पाहते, तरी मोरोपंताव्यतिरिक्त इतर सुप्रसिद्ध मराठी कवि पेशवेकालीन म्हणण्यापेक्षां तत्पूर्वीचे आहेत, हें त्यांस दिसून आलें नसतें काय? किंबहुना ह्या कविवर्यांपैकीं मुक्तेश्वर हा शिवकालीन तरी समजणें उचित होईल काय? बरें, कवींच्या भाषेचा जेथें कालदृष्ट्या विचार कर्तव्य आहे तेथें "मोरोपंत, वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर", असा ऐतिहासिक क्रम लावण्याची ही पद्धति कोठली? "संशोधका"च्या "पेशवे दसरा" तहि ती तशी असेल असें वाटत नाहीं!

ग्रंथकर्ते पुढें एके ठिकाणीं लिहितातः—"भाक्तिक उलाढाल व वाङ्मयीन खटाटोप ह्यांत **शिवकाल** हा कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे हें पुढें दिलेल्या कवींच्या नांवांवरून व्यक्त येईल. मुक्तेश्वर....रामराज. ..तुकाराम....वामनपंडित, नागेश इत्यादि." (पृ. २१८). आतां येथें गाळलेल्या इतर कवींची विचारपूस न करता ह्या नांवांकडे पाहिलें, तरी आपणांस असें दिसून येतें कीं, वरील अवतरणात जे वामनपंडित व मुक्तेश्वर 'पेशवेकालीन' म्हणून सांगितले त्यांनी आता 'शिवकाला'मध्यें प्रवेश केला आहे! मग मुक्तेश्वर हा कवि एकच प्रसिद्ध असला तरी वामनपंडित अनेक आहेत ह्यामुळे तर असा प्रकार झाला नसेल ना! मात्र ह्या यादींत रामराज व नागेश हे दुसरे दोन कवि संशोधकांनीं 'शिवकालीन' ठरविले आहेत हें क्षणभर लक्ष्यांत ठेवावें.

पुनः हे भाषाशास्त्रज्ञ म्हणतातः—'**पेशवाईच्या काळांत**' वामनपंडित, ... मुक्तेश्वर. ..निरंजनमाधव, रुक्मिणीहरणाचा कर्ता रामराज ..पांडवप्रतापाचा कर्ता श्रीधर, मध्वमुनि....इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली." (पृ. २१६). ह्या नामावळीवरून हें सिद्ध आहे कीं, वामनपंडित व श्रीधर ह्या कवींचा येथें पुनरुच्चार केला असल्यामुळें ते 'पेशवेकालीन'च होत ह्याविषयीं 'संशोधका'ना तिलमात्र शंका नाही. तथापि वर नुसताच 'श्रीधर' सांगितला होता, आणि येथें 'पांडवप्रतापकर्ता श्रीधर' सांगितला आहे, हें विसरतां कामा नये. कारण, कदाचित् हे दोघे भिन्न असतीलहि! दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, वरील अवतरणांत मुक्ताच (पृ. २१८) वर 'रामराज' हा कवि ग्रंथकर्त्यांनी 'शिवकालीन' म्हणून जरी नोंदिला होता, तरी पुढील संशोधनानें तो आतां 'पेशवेकालीन' समजला पाहिजे! परंतु मग ज्याअर्थी रामराज हा नागेशाचा समकालीन समजला जातो, त्याअर्थी नागेश कवीलाहि 'शिवकाला'तून उठवून 'पेशवेकालीन' बनविणें भाग आहे! आपण एवढी मात्र खात्री करून घेतली पाहिजे कीं, ग्रंथकर्त्यांचा 'रुक्मिणीहरणाचा कर्ता रामराज' हा कवि प्रो. पंतु-गुरुजुल्लाचा 'रुक्मिणीहरणाचा कर्ता रामराज' हाच होय.

वस्तुतः ग्रंथकर्त्यांनी आपल्याला 'शिवकाल' व 'पेशवेकाल' यासंबंधींचें

संशोधन पाहण्याची जरूर काय असा आक्षेप कोणी घेईल. तथापि ग्रंथकर्त्यांची संशोधक दृष्टि प्रस्तुत प्रकरणींच नव्हे, तर एकंदरीनेंच कशी भ्रमोत्पादक आहे, आणि तोच गोंधळ तिनें 'पेशवेकाला'नंतरच्या 'आंग्लकालीन मराठी' ह्या कालखंडांतहि शेवटी कसा घातला आहे, हें समजण्याच्या दृष्टीने हें दिग्दर्शन करणें अवश्य होतें.

'आंग्लकालीन मराठी' हा कालखंड ग्रंथकर्त्यांनीं इ. स. १८५० पासून आजपर्यंतचा धरिला आहे. परंतु 'पेशवेकालीन मराठी' (१७००-१८५०) व 'आंग्लकालीन मराठी' (१८५० ते आजपर्यंत) हे कालखंड शास्त्रशुद्ध कसे तेच आम्हांस समजत नाहीं. 'पेशवेकाल' व 'आंग्लकाल' म्हटल्यानंतर ते इ. स १७१४-१८१८ व १८१८ ते अद्यापावत् असे अनुक्रमें धरण्यास प्रत्यवाय कोणता? त्यामुळें भाषिकदृष्ट्या कोणते गण्डान्तर आलें असतें? उलटपक्षीं, 'आंग्लकाला'तच अर्वाचीन मराठी गद्याचा मुख्यतः पाया घातला गेला हें जर खरें तर 'पेशवेकाल' १८५० पर्यंत पुढे ओढण्यांत अर्थ काय? पेशवेकालीन गद्यलेखक म्हणून पृ २२५ वर प्रतिनिधि, सुमंत, सचिव, मुतालिक प्रभृति जी प्रदीर्घ नामावळी दिली आहे ती सर्व मंडळी चांगली "प्रबुद्ध, सुसंस्कृत" असली, आणि त्यांनीं नित्याच्या राजकीय व्यवहारात शेंकडो चांगलीं पत्रें लिहिलीं असलीं, तरी त्यांना काय "गद्य साहित्यकार" म्हणतां येईल? किंबहुना ह्या यादींतील बहुतेक सर्वजण पेशवाई बुडाल्यानंतर टिकून तरी होते काय? किंवा १८१८ पासून १८५० पर्यंतचा जो कालावधि 'पेशवेकालीन मराठी'त ग्रंथकर्त्यांनीं निष्कारण समाविष्ट केला आहे, त्यामध्यें ज्यांचा शिक्षणसंस्कार केवळ पेशवेकालीन होता व ज्यांस इंग्रजीचा गंधहि नव्हता असे सामान्य चार "गद्यकार" तरी त्यांनी दासबोधाचा नको होते काय? शिवाय ह्या त्यांच्या अशास्त्रीय कालखंड-योजनेमुळें फार मोठी आपत्ति अशी येतेकी, सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, हरी केशवजी, गोविंद नारायण माडगांवकर ह्या प्रख्यात आद्य अर्वाचीन गद्यकारांना, ते सर्वथा 'आंग्लकालीन' असतां, 'पेशवेकालीन' गणावें लागतें! ह्यासंबंधीं दुसरेहि कांहीं महत्त्वाचे मुद्दे विचारणीय आहेत. परंतु स्थलावकाशाच्या अभावीं पुढील काहीं महत्त्वाच्या विधानांकडे लक्ष वेधून 'मराठी भाषा'-कर्त्यांचा निरोप घेऊ.

ते लिहितातः—"आंग्लकालीन मराठी भाषेंत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स १८१० पासून ते इ. स. १८३६ पर्यंत. ह्याच काळांत विद्याव्यास ह्या देशी पंडिताच्या साह्याच्याने इंग्रजी पंडितांनी कोश छापला. तेव्हाच सदाशिव काशीनाथ ऊर्फ बापू छत्रे यांनी जर्व्हिसच्या मदतीने कथा, गोष्टी, कोश, व्याकरणें इत्यादि नवीन पुस्तकें मराठींत लिहिलीं. कंपनी सरकारने ह्याच काळांत विद्वान् लोकांच्या सल्ल्यानें साध्या ग्रंथास ४०० पर्यंत व प्रौढ ग्रंथास ५००० पर्यंत बक्षिसें [रुपये] देऊं करून मराठींत वाङ्मयनिष्पत्तीस फार मदत केली. हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग वगैरे ह्या मंडळींत होते. ह्याच्यापुढे म्हणजे आपण १८५७ पर्यंत येतों. ह्या काळात हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला. तिसरा भाग १८७४ पर्यंत येतो." (पृ. २४०)

ह्या दहाबारा ओळी म्हणजे प्रस्तुत भाषापंडित ठिकठिकाणीं किती भ्रामक, अशास्त्रीय व चुकीचीं विधानें करूं शकतात ह्याचा एक सुरेख नमुनाच होय. "आंग्लकालीन मराठी भाषेत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने **दोन तीन** खंड पडतात," असें प्रथमतः अनिश्चितपणें सांगून इ. स. १८१० ते १८३६, १८३७ ते १८५७ व १८५८ तें १८७४, असे इ. स. १८७४ पर्यंतच **तीन** खंड त्यांनीं पाडिले आहेत! पण प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभी सांगितल्याप्रमाणें, '**आंग्लकालीन मराठी**' चा काल जर १८५०पासून सुरू होतो, तर त्या आरंभकालापूर्वीच पहिले दोन खंड त्यांनीं कसे कल्पिले? बरें, हे तरी दोन कशाकरितां? १८५८ पर्यंत एकच धरला असता तर तें अधिक उचित झालें नसतें काय? १८१० पासून १८३६ पर्यंत असे कोण विख्यात ग्रंथकार झाले कीं ज्यांच्यासाठी एक स्वतंत्र कालखंड पाडावा? १८१० मध्यें डॉ. बुइल्यम् केरी ह्या मिशनरी पंडिताने श्रीरामपूर येथे मराठी-इंग्रजी कोश छापून काढला म्हणून जर तेथून आरंभकाल धरावयाचा, तर त्याच पाद्र्याने १८०५ मध्यें A Grammar of the Maharatta Language छापलें म्हणून तेथून तो कां धरूं नये? बरें, हे ग्रंथ तेव्हां बंगाल प्रांतांत निघाले; त्यांची त्याकाळी मुंबई-पुण्याकडील महाराष्ट्रियांस वाद तरी होती काय? ह्या अनेक उद्योगांत त्यानें ज्या एका देशी पंडिताचें साहाय्य घेतलें तो 'विद्यानाथ' नसून महाराष्ट्रीय 'वैजनाथशास्त्री' होता. त्यानें स्वत केलेली '**सिंहासनबत्तिशी**' १८१४ मध्यें श्रीरामपुरासच छापिली; आणि ह्या छापील संपूर्ण मराठी ग्रंथाला जर पहिला मराठी गद्यग्रंथ म्हणावयाचें असेल तर वाटल्यास म्हणावें; परंतु महाराष्ट्रातील अर्वाचीन मराठी गद्य-वाङ्मयाच्या दृष्टीनें कालखंड पाडावयाचे तर त्याचा पहिला कालखंड पेशवाईच्या परिसमाप्तीपासून धरलेला एकंदरीनें बरा नव्हे काय? वस्तुतः पाहतां, १८२२ मध्यें मुंबईस 'दि नेटिव्ह स्कूल ॲंड स्कूल बुक सोसायटी' स्थापिली जाऊन १८२३ पासून कॅप्टन् जॉर्ज जर्व्हिस् हे कर्तृत्ववान् व उत्साही एंजिनियर गृहस्थ त्या संस्थेचे युरोपियन् सेक्रेटरी व सदाशिव काशिनाथ छत्रे हे विद्याभिलाषी लोकहितेच्छु सद्गृहस्थ नेटिव सेक्रेटरी झाले, आणि प्रथमतः 'एंजिनियरिंग स्कूल' व पुढील वर्षी त्यागलीच इंग्लिश स्कूल सुरू झाल्यापासून मराठी भाषेत कोश, व्याकरण व शालोपयोगी ग्रंथ निर्माण करण्याचा 'कारखाना' मुंबईस जोरात चालू झाला, आणि ह्या कामीं जगन्नाथशास्त्री कमवंत, रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर, बाळशास्त्री घमवे व गंगाधर शास्त्री फडके ह्या शास्त्रीमंडळीचें त्यांना मुख्य साहाय्य झालें. ह्या कारखान्याचे पुरस्कर्ते गव्हर्नर माँट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् व मुख्य संघटनाकार कॅप्टन् जर्व्हिस् हे होते. अशी एकंदर वस्तुस्थिति असता प्रो. कुलकर्णी म्हणतात की, "**छत्रे हांनी** जर्व्हिसच्या मदतीनें कथा, गोष्टी, कोश, व्याकरणें इत्यादि नवीन पुस्तकें मराठींत लिहिलीं"! म्हणजे त्यांच्या मतें, सर्व कर्तृत्व छत्र्यांचें व जर्व्हिसचें केवळ साहाय्य! पण जर्व्हिसच्या मदतीनें जी होईना, ही सर्व पुस्तकें "**बापू छत्रे हांनी लिहिलीं**", असें तरी म्हणतां येईल काय? त्यानीं स्वतः 'बोधकथा', 'बालमित्र', 'इसापनीति' ह्या कथा गोष्टी लिहिल्या हे खरें; पण शास्त्री मंडळीनें तयार केलेला महाराष्ट्र भाषेचा कोश व व्याकरण, जगन्नाथ शास्त्री कमवंत यांच्या साहाय्यानें जर्व्हिसनें मराठींत केलेले अनेक गणित-ग्रंथ, केपन-साने कृत प्रेंट डफनी मराठ्यांची बखर

इत्यादि नाना नवीन पुस्तकें हीं काय स्वत. "बापू छत्रे ह्यांनीं लिहिली"? मराठी भाषाशास्त्रज्ञांनी निदानपक्षी 'लिहिलीं' व 'लिहविलीं' एवढा तरी अर्थभेद व्यक्त करावयास नको काय? पुनः ते सांगतात कीं, "ह्याच काळांत विद्वान लोकांच्या सल्ल्याने" जी वाङ्मयनिष्पत्ति करण्यांत आली त्या मंडळींत हरि केशवजी व दादोबा पांडुरंग हे होते. परंतु दादोबा पांडुरंगहि ह्या मंडळींत होते हा केवळ कल्पनाविलास होय! ह्या काळांत म्हणजे १८३६ पर्यंत दादोबांनी एखादे चोपडेंहि लिहिलेलें नव्हतें किंवा ते विद्वत्तेविषयी विशेष प्रसिद्धहि नव्हते मग विशींच्या आतले हे होतकरू व्याकरणकार 'सल्लागार' कसे होणार? त्याच्याऐवजी त्याच्यापेक्षां थोडेसे वयानें मोठे व पुष्कळच अधिक कर्तृत्ववान् बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांचा नामनिर्देश ग्रंथकारानी केला असता तर तो सार्थ तरी होता. पण बाळशास्त्र्यांचें खरे कर्तृत्व व योग्यताच जेथ अवगत नाही, तेथे तो निर्देश कसा करणार? ह्या अज्ञानामुळेंच ह्यापुढील १८५७ पर्यंतच्या कालखंडात त्यानीं बाळशास्त्र्यांना लोटल आहे! "ह्या काळात हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला.' ही बहुमोल माहिती ते आपणास या जागी करून देतात. ह्यांपैकीं सामान्य सुशिक्षितांना बाळशास्त्री कोंही थोडे माहीत असून 'घाशीराम कोतवाल'-कर्ते मोरोबा कान्होबाहि कचित् त्याच्या कानावरून गेले असतील. पण लोकप्रसिद्ध म्हणून नमूद केलेल्या ह्या विद्वच्चतुष्टयापैकी हरि शंकर व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांचा थांग संशोधकाव्यतिरिक्त कोणास कसा लागणार? विशेषत. 'हरि शंकर' ही व्यक्ति अगदींच काल्पनिक दिसते' तरी तिची माहिती प्रो कुलकर्णी करून देतील काय? तसेंच ते व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांनी ह्या काळांत कोणतें स्मरणीय कार्य केलें तेंहि त्यानीं कृपा करून सांगावें. कारण, कोठली तरी माहिती किंवा कोठली तरी चार नावें कोठेंतरी मध्येंच घुसडून देऊन वाचकाची परीक्षा पाहावयाची, आणि त्याला चकित करून टाकावयाचें, हें एक संशोधनाचें कसब आहे, अशी कोंहीची कल्पना आहे! आमच्या अल्पमतीप्रमाणें, आम्हाला दाट शंका येते कीं, हीं पूर्वोक्त चार नावें ग्रंथकर्त्यानें दादोबांच्या 'आत्मचरित्रां'तून उचललीं असावीं. कारण, तेथें 'तीं ह्याच क्रमानें एकत्र आलीं आहेत! आपण १८२८ चे सुमारास सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत जात असता वरच्या वर्गांत कोण मुलें शिकत होते हें सांगतांना ते लिहितात.— "पहिल्या वर्गांत हरिश्चंद्र हरिशंकर याचा नंबर पहिला असे, दुसरा नंबर बाळ गंगाधर शास्त्री, तिसरा मोरोबा कान्होबा, चौथा जनार्दन आपाजी गाडगीळ याचा नंबर असे." (आत्मच.पृ.१९). आता येथें 'संशोधकां'नी लहानशी चूक एवढीच केली कीं, 'हरिश्चंद्र' ह्या मुलाच्या ऐवजी "पहिल्या वर्गांत" त्याचा बाप 'हरिशंकर' याम दाखल केलें! आणि ह्यातहि सूक्ष्म अवलोकन असें कीं, 'हरिशंकर' हें एकच अखंड नांव असता त्याचीं त्यानीं दोन नावें केलीं आहेत! कारण, शाळाकॉलेजातून ह्या काळीं पुष्कळ वेळा आडनावें देण्याची जरी पद्धति नव्हती, तरी विद्यार्थ्याला बापाचें नांव द्यावेंच लागे. तेव्हा साहजिकच 'हरि' हा मुलगा व 'शंकर' हा त्याचा बाप कल्पिणें अपरिहार्य नव्हे काय? तथापि भाषाशास्त्रावरोबर संशोधकाला समाजशास्त्राचाहि अभ्यास अवश्य असून त्या दोहींतहि प्रस्तुत लेखक अज्ञ असल्यामुळें,

कदाचित् असेंहि असण्याचा संभव खरा कीं 'हरि शंकर' हे नांव प्रभुमंडळींत असून तो मुलगा ब्राह्मणच होता किंवा असला पाहिजे असा सुनिश्चित शोध लागल्याकारणानें 'हरि शंकर' असेंच शास्त्रशुद्ध लिहिलें पाहिजे ! बरें, "ह्या काळांतह हरि शंकर, बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले," तसे दुसरेहि शेंकडों विद्यार्थी एल्फिन्स्टन् स्कूलमधून त्या काळीं होऊन गेले नाहींत काय ? मग ह्या काळांत 'हरि शंकर' प्रभृति चौघेच जण होऊन गेले, हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्य कोणतें ? त्या काळात बाळ गंगाधरशास्त्र्यासारखे अष्टपैलू बुद्धिमत्तेचे व असाधारण कर्तृत्वाचे पुरुष हे बाळ गंगाधरशास्त्री हेच एक होऊन गेले असता, त्याच्याबरोबर उगाच ह्या इतर नावाचा उच्चार ह्या समयीं कशाकरितां ? केवळ मराठी ग्रंथविप्पत्तीवरूनच येथें स्थान द्यावयाचें असेल तर मोरोबा कान्होबा यांनीं 'घाशीराम कोतवाल' हिजसारखी एक कादंबरी तरी लिहिली, पण 'हरि शंकर' व 'जनार्दन आप्पाजी' ह्यांनीं लिहिलेली एखादी अगदीं सामान्य मुद्रित साहित्यकृति तरी प्रो. कुलकर्णी दाखवूं शकतील काय ? शिवाय हे चौघेजण ह्या काळांत "होते" नव्हे, तर "होऊन गेले", असें निभ्रान्त विधान त्यांनीं केलें आहे. परंतु बाळशास्त्र्यांव्यतिरिक्त इतर तिघे **पुढील काळांत नव्हते,** असें ते सप्रमाण म्हणू शकतात काय ? प्रस्तुत लेखकाच्या अल्प अवलोकनाप्रमाणें, हरिश्चंद्र हरिशंकर व जनार्दन आप्पाजी हेहि १८५७ च्या पुढील कालखंडांत हयात असून मोरोबा कान्होबा यांनीं १८७० सालीं पुनर्विवाह केल्यानंतर त्यांचा मोठा शोचनीय अंत झाला ! पुनः ह्या मोरोबानीं '**घाशीराम कोतवाल**' हीच एक कादंबरी जर १८६३ मध्यें लिहून प्रसिद्ध केली आहे, तर त्यांना १८५७ नंतरच्या कालखंडांत घालावयाचें कीं तत्पूर्वीच्या ? "भाऊ महाजनाचा '**प्रभाकर**' ह्याच काळांत निघाला," ही एक जणूं काय 'अद्वितीय' गोष्ट ह्या काळात घडली असें समजून केवळ त्याच एका वर्तमानपत्राचा निर्देश ग्रंथकारांनीं केला आहे. पण एकच उल्लेख वाङ्मयेतिहासांत जर करावयाचा तर तो मराठींतील आद्य साप्ताहिक '**दर्पण**' व आद्य मासिक पुस्तक '**दिग्दर्शन**' काढणाऱ्या ह्या अभिनव नियतकालिकसृष्टीच्या जनकाचा—म्हणजेच बाळशास्त्री जांभेकर यांचा—निर्देश करावयाचा, कीं पुढें दहा वर्षांनीं निघालेल्या भाऊ महाजनांच्या 'प्रभाकरा'चा ? '**मराठी भाषा**'-कार ह्याच प्रकरणीं पुढें लिहितात :— "तिसरा भाग १८७४ पर्यंत येतो.....यशोदा-पांडुरंगी, केकादर्श ह्याच काळात लिहिली गेली." आतां 'यशोदा-पांडुरंगी' ही मोरोपंतांच्या 'केकावली'वरील पहिली नामांकित टीका दादोबा पांडुरंग यांनीं १८६५ मध्यें प्रसिद्ध केली; आणि १८३६ मध्यें त्यांचें 'मराठा भाषेचें व्याकरण' प्रथम प्रसिद्ध झाल्यानंतरचा त्यांचा मोठा व माननीय असा ग्रंथ हाच होय. त्यांची दुसरी महत्त्वाची मराठी भाषेतील भर म्हणजे १८८१ मध्यें प्रसिद्ध झालेली त्यांच्या व्याकरणाची '**पूरणिका**' किंवा पुरवणी, म्हणजे वस्तुतः पाहतां दादोबा पांडुरंगांचें मुख्य ग्रंथकर्तृत्व १८५७ च्या पुढील काळातच पडत नाहीं काय ? अर्थात् प्रो. कुलकर्णी यांनीं त्यांचा मुख्य नामनिर्देश १८१० ते १८३६ ह्या काळात निष्कारण केला, असेंच नव्हे काय ? १८७४ नंतर १९३३ पर्यंत त्यांनीं पुढील काळाचा एकच खंड मानिलेला दिसतो; आणि ह्याविषयीं

ते मोठ्या अभिनिवेशानें सांगतात की, "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाला त्याला धक्का दिला विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनी. **सर्व इंग्रजी अमदानींत ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली** " (पृ. २४०). परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या निर्विकारपणें विचार केल्यास हें विधान बरोबर आहे काय ? इंग्रजी अमदानी १८१८ मध्यें सुरू झाली, आणि 'निबंधमाला'-कार विष्णुशास्त्र्यांचें अवतारकार्य झालें १८७४ ते १८८१ या काळात. तेव्हां इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या ५६ वर्षांत "**ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली,**" हें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून आहे काय ? त्याच्यापूर्वी बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन व 'लोकहितवादी' यांनी १८३२ ते १८९२ पर्यंतच्या तीस वर्षांत—म्हणजेच "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाला" त्या काळात-महाराष्ट्रीय "**विचारास चालना**" देण्याचें च कार्य प्रामुख्यानें केलें नाही काय ? विष्णुशास्त्र्यांसारखी त्या पूर्वलेखकांनी सुरेखशुद्ध मराठी भाषा लिहिली नाही, म्हणून त्यांकडून ती लिहिणेहि शक्य नव्हतें, ही गोष्ट खरी. तथापि खऱ्या वाङ्मयेतिहासकाराला ह्याच पहिल्या आंग्लशिक्षित लेखकांनी स्वपर-विचार लोकांपुढें सतत मांडून विचारजागृति अधिक चांगली केली, असें म्हणावें लागेल ना ? पुनः ह्याच संदर्भानें ग्रंथकार सांगतात की, "लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक, हे त्याच कालांतील उत्तरकालीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही" (पृ. २४१). परंतु "चिपळोणकर, आगरकर, टिळक" जरी "त्याच कालातील उत्तरकालीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही," तरी 'लोकहितवादी'चा त्या उत्तरकालांत समावेश करणें युक्त कसें ? 'लोकहितवादी'चें विचारजागृतीचें कार्य प्रो. कुलकर्णी यांनीं कल्पिलेल्या दुसऱ्या कालखंडांत सुरू होऊन तिसऱ्या कालखंडांतच प्राय संपून गेलें होतें ! त्यांचा मुख्य '**निबंधसंग्रह**' हि १८६६ मध्येंच छापिला गेला नव्हता काय ? अर्थात् विष्णुशास्त्र्याचा 'लोकहितवादी'-वरील गाजलेला निबंध १८८०च्या सुमारास प्रसिद्ध झाला, हेंच त्यांच्या काळाशीं त्यांची चुकीची सांगड घालून देण्याचें कारण असलें पाहिजे ! शेवटी, "शिष्ट अभिजात मराठी तयार करण्याचें श्रेय ह्यांनाच आहे," हें ग्रंथकर्त्यांचें विधानहि प्रायः अनैतिहासिक व अशास्त्रीयच समजलें पाहिजे.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचें 'अर्वाचीन मराठी'

'**मराठी भाषा—उद्गम व विकास**' ह्या सुप्रसिद्ध मोठ्या ग्रंथातील 'मराठीचें कालिक भेद' नामक प्रकरणी इतकें विवेचन केल्यानंतर त्याच्याच आधारें रचिलेल्या '**अर्वाचीन मराठी**' (१९३६) ह्या पुस्तकांत प्रायः त्याच विषयाची जी संक्षिप्त व विकृत माहिती दिली आहे तिचा वेगळ्या विचार करण्याचें वस्तुतः प्रयोजन नाही. तथापि अशा नांवाजलेल्या शालोपयोगी ग्रंथांत प्रो. कुलकर्णी व प्रो. पारसनीस यांच्यासारख्या मराठी भाषेच्या विद्वान् व अनुभविक गणिलेल्या अध्यापकांकडूनहि कै. बाळशास्त्री जांभेकर व त्यांचा काल ह्यासंबंधीं कशी हेळसांड केली जाते हें त्यांतील पुढें दिलेल्या ऐतिहासिक वृत्तान्तावरून पाहाण्यासारखें आहे. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा परिचय करून देतांना तें लिहितात (पृ. २९६) :—

"१८२० मध्यें मुंबई इलाखा इंग्रजांच्या सर्वस्वी अमलाखाली आला आणि मौंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. ....नवीन तऱ्हेचें शिक्षण देण्यास देशी भाषेत भरपूर ग्रंथ नाहींत असें दिसून येतांच त्यांनीं ग्रंथोत्पत्तीस उत्तेजन देण्याकरिता एक संस्था स्थापिली या संस्थेमध्यें काम करणाऱ्या मंडळींत मोल्स्वर्थ, कॅंडी, जन्हांस इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शंकरशेट, सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती. ..यावेळीं जे प्रयत्न झाले त्यात नमूद करण्याजोगे म्हटले म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचें व्याकरण हे होत. मोल्स्वर्थचा कोश अनेक पंडितमंडळींच्या सहाय्यानें तयार झाला आहे."

" ... १८५६ मध्यें मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना होईपर्यंतचा काल म्हणजे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील अरुणोदय म्हणता येईल." इ.

"(१) **सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे**:—याचा जन्म १७८८त मुंबईस झाला. हे प्रथम इंजीनिअर खात्यांत नोकर होते. यांनीं बालमित्र, दृष्टांतनीति हीं पुस्तकें इंग्रजीवरून लिहिलीं. यांची भाषा सोपी व रसाळ आहे. हे इ. स. १८३० मध्यें निवर्तले.

(२) **बाळशास्त्री जांभेकर**—(जन्म १८१०) बाळशास्त्री हे छत्रे याचे सहाय्यकारी होते. बाळशास्त्री हे विद्वान आणि बुद्धिमान् होते. गणित, व्याकरण, रसायनशास्त्र इत्यादि विविध विषयात त्यांची गति अकुंठित चालत असे. बाळशास्त्री यांनीं निरनिराळ्या विषयावर सुमारे १५ पुस्तकें लिहिलीं आहेत त्यावरून त्याच्या चौरस बुद्धिमत्तेची कल्पना येईल.

(३) **हरि केशवजी** (ज. १८०४, मृ. १८५८)— ....

(४) **दादोबा पांडुरंग** (ज. १८०४; मृ. १८८२)—दादोबा पांडुरंग यानीं आपलें आत्मचरित्र लिहून ठेविलें आहे; व त्यांतील कांहीं भाग श्री. पांगारकर यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. ....त्यांचें शिक्षण कांहीं घरीं व कांहीं खाजगी शाळेंत झालें. शिक्षण संपल्यावर मुंबईस एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकाचे कामावर त्याची नेमणूक झाली, व पुढें जांभेकरशास्त्री वारल्यानंतर त्यांना शाळेचे मुख्याध्यापक नेमले. त्यानीं मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिलें (१८३६). त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये प्रसिद्ध केली. मोरोपंताच्या केकावली या काव्यावर यशोदापांडुरंगी नावाचा एक विस्तृत टीका त्यानीं लिहिली आहे. एवढी त्याची ग्रंथनिष्पत्ति. ...मराठींतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्यांचा निर्देश करतां येण्याजोगा आहे.

(५) **परशरामपंत तात्या गोडबोले** (ज. १७९९; मृ. १८७४):— ....मराठी कोश तयार करण्याकरितां ज्या शास्त्रीमंडळीचें साहाय्य घेण्यांत आलें त्यात परशरामपंत तात्या हे प्रमुख होते त्यांची सर्व नोकरी सरकारी शिक्षणखात्यांत झाली. इ."

आतां प्रस्तुत पुस्तक हे हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांसाठीं मुख्यत्वें लिहिलें आहे, त्यासाठीं अशा शालेयोपयोगी ग्रंथांतील माहिती त्या त्या वयाच्या विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान, आकलनशक्ति, विषयाचें महत्व व अभ्यासांतील सारतम्य ध्यानांत घेऊन गाळून जशी दिली पाहिजे, तशी ती माहिती निवडक आणि पुस्तकाची भाषादि बांधणी शुद्ध असली पाहिजे.

हें उघड आहे. ह्या दृष्टीनें वरील अल्प वृत्तान्त वरून काय उतरला आहे ते पाहूं.

'अर्वाचीन मराठी वाङ्मया'चा **पहिला खंड** म्हणजे "**१८१८ पासून मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत**"चा काल, असें ग्रथकार आरंभींच नमूद करितात. परंतु विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें "मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत" म्हणजे निश्चित कोणत्या वर्षापर्यंत, हें सांगणें अगत्याचें नव्हतें काय? वस्तुत. "१८१८ ते १८५७" असा हा कालखंड आहे. पण मौज अशी की, मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ह्या विद्वान् "प्राध्यापक"-द्वयालाच त्या घटनेचें सम्यक् ज्ञान नाहीं! त्यांच्या समजुतीप्रमाणें "१८५६ मध्यें मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना" झालेली आहे (पृ. २९६ पाहा), तर त्या घटनेची खरी मिति आहे १८ जुलै १८५७!

"१८२० मध्यें मुंबई इलाखा इंग्रजांच्या **सर्वस्वीं** अमलाखालीं आला आणि मौंट स्टुअर्ट एल्फी [" फि " शुद्ध] न्स्टन याची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली", हें विधान चुकीचें आहे. "मुंबई इलाख्यात 'सिंध प्रांताचाहि समावेश परवापरवापर्यंत होत असे, आणि तो प्रांत पुढें सुमारें वीस वर्षांनीं इंग्रजांच्या अमलाखालीं आला. पेशवाईचा 'त १८१८ मध्यें झाल्यावर एल्फिन्स्टन् यास प्रथम डेक्कनचे कमिशनर नेमिलें आणि, नो डेंबर १९१९ मध्यें ह्या प्रांताचे ते गव्हर्नर झाले. "नवीन तऱ्हेचें शिक्षण देण्यास देशी भाषेत भरपूर" नव्हते, तर प्रायः मुळींच "ग्रंथ नाहींत असें दिसून येताच त्यानीं ग्रंथोत्पत्तीस उत्तेजन देण्याकरितां एक संस्था स्थापिली," अशी ही वस्तुस्थिति नमून "दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक सोसायटी" ह्या शिक्षणसंस्थेच्या विद्यमानें त्यानीं शिक्षणोपयोगी ग्रंथरचनेस उत्तेजन दिलें. "या संस्थेमध्यें काम करणाऱ्या मंडळींत मोल्स्वर्थ, कॅंडी, जर्व्हीं [' व्हि ' शुद्ध]स इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शंकरशेट, सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती," हें म्हणणेंहि बरोबर नाहीं. पूर्वोक्त सोसायटी सन १८२२ मध्यें स्वतंत्रपणें आपला कारभार करूं लागल्यावर १८२३ ते १८३० पर्यंत जर्व्हिस्साहेब त्या संस्थेचे (हिलाच १८२७ पासून "बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी" हें नाव दिलें गेलें) युरोपियन् सेक्रेटरी असून बापू छत्रे नेटिव्ह सेक्रेटरी होते, आणि इतर अनेक मंडळीबरोबर जगन्नाथ शंकरशेट यांचा केवळ कारभारीमंडळींत समावेश झाला होता. मोल्स्वर्थ व कॅंडी हे ह्या काळांत स्वतंत्रपणें, पण सरकारच्या साहाय्यानें मराठी-इंग्रजी कोशाचें काम करीत. बाळशास्त्री जांभेकर हे तर ह्या कालावधींत केवळ शाळेंत जाणारे विद्यार्थी असून पुढ १८३० मध्यें डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी नेमिले गेले! अर्थात् त्यांची ग्रंथरचना त्यानंतरची आहे. "यावेळीं जे प्रयत्न झाले त्यांत नमूद करण्याजोगे म्हटले म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचे व्याकरण हे होत," असें ग्रंथकर्ते सांगतात; परंतु '**अर्वाचीन मराठी**' हें पुस्तक १९३६ मधील हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांसाठी लिहिलेलें आहे, ह्या दृष्टीनें पाहतां त्यांना मोल्स्वर्थ व दादोबा जर ऐकूनहि माहीत नाहींत तर त्यांचे कोश व व्याकरण कोणत्या भाषेचे हे कसें समजणार? तसच 'मोल्स्वर्थचा कोश' कोणत्या भाषेचा व कोणत्या भाषेंत आहे, हें स्पष्ट न सांगता आजकालच्या कितीशा पदवीधरांना तरी बिनचूक सांगतां येईल? किंबहुना प्रस्तुत विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनाहि

येथें संभ्रम झालेला दिसतो! "**मोल्स्वर्थचा कोश** अनेक पंडितमंडळींच्या स ['सा' हें शुद्ध] हाय्यानें तयार झाला," ही गोष्ट खरी; पण तो कोश पूर्ण '**मराठी**' नसून '**मराठी-इंग्रजी**' आहे, आणि १८३१ मध्यें तो प्रसिद्ध झाला; तर ग्रंथकर्त्यांना अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें जो कोश अभिप्रेत दिसतो तो दादोबा पांडुरंग यांनी "अद्भुत कृत्य" म्हटलेला '**महाराष्ट्र भाषेचा कोश**' होय त्याच "पंडितमंडळींनीं" पूर्ण मराठींत मोल्स्वर्थच्या मार्गदर्शित्वानें तो केला असला तरी शास्त्रीमंडळीचा कोश म्हणून तो प्रसिद्ध असून तत्पूर्वी दोन वर्षें छापिला गेला! अर्थात् हे दोन अगदीं भिन्न ग्रंथ होत. परंतु असा निःसंदिग्ध बोध ग्रंथकर्त्यांच्या वाक्यावरून होतो काय? तसेंच दादोबा पांडुरंग यांचें १८३६ मध्यें प्रसिद्ध झालें तें '**मराठी भाषेचें व्याकरण**' असून '**महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण**' हें नांव त्याच वर्षी, पण त्याच्यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या गंगाधरशास्त्री फडके यांच्या पुस्तकाचें आहे.

बरें, प्रो. कुलकर्णी हे पेशवेदप्तरातील जुने 'संशोधक' आणि प्रो. पारसनीस हे त्यांच्याप्रमाणें स्वतःस तसे म्हणवीत नसले तरी प्रसिद्ध 'इतिहाससंशोधक' पारसनिसांचे पुतणे व चरित्रकार. ह्या दृष्टीनें ह्या उभय ग्रंथकारांनीं ऐतिहासिक कालानुक्रम व सन इत्यादि महत्त्वाच्या गोष्टींत गाहाळपणा दाखविणे क्षम्य कसें? "अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांतील अरुणोदय"-कालात त्यांनी एकूण पाच ग्रंथकार प्रविष्ट केले आहेत; ते म्हणजे अनुक्रमें छत्रे, जांभेकर, हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग व परशरामपंत गोडबोले हे होत. परंतु येथें मौज अशी कीं, कालदृष्ट्या गोडबोल्याचें स्थान दुसरें असतां त्यास शेवटीं घातलें आहे; तर हरि केशवजींचें दुसरें स्थान बाळशास्त्र्यांना दिलें आहे। त्याचप्रमाणें प्रत्येक ग्रंथकाराची पांचचार वाक्यांत जर बोळवण करावयाची तर त्याच्यासंबंधींचे महत्त्वाचे ठळक तपशील द्यावयाचे कीं किरकोळ? ह्या दृष्टीनें बापू छत्रे "हे प्रथम इंजीनिअर खात्यात नोकर होते," हा निरुपयोगी तपशील मुलांस सांगण्यापेक्षां "हे इंग्रजी शिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते असून, दादोबा पांडुरंग यांनीं त्यांस गद्यात्मक ग्रंथांचे जनक म्हणून गौरविलें आहे," हें सांगणें अधिक अगत्याचें नव्हतें काय? "परशरामपंत तात्या गोडबोले" हें नांव अशा रीतीनें लिहिलें आहे कीं, लेखकांच्या मतें "तात्या" हे परशरामपंतांच्या वडिलांचें नांव असावें! पण त्यांचें खरें नांव "परशुराम बल्लाळ गोडबोले" असें देणें जरूर होतें. हे गृहस्थ 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' तयार करणाऱ्या मंडळींत "प्रमुख" होते, हें विधानहि चुकीचें आहे. पाचसात मंडळांपैकीं ते एक असून बाळशास्त्री घगवे प्रभृति विद्वान् त्या रचनेंत प्रमुख होत. तसेंच परशरामपंतांची "सर्व नोकरी सरकारी शिक्षण खात्यांत झाली," ही गोष्टहि खरी नाहीं. वयाची पंचविशी उलटल्यानंतर ते पुणें संस्कृत पाठशाळेत मेजर कँडी यांचे साहाय्यक व पंडित म्हणून काम करूं लागले. असो.

"**बाळशास्त्री जांभेकर**—(जन्म १८१०)," ही ह्या स्थळीं केलेली पांचसहा ओळींची नोंद प्रस्तुत समयीं विशेष पाहण्यासारखी आहे. "बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर" असें त्याचें संपूर्ण नांव प्रसिद्ध असतां, जुनी शास्त्रीमंडळी आपल्या वडिलांचें नांव प्रायः लिहीत नसतें, हा संप्रदाय जणूं काय स्पष्ट करण्याकरितांच येथें त्याचा केवळ

'बाळशास्त्री' म्हणून निर्देश करण्यांत आला आहे की काय नकळे! शिवाय ह्या विद्वान् साहित्य-संशोधकाचा फक्त त्यांच्या जन्माचें वर्ष कोठें तरी महत्प्रयासानें उपलब्ध झालेलें दिसतें, म्हणूनच त्यांनीं "(जन्म १८१०)" एवढीच महत्त्वाची नोंद केली असावी. बाळशास्त्री १८४६ मध्यें मृत्यु पावले हें मराठी वाङ्मयात सतरा ठिकाणीं नमूद असलेलें साल त्यांस शोधूनहि कोठें सापडलें नाही काय? परंतु ह्या अनिर्देशावरून काहीं सामान्य विद्यार्थ्यांची प्रथम-दर्शनी तरी अशी खास समजूत व्हावयाची की, बाळशास्त्री 'अद्यापि जिवंत असल्यामुळेंच त्याच्या मृत्यूचा सन इतराच्याप्रमाणें पुस्तकांत दिला नसावा! त्याच्यासंबंधीं ग्रथकारानीं सांगितलेल्या अत्यल्प वृत्तान्तहि मोठा वेंचक व सद्बोधक आहे "बाळशास्त्री हे छत्रे याचे साहाय्यकारी होते," असें पहिल्याच वाक्यात ते सांगतात, आणि त्याच्या विद्यार्थिदशेचीहि तिळमात्र माहिती न देता ग्रंथकारानीं त्यास एकदम "छत्रे याचे साहाय्यकारी" बनविलें आहे. पण हा मात्र त्याचा खरा शोध होय! कारण, आतापर्यंत आपणास एवढेंच विदित होतें की, गंगाधरशास्त्री यांनी आपला मुलगा बापू छत्रे याजकडे इंग्रजी शिक्षणाकरिता ठेविला, आणि त्यांनीं त्याला सोसायटीच्या शाळेंत घालून त्याजकडून चांगला अभ्यास करविला इतकेंच नव्हे, तर त्याची असामान्य बुद्धि व कर्तृत्व पाहून १८३० मध्यें सोसाएटीच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीचा स्वतः राजीनामा देऊन त्या जागीं बाळशास्त्र्याची शिफारस केली, आणि तदनुसार त्यास 'डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी' म्हणून सोसायटीनें नेमून घेतलें. बरें, बापू छत्रे हे बाळशास्त्र्यांपेक्षां अवघे दोन तपांनींच वडील होते! मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर "बाळशास्त्री हे छत्रे यांचे साहाय्यकारी होते," ह्या प्रो. कुलकर्णी–पारसनीस यांच्या अपूर्व शोधाबद्दल त्याचें कौतुक करावयास नको काय? "बाळशास्त्री हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते," असेंहि ग्रंथकार लगलीच सांगतात! परंतु शैक्षणिक मानसशास्त्राशी अपरिचित असणाऱ्या प्राकृत जनांना येथें असें कोडें पडतें की, बाळशास्त्री हे प्रथमतः "विद्वान्" होते म्हणून ते "बुद्धिमान्" ठरले, की खरोखर "बुद्धिमान्" होते म्हणून "विद्वान्" झाले? शिवाय "हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते" ह्यात तरी अगम्य असें काय सांगितलें? अशी मंडळी नेहमीच थोडीबहुत आढळतात. "गणित, व्याकरण, रसायन इत्यादि विविध विषयांत त्यांची गति अकुंठित चालत असे," ही माहिती थोडीशी बरी दिली; पण भाषादृष्टीनें "गति....चालत असे" असें न म्हणता "गति असे" हेंच म्हणणें शुद्ध नव्हे काय? तथापि ह्या वाक्यावरूनहि ते श्रेष्ठ कोटीचे गणिती, ज्योतिषी, भाषापंडित, शास्त्रवेत्ते, इतिहासशोधक इत्यादि होते, असा असाधारण बोध वाचकास होतो काय? बरें, "यांनी निरनिराळ्या विषयांवर सुमारें १० पुस्तकें लिहिली आहेत," इतके सरसोट सांगितल्यानंतर त्यांतील मुख्य दोनचार तरी पुस्तकें त्यांनीं मागावयास नको होतीं काय? किंवहुना ही १५ पुस्तकें निश्चित कोणतीं हें स्वतः ग्रंथकार तरी सहज सांगू शकतील काय? प्रो. पोतदारानीं आपल्या 'अवतारां'त पृ. ३५ वर नेमक्या १५ तपशिलांची जी यादी दिली आहे तिजवरूनच हा आंकडा ग्रंथकर्त्यांनी उत्पन्न केलेला स्पष्ट दिसतो! परंतु मुळातच ही यादी कशी सदोष आहे, हें मागें 'अवतार-परीक्षणां'त दाखविलेंच आहे. तथापि पुढील लेखक आंधळेपणानें कोठून तरी मागील माहिती उत्पन्न

घेताना तींत नवीन चुकाची भर कशी घालतात हें ग्रंथकर्त्यांच्या प्रस्तुत नोंदीवरूनहि दृष्टोत्पत्तीस येतें कारण, '**अवतारां**'तील पंधरा तपशील "**बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ**" ह्या सदराखालीं दिलेले असून त्यात वर्तमानपत्रें व मासिकें ह्यातील इंग्रजी लेखाची सुद्धा गणना केलेली असता, '**अर्वाचीन मराठी**'-कर्ते सांगतात कीं, "बाळशास्त्री यानीं निरनिराळ्या विषयावर सुमारें १५ पुस्तकें लिहिलीं!" आणि ज्याअर्थी ग्रंथकर्ते येथें मराठी वाङ्मयासंबंधीं विद्यार्थ्यांस उपयुक्त माहिती करून देत आहेत त्याअर्थी बाळशास्त्री यांनीं १५ पुस्तकें लिहिलीं, एवढींच पोपटपची ते करणार हें उघड आहे। तथापि अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास समजावून देताना निदानपक्षीं, बाळशास्त्री जांभेकर हे एक प्रसिद्ध आद्य मराठी गद्यग्रंथकार व '**दर्पण**'-'**दिग्दर्शन**'-कर्ते ह्या नात्यानें आद्य मराठी नियतकालिककार होत, एवढेंहि सांगण्याची तारतम्यबुद्धि ग्रंथकर्त्यांनीं येथ दाखवावयास नको होती काय? आणि ह्या अल्प वृत्तान्तात "बाळशास्त्री जांभेकर हे असाधारण बुद्धिमान् पुरुष नामांकित भाषापंडित, गणितज्ञ व शास्त्रज्ञ असून महाराष्ट्रात इंग्रजी शिक्षणाचा पाया घालणारे होते, आणि '**दर्पण**' साप्ताहिक व '**दिग्दर्शन**' मासिक यांचे कर्ते ह्या नात्यानें ते मराठी नियतकालिकाचे जनक होत," अशासारखें एखाददुसरें वाक्य हे ग्रंथकार लिहिते तर तें अधिक यथार्थ व समुचित झालें नसतें काय? परंतु कोठलीं तरी चार वाक्यें व तपशील मागपुढें एकत्र करूनहि जर आजकाल विद्वान 'प्राध्यापक' व ग्रंथकार म्हणविता येतें तर अधिक खोलात जाण्याचा प्रयोजनच काय?

दादोबा पांडुरंग यांचा अल्प वृत्तान्तहि थोडासा पाहण्यासारखा आहे त्यांनीं दुसऱ्याच नव्हे, तर "आपलें आत्मचरित्र लिहून ठेविलें आहे, व त्यातील कांहीं भाग श्री पांगारकर यांनीं प्रसिद्ध केला आहे," असें ग्रंथकर्ते सांगतात परंतु श्री. पांगारकरांनीं त्या 'आत्मचरित्रा'चा सलग एखादा भाग प्रसिद्ध केलेला नसून '**वि. ज्ञा. विस्तारां**'तील आपल्या लेखात अर्वाचीन मराठी गद्याचा उदय ह्या दृष्टीनें त्यातील कांहीं निवडक तपशील एकत्र केले आहेत पण ग्रंथकर्त्यांचें तारतम्य व दक्षता ही अशी कीं, आपला प्रस्तुत ग्रंथ १९३६ मध्यें प्रसिद्ध करतेवेळीहि '**विस्तारां**'तून १९२७।२८ मध्यें दादोबांचें उपलब्ध '**आत्मचरित्र**' संपूर्ण प्रसिद्ध झालेलें असतां, ती महत्त्वाची गोष्ट सांगण्याऐवजीं १९१५साली प्रसिद्ध झालेल्या पांगारकरांच्या एका त्रोटक लेखाचा ते उल्लेख करितात! ह्यावरून कदाचित् असें संभवतें कीं, '**अर्वाचीन मराठी**'ची ग्रंथरचना स्वतःच्या एम् ए साठीं तयार केलेल्या प्राचीन टिपणाच्या आधारेंच कोठें कोठें झालेली असावी! ते पुढें दादोबांच्या शिक्षणाविषयीं जी एकाच वाक्यांत अतिशय उपयुक्त माहिती देतात ती विद्यार्थ्यांना सहजासहजीं लक्ष्यांत ठेवतां यावी म्हणूनच तशी दिलेली दिसते! ते लिहितात, "त्यांचें शिक्षण कांहीं घरीं व कांहीं स्वाजगी शाळेंत झालें" पण त्या जुन्या काळीं बहुतकांचें प्राथमिक शिक्षण असेच होत नव्हतें काय? शिवाय '**दादोबांचें आत्मचरित्र**' मुळातून दक्षतेनें न वाचतांच जर त्यांच्यासंबंधीं चार शब्द लिहावयाचे तर असें कांहीं तरी गोलमोलच सांगणें प्राप्त नाहीं काय? तथापि दादोबांनीं आपल्या ग्रंथात किती तरी बारीक माहिती स्वतःच्या शिक्षणाविषयीं दिली आहे. ते लिहितात, "मी नऊ वर्षांचा असतां Mr Watkin च्या शाळेंत जात होतों"

(पृ.१२). ग्रंथकर्ते जी सांगतात ती 'खाजगी शाळा' हीच दादोबाची शेवटची ह्यानंतर दादोबा म्हणतात, " मी सोसायटीच्या मराठी शाळेंत सन १८२५ त गेलों तेव्हां मला थोडें थोडें इंग्लिश वाचावयास व मोठ्या अक्षरांनीं कॉपी लिहावयास येत असे." (पृ १३). अर्थात् ह्यावेळीं त्यांचें वय अवघें अकरा वर्षांचें असून फार तर इंग्रजी पहिलीदुसरीची त्याची तयारी होती ! पण प्रो. कुलकर्णी-पारसनीस यांनीं लगेच हें "शिक्षण संपल्यावर मुंबईस एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकाचे कामावर त्याची नेमणूक " केली आहे ! परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, दादोबा १८२८ मध्यें सोसायटीच्या इंग्लिश स्कुलांत दाखल झाले आणि तेच सांगतात कीं, "पुढें सन १८३५ सांत आमची West Scholarship ची तीन वर्षांची मुदत संपल्यावर मला Assistant मास्तरची वीस रुपयाची असामी मिळाली." (पृ. ३०). म्हणजे ग्रंथकर्ते अज्ञानानें सांगतात त्याप्रमाणें, खाजगी शाळेतील शिक्षण संपल्यावर दादोबान बाराव्या वर्षी ही "असिस्टंट मास्तरची वीस रुपयांची असामी" मिळालेली नसून पुढें दहा वर्षांचा काळ लोटला आहे, आणि तेव्हां ते चांगले २१ वर्षांचे तरी आहेत ! कदाचित् ग्रंथकर्त्यांची अशीहि समजूत असेल कीं, त्या काळीं दोनतीन इंग्रजी इयत्ता शिकूनहि मोठी नोकरी मिळे असे जर आपण ऐकतों, तर दादोबानाहि तशी मास्तरकी मिळाली असेल ! पण त्याच्याच पुढील वाक्यांत त्यांनीं यापेक्षा अधिक प्रतिभाविलास प्रकट केला आहे ते एकाच वाक्यांत विद्यार्थ्यांस सांगतात, " व पुढें जांभेकरशास्त्री वारल्यानंतर त्यांना (म्ह० असिस्टंट मास्तर दादोबांना) शाळेचें मुख्याध्यापक नेमलें " येथें ह्या कालसंक्षेपचतुर महाविद्यालयीन अध्यापकानीं अथवा त्यांना अत्यंत प्रिय झालेल्या संज्ञेप्रमाणें म्हणजे 'प्राध्यापकानीं' एकदम पुनः सुमारें अकराबारा वर्षांची मंडूकप्लुति केली आहे, हें हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, तर इतर 'प्राध्यापकांच्या तरी तसें स्पष्ट न करतां सहज ध्यानीं येईल काय ? परंतु बाळशास्त्री जांभेकर वारले १८४६ मध्यें, आणि त्यानंतर ग्रंथकर्त्यांच्या प्रतिभासंपन्न लेखनाप्रमाणें झालें काय, तर असिस्टंट मास्तर दादोबा यांना त्याच एल्फिन्स्टन विद्यालयाचे " मुख्याध्यापक नेमलें " तथापि एकंदर वस्तुस्थिति अत्यंत भिन्न आहे. दादोबानीं ही एल्फिन्स्टन् विद्यालयांतील " असामी " वर्षाच्या आतबाहेर सोडून दिली, आणि १८३५ ते १८३९ पर्यंत जावऱ्याच्या नबाबाकडे शिक्षक म्हणून ते माळव्यांत जाऊन राहिले. तेथून परत आल्यावर पुनः ते एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत एकदोन वर्षे असिस्टंट राहून १८४१ चे सुमारास सुरतेच्या इंग्रजी शाळेंत जे फर्स्ट असिस्टंट म्हणून गेले, तेथेंच १८४६ पर्यंत होते; आणि मे १८४६ मध्यें बाळशास्त्री वारल्यानंतर त्याच्या जागीं ते मुंबईला नेमिले गेले ! म्हणजे, येथें ग्रंथकर्ते अशी घोडचूक करितात कीं, " एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकाचे कामावर त्यांची [म्ह० दादोबांची] नेमणूक " १८३५ मध्यें जी एकदा करितात ती १८४६ पर्यंत त्याच शहरीं, त्याच विद्यालयांत, व त्याच जागीं कायमची ! इतकेंच काय, पण च शास्त्री हे एल्फिन्स्टन् विद्यालयाचे मुख्याध्यापक नसतांहि ते दादोबांना त्याच्या जागीं त्या शाळेचे मुख्याध्यापक नेमून टाकतात ! येथें वस्तुस्थिति अशी कीं, बाळशास्त्री वारले तत्पूर्वी नुकताच सरकारानें मराठी पंतोजी तयार करण्यासाठीं एक 'नॉर्मल क्लास' काढून त्यांस त्याचे 'डिरेक्टर' नेमिले होते, आणि ह्या जागेवर दादोबांची नेमणूक करण्यांत आली !

यथार्थात् हें सर्व लेखन-चातुर्य विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात कसें यावयाचें ? आणि जर हा वास्तव बोध होणारच नाहीं तर असे चुकीचें तपशील ग्रथात द्यावेच कशाला ? ह्यानंतर ग्रंथकर्ते, दादोबांनीं "मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिलें (१८३६)" एवढेंच न सांगतां "त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्यें प्रसिद्ध केली" अशीहि विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर टाकतात. मात्र विद्यार्थ्यांनीं हें वाक्य "केला" ह्याऐवजीं "झाली" असा प्रथम शोध घालून तें पाठ करावयाचें आहे, हें विसरूं नये ! पण दादोबांनीं आपल्या व्याकरणाची "सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति" हीच काहीं शेवटची नव्हे. त्यांनीं आपल्या मृत्यूपर्यंत एकूण सात आवृत्त्या सुधारून वाढविल्या," आणि शेवटच्या सातव्या आवृत्तींत वाढ करणें अशक्य वाटल्यामुळें 'पूरणिका' नामक स्वतंत्र ग्रंथच १८८१ मध्यें प्रसिद्ध केला ! तेव्हा १८५० ची आवृत्ति सांगण्याऐवजीं ग्रंथकर्त्यांनीं ह्या 'पूरणिके'ची नोंद जर केली असती–अर्थात् हा ग्रंथ अवलोकनांत असल्यास–तर ती खचित अधिक उपयुक्त झाली असती. मात्र मग पुढील वाक्यात फक्त 'यशोदापांडुरंगी'चा नामनिर्देश करून "एवढीच त्याची ग्रंथसंपत्ति," असें त्यांस कसें म्हणता आलें असतें ? ग्रंथकर्त्यांची ह्यापुढील वाक्येंहि मननीय आहेत. ते म्हणतात, "ही [ग्रथनिष्पत्ति] फार अल्प असली तरी त्यावेळच्या इतर लेखकाप्रमाणें भाषांतरित नसून स्वतंत्र आहे. मराठीतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्याचा निर्देश करतां येण्याजोगा आहे." परंतु हा त्याचा अभिप्रायहि स्वतःचा नसून प्रो. पोतदाराच्या पुढील वाक्यांचा तो केवळ अनुवाद होय, असें कोणीहि चाणाक्ष वाचक सांगेल ! ते लिहितात —"दादोबांनीं जरी फार लिहिलें नाही तरी, लिहिलें तें सर्व स्वतंत्रपणें लिहिलें. हरि केशवजीप्रमाणें किंवा बाळशास्त्र्याप्रमाणें भाषांतररूप लिहिलें नाही." (म. ग. अवतार, पृ. ४७. स्यू आ).

तथापि प्रो. पोतदार–कुलकर्णी–पारसनीस ह्या चालू पिढीतील तीनहि विद्वान् 'ग्राथ्यापकां'चा दादोबांच्या मराठी ग्रंथकर्तृत्वाविषयीं असा अभिप्राय असत्र तरी स्वत दादोबांच्या व त्याच्या निकटच्या पुढील पिढींत तो वेगळा होता, हें खालील वाक्यावरून दिसून येतें. "सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळ गंगाधर शास्त्री, हरी केशवजी, गोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी भाषेचे हुवर, ड्रायडन, टेंपल, आडिसनच होत. इंग्लंडमध्यें या नामांकित ग्रंथकारांनीं गद्याची प्रगति पाहून स्वभाषेची सुधारणा केली. त्याप्रमाणेंच आमच्याहि पूर्वोक्त गृहस्थांनीं नानाप्रकारच्या विषयांवर स्फुटनमेठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणी सरलता, मनोरंजकत्व आणि मार्दव इत्यादि गुण उत्पन्न केले. हा महान् श्रम आम्हास करून दिल्याबद्दल ते शिरसावंद्य होत." (वि. ज्ञा. विस्तार, १८७८). अर्थात् प्रस्तुत "शिरसावंद्य" ग्रंथकार–चतुष्टयांत दादोबांचा अंतर्भाव झालेला नाही, हें स्पष्टच केलेलें आहे परंतु त्यावरून आपणास दुसराहि एक महत्त्वाचा बोध होतो तो हा की, आपली स्फुटनमेळ्या गोश्टी-सारख्या मराठी पुस्तकांचे व विशेषत 'मुर्खांचें वर्णन' ह्या मोठ्या ग्रंथाचे कर्ते म्हणून मानला गेलेले जे गोविंद नारायण माडगांवकर त्यांचा अन्यथा परिचयहि प्रस्तुत वाक्यांत करून देण्याचा 'अर्वाचीन मराठी'–कर्त्यांना आवश्यकता भासलेली नाही !

रा. वि. पां. नेने यांचे 'अर्वाचीन मराठी साहित्य'

(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास'

मराठी भाषा व वाङ्मय ह्या विषयाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने ह्या नंतरचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे बडोद्याचे एक उत्साही साहित्यसेवक रा. वि. पा. नेने यांना प्रकाशित केलेला **'अर्वाचीन मराठी साहित्य'** (१९३५) हा होय. ह्यातील समालोचन सन १८७५ ते १९३५ ह्या साठ वर्षांतील ग्रंथसमृद्धीचेच सुरूवात आहे. तथापि त्या त्या विषयाची मूळ पीठिका कथन करताना पूर्वसूरींच्या ग्रंथांसंबंधाहि जे कांही उल्लेख साहजिकच आढळतात त्यांत **'मराठी इतिहास व इतिहाससंशोधन', 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास'** व **'मराठी नियतकालिके'** ह्या स्वतंत्र प्रकरणातून के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधी कांही निर्देश त्या त्या निबंधाचे कर्ते प्रो. द. वा. पोतदार, रा. कृ. पा. कुलकर्णी, व रा. रा. गो. कानडे यांनी अनुक्रमें केले आहेत. पैकी सामील सदर्भाच्या दृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथातील **'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास'** ह्या लेखाचें निरीक्षण प्रथमत करणें इष्ट होय.

ह्या निबंधाचे लेखक प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांची महाराष्ट्रांतील एक विद्वान् मराठी भाषाशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्धि आहे. तथापि के. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधीचे त्यांचे ह्या लेखांतील अनेक उल्लेख साक्षेपानें केलेले दिसत नाहींत. ते लिहितातः—"मराठीचे आद्य व्याकरणकार म्हणून मान दादोबास द्यावा किंवा नाहीं, ह्याविषयीं मतभेद आहे. मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, असें म्हणतात. १८३८ मध्यें ह्यांच्या 'मराठी भाषेच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ति छापिली. ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठींतील पहिले व्याकरण असावें परंतु त्याला मान्यता न मिळाल्यामुळें तें मागें पडलें असावें दुसरा असाहि एक आक्षेप खुद्द दादोबांच्या हयातीत होता कीं, दादोबांनी आपलें व्याकरण बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी जें व्याकरणविषयक साहित्य गोळा केलें होतें त्याच्या आधारावर रचिलें ....ह्या वादाचा निकाल करणें कठीणच आहे. व्याकरणाची जी एक प्रथा पाडिली ती दादोबांनींच पाडिली व त्या अर्थानें त्यांना 'मराठी भाषेचा पाणिनी[नि]' म्हणून मान देतात तो यथायोग्य आहे, असेंच कोणीहि म्हणेल." (पृ. ३९८). पुनः ते म्हणतातः— "बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी आपले संवादरूप व्याकरण ह्याच सुमारास काढिले. फडके, दादोबा जांभेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडबोले व चिपळूणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढीतील म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यांचा काल आम्ही साधारणपणें १८३० पासून १८५० पर्यंत समजतों." (पृ. ३९९)

वरील सर्व वृत्तान्त वाचूनहि बाळशास्त्री जांभेकर यांचें मराठी व्याकरण-क्षेत्रांतील निश्चित स्थान कोणतें ह्याचें वाचकांसच नव्हे, तर स्वतः लेखकासहि स्पष्ट ज्ञान झालें आहे की नाहीं ह्याची शंका वाटते! "*मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण.*" हें त्यांस वस्तुतः सांगावयाचें आहे; आणि ह्यासंबंधी मतभेद आहे असें ते म्हणतात. पुनः त्यांत असा एक श्लेष ते वाढून दाखवितात की, "*आद्य व्याकरणकार म्हणून मान कोणास*", द्यावयाचा! आणि हें कथन करीत असतां त्यांनी अनेक शिथिल व भ्रामक विधानें केली.

आहेत. ह्या सर्व गोंधळाचें मूळ हें कीं, जांभेकर, फडके व दादोबा यांचीं व्याकरणें प्रथमारंभीं कधीं छापून प्रसिद्ध झालीं ह्याचा शोध ह्या विद्वानांनीं कधीं घेतलेला नाहीं एवढी त्यास हें कोडें इतकें पडतें ना !

पुढील विधानें ते चाचपडतच करितात –"मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, असें म्हणतात. १८३८ मध्यें ह्याच्या 'मराठी भाषेच्या व्याकरणा'ची दुसरी आवृत्ति छापिली ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठींतील पहिलें व्याकरण असावें," येथें "मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण ?' असा मूलभूत प्रश्न असतानाहि ते "गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, **असें म्हणतात**" एवढ्या लोकवार्तेवरच लेखक समाधान मानतात पण जे "असें म्हणतात" त कोण, कोठें व कशाच्या आधारें, हें त्यांनीं सांगणें अवश्य नव्हतें काय ? "१८३८ मध्यें ह्याच्या '**मराठी भाषेच्या व्याकरणा**'ची दुसरी आवृत्ति छापिली," असें ते सांगत आहेत परंतु ही आवृत्तीहि त्यानीं स्वत पाहिली आहे कीं नाहीं ह्याची शंकाच आहे. कारण, प्रस्तुत पुस्तकाचें नाव '**मराठी भाषेचें व्याकरण**' असें नसून '**महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण**' असें आहे पुस्तक पाहूनहि वरीलप्रमाणें नाव दिलें असलें तर तीहि चूकच समजली पाहिजे. मग निदान अवतरणाचिह्नें घालून त्यानीं तसा आभास उत्पन्न करावयास नको होता. "**ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठींतील पहिलें व्याकरण असावें,**" असें ते शेवटीं अनुमान करितात, परंतु त्याला तरी आधार काय ? तथापि ह्या त्याच्या म्हणण्याचा अर्थच मुळीं कळत नाहीं ! "ह्या व्याकरणाची **पहिली प्रत**" म्हणजे काय ? "ह्या व्याकरणाची" जी "दुसरी आवृत्ति" १८३८ मध्यें छापिला गेली तिच्या जर १००० प्रती छापिल्या असतील तर त्यांतील "**पहिली प्रत**" व इतर ९९९ पैकी कोणतीहि दुसरी प्रत ह्या पदरूप असणार नाहींत काय ? मग "ह्या व्याकरणाची "**पहिली प्रत**" हें "मराठींतील पहिलें व्याकरण" कसें काय बनणार ? पण ह्या विद्वान् लेखकाच्या मनात "**पहिली प्रत**" म्हणण्याऐवजीं "**पहिली आवृत्ति**" म्हणावयाचें कदाचित् असेल ! तथापि तीहि त्यानीं पाहिलेली नसतां किंवा ती कधीं छापिली गेली ह्याचें यथार्थ ज्ञान नसतां, ते आपलें पूर्वोक्त अनुमान साधार कसें काढ शकतात ! कदाचित् बाळशास्त्री जांभेकर यांचें 'बालव्याकरण' मराठींतील पहिलें व्याकरण नुसतेंच कशावरून ? तें सुद्धां दादोबांचें '**मराठी भाषेचें व्याकरण**' १८३६ मध्यें प्रथमत छापिलें जाण्यापूर्वी निघालें होतें, हें प्रस्तुत भाषाशास्त्रज्ञांना विदित आहे काय ? तथापि हीहि गोष्ट त्याप माहीत आहे असें दिसत नाहीं ते मोघम रीतीनेंच लिहितात कीं, "बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनीं आपलें संवादरूप व्याकरण ह्याच्या सुमारास लिहिलें" पण 'ह्या सुमार" तरी निश्चित कोणता ? मग त्यापुढील सदर्भावरून १८३६ ते १८४० असें ते समजत असावे परंतु हा त्यांचा समजहि सर्वथा चुकीचाच होय ! शेवटीं श्री कुलकर्णी सांगतात कीं, "फडके दादोबा, जांभेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडबोले व चिपळूणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढींतील म्हणावयास हरकत नाहीं त्यांचा काल आम्ही साधारणपणें १८३० पासून १८७० पर्यंत समजतों." पुन येथें "फडके, दादोबा, जांभेकर" असा जो क्रम त्यांनीं धरला आहे त्याबद्दलहि फडके पहिले, दादोबा दुसरे, व जांभेकर तिसरे

व्याकरणकार ते समजतात, हें अगदीं स्पष्ट आहे. परंतु ही त्याची समजूतहि सर्वथा चुकीचीच होय. ह्या त्यांच्या विधानावरून निःसंदिग्धपणें म्हणतां येतें कीं, त्यांनीं फडके यांच्या व्याकरणाची पहिली व बहुधा दुसरीहि आवृत्ति जशी प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही, तशीच दादोक्त व्याकरणाची पहिली आवृत्तीहि त्यांस अदृष्टच आहे. "दादोबांनीं आपलें पहिलें व्याकरण १८३६ सालीं लिहिलें." (पृ. ३९८), असें ते सांगतात. पण हें त्याचें केवळ श्रुतिप्रामाण्यच होय! कारण, दादोबांच्या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति पाहण्याचें जर त्यांनीं श्रम घेतले असते तर त्याच्या मुखपृष्ठावरच "**इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर,**" अशी त्या ग्रंथाच्या छपाईची नोंद त्यांना आढळली असती. आणि मुखपृष्ठ उलटल्यानंतर त्या ग्रंथाचें "**प्रस्तावना**" वाचण्याची थोडी तसदी त्यानीं घेतली असती तर पृ. ५ वर खालील लहानशी, पण अत्यंत उद्बोधक तळटीप त्यास दिसली असती:—"ही प्रस्तावना लिहिल्यावर व **हें व्याकरण छापण्याचे अगोदर दोन लहानसीं व्याकरणें छापलीं गेलीं.**" येथें हा मोघम उल्लेख करण्याच्या ऐवजीं तीं "दोन लहानसीं व्याकरणें" करणारे कोण आणि तीं मुद्रित केल्याच्या तारखा कोणत्या एवढें जर दादोबा कृपा करून सांगते, तर "मराठीचा आद्य व्याकरणकार कोण?" ह्या आजकालच्या कोड्याचा आपोआप निर्णय झाला असता. परंतु हें गूढ पुन. त्यांनीं का ठेविलें न कळे! तथापि ह्या दोन लहानश व्याकरणापैकीं निदान गंगाधरशास्त्री फडकेकृत '**महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण**' ह्याची पहिली आवृत्ति आज उपलब्ध असून त्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "**सन १८३६ जानेवारी तारीख १**" अशी छपाईची नोंद दिलेली आहे. अर्थात् हेंहि व्याकरण १८३६ मध्येंच छापिलेलें असलें तरी दादोक्त व्याकरणापूर्वी सुमारें वर्षभर तें छापलें गेलें होतें हें सिद्ध आहे. आणि ह्यावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकराचा विचार पळभर बाजूस ठेविला तरी "मराठींचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, **असें म्हणतात,**" हा लोकवार्ता नसून ती गोष्ट सिद्ध आहे, असें मानावयास नको काय? मग प्रश्न राहिला जांभेकराचा, आणि त्याच्याहि '**बालव्याकरणा**'चें पहिल्या आवृत्तीचें पुस्तक जर उपलब्ध असतें तर तोहि उलगडा सहज झाला असता. परंतु आज आपल्याला त्या लहानसर पुस्तकाची "सन १८३८" ची आवृत्ति जुन्यांत जुनी उपलब्ध असून दुर्दैवानें त्याच्या मुखपृष्ठावर ही आवृत्ति कितवी हें जसें निर्देशिलेलें नाहीं, तसें त्याकर ग्रंथकर्त्याचें नांवहि छापिलेलें नाही!

तथापि ही आवृत्ति पहिली नव्हे हें निश्चित. कारण, स्वतः दादोबाच सांगतात कीं, त्यांचें स्वतःचें व्याकरण "इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर" मध्यें छापण्याचे अगोदर "दोन लहानसीं व्याकरणें छापलीं गेलीं" होतीं; आणि ज्याअर्थी पूर्व व्याकरणकार म्हणून फडके—जांभेकर यांचाच नामनिर्देश सर्वत्र केलेला आढळतो, आणि फडक्यांच्या व्याकरणाची पक्की नोंद आपणास उपलब्ध आहे, त्याअर्थी हें दुसरें लहान व्याकरण म्हणजे जांभेकरांचें '**बालव्याकरण**'च असलें पाहिजे हें उघड आहे. अर्थात् रा. कुलकर्णी यांनीं जुन्या 'व्याकरणकारांचा म्हणून दिलेला क्रमाहे निश्चित चुकीचा होय. त्यातील पहिलें तीन नावें फडके, दादोबा, जांभेकर" अशीं न लिहितां निदानपक्षीं "फडके, जांभेकर, दादोबा," अशीं तीं नमूद केलीं पाहिजेत.

कोणत्याहि गोष्टीचा ऐतिहासिक दृष्टीनें शास्त्रशुद्ध विचार करावयाचा तर त्या त्या घटनाचा कालानुक्रम व तत्कालीन परिस्थिति हीं सूक्ष्मतेनें लक्षात घेणें अवश्य आहे. परंतु श्री. कुलकर्णी यांचें वस्तुस्थितीसंबंधींच अज्ञान असल्यामुळें ते गोळाबेरीजी पद्धतीनें कांहीं तरी सांगत सुटतात। "१८३८ मध्यें ह्याच्या [म्ह. फडक्याच्या]' मराठी भाषेच्या व्याकरणा'-ची दुसरी आवृत्ति छापिली, ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठींतील पहिलें व्याकरण असावें." ह्या त्यांच्या विधानाचें परीक्षण जर केलें पुढे लागलेंच ते पुनः दुसरें अनुमान काढतात की, "परंतु त्याला [म्ह. फडक्याच्या व्याकरणाला] मान्यता न मिळाल्यामुळें तें मागें पडलें असावें." परंतु हाहि केवळ निराधार तर्कच होय। त्यांना हें माहीत नाहीं की, दादोबांचें व्याकरण सन १८३६ मध्यें जरी निघालें तरी त्याची दुसरी आवृत्ति १८५० मध्यें छापिली जाईपर्यंत फडके यांच्या व्याकरणाला बरीच सरकारी मान्यता मिळून त्याच्या तीन व जामेकरांच्या 'बालव्याकरणा' च्या त्यापेक्षांहि अधिक आवृत्त्या निघालेल्या असून फडक्यांच्या व्याकरणाची १८५०मध्यें चौथी आवृत्ति निघाली होती। मग "त्याला मान्यता न मिळाल्यामुळें तें मागें पडलें असावें," हें त्यांचें अनुमान किंतपत यथार्थ आहे? त्याचप्रमाणें "दादोबांनीं आपलें व्याकरण बाळशास्त्री जामेकर ह्यांनीं जें व्याकरणविषयक साहित्य गोळा केलें होतें त्याच्या आधारावर रचिलें" इत्यादि मजकूर श्री. कुलकर्णी यांनी येथें जो लिहिला आहे तो अगदीच अप्रस्तुत होय. घटनांचा कालानुक्रम लक्ष्यांत न आल्यामुळें, किंबहुना त्यासंबंधींच्या अज्ञानामुळें, ते हा विषय उगाच येथें चर्चीत आहेत, दादोबांच्या व्याकरणाची प्रथम आवृत्ति १८३६ मध्येंच निघून गेली होती. त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये त्यांनी काढिली, आणि त्यापूर्वी १८४३ मध्यें बाळशास्त्री जामेकर निधन पावतांच 'नॉर्मल क्लास'चे 'डिरेक्टर' ह्या त्यांच्या हुद्यावर दादोबांची नेमणूक झाल्यामुळें, आणि स्वत: बाळशास्त्र्यांनीं कांहीं व्याकरणविषयक साहित्य आपल्या ग्रंथरचनेसाठीं जुळविलें होतें अशी समजूत असल्यामुळें तशाप्रकारचा जनप्रवाद त्या काळीं उत्पन्न झाला असल्यास नवल नाहीं. तथापि तो कधा निर्मूल होता हें दादोबांनीच सांगितलें आहे. साराश, रा. कुलकर्णी दुसऱ्या आवृत्तीची ही कथा पहिल्या आवृत्तीशीं मेलप्र करीत असल्यामुळें हा संभ्रम निष्कारण निर्माण झाला आहे। अशाचीप कालक्रमनेच दुसरेहि एक उदाहरण त्यांच्या पूर्वोक्त लेखनांत दृष्टीस पडतें. ते लिहितात, "फडके, दादोबा, जामेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडबोले व चिपळूणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढींतील म्हणावयास हरकत नाहीं. ह्यांचा काल अम्हा १८३०पासून १८७० पर्यंत समजतो." आतां हा १८३० ते ७० चा काल शास्त्रोक्त कधा? कोणत्या दृष्टीनें तो निश्चित केला हें येथें काहींच सांगितलेलें नाहीं. वास्तविक वरील विद्वानांच्या प्रसिद्ध व्याकरणांपैकीं पहिलें व शेवटचें व्याकरण प्रथमतः कोणत्या वर्षी प्रसिद्ध झालें तें लक्षांत घेऊन हा काल ठरविण्यास प्रत्यवाय नाहीं, आणि त्या दृष्टीनें फडके, दादोबा आणि बहुधा जांभेकर यांचीं व्याकरणें १८३६ मध्ये व कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचें 'मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण' १८६७ मध्यें अशा प्रथमत: छापिलीं गेल्या कारणानें प्रस्तुत काल १८३६ ते १८६७ असा सरळ धरतां येईल; किंबहुना दादोक्त 'व्याकरण' (१८३६) व त्यांचा महत्त्वाचा 'पूरणिका' (१८८१) ह्यांनीच

पुढील महाराष्ट्रीय व्याकरणविचारांवर दीर्घकालपर्यंत छाप ठेवीली होती, आणि स्वतः दादोबा हेहि १८८२ मध्ये मरण पावले, ह्या दृष्टीनें पहिल्या व्याकरणकाराची पिढी १८२६ ते १८८२ पर्यंत धरणें शास्त्रोक्त नव्हे काय?

शेवटी आगमी एकच मुद्द्याची गोष्ट सांगून रा.कुलकर्णी यांचा हा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' संपवूं. हा मुद्दा म्हणजे "मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण?" हा प्रश्न अशा स्वरूपांत करण्यापेक्षां "मराठींच्या आद्य छापील व्याकरणाचा कर्ता कोण?" असा तो मांडणें युक्त होईल, आणि त्यांचें उत्तर, जोपर्यंत के बाळशास्त्री जांभेकर याच्या 'बाल-व्याकरणा' ची प्रथमावृत्ति कोणत्या वर्षी व तारखेस छापली गेली हे आपणांस निश्चित समजणार नाहीं तोपर्यंत, गंगाधरशास्त्री फडके हेच "मराठीच्या आद्य छापील व्याकरणाचे कर्ते होत," असें दिलें पाहिजे. तथापि के बाळशास्त्री जांभेकर हे वरील अर्थानें "मराठींचे आद्य व्याकरणकार" यदाकदाचित् नसलेच तर ते क्रमशः दुसरे ठरतील इतकेंच काय ते! तथापि बाळशास्त्री यांची अष्टपैलू विद्वत्ता किती सर्वमान्य होती, आणि मराठी व्याकरण-विषयांतहि त्यांचा अधिकार किती श्रेष्ठ समजला जात असे, हें पुढील दोन गोष्टींवरून कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. गंगाधरशास्त्री फडके हे बाळशास्त्र्यापेक्षा वयानें सुमारे बारा वर्षांनी वडील होते! बॉंबे नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूलबुक सोसायटीच्या शाळेंत 'बाळू' १८२६ च्या सुमाराम जेव्हां प्रथम प्रविष्ट झाला त्याच्याहि पूर्वी दोन वर्षे त्यांची नेमणूक 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' सिद्ध करण्याच्या शास्त्रीमंडळींत झाली होती. किंबहुना जगन्नाथशास्त्री कमवंत व बाळशास्त्री घाटे ह्यांच्यासमवेत त्यांनीं 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' हि लिहून सिद्ध केलें होतें. आणि ह्याच व्याकरणाच्या व रामचंद्रशास्त्री जानवेकरकृत त्याच्या संक्षेपाच्या हस्तलिखित प्रतींवरून बारा वर्षे तो विषय शिकविल्यानंतर त्यांनीं आपले पूर्वोक्त 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' १८३६ मध्ये प्रथम छापून काढले इत्यादि इतिहास त्यांच्याच प्रस्तावनेवरून आपणास कळून येतो. ह्या प्रस्तावनेंत ते बाळशास्त्र्यांच्या साहाय्याचा कसा उल्लेख करितात तो पाहाः— "मग मीं ह्या सर्व विषयाचे आवलोन करून हा नवीन ग्रंथ फार संक्षिप्त केला. यांत कुशाग्रबुद्धि असे जे बाळशास्त्री जांभेकर यांसही जा एतद्उपयोगी युक्ति सुचल्या त्यांचा संग्रह करून व मीं जो ग्रंथ सिद्ध केला तो त्यांना दाखवून हा ग्रंथ छापिला. हा छापण्याचा संस्कार प्रथमच आहे.' दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे दादोबा पांडुरंग यांच्या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तींची पुष्कळशीं पुस्तकें जेव्हां त्यांच्या अंगावर पडून राहिलीं, तेव्हां त्यांनीं सरकारकडे मदत मागितली. मग सरकारानें त्या ग्रंथाचें योग्य तें परीक्षण करण्यासाठी तो बाळशास्त्र्यांकडे पाठविला, आणि त्यांनीं आपला अनुकूल अभिप्राय प्रकट केल्यानंतर दादोबांना साहाय्य केलें. बाळशास्त्री यांनी केलेले हें नाम इंग्रजी परीक्षण आमच्या ह्या ग्रंथांत कुतूहलावलोकनार्थ छापिले असून (पृ १४५–१५२) त्यांतील केवळ पहिलाच परिच्छेद खाली उद्धृत केला आहे:—

"I think this Grammar tolerably well executed. It is much superior in point of arrangement to another work that has

been published by Gungadhur Shastree, on Marathee Grammar; and its definitions are much more clear and precise. As a first attempt we must make allowance for its few imperfections; which, however, it will be seen from the following particular examination of its various sections, are far from being such as to outweigh its merits It seems in many points to enter into the philosophy of Grammar, which has not yet been done in any grammatical treatise in Marathee, and the notes in smaller letters contain a great mass of useful information and instructive discussions, in illustration of the obscure parts, or in support of the preference which the author has given to particular opinions The work must, therefore, prove a valuable sequel to the study of the smaller grammars now in use in the Schools of Government." (पृ १४५. शि. आ.)

"हीं सरकारी शाळांत सांप्रत चालू असणारीं 'Smaller Grammars'"—दादोबांच्या शब्दांत "लहानमीं व्याकरणें" म्हणजे एक गंगाधरशास्त्री फडके यांचें 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' व दुसरें स्वतः बाळशास्त्री यांचें 'बालव्याकरण' हींच असणार. पैकीं पहिल्याचा स्पष्ट उल्लेख टाळून आपल्या कृतीचा स्पष्ट नामनिर्देश मात्र त्यांनीं शालीनतेनें टाळलेला दिसतो!

(२) प्रो. द. वा. पोतदार यांचें 'मराठीइतिहाससंशोधन'

प्रस्तुत ग्रंथांतील दुसरा विचारणीय लेख म्हणजे प्रो. द वें. पोतदार यांचा. 'मराठी इतिहास व इतिहाससंशोधन' या आपल्या प्रबंधांत ते लिहितात--"ड्फ, एल्फिन्स्टन् किंवा माल्कम यांनीं आपले इतिहासग्रंथ इंग्रजीमध्यें लिहिले, परंतु आपल्याकडील विद्वानांनी शाळांपाठी त्यांची नुसतीं भाषांतरें केलीं. यापलीकडे त्यांनीं फारसे श्रम केले नाहींत. प्राचीन इतिहासाचें किंचित् संशोधन बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ दाजी यांनीं केलें परंतु शिवकाल किंवा पेशवाईकाल याकडे कोणीं लक्ष दिलें नाहीं." (पृ. ३२१). पुनः एकदा ते सांगतात--"अध्वल इंग्रजींत झालेले ग्रँट ड्फचें मराठी भाषांतर सोडून दिलें तरी बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावसाहेब मंडलिक यांच्यासारख्या पट्टीच्या बुद्धिवा[मा]न् माणसांनीं एल्फिन्स्टन् साहेबांच्या पुस्तकावरून शालोपयोगी इतिहास रचण्याचेंच कार्य केले." (पृ. ३६५)

प्रो. पोतदारांचीं हीं विधानें वस्तुस्थितीस सर्वस्वीं धरून नाहींत इतकेंच नव्हे, तर तीं कांहींशीं अनुदारपणाचीं व अनुशरपणाचीं होत. ग्रँट ड्फ, एल्फिन्स्टन् व माल्कम् यांचें इतिहासग्रंथ हे वस्तुतः "शालोपयोगी" आहेत काय! त्यांचे कर्ते हे प्रसिद्ध लष्करी अधिकारी व राजकारणी पुरुष असून त्यांनी आपले मय शक्यतितक्या कसोशीनें मूळ ऐतिहासिक साधनें मिळवून स्वदेशबांधवांना त्या त्या विषयाचा साद्यंत व इत्थंभूत परिचय करून

देण्यासाठी लिहिलेले असून आजहि १०० वर्षांनंतर इतिहासाभ्यासकास ते अवश्य वाचनीय आहेत नाहीं? मग अशा शेंपन्नास वर्षे कमीअधिक प्रमाणभूत व संग्राह्य समजल्या जाणाऱ्या ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें होणें हें तेव्हां अगत्याचें नव्हतें काय? आणि त्या काळच्या सामान्य आंग्लभाषापरिचितांकडून तें काम इतपत तरी उरकलें गेलें असतें काय? तसेंच तो काळ व परिस्थिति लक्ष्यांत घेता, अशा प्रकारचे मोठे इतिहासग्रंथ तेव्हां स्वतंत्रपणें सिद्ध करणें त्या मंडळीस शक्य तरी होतें काय? शिवाय बाळशास्त्री जांभेकर काय किंवा रावसाहेब मंडलिक काय, हे त्याच एका विषयास वाहिलेले-किंबहुना त्या एका विषयाचे तरी महाविद्यालयीन अध्यापक वा संशोधक होते काय? त्या विचाऱ्यांनीं आपल्या केवळ उत्कट ज्ञानलालसेनें व लोकहितबुद्धीनें, इतर नाना उद्योग सांभाळून आणि वेळांत वेळ काढून, आधुनिक महाराष्ट्रीय विद्याप्रसाराच्या व मराठी गद्यलेखनाच्या त्या बाल्यावस्थेंत, तसेंच आपल्याहि अल्पवयांत, वर्ष-सहा महिन्यांमध्यें जे रूपान्तरित पण त्या काळीं उपयुक्त ग्रंथ सिद्ध केले त्याविषयीं त्यांना योग्य तें श्रेय द्यावयाचें, कीं त्यांच्या त्या ज्ञानप्रसारक प्रयत्नास नाक मुरडून उणें लेखावयाचें? बाळशास्त्री यांनीं हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचीं जीं दोन पुस्तकें लिहिलीं तीं एकीकडे गणित-विज्ञानशास्त्राचें महाविद्यालयीन अध्यापन, दुसरीकडे आपल्या शिक्षणविभागातील शाळांचें निरीक्षण-परीक्षण, तिसरीकडे त्यांच्याच सूचनेनुसार नुकत्याच सुरू केलेल्या अध्यापनशाळेचें मार्गदर्शन व शालोपयोगी ग्रंथलेखन, तसेंच प्राचीन इतिहाससंशोधन व नाना सामाजिक चळवळींचें चालन करीत असतां-बुध्या "शालोपयोगी" म्हणूनच एका वर्षांत लिहिलेले आहेत; आणि तेव्हां त्यांच्या वयाची बत्तिशी नुकतीच कोठें उलटली होती! मंडलिकांनींहि एल्फिन्स्टनच्या इतिहासाचें विस्तृत रूपांतर ऐन पंचविशीं उलटल्यावेळीं केलें, आणि पुढें भरभराटीची वकिली व सार्वजनिक काम यांत नित्य व्यग्र असतां केवळ हौशीचें संशोधन म्हणून प्राचीन धर्मशास्त्रादि विषयांकडे ते वळले. डॉ. भाऊ दाजी तर बोलूनचालून पाश्चात्त्य वैद्यक व शल्यतंत्र यांमध्यें पूर्ण निष्णात असे व्यावसायिक व स्वकीय शास्त्रांतील संशोधक. त्यांनीं भारतीय पुरातत्त्वसंशोधनाविषयीं इतकी कळकळ बाळगून व सहस्रावधि रुपये खर्चून नाना ठिकाणांहून ताम्रपट, शिलालेख, पोथ्या, पुस्तकें इत्यादि दुर्मिळ व बहुमोल साहित्य जमविलें हेंच विशेष. त्यांतूनहि वेळ काढून अनेक प्राचीन संस्कृत विषयांत लक्ष्य घालून व स्वतः लिहिलेले कित्येक शोधनिबंध मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीस वेळोवेळीं सादर करून त्या विद्वन्मान्य संस्थेचे पहिले एतद्देशीय उपाध्यक्ष होण्याचा अपूर्व बहुमान त्यांनीं मिळविला; आणि अशा थोर गृहस्थाविषयीं प्रो. पोतदार म्हणतात कीं, त्यांनीं **"प्राचीन इतिहासाचें किंचित् संशोधन केलें."** कै. बाळशास्त्री यांची गोष्टहि अशाच प्रकारची, किंबहुना अधिक उद्बोधक होय. भाऊ दाजी व मंडलिक हे विश्वविद्यालयीन पदवीयुगाच्या पूर्वीचे पट्टीचे विद्वान् निदानपक्षीं नामांकित महाविद्यालयीन अध्यापकाच्या हाताखालीं कित्येक वर्षे अध्ययन करून तयार झाले होते, तर बाळशास्त्र्यांची सर्व शिदोरी स्वतःची - बहुविध विषयांचा हव्यास बाळगून त्यांतील प्रवेश व सर्व ज्ञानसंग्रह स्वकीय प्रज्ञेच्या व परिश्रमांच्या बळावर संपादिलेला! वास्तविक ते स्वतः गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचे नामांकित प्रोफेसर, व दक्षिण विभागाचे 'सुपरिंटेंडंट' (सध्याचें एज्युकेशनल इन्स्पे-

क्टर, ह्या नात्यानें भरपूर व्याप मागें असणारे तरुण गृहस्थ. हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास, व संस्कृतांतील प्राचीन ताम्रपट शिलालेखादि वाचन ह्यासारख्या इतर कष्टसाध्य व कालहरण करणाऱ्या गोष्टी त्यांनी हातीं घेण्याचें प्रयोजनच काय? त्याच्या मागून गेल्या शतकांत आपल्यामध्यें किती तरी गणित विज्ञानादि विषयाचे प्रोफेसर व एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर होऊन गेले व आजमितीसहि आहेत परंतु त्याच्यामधून प्राचीनेतिहास व पुरातत्त्वसशोधन ह्या विषयाकडे स्वयंप्रेरणेनें वळले असे किती दाखविता येतील? अर्थात् केवळ आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेनें व देशाभिमानानें प्रेरित होऊन ह्याहि क्षेत्रात अगदी अल्पावधींत **प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर** यांनीं मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध करून **भारतेतिहास-सशोधनाचा महाराष्ट्रांत पाया घातला**, ही गोष्ट इतकी अपूर्व, अभिमानास्पद व अवश्य उल्लेखनीय असता, प्रो पोतदार त्याच्याविषयींहि काहींसें लघुत्वपूर्वक म्हणतात की, त्यानी "**प्राचीन इतिहासाचें किंचित् सशोधन केलें**"! तथापि त्याची एतद्विषयक खरी हरकत कोणती ते त्यांच्या पुढील वाक्यावरून दिसून येतें "शिवाजी किंवा पेशवाईकडे यांकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं," हें त्याचें खरें गाऱ्हाणें! परंतु तो काळ साहजिकच पुढें यावयाचा होता, आणि बाळशास्त्री माऊदाजी प्रभृतींच्या प्राचीनेतिहास संशोधन-कार्यामुळेंच त्यास प्रोत्साहन मिळालें आहे, हें कदापि विसरून चालणार नाहीं.

तथापि ह्या विद्वद्वर्यांनीहि जें 'प्राचीन इतिहासाचें किंचित् सशोधन केलें," तेंहि खरोखर निश्चित कोणतें ह्याची असल माहिती प्रो पोतदारानी स्वत ते लेख वाचून कधीं करून घेतली असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं बहुतकरून त्यांचे सद्गुरु 'इतिहासाचार्य' राजवाड यानीं 'लोकशिक्षण' मासिकातील आपल्या एका जुन्या प्रसिद्ध लेखात (भाद्रपद शके १८३५) बाळशास्त्र्याच्या नावावर "सामान्य पुराणेतिहासशोधक" म्हणून जो खराखोटा शेरा मारिला आहे तेंच बहुशीं त्याचें प्रस्तुत विषयातील आप्तवाक्य असावें! कारण, हे प्राचीन पुरातत्त्वसशोधक लेख इतके दुर्मिळ व नामशेष झाले आहेत कीं, प्राचीन भारताय इतिहासाच्या अधिकारी 'प्राध्यापका'च्याहि ते क्वचित् अवलोकनात येत असतील, हें आम्हांस माहीत आहे मग प्रो पोतदारासारख्या मुख्यतें मराठा इतिहासाचे व दप्तरखान्याचे अभिमानी निरीक्षक ते आपल्या दृष्टिखालून काढून घालणार? विशेषतां 'बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावसाहेब मंडलिक यांच्यासारख्या पट्टीच्या बुद्धिवान् माणसानीं एल्फिन्स्टन् साहेबाच्या पुस्तकावरून शालोपयोगी इतिहास रचण्याचेंच कार्य केलें!" हे असमाधानाचे उद्गारहि त्यानीं हें मूळ ग्रंथ व रकाईनें न पाहतांच काढल्याचें स्पष्ट दिसून येतें कारण, रावसाहेब मंडलिककृत 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' हा ग्रंथ जरी एल्फिन्स्टनच्या इंग्रजी इतिहासावरून उतरलेला असला तरी बाळशास्त्री जांभेकर यांच दोन वेगळे 'शालोपयोगी' इतिहास असून, त्यांपैकीं 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' (मुसलमानी अमल) हाच काय तो "**एल्फिन्स्टन् साहेब यांच्या ग्रंथाचा संक्षेप करून**" लिहिलेला आहे, आणि '**हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास**' हा त्याचा पुढील व अधिक विस्तृत ग्रंथ अनेक "**इंग्रजी भाषेंतील मूळग्रंथांवरून संक्षेपरूपानें ... मराठी भाषेंत केला**

आहे," असें त्या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावरूनहि वाचकास आढळून येईल. बरें, प्रो. पोतदार स्वतःच जर सांगतात कीं, "असें शालोपयोगी ग्रंथ त्यावेळीं नवीन पद्धतीचें शिक्षण सुरू झालें होतें त्यासाठीं अवश्य होतें," तर ह्या मर्यादित उद्दिष्टानेंच रचिलेल्या पूर्वोक्त संक्षेप-ग्रंथांच्या कर्त्यांस बोल काय म्हणून लावावयाचा? परंतु लेखकाचा तसा अभिप्राय येथें गर्भित आहे म्हणून इतकें सांगावें लागलें.

(३) रा. रा. गो. कानडे यांचीं 'मराठी नियतकालिकें'

'अर्वाचीन मराठी साहित्य' ह्या ग्रंथांतील तिसरा उल्लेखनीय लेख म्हणजे 'मराठी नियतकालिकें' हा होय. रा. रा. गो. कानडे यांनीं ह्या विस्तृत निबंधांत "१८७४-१९३५ ह्याच काळांतील नियतकालिकांचा संक्षिप्त इतिहास" विवेचिला असल्या-मुळें कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या नियतकालिकांचा प्रपंच त्यांना करण्याचें कारण नव्हतें. तथापि 'दर्पण' हें मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र असल्यानें त्याचा थोडासा उल्लेख त्यांनीं त्या अंगाचा विचार करतांना केला आहे "त्याचा आकार डेमी आठपेजी असून त्यांत इंग्रजी व मराठी मजकूर येत असे. बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते, असें व्याक-रणकार दादोबा आपल्या आत्मचरित्रांत म्हणतात. .. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते. जांभेकरशास्त्र्यांच्या मदतीनें त्यांनीं 'प्रभाकर' नांवाचें साप्ताहिक व 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' हीं मासिकें पुढें काढलीं" (पृ. ५४३), ही बहुमोल माहिती ते देतात। परंतु रा. कानडे हे पुष्कळ वर्षें वृत्तपत्रव्यवसायांत वावरले असले तरी कागदांच्या आकारांचें ज्ञान त्यास झालेलें दिसत नाहीं. 'दर्पणा' चा आकार कांहीं तरी दिला पाहिजे एवढ्याच करितां तो "डेमी आठपेजी" होता असें त्यांनीं सांगितलें आहे! 'बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते," ही माहिती केवळ दादो-बांच्या आत्मचरित्रांतील उल्लेखावरून ते भीत भीत करून देत आहेत; त्यांना इतर महत्त्वाचीं प्रमाणें अवगत आहेत असें दिसत नाहीं. तथापि बाळशास्त्र्यांच्या संपादकत्वाविषयीं त्यांची स्वतःची खात्री नसली, तरी "भाऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते," असें-तसें म्हणण्यास कांहीं आधार नसतांनाहि-ते खात्रीलायक सांगूं शकतात! जांभेकर शास्त्र्यांच्या मदतीनें त्यांनीं (म्ह. महाजनांनीं) 'प्रभाकर' नांवाचें साप्ताहिक काढिलें, येथवर लेख-काचें म्हणणें ठीक आहे. परंतु 'उपदेशचंद्रिका' सुद्धां त्यांनींच काढिली, ही माहिती चुकीची होय. तें मासिक मोरभट दांडेकर यांनीं काढिलें होतें. तथापि "जांभेकर शास्त्र्यांच्या मदतीनें त्यांनीं ...'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हि काढिलें," ह्या विधा-नांत रा. कानडे यांचें बुद्धिचापल्य विशेष प्रकट झालें आहे कारण, बाळशास्त्री १८४६ मध्यें परलोकवासी झाले, आणि 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' महाजनांनीं काढिलें १८५४ सालीं! पांचसात ओळी मजकुरांत याहून अधिक चुका तरी किती करावयाच्या! परंतु प्रस्तुत लेखक अशा प्रकारचे आपल्या बुद्धीचे चमत्कार किती मोठ्या प्रमाणावर प्रकट करूं शक-तात हें पाहणें असल्यास ह्याच लेखाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति पुढें तीन वर्षांनीं "मराठी नियतकालिकांचा इतिहास" नामक ग्रंथाच्या रूपानें त्यांनीं काढलेली असून ती कृति वाचकांनीं अवश्य पाहावी.

रा. वि. सी. सरवटे यांचें 'मराठी साहित्यसमालोचन'.

ह्यानंतरचा महत्त्वाचा वाङ्मयेतिहासपर ग्रंथ म्हणजे **'मराठी साहित्यसमालोचन'** (१९३७) हा होय. इंदूर येथील महाराष्ट्र-साहित्य-सभेचे विद्वान् अध्यक्ष रा. वि. सी. सरवटे यानीं त्याच सभेचे उत्साही सदस्य रा. सी. ना. गवारीकर याच्या साहाय्यानें तो रचिला असून १८१८ ते १९३४ ह्या कालखंडावर परिश्रमपूर्वक लिहिलेला इतका विस्तृत ग्रंथ हाच होय, असें म्हणता येईल. त्यातून इंदूरसारख्या दूरच्या महाराष्ट्रीय केंद्रात वास्तव्य करणाऱ्या लेखकानीं इतकें जुनें व नवें मराठी साहित्य पाहून त्याचें इतकें चांगलें समालोचन करावें हें विशेष कौतुकास्पद होय तथापि कै. बाळशास्त्री याचा काळ हा आधुनिक मराठी गद्याचा प्रारंभकाल असल्याने प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याकडूनहि त्याच्या संबंधात काहीं चुकीचीं विधानें करण्यांत आलीं असल्यास त्यांत नवल नाहीं. पहिल्या प्रकरणात इंग्रज सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण सांगताना ते लिहितात.— "सन १८१८ नंतर जेव्हा मुंबई प्रांताचा राज्यकारभार त्याच्याकडे [म्हे एल्फिन्स्टनसाहेबाकडे] आला तेव्हा त्यानीं एक एंजिनियरिंगचें व एक वैद्यकीचें अशीं दोन कॉलेजें मुंबईला आणि पुण्याला एक हिंदू कॉलेज सरकारी खर्चानें खोललें. लोकाना शिक्षण देशी भाषाच्या द्वारानेंच दिलें जावें, पण पाश्चात्य ज्ञानाचा इकडे प्रसार करण्यासाठीं सरकारनें इंग्रजींतील उत्तम उत्तम ग्रंथाचीं देशी भाषेंत भाषांतरें करवून छापवावींत. या दुसऱ्या कामासाठीं त्यानीं सरकारी भाषांतर खातें स्थापन केलें, व त्यात गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् शास्त्री मंडळी नेमली." (पृ. ३९)

हा वृत्तान्त वस्तुस्थितीस तितकासा धरून नाही एल्फिन्स्टन् गव्हर्नरची मुंबईतील कारकिर्द १८१९ अखेर सुरू झाली, त्यानंतर 'एंजिनियरिंग स्कूल' व 'मेडिकल स्कूल' ह्या संस्था निघाल्या, पण तीं 'कॉलेजे' नव्हतीं. ह्या संस्थाहि १८२३च्या सुमारास चालू झाल्या. पुण्याला 'खोललें' तें 'हिंदू कॉलेज' नव्हे—त्यास 'पूना संस्कृत कॉलेज' म्हणत. तें १८२१ मध्यें निघालें, परंतु सरकारी खर्चानें चालत नसे. तो खर्च पेशव्याच्या 'दक्षिणा'—निधींतून होई. त्यानी 'बॉंबे नेटिव्ह स्कूल बुक सोसायटी'च्या विद्यमानें इंग्रजी ग्रंथाचीं भाषांतरें करविण्याचा नवीन उपक्रम केला तेव्हा भाषांतर-कर्त्याना व ग्रंथकाराना उत्तेजनार्थ मोठ-मोठीं पारितोषिकें देऊ केलीं, पण त्या प्रकाराला सरकारी नोकरीचें 'भाषांतरखातें' म्हणता येणार नाहीं. मग "त्यांत गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् शास्त्री मंडळी नेमली" कशी जाणार? शिवाय हें शेवटचें विधान तर अगदींच चमत्कारिक व वस्तुस्थितीस सोडून आहे. परशुरामपंत गोडबोले हे त्या वेळेस भाषांतराच्या कामात मुळाच नव्हत. 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' रचण्यास साहाय्य करणाऱ्या मंडळींपैकीं ते एक होत, पण ते शास्त्रीवर्गांत मोडत नसत. बाळशास्त्री जांभेकर १८३० मध्यें सोसायटीचे प्रथमतः 'डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी' व १८३२ पासून 'नेटिव्ह सेक्रेटरी' नेमिले गेले, 'भाषांतरखात्यां'त म्हणून नव्हे. हरि केशवजी यानीं स्वतः खासगी रीतीनें केलेलीं भाषांतरें सोसायटीस खादर करून मोठमोठीं बक्षिसें मिळविलीं. येथें ग्रंथकर्त्यांनी "शास्त्रीमंडळी" त त्यांची गणना केली हे केवळ चुकीचें होय. कारण, ते स्वतः जरी जातीचे ब्राह्मण नव्हते तरी पंडित संस्कृतज्ञहि नव्हते!

पुढें पृ. ११८ वर अशाच प्रकारचें विधान पुनः आढळतें: "हरि केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, चिपळूणकर व भाटवडेकर कृष्णशास्त्रिद्वय, ही मंडळी सरकारच्या भाषांतरखात्यात किंवा सेंट्रल बुकडेपोंत नोकर होती." परंतु पहिल्या दोघांसंबंधी तरी हें म्हणणें बरोबर कसें नाहीं, हें वर दाखविलेंच आहे. इतर विद्वानांचा काळ हा बीसपंचवीस वर्षांनंतरचा आहे. सातव्या प्रकरणांत 'शास्त्रीय वाङ्मय'-विषयक चर्चा करताना वरील वाक्य आलें आहे, त्या दृष्टीनें महादेवशास्त्री कोल्हटकर हें नाव चुकीचें दिसतें. 'भूगोल-खगोल' या पुस्तकाचे कर्ते 'महादेवशास्त्री' हे कोल्हटकर नसून पुराणिक होते.

पृ. १६५ वर "बाळशास्त्री जांभेकर यांनीही विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठीं 'बालव्याकरण' म्हणून संवादरूप व्याकरण छापिलें होतें," एवढेंच ग्रंथकर्ते सांगतात. तें कोणत्या वर्षी छापिलें किंवा मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण हें सांगण्याच्या भानगडींतच ते पडले नाहींत!

पृ. १६७ वर "इ. स १८५९ त 'शब्दसिद्धिनिबंध' हें लहानसें पुस्तक विनायकशास्त्री दिवेकर व गोविंद विठ्ठल महाजन यांनीं बाळशास्त्री जांभेकराच्या साहाय्याने लिहिलें," असें म्हटलें आहे. परंतु बाळशास्त्री १८४६ मध्येंच परलोकवासी झाले! वस्तुस्थिति अशी कीं, या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति ते विद्यमान असता १८४३ मध्यें निघाली. अर्थात् ही त्याची दुसरी आवृत्ति होय.

प्रस्तुत ग्रंथाचें नववें प्रकरण 'नियतकालिकें' (१८१८–८५) हें असून त्यांत साहजिकच के. बाळशास्त्र्याच्या नियतकालिकासंबंधी काहीं माहिती आली आहे. ग्रंथकर्ते सांगतात:– "सन १८२३ मध्यें या उभयतांनी (केरी व मार्शमन) 'समाजदर्पण' या नांवाचें बंगाली वर्तमानपत्र सुरू केलें. याच वर्षी गुजराथी पहिलें वर्तमानपत्र-दर्पण निघूं लागलें. या गुजराथी उदाहरणाचा परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' हें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक सन १८३२ त काढलें. ...'दर्पणा'त इंग्रजी बाजू बाळशास्त्री व मराठी बाजू भाऊ महाजन लिहीत. बाळशास्त्र्याची विद्वत्ता व मार्मिकपणा आणि महाजनाचा नि[निः]स्पृहता व निर्भिडपणा, यामुळें हें पत्र सरकार आणि जनता या दोघांच्याही मान्यतेस पात्र झालें होतें. मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर कार्नेक यांनी बाळशास्त्र्याविषयींचा आपला आदर त्यास J.P. करून व्यक्त केला होता. भाऊ महाजन हे मात्र अत्यंत स्वतंत्र वृत्तीचे आणि नि[नि.]स्पृह असल्यानें त्यास अशा राजगौरवाचा लाभ होणें शक्य नव्हतें." (पृ. १७६)

हें सर्व लेखन बरेंच प्रमादयुक्त व भ्रामक आहे. उक्त बंगाली वर्तमानपत्राचें 'समाजदर्पण' हें नांव चुकीचें असून 'समाचारदर्पण' असें तें पाहिने तें सुरू करण्यात पुढाकार घेणारा रे. मार्शमन हा होता; केरीचा या उद्योगाला थोडाबहुत विरोधच.[1] हें पत्र सन १८२६ मध्यें निघालेलें नसून १८१८, मे २३ रोजीं त्याचा पहिला अंक निघाला.[2] "गुजराथी पहिलें वर्तमानपत्र दर्पण" होतें, हेंहि चूकच. 'मुंबईना समाचार' हें पहिलें गुजराती वर्तमानपत्र होय;

[1] 'The Indian Press' Margarita Barnes P. 89.

आणि तेंहि ग्रंथकार सांगतात त्याप्रमाणें १८२३ मध्यें नव्हे, तर १८२२ मध्यें निघालें. हें गुजराती पत्र महाराष्ट्रान्तर्गत मुंबईतच निघालेलें असतां "या गुजराथी उदाहरणाचा परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रावर झाल्याशिवाय राहिला नाही," हें म्हणणें युक्त कसें? हें गुजराती पत्र मर्झबान नांवाच्या पारशी गृहस्थानें काढिल्यामुळें "या पारशी उदाहरणाचा परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रीय मंडळीवर झाल्याशिवाय राहिला नाही," असें वाटल्यास म्हणावें येथपर्यंतच ग्रंथकाराचें लेखन प्रमादयुक्तच होतें, परंतु ह्यापुढील विधानें अत्यंत भ्रामकहि आहेत तीं स्वतः मूळ साधनें पाहून तपासून केलेलीं नसून प्रायः 'विस्तारां'तील पूर्वोक्त लेखावरून केलेलीं दिसतात 'दर्पण' काढण्यांत व चालविण्यांत महाजनांचें अंग मुळांत काहींएक नसतां 'समालोचन'कारहि बेधडक सांगतातच कीं, 'भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' काढलें'। शिवाय 'दर्पणी'चा "मराठी बाजू" ही बाळशास्त्र्यांच्या 'इंग्रजी बाजू' ची केवळ छाया किंवा भाषांतरात्मक होती, ही वस्तुस्थिति त्यास १९३७ मध्येंहि अविदितच दिसते। तरीपण त्यांची ठाम समजूत अशी कीं, 'दर्पणां'तील "बाळशास्त्र्यांची विद्वत्ता व मार्मिकपणा" पाहून "मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर [जेम्स] कार्नेक यांनी आपला आदर त्यांस J P करून व्यक्त केला," "आणि महाजनांची निस्पृहता व निर्भिडपणा" यामुळें "त्यांस अशा राजगौरवाचा लाभ होणें शक्य नव्हतें,"। बरें, महाजन व जांभेकर या उभयतांनीं मिळून 'दर्पण' चालविलें होतें असें वादासाठीं क्षणभर गृहीत केलें, तरी एका संपादकाच्या इंग्रजी लेखांतील "विद्वत्ता व मार्मिकपणा" ह्याविषयीं आदर उत्पन्न होऊन गव्हर्नरसाहेबांनी त्यास जे पी करून गौरविणें आणि दुसऱ्या संपादकाच्या मराठी लेखांतील 'निस्पृहता व निर्भिडपणा" लक्षांत घेऊन त्यास डावलणें, ही गोष्ट तरी कितपत संभवनीय आहे ह्याचा विचार कधीं कोणीं केला आहे काय? कीं ना गव्हर्नरसाहेबांना त्या काळांत फक्त इंग्रजी लेखाचेंच धोरण समजत असे, आणि मराठी बाजूंत कितीहि जहाल लेख लिहिले तरी तें त्यास कळणेंच शक्य नव्हतें?

"भाऊचा 'प्रभाकर' १८४० त उदयास आला" (पृ १७७), हें अप्रमाण विधानहि पूर्वीच्या कोठल्यातरी लेखांतून उचलून घेतलेलें स्पष्ट दिसतें। हें पत्र १८४१ त निघालें

मासिकपुस्तकासंबंधीं विवेचन करतांना ग्रंथकार लिहितात — "मराठींतील पहिलें मासिक 'दिग्दर्शन' हें बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सन १८३७ त काढलें व झाज सोसून बरींच वर्षें चालविलें' (पृ १८३) परंतु हें विधानहि एखाद्या आप्तवाक्यावरूनच केलें आहे १८३७ हें प्रारंभवर्षच जेथें चुकीचें तेथें हें मासिक 'बराच' म्हणजे किती वर्षें चालविलें होतें हें कोठून समजणार? ह्याच परिच्छेदांत पुढें ते सांगतात कीं, "ज्ञानदर्शन' नांवाचें १०० पृष्ठांचें त्रैमासिकहि बाळशास्त्रांना भाऊ महाजनांच्या साहाय्यानें एकदोन वर्षें चालविलें होतें" पण हें त्रैमासिक बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनीं जर निघालें तर तें तें स्वतः कसें चालवणार? महाजनांनीच तें १८५४ मध्यें काढून सुमार तीन वर्षें चालविलें 'उपदेशचंद्रिका' नांवाचें मासिक भाऊ महाजन काढीत असत," हा चूक पुन येथेंहि आहेच। वस्तुतः पाहतां 'ज्ञानदर्शना'चें कर्तृत्व जसें बाळशास्त्र्यांकडे नव्हतें, तसें 'उपदेशचंद्रिके'चें महाजनांकडे नव्हतें तें कर्तृत्व मारभट दांडेकराचें

रा. गं. वा. सरदार, एम्. ए., यांचे दोन ग्रंथ

'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' (१९३७)

हा महत्त्वाचा उपयुक्त संदर्भग्रंथ रा. गं. वा. सरदार, एम्. ए., यांनी जुने पुष्कळसे ग्रंथ पाहून परिश्रमपूर्वक तयार केला आहे. ह्यात बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधी इतर थोड्या वृत्तान्तांबरोबर इतस्ततः पुढील माहिती आढळते :—

" मराठी भाषेत प्रथम बाळशास्त्री जांभेकर यांनी हा [नियतकालिकांचा] उपक्रम सुरू (?) केला. त्यांनी 'दर्पण' या नावाचें साप्ताहिक व 'दिग्दर्शन' या नावाचें मासिक सुरू केलें. .... यानंतर गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८४० त 'प्रभाकर' पत्र काढिलें. " (पृ. २८)

" भाऊ महाजन यांच्या साह्यानें बाळशास्त्री यांनीं 'दर्पण' या नांवाचें वर्तमानपत्र व 'दिग्दर्शन' या नांवाचें एक मासिक चालविलें होतें. मराठी भाषेत त्यांनी हा नवीनच उपक्रम केला. ..त्यांचे 'भूगोलविद्या', 'नीतिकथा' 'सारसंग्रह', 'भास्कराचार्यावरील निबंध', 'हिंदुस्थानचा इतिहास' इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत त्यांनी नियतकालिकें, शुद्धिकरण आणि विधवाविवाह या तीन प्रमुख चळवळी महाराष्ट्रात सुरू केल्या. " (पृ. १९४)

" बाळशास्त्री यांनीं इ. स. १८३७ त 'दिग्दर्शन' या नांवाचें मराठी भाषेत पहिलें मासिक सुरू केलें. " (पृ. ३२७)

" गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनीं इ. स. १८४० च्या सुमारास 'प्रभाकर' पत्र काढिलें. " (पृ. ३४०)

" 'दर्पण' पत्र चालविण्याच्या कामीं बाळशास्त्री जांभेकर यांना त्याचें [म्ह० भाऊ महाजनांचें] पुष्कळ साहाय्य मिळालें. " (पृ. ३४१)

वरील अनेक विधानांवरून दिसून येईल कीं, ग्रंथकर्त्यांच्या मतें, 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' नियतकालिकांचा उपक्रम बाळशास्त्री जांभेकर यांनी केला, पण तो भाऊ महाजनांच्या साहाय्यानें केला. हीं विधानें अर्थात् सर्वस्वी निराधार व वस्तुस्थितीस सोडून आहेत. 'दर्पण' कधीं निघाले तसुद्धा लेखकास अवगत नाहीं, आणि त्यानें 'दिग्दर्शन' व 'प्रभाकर' यांची आरंभवर्षें चुकीचीं दिलीं आहेत. "१८४०त 'प्रभाकर' पत्र काढिलें," असें यानें पृ. २८ वर निश्चित सांगितलें आहे, तर पृ. ३४० वर " १८४० च्या सुमारास " ते काढिलें, असा पुनः अनिश्चित उल्लेख केला आहे ! बाळशास्त्र्यांच्या उक्त ग्रंथात 'भास्कराचार्यावरील निबंध,' असा एक स्वतंत्र ग्रंथ दिला आहे, परंतु तो स्वतंत्र छापलेला नाहीं. 'भूगोलशास्त्रः गणितभाग' ह्या पुस्तकाच्या शेवटीं तो छापिलेला आढळतो. " त्यांनी नियतकालिकें, शुद्धि [द्धी] करण आणि विधवाविवाह या तीन प्रमुख चळवळी महाराष्ट्रात सुरू केल्या," हें विधान 'आजकालचा महाराष्ट्र' (पृ. ७९) ह्या पुस्तकांतील पुढील ओळींच्या आधारानेंच केलेलें दिसतें : " त्यांनीं तीन महत्त्वाच्या चळवळींचीं बीजें महाराष्ट्रात पेरलीं. नियतकालिकें, विधवाविवाह आणि पतितपरावर्तन. ... " हें पुस्तक १८३५ मध्येंच प्रकाशित झालें होतें.

(२) 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी' (१९४१)

रा. सरदार यानीं '**अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका**' हा पूर्वोक्त ग्रंथ १९३७ मध्यें प्रसिद्ध केल्यानंतर चार वर्षांनीं प्रस्तुत नवीन ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. ह्यामध्यें त्यानीं भाऊ महाजन, 'लोकहितवादी,' विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, जोतीराव फुले, व विष्णुशास्त्री पंडित, अशा पांच नामांकित समाजसुधारकावर इतरत्र लिहिलेले आपले निबंध संगृहीत केले असून त्यांना '**महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी**' असें संबोधिलें आहे. वस्तुतः पाहता प्रस्तुत सुधारक-पंचकापैकीं भाऊ महाजन हेच एक खरे 'उपेक्षित मानकरी' होत. कारण, एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकालात सुमारें दोन तपें अनेक वृत्तपत्रें व नियतकालिके सतत चालवून ज्ञानप्रसाराचें व लोकजागृतीचें बहुमोल कार्य निःस्पृहतेनें साधलेल्या ह्या कर्तबगार पुरुषाचें एखादें लघुचरित्रहि कधीं लिहिलें न गेल्यामुळे 'निबंधमाला-'कार विष्णुशास्त्र्यानासुद्धां त्याचें नांव ऐकून माहीत नव्हतें, इतका त्याचा १८८० च्या सुमारासच सुशिक्षित महाराष्ट्रियानाहि विसर पडला ! आणि पाऊणशे वर्षे जगूनवांचून १८९० मध्यें ते परलोकवासी झाल्यावेळीं '**विविधज्ञानविस्तारा**'च्या तत्कालीन अंकात त्याजवर जो एक लहानसा मृत्युलेख प्रसिद्ध झाला त्याव्यतिरिक्त त्याच्यासंबंधा कोठें काहीं लिहिलें गेल्याचें आढळात नाहीं ! त्याच्या कर्तृत्वाच्या मानानें इतर चौघांची कामगिरी अधिक वर्णनीय व मोलाची होती असेंहि निश्चित म्हणवत नाहीं, तरीसुद्धा त्या त्या गृहस्थाचीं एक वा अनेक चरित्रें मराठींत लिहिली गेली आहेत अर्थात् ह्या दृष्टीने विचार करता रा. सरदार यानीं 'भाऊ महाजन' याना आपल्या पुस्तकात प्रथमस्थान देऊन त्याचा थोडासा परिचय करून दिला हें योग्यच झाल परंतु त्याचबरोबर, ह्या सर्वांहून कालानुक्रमें, कर्तृत्वानें व नावलौकिकानें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असे जे कै० बाळशास्त्री जांभेकर त्याच्यावरहि (रा. बा. ना. देवकृत एक जुनें व दुर्मिळ लघुचरित्र पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिले गेले असले तरी) आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य सुधारक व संस्मरणीय थोर पुरुष ह्या नात्यानें रा. सरदार यानीं प्रस्तुत पुस्तकाच्या आरंभीच एक निबंध ग्रथित करणें विशेष उचित व अगत्याचें नव्हतें काय ? तथापि कोणत्याहि कारणास्तव कां होईना, त्यांनी त्या महापुरुषाचा समावेश येथें केलेला नाहीं, ह्यावरूनहि कै बाळशास्त्री जांभेकर हे आजमितीस सुद्धां महाराष्ट्राचे आद्य "उपेक्षित मानकरी" कसे आहेत तें स्पष्ट दिसून येतें !

रा. सरदारांच्या ह्या पुस्तकात दुसरा एक चमत्कारिक विशेष हा आढळतो कीं, त्यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर याच्यासंबंध ठिकठिकाणा प्रसंगवशात् जीं विधान केलीं आहेत तीं '**मराठी गद्याची पूर्वपीठिका**' ह्या त्याच्या पूर्वग्रंथातील विधानापेक्षां पुढील संशोधनानें अधिक निर्दोष व ग्राह्य होण्याऐवजीं अधिक सदोष व आक्षेपार्ह झालीं आहेत ! कोणाहि लेखकानें अधिक विश्वसनीय पुरावा मिळाल्यास आपलें जुनें विशिष्ट मत बदलण्यास काहीं प्रत्यवाय नाहीं. परंतु तशा प्रकारचीं कोणतीहि नवीन प्रमाणें पुढें न आणताच त्यानें आपलें मतान्तर केल्यास तें क्षम्य कसें मानावयाचें ? चिकित्सक वाचक त्याच्या नवीन ग्रंथांतील मतेंच अधिक ग्राह्य मानणार नाहीं काय ?

'भाऊ महाजन' ह्या पहिल्याच निबंधांत रा. सरदार यांनी केलेली स्वतंत्र विधाने ह्या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत :—

(१) "अशा वेळी भाऊ महाजन यांनी आपल्या चार दोन समानधर्मीयांच्या सहकार्याने 'दर्पण-प्रभाकर' दि वृत्तपत्राच्या द्वारे इंग्रजी राज्याचे सत्य स्वरूप उघड करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला." (पृ ४)

(२) "भौतिक शास्त्राच्या बाबतीत आपणास पाश्चात्त्यांचे ऋण घेतले पाहिजे, अशी त्यांनी आपल्या मनाशी खूणगांठ बांधली, आणि 'दिग्दर्शन' व 'त्रैमासिक ज्ञान-दर्शन' ही नियतकालिके काढून, इंग्रजी भाषेतील शास्त्रीय ग्रंथांची भाषान्तरे करण्यास प्रारंभ केला." (पृ. ५)

(३) "भाऊ महाजन यानीहि सतराव्या वर्षी आपला शिक्षणक्रम संपवून, जांभेकरांच्या सहकार्याने 'दर्पण' पत्र सुरू केले" (पृ ५)

(४) "बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांनी दोघांनी मिळून मुंबईस इ स. १८३२ त 'दर्पण' या नावाचे इंग्रजी-मराठी पाक्षिक काढले त्याचप्रमाणे शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारासाठी त्यांनी इ स १८४० साली 'दिग्दर्शन' मासिक सुरू केले" (पृ. १०)

(५) "भाऊ महाजन यांनी स्वतः एकटयानी व इतराच्या सहकार्याने पुढील नियतकालिके काढलेली होती—(१) दर्पण-पाक्षिक इ. स १८३२, (२) दिग्दर्शन-मासिक इ स. १८४०, (३) प्रभाकर-साप्ताहिक इ स १८४१, (४) धूमकेतु-साप्ताहिक इ. स. १८५३, (५) ज्ञानदर्शन-त्रैमासिक इ. स १८५८" (पृ १२)

(६) "या ['दर्पण'] पत्रांतील इंग्रजी भाषा बाळशास्त्री जांभेकर लिहीत व त्याचें मराठी भाषान्तर भाऊ महाजन याच्या हातचें असे. .. जांभेकर व महाजन यांनी मुंबईतील धनिकाच्या साह्याने 'दर्पण' पत्र काढले." (पृ. १३)

(७) "बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८४० मध्ये 'दिग्दर्शन' या नांवाचें मासिक सुरू केले." (पृ. १६)

ह्या सर्व विधानांवरून हा गोष्ट अत्यंत स्पष्ट आहे की, रा. सरदार यांच्या मते 'दर्पण' वृत्तपत्र व 'दिग्दर्शन' मासिक ह्या मराठी भाषेतील आद्य नियतकालिकांचे खरे उत्पादक भाऊ महाजन हे असून बाळशास्त्री जांभेकर यांनी तीं चालविण्यास त्यांना हातभार लाविला! अर्थात् 'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' ह्या आपल्याच पूर्व ग्रंथात लेखकाने अंशतः तरी वास्तविक अर्से जें विधान केले होते त्याच्या अगदी उलट असा हा त्याचा निर्देश नव्हे काय? आणि ज्याअर्थी अर्से परिवर्तन घडण्यास काहीएक सबळ कारण रा. सरदार यांनी दाखविलेले नाही, त्याअर्थी "गंगा गये गंगादास, जमुना गये जमुनादास," अशीच ही त्यांची लेखनशैली झाली नाही काय? परंतु त्याचा हा केवळ भ्रम असून आपल्या ह्या निराधार व विपर्यस्त विधानांनी कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे ह्या क्षेत्रातील आद्यप्रवर्तकाचें खरें श्रेय हिरावून घेऊन आपण त्याच्यावर मोठा अन्याय करीत आहोंत, हें ग्रंथकर्त्याने लक्षात घेतले पाहिजे. प्रस्तुत प्रकरणी मूलभूत महत्त्वाचे असें सर्व कागदपत्र

शेवटीं परिशिष्टात दिलेलें असून त्याच्या अवलोकनानें तरी रा. सरदाराचा भ्रमनिरास होऊन आपल्या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तींत अवश्य ती सुधारणा ते करतील अशा आम्हीं आशा बाळगावी काय ?

प्रो. शं. गो. तुळपुळे यांचे ' मराठी निबंधकार '

आजकालच्या ' प्राध्यापकीय ' पांडित्याचीं व संशोधनाचीं दुसरींहि एकदोन एतद्विषयक उदाहरणें जाता जाता पाहण्यासारखीं आहेत. ' **मराठी निबंधकार** ' हा मुंबई विश्वविद्यालयाच्या इंटर-आर्ट्स परीक्षेच्या मराठी अभ्यासक्रमात गेली तीन वर्षें नेमिलेला निबंधसंग्रह प्रो. शं. गो. तुळपुळे एम. ए., पीएच्. डी., यांनीं कांहीं संपादकीय टीपा देऊन प्रसिद्ध केला आहे. ह्यातील बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन आणि त्यांचीं नियतकालिकें याच्यासंबंधाचें अनेक उल्लेख पाहता प्रो. तुळपुळे यांना त्या काळाचें यथार्थ आकलन झालेलें नाहीं, हें स्पष्ट दिसून येतें. प्रस्तुत निबंधसंग्रहातील ' **निबंधमालेचा उद्देश** ' ह्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या प्रसिद्ध लेखावरील एक संपादकीय टीप (पृ. २) पुढें दिल्याप्रमाणें आहे —" पा. १२ **मासिक पुस्तकांचा इतिहास**—मराठींत प्रथम बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं ' दिग्दर्शन ' हें मासिक व ' दर्पण ' हें साप्ताहिक १८३७ त काढलें. भाऊ महाजनांचा ' प्रभाकर ' १८४० त निघाला —" या वर्तमानपत्रानें बाळशास्त्र्यांची मोठी कीर्ति वाढविली व त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक ह्यांनीं त्यांस खुष होऊन जस्टिस ऑफ दि पीस ही पदवी दिली ' (दादोबांचें आत्मचरित्र)

आता ह्या लहानशा टीपेत दडून बसलेलें पीएच्. डी. चें संशोधकीय 'महापांडित्य' ह्या पांचचार ओळींचें सूक्ष्मावलोकन केल्याशिवाय वाचकास प्रतीत होणार नाहीं. डॉ. तुळपुळ्यांचें पहिलेंच वाक्य असें आहे —' मराठींत प्रथम बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं ' दिग्दर्शन ' हें मासिक व ' दर्पण ' हें साप्ताहिक १८३७ त काढलें ' ह्या विधानावरून आपणास असा स्पष्ट बोध होतो कीं, बाळशास्त्री यांनीं ' दिग्दर्शन ' व ' दर्पण ' हीं दोन नियतकालिकें एकाच वर्षी काढिलीं होतीं. परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे काय ? नाहीं. दुसरा प्रश्न ' दिग्दर्शन ' हें मासिक प्रथम निर्दिष्ट असल्यानें तें प्रथम काढून मग ' दर्पण ' साप्ताहिक काढिलें काय ? तर नाहीं. दोनहि एकाच वर्षी १८३७ मध्यें काढलीं काय ? तसें नाहीं. मग ह्या दोहोंपैकीं एखादें तरी १८३७ त काढिलें काय ? तसेंहि नाहीं. बरें, शेवटीं मासिक व साप्ताहिक हीं दोनहि मराठींत काढिलीं काय ? तर तेंहि सुतराम् नाहीं ! असें हें गौडबंगाल डॉ. तुळपुळे यांनीं एका वाक्यांत रचिलें आहे ! मग प्रश्न असा कीं, वस्तुस्थिति होती तरी कशा ? आणि त्या दृष्टीनें हें विधान कसें पाहिजे ? त्याचें उत्तर हें असें —" बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं ' दर्पण ' हें पहिलें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक १८३२ मध्यें व ' दिग्दर्शन ' हें पहिलें मराठी मासिक १८४० मध्यें काढिलें " दुसऱ्या वाक्यांत प्रो. तुळपुळे सांगतात कीं, " भाऊ महाजनांचा ' प्रभाकर ' १८४० त निघाला ' परंतु हा त्यांचा सन चुकीचा आहे. ' प्रभाकर ' आक्टोबर १८४१ मध्यें निघाला. पण खरी मौज आहे ती याच्याहि पुढें. ह्या वाक्यानंतर ते शेवटीं दादोबांच्या ' **आत्मचरित्रां**तून ' एक अवतरण उध्दृत करितात, आणि त्याचा संदर्भ साहजिकच ह्याच मागील वाक्याशीं

असल्यानें विद्यार्थी किंवा वाचक असेंच समजणार की, "या वर्तमानपत्रानें" म्हणजे 'प्रभाकरा'नें "बाळशास्त्र्याची मोठी कीर्ति वाढविली व त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक ह्यांनी त्यांस खुष होऊन जस्टिस ऑफ दि पीस ही पदवी दिली." परंतु हा समज सर्वथा चुकीचा नव्हे काय? कारण, दादोबांचें हे वाक्य बाळशास्त्र्यांच्या 'दर्पणा'स अनुलक्षून आहे-भाऊ महाजनांच्या 'प्रभाकरा'स नव्हे' अर्थात् ह्या दृष्टीनें प्रस्तुत अवतरण शेवटी न देता पहिल्या वाक्यानंतर द्यावयास पाहिजे होतें. बरें, हें अवतरण तरी मुळास तंतोतंत धरून असावें, तर तेंहि नाहीं. दादोबांचे मूळ शब्द आहेत ते हे.—"त्या वर्तमानपत्रानें त्याची मोठी कीर्ति वाढविली आणि त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांही त्यांच्या लिहिण्यावरून खुष होऊन त्यास एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस-Justice of the Peace ही पदवी दिली."

ह्याच लेखांतील दुसरी एक टीप उद्बोधनीय आहे. "पान १७ 'इंग्रजांनीं केलेले मराठीचे कोश'. १८३१ सील मोल्स्वर्थ-कंडी शब्दकोश याच्या हातारातीं परशुरामपंत तात्या गोडबोले, बाळशास्त्री घगने यासारखी विद्वान मंडळी काम करीत होती." येथें थोडा सूक्ष्म विचार असा कीं, 'इंग्रजांनीं केलेले मराठीचे कोश' म्हणजे कांहीं केवळ एकच नव्हे, तर ते अनेक होते मग "१८३१ सील [ह्यापेक्षा 'मराठा व्हाया मोल्स्वर्थ-कँडी कोश," हा एक झाला. इतराची वाट काय? तसेच हा कोश 'मराठा-इंग्रजी होता' हें विद्यार्थ्यांस आपोआप कसें समजणार? दुसरा 'इंग्रजी-मराठी' कोश मुख्यतें कँडीचा असून तो १८४७ मध्यें प्रसिद्ध झाला, हें येथे सांगणें अपरिहार्य नव्हतें काय? कारण, "इंग्रजांनीं केलेला मराठीचा कोश" असे ते शब्द नाहींत गोडबोले हे शास्त्री म्हणून जसे प्रसिद्ध नव्हते तसे कोशकारांतही प्रामुख्यानें नव्हते ह्या स्थानें, जनार्थशास्त्री कऱ्हाडकर, बाळशास्त्री घाबे प्रभृतींचा उल्लेख प्रथम करावयास हवा होता. त्याचप्रमाणें शास्त्रीमंडळींचा 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' (१८२९) "हें अद्भुत कृत्य" बहुधा विष्णुशास्त्र्यांनाहि त्याच्या ह्या उल्लेखावरून अपरिचित दिसतें, असें वाटें. तुळपुळे यांनी विशद करावयास पाहिजे होतें. परंतु पूर्वोक्त इंग्रजांनीं केलेल्या दोन मराठीच्या कोशांचीहि उभ्या 'प्राध्यापकां'ना यथार्थ महिती देता आली नाही. ते हा तिसरा कोश कोठून सांगणार?

"हे बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या बालांतील एका घटनेवरील आणखी एका दंतकथेचे रूप बघून या पुस्तकाची एका ठेंक 'लेक्चर हेनरी'चा 'इंग्रजी विद्या' हा निबंध अगदी प्रारंभी घेतला असून त्यांतील पहिल्याच वाक्यावर खालील टीप दिली आहे:-" पा. १ पुणें शहरांत प्रथम १८३२ साली इंग्रजी शाळा....हीं वरील पुणें पाठशाला असावी. ती पुढारा इ स. १८२१ त सुरू झाली, व बाजीरावानें वेदशाळा मोडून तिचें शास्त्रशाळेत रूपांतर झालें. इंग्रजी भाषेचे वर्ग या पाठशाळेला १८३२ त जोडले, व १८३८ त मेजर कँडी साहेबाची मुख्य म्हणून नेमणूक झाली.' 'प्राध्यापक' तुळपुळे यांनें हें सर्व 'प्रात्यक्षिक' 'महाभाष्यात' असल्याच थाटा मोठे आहे! कारण, "पुणें शहरांत प्रथम १८३२ साली इंग्रजी शाळा निघाली." हें 'लेक्चर्स'चे विधान सर्वथा बरोबर आहे. मग "ही वरील पुणें पाठशाला असावी," हे चुकीचे अनुमान डॉ. तुळपुळे यांनी कोणचा आधार घेतले?

"बहुधा असावी" असें जपून जरी त्यानी सांगितलें आहे, तरी त्याच अनुमानाचा विस्तार त्यानी पुढें केला आहे. पण "पुण्यास इ. स. १८२१ त सुरू झाली" ती "पुणें पाठशाळा" नसून "पूना संस्कृत कॉलेज," असें त्या संस्थेचें नांव होतें. "कालांतरानें वेदशाळा मोडून तिचें शास्त्रशाळेंत रूपांतर झालें," हेंहि एक अर्धसत्यच होय. कारण, 'पूना संस्कृत कॉलेज' ही प्रथमतः केवळ 'वेदशाळा' नव्हती. तेव्हांहि इतर शास्त्रांचें अध्यापन तेथें चालू असून पुढें 'वेदशाळा' म्हणजे वेदाध्ययनाची शाखा बंद झाली इतकेंच. "इंग्रजी भाषेचे वर्ग या पाठशालेस्व १८३२ त जोडले," ही एक घोडचूक होय. ही गोष्ट पुढें दहाअकरा वर्षांनीं घडली! वस्तुस्थिति अशी कीं, 'लोकहितवादी' सांगतात त्याप्रमाणें एक स्वतंत्र 'इंग्रजी शाळा' सरकारानें १८३२अखेर स्थापण्याचें ठरविलें, आणि तदनुसार 'पूना इंग्लिश स्कूल' जानेवारी १८३३ पासून प्रत्यक्ष सुरू झालें. ह्या इंग्रजी शाळेचे पहिले हेडमास्तर मि. ऐंड्रेल हे होते, आणि त्यांनींच ती शाळा पुढें निदान बारा वर्षें चालविली. "१८३७त मेजर क्याँडी साहेबांची मुख्य म्हणून नेमणूक झाली," ती प्रो. तुळपुळे समजतात त्याप्रमाणें इंग्रजी वर्गावर झालेली नसून–हा वर्ग तेव्हा अस्तित्वांत नव्हता– ती 'पूना संस्कृत कॉलेज'चे 'सुपरिंटेंडेंट' म्हणून झाली. सारांश, ही टीप अथपासून इतिपर्यंत चुकीची, भ्रमोत्पादक व अनैतिहासिक आहे! **'मराठी निबंधकार'** ह्या पुस्तकाच्या शेवटी ज्या थोड्याच टीपा दिल्या आहेत त्यांत कोठें अर्वाचीन महाराष्ट्राचा अल्पस्वल्प संशोधनात्मक जुना इतिहास सांगण्याची स्थळें असतील तर प्रायः हींच चारदोन होत ह्यावरून आजकालची 'प्राध्यापकीय' विद्वत्ता, संशोधनचिकित्सा व परिश्रमशीलता कशाप्रकारची आहे तें दिसून येईल, आणि असलें हें सहजसुलभ व स्वयंमन्य 'प्राध्यापकत्व' फुगत चालल्यामुळें मराठी वाङ्मयाच्या कोणाहि हितचिंतकास चिंता वाटल्यावाचून कशी राहील? विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, डॉ. तुळपुळ्यांचें हें पुस्तक गेली तीन वर्षें मुंबई विद्यापीठाच्याच अभ्यासक्रमांत नव्हे, तर 'भारतीय महिला विद्यापीठ'च्या 'गृहीतागम'त्याला व 'महाराष्ट्र-साहित्यपरिषदे'च्या 'प्राज्ञ'त्यालाहि नेमिलें गेलें आहे, असें समजतें! आणि त्यामुळेंच सरोवर वरील परीक्षण कांहींसें मर्यादेबाहेर जाऊं देणें भाग पडलें

हा सर्व इतिहास 'बोर्ड ऑफ पब्ल्युकेशन्'च्या १८४० ते १८४१ पर्यंतच्या वार्षिक इतिवृत्तांतून उपलब्ध आहे. शिवाय 'दर्पण'कार बाबा पदमनजी यांचा दि. २१ सप्टेंबर १८३२ चा 'Government English School at Poona' हा संपादकीय स्फुटलेख प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. ६२ वर दिला आहे तोहि वाचकांनी पाहावा.

प्रो. थी. रा. पारसनीस यांचें 'अर्वाचीन गद्य'

प्रो. वा. गो. तुळपुळे यांनी संपादिलेल्या **मराठी निबंधकार** ह्या विश्वविद्यालयीन पाठ्य-ग्रंथाची विशेष आतुरतेनें वाट पाहिल्यानंतर "प्रा थी रा पारसनीस, एम् ए., मराठीचे प्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें" यांनी संपादिलेलें 'अर्वाचीन गद्य' हें निवडक मराठी गद्य वाङ्मयाचें पुस्तक मुंबई विद्यापीठाच्या 'इंटर-आर्ट्स' वर्गासाठी योजित झाल्याचें आढळलें. परंतु काळ लोटल्यावर मोठ्या आतुरतेनें पुनर्निरीक्षणानंतर (१९४९) प्रसिद्ध झालेल्या ह्या पाठ्यग्रंथांतही मराठी निबंधकारांच्या तोंडीं

जनकाविषयीं विद्वान् 'प्राध्यापक'-वर्गांतहि किती घोर अज्ञान रुजलेलें आहे हें ह्या ग्रंथाच्या संपादकीय उपोद्घातांतील पुढील शब्दांवरून विनचूक अजमावता येतें :—"बाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथम 'दर्पण' या नावाचें साप्ताहिक इ. स. १८३२ मध्यें काढलें आणि 'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' या नावानें त्रैमासिक सुरू केलें. मराठींतील पहिलीं नियतकालिकें तीं हींच." (पृ. २). ह्या वाक्यांत वस्तुस्थितीसंबंधीं अज्ञानतः किती विपर्यास झाला आहे तो पाहा. प्रथमत 'दर्पण' हें केवळ मराठी साप्ताहिक नसून अथपासून इतिपर्यंत इंग्रजी-मराठी वृत्तपत्र होतें, आणि आरंभीं कित्येक दिवस तें पाक्षिक स्वरूपात निघालें, बरें, "'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' सुरू केलें," ही गोष्ट खोटी 'दर्पणा'चा शेवटचा अंक ता. २६ जून १८४० रोजीं निघाला, तर 'दिग्दर्शना'चा पहिला अंक मे १९४० च्या आरंभींच प्रसिद्ध झाला. त्यांत विशेष अज्ञान म्हणजे, 'दिग्दर्शन' हें नियतकालिक प्रो. पारसनीस सांगतात तसें 'त्रैमासिक' नसून 'मासिक'च होतें! अर्थात् 'प्राध्यापक'-महाशयांनी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' यांचें प्रत्यक्ष दर्शन लवमात्र न घेतांच आपल्या उपोद्घातांतील चर्पटपंजरी केली आहे, हें उघड आहे! आतां 'प्राध्यापक'-वर्गाची कड घेऊन कोणी कदाचित् म्हणेल कीं, तीं मराठींतील आद्य जुनीं-पुराणीं नियतकालिकें आजकाल प्रसिद्ध प्रचारांतूनहि जर दृष्टिपथांत येणें प्रायः अशक्य आहे, तर त्यांना अमें थातुरमातुर लेखन करण्याशिवाय गत्यंतर कोणतें? परंतु ही गोष्ट क्षणभर मान्य केली तरी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील नामांकित ग्रंथात जी माहिती चिकित्सक लेखकास उपलब्ध आहे ती तरी जागरूकपणें पाहणें त्याचें अवश्य कर्तव्य नव्हे काय? उदाहरणार्थ, जनार्दन रामचंद्रजी आपल्या 'कविचरित्र' ग्रंथात (१८६०) पुढील निःसंदिग्ध वाक्यें लिहितात—"त्यानें दर्पण नामें एक आठवड्यास निघणारें वर्तमानपत्र कित्येक वर्षें चालविलें, तें मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें. .... पुढें दिग्दर्शन नांवाचें एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें काहीं वर्षें निघत होतें." (पृ. १९९). तथापि हा जुना ग्रंथ तरी ह्या गोष्टीसाठी कशाला धुंडाळा? सर्व मराठी 'प्राध्यापकां'च्या एतद्विषयक भल्याबुऱ्या माहितीचा मूलाधार ग्रंथ असा प्रो. द. वा. पोतदार यांचा जो **'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार'** त्यांतसुद्धा "**दिग्दर्शन** नावाचें एक भारदस्त व प्रौढ **मासिक**हि बाळशास्त्री यांनीं चालविलें होतें," (पृ. ३४) असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

प्रि. गो. रा. परांजपे यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास'

नाशिक येथील सार्वजनिक वाचनालयाचा शतसांवत्सरिक स्मारकग्रंथ **'प्रदक्षिणा'** ह्या नावानें १९४१ मध्यें प्रकाशित झाला असून त्यांत गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचें समीक्षण करणारे विविध लेख मुद्रित केले आहेत. त्यांमध्यें मुंबईतील 'रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ् सायन्स' ह्या विख्यात शिक्षणसंस्थेचे विद्वान् प्रिन्सिपल गो. रा. परांजपे, आय. ई. एस्., यांचा **'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास'** नामक एक निबंध आढळतो. प्रि. परांजपे यांना शास्त्रीय ज्ञानाचा मराठी भाषेंतून प्रसार करण्याची हौस असल्यामुळें **'सृष्टिज्ञान'** मासिक पुष्कळ वर्षें चालवून त्यांनी ह्या दिशेनें उपयुक्त कार्य केलें

आहे. परंतु अशा शास्त्रसंशोधकांचीं माहिती मुद्दा के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या एतद्विषयक प्रयत्नासंबंधीं किती अत्यल्प व भ्रामक असू शकते हें त्याच्या पूर्वोक्त लेखावरून दिसून येतें.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या ६१ व्या पृष्ठावर १८०५ ते १८५७ पर्यंत मराठींत किती ग्रंथ प्रसिद्ध झाले ह्याविषयीं प्रि. परांजपे यांनी काहीं आकडेवार माहिती दिली आहे. ही त्यांनी कोणत्या लेखांच्या आधारें दिली तें निदर्शनास करावयास पाहिजे होतें, परंतु त्यांनी तसें केलेलें नाहीं. त्याच्यासारख्या शास्त्रज्ञांनी अशी अशास्त्रीय पद्धति स्वीकारावी त्याचें थोडें नवल वाटतें! त्यांनीं दिलेले पुस्तकांचे बरेच आंकडे चित्त आहेत. "१८१८ ते १८२७ या दहा वर्षांच्या अवधींत प्रसिद्ध झालेलीं तीनहि पुस्तकें गणितविषयावर असून कर्नल जर्व्हिस यांनी....तीं भाषांतररूपानें लिहिलीं होतीं," असें ते सांगतात. परंतु त्यांव्यतिरिक्त निदान-पक्षीं 'विदुरनीति,' 'सिंहासनबत्तिशी,' अशीं दुसरीं कांहीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होतीं, हें पुढें लिहितात —"१८२७ ते १८३६ या सालांत एकंदर दहा पुस्तकें मराठींत तयार झालीं. दादोबा पांडुरंगांनी व्याकरण व मोल्स्वर्थकृत इंग्रजी-मराठी कोश हे ग्रंथ यांखेरीज करून बाकीचे सर्व शास्त्रीय विषयावरच होते. डॉक्टर मॅकॉलम यांचीं वैद्यकावरील दोन पुस्तकें, **बाळशास्त्री जांभेकर यांचीं भूमिति, भूगोल विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तकें**, आणि हरी केशवजी पाठारे यांचें 'सृष्टिशास्त्र' नांवाचें एक पुस्तक हीं त्याच सालात प्रसिद्ध झालीं." (स्थू आ) प्रि. पराजपे यांनीं ह्या तान लहानशा वाक्यांतील संशोधनांत बरीच मौज उत्पन्न केली आहे. पहिल्या वाक्यांत ते सांगतात कीं, "१८२७ ते १८३६ या सालांत एकंदर दहा पुस्तकें मराठींत तयार झालीं" परंतु हा त्यांचा आंकडा निश्चित चुकलेला आहे. खरी संख्या त्यांच्या खुमार तिप्पट आहे, असें दाखविता येईल परंतु प्रथमतः ह्या तीन वाक्यांतील आंकड्यांचें गणितच कसें काय जमतें, हें ते स्वतः अंजनांच्या गळीं उतरून देतील काय? त्यांनीं नमूद केलेले पुस्तकांचे आंकडे असे—१ दादोबांनीं व्याकरण, १ मोल्स्वर्थचा कोश, २ डॉ. मॅकॉलम यांचे वैद्यकग्रंथ, ६ बाळशास्त्री जांभेकर यांचीं पुस्तकें, व १ हरी केशवजींचें 'सृष्टिशास्त्र.' परंतु आमच्या अल्पमतीप्रमाण ह्या आंकड्यांची बेरीज ११ होते-दहा नव्हे! मोल्स्वर्थकृत कोश हा 'इंग्रजी-मराठी' असून 'मराठी-इंग्रजी' आहे; इतकेंच नव्हे तर पराजपे यांना अभिप्रेत असलेला कोश दुसराच असून तो दप्तरमंडळींनी रचिलेला 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' होय! तसेंच २ वैद्यक ग्रंथांचे कर्ते डॉ. 'मॅकॉलम' हे नसून डॉ. मेरेडिथ हे दादोबा नाम प्रथमकर्त्या डॉक्टरांचें नांव चुकले, तर पुढें हरी केशवजी यांच्या ग्रंथांनाही चुकले आहे. तो सर्व 'सृष्टिशास्त्र' हा ग्रंथ 'निर्जीवपदार्थविज्ञानविषयक सवाल' असा आहे. त्यापेक्षा प्रि. परांजपे यांनीं सरळ मौजेचें कोडें उत्पन्न केलें आहे तें बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या ग्रंथांचा प्रथमोल्लेख, ते निर्देशपूर्वक सांगतात कीं, "**यांचीं भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तकें**"—अर्थात् १८२७ ते १८३६ या दशकांत प्रसिद्ध झालेलीं—आहेत! परंतु प्रि. परांजपे यांनीं "भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषय" ह्या फक्त यादीतले, आणि बाळशास्त्र्यांच्या ग्रहगोल इत्यादि पुस्तकांचा नामनिर्देश केला नाहीं हें कसें?

त्यांच्यासारख्या शास्त्रोत्कर्षेच्छु विद्वानांनी बाळशास्त्री जांभेकरांनी एका दशकांत व इतक्या अल्पवयांत (ह्या दशकांत त्यांचें वय अवघें १५ ते २४ या सुमाराचें होतें.) जर खरोखर सहा पुस्तकें लिहिलेलीं असलीं-आणि तीहि सर्व शास्त्रीय विषयावर—तर त्याचा स्पष्ट नाम-निर्देश करावयास नको होता काय ? परंतु त्याचें विधान अगदींच गोलमोल आहे ! त्यांत ना सर्व विषय, ना सर्व पुस्तकांचीं नांवें ! मग हें कोडें कसें उलगडावयाचें ?

तथापि ज्याअर्थी आपल्याला कै. बाळशास्त्र्यांच्यासंबंधीं मिळतील तितके ज्ञानाचे कण वेचावयाचे आहेत, त्याअर्थी प्रि. परांजपे यांच्या बाळशास्त्रिकृत सहा पुस्तकांची ही संख्या आपल्याला विदित असलेल्या संख्येशीं कशा काय जुळते तें थोडेंसें बारकाईनें अवश्य पाहिलें पाहिजे. १८२७ ते १८३६ ह्या दशकांत बाळशास्त्र्यांनीं पुढील पुस्तकें लिहिल्याचें आपणांस आज माहीत आहे:—(१) नीतिकथा, (२) बालव्याकरण, (३) सारसंग्रह, (४) भूगोलविद्या, (५) भूगोलशास्त्र—गणितभाग, (६) इंग्लंड देशाची बखर, भाग १ व २. परंतु ह्यांमध्यें भूमिति-विज्ञान ह्या विषयावर एकहि ग्रंथ नाहीं ! केवळ भूगोलावर एक आहे; आणि **भूगोलशास्त्र** हा कदाचित् त्याच विषयावरील दुसरा, किंवा भौगोलिक गणिताचा ग्रंथ म्हणता येईल. बरें, प्रि. परांजपे पुनः असेंहि सांगतात कीं, १८२७ ते १८३६ या सालांत एकंदर दहा पुस्तकें झालीं त्यांतून " दादाबा पांडुरंगांचें व्याकरण व मोल्स्वर्थ-कृत इंग्रजी—मराठी कोश हे ग्रंथ वगळले तर बाकीचें सर्व शास्त्रीय विषयावरच होतें. " म्हणजे त्यांच्या मतें, व्याकरण व कोश हे शास्त्रीय ग्रंथ नव्हेत, हें स्पष्ट आहे. ह्या दृष्टीनें पाहूं जातां, बाळशास्त्री जांभेकरकृत पुस्तकांच्या वरील यादींतून त्यांचें 'बालव्याकरण' वगळलें पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर जेथें ' व्याकरण ' सुद्धां प्रि. परांजपे शास्त्रीय पुस्तक गणावयास तयार नाहींत, तेथें त्यांची ' नीतिकथा,' 'सारसंग्रह ' व 'इंग्लंड देशाची बखर,' हीं पुस्तकेंहि त्यांच्या सहातून गाळलींच पाहिजेत अर्थात् आपण विशद केलेल्या सहा पुस्तकांमधील फार तर एक किंवा दोन भूगोलविषयक पुस्तकें तेवढींच त्यांनीं सांगितलेल्या सहा शास्त्रीय पुस्तकांत मोडतील ! परंतु मग आपल्याला पुनः असें कोडें पडतें कीं, प्रि. परांजप्यासारख्या धुरंधर शास्त्रसंशोधकानें निश्चित केलेल्या ६ ह्या ग्रंथसंख्येंत निदान ४ पुस्तकांची तूट येणें किंवा चूक असणें म्हणजे त्यांच्या शास्त्रोक्त विधानांत शेकडा ६६⅔ टक्के चूक आढळणें कसें शक्य आहे ? अर्थात् हें कोडें बाळशास्त्री जांभेकरांच्या सहा पुस्तकांचे प्रसिद्धिकालासह स्पष्ट नामनिर्देश करूनच सोडविणें शक्य असल्यामुळें प्रि. परांजपे यांनीं स्वतःचें तें सोडवून दाखविलें पाहिजे, हें उघड आहे.

मराठींतील शास्त्रीयग्रंथनिर्मितीसंबंधीं विवेचन केल्यानंतर प्रि. परांजपे शास्त्रीय नियतकालिकांची चर्चा करतांना सांगतात:—" इ. स. १८०८ ते १८५७ सालापर्यंत जी एकंदर तेरा मासिकें सुरू झालीं त्यांत तीन केवळ शास्त्रीय विषयांत वाहिलेलीं होतीं त्या-पैकीं 'ज्ञानप्रसारक' नांवाचें एक मासिक एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील महाराष्ट्रीय विद्वानांनीं चालविलेलें होतें. दुसरें 'दिग्दर्शन' नांवाचें मासिक बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं चाल-विलें होतें." (पृ. ६६). परंतु ह्याहि आपल्या विधानाला ते कांहींच आधार देत नाहींत ! येथें मासिकाच्या कालगणनेस १८०८ पासून आरंभ कां केला कोण जाणे ! १८५७ पर्यंतचा

कालावधि म्हणजे पहिलें शतकार्ध होतें म्हणून कदाचित् असेल! परंतु त्यांनींच मागें-सांगितल्याप्रमाणें १८४७ पर्यंत एकंदर छापील मराठी ग्रंथांची संख्याच जेथें फक्त ४३ भरते, तेथें ह्याच कालापर्यंत निदान पाचचार तरी मासिकें एकूण निघालीं होतीं कीं काय, आणि ह्या सर्वांत पहिलें कोणतें, हें सांगणें अधिक महत्त्वाचें व उद्बोधक झालें नसतें काय? परंतु प्रि. पराजप्यानाच ही निश्चित माहिती जर नसेल तर ती ते कोठून देणार? त्यांनीं आपल्या तेरा मासिकापैकीं "केवळ शास्त्रीय विषयांस वाहिलेलीं" तीन मासिकें होतीं, असें सांगून त्यांत 'ज्ञानप्रसारका'चा उल्लेख प्रथम केला आहे, आणि "दुसरें 'दिग्दर्शन' नांवाचें मासिकें बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं चालविलें होतें," असें म्हटलें आहे. अर्थात् **'दिग्दर्शन' हेंच पहिलें मराठी मासिक** असून तें 'ज्ञानप्रसारका'च्या पूर्वी दहा वर्षें, म्हणजे १८४० मध्ये बाळशास्त्र्यांनीं चालू केलें, हें सम्यग्ज्ञान त्यांस नाहीं, हें उघड आहे! शिवाय एकंदर तीनच जर शास्त्रीय मासिकें उक्त काळांत त्यांस आढळलीं, तर त्या तिसऱ्याचाहि नामनिर्देश कां नाहीं? आमच्या मतें, भाऊ महाजनांचें त्रैमासिक **'ज्ञानदर्शन'** (१८५४) हें तें असलें पाहिजे, आणि शास्त्रीय नियतकालिक म्हणून त्याचाहि स्पष्ट नाम-निर्देश अवश्य करावयास हवा होता. परंतु **'दिग्दर्शन', 'ज्ञानदर्शन'** ह्यांसारखीं जुनीं मासिकें व विशेषतः **'दिग्दर्शन'** हें आद्य मराठी शास्त्रीय मासिक म्हणून तें शोधून काढण्याचा प्रयत्न प्रि. पराजप्यासारख्या 'सृष्टिज्ञान'-कर्त्या उत्साही संपादकाकडूनसुद्धां जेथें वर्षानुवर्षें होऊं शकत नाहीं, तेथें सामान्य शिक्षिताची काय कथा?

रा. अ. का. प्रियोळकर यांनीं केलेले कै. बाळशास्त्रिविषयक उल्लेख

ह्याच सुमारास मराठी भाषा व वाङ्मय यांचे आजकालचे एक प्रसिद्ध चिकित्सक रा. अ. का. प्रियोळकर, बी. ए., याच्या साहाय्यानें जुन्या पिढींतील एक नामांकित लेखक **'कै रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख'** (१९४२) प्रसिद्ध करण्यांत आले. ह्या ग्रंथाला त्यानीं सुमारें साठ पृष्ठांची महत्त्वाची 'चरित्रात्मक प्रस्तावना' लिहिली असून तिजमध्यें बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीं केलेले कांहीं उल्लेख विचारणीय आहेत "**'दिग्दर्शन' पूर्व नियतकालिकें**" ह्या मथळ्याखालीं ते पुढील माहिती देतातः—

"मराठींतील पहिलें मासिक **दिग्दर्शन** हें १८३५ सालीं बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं सुरू केलें. याहीपूर्वी १८३२ सालीं **दर्पण** नांवाचें एक पत्रही त्याच्याच संपादकत्वाखालीं निघूं लागलें होतें. या पत्रातील लेखावर खूष होऊन त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनीं त्याना 'जस्टिस ऑफ दि पीस' ही पदवी बहाल केली असें दादोबा पांडुरंग यांनीं आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. (मूळ हस्तलिखित पृ. २६१). यावरून या पत्राचें धोरण राजकर्त्यांच्या प्रकृतीला मानवणारें होतें, असें सिद्ध होतें. पुढें त्याचेच एक सहकारी भाऊ महाजन यानीं **प्रभाकर** नांवाचें साप्ताहिक चालू केलें. त्यांत इंग्रजी राजकर्ते व युरोपियन लोक याच्यावर खरमरीत टीका प्रसिद्ध होत असे." पुनः थोडेसें पुढें ते लिहितात. "जांभेकरांच्या **दिग्दर्शनांत** किंवा महाजनांच्या **ज्ञानदर्शनांत** ऐतिहासिक व शास्त्रीय विषय प्रसिद्ध केले जात. ... त्यांनीं [म्हणजे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं] आपल्या धर्म-

प्रसाराचें मुखपत्र म्हणून **ज्ञानोदय** नांवाचें पाक्षिक (१८४२) व **सत्यदीपिका** नांवाचें मासिक (१८६१) सुरू केलें. त्याच्यामध्यें हिंदु धर्मावर व हिंदु आचारविचारावर होणाऱ्या हल्ल्यांना तोंड देण्याकरितां **उपदेशचंद्रिका** (१८४४), **विचारलहरी** (१८५२), **सद्धर्मदीपिका** (१८५५) अशा पत्रें निघाला. यांशिवाय स्वतंत्र आत्मसंशोधन करून आपल्यांतील दोष काढून टाकणें व समाजामध्यें जागृति करणें याकरितां **ज्ञानप्रकाश** (१८४९), **वर्तमानदीपिका** (१८५४), **प्रमोदय** (१८६१), **सत्यदीपिका** (१८६१), **धूमकेतु** (?), **इंदुप्रकाश** (१८६३) अशीं पत्रें; किंवा विशिष्ट विषयाला वाहिलेलीं अशीं **सर्वसंग्रह** (१८६०), **न्यायाश्रम** (१८६६) अशीं मासिकें निघालीं " इ० ' च प्र पृ. १५ ।

परंतु रा. प्रियोळकरांनीं संकलित केलेला हा वृत्तान्त बराच चुकीचा आहे "**दिग्दर्शन** हें १८३७ सालीं ... सुरू केलें," असें तेहि सांगतात ह्यावरून त्यांनीं ह्या आद्य मराठी मासिकाचें प्रारंभीचें वर्ष कोठल्या तरी चुकीच्या लेखातूनच उद्धृत केलें आहे—त्याचा प्रायः एकहि अंक त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेला नाहीं—हें उघड आहे। कारण, '**दिग्दर्शना**'चा पहिला अंक वस्तुतः मे १८४० मध्यें निघाला, ही गोष्ट प्रस्तुत ग्रंथातील त्याच्या छायाचित्रावरून निर्विवाद सिद्ध आहे '**ज्ञानोदया**'चा जन्म १८४२ मध्यें झाला ही गोष्ट खरी; पण ते म्हणतात त्याप्रमाणें, तें नियतकालिक आरंभीं "पाक्षिक" बसून "मासिक" होतें ह्याचा शोध त्यास लागलेला दिसत नाहीं. "**हें पत्र दरमहिन्यांत एकवार छापलें जाईल**, एकेक पत्र या साच्याची पृष्ठें १६ असें होईल एकेक पत्राला दोन आणे किंमत पडेल. ' असें पहिल्या वर्षाच्या पहिल्याच अंकांत '**ज्ञानोदय**'-कर्त्यांनीं प्रथमारंभीं स्पष्ट लिहिलें आहे; आणि तें "पाक्षिक" झालें तें पुढें सुमारें तीन वर्षांनीं ! येथें रा. प्रियोळकर "पत्र" व "मासिक" ह्या संज्ञा खऱ्या रूढार्थानें वापरीत आहेत, हें लक्ष्यांत घेतां त्यांच्यासारख्या चिकित्सकानें त्यासंबंधीं केलेले कांहीं घोटाळे पाहून थोडेसें नवल वाटतें ! "**सत्यदीपिका** नांवाचें **मासिक** (१८६१) सुरू केलें " (पृ. १६), असें प्रथमतः सांगितल्यावर लागलीच पांच ओळी टाकून पुनः '**सत्यदीपिके**'ला (१८६१) त्यांनीं '**पत्र**' म्हटलें आहे. आणि मौज अशी कीं, दोनहि ठिकाणीं कौंसांत १८६१ हाच सन दिला आहे ! "**उपदेशचंद्रिका** (१८४४), **विचारलहरी*** (१८५२), **सद्धर्मदीपिका** † (१८५५) अशीं पत्रें निघालीं." असें ते लिहितात, परंतु खरा प्रकार असा कीं, ह्यापैकीं पहिलेंच एक "**मासिक**" असून, दुसरीं दोन "**पाक्षिकें**" आहेत । ह्यापुढील त्यांचें वाक्य असें —

---

* We have received the first two numbers of the *Vichar Lahari* (Wave of Inquiry), a small *fortnightly* Marathi publication of eight pages, which is issued from the Dnyanprakash press, Poona; price two annas monthly, or Re 1, 4 As a year." (**ज्ञानोदय**, ता. २ ऑगस्ट १८५२)

† "सद्धर्मदीपिका या नांवाचें एक लहान पुस्तक चालत्या महिन्यापासून निघूं लागलें. हें महिन्यांत दोन वेळ काढण्याचें ठरविलें आहे." (**ज्ञानोदय**, १५ सप्टेंबर १८५५)

" याशिवाय स्वतंत्र आत्मसशोधन करून आपल्यातील दोष काढून टाकणें व समाजामध्यें जागृति करणें याकरितां **ज्ञानप्रकाश** (१८४९), **वर्तमानदीपिका** (१८५४), **प्रभोदय** (१८६१), **सत्यदीपिका** (१८६१), **धूमकेतु** (?), **इंदुप्रकाश** (१८६३) अशीं पत्रें किंवा विशिष्ट विषयाला वाहिलेलीं अशीं **सर्वसंग्रह** (१८६०), **न्यायाश्रम** (१८६६) अशीं [ही द्विरुक्ति कशाला ?] मासिकें निघालीं." खातहि पुन. घोटाळा आहेच ! **'प्रभोदय'** व **'सत्यदीपिका'** ही वस्तुतः "मासिकें" पुस्तकें असता त्यांस रा. प्रियोळकर " पत्रें " म्हणतात, इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या लिहिण्यावरून पाहता, ही दोनहि सिस्ती धर्मप्रचारार्थच होतीं,हे त्यांना अवगत आहेसे दिसत नाहीं;-**ज्ञानप्रकाश,वर्तमानदीपिका** इत्यादि हिंदु बाधवांनीं स्वमतप्रचारार्थ चालविलेल्या पत्रातच त्यानी वरील दोन सिस्ती मासिकास गोविलें आहे ! शिवाय त्यानी येथें दिलेले किस्येक सनहि चुकीचे आहेत. **' वर्तमानदीपिका '** व **' धूमकेतु '** हीं दोन प्रसिद्ध साप्ताहिकें प्रायः एकामागून एक १८५३ मध्यें निघालेलीं असतां रा. प्रियोळकर पहिल्याचा सन १८५४ देतात, तर दुसऱ्याचा मुळींच देत नाहींत ! **'प्रभोदय'** व **'इंदुप्रकाश'** याचेहि सन त्यानीं दिल्याप्रमाणें १८६१ व १८६३ हे नसून ते अनुक्रमें १८५९ व १८६२ असे आहेत ! तसेंच **'न्यायाश्रम'** हें नाव चुकलें आहे. ते **'न्यायाश्रय'** असें पाहिजे.

तथापि रा. प्रियोळकरांनी दिलेले हे किस्येक चुकीचे तपशील न्याहाळून पाहण्यापेक्षां बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या **'दर्पणा'**च्या संपादकत्वाविषयीं त्यानीं जो कांहींसा चमत्कारिक अभिप्राय येथें जाता जाता व्यक्त केला आहे त्याचें यथार्थच पारखणें प्रस्तुत प्रसंगी अधिक महत्त्वाचे होय. यासंबंधीं ते लिहितातः—"१८३२ साली **दर्पण** नावाचें एक पत्रही त्यांच्याच संपादकत्वाखालीं निघू लागलें होतें. या पत्रांतील लेखावर खूष होऊन त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यानीं त्यांना ' जस्टिस ऑफ दि पीस ' ही पदवी बहाल केली असें दादोबा पांडुरंग यानी आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. **यावरून या पत्राचें धोरण राजकर्त्यांच्या ['राज्यकर्त्यांच्या' हें शुद्ध] प्रकृतीला मानवणारें होतें असें सिद्ध होतें. इ०** " [स्थू. आ.] परंतु दादोबा पांडुरंगाच्या केवळ एका प्रासंगिक विधानाचा भलता अर्थ करून अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्यांना नसता कर्मापण आणणारा सिद्धान्त प्रस्थापित करणें साहसानें व असमंजसपणाचेंच नव्हे काय ? किंबहुना ह्या संदर्भातील दादोबाच्या शब्दयोजनेवरूनहि त्यांना स्वतःला असा काहींसा निंदागर्भ आशय अभिप्रेत होता, असे यत्किंचित् तरी कोणास दिसतें काय ? त्याचें मुळातलें समग्र वाक्य पुढीलप्रमाणे आहे.—" **त्या वर्तमानपत्रानें त्याची मोठी कीर्ति वाढविली** आणि त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनी त्याच्या लिहिण्यावरून खुष होऊन त्यांस एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस—Justice of the Peace ही पदवी दिली " [स्थू. आ] अर्थात् " त्या वर्तमानपत्रानें [म्हणजे 'दर्पणा'नें] त्याची मोठी कीर्ति वाढविली, " हा प्रस्तुत वाक्यांतील आद्य महत्त्वाचा पूर्वार्ध मुळींच लक्षात न घेता, रा. प्रियोळकरानी त्यांच्या उत्तरार्धावरच आपल्या कुतर्काची उभारणी केली आहे, असें स्पष्ट दिसतें ! परंतु **'दर्पणा'**चीं सकल घटना व तत्कालीन एकंदर परिस्थिति नीट लक्षात घेतल्याशिवाय एतत्संबंधी

यथार्थ अनुमान काढणें कोणालाहि कसें शक्य आहे? वस्तुतः विचार करता, 'दर्पण' हें पश्चिम हिंदुस्थानांतील पहिलें व त्याकाळीं अद्वितीय असें ॲंग्लो-व्हर्नाक्युलर "वर्तमानपत्र" असल्यानें सरकार व लोक यांच्या दृष्टीनें त्याला असाधारण महत्त्व होतें; त्यांतून बाळशास्त्र्यांसारख्या एतद्देशीय तरुण विद्वानानें तें इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें चालविलें होतें कीं, त्यांतील इंग्रजी भाषाप्रभुत्व पाहून मोठमोठे युरोपियनहि चकित होत' अशा स्थितींत अवल इंग्रजीच्या त्या काळांत इंग्रजीभाषानैपुण्याला एतद्देशियांकडूनहि दिलें जाणारें असामान्य महत्त्व लक्षांत घेता, तरुण दादोबांचीहि जे. पी. सन्मानदानप्रकरणीं वरीलसारखा समजूत होणें खचित अस्वाभाविक नव्हे. परंतु वस्तुस्थिति वेगळी होती. 'दर्पण' ता. ६ जानेवारी १८३२ रोजीं प्रथम निघाले, आणि त्या पत्राचा शेवटचा अंक ता. २६ जून १८४० रोजीं प्रसिद्ध झाला, असें प्रस्तुत ग्रंथांतील उताऱ्यावरून स्पष्ट दिसून येईल. तसेंच ता. २८ सेप्टेंबर १८४० च्या नवीन पीस कमिशनमध्यें, बाळ गंगाधर शास्त्री यांचा मुंबईतील इतर नऊ महाजनांबरोबर अंतर्भाव करण्यांत आल्यामुळें 'जस्टिस ऑफ दि पीस' म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली, असें प्रस्तुत ग्रंथाच्या दुसऱ्या परिशिष्टांतील मूळ सरकारी कागदपत्रावरून आढळून येईल. म्हणजे, 'दर्पण' पत्राची परिसमाप्ति होऊन गेल्यानंतर तीन महिन्यांनीं बाळशास्त्र्यांना "त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांही त्यांच्या लिहिण्यावरून खुष होऊन त्यांस एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस...ही पदवी दिली" (स्थू. आ.) होती, असा दादोबांच्या लिहिण्याचा अर्थ झाला! बरें, सर जेम्स कार्नाक यांनीं तरी 'दर्पण' कितीसें पाहिलें? त्याची संबंध कारकीर्द ता. ३१ मे १८३९ ते २७ एप्रिल १८४१ पर्यंत—म्हणजे, अवघ्या दोन वर्षांचीसुद्धां नव्हती, आणि त्याच्या प्रत्यक्ष आगमनानंतर एकच वर्षानें 'दर्पण' बंद पडलें' अर्थात् दादोबा सांगतात त्याप्रमाणें खरोखरच प्रकार घडला असें क्षणभर गृहीत केलें, तर त्या पत्राचे सुमारें वर्षभर जे काहीं अंक गव्हर्नर कार्नाक यांच्या क्वचित् अवलोकनांत आले असतील त्यांतील "लिहिण्यावरून खुष होऊन त्यांस [म्ह० बाळशास्त्री यांस] एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस.. ही पदवी दिली," असें होतें; आणि तीहि "खुष होऊन-एकदम ..दिली," असें ते सांगतात! परंतु दादोबांचा प्रत्येक उद्गार किंवा शब्द तंतोतंत बरोबर असेलच, असें तशा प्रकारचा स्पष्ट आधार दाखविल्याशिवाय, मानण्याचें कारण नाहीं आणि जे. पी. प्रकरणांतील त्याचें पूर्वोक्त वाक्य तर मुख्यत्वें प्रशंसापर म्हणून लिहिलें गेलें आहे. वस्तुस्थिति अशी कीं, स्वतः दादोबा म्हणतात त्याप्रमाणें, "ही पदवी पूर्वी पैकेवाले अगदीं थोडे नेटिवांस क्वचित् मिळत असे. या पदवीवरून आतां बाळशास्त्री यांची मुंबईत बडे लोकांत व मानकरी लोकांत गणना झाली." आणि बाळशास्त्री हे तर मोठे "पैकेवाले" किंवा धनिक नव्हते. त्यांचें विद्याधन व चारित्र्यधन मात्र फार मोठें! ह्यावेळीं 'दर्पण' पत्राचे संपादक म्हणून जशी त्यांची चांगली प्रसिद्धि होती, तशीच एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील आद्य एतद्देशीय प्रोफेसर व लोकोत्तर बुद्धिमान् पंडित म्हणून त्यांची ख्याति असून 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटी'चे ते कित्येक वर्षें "ऑनररी सेक्रेटरी" होते, आणि ह्या नात्यानें त्यांनीं केलेलें शिक्षणकार्य व सार्वजनिक सेवा ही सर जेम्स कार्नाकसारख्या उदारमतवादी व गुणी गव्हर्नराच्या सहज

डोळ्यांत भरण्यासारखी होती; अर्थात् त्यामुळेंच बाळशास्त्र्यांच्यासारख्या धनिक वर्गांत न मोडणाऱ्या, पण विद्वान् व बहुगुणी पुरुषाला त्या काळीं दुष्प्राप्य गणिलेला 'जे. पी.' चा सन्मान त्याजकडून अर्पण करण्यांत आला असला पाहिजे. ह्या नामांकित गव्हर्नराविषयीं *'बॉंबे गॅझेट'* नामक वजनदार पत्रांतील पुढील अभिप्राय मननीय आहे :—

"Sir James Carnac was kind, he was liberal in the full sense of the word, he was just; he was a true British Governor who knew and treated the people of India as they deserved; he was a friend to education and advancement; he encouraged the arts and sciences; and during his short government strove to effect improvements as far as his limited powers allowed. This is the testimony borne to his memory by all impartial persons in Bombay." (Bombay Gazette, May 28, 1841)

अर्थात् बाळशास्त्री जे. पी. होण्याशीं त्याच्या 'दर्पणां'तील राजकीय मतप्रदर्शनाचा कांहीं संबंध होता असें दूरान्वयानेंहि म्हणता येत नाहीं. उलट, 'दर्पणा'चें म्हणजेच बाळशास्त्र्यांचें राजकीय धोरण पक्षीय अशा इंग्रज "राजकर्त्यांच्या प्रकृतीला मानवणारें," म्हणजे त्यास पोषक होतें असा जो रा. प्रियोळकरांचा येथील सिद्धान्त, तो खरोखर सिद्ध व्हावयाचा असेल तर दादोबांच्या वरील एका वाक्यावरून तो न पाडतां, त्याला त्यांनीं इंग्रज सरकारचें त्या काळखंडातील धोरण व प्रत्यक्ष कृति ह्यी कोणत्या प्रकारची होती, आणि 'दर्पण'-कारांनीं आपल्या कोणत्या लेखांनीं सरकारास खरा पाठिंबा दिला होता, हें विशद करणें अवश्य नव्हतें काय? शिवाय सरकारी मानमरातब बहाल करून वृत्तपत्रकारास वश करून घेण्याचा हा जर खरोखरच प्रकार असता तर, 'दर्पण' प्रत्यक्ष चालू असतांना गव्हर्नरसाहेब असा प्रयोग करतील, ही तें पत्र निजधामास गेल्यानंतर तीन महिन्यांनीं करतील, हा साधा विचार रा. प्रियोळकरांना सुचावयास हवा होता! परंतु 'दर्पणां'तील लेख व त्यांचें धोरण प्रत्यक्ष न पाहतांच दादोबांच्या एखाद्या प्रासंगिक उद्गारावरून एकदम एखादा महासिद्धान्त उलटविरुद्धपणें प्रस्थापित करावयाचा तर असाच प्रकार घडणें साहजिकच नव्हे काय?

रा. प्रियोळकर काय, किंवा 'दर्पणां'तील एकहि टीकात्मक लेख प्रत्यक्ष कधीं न पाहतां त्याच्या धोरणासंबंधीं तर्कवितर्क करणारे इतर लेखक काय, त्यांनीं आपली अशी टाम समजून करून घेतलेली दिसते की, जे. पी. ही पदवी ज्याअर्थी सरकारकडून मिळत असे, त्याअर्थी कोणतीही लॉयलपूजेपणा केल्याशिवाय ती बाळशास्त्र्यांना मिळणें शक्य नव्हतें, आणि त्यांचेच एक सहकारी भाऊ महाजन हे 'प्रभाकर'-पत्र निर्भीडपणें चालवीत असल्यामुळेंच त्यांना ती पदवी प्राप्त झाली नाही! परंतु हें त्यांचें अनुमान वस्तुस्थितीस धरून नाहीं. 'दर्पण'-कार बाळशास्त्र्यांचा काळ व 'प्रभाकर'-कर्ते भाऊ महाजनांचा काळ हे एक नव्हत, हें ते विसरतात. बाळशास्त्र्यांच्या हयातीत भाऊंना स्वतंत्र कर्तृत्वहि नव्हतें. ते लोकहितवादींच्या हातांतले बाहुले असल्यासारखे पुढें आणखी पंधरावीस वर्षें लागलीं, म्हणजे तर

१८६० चे सुमारास जे. पी. पद मिळण्यायोग्य असें त्यांचें वय व सेवा ही झाली होती, असें म्हणता येईल. परंतु ह्या काळीं इंग्रजी राज्यनीतीचें स्वरूप बरेंच भिन्न झालेलें असून त्यांच्यासारख्या स्वाभिमानी व केवळ मराठीवृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानास तशा प्रकारचा मान मिळणें कठीण होतें. शिवाय डॉ. भाऊ दाजी प्रभृति आंग्लभाषा-पंडितांप्रमाणें भाऊ महाजनांची विद्वत्ता इंग्रजींतून मुळींच प्रकट होत नसल्यानें सरकारदरबारी व तत्कालीन सार्वजनिक कामकाजांत त्यांच्याप्रमाणें त्यांना तितकें महत्त्वहि कधीं प्राप्त झालेलें दिसत नाही. तसेंच भाऊंचे 'प्रभाकरां'तील लेख पुढील काळांत अधिक मडेतोड होत जाणें साहजिक होतें. परंतु 'दर्पण' निघतेवेळी मुद्रणावरील सरकारी निर्बंध जितके कडक होते तितके ते नंतरच्या काळांत राहिले नाहींत, आणि वर्तमानपत्रांची संख्या जसजशी वाढत गेली तसतसे 'प्रभाकर'कर्त्याप्रमाणें इतर मराठी वृत्तपत्रकारहि कमीअधिक धिटाईनें लिहूं लागले होते, हेंहि विसरतां कामा नये. परंतु मौजेची गोष्ट अशी कीं, भाऊ महाजनांची स्वतंत्र बाण्याबद्दल प्रशंसा करणाऱ्या ह्या लेखकांनीं जसें 'दर्पण' मुळींच पाहिलेलें नसतें, तसें 'प्रभाकरां'तील काहीं तुरळक लेखांवरूनच त्यांच्या ह्या सर्व प्रशंसेचींहि उभारणी झालेली असते' किंबहुना सन १८४८-४९ मध्यें 'प्रभाकरां'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'लोकहितवादी'च्या 'शतपत्रां'वरून त्यांनीं आपली कल्पना मुख्यत्वें बनविलेली असते, असें आपणांस आढळून येईल. *शिवाय पुढील काळांत भाऊंची, लेखणी बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षा अधिक तिखट होती हे जरी मान्य केलें, तरी त्यावरून बाळशास्त्र्यांचे 'दर्पणां'तील इंग्रजी लेख अधिक बहुश्रुतपणाचे, तद्व्यापक व समतोलवृत्तीचे असून त्या काळीं इष्ट व शक्य तो निःस्पृहपणाहि त्यांत आढळून येई, आणि राज्यकर्त्यांच्या तोंडपूजेपणापासून ते अलिप्त होते, असें त्यांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनानें वाचकांस दिसून येईल.*

ह्यानंतर रा. प्रियोळकर यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या बंगाली-भाषा-कोविदत्वाविषयीं जी एक शंका व्यक्त केली आहे तिचेंहि निरसन करणें अवश्य आहे रा. मि. गुंजीकरांना यांना "बंगाली भाषेचे पहिले सखोल अभ्यासक" ठरविताना पृष्ठ ३० वर ते लिहितात.— "बंगाली ही कलकत्त्याची देशभाषा व तें शहर हिंदुस्थानची त्या वेळीं राजधानी असल्यामुळें त्या भाषेकडे सर्व प्रांतांचें लक्ष लागलें असल्यास नवल नाहीं. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांना बंगाली भाषा अवगत होती असें म्हणतात (हेमंत व्याख्यानमालेंतील बा. ना. देव यांचें व्याख्यान, १८९२). पण गो. ना. मांडगांवकरांनी आमच्या [नव्हे, "आपल्या"] मुंबई-वर्णनांत [ह्या पुस्तकाचे खरें नाव मुळांत 'मुंबईचें वर्णन' असें आहे] (१८६३) 'ते संस्कृत मराठी व इंग्रजी भाषेंत निपुण होते, व त्याशिवाय त्यांस वर्‍हाडी, गुजराथी या भाषा येत होत्या,' असें म्हटलें आहे. (पृ. २१६)." परंतु बंगाली भाषेकडे मुंबईकर बाळशास्त्र्यांचें लहानपणींच १८३० च्या सुमारास जें लक्ष वेधलें त्याचें मुख्य कारण म्हणजे, मुंबईत एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणासाठीं सन १८२२ मध्यें 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक सोसायटी' जशी स्थापण्यांत आली, तशाच प्रकारची 'दि कलकत्ता स्कूल बुक सोसायटी' नांवाची एक शिक्षणसंस्था त्याच्याहि पूर्वी (सन १८१७) कलकत्त्यांत स्थापिली गेलेली असून तिच्या विद्यमानें व श्रीरामपूरच्या मिशनऱ्यांच्याकडून

हें विसन्न चालणार नाहीं. किंबहुना सन १८३१ च्या सुमारास बाळशास्त्री यांनी लिहून प्रसिद्ध केलेल्या 'नीतिकथा' या त्रिमुकल्या शालोपयोगी पुस्तकांतील बऱ्याच गोष्टी त्यांनी मूळ बंगाली ग्रंथावरून भाषांतर करून दिल्या होत्या, असें त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेवरून सिद्ध आहे. (ज. ग्रं. पृ २५६ पाहा)

रा. न. चिं. केळकरकृत 'लो. टिळक यांचें चरित्र'

मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादि विषयाचे काहीं प्रसिद्ध लेखक, अध्यापक व संशोधक यांनीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या संबंधांत आपल्या लिखाणांतून प्रसंगोपात्त केलेल्या उल्लेखांचे येथवर थोडेबहुत पर्यालोचन केल्यानंतर अन्य वाङ्मयक्षेत्रांतील कांहीं नांवाजलेल्या लेखकांनीं व वृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानांनीं त्यांच्याविषयीं केलेले निर्देश लक्ष्यांत घेतले पाहिजेत. आणि ह्या दृष्टीनें पाहूं जातां साहजिकच महाराष्ट्रांत आजकाल केवळ 'साहित्यसम्राट्' म्हणूनच नव्हे, तर 'शीघ्रसाहित्यसम्राट्' म्हणूनहि गणिले जाणारे सेवानिवृत्त 'केसरी'-कर्ते रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या अफाट साहित्य-सृष्टींतून बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधीं आपणास कितपत उपयुक्त माहिती मिळते तें अवश्य पाहिलें पाहिजे. कारण, त्यांच्यासारखे मुन्या पिढींतील बहुश्रुत व बहुविध साहित्यकार असे प्रायः तेच सांप्रत विद्यमान असून आजपर्यंत ज्यांची सफाईदार लेखणी शेकडों विषयांवर अप्रतिहत चालत आली त्यांच्या कक्षेंतून आपला प्रस्तुत विषय अगदींच सुटला असेल हें संभवनीय नाहीं. शिवाय त्यांच्या लिखाणांतून उपलब्ध होणारी माहिती म्हणजे एक प्रकारें गेल्या पिढींतील बहुश्रुत विद्वानाच्या एतद्विषयक ज्ञानाची परिसीमा मानण्यास चिंता नाहीं. तथापि प्रस्तुत लेखकास येथें हें प्राञ्जलपणें सांगितलें पाहिजे कीं, साहित्यक्षेत्रांतील त्यांच्या स्वतःच्या अनभिज्ञतेमुळें व अन्यकार्यव्यापृतत्वामुळें 'समग्र केळकर वाङ्मय'-सृष्टीच्या द्वादश खंडांचें सांप्रयानें आलोडन करणें त्यास आजपावेतों कधीं जमलें नाहीं आणि पुढें जमण्याची आशा नाहीं ! अर्थात् रा. न. चिं. केळकर यांनीं रचिलेलें 'लो. टिळक यांचें चरित्र' आणि त्यांच्याच संपादकत्वाखालीं १९३१ मधें प्रसिद्ध झालेला 'केसरी ज्युबिली अंक' ह्यांमधून जे कांहीं ज्ञानाचे कण उपलब्ध होतील त्यावरच वाचकांना आपली तहान सांप्रत भागवून घेणें भाग आहे.

आधुनिक थोर महाराष्ट्रियांचीं जीं थोडीं विस्तृत व वाचनीय चरित्रें मराठींत प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांत पूर्वोक्त टिळक-चरित्राची कोणीहि गणना करील. ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडाचा तिसरा भाग, 'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र' चित्रित करण्यासाठीं ग्रंथकर्त्यांनीं बुद्धया योजिलेला असून त्या विषयाला जवळ जवळ पन्नास पृष्ठें त्यांनीं खर्ची घातलीं आहेत (टि. च. पू. पृ. ५१-९६). साहजिकच चिकित्सक वाचक अशी अपेक्षा बाळगितो कीं, ह्या दीर्घ प्रबंधामध्यें एकोणिसाव्या शतकांतील द्वितीय पादांत ज्या महाभागानें अल्पवयांत आधुनिक महाराष्ट्राच्या उन्नतीचा आपल्या लोकोत्तर कर्तृत्वानें प्रथमतः पाया घातला त्या कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधीं कांहीं उद्बोधक वृत्तान्त आपणास

अर्वाचीन ऐतिहासिक समजुत तिजपासून स्वतः तेहि अलिप्त नसल्यामुळें त्यानीं चितारलेला **'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र'** म्हणजे प्रायः **पुण्याच्या परिसरांतील महाराष्ट्र,** अगें संकुचित स्वरूप त्याच्या ह्या लेखास प्राप्त झालें आहे' ह्यातील सुमारें सातअष्टमांश भाग पुणें, तेथील परिस्थिति व लोकप्रसिद्ध व्यक्ति ह्यांच्याच वर्णनानें व्यापिला असून मुंबई व मुंबईकर ह्यांच्या वाट्यास एकअष्टमांश भागहि क्वचितच आला असेल' मात्र ऐतिहासिक वस्तुस्थिति अशी कीं, टिळकांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमास प्रारंभ होईपर्यंतच नव्हे, तर त्यापुढेंहि कित्येक वर्षे–म्हणजे सुमारें सन १८८५ पर्यंत तरी–राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, साहित्यिक इत्यादि अनेक गोष्टींत मुंबईकरच पुणेंकराच्या पुढे होते! अर्थात् ह्या दृष्टीनें **'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र'** वर्णावयाचा तर प्रस्तुत प्रकरणातील अर्धेअधिक विवेचन व वरेंचसें श्रेयहि मुंबईकराच्या वाट्यास यावयास हवें होतें. परंतु ही कामगिरी तशा स्वरूपात पार पाडण्याम तत्प्रीत्यर्थ इतस्तत विपुरलेली दुर्मिळ साधनसामग्री परिश्रमपूर्वक शोधावी लागती हें उघड आहे. तथापि इतिहास-संशोधनाचा हा खटाटोप न करताच ऐतिहासिक घटनावर झटपट कुंचला–नव्हे, बोळा फिरवूहि जर पुष्कळशा कमी श्रमानें सर्वसामान्य रसिक वर्गाकडून 'साहित्यसम्राट्' म्हणून अपूर्व मान्यता लाभूं शकते, तर तोच राजमार्ग अनुसरणें अधिक श्रेयस्कर नव्हे काय? एरवीं ह्या प्रकरणाचा उपन्यास करताना ग्रंथकर्ते स्वत कबिलेल्या १८२२ ते १८७२ पर्यंतच्या अर्धशतकातील महाराष्ट्राची वास्तविक पार्श्वभूमि न रंगवितांच पुणेंकराभोंवतीं आपली सर्व आरती ओवाळतेना! मात्र त्यानी एक हुकमी पळवाट ठेवून आपलें जें लेखन-रहस्य पुढील शब्दानीं सूचित केलें आहे तें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. ते म्हणतात.- "पहिल्या पन्नास वर्षांसंबधानें एकंदर महाराष्ट्राविषयीं ... विचार करावयाचा आहे. ... पण **त्या काळाविषयीं माहितीहि इतकी तुटपुंजीच आहे कीं, ... संक्षेपाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यंतरहि नाहीं.**" (पृ ५१. स्फु. आ.) शिवाय पुनः पुढें त्यानींच सांगितल्याप्रमाणें या काळातील माहितीचीं साधनेंहि संकीर्ण स्वरूपाचीं असल्यामुळें, " अधिक शोध व अधिक परिश्रम केल्याविना के. बाळशास्त्र्याच्या काळाचा व कर्तृत्वाचा उलगडा त्याच्यानें कसा व्हावयाचा? तथापि चरित्रलेखन किंवा इतिहासलेखन सत्यापलाप होऊं न देतां योग्य रीतीनें करण्याची जबाबदारी पत्करल्यानंतर लेखकानें तद्विषयक पुरेसे परिश्रम न करणें म्हणजे स्वकर्तव्यच्युत होणेंच नव्हे काय? तसेंच निदानपक्षीं नवीन संशोधन राहिलें, पण सहज उपलब्ध होणाऱ्या साधनग्रंथाचा थोड्याशा दक्षतेनें उपयोग करूनहि जे तपशील बिनचूक देणें शक्य आहे तेहि देण्यात रा. केळकरासारख्या श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या ग्रंथकारानें चुकाई करणें क्षम्य कसें! परंतु अशाप्रकारचे अनेक महत्त्वाचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणात चुकीचे दिले आहेत हें आश्चर्य होय! स्थलाभावामुळें ह्यापैकी कांही थोडी उदाहरणें देऊनच आपल्याला पुढील मार्गक्रमण केलें पाहिजे.

प्रस्तुत प्रकरणाच्या शेवटीं रा. केळकरानीं "टिळकपूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांत झालेल्या पुण्यामुंबईतील पाचसहा प्रमुख महाराष्ट्रीयांची अल्प चरित्रें खाली देत आहों."

(पृ. ८३), असा संकल्प सोडून डॉ. भाऊ दाजी लाड, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, गोपाळराव हरि देशमुख, कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, महादेव गोविंद रानडे व गणेश वासुदेव जोशी यांचीं एकूण सहा चरित्रें "त्या काळचे एक प्रकारचे मासले" म्हणून थोडक्यांत ग्रथित केलीं आहेत परंतु ह्यांतहि मौज अशी कीं, ह्यांपैकीं फक्त डॉ. भाऊ दाजी हेच एक मुंबईकर ग्रथकर्त्यास उल्लेखनीय वाटले! वस्तुत. पाहता त्यानीं डॉ. भाऊ दाजीच्याव्यतिरिक्त त्यांच्याहि पूर्वीचे व त्याचेच अधिक विख्यात गुरुवर्य प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर याचें अल्प चरित्र येथे अवश्य सादर करावयास हवें होतें; आणि त्यांच्या चरित्राचें सार अधिक संशोधन करण्याच्या भरीस न पडताहि एकदोन पृष्ठांत चागल्या रीतीनें देण्याइतकीं विश्वसनीय साधनें तेव्हा त्यास खचित उपलब्ध होतीं. परंतु एवढेंहि तारतम्य व दक्षता बाळगण्याची आवश्यकता त्याच्या एतद्विषयक अज्ञानामुळें त्यांस भासली नाहीं हेंच खरें!

बरें, डॉ. भाऊदाजींच्या चरित्रातील अल्प माहिती तरी कितीशी विनचूक आहे ती पाहा: "हे टिळकापूर्वीच्या पिढीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले" (पृ.८४), असें प्रथम सागूनसुद्धा रा. केळकर "त्याचा जन्म १८१८ सालचा" देतात! परंतु हा अपूर्व शोध त्याना कोठे कसा लागला नकळे! वस्तुतः तें साल १८१८ नसून १८२२ सर्वत्र नमूद आहे! त्यांचें पुढील वाक्य "लहानपणी घरच्या गरिबीमुळे ते मुंबईस आले तेव्हा मातीचीं सुंदर चित्रें करून पोट भरीत." असें आहे. परंतु 'सारस्वतरत्नमाला'-कार हे डॉ. भाऊदाजींच्या आपल्या प्रसिद्ध लघुचरित्रात १९१० मध्येच तत्संबंधीं वृत्तान्त देतात तो येणेप्रमाणें—

"ते [म्हणजे भाऊंचे वडील विठ्ठलराव] इ. स. १८३२ च्या सुमारास सहकुटुंब मुंबईस गेले आणि मातीचा नवनारीकुंजर करून एका एका पैशावर तो लोकांस दाखवून त्यावर निर्वाह करूं लागले." (पृ. २३२). म्हणजे, भाऊ हा आठदहा वर्षांचा मुलगा गरिबीमुळें एकटाच मुंबईस आला, आणि तो मातीचीं सुंदर चित्रें करून पोट भरूं लागला, हें साहित्याचार्यांचें अद्भुतरम्य काव्य झालें, इतिहासकथन नव्हे! "असा बुद्धिवान् ['बुद्धिमान' हें रूप शुद्ध] मुलगा शिक्षणाविणें फुकट दवडला जाऊं नये म्हणून त्यांनीं [म्ह. खुद्द गव्हर्नरसाहेबानीं] केवळ भाऊंकरितां शाळा स्थापन केली तीच पहिली सरकारी मराठी शाळा होय," हें विधानहि केवळ काल्पनिकच आहे! कारण त्याच्याहि पूर्वी आठदहा वर्षे बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटीची प्रसिद्ध मराठी व इंग्रजी शाळा मुंबईंत प्रत्यक्ष सुरू होती! "या [ग्रँट मेडिकल] कॉलेजांतील पहिले G. G. M. C. भाऊ दाजीच होत," हीहि वस्तुस्थिति नसून सन १८५१ मध्यें त्या कॉलेजातून प्रथमतःच जे एकूण आठ वैद्यकीय पदवीधर बाहेर पडले त्यापैकीं डॉ. भाऊदाजी हे एक होत; किंबहुना अन्यजातीय पदवीधर वगळूनहि डॉ. आत्माराम पांडुरंग व डॉ. अनंत चंद्रोबा हे दुसरे दोन प्रसिद्ध हिंदु पदवीधर त्याच्याच समवेत उत्तीर्ण झालेले असून प्रस्तुत प्रसंगीं विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, ग्रँट मेडिकल् कॉलेजात प्रविष्ट होण्यापूर्वी हे तिघेहि नामांकित मुंबईकर कै. प्रो. बाळशास्त्र्याचेच शिष्य होते. "वनस्पतींवर त्यांनीं कांहीं

पुस्तकें लिहिली," हाहि रा. केळकराचाच खास शोध असून ह्या अनेक ग्रंथांचीं नावें कळल्याने जिज्ञासु शास्त्रज्ञांवर उपकार होतील ह्यात शंका नाहीं. कारण, डॉ. भाऊदाजी यांनीं अशाप्रकारें एकहि पुस्तक कधीं लिहिल्याची नोंद कोठें उपलब्ध नाहीं ! भाऊंच्या ह्या एकानीं लघुतम चरित्रात रा. केळकरासारख्या विख्यात ग्रंथकारानें आणखी चुका त्या किती करावयाच्या ? परंतु सरतेशेवटीं "भाऊ दाजी १८७३ त निवर्तले." हें पूर्णपणें असत्य विधान करून 'साहित्यसम्राटा'नीं अक्षरशः अखेरी मारिली आहे ! कारण, ता. २१ मे १८७४ रोजीं त्यांचें देहावसान झालें, ही वस्तुस्थिति सर्वत्र प्रसिद्ध आहे ! तथापि "टिळकपूर्वीच्या पिढींतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ" असे जे डॉ. भाऊदाजी त्यांना अगदीं अलीकडच्या काळात सुमारें एक वर्ष अगोदर 'देवाज्ञा' देवविण्यात 'साहित्य-सम्राटा'नीं आपला विशिष्टाधिकार थोडाबहुत प्रकट केला असला तरी, त्याच्याहि नंतर पांच वर्षांनीं वासुदेव बळवंत फडकेप्रमाणेच्या देशभक्तास दयाळू इंग्रज सरकारानें जन्मठेपेची शिक्षा देऊन एडन येथें हद्दपार केलेलें असतां, त्याला आपल्या अधिकारात देहान्तशासन करण्यांत त्यांनीं आपले खरें असाधारण प्रभुत्व गाजविले ह्यात शंका नाहीं ! कारण, "मांगरामेशानीं फडके यांचें उच्च ध्येय धुडकावून लावून दरोडेखोरीचा नुस्ता धंदाच फैलावला, व या खोटेरी तारेच्या जाळ्यात गुंतलेलें आपलें अंग फडके यास काढून घेतां न आल्यामुळें तेहि नियळ पंडसोर टरून अखेर फांशीं गेले." (स्थू. आ.पृ ८३), असा निःसंदिग्ध वृत्तान्त एडन येथें गेल्यावर कित्येक वर्षांनीं हालअपेष्टांत मरण पावलेल्या (सा. १७।२।१८८३) त्या सुप्रसिद्ध पुरुषाविषयीं ग्रथकर्त्यानें नमूद केला आहे, हें केवढें आश्चर्य !

परंतु अशा अनेक प्रत्यक्ष चुकींच्या तपशिलापेक्षां अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉ. भाऊदाजी "हे टिळकपूर्वीच्या पिढींतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले," हें जर खरें, तर "डॉक्टरीचा धंदा सोडून त्यानीं इतर विद्याजन व वाङ्मय-सेवा पुष्कळ केली," एवढेंच मुख्यत्वें सांगून कसें भागणार ? कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या-नंतरच्या पिढींत मुंबईकडील सर्व सार्वजनिक चळवळींत त्यांचेंच प्रामुख्यानें कसें अंग असे, हें चरित्रकारानें विशद करावयास नको होतें काय ? त्या काळांत डॉ. भाऊदाजींची शैक्षणिक कामगिरी असाधारण होती. अवघ्या तिशींत मुंबईप्रांतीय 'बोर्ड ऑफ् एज्यु-केशन्' च्या वजनदार कारभारी मंडळाचे ते सदस्य निवडले गेले होते; 'बांबे लिटररि अँड सायंटिफिक् सोसायटी' चे कित्येक वर्षे ते अध्यक्ष असून स्त्रीशिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते ह्या नात्यानें मुलींसाठीं खासगी शाळा चालविण्यात त्यानीं पुष्कळच घस सोसली होती, आणि मुंबई विश्वविद्यालयाच्या प्रस्थापनेवरोवरच 'आर्ट्स' व 'सायन्स' शाखांचे सदस्य निवडिले जाऊन पुढें 'रिजिडक' ह्या नात्यानें त्यांनीं केलेली शैक्षणिक कामगिरी त्या काळीं बहुमोल गणिली गेली होती. तसेंच "शिलालेख व ताम्रपट ... या विषयावर त्यानीं कांहीं निबंधहि लिहिले आहेत." एवढेंच न म्हणता, त्याचे हे महत्त्वाचे शोधनिबंध मुंबई रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाले असून त्यांच्या ह्या विद्वत्तेमुळें त्या काळी एतद्देशियास दुर्लभ असलेलें प्रस्तुत सोसायटीचें उपाध्यक्षपदहि

त्यानाच प्रथमतः लाभलें, हें कथन करणें श्रेयस्कर होतें. त्याचप्रमाणें "रा. सा. मंडलिकाचे ते मोठे स्नेही होते," असें सांगण्यापेक्षां रा. सा. मंडलिक यांचे सार्वजनिक कामांतील ते दीक्षागुरु व मार्गदर्शक होते, असें विधानच अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक झालें नसतें काय? फार काय, हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय सभेचे एक विख्यात प्रवर्तक दादाभाई नौरोजी यांनाहि प्रथमारंभी डॉ. भाऊदाजींचें मुंबईंतील सार्वजनिक कार्यांतील धुरीणत्व मान्य केलेलें असून ह्या इलाख्यातील पहिली राजकीय संस्था म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या 'बॉबे रिफॉर्म असोसिएशन' च्या आद्य प्रस्थापकांपैकीं ते असून तिचे पहिले सन्मान्य कार्यवाहहि तेच होते. किंबहुना डॉ. भाऊंचे विविध सार्वजनिक हालचालींतील अग्रेसरत्व त्या कालीं इतकें सर्वश्रुत होतें कीं, न्या. रानडे "याच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें बरींच कारणीभूत झालीं असावी," असे उद्गार टिळकांनी 'केसरी'त लिहिलेल्या कै. रानडे याच्यावरील मृत्युलेखातहि काढलेले आढळतात. अर्थात् ह्या अनेक गोष्टी लक्ष्यात घेतां, डॉ भाऊदाजींच्या अल्प चरित्रातहि त्याचा रा. केळकरांनी निर्देश न करणें म्हणजे पर्यायानें टिळकपूर्वीच्या महाराष्ट्रातील त्या "अति सुप्रसिद्ध" पुरुषाचें वास्तविक स्वरूप प्रकट न करणेंच होय, असें म्हणावयास नको काय?

टिळक-चरित्रकाराना डॉ. भाऊदाजींच्या नंतर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांचा चरित्रवृत्तान्त अर्घ्या पानात सादर केला असून त्यातच कै. बाळशास्त्री यांचा एक ओझरता उल्लेख आढळतो. ते लिहितातः--"हेहि एक त्याकाळचे विद्वान व रसिक गृहस्थ होते ... पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्राचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पाच वर्षें इंग्रजी शिकण्याकरिता ज्या विद्वान् तरुण शास्त्री लोकाना सरकारनें कॅंडीसाहेबाच्या हाताखालीं प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते. **मुंबईस त्यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांचे हाताखालीं अध्ययन केल्यावर,** १८५१ सालीं पुण्याची संस्कृत पाठशाळा आणि इंग्रजी शाळा एक होऊन पूना कॉलेज बनलें त्यात महादेवशास्त्री यांना मराठीचे प्रोफेसर नेमण्यात आलें. (स्थू. आ.). नंतर सेंट्रल बुकडेपोचे क्युरेटर असतांच ते १८६५ सालीं वयाच्या त्रेचाळिसावे वर्षी वारले, ... कोलंबसाचें चरित्र, अर्थशास्त्र, अथेल्लो नाटकाचें भाषांतर वगैरे पुस्तकें व कांहीं कविताहि त्यांनी केल्या आहेत. त्याचें इंग्रजी शिक्षण एकदरीनें थोडेंच झाल्यानें ते विद्याखात्यांत चढावे तितके चढले नाहींत" (पृ. ८४)

आतां रा. केळकरांनीं संकलित केलेला हा अल्प वृत्तान्त कितपत बिनचूक आहे तो पाहा. "पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष न व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पाच वर्षें इंग्रजी शिकण्याकरिता ज्या विद्वान् तरुण शास्त्री लोकांना सरकारनें कॅंडीसाहेबाच्या हाताखालीं प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते.", ह्या वाक्यातील शेवटचे चार शब्द तेवढेच यथार्थ असून बाकीचा घटना केवळ भ्रममूलक आहे! वस्तुस्थिति अशी कीं, पुणें संस्कृत पाठशाळेंत सन १८४२ पर्यंत केवळ संस्कृत शास्त्राचेंच अध्ययन होत असे; आणि व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, धर्मशास्त्र इत्यादि

अध्ययनशास्त्रांपैकीं एका शास्त्राचा अभ्यासक्रम पांच वर्षांचा असून क्वचित् थोडे विद्यार्थी दुसरें शास्त्र म्हणत. परंतु जून १८४२ पासून प्रस्तुत पाठशाळेंत इंग्रजी शिकविण्यासाठीं एक नवीन वर्ग प्रथमच चालू करण्यात आला, आणि त्यात जे आठ विद्यार्थी प्रविष्ट करण्यांत आले त्यांच्यामध्यें "महादेव कोलटकर" याचा नंबर पहिला असून त्याचें जरीं फक्त ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन पूर्ण झालेलें होतें, तरीं इतरांनीहि व्याकरण, धर्मशास्त्रादि कोणत्या तरी एका शास्त्राचें अध्ययन पूर्ण केलें होतें. अर्थात् "ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर" हें विधान चुकीचें होय. दुसरी गोष्ट म्हणजे, "स्कॉलरशिप [हें 'स्टायपंड' होतें] देऊन पांच वर्षें इंग्रजी शिकण्याकरितां"च केवळ वरील विद्यार्थ्यांना घेतलेलें नसून त्यांनी या पांच वर्षांत पूर्वी न घेतलेलें दुसरें एक शास्त्र अध्ययनार्थ घेऊन त्याचरोबर इंग्रजीलाहि काहीं वेळ द्यावयाचा, अशी ही योजना होती. "सरकारनें कॅंडीसाहेबांच्या हाताखालीं... दिलें," असें म्हणण्यानें जणू काय कॅंडी नावाचा कोणी एक बाहेरचा साहेब फक्त इंग्रजी पढविण्याकरिता आणिला होता, अशी जी समजूत होते तीहि बरोबर नाहीं. कारण, कॅ. कॅंडी हे १८३७ पासूनच पुणें संस्कृत पाठशाळेचे 'सुपरिंटेंडंट' म्हणून काम करीत असून हा नवीन इंग्रजी वर्गसुद्धा ते स्वतः घेत नसत; तर हे सर्व विद्यार्थी बुधवारीतील मि. ऐज्डेल * यांच्या सरकारी इंग्रजी शाळेंत त्या विषयाच्या अभ्यासापुरते जात.

ह्यानंतर रा. केळकर म्हणतात कीं, "मुंबईस त्यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांचे हाताखालीं अध्ययन केलें." (स्थू. आ.). परंतु ह्या त्यांच्या विधानास काहीं आधार नसून मुळांत ही घटना शक्यच कशी होती ते नकळे! कारण, जून १८४२ पासून पांच वर्षें 'स्कॉलरशिप' मिळून जर पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील इंग्रजी वर्गांत महादेवशास्त्री प्रविष्ट झाले होते, तर त्यांचें वास्तव्य व अध्ययन मे १८४७ पर्यंत त्याच ठिकाणीं झालें असलें पाहिजे; आणि बाळशास्त्री जांभेकर हे तर त्यापूर्वीच एक वर्ष (१७ मे १८४६) परलोकवासी झाले होते! बहुतकरून पुण्यातील अभ्यासक्रम पांच

---

* प्रस्तुत प्रकरणीं सन १८४३ च्या 'बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन्'च्या वार्षिक इतिवृत्तांत कॅ. कॅंडी यांचे शब्द पुढीलप्रमाणें आहेत:—

"My last report stated that a class for the study of English was about to be formed, which was accordingly done in the month of June. It consists of .. eight students who attend the Government English School in the Boodhwarree in the morning and pursue their Sanskrit studies in the college in the afternoon. ...

"The students composing this class ... have all passed their final examination in one shastru and are now studying a second." (p. 16)

इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर मि. ऐज्डेल म्हणतात:— *Of the 8 students, the most talented is No. 1 (i e. Mahadeo Kolutkar) and of his future progress very favourable expectations may justly be entertained,"* (p 18)

वर्षे रीतसर संपविल्यानंतर मात्र त्यांची नेमणूक मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये शिक्षक म्हणून झाली असावी; कारण, तेथें कांहीं थोडीं वर्षे काम केल्यानंतर त्यांना पुण्याच्या नवीन कॉलेजांत मराठी भाषेचे अध्यापक (प्रोफेसर) नेमण्यात आले, असें सन १८५०–५१ च्या ' बोर्ड ऑफ् एज्युकेशन ' च्या वार्षिक इतिवृत्तावरून स्पष्ट कळून येतें. * अर्थात् रा. केळकरांनें पूर्वोक्त विधान प्रायः अनुमानाधारेंच असावें; अथवा कदाचित् सन १८४१–४२ मध्यें पुणें संस्कृत पाठशाळेंतील ज्योतिषशास्त्राचे नियुक्त अध्यापक विष्णु नरसिंह जोशी हे मुंबईस बाळशास्त्र्याच्या हाताखालीं शिकून तयार होऊन गेले होते, त्या वृत्तान्तावरून रा. केळकरांनीं चुकीनें महादेवशास्त्र्यांचा संबंध जोडला असावा ! तथापि इतपत तर्कशक्ति चालविण्याससुद्धा बाळशास्त्री जांभेकर हे केवळ एक विद्वान् संस्कृत शास्त्री नसून मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत त्या पुरातनकाळीं गणित व ज्योतिष शास्त्राचे विख्यात प्रोफेसर होते, एवढें तरी ज्ञान असणें अवश्य आहे; आणि तेंहि रा. केळकराना होतें, असें त्यांनी आपल्या वरील वाक्यात " बाळशास्त्री जांभेकर " असा जो अगदीं ओशरता व विशिष्टपरिचयशून्य असा त्याचा सामान्य उल्लेख केला आहे त्यावरून दिसत नाहीं !

बरें, महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे ' पूना कॉलेज ' मध्ये सुमारें वर्षभर अध्यापक असतील नसतील इतक्यांत त्यांना पहिल्या विभागातील मराठी शाळांचे सुपरिंटेंडेंट नेमून कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांना त्याच्या जागीं हंगामी उपाध्यापक (Acting Assistant Professor) नेमण्यात आलें * आणि आजकाल आपण ज्याला असिस्टंट किंवा डेप्युटि एज्युकेशनल् इन्स्पेक्टर म्हणून संबोधितों त्याच हुद्यावर महादेवशास्त्री यांनीं सुमारें दहा वर्षे मुख्यत्वें काम केलें. परंतु ह्या दोन कालावधींतील नोकरीचा कांहीं उल्लेख न करता, रा. केळकरानीं त्यांना एकदम " सेंट्रल बुकडेपोचे क्युरेटर " बनवून " तें १८६५ साली वारले, " अशी त्यांच्या चरित्राची समाप्ति केली आहे ! " त्यांचें इंग्रजी शिक्षण एकंदरीनें थोडेंच झाल्यानें ते विद्याखात्यात चढावे तितके चढले नाहींत, " हा म्हणण्यांतहि विशेष तथ्यांश नाहीं. कारण, त्याचेच प्रायः समवयस्क असे शिक्षणखात्यांतील दुसरे दोन तत्कालीन प्रसिद्ध विद्वान–रा. केरो लक्ष्मण छत्रे व रा. कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांच्यापेक्षां त्याकाळीं त्यांची बढती काकणभर अधिकच झालेली होती. ते दुर्दैवानें त्या उभयतांपेक्षा बरेच अल्पवयी असता वारले त्यामुळें त्यांचें कर्तृत्व अधिक दृष्टीस पडलें नाहीं इतकेंच. तरी सुद्धा शिक्षणखात्यातील एक उत्साही व कर्तबगार अधिकारी असा त्यांचा लौकिक असून मृत्यूपूर्वी ते ' रावसाहेब ' हि झालेले होते, हें

---

* "The professorship in the vernacular will be held by Mahadeo Govind Shastri, an able and energetic man, who was educated in the Poona Sanskrit College, and who for the last few years has been employed in the Elphinstone Institution"

— Report of the Board of Education for 1850-51, p. 65

विसरतां नये. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी केलेलें 'ऑथेल्लो' नाटकाचें मराठी भाषांतर चांगलें प्रसिद्ध असून त्याचा 'कोलंबसाचा वृत्तांत' हे मराठींतील अगदीं जुन्यापैकी एक वाचनीय पुस्तक गणिलें गेलें आहे. आधुनिक पद्धतीची कविता त्यांनीच प्रथमतः रचण्यास प्रारंभ केला असें म्हटलें तरी चालेल; आणि याव्यतिरिक्त त्यांची अन्य ग्रंथरचना असल्याचें आठवत नाही. परंतु रा. केळकरांनी मात्र त्यांच्या पुस्तकांत एक 'अर्थशास्त्र' नमूद केले असून त्याचा शोध त्यास कोठें लागला नकळे! महादेवशास्त्र्यांचे समकालीन व सहव्यवसायी विद्वान् कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी रचिलेलें 'अर्थशास्त्रपरिभाषा' हें पुस्तक त्यांना बहुश: विस्मरणाने अभिप्रेत असावें!

रा. न. चिं. केळकर हे महाराष्ट्रांत 'साहित्यसम्राट्' म्हणून आजकाल त्यांच्या भक्तांकडून गौरविले जात असले तरी वृत्तपत्रव्यवसायांत ते लहानाचे मोठे झाले असल्याने त्यांच्यामागून 'केसरी'-पीठावर आरूढ झालेले रा. वा. कृ. भावे यांनीं आपल्या वृत्तव्यवसायावरील पुस्तकांत योजिलेल्या परिभाषानुसार 'वीरमाहित्य-सम्राट्' म्हणविण्यास ते निःसंशय अधिक पात्र आहेत. परंतु आश्चर्य हें कीं, टिळकपूर्व महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रांचा इतिहासहि त्यांना चांगलाना अवगत नाहीं! उदाहरणार्थ, 'इंदुप्रकाश' ह्या नामांकित जुन्या पत्रासंबंधीं ते लिहितातः— "हें १८६४ सालीं रा. विष्णु परशुराम पंडित यांनीं सुरू केलें." (पृ ७४). परंतु ह्या दोनहि गोष्टी चुकीच्या आहेत. 'इंदुप्रकाश' निघाला १८६२ सालीं, आणि तो सुरू केला दुसऱ्याच मंडळींनीं! अर्थात् "१८६४ सालीं त्यांनीं नोकरीचा राजीनामा देऊन इंदुप्रकाश काढला," अशी वस्तुस्थिति नसून तें पत्र सुमारें दोन वर्षें चालल्यानंतर विष्णुशास्त्री आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन मुंबईस आले, आणि त्यांनी मुख्यत्वें मराठी वाङ्मय संपादण्याची धुरा आपल्या अंगावर घेतली, असा हा सरा इतिहास आहे.

ह्याच प्रकरणांत पृ. ७२ वरील नवीन परिच्छेदाच्या आरंभी दुसऱ्याच वाक्यांत "त्या सालच्या सरकारी रिपोर्टांत एकंदर मुंबई इलाख्यांत छापल्या जाणाऱ्या वर्तमानपत्रांची व ग्रंथादिकांची संख्या खालीलप्रमाणें आढळते.—" असें सांगून रा. केळकरांनीं तत्संबंधीं कांहीं तपशील दिले आहेत. परंतु मौज अशी कीं, हा सर्व वृत्तान्त कोणत्या सालचा ह्याचाच मुळीं कोठें पत्ता लागत नाहीं! पुनः शेवटचें वाक्य असें.— "त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांपैकीं कांहीं नावें, लोकांच्या अद्यापि लक्षांत असून कांहीं तर अद्यापिहि चालू आहेत. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, सुबोधपत्रिका, ज्ञानोदय, वर्तमानदीपिका, शुभसूचक, पूर्णचंद्रोदय, वैष्णवपंच, धूमकेतु, जगन्मित्र (रत्नागिरी), वेळगांवसमाचार, वृत्तवैभव, नेटिव ओपीनियन, नागपूर कॉनिकल, सिंधियन, प्रभाकर, दर्पण इ." परंतु येथेंहि "त्या वेळच्या" म्हणजे कोणत्या वेळच्या ह्याचा बोध होत नाहीं तो नाहींच! शिवाय ही एकंदर नामावली वस्तुत. महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रांची असतां तिजमध्यें 'नागपूर कॉनिकल' व 'सिंधियन' हीं कधीं कोणी न ऐकलेलीं इंग्रजी नामाभिधानांचीं अल्पजीवी पत्रें कशीं कोठें निघत असत, आणि तीं कोणत्या "लोकांच्या अद्यापि लक्षांत" आहेत कोण जाणे! तसेंच 'वैष्णवपंच' ह्या नांवाचें मराठी पत्र कधीं काळीं चालू होतें कीं काय ह्याची मोठीच शंका आहे—

'विष्णुपंच' म्हणून एक गुजराती पत्र होतें, असा मात्र शोध लागतो! प्रस्तुत नामावळींत अगदी शेवटी "प्रभाकर, दर्पण" यांचा नामनिर्देश ग्रंथकर्त्यांनी केला आहे तो मात्र मोठा मार्मिक खरा! कारण, या दोन वृत्तपत्रांचा कालानुक्रम-उलट दिशेनें का होईना, पण त्यांनी सहजगुंतर साधला आहे! 'दर्पण' व 'प्रभाकर' या अगदी प्रारंभींच्या मराठी वृत्तपत्रांचा यामुळें नकळत उद्धार झाला! बाकी "टिळकांच्या पूर्वीचा महाराष्ट्र" चितारतांना कै० बाळशास्त्री जांभेकर या मराठी वृत्तपत्रसृष्टीच्या जनकाचा व भाऊ महाजन या दुसऱ्या थोर संपादकाचा नामनिर्देश करण्याचीसुद्धा 'श्रीप्रसाहित्य-सम्राटां'ना बुद्धि होऊं नये, हें कशाचें द्योतक समजावयाचें!

असो. अशाप्रकारचे दुसरेहि अनेक दोष व चुकीचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणांत दाखविता येतील, परंतु साहित्याचार्य केळकरांचें त्या जुन्या काळासंबंधींचें सर्वसाधारण अज्ञान व त्याच्या लेखनशैलीचें प्रामाण्य लक्षात येण्याला इतकें अल्प दिग्दर्शन पुरेसें आहे. शिवाय त्यांच्या या प्रकरणाचें साद्यंत परीक्षण करण्याचा सांप्रत उद्देश नाहीं, आणि तसें करण्याला येथें अवकाशहि नाही.

'केसरीचा ज्युबिली अंक' (१९३१)

हा 'ज्युबिली अंक' काढला त्यावेळीं रा. ना. चिं. केळकर हे 'केसरी'च्या सिंहासनावर अद्यापि आरूढ असून त्या संस्मरणीय प्रसंगानें त्यांनी निर्माण केलेलें "वीरसाहित्य" त्यांच्या प्रतिभेचा चमक स्पष्ट दाखवीत आहे. त्यामध्यें हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्राचा इतिहास थोडक्यांत चांगला आकर्षक केला असून 'महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रें' या मथळ्याखालीं त्यानीं आपल्या धावत्या लेखणीनें कै. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचा अगदीं जाता जाता एका लहानशाच वाक्यांत निर्देश केला आहे. परंतु त्याच्यासारख्या अखिलभारतीय कीर्तीच्या महाराष्ट्रीय वृत्तपत्र-पंडितानें या पहिल्या पिढींतील अग्रगण्य संपादकद्वयाचा जो काहीं अशा प्रसंगानें त्रोटक उल्लेख केला त्यालाहि साहजिकच असाधारण महत्त्व आहे ते लिहितातः—"आतां आपण महाराष्ट्राकडे वळूं! १८१० सालीं मिशनरी लोकांनीं मराठी पुस्तकें छापण्याला या इलाख्यांत सुरुवात केली. त्यांचें पहिलें पुस्तक 'सिंहासनबत्तिशी' हें होय. अर्थात् मराठ्यांचें सिंहासन इंग्रजांच्या हातीं लागण्यापूर्वीच त्यांच्या मुद्रणकलेनें मराठी 'सिंहासन-बत्तिशी' हस्तगत केली!† १८२१ सालीं पुण्यास विश्रामबागेंत संस्कृत पाठशाळा सुरूं झाली. १८२२ मध्यें मुंबईस 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन झाली, व तिला मिळालेल्या रु. ५०,००० तून ग्रंथप्रसिद्धीचें काम सुरूं झालें. १८३७ त

† हें ठमकेश्वर साहित्यिक, पण अनैतिहासिक विधान स्वतः रा. केळकरांना इतकें आवडलेलें दिसतें कीं, तें त्यानीं 'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र' या आपल्या पूर्वोक्त प्रकरणांतून येथें तंतोतंत उतरून घेतलें आहे! (प्र. हा.-टि. च. पू. पृ. ६२). या व अशाच दुसऱ्या काहीं अंतःप्रमाणांवरून 'केसरी'च्या ज्युबिली अंकांतील महाराष्ट्रीय व हिंदी वृत्तपत्रांचें समालोचन रा. केळकरांच्याच लेखणींतून उतरलें आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें. —संपादक

वे. शा. सं. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. भाऊ महाजन यांनीं साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरूं केलें. १८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली. इ." (पृ. ४८. स्व. खा.)

रा. केळकरांचा ऐतिहासिक व्यासंगहि कसा असाधारण आहे तें ह्या माहितीवरून दिसून येतें. मात्र ह्या वर्णनातील कांहीं थोडे तपशील चुकीचे व भ्रामक आहेत, हें नम्रपणें नमूद केलें पाहिजे. महाराष्ट्राकडे वळल्यानंतर ते पहिल्याच वाक्यात सांगतात कीं, "१८१० सालीं मिशनरी लोकांनी मराठी पुस्तकें छापण्याला या इलाख्यात सुरुवात केली." परंतु त्याचें हें विधान ऐतिहासिक व भौगोलिक अशा दोनहि दृष्टींनीं चुकलें आहे! १८१० सालीं महाराष्ट्रात पेशवाई जर अद्यापि तगून होती, तर तेव्हा 'मुंबई इलाखा,' कोठून येणार? बरें, खुद्द इंग्रजाच्या मुंबई वेतातसुद्धा ही गोष्ट तेव्हां घडलेली नाहीं! १८१० सालीं ज्या मिशनरी लोकांनी मराठी पुस्तकें छापण्याला सुरुवात केली ते बंगाल इलाख्यातील श्रीरामपूरचे मिशनरी होत. शिवाय त्यांनीहि पहिलें मराठी पुस्तक छापिलें तें १८०५ मध्यें, आणि तें 'शीघ्रसाहित्याचार्य' सांगतात त्याप्रमाणें 'सिंहासनबत्तिशी' हें नसून सेंट मॅथ्यू कृत 'शुभवर्तमान' होतें! परंतु ही सर्व ऐतिहासिक माहिती बारकाईनें पाहून नमूद करण्यास अवसर कोणाला? 'शीघ्रसाहित्य'-काराचे मुख्य कसब झटपट रंगाऱ्याचें! "अर्थात् मराठ्यांचें सिंहासन इंग्रजाच्या हातीं लागण्यापूर्वीच त्याच्या मुद्रणकलेनें मराठी 'सिंहासनबत्तिशी' हस्तगत केली," असें सुरसुंदर विधान 'केसरी'-कारानीं ठोकून दिलें, आणि वाचक डोलूं लागले! बरें, 'सिंहासनबत्तिशी' हें पुस्तक म्हणजे केवळ शशशृंग नव्हतें! श्रीरामपूरकर मिशनऱ्यांनीं इ. स. १८१४ मध्यें तें खरोखरच छापिलें होतें. तसेंच त्याचें अनुकरण करून मुंबईत १८१४ मध्यें अमेरिकन् मिशनरी आल्यानंतर त्यांनीं शुभवर्तमानादि मराठी पुस्तकें छापण्यालाहि सुरुवात केली, ही गोष्टहि कांहीं खोटी नव्हे. किंबहुना मुंबईतहि १८२४ मध्यें 'कौरियर' छापखान्यांत दुसऱ्या कोणी 'सिंहासनबत्तिशी' सुद्धा छापिली होती! मग बंगाल व मुंबई ह्या दोन इलाख्यातील ह्या वाङ्मयघटनात इतकें सुंदर साम्य असल्यानंतर स्थलकाल-विपर्यास करूनहि, 'शीघ्रसाहित्य'कारानें जर इतपत सत्यसौंदर्य साधलें तर त्यास हरकत काय? शेक्सपियरच्या ऐतिहासिक नाटकांनासुद्धा ह्यापेक्षां वास्तवतेचा आधार फारसा अधिक नसतो असें म्हणतात! 'केसरी'-कार पुढें सांगतात, "१८२२ मध्यें मुंबईस 'बांबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन झाली." पण ह्या साली स्थापन झाली ती संस्था 'नेटिव्ह स्कूल अँन्ड स्कूल बुक सोसायटी' ही होती, आणि पुढें पांच वर्षांनी (१८२७) तिलाच 'बांबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' हें नामाभिधान प्राप्त झालें! "१८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली," ही माहितीहि वस्तुस्थितीस धरून नाहीं, आणि थोडी भ्रामकच होय. कारण, पुण्यास स्वतंत्र सरकारी इंग्रजी शाळा ती त्यापूर्वी सुमारें दहा वर्षें (१८३२), आणि तिचे हेडमास्तर होते मि. ऐन्डेल! तथापि मेजर क्याडी यांनीं आपल्या पुणें संस्कृत पाठशालेंत तेथील कांहीं विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजीचा एक वर्ग काढिला होता, ही गोष्ट कांहीं अगदींच काल्पनिक नव्हे. मात्र ह्या

वर्गांतील विद्यार्थी इंग्रजी शिकत ते मि. ऐज्डेल यांच्या शाळेत !

परंतु ह्याप्रमाणें मुंबई इलाख्यांतील मराठी ग्रंथप्रकाशन व शिक्षण ह्यांचा उपक्रम कसा झाला तें दर्शवून 'शीघ्रसाहित्याचार्यां'नीं आपल्या प्रकृत विषयासंबंधीं एकाच वाक्यांत जी बहुमोल माहिती दिली आहे तीच मुख्यत्वें आपणांस संग्रहणीय होय. ते सांगतात, "१८३७ त बे. शा. सं. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. भाऊ महाजन यांनीं साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरूं केलें." आतां ह्या एका विधानांत अज्ञानाशिवाय दुसरें काय आहे ? पण 'शीघ्रसाहित्य'-कारास विचार करण्यास क्षणाचीहि जेथें सवड नसते तेथें तो संशोधन कसें करणार ? ह्यासाठींच तर 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'सारख्या संदर्भग्रंथाची नितान्त आवश्यकता. तथापि ह्या 'ज्ञानकोशां'तील एतद्विषयक ज्ञानाचेंहि परीक्षण मागें होऊन चुकलेंच आहे ! शिवाय तो अवजड ग्रंथ उघडून पाहण्यापेक्षा रा. दंडवते यांचें 'संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय' ह्यासारख्या एखाद्या अलीकडेच अभिप्रायार्थ आलेल्या व हाताशीं असलेल्या जंत्रीवजा पुस्तकावरून दोन तपशील कसेबसे उतरून घेऊन आला प्रसंग साजरा करणें ह्यापेक्षा धंदेवाईक वर्तमानपत्रकारानें अधिक तें काय करावयाचें ? आणि अशा प्रकारच्या पुस्तकांत किंवा संदर्भग्रंथांत काहीं अज्ञान शिरलें असल्यास त्याची जबाबदारी 'शीघ्रसाहित्य'-कारावर कशी ? अर्थात् 'महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रें' ह्या मथळ्याखालीं काहीं तरी जुनी माहिती द्यावयाची म्हटल्यानंतर "१८३७ त बे. शा. सं. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. भाऊ महाजन यांनीं साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरूं केलें." असें काहीसें संदिग्ध व कांहींसें अर्धवट विधान करण्याशिवाय गत्यंतर कोणतें ? 'केसरी'-कारानीं येथें केवळ 'दिग्दर्शन' म्हणून ह्या नियतकालिकाचा नामनिर्देश करण्यांत खरोखर कितीतरी दूरदृष्टि दाखविली आहे ! त्याच्यापुढें अथवा मागें 'मासिक' किंवा 'साप्ताहिक' शब्द न घालण्यांत मुळीं हेतुच हा कीं, मग वाचकाच्या तारतम्यानुसार, म्हटल्यास तें 'साप्ताहिक' ठरेल, म्हटल्यास 'मासिक' ठरेल ! किंबहुना ह्या ठिकाणीं वर्तमानपत्रें व वर्तमानपत्रकार ह्यांचेच वर्णन मुख्यत्वें केलेलें असल्यामुळें इतक्या बहुसंख्य वर्तमानपत्रांच्या नामनिर्देशांत 'दिग्दर्शन' हें वस्तुतः मासिक असलें तरी वर्तमानपत्र म्हणून सहज खपून जाईल ! आणि तें १८४० मध्यें जरी खरोखर निघालेलें असलें, तरी ठाणेकर महाराष्ट्र-सारस्वत-संशोधक विनायकराव भाव्यापासून सर्वांनीं जर १८३७ सालच सर्वत्र चालू केलें आहे, तर ती चूक तरी कोण म्हणणार ? आणि तीच गोष्ट 'प्रभाकर' साप्ताहिकाची. इतिहाससंशोधक व साहित्याध्यापक प्रो. द. वा. पोतदार यांनीं आपल्या 'अवतारां'त सुद्धां त्याचें वर्ष १८४० च दिलें आहे ! बरें, ह्या साऱ्या जुन्या-पुराण्या गोष्टी सांगण्यांत एखाददुसरें वर्ष मागेंपुढें झालें म्हणून तरी त्यांत काय बिघडलें ? शिवाय 'दिग्दर्शन' काय किंवा 'प्रभाकर' काय, आजकाल त्याचें खरें साल तीं दुर्मिळ नियतकालिकें प्रत्यक्ष मिळवून पाहतो कोण, आणि इतक्या अनंत लेखकांनीहि त्यासंबंधीं लिहितांना तीं कधीं प्रत्यक्ष पाहिलीं होतीं ? हा एकंदर विचार पोक्तपणाचाच

आहे ह्यात शंका नाही. परंतु येथे 'साहित्याचार्य' केळकरांनी दुसरीहि एक व्यावहारिक दृष्टि ठेविलेली दिसते. ती अशी की, 'प्रभाकर'-कर्ते भाऊ महाजन याच्या नावामागें त्यांनी "रा." हें पद घातलें आहे, तर बाळशास्त्री जांभेकर हे खरोखरच कोणी केवळ वेदाभ्यासजड, आत्मप्रापंचभिन्न गृहस्थ असले पाहिजेत अशी कल्पना मनात बागवून, त्याच्या नावाचा "बे. शा. सं." अशा सनातनी गौरवपदानें निर्देश केला आहे! कारण, 'दिग्दर्शन' ह्या अभिधानावरून पाहता तें साप्ताहिक वृत्तपत्राचें नाव असण्यापेक्षा बहुतकरून रा. कुंटयाच्या 'षड्दर्शनचिन्तनिक'सारखें संस्कृतातील षड्दर्शनांचें मराठी भाषांतर देणारें एखादें दार्शनिक नियतकालिक नमेलच कशावरून? शिवाय, 'दर्पण' नावाचें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक हेंच मराठींतिल पहिलें वृत्तपत्र असून बाळशास्त्री जांभेकर याच्या संपादकत्वाखालीं तें निघाल्याकारणानें तेच मराठी नियतकालिकाचे आद्य जनक होत, ह्या गोष्टीचें ज्ञान 'शाध्रसाहित्याचार्या'ना हि नाहींच! शिवाय तें जर त्यास खरोखर असतें तर "इकडील वर्तमानपत्रें" ह्या मथळ्याखालीं लिहितांना त्यानीं "अखिल हिंदुस्थानात वर्तमानपत्र हा स्वतःचा धंदा करून किंवा मतप्रसाराच्या हौसेनें ज्यानीं आजवर वर्तमानपत्रात लेख लिहून, आपल्या बुद्धीचा किंवा भाषनेचा फायदा राष्ट्राला दिला अशांपैकीं काहीं प्रमुख लोकांचीं नावें" (पृ. ५४) जीं दिलीं आहेत त्यातील "दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे, विश्वनाथ नारायण मंडलीक" प्रभृति सुप्रसिद्ध लोकाग्रणींच्या शिरोभागीं बाळशास्त्र्याचेंच नाव त्यास देणें प्राप्त होतें; इतकेंच नव्हे, तर ह्याच लेखमालेंत एके ठिकाणीं विख्यात बंगाली पत्रकार राजा राममोहन राय याच्याशीं 'प्रभाकर'-कर्त्या भाऊ महाजनाची तुलना न करता 'दर्पण'-कार बाळशास्त्री जांभेकरांचीच त्यानीं ती केली असती, आणि अनेकदृष्ट्या ती अधिक यथार्थहि झाली असती ह्यात शंका नाही.

' प्रस्तुत ज्युबिली अंकातच 'केसरी'-कारानीं 'हिंदी पत्रांचें समालोचन' (पृ. ४४) करताना प्रथमतः बंगाल्यातील वर्तमानपत्राचा परिचय करून दिला आहे. ह्या प्रकरणीं ते सांगतात —"हिंदुस्थानात ज्या लोकानीं वर्तमानपत्राच्या धंद्याला प्रथमच हात घातला त्यातील अग्रेसर राममोहन रॉय यासारखा गृहस्थ होता. ... त्याची विद्वत्ता, त्याचा दर्जा हीं लक्षांत घेतां बंगालसारख्या जमीनदारांच्या संपन्न देशात त्याना इतर रीतीनें उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता असें नाहीं. शिवहुना त्यांनी वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यांत पैसा मिळविलाहि नाहीं. परंतु धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां 'संपादक' या शब्दापेक्षा इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय यांचें वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाहीं." (उ. स्व.) आपल्या ह्या 'शाध्रसाहित्यिक' लिखाणाच्या 'केसरी'-कारानीं कांहीं आधार दिलेला नसल्यामुळें त्यांनीं ही काहींशी अपूर्व ऐतिहासिक माहिती कोठें पैदा केली हें सामान्य जनास कळणें कठीण आहे. तथापि आमच्या अल्पमतीस असें वाटतें कीं, ह्या विधानात वास्तवतेपेक्षां प्रतिभाविलासाचा भागच अधिक असावा! कारण, "धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें...'संपादक' या शब्दापेक्षां इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय याचें

वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाहीं," असें म्हणण्यांत महाराष्ट्रीय 'केसरी'-काराची राममोहन रॉय ह्या थोर बंगाली वृत्तपत्र-पुरस्कर्त्यासंबंधी विशेष आपुलकी दिसत असली, तरी त्यांची जी असाधारण ख्याति आहे ती ते ब्राह्मसमाजाचे थोर संस्थापक व समाज-सुधारक म्हणून असून 'संपादक' म्हणून खचित नव्हे. एकदोन वर्तमानपत्रें हातांशीं धरून त्यानीं मुख्यत्वें धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा बराच खल केला हें खरें. पण ह्याचा अर्थ ते स्वतः 'केसरी'-कारांप्रमाणें धंदेवाईक वर्तमानपत्रकार होते असा कसा होतो? "बंगालसारख्या जमीनदाराच्या संपन्न देशात त्यांना इतर रीतीनें उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता असें नाहीं," ह्या वाक्यावरून तर त्यानीं जीं वर्तमानपत्रें कांहीं काळ थोडीबहुत चालविलीं तीं उदरनिर्वाहासाठीं काढिलेलीं होतीं, अशी त्यांची स्पष्ट समजूत दिसते. परंतु ती सर्वथा चुकीची होय, किंबहुना राममोहनाच्या चरित्रांतील कालानुक्रमा-संबंधीं 'केसरी'-काराची कल्पना एकंदरीनें बरीच भ्रामक आहे! त्याचा जन्म १७७४ मध्यें झाला, आणि १८१४ मध्यें वयाच्या चाळिसाव्या वर्षी सरकारी नोकरींत वंगैरे पुष्कळशी कमाई करून ते कलकत्त्यात सुखवस्तु गृहस्थ म्हणून नवीन घरदार करून राहिले; आणि त्यानंतर त्यानीं आपल्या सार्वजनिक चळवळी सुरू केल्या. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या हिंदुधर्मावरील व लोकांवरील हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठीं त्यांना एका वृत्तपत्राची आवश्यकता भासूं लागली. म्हणून त्यानीं डिसेंबर १८२१ मध्यें दुसऱ्या एका गृहस्थानें सुरू करून ठेवण्यांत आलेलें 'संवादकौमुदी' नावाचें एक बंगाली साप्ताहिक मे १८२२ मध्यें आपल्या हातीं घेतलें. परंतु त्यालाहि अवघ्या सहा महिन्यांत आपला गाशा गुंडाळावा लागला! त्यानंतर लवकरच राममोहन राय यांनीं 'मीरतुल-अखबार' नावाचें एक फार्सी साप्ताहिक स्वतःच्या संपादकत्वाखालीं चालूं केलें. * पण तेंहि दुर्दैवानें एप्रिल १८२३ मध्येंच तत्कालीन कडक सरकारी नियंत्रणाच्या निषेधार्थ त्यानीं बंद केलें! पुढें 'बेंगाल हेरल्ड' ह्या नावाचें जें एक इंग्रजी साप्ताहिक १८२९ मध्यें काढण्यांत आलें त्याच्या पुरस्कर्त्यांमध्यें राममोहन होतें एक होते. सारांश, राममोहन राय यानीं अनेक वृत्तपत्रांतून प्रसंगवशात् लिहिलें असलें तरी सर्व संपादकीय जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन कोणतेंहि वर्तमानपत्र त्यानीं वर्षभर तरी चालविलें असें दिसत नाहीं. अर्थात् ही सर्व धडपड त्यानीं केवळ सार्वजनिकहितबुद्धीनें केलेली असल्यामुळें उदरनिर्वाहार्थ पैसा मिळविण्याची त्यास जशी इच्छा नव्हती तशी आवश्यकताहि नव्हती. शिवाय त्या काळीं सुशिक्षित मनुष्यहि पन्नाशींत गेल्यानंतर वर्तमानपत्राच्या अनुत्पादक व साहसी धंद्यांत नव्यानें पडेलच कशाला?

तथापि 'केसरी'-काराच्या लिखाणातील भ्रामकपणाचा भाग येथेंच संपला नाहीं. पुन. महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारासंबंधींचा त्याचा अभिमान जागृत होऊन ते 'प्रभाकर'-कार भाऊ महाजनाची राजा राममोहन रायांशीं तुलना करून जातां

---

* Vide Reply of the 'Calcutta Journal' (Feb. 14, 1823) to the 'Asiatic Journal' on the Native Press.

जातां त्यांच्यामध्यें जें तारतम्य दर्शवितात तो त्याचा ' शीघ्रसाहित्यिक ' कल्पनाविलास जितका रम्य तितकाच अद्भुत आहे ! ते म्हणतात —" बंगाल्यांत राजा राममोहन रॉय यानीं ज्या कारणानें वर्तमानपत्र सुरू केलें त्याच कारणांनीं इकडे मुंबईस भाऊ महाजन यांनीं ' प्रभाकर ' वर्तमानपत्र सुरू केलें. तथापि राममोहन रॉय यानीं इंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळें व ते विलायतेंतहि जाऊन आल्यामुळें व वर्तमानपत्रकार या नात्यानें त्यांना जी प्रसिद्धी मिळाली ती एका प्रांतिक भाषेंत, म्हणजे मराठी वर्तमानपत्र चालविणाऱ्या भाऊ महाजन याना मिळाली नाहीं. पण हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिणाऱ्याला समकालीन अशा या दोन संपादकाचा उल्लेख बरोबरच करावा लागेल. "(पृ. ४४)

खरोखर ' साहित्यसम्राटा'ची सदासज्ज व फुरफुरणारी लेखणी काय लिहील आणि काय न लिहील ह्याचें हें एक रमणीय उदाहरण होय तथापि ह्या अवघ्या तीन वाक्यांत त्यानीं जो रहस्यपूर्ण आशय झटपट गोविला आहे त्यातील सत्यसौंदर्य किंचित् पृथक्करण केल्याशिवाय वाचकाच्या ध्यानात येणें कठीण आहे. ह्यास्तव तसा थोडासा प्रयत्न करूं. त्यांना येथें मुख्यत्वें राममोहन राय व भाऊ महाजन यांची परस्पर तुलना अभिप्रेत आहे. ती कोणत्या दृष्टीनें ? तर एक बंगाली संपादक व दुसरे महाराष्ट्रीय संपादक ह्या दृष्टीनें. ही तुलना हे दोन संपादक ' समकालीन ' होते, आणि ह्या दोघानीं एकाच काळांत, एकाच प्रकारचें मतप्रचाराचें कार्य केलें, ह्या कल्पनेवर त्यांनीं आधारलेली आहे. परंतु ' रॉय ' व महाजन हे खरोखर ' समकालीन ' तरी होते काय ? पहिल्याचा जन्म सन १७७४ मध्यें, तर दुसऱ्याचा १८१५ मध्यें—म्हणजे, महाजन हें " रॉय " याच्यापेक्षा केवळ ४१ वर्षांनींच लहान आहेत ! बरें, " रॉय १८३३ मध्यें तर महाजन १८९० मध्यें वारलेले असल्यानें तें अंतरहि अवघें ५७ वर्षांचें पडतें ! ह्याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, राममोहन राय याचें सुमारें ६० वर्षांचें बहुविध उज्ज्वल जीवनचरित्र जेव्हा समाप्त झालें तेव्हा कोठें भाऊ महाजन हा १८ वर्षांचा तरुण अद्यापि एल्फिन्स्टन कॉलेजात विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट व्हावयाचा होता ! बरें, भाऊ महाजन यानीं आपलें ' **प्रभाकर** ' पत्र कधीं सुरू केलें ? तर १८४१ मध्यें; आणि रायाची ' **संवादकौमुदी** ' प्रकट होऊन लुप्तहि झाली त्यापूर्वी सुमारें २० वर्षें ! तेव्हां ' शीघ्रसाहित्याचार्यांनी कल्पिलेलें ह्या संपादकद्वयातील समकालीनत्व हें खरोखर अद्भुत नव्हे काय ? आतां राजाजींच्या असाधारण प्रसिद्धीसंबंधी दुसऱ्या वाक्यात दर्शविलेले कार्यकारणभाव तरी वस्तुस्थितीस कितपत धरून आहेत ? " राममोहन रॉय यानीं इंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळें...वर्तमानपत्रकार या नात्यानें त्याना विशेष प्रसिद्धी मिळाली," असें ' **केसरी** '-कार म्हणतात, त्याअर्थी त्याचीं वर्तमानपत्रें इंग्रजी भाषेत चालत होतीं असें ते निश्चित समजतात. हें उघड आहे. परंतु ' **संवादकौमुदी** ' प्रकट होत असे बंगालींत, तर ' **मीरतुल्-अखबार** ' हें त्यांचे पत्र निघे फार्सी भाषेंत ! तेव्हा ' **केसरी**'-काराचें हें अपूर्व विधान म्हणजे एक गौडबंगालच नव्हे काय ? ह्याच वाक्यांत दुसरा एक कार्यकारणभाव रा. केळकरानीं दर्शविला आहे

तो असा:— " ते [म्हणजे राममोहन राय] विलायतेंतहि जाऊन आल्यामुळें ... त्याना प्रसिद्धी मिळाली." परंतु हें कारण वाचून तर राजाजींच्या चरित्राशीं परिचित असलेला वाचक स्तिमितच होऊन जाईल ! कारण, राजाजींना सबंध जन्मांत जी एकच एक विलायतची यात्रा घडली ती १८३०च्या शेवटी, आणि तिकडे असताच ते दुर्दैवानें निजधामास गेल्यामुळें तीच त्याची शेवटची यात्रा ठरली असें तो समजतो; तर ' शीघ्र-साहित्याचार्य ' त्यांना आपल्या संजीवनीविद्येनें हिंदुस्थानास परत आणीत असून त्याच्या ह्या विलायती यात्रेमुळें त्यास प्रसिद्धि मिळाली, असें निःसंदिग्धपणें सागत आहेत ! अर्थात् " हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिणाऱ्याला समकालीन अशा या दोन संपादकाचा उल्लेख बरोबरच करावा लागेल," ही त्याची घोर प्रतिज्ञा खरी व्हावयाची असल्यास ती त्यानींच ह्या विषयावर स्वतः इतिहासग्रंथ लिहिण्यानें पूर्ण होणें शक्य आहे, असें म्हणायास नको काय !

रा. न. र. फाटककृत ' न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र '

आधुनिक थोर महाराष्ट्रियाच्या विस्तृत व वाचनीय चरित्रामध्यें ह्याहि ग्रंथाची गणना असून कै. बाळशास्त्री जांभेकरानंतरचें असाधारण थोर पुरुष व सर्वांगीण सुधारक असें ज्यास यथार्थतेनें म्हणता येतें त्या न्या. मू. रानड्याचें हें चरित्र होय. शिवाय महादेवराव रानड्याची पिढी ही बाळशास्त्र्यांच्या मागूनची असल्यानें तिची पूर्वपीठिका पाहण्याच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा समजला पाहिजे. परंतु प्रस्तुत चरित्रलेखन रा. फाटक यानीं सुमारें वीसबावीस वर्षांपूर्वी केलें असल्यानें त्यामध्यें काही महत्त्वाच्या न्यूनता व चुका आढळल्यास त्यात नवल नाहीं. वास्तविक ह्या उपयुक्त ग्रंथाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति दहाबारा वर्षांपूर्वीच निघणें अवश्य होतें, आणि तशी ती निघती तर लेखकाच्या वृद्धिंगत व्यासंगामुळें हा चरित्रग्रंथ खचित अधिक निर्दोष व आकर्षक झाला असता. तथापि तसें न घडल्याकारणानें पुढील अनेक लेखकानीं त्यांतील कित्येक वृत्तान्त व मतें सर्वथा प्रमाणभूत मानून त्याचा संग्रह व अनुवाद ठिकठिकाणीं केलेला आढळतो. ह्यास्तव प्रस्तुत ग्रंथात बाळशास्त्री जांभेकर यांचा काल व कर्तृत्व ह्यासंबंधीं प्रसंगवशात् जें काहीं अल्पस्वल्प म्हटलें गेलें आहे तें लक्ष्यात घेणें अपरिहार्य होय.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या ' समाजसेवेचा प्रारंभकाल ' नामक पाचव्या प्रकरणांत (पृ. ८९-१३०) रा. फाटकांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकालासंबंधी बरीच उपयुक्त माहिती संकलित केली आहे. परंतु बाळशास्त्री जांभेकर यांचें अवतारकार्य हें त्याच्याहि पूर्वपादातील असून तत्कालीन परिस्थिति विशद करणारी मूळ साधनें अतिशय मर्यादित व दुर्लभ असल्यानें सन १८३० ते १८४६ मधील वृत्तान्ताविषयीं त्यांनी बहुतांशीं मुग्धताच स्वीकारिली आहे. तरी पण सर्वसामान्य रीत्या महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा प्रारंभ १८४० पासून झाला, अशाप्रकारचा सिद्धान्त ग्रंथकर्त्यानें केल्याचें ठिकठिकाणीं दिसत असून रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांच्या कार्याचें निरूपण करण्याच्या ओघांतच बाळशास्त्र्यांचा गौणत्वानें उल्लेख करून त्यानें अवघ्या दहाबारा ओळींतच त्यांचें चरित्ररहस्य व्यक्त केलें आहे ! रा. फाटक सागतात —

"यांनीं (म्हणजे दादोबा पांडुरंग) व यांचे नामांकित सहाध्यायी बाळशास्त्री यांनीं समाजसुधारणेचा उपक्रम केला. जांभेकरांनीं 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिकें काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली. एका बाटलेल्या हिंदू गृहस्थाला पुन: स्वधर्मांत घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांनीं केल्यामुळें आजच्या शुद्धिकार्याच्या अगर पतितपरावर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक जर कोणाला म्हणावयाचें असेल तर त्या पदाचा मान महाराष्ट्रांत किंबहुना हिंदुस्थानांत जांभेकरानाच दिला पाहिजे. या कामांत त्यांचा व जुन्या धर्मशास्त्राच्या ज्ञानाचा गर्व वहाणाऱ्या शास्त्रीपंडितांचा खटका उडाला. नाना शंकरशेट या उदारमनस्क पुरुषाचा जांभेकराना सदर झगड्यांत फार उपयोग झाला. जांभेकर अल्पायुषी नसते तर त्यांनीं अधिक चळवळी केल्या असत्या, यांत संशय नाहीं. पण त्यांचे निशाण दादोबा पांडुरंगांनीं खालीं पडूं दिलें नाहीं. दादोबांनीं १८४० मध्यें मुंबईस एक परमहंस सभा काढली. इ." (पृ. १२३, द्यु. आ.)

वस्तुस्थिति अशी की, कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा काल, चरित्र व योग्यता यासंबंधीं प्रायः सर्वच मराठी लेखकाचें ज्ञान अत्यंत मर्यादित आहे, आणि त्यामुळें त्या पुरुषाविषयीं स्थूल मानानें विदित असलेल्या चार गोष्टी गृहीत करून तो तो लेखक यथामति बुद्धीचा अनुमानें किंवा निष्कर्ष काढीत असतो. हाच प्रकार रा. फाटकानींहि वरील परिच्छेदांत केला आहे. "जांभेकरानीं 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिकें काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली," हें मोघम विधान तीं आद्य नियतकालिकें कधीं निघालीं, किती वर्षें चाललीं, आणि त्यांचें अंत:स्वरूप व धोरण काय होतें यासंबंधीं प्रायः तिलमात्र माहिती नसता त्यानीं केलें असलें पाहिजे. एरवीं याच प्रकरणांत "महाराष्ट्रापुरतें बोलावयाचें झाल्यास असें म्हणता येईल कीं नांव घेण्याजोगें मराठी भाषेंतलें वर्तमानपत्र प्रथम मिशनऱ्यांनींच काढलें." (पृ. १०५), असें ते लिहिते ना! बाळशास्त्र्याचें 'दर्पण' हें मिशनऱ्यांच्या 'ज्ञानोदया'पूर्वी दहा वर्षें निघालेलें मराठी भाषेंतील आद्य वर्तमानपत्र "नांव घेण्याजोगें" नव्हतें, असाच त्याचा अर्थ नव्हे काय? तसेंच बाळशास्त्र्याच्याच प्रोत्साहनानें व सहकार्यानें रा. भाऊ महाजन यानीं चालविलेलें, सुप्रसिद्ध 'प्रभाकर' साप्ताहिक हेंहि 'ज्ञानोदया'पूर्वी निघालेलें असून त्यापेक्षां अधिक "नांव घेण्याजोगें" नव्हतें काय? "किंबहुना दादोबा पांडुरंग यांनासुद्धां आपल्या मोठ्या व्याकरणाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत (१८५०) 'दर्पण' व 'प्रभाकर' ह्या दोन वर्तमानपत्राचा उल्लेख करून त्यानीं महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास वाचनाची प्रथम गोडी लाविली आणि मराठी गद्यरचनेस बरेंच साहाय्य केलें अशा अर्थाचे स्पष्ट उद्गार काढिले आहेत, हें रा. फाटकांना विदित आहे काय?" "एका बाटलेल्या हिंदू गृहस्थाला पुनः स्वधर्मांत घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यानीं केला," असें रा. फाटक म्हणतात, पण ह्या वाक्यरचनेवरून प्रस्तुत शुद्धिप्रकरणाचें यथार्थ स्वरूप त्यांना अवगत आहे असें दिसत नाहीं. कारण, हा "हिंदु गृहस्थ" कोणता धर्म स्वीकारून बाटला, हेंसुद्धां ते स्पष्ट सांगत नाहींत! अर्थात् त्याच्या

ह्या मोघम शब्दयोजनेवरून तो किस्ताळलेला होता हाहि बोध जेथे होत नाही, तेथे तो "हिंदू गृहस्थ" नसून श्रीपत शेषाद्रि नामक एक अल्पवयी "ब्राह्मणबटु" होता, हें वाचकास कसें उमगणार? विशेष मौज ही की, बाळशास्त्री जांभेकर हेच आद्य समाजसुधारकहि असता ह्या कार्यांतील अग्रेसरत्व रा. फाटकांनी दादोबा पांडुरंग यांजकडे दिलें आहे! "यांनीं (म्ह. दादोबा) व याचे नामांकित सहाध्यायी बाळशास्त्री जांभेकर यांनी समाजसुधारणेचा उपक्रम केला," असें ते सांगतात. परंतु असें म्हणण्याला आधार काय? आमच्या समजुतीप्रमाणें, बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उद्योगांत दादोबाचा संबंध कोठेंहि नव्हता; आणि लोकसुधारणेसंबंधींच्या उभयतांच्या कल्पना, धोरण व प्रयत्न ह्यांतहि साम्य नव्हतें. शिवाय दादोबाची महाराष्ट्रातील विशिष्ट सामाजिक कामगिरी ही बाळशास्त्री जांभेकराच्या मृत्यूनंतरची आहे, हें विसरता नये. वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री दादोबापेक्षा सुमारें तीन वर्षांनी वडील होते इतकेंच नव्हे, तर उपजत बुद्धिमत्ता, नानाविध विद्याव्यासंग, ध्येयदृष्टि, देशाभिमान व व्यावहारिक कर्तृत्व ह्या सर्वच दृष्टींनीं ते त्यांच्यापेक्षां वरचढ होते. दादोबा अद्यापि विद्यार्थिदशेंत व प्रारंभिक सरकारी सेवाचाकरी करीत असतानाच बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणा'ची साडेआठ वर्षांची लोकजागृतीची उज्ज्वल कारकीर्द समाप्त होऊन 'दिग्दर्शन'-'प्रभाकर'चा जन्म झाला होता! तसेंच १८३६ ते १८४६ ह्या दशकात दादोबाचें वास्तव्य नोकरीनिमित्त पुष्कळ्यां मुंबईबाहेरच होतें. मग ह्या कालावधींत त्यांचें साहाय्य बाळशास्त्र्यांना कोठून व कितीसें होणार? एवढी गोष्ट मात्र खरी की, दादोबाचें लक्ष स्त्रीशिक्षण विधवाविवाहादि विषयाकडे ह्या काळात वळलेलें असून हरि केशवजी, गणपत लक्ष्मण प्रभृति तत्कालीन आंग्लसुधारणाप्रिय तरुण लेखकप्रमाणें डॉ. वुइल्सन् याच्या 'ओरिएंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर'मधें तत्सम विषयावर इंग्रजी निबंध लिहून बक्षिसें मिळविण्यात त्यांना कमीपणा वाटत नसे.

परंतु ही सर्व परिस्थिति रा. फाटकांच्या लक्ष्यांत आलेली नसल्यामुळें त्यानीं बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उपक्रमात दादोबाची प्रथमपासून सांगड घालून दिली आहे! त्याची समजूत अशी दिसते की, ज्याअर्थी प्रार्थनासमाजाच्या प्रस्थापनेपूर्वी बरींच वर्षे त्याच्या आद्य संस्थापकांपैकी काहीजण परमहंससभेचे सदस्य होते, आणि ज्याअर्थी परमहंससभेचें सूत्रचालकत्व दादोबा पांडुरंग याजकडे होतें, त्याअर्थी त्यानींच मुख्यत्वें महाराष्ट्रांत समाजसुधारणेचा उपक्रम केला," ते स्पष्टच सांगतात की, "**दादोबांनीं १८४० मध्यें मुंबईस एक परमहंस नांवाची सभा काढली.** ही सभा गुप्त होती. जातिभेदाचा विध्वंस हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. इ." परंतु ही समजूत चुकीची आहे. दादोबानीं परमहंससभा १८४० मध्यें मुंबईत काढून चालविणें प्राय: अशक्य होतें. सन १८४१ च्या शेवटीच त्यांची नेमणूक सुरतेच्या इंग्रजी शाळेवर 'फर्स्ट असिस्टंट' म्हणून करण्यांत आली; आणि तेथें गेल्यानंतर कांहीं दिवसानीं तेथील प्रसिद्ध गुजराती मेहताजी व समाजसुधारक दुर्गाराम मंछाराम याच्या सहकार्यानें मानवधर्मसभेच्या द्वारें त्यानीं आपल्या सामाजिक चळवळीस हळूहळू आरंभ केला. पुढें ता. १७ मे १८४६ रोजीं प्रो. बाळशास्त्री आकस्मिकपणें मृत्यु पावल्यानंतर त्यांच्या जागीं अध्यापनशाळेचे

चालक म्हणून दादोबा पांडुरंग यांची सुरतेहून मुंबईस बदली झाली, आणि त्यानंतर साहजिकच मानवधर्ममभेच्या धोरणावर आपल्या विद्यार्थिवर्गांत मतप्रचार चालू करून व सुबापुरस्थ आंग्लशिक्षित तरुण मंडळींना हाताशीं धरून त्यानीं परमहंससभेची स्थापना केली असें स्पष्ट दिसतें. अर्थात् १८४६ च्या पूर्वी ती सभा मुंबईत अस्तित्वात आली नव्हती, असें समजलें पाहिजे.* शिवाय बाळशास्त्र्यांचा सामाजिक व धार्मिक मतें आणि कार्यपद्धति हीं दादोबांच्या परमहंससभेच्या अदूरदृष्टी व स्वधर्मोच्छेदक कार्यक्रमाहून फार वेगळीं होतीं. शास्त्रीबाबा हे युरोपीय वाङ्मय व शास्त्रज्ञान याचे चांगले पुरस्कर्ते असले तरी क्रिस्तीधर्म व त्याचे प्रचारक याच्या मतलबी शिकवणीच्या आहारी जाणारे कच्चे विचारवंत नव्हते; इतकेंच नव्हे तर स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व स्वसंस्कृति याचे ते पूर्ण अभिमानी होते. हिंदु समाजांत चालू असणाऱ्या अनेक अनिष्ट चालीरीति बदलल्या पाहिजेत आणि आपली सामाजिक व धार्मिक दृष्टि अधिक शास्त्रभूत व व्यापक केली पाहिजे असें जरी त्यांचें निश्चित मत होतें, तरी ही सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व्यक्तिस्वातंत्र्याचें नवीन बंड उभारून आणि जुनी सामाजिक व धार्मिक परंपरा उपटून टाकून तडकाफडकी साधावयाची नसून, आपल्या शास्त्रशुद्ध विचारानें व सदाचरणानें ती बहुजन समाजास हळूहळू पटवून देवून साधली पाहिजे, असें त्यांचें धोरण होतें. अर्थात् बाळशास्त्र्याच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा उपक्रम हा दादोबाच्या विशिष्ट उपक्रमाहून जुना व त्याहून भिन्न असून अत्यंत प्रशंसनीय व समाजहितवर्धक होता. दुर्दैव महाराष्ट्राचें कीं, बाळशास्त्री अल्पायुषी झाल्यामुळें त्याची उत्कृष्ट प्रगमनशील शिकवण व

---

* रे. जॉन मरे मिचेल नावाचे एक सुप्रसिद्ध स्कॉटिश मिशनरी मुंबई-पुणें येथें क्रिस्ती धर्मप्रचारक म्हणून पुष्कळ वर्षें काम करीत होते. रे. नेस्बिट व रे बुरुस्सन याच्यामागून १८३८ मध्यें ते मुंबईस आले, आणि त्यामुळें परमहंससभेच्या वगैरे सर्व सामाजिक घटामोडी त्यानीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असून तिजमधील प्रमुख व्यक्ति त्याच्या कमीअधिक परिचयाच्या होत्या. हिंदुस्थानांत त्यानीं एकूण शतकार्धांहून अधिक काळ घालविल्या कारणानें 'In Western India' नामक सन १८९९ मध्यें प्रसिद्ध केलेला त्यांचा आत्मचरित्रपर स्मृतिग्रंथ वाचनीय झाला आहे. परमहंससभेच्या स्थापनेसंबंधीं रे. बाबा पदमनजी याच्या 'अरुणोदय' नामक आत्मचरित्रांत कांहीं सभासदांनीं आपल्या सत्कालीन स्मृति ग्रथित केल्या आहेत त्यावरून सन १८५० च्या सुमारास ती सभा निघाली, असें स्थूल मानानें म्हणतां येतें. परंतु रे. मिचेल हे परमहंससभेचा जन्म व अंत कधीं झाला तें पुढील शब्दांत अधिक निश्चितपणें नमूद करितात.—"It was in or about the year 1846 that Dadoba Pandurang, Superintendent of the Government Normal School, formed the Paramahansa Sabha in Bombay. He had been brought much in contact with missionaries, and was on very friendly terms with them. ... The Sabha was lively for several years, but became extinct by 1860. It was succeeded in 1867 by the Prarthana Samaj, a Society of similar character." (p. 398) यावरून परमहंससभा सन १८४६ मध्यें दादोबांनीं सुरू केली आणि १८६०चे सुमारास ती लयास गेली, असें स्पष्ट दिसतें.—संपादक

परंपरा लोकात दृढमूल होण्यास पुरेसा अवधि मिळाला नाहीं ! आणि अशी जर एकदर वस्तुस्थिति आहे तर, " त्यांचें (म्ह. बाळशास्त्र्यांचें) निशाण दादोबा पांडुरंगांनीं खालीं पडूं दिलें नाहीं, " हें रा. फाटकांचें म्हणणें यथार्थ कसें, आणि त्यांत स्वारस्य तें कोणतें ?

ह्याच प्रकरणातील चर्चेत प्रथकर्त्यानें दिलेले कांहीं तपशील चुकीचे आहेत. परमहंससभेची माहिती देताना रा. फाटक लिहितात, " **भाऊ दाजी व दादोबा पांडुरंग** याचा सभेशीं संबंध होता,पण वागणूक कशी तुटकपणाची होती हें पुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून ... समजेल " (पृ. १२५). परंतु त्यातील मूळ शब्द आहेत ते असेः— " **रा. रा. दादोबा पांडुरंग व रा. रा. भाऊ महाजन** हे जरी मंडळीच्या मताचे व मंडळीचे पुरस्कर्ते होते तरी ते कधीं सभेस येत नसत. आलेच तर दुसऱ्या खोलींत बसत. व सभा विसर्जन झाल्यावर अध्यक्षाची व कांहीं निवडक मंडळींची भेट घेत " (अ. पृ. ९७). अर्थात् वरील संदर्भात लेखकाला " भाऊ दाजी " नव्हेत, तर " भाऊ महाजन " अभिप्रेत आहेत, हें उघड आहे ! रा. फाटकाच्या मतें महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा उपक्रम १८४० मध्यें झाला हें वर सांगितलेंच. त्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ त्याचे पुढील उल्लेख पाहण्यासारखे आहेतः- " १८४० पासून १८६० पर्यंतच्या वीस वर्षांत ... ... किती तरी वाडगुळें इंग्रज राज्यकर्त्यांनी छाटून काढलीं " (पृ. १०२). " ख्रिस्ती उपदेशकांनी १८४०-१८६० चे दरम्यान साऱ्या देशभर आपलीं वसतिस्थानें उभीं करून हिंदूमुसलमानांच्या धर्मावर आपल्या व्याख्यानलेखनादि तोफाचा अतिशय निकरानें मारा चालविला होता. इ० " (पृ.१०५).वास्तविक ह्या प्रयत्नाचा आरंभ रे. नेस्बिट्-वुड्सन् प्रभृति विद्वान् मिशनऱ्याकडून तत्पूर्वी सुमारें दहा वर्षें झाला होता, आणि वे. शा. सं. मोरभट दाडेकर हे त्यांचे हिंदु प्रतिस्पर्धी होते. बाळशास्त्र्याच्या १३ एप्रिल १८३२ च्या 'दर्पणां'तील लेखातच पुढील वाक्य आढळतेः-" ब्राह्मणानें हिंदु धर्म स्थापायाकरितां पुढें येऊन आणि त्यासंबंधि ग्रंथ छापून वादाचा प्रारंभ केला, अशी ही गोष्ट प्रथम मोरभटानेंच केली असें आम्हास वाटतें." (प्रकृत ग्रं, पृ. ३९). ह्याच मोरभटानीं हा उद्योग पुढें ' उपदेशचंद्रिका ' नावाचें मासिक पुस्तक १८४४ मध्यें काढून चालविला होता. म्हणजे, मोरभट हे हिंदुधर्मरक्षणार्थ सुमारें पंधरा वर्षें तरी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशीं झुंज घेत होते; आणि त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनीं-प्रायः पुढील पिढींत, कृष्णशास्त्री साठे व विष्णुबावा ब्रह्मचारी यानीं ह्या प्रकरणीं वादविवाद केले. परंतु मोरभटानीं केलेली ही जुनी चळवळ रा. फाटक यास विदित असल्याचें दिसत नाहीं ! त्यानीं केवळ कृष्णशास्त्री व विष्णुबावा याच्या पुढील उद्योगाचा उल्लेख केला आहे (पृ. १०६). रा. फाटक पुनः सांगतातः— " पुण्यापुरती सुधारणा झाली, त्याची वाट काय, हा ग्रंथ १८४० ते १८६० या वीस वर्षांतले समाजधुरीण विसरले नव्हते " (पृ. ११५). परंतु स्त्रीशिक्षण, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा ऊहापोह त्याच्याहि पूर्वीच बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणां'त चालूं झाला होता, ही गोष्टहि त्यास अवगत नाहीं. " महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधी विचारजागृतीचा उगम शोधूं लागल्यास तो १८४० सालांत सापडतो. विधवाविवाहाला शास्त्राधार आहेत, असा निर्णय या सालच्या एका पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला. " (पृ. ११६), असें रा.

फाटक लिहितात. परंतु हें मोघम विधान 'लोकहितवादी'च्या 'स्वाध्यायां'तील एका वाक्याच्या आधारें-स्वतः बहुधा मूळ ग्रंथ न पाहतांच-केलेलें असावें. * कारण, त्यांनीं

* 'स्वाध्याय' ग्रंथांतील एतद्विषयक अवतरण पुढीलप्रमाणें आहे:—"सांप्रत काळीं, उंच जातींत स्त्रियांस पुनर्विवाहाची बंदी आहे, त्याविषयीं इकडे मूळ माजी विष्णुशास्त्री बापट यांनीं १८४० त विचार काढला. त्यांचा पुनर्विवाहप्रकरण नामक एक ग्रंथ पुण्यास छापला गेला. त्याजवर बाबू ईश्वरचंद्र विद्यासागर पंडित यांणीं कलकत्त्यास त्याच विषयावर १८५० सालीं एक ग्रंथ लिहून पुनर्विवाहाचा प्रकाश केला. आणि त्यापुढें कै. वा. वे. शा. स. विष्णु परशरामशास्त्री पंडित यांणीं तर १८७० पासून एकनिष्ठेनें त्या कामीं मेहनत करून जें शास्त्रमंथन केलें, तें त्याचे ग्रंथांत प्रसिद्ध झालेंच आहे." (सन १८८०. पृ. २०२)

रा. बापटशास्त्रीकृत पूर्वोक्त ग्रंथ सांप्रत कोठें दिसत नाहीं, तसा त्याचा उल्लेखहि बाळशास्त्र्यांच्या लेखांत आढळत नाहीं. तथापि 'लोकहितवादी'च्या प्रस्तुत उल्लेखावरून पुनर्विवाहप्रकरणीं आधुनिक महाराष्ट्रांत आद्य चालना देण्याचा मान 'दर्पण'-कार बाळशास्त्र्यांकडे जातो, ही गोष्ट त्यांसहि विदित असल्याचें दिसत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय? परंतु आश्चर्य तरी कसलें? त्यांना 'दर्पण' पत्र पुण्यासारख्या इंग्रजी शिक्षणांत मागसलेल्या ठिकाणीं त्या काळीं पाहावयास तरी कोठून मिळणार? आणि तें यद्यपि क्वचित् मिळतें तरी तें बंद पडल्यावेळीं (सन १८४० मध्यें) इंग्रजी लिपिधारेंत नुकताच कोठें प्रवेश करणाऱ्या "गोपाळराव हरी"स तें कितीसें समजणार?

'लोकहितवादी'सारख्या बहुश्रुत गृहस्थासहि बाळशास्त्री जांभेकरांचें असाधारण चरित्र व कर्तृत्व किती थोडें विदित असलें पाहिजे ह्याची कल्पना 'स्वाध्याया'तील त्याच्या पुढील उद्गारांवरूनहि करता येते. इंग्रज राज्यकर्त्यांसारखे उत्तम रत्नपारखी "परमेष्ठीची आपल्या देशावर मोठी आणि अपूर्व कृपा झाली" म्हणूनच लाभले असें सांगताना, त्या विचाराच्या पुष्ट्यर्थ पृ. १३३ वरील तळटीपेंत ते लिहितात:— "ह्या मुंबई इलाख्यांत कै. वा. वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, व रा. परशुरामपंत तात्या गोडबोले वगैरे, आणि प्रस्तुतचे रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, व रा. ब. केरोपंतनाना छत्रे वगैरे विद्वद्रत्नें हीं ह्याच रत्नपारखी सरकाराकडून उजेडांत आणि ऊर्जितावस्थेंत आलीं हें सर्वश्रुत आहेच. तसेंच कै. वा. डा. भाऊ दाजी व नारायण दाजी यांसारखे गुणी जनही याच दयाळु इंग्रज सरकारचे आश्रयाखालीं वाढले इ." येथें हें अत्यंत स्पष्ट आहे कीं, प्रो. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर ह्या पश्चिम भरतखंडांतील आद्य अर्वाचीन विद्वन्मुकुटमध्यासंबंधीच्या केवळ आपल्या अज्ञानामुळेंच 'लोकहितवादी'नीं त्यांचा नामनिर्देश केलेला नाहीं! ह्या नामावळींतसुद्धां दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट आपल्या लक्षांत येते ती ही कीं, 'लोकहितवादी' हे पूर्वी एकदा सांगितल्याप्रमाणें जातिवंत पुणेंकर असल्यानें त्यांनीं कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व परशरामपंततात्या गोडबोले ह्यां आपल्या प्रिय ग्रामस्थांचाच प्रथम निर्देश केला असून इतर चौथा मुंबईकरांचा मागाहून केला आहे! बरें, हीं चार प्रसिद्ध विद्वानांचीं नांवें ज्यांनीं आदरानें घेतलीं, त्यांनींच त्या सर्वांमध्यें अग्रगण्य विद्वद्वर्य असे जे कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर त्यांचें नांव प्रथमतः घेण्याचा येथें प्रसंग असतां तें कां वगळलें? तर ह्या चार मुंबईकरांची थोरवी स्वतः 'लोकहितवादी' १८६१ च्या सुमारास मुंबईंत नोकरीवर असतां थोडीबहुत प्रत्यक्ष जाणूं शकले, आणि बाळशास्त्री जांभेकर हे मात्र त्याच्याहि पूर्वी पंधरासोळा वर्षें कैलासवासी होऊन गेल्यामुळें त्यांची असाधारण योग्यता त्यांना त्या प्रमाणांत कळून आली नाहीं! परवां अशा महत्त्वाच्या संदर्भांत त्यांचा हा अनुल्लेख शक्यच कसा आहे?

—संपादक

१८४० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ह्या पुस्तकाचें किंवा त्याच्या कर्त्याचें नांव दिलेलें नाहीं. तथापि हें पुस्तक, म्हणजे ज्याची 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. २९३ वर समग्र छापिली आहे तें लहानसें पोथीवजा 'पुनर्विवाहप्रकरण' च जर असेल, तर त्याच्या प्रस्तावनेच्या शेवटीं "तारीख १२ माहे मार्च सन १८४१ इसवी," अशी स्पष्ट नोंद आहे. इतकेंच नव्हे, तर प्रस्तुत लेखावरून "महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधीं विचार-जागृतीचा उगम शोधूं लागल्यास" तो बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' साप्ताहिकांत निदान १८३७ सालांत सांपडतो (ग्र. प्रं. पृ. १३०–१३५), ही गोष्ट सिद्ध आहे! पुनर्विवाहाच्या चळवळीचे महाराष्ट्रांतील कट्टे प्रवर्तक वे. शा. सं. विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या 'इंदुप्रकाशा'च्या संपादकत्वाविषयींहि रा. फाटक याची चूकभूल झाली आहे. "१८६१ साली लोकहितवादीची स्वारी मुबईस आली. ...त्यांच्या सटपटीला मूर्त स्वरूप देणारा एक खदा समाजसुधारक [म्हणजे विष्णुशास्त्री पंडित] तेव्हा मुबईस होता," आणि "१८६२ मध्यें 'इंदुप्रकाश' हें वृत्तपत्र निघालें" (पृ. १२८), असें ते म्हणतात. परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, १८६१ साली विष्णुशास्त्री अद्यापि मुंबईबाहेरील एका सरकारी इंग्रजी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी करीत होते, आणि सन १८६४ मध्यें आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन मुंबईस आल्यानंतर त्यानीं त्या पत्राची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली. साराश, रा. फाटकाच्या लेखनाचें प्रामाण्य अशाप्रकारें ठिकठिकाणीं दूषित झालेलें असल्यानें तें पारखून घेणें अवश्य आहे, आणि एवढें दास्तविभ्यास वरील विवेचन पुरेसें होईल

'विविधवृत्त' व 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास'

वृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानानीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचीं नियतकालिकें व तद्द्वारा त्यानीं साधिलेलें लोकशिक्षण व मतप्रवर्तन ह्यांवरच कमीअधिक भर द्यावा, हें साहजिक आहे. परंतु एतद्विषयक खरी स्थिति मात्र अशी कीं, 'दर्पण' साप्ताहिक व 'दिग्दर्शन' मासिक ही नियतकालिकें बंद पडल्यानंतर सुमारें शेपाऊणशें वर्षांत तीं पुनः कोणींहि प्रत्यक्ष पाहिलेलीं दिसत नाहींत! किंबहुना १९२८मध्यें एका अभ्यासू वृत्तपत्रलेखकानें 'विविधवृत्तां'त 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' ह्या नावानें कांहीं त्रोटक लेख प्रसिद्ध केले त्यावेळीं सुद्धा त्याला 'दर्पणा'चें प्रत्यक्ष दर्शन घडलेलें नव्हतें, असें त्याच्याच शब्दांवरून स्पष्ट दिसून येतें. ता. ४ मार्च १९२८ च्या अंकांत 'प्रभाकर' वर्तमानपत्राचा परिचय करून देतांना तो लिहितो :—

"मुबईच्या एल्फिन्स्टन् शाळेंतील पहिले हिंदी अध्यापक बाळशास्त्री जांभेकर यानीं प्रथम 'दर्पण' नावाचें वृत्तपत्र सुरू केलें, त्याचें अँग्लोमराठी असें दुहेरी स्वरूप होतें. त्यातले इंग्रजी लेख जांभेकरशास्त्री लिहीत व गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन यांच्या लेखणीतून मराठीचे लेख उतरत. ... ... हें वृत्तपत्र फार दिवस चाललें नाहीं. त्याच्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाहीं. 'दर्पणा'च्या जोडीला 'अखबार' नांवाचें वृत्तपत्र असल्याचा

शोध लागतो. ही दोन्ही वृत्तपत्रें लवकरच नामशेष होऊन १८४१ च्या अक्टोबरांत 'प्रभाकर' हें वृत्तपत्र अस्तित्वांत आले इ." (स्थ. आ.)

तथापि हा लघु वृत्तान्तसुद्धा पराच प्रमादयुक्त आहे. "बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं प्रथम 'दर्पण' नांवाचे वृत्तपत्र सुरू केले," ही गोष्ट खरी. परंतु तें कोणत्या वर्षी सुरू केले याचें ज्ञान लेखकास नाही. तें सुरू केले तेव्हा—म्हणजे, सन १८३२ च्या आरंभीं—ते "मुंबईच्या एल्फिन्स्टन शाळेंत पहिले हिंदी अध्यापक नव्हते," तर मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे ट्रेण्युरि नेटिव्ह सेक्रेटरी होते, आणि त्यावेळी त्यांना कदाचित् एल्फिन्स्टन शाळेंत थोडे अध्यापन करावें लागलें असले, तरी त्याच्याबरोबर व त्यांच्या पूर्वी दुसरे अनेक तरुण शिक्षकांचें काम करीत होते. अर्थात् "पहिले हिंदी अध्यापक" म्हणून त्यांचा जो असाधारण नावलौकिक झाला आहे तो ते "एल्फिन्स्टन शाळेंत ... अध्यापक" होते म्हणून नव्हे, तर "एल्फिन्स्टन "कॉलेजात पहिले हिंदी अध्यापक" म्हणजे 'प्रोफेसर,' नेमिले गेले म्हणून होय. आणि ही गोष्ट 'दर्पण' सुरू केल्यानंतर तीन वर्षांनीं घडलेली आहे!

'दर्पण' साप्ताहिकाच्यें "गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन याच्या लेखणींतून मराठीचे लेख उतरत," हें विधानहि वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहे. बरें, त्यात विशेष स्वारस्यहि नाही. कारण कीं, एक तर 'दर्पण'च्या संपादनात भाऊ महाजनाचें काहीं अंग होतें, असें उपलब्ध असलेल्या प्रत्यक्ष पुराव्यावरून कोठेंहि दिसत नाहीं; आणि "याच्या लेखणींतून मराठीचे लेख उतरत," हें सामान्यतः ते लेख महाजनानीं स्वतंत्रपणें लिहिलेले असत, अशी जी लेखकाची समजूत आहे ती अगदींच चुकीची होय. 'दर्पणां'तील एकूणएक मराठी ओळ हें इंग्रजी मजकुराचें केवळ रूपांतर असे, आणि मूळ इंग्रजी मजकुराचें संपादन बाळशास्त्री करीत, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. प्रस्तुत विधानात या अभ्यासू संशोधकानें दुसरी एक मोठी चूक केली आहे. भाऊ महाजन हे नामाभिधान अधिक लोकप्रसिद्ध असलें तरी त्यांचें मूळ नांव 'गोविंद विठ्ठल' असता या लेखकानें त्याला 'गोविंद लक्ष्मण' बनविले आहे! ही चूकभूल कशी झाली त्याचाहि शोध असा लागतो कीं, 'प्रभाकर' वृत्तपत्राचें केवळ पहिल्या वर्षाचें एकच पुस्तक आज जें उपलब्ध आहे त्याच्या १३ व्या अंकाच्या शेवटी (ता. १६ जानेवारी १८४१) हें पत्र "गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यांत छापून गोविंद लक्ष्मण यांणी प्रसिद्ध केलें असे," असें नमूद केलें आहे; आणि हे पत्र-प्रकाशक 'गोविंद लक्ष्मण' म्हणजेच भाऊ महाजन, अशी या धावत्या 'दीग्रमाहित्य'-संशोधकानें आपली समजूत चटकन् करून घेतली असल्यास नवल नाही! "'दर्पणा'च्या जोडीला 'अखबार' नावाचें वृत्तपत्र असल्याचा शोध लागतो", तो कोठें, हे येथें लेखकानें गुप्त ठेविलें असलें तरी त्यालाहि आधार पूर्वोक्त 'प्रभाकर'-वर्षप्रवाहाचा असणार! ता. २१ नोव्हेंबर १८४१ च्या 'प्रभाकरां'त एक पत्रलेखक म्हणतो:— "अहो, तुमचे स्नेही दर्पण व अखबार कांहीं थोडे वर्ष या भरतखंडांत जन्मून आपले तेज थोडा वेळ या पृथ्वीवर पाहून लवकरच नाशाप्रत पावले" इत्यादि. "हीं दोन्ही वृत्तपत्रें लवकरच नामशेष झाली," हेहि येथें स्पष्ट सांगितलेंच आहे; इतकेंच नव्हे, तर

'मुंबई अखबार' असें संपूर्ण नांव असतां वरील दोनहि ठिकाणी 'अखबार' हेंच नांव आलें आहे हें विशेष. शिवाय 'अखबार' व 'दर्पण' ही वृत्तपत्रें केव्हां निघाली आणि बुडाली ह्याचें ज्ञान प्रस्तुत लेखकास नाही हेंहि स्पष्ट आहे. प्रस्तुत दोन पत्रांचा 'प्रभाकरां'तील लेखकानें एकसमयावच्छेदें वर उल्लेख केला आहे, एवढ्यावरूनच "दर्पणा'च्या जोडीला 'अखबार' नांवाचें वृत्तपत्र असल्याचा शोध," त्यानें लाविला आहे. परंतु ही त्याची मोठीच चूक होय. 'दर्पण' साडेआठ वर्षें चालून बंद पडल्यानंतर हा 'अखबारा'चा जन्म झाला, आणि पहिल्याच वर्षाच्या आतबाहेर त्याचा अवतारहि संपला! "त्याच्यात [म्हणजे 'दर्पणांत'] प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाही," असें लेखकानें स्पष्ट म्हटलेच आहे. अर्थात् ह्या अभ्यासू लेखकालाहि सन १९२८मध्यें 'दर्पण' वर्तमानपत्राची 'फाईल' सरकारी दप्तरखान्यांतील एका कोपऱ्यांत पडून असल्याचा सुगावा मुळींच लागलेला नव्हता, हें उघड आहे.

रा. मो. दा. पाणसरे यांचा 'दर्पण'परिचय

तथापि त्यानंतर चारपांच वर्षांनीं मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यातील एक सेवक रा. मो. दा. पाणसरे यांचें लक्ष वरील 'दर्पण' – वर्षसंग्रहाकडे प्रसंगवशात् वेधलें गेल्यानें त्यांनी 'विविधवृत्ता'च्या द्वारें ह्या आद्य मराठी वृत्तपत्रातील काहीं उतारे देऊन आजकालच्या मराठी वाचकास त्याचा प्रथमच अल्प परिचय करून देण्याचें श्रेय मिळविलें– (ता. २९ ऑक्टोबर १९३३). 'टाइम्स ऑफ इंडिया'मधील पद्धतीचें अनुकरण करून "शंभर वर्षांपूर्वी" नामक मथळ्याखालीं प्रस्तावनारूपानें ते लिहितातः—"रा. दंडवते यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मय' या ग्रंथाविषयी पुस्तकासुद्धा ... 'मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र भाऊ महाजन यांचें अल्पजीवी प्रभाकर हें होय', अशी माहिती आढळते, पण ही माहिती चूक आहे. 'प्रभाकर' पत्र सन १८४० सालीं सुरू करण्यांत आलें; पण तत्पूर्वी सन १८३२ सालीं 'दर्पण' नावाचें नियतकालिक निघत असे. अर्थात् हा अमदानीचा मान तूर्त तरी 'दर्पणा'कडे जातो." येथें मौज अशी कीं, १८३२मध्यें निघालेलें 'दर्पण' हें मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र असें यथार्थ

---

* हे निनावी लेखक कोण, हें आम्हास माहीत नव्हतें. तथापि 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' ह्या ग्रंथाचे कर्ते आपल्या 'आत्मनिवेदना'त दिलें निःसंदिग्ध विधान करितात त्यावरून त्यांचा आपणास शोध लागतोः— "मुंबईतील एक वृत्तपत्र-व्यवसायपटु श्री. (आतां प्रो.) न. र. फाटक, बी. ए., यांनी प्राचीन (म्ह. जुन्या) मराठी वृत्तपत्राची माहिती देणारे काहीं लेख विविधवृत्तात प्रसिद्ध केले आहेत." (पृ. ३). शिवाय ह्या ग्रंथाचे "प्रस्तावनालेखक प्रो. फाटक यांचें प्रस्तुत ग्रंथरचनेशीं साक्षात प्रथमपासून साहचर्य आहे. त्याच्या साहचर्याचा ग्रंथलेखनाच्या कामीं फार उपयोग झाला आहे." हा रा. कानडे यांचा हार्दिक निर्वाळाहि फार महत्त्वाचा होय. कारण, त्यांचे हें अधिकारी "साहचर्य" नसतें तर त्यानीं ह्या बाहेरच्यांसुंदर ग्रंथांत आणखी किती गोंधळ घातला असता ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे!. —संपादक

विधान करतांना ' प्रभाकर ' पत्र सन १८४० साली सुरू करण्यात आले, " असे सांगून स्वतः पाणसरे यांनी त्याच दंडवते-जत्रीच्या आधारें दुसरी महत्त्वाची चूक केली आहे ! कारण, तें पत्र सन १८४१ मध्यें निघालें हे त्यांना स्वतःला अवगत नाहीं ! शिवाय रा. दंडवते यांनीं अज्ञानानें काहींहि म्हटलें असलें तरी ' दर्पण ' हेंच मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र असल्याचें अनेक मराठी लेखांतहि तत्पूर्वींच सांगितलेलें आढळतें. अर्थात् ' दर्पणा ' कडे अग्रपूजेचा मान देतांना त्यांनीं " तूर्त तरी " असें चाचरत विधान करण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. त्याची " इंग्रजी भाषा सफाईदार वाटते; इतकी कीं, त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा असें वाटतें. तसें नसल्यास त्या काळीं एतद्देशीयाचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व चकित करण्यासारखें वाटतें, " इत्यादि लेखकाची ' वाटतें 'ची दीर्घ संवेदना कांहींशी हास्यास्पदच होय. कारण, " इंग्रजी भाषा सफाईदार " लिहिण्यास " लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा " लागतो, हा रा पाणसरे यांचा एक शोध म्हटला पाहिजे. " एतद्देशीयांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व " जरी सोडून दिलें, तरी बिगर-मिशनरी इंग्रजसुद्धां तशी सफाईदार भाषा लिहूं शकणार नाहीं काय ? शिवाय बाळशास्त्री हे त्या काळीं एक उत्तम आंग्लभाषाप्रवीण लेखक गणिले जात, असें ' बोर्ड ऑफ एज्युकेशन् 'च्या वार्षिक इतिवृत्तांतसुद्धा नमूद केलेलें आहे. * रा पाणसरे पुढें सांगतात कीं, " तत्कालीन वर्तमानपत्रें अँग्लो-व्हर्नाक्युलर भाषेंत निघत हें प्रसिद्धच आहे. " परंतु हें त्यांचें विधानहि प्रायः अज्ञानमूलकच होय ! त्यांना हें माहीत नाहीं कीं, ' दर्पण ' हेंच पश्चिम भरतखंडातील पहिलें ' अँग्लो-व्हर्नाक्युलर ' पत्र असून तत्पूर्वी ' मुंबई समाचार ' ह्यासारखें जें एखाददुसरेंच पारशाचें पत्र निघे तेंसुद्धा तेव्हां केवळ गुजराती भाषेंतच चालत असे, आणि ' ज्ञानोदय ' हें तदनंतरचें एक अँग्लो-मराठी नियतकालिक वगळल्यास ' प्रभाकर ', ' ज्ञानसिंधु ', ' मुंबई अखबार ', ' धूमकेतु ', ' वर्तमानदीपिका ', हीं पुढील वीस वर्षांतील वृत्तपत्रें काय अँग्लो-मराठी होतीं ? पुन. " दादोबाच्या आत्म-चरित्रांत बाळशास्त्री जांभेकराचा दर्पणाचे संपादक म्हणून उल्लेख आढळतो, " हें जर त्यांचें म्हणणें खरें, आणि " त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक याहीं याच्या लिहिण्यावरून खुष होऊन त्यास एकदम जस्टिस ऑफ दी पीस...ही पदवी दिली ", असेंहि त्याच ठिकाणीं त्याचें इंग्रजी भाषाप्रभुत्व ते जर निःसंदिग्धपणें वर्णितात, तर रा. पाणसऱ्यांना " त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा, " इत्यादि मळमळ काय म्हणून ? तसेंच "वर्तमान-पत्रावर त्यांचें नांव कोठें आढळत नाहीं, " असें ते सांगतात. परंतु त्या काळीं वर्तमान-पत्रावर संपादकाचें नांव घालण्याची वहिवाटच नव्हती, हें त्यास माहीत नसावें. ! बरें, ' दर्पणा 'चा जो एक वर्षसंग्रह त्याच्या हातीं काकतालीयन्यायान लागला त्यातील आरंभीं-च्याच कांहीं अंकांवर 'Published at ... by Ball G.Shastree, Editor, ' अशी

* " His conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day."
— Report of the Board of Education for 1846 (p 3)

बाळशास्त्र्यांची स्वतःच्या हातची नोंद आहे तीस्यांच्या अवलोकनांत कशी आली नाही ? असो. हा वृत्तान्त झाला रा. रा. पाणसरे यांचा. पण प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी कोणांत 'विविधवृत्ता'च्या विद्वान् संपादकांनी ('सं. वि. वृ.') स्वतः तरी अधिक वृत्तपत्रीय ज्ञान व 'दर्पण'-परिचय काय दाखविला आहे ? ते लिहितातः "मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तांतून सन १८४० सालीं निघालेल्या जुन्या 'प्रभाकर' पत्रांतील व १८४१ सालीं निघालेल्या 'ज्ञानोदय' पत्रांतले उतारे आलेले होते. परंतु सन १८३२ साली निघालेल्या मराठीतील 'दर्पण' वर्तमानपत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेंही आढळत नाहीं." (स्थू. आ.). परंतु ह्या दोन वाक्यांत त्यांनी तीन ठळक चुका केल्या आहेत! 'प्रभाकर' हें पत्र सन १८४० मध्यें निघालेलें नसून ता. २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजीं निघालें, आणि 'ज्ञानोदय' पत्र [हें वस्तुतः आरंभीं साप्ताहिक किंवा पाक्षिकबुद्धा नसून मासिक होतें!] सन १८४१ साली निघालेलें नसून त्याचा आरंभ "ज्यून सन १८४२" मध्यें झालेला आहे!—मग "मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तांतून"हि वरील चुकीचेच सन दिले गेले असल्यास नवळे ...!' दर्पण' वर्तमानपत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगाच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेंही आढळत नाहीं," हेंहि केवळ संपादकीय अज्ञानच होय! कारण, अनेक इंग्रजी संदर्भ सोडून दिले तरी 'ज्ञानोदय','कविचरित्र,' 'मुंबईचें वर्णन', 'सरस्वतीमंडळ', 'विविधज्ञानविस्तार' इत्यादि अनेक टिकाणीं ह्यासंबंधी पूर्वी जे स्पष्ट निर्देश केलेले आढळतात ते संपादकाच्या अवलोकनांत असते तर असें चुकीचें विधान करण्याचें साहस ते करते ना! इतकेंच काय, पण स्वतः रा दादोबा पांडुरंग यांनींहि 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' (आवृत्ति २ री, सन १८५०) ह्या आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत "आलीकडेस दर्पण व तदनंतर प्रभाकर हीं वर्तमानपत्रें निघाल्यापासून मोठा लाभ झाला कीं त्याच्या द्वारें लोकास ज्ञान होऊन, एथील लोकांत मराठीमध्यें गद्यरूपानें लिहिण्याचा प्रकार चागला वाढत चालला आहे." (स्थू. आ.), असा 'दर्पणा'संबंधी दुसरा एक स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

प्रो. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांचा 'किर्लोस्कर' मासिकांतील लेख

ह्यानंतर 'किर्लोस्कर' मासिकाच्या नोव्हेंबर १९३७ च्या अंकात "एक शतकापूर्वीचीं मराठी वृत्तपत्रें" ह्या नावाचा एक उद्बोधक लेख 'प्रगति-'कार रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनीं लिहिलेला आहे. त्यामध्यें साहजिकच 'दर्पणा'संबंधी काहीं थोडे उल्लेख आढळतात. ते लिहितातः—"मराठी वर्तमानपत्राचा उगम मुंबईस शतकामागें झाला व तो मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता. पहिले वर्तमानपत्र 'दर्पण' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे व त्याचे संपादक विख्यात बाळशास्त्री जांभेकर होते. हें सन १८४० पूर्वी निदान तीनचार वर्षे चालून बंद झालें व त्याची जागा 'मुंबई अखबार' या हिंदी (नागरी) टाइपानें छापलेल्या नव्या वर्तमानपत्रानें घेतली. ... दर्पण पत्र इंग्रजी-मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे, त्याऐवजी

आतां 'युनैटेड सरविस ग्याझेट' हें इंग्रजी व 'मुंबई अखबार' हें मराठी अशीं दोन पत्रें निघालीं." (पृ. ३०५)

रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर हे एक बहुश्रुत विद्वान व संशोधक म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत, ही गोष्ट मान्य करूनहि येथें असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, त्यांचीं वरील काहीं विधानें वस्तुस्थितीशीं विसंगत आहेत." मराठी वर्तमानपत्राचा उगम ... **मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता,**" हें म्हणणें 'दर्पणा'स तरी लागूं पडत नाहीं. मराठीतील इतर जुन्या वृत्तपत्राच्या अंकावरून त्यानीं हें अनुमान काढलेलें असावें. परंतु 'दर्पणा'चा पहिला वर्षसंग्रह मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यांत उपलब्ध असल्याची वार्ता रा. पाणसरे यानीं यापूर्वी चार वर्षें महाराष्ट्रीय वाचकाच्या कानीं घातलेली होती, आणि रा. शेजवलकरानीं 'दर्पण' पत्राचे अंक प्रत्यक्ष वाचून जर पाहिले असते, तर त्यानीं असें साहसी विधान केलें असतें असें वाटत नाहीं. कारण, 'दर्पणां'त वार्तानिवेदनापेक्षा विचारविलासच अधिक आढळत असून त्याला वृत्तपत्रापेक्षा मतपत्र म्हणणेंच अधिक शोभेल. कारण, संपादकीय विचाराचे लहानमोठे स्वतंत्र लेख, शास्त्रीय विषयाच्या लेखमाला, नाना सामाजिक व धार्मिक प्रश्नासंबंधीं असल पत्रव्यवहार यांनींच 'दर्पण'पत्राचे सुमारें तीनचतुर्थांश अंक प्राय भरलेले असून बाकीच्या भागांत काहीं वृत्तपत्रीय उतारे व विविध वर्तमानें आढळतात "'दर्पण' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषात निघत असे," ह्या वाक्यावरून त्याचें वास्तविक स्वरूप समजण्यासारखें नाहीं. एकाच पत्रात दोन भाषात वेगवेगळे लेख व माहिती देत, अथवा एक इंग्रजी व एक मराठी अशा त्याच्या दोन स्वतंत्र आवृत्ति काढीत, असाहि त्याचा अर्थ कोणी करतील. अर्थात् 'दर्पणां'तील मराठी वाचूचा मजकूर म्हणजे त्याच्यासमोरील इंग्रजी मजकुराचेंच केवळ भाषांतर असे, ही गोष्ट तसें स्पष्ट सांगितल्याशिवाय कोणाला कशी कळणार? "त्याऐवजीं आतां 'युनैटेड सरविस ग्याझेट' हें इंग्रजी व 'मुंबई अखबार' हें मराठी अशीं दोन पत्रें निघालीं," ह्या विधानावरूनसुद्धा ही दोन पत्रें 'दर्पणा'प्रमाणेंच दोनहि भाषात, परंतु मराठी 'अखबार' म्हणजे इंग्रजी 'ग्याझेट'ची तंतोतंत प्रतिकृति अशा स्वरूपात निघालीं, असें सुद्धा त्या दोनहि पत्राचे अंक प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय सांगणें शक्य नाहीं; किंबहुना एकाच चालकत्वाखालीं निघणारीं, पण दोन भाषात पुष्कळसा वेगवेगळा मजकूर देणारीं हीं पत्रें होतीं, अशी आमची समजूत आहे. रा. शेजवलकरानासुद्धां 'मुंबई अखबार'चे दोनचार तुरळक अंक जरी उपलब्ध झाले असले, तरी 'यु. स. ग्याझेट'चा एखादा तरी अंक त्यास पाहावयास मिळाला अथवा, कसें याचा बोलवाच आहे. "हें [म्ह. 'दर्पण'] सन १८४० पूर्वी निदान तीन चार वर्षें चालून बंद झालें," असें ते कोणत्या आधारें म्हणूं शकतात तें त्यांनी सांगितलेलें नाहीं. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, निदान १८३६-३७ साली तें निघालें असावें, असा त्याचा तर्क आहे. परंतु 'दर्पणा'च्या उपक्रमाचें वर्ष १९३७ साली तर्कशक्तीवर अवलंबून ठेवण्याचें कारण नव्हतें. 'दर्पण' १८३२ मध्यें निघालें, हें १९३३ मध्येंच 'विविधवृत्तां'त स्पष्ट

झालें होतें ! तसेंच प्रस्तुत नवीन उपक्रम " इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपांचें होता, " या त्याच्या विधानांतील पोकळपणा 'दर्पणा'च्या अगदी आरंभी दिलेल्या 'प्रस्तावां'तील पहिल्याच वाक्यावरून दिसून येतो. तें वाक्य असें:— " **स्वदेशीय लोकांमध्यें विलायतेंतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशाची समृद्धि व एथील लोकांचें कल्याण यांविषयीं स्वतंत्रतेनें व उघड रीतीनें विचार करायास स्थल व्हावें, या इछेनें** कित्येक मुंबईत रहाणारे लोकांचें मनांत आहे कीं दर्पण या नावाचें एक न्यूसपेपर म्हणजे **वर्तमान पत्र छापून प्रसिद्ध करावें.** "(स्यू. आ.).येथें नवीन उपक्रमाचा उद्देश जसा स्पष्ट केला आहे, तशाच प्रकारचे शब्द त्याच्या उपसंहारात्मक लेखात अथवा शेवटच्या निरोपातहि आढळतात. 'दर्पण-'कार सांगतात— " At the commencement of our lucubrations, newspapers in Marathee were unknown to the Hindoo Community. To encourage a taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper. " (June 26, 1840)

रा. शं. द. जावडेकर यांचें 'आधुनिक भारत'

'आधुनिक भारत' (१९३८) या विख्यात ग्रंथाचे कर्ते रा. शं. द. जावडेकर महाराष्ट्रांतील आद्य सुधारकाच्या विचाराशीं वाचकाचा परिचय करून देताना प्रथमारंभींच लिहितातः— " महाराष्ट्रातील सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस १८४० च्या सुमारास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुंबईत प्रथमतः श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं इ. स. १८३२ च्या सुमारास 'दर्पण' या नांवाचें साप्ताहिक आणि 'दिग्दर्शन' या नांवाचें मासिक सुरू केलें. मराठींतील पहिलीं नियतकालिकें हींच होत. बाळशास्त्री यांनीं इ. स. १८४० मध्यें गंगाधरशास्त्री फडके याच्याकडून विधवाविवाहास अनकूल असें एक पुस्तक लिहविलें आणि विधवाविवाहाच्या चळवळीस प्रोत्साहन दिलें. त्यांनीं श्रीपाद शेषाद्रि या नांवाच्या ख्रिस्ती झालेल्या गृहस्थास फिरून हिंदुधर्मांत घेऊन पतितपरावर्तनाच्या चळवळीचा आधुनिक काळातील पहिला उपक्रम केला आणि आपल्या नियतकालिकांतून, हिंदु लोकांत पाश्चात्य विद्येचा प्रसार झाल्याखेरीज त्यांचा उद्धार होणार नाहीं याची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८४२ मध्यें ते एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत अध्यापक झाले. या गृहस्थांचा जन्म १८१० मधील असून १८४६ साली ते वारले. छत्तीस वर्षांच्या आपल्या अल्प आयुष्यात त्यांनीं पाश्चात्य विद्येचा प्रसार, नियतकालिकाचा उपक्रम, विधवाविवाहास उत्तेजन आणि पतितपरावर्तनास सक्रिय साहाय्य केलें. यावरून त्यांची बुद्धिमत्ता, उदार विचार, धर्मनिष्ठ सुधारणावृत्ति, आणि सार्वजनिक हितबुद्धि इत्यादि गुणांची कल्पना येते. पण ते अल्पायुषी झाल्यानें त्यांच्या या गुणाचा फारसा लाभ महाराष्ट्राला झाला नाहीं. " (पृ १०१). ते पुढें म्हणतात :— " श्री. बाळशास्त्री जांभेकर याना यावेळीं मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पांडुरंग तर्खड यांचें साहाय्य असून त्यावेळचे मुंबईचे नगरशेट जगन्नाथनाना शंकरशेट यांनींहि श्रीपाद शेषाद्रि यास

ख्रिस्ती धर्मांतून हिंदु धर्मांत घेण्याच्या कार्यांतून जे बादळ श्री. बाळशास्त्री यांच्यावर उठलें होतें त्यांतून त्यांचा बचाव करण्यास बरेंच साहाय्य केलें. " (पृ. १०२). आणि शेवटीं सिद्धान्तरूपानें रा. जावडेकर सांगतात तें असें :— " वर लिहिल्याप्रमाणें १८४० मध्यें हें सुधारणेचें कार्य बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, डॉ. भाऊ दाजी लाड वगैरेनीं सुरू केलें असलें तरी या कार्याला खरा जोर लावण्याचें व सर्वांगीण सुधारणेचें सर्वव्यापक आणि सर्वस्पर्शी विचार लोकापुढें मांडून त्यांना आपल्या राजकीय व आर्थिक अवनतींतून वर डोकें काढण्याचा नवा मार्ग दाखवून देण्याचें कार्य या पिढीपैकीं जर कोणी खरोखर केलें असेल, तर तें के सरदार गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ 'लोकहितवादी' यानींच होय. जांभेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊ दाजी यांना खऱ्या अर्थानें सर्वांगीण सुधारक म्हणतां येणार नाहीं. कारण, त्यांनीं आपल्या देशाच्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीकडे लक्ष पुरविलेलें दिसत नाहीं. तो मान पहिल्या पिढींत 'लोकहितवादी' यानाच द्यावा लागतो. " (पृ १०५)

परंतु **'आधुनिक भारतां'**त के बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधी ग्रथित केलेला हा अल्प वृत्तान्त व अभिप्राय जसा म्हणण्यासारखा नवीन नाहीं, तसा तो तितकासा यथार्थ आहे असेंहि म्हणवत नाहीं. रा. फाटककृत **'न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र'**(१९२४) व रा. साठ्ये-टिळेकरकृत **'आजकालचा महाराष्ट्र'** (१९३५) या पूर्वग्रंथांतील वृत्तान्त व निष्कर्ष प्रायः अशाच प्रकारचे आहेत, असें त्यांच्यामधून मागें उधृत केलेले उतारे व विवेचन यांवरून दिसून येईल. " महाराष्ट्रांतील सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस १८४० च्या सुमारास झाला, " हा सिद्धान्त रा. फाटकांनींच प्रथमतः मांडला; परंतु तो कसा चुकीचा आहे हें मागें स्पष्ट दर्शविलेंच आहे. " श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं इ. स. १८३२ च्या सुमारास 'दर्पण' या नावाचें साप्ताहिक आणि 'दिग्दर्शन' या नावाचें मासिक सुरू केलें, " या शब्दयोजनेवरून तीं दोनहि नियतकालिकें एकाच वेळीं — इ.स. १८३२ च्या सुमारास निघालीं, असा जो ग्रह होतो तो बरोबर नाहीं. शिवाय **'दर्पण'** पत्र १८३२ च्या सुमारास नव्हे, तर निश्चित जानेवारी १८३२ पासूनच निघू लागलें, आणि त्यानंतर आठ वर्षांनीं **'दिग्दर्शन'** मासिकाचा जन्म झाला. " बाळशास्त्री यांनीं इ. स. १८४० मध्यें श्री. गंगाधरशास्त्री फडके यांच्याकडून विधवाविवाहास अनुकूल असें एक पुस्तक लिहविलें, " ही गोष्ट एके ठिकाणीं नमूद असली तरी ती अद्यापि कोणी साधार पुढें मांडलेली नाहीं. तथापि पूर्वोक्त **'पुनर्विवाहप्रकरण'** हें पोथीवजा छापिलेलें लहानसर पुस्तकच जर तें असेल, तर मग तें १८४० मधील नमून १८४१ मध्यें प्रसिद्ध झालें हें सिद्ध आहे. तसेंच श्रीपाद शेणवी हा " हिंदु गृहस्थ " नसून एक अल्पवयी, " ब्राह्मणबटु " होता, आणि तो मिशनऱ्यांच्या तावडींत जरी सांपडलेला होता, तरी त्याला ख्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती इत्यादि वस्तुस्थिति ग्रंथकर्त्यांस विदित असल्याचें दिसत नाहीं. " इ. स. १८४२ मध्यें ते (म्हणजे बाळशास्त्री) एल्फिन्स्टन कॉलेजात अध्यापक झाले, " हीहि चूकच होय. तेथें त्यांची नेमणूक " असिस्टंट प्रोफेसर " म्हणून १८३४ च्या शेवटीच झाली होती, आणि १८४२ पासून

१८४४ पर्यंत दोन वर्षे त्यांनी प्रो. ऑलेंबार याच्या अनुपस्थितींत " ॲक्टिंग प्रोफेसर " ह्या नात्यानें काम केलें इतकेंच. बाळशास्त्र्यांचा जन्म १८१० मध्यें झाला, असें इतर लेखकाप्रमाणेंच चुकीनें गृहीत केल्यानंतरहि त्यांची आयुर्मर्यादा त्याजकडून पंचतीस वर्षांचीच गणिली गेली आहे, " छत्तीस " नव्हे, हें लक्षात घेतलें पाहिजे." श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांना यावेळीं मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पांडुरंग तर्खड [नव्हे, " तर्खडकर "] यांचें साहाय्य होतें," आणि पुनः "वर लिहिल्याप्रमाणें १८४० मध्यें हें सुधारणेचें कार्य बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, डॉ. भाऊदाजी लाड वगैरेनीं सुरू केलें," ही विधानेंहि रा. फाटकाच्या लेखनावरूनच अनुवादिलेलीं स्पष्ट दिसतात, आणि तीं त्याच्या लेखाचें परीक्षण करतांना मागें दाखविल्याप्रमाणें वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहेत. ह्यापैकीं डॉ. भाऊ दाजीचा उल्लेख तर बाळशास्त्र्यांच्या काळीं केवळ अप्रयोजकच समजला पाहिजे. कारण, १८४० मध्यें भाऊ दाजी हे केवळ सतराअठरा वर्षांचे पाठशालीन तरुण असून त्या काळीं त्याचा सार्वजनिक कार्याशीं काहींएक संबंध आला नव्हता. साराश, ' आधुनिक भारत '-कारांचें बाळशास्त्री जांभेकरावषयक विवेचन हें इतर लेखकांनीं दिलेल्या अर्ध्याकच्च्या माहितीवरच आधारलेलें असल्यानें त्यांनीं काढिलेला निष्कर्षहि साहजिकच निरपवाद नाहीं. अर्थात् " जांभेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊ दाजी यांना खऱ्या अर्थानें सर्वांगीण सुधारक म्हणता येणार नाहीं, " हें त्यांचें विधान दुसऱ्या दोघांच्या संबंधानें कमीअधिक खरें असलें, तरी बाळशास्त्री जांभेकराच्याविषयीं तें केवळ निराधार व अवास्तव होय. इतकेंच काय, पण बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व कार्य यांचा प्रत्यक्ष तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थिति लक्ष्यात घेऊन सारासारविचार केल्यास ' लोकहितवादी'ना नव्हे, तर त्यानाच महाराष्ट्राचे आद्य सर्वांगीण सुधारक म्हणून अग्रपूजेचा मान देणें अवश्य आहे, असें आढळून येईल.

रा. रा. गो. कानडे यांचा ' मराठी नियतकालिकांचा इतिहास '

१९३८ मध्यें रा. रामचंद्र गोविंद कानडे, " वाङ्मयविशारद, उपसंपादक ' ज्ञानप्रकाश ' दैनिक पुणें, " याचा ' **मराठी नियतकालिकांचा इतिहास** ' (१८३२ ते १९३७) हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. वास्तविक अशा महत्त्वाच्या विषयावरील एक नवीन संदर्भग्रंथ म्हणून त्यातील गुणदोषांचें विस्तृत परीक्षण निदान ' महाराष्ट्र साहित्यपत्रिके 'सारख्या अधिकारी नियतकालिकातून अवश्य व्हावयास पाहिजे होतें. परंतु तसें किंवा इतरत्र तसें कोणीं केल्याचें आढळत नाहीं. तथापि ग्रंथकर्त्याने 'आत्मनिवेदना'त सांगितल्याप्रमाणें, पंधरा वर्षे वृत्तपत्रव्यवसायात सतत खपत असता अशा ग्रंथरचनेचा संकल्प प्रथमपासून मनांत बाळगून केलेल्या संशोधनाचा व परिश्रमाचा परिपाक ह्या ग्रंथात उतरलेला असून, त्याला ' नवा काळ ' पत्राचे एक जुने व प्रसिद्ध आधारस्तंभ प्रो. न. र. फाटक याच्यासारख्या चिकित्सक विद्वानाची ' प्रस्तावना ' व ' धन्यवाद ' लाभल्यामुळें त्यांतील नानाविध दोषाकडे सुशिक्षित वाचकांचेंहि दुर्लक्ष होऊन ग्रंथप्रामाण्य बाधीत होण्याची क्वचित् भीति आहे ! खास्तव प्रस्तुत ग्रंथाचे कर्ते दुर्दैवानें अलीकडे निवर्तलेले असतांहि केवळ लोकहितदृष्ट्या त्याचें थोडक्यात मूल्यमापन करून आपल्या

प्रस्तुत विषयासंबंधी त्यात उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचें परीक्षण करणें प्राप्त आहे.

ह्या ग्रंथावर प्रांजलपणें व निःपक्षपात दृष्टीनें अभिप्राय द्यावयाचा तर तो थोडासा कटु देणें अपरिहार्य होय! अशा प्रकारचा ग्रंथ पूर्वी मराठींत झालेला नाहीं ह्या अर्थानें त्याला 'अपूर्व,' व तो ५ रु. किंमतीचा आहे म्हणून त्याला 'बहुमोल' म्हणावयास पाहिजे. तसेंच मुंबईच्या 'कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस' कडून प्रसिद्धी पावण्याचें भाग्य त्याला लाभलें असल्यानें त्याची उंची कागदावरील छपाई सुरेख झाली असून गुळगुळीत आर्ट पेपर वरील ५६ पृष्ठांच्या सचित्र भागामुळेंच तो विशेष 'आकर्षक' झाला आहे एका नित्योपयोगी विषयावरील ग्रंथ म्हणून त्याला 'महत्त्वाचा व लोकोपयोगी' म्हणण्यास हि प्रत्यवाय नाहीं. परंतु ग्रंथाची योग्यता ही त्याच्या अंतरंगावरून मुख्यत्वें ठरविली पाहिजे, हें मान्य केल्यास त्यात एकंदरीनें गुणापेक्षा दोषांचेंच प्रमाण अधिक असल्याचें दिसून येईल. त्यांतील विषयांचें वर्गीकरण व्याप्ति, अव्याप्ति, अतिव्याप्ति या दोषांनी युक्त असून ठिकठिकाणचीं माहिती व आकडे हीं चुकीचीं आहेत. **'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास'** विश्वसनीय व प्रमाणबद्ध रचावयाचा तर विविध नियतकालिकें व त्यांचे कर्ते ह्यांचे वृत्तान्त व चित्रें देतांना लेखकानें बराच सारासारविचार व कसोशी करणें जरूर आहे; आणि विशेषेंकरून अशा ग्रंथांत जुन्या माहितीचा संग्रह दक्षतेनें झाला पाहिजे. परंतु अशा प्रकारचा सारासारविचार, ऐतिहासिक तारतम्य व सूक्ष्म दृष्टि ह्याच प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांच्या ठिकाणीं अत्यंत अभाव आढळतो! त्यामुळें चित्रें व चरित्रें देतांना कित्येक स्मरणीय व महत्त्वाच्या व्यक्ति वगळलेल्या आहेत, तर केवळ लोकाराधन करण्याच्या दृष्टीनें आप्तस्वकीय व्यवसायबंधूंची निष्कारण सोमीरभरती त्यांनें केली आहे. इतर लेखकांची उसनवारीहि किंचित् सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिल्यास ग्रंथांत ठिकठिकाणीं सापडेल; आणि ही उसनवार माहिती, अभिप्राय व शब्दयोजना अनिर्देशपूर्वक, अवतरणचिन्हांकित न करतां संगृहीत केल्यामुळें एखाद्या कठोर टीकाकाराकडून ग्रंथकर्त्यांवर 'वाङ्मयचौर्या'चाहि आरोप होणें अशक्य नाहीं! बरें, हीं अवतरणें तरी बिनचूक द्यावीं तर तेंहि नाहीं; — पुष्कळ ठिकाणीं त्यांत तफावत आढळते! तसेंच विषयविवेचनांत अवास्तव व परस्पर विसंगत अशीं विधानेंहि दुर्मिळ नाहींत. अर्थात् ह्या व अशा प्रकारच्या अन्य दोषांनी हा ग्रंथ व्याप्त असल्यामुळें 'इतिहास' ह्या संज्ञेस तो बहुतेकीं अपात्र होय, आणि म्हणून स्वतः ग्रंथकर्त्यांनें खऱ्या नम्रतेनें म्हटलेलें असो वा नसो, "मराठी वृत्तपत्रव्यवसायाच्या भावी ग्रंथाचा हा एक प्रकारचा कच्चा (नव्हे 'अपक्वचा' म्हटलें तरी चालेल) आराखडाच प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे," हेंच प्रस्तुत ग्रंथाचें यथार्थ वर्णन असल्यामुळें तसें स्पष्ट समजूनच वाचकांनीं त्याकडे पाहिलें पाहिजे.

अशा चमत्कारिक बनावाच्या ह्या गबाळग्रंथी इतिहासकर्त्येतून कै. बाळशास्त्री जांभेकर व त्यांची नियतकालिकें ह्यांच्यासंबंधीं कांहीं नवीन, विश्वसनीय व उपयुक्त माहिती मिळेल अशी आशा बाळगणेंच व्यर्थ होय. तथापि ग्रंथकर्त्यांनें 'संकलित' केलेले एतद्विषयक कांहीं वृत्तान्त प्रमाणभूत म्हणून नव्हे, तर अत्यंत भ्रामक व परस्परविसंगत कसे आहेत, हें केवळ दर्शविण्याकरितां आणि त्यामुळें होणारे वाचकांचे गैरसमज दूर करण्याकरिता,

यांनी एकत्र केले आहेत. ' **नियतकालिकांचा इतिहास** ' या भागांत रा. कानडे लिहितातः--

(१) " मराठीतील पहिलें वृत्तपत्र काढण्याचा मान ज्याप्रमाणें श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणें मराठीतील पहिलें नियतकालिक ' दिग्दर्शन ' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्यांच्याकडेच जातो. " (पृ ८)

(२) " ' नियतकालिकांचे आद्य जनक ' या नावानें प्रसिद्ध असलेले श्री. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें नावहि लोक विसरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक कालात ज्यानीं बाळशास्त्री यांच्या साहाय्यानें मराठी वृत्तपत्रें व नियतकालिकें स्थापिलीं ते भाऊ महाजन इ. " (पृ. १३)

पुढें ' **मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास** ' या भागांत ग्रंथकार सांगतात :—

(३) " दर्पणाचे संपादक श्री. बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०–१८४६) हे होते. ... ... या दर्पणावर बाळशास्त्रींचा उल्लेख संपादक म्हणून आढळत नाहीं. पण दादोबांच्या आत्मचरित्रांत तो उल्लेख आला आहे. (पृ ३१)

(४) " मुंबईतील ' दर्पण' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक सुप्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ श्री. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५–९०) हे होते. त्यानीं श्री. बाळशास्त्री जांभेकर याच्या साहाय्यानें 'प्रभाकर ' वर्तमानपत्र व मासिक ' ज्ञानदर्शन ' व ' उपदेशचंद्रिका ' हीं मासिकें चालविलीं. " (पृ. ३३)

पुनः ' **परिशिष्ट १– दिवंगत संपादक** ' खाली बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन याचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यात रा. कानडे पुढील नोंद करितातः—

(५) " **जांभेकर**, *बाळ गंगाधर शास्त्री* (१८१०–१८४६) ... *आद्य मराठी वृत्तपत्रकार*, ... संपादक–' दर्पण' (सा.). प्रभाकरकर्ते महाजन याच्या साहाय्यानें ' दिग्दर्शन ' मासिक चालविलें होतें. ... "

(६) " **महाजन**, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५–१८९०). मराठीतील पहिल्या नियतकालिकाचे संस्थापक व संपादक; ... यानींच ' दर्पण ' हें मराठी भाषेतील पहिलें नियतकालिक चालविण्यास बाळशास्त्री जांभेकर याना मदत केली. "

आता रा. कानडे यांनीं आपल्या ह्याच एका ग्रंथात वरील सहा ठिकाणी जीं हीं वेगवेगळीं विधानें केलीं आहेत तीं एकत्र करून लक्ष्यात घेतलीं असता सुबुद्ध वाचकाला निःसंदिग्ध अशी कांहीं माहिती मिळते, कीं त्याचा बुद्धिभेद व गोंधळच अधिक होतो ? किंबहुना त्यांत सांगितलेल्या वृत्तान्तासंबंधीं ग्रंथकर्त्याचें स्वतःचें सुद्धा अमुक एक निश्चित मत होतें, असें स्पष्ट सांगणें शक्य आहे काय ? वस्तुतः ग्रंथकर्त्याला दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथें सांगावयाच्या आहेत. (१) मराठीतील पहिलें वृत्तपत्र कोणतें व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठीतील पहिले मासिक कोणते व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुस्थितीसंबंधीं स्वतःचच गोंधळ अज्ञान असल्यानंतर कांहीं तरी थातुरमातुर करण्याशिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या सुदैवानें ' **दर्पण** ' मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र आणि ' **दिग्दर्शन** ' हें पहिलें मासिक होय, हें ग्रंथकर्त्यास मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच कीं

त्याचे जनक कोण ? आणि ह्या दोन नियतकालिकांच्यासंबंधीं तरी जो ' जनक ' तोच ' संपादक ' असल्यानें निष्कारण श्लेष काढण्याचें कारण नाहीं. तसेंच जो ' जनक ' तोच त्याचा ' कर्ता, ' ' काढणारा ' व ' संस्थापक ' होय, हें काय वेगळें सांगितलें पाहिजे ? ' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन ' ह्या दोनहि आद्य नियतकालिकाचे जनक व संपादक अर्थात् बाळशास्त्री जांभेकर हेच एकटे होत–त्याच्या जनकत्वाशीं व संपादकत्वाशीं भाऊ महाजनांचा कांहींएक संबंध नाहीं–अशी वस्तुस्थिति आहे. तथापि ग्रंथकर्त्यानें वरील बहुरुपी विधानें करून आपली जी "नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा " म्हणजेच प्रतिभा प्रकट केली आहे तिचें सौंदर्य खालीलप्रमाणें त्या सर्व विधानांचें विश्लेषण केल्यानें विशेष खुलून दिसणार आहे:—

' दर्पण ' —	काढण्याचा मान	जांभेकर —	महाजन	(वि. १)
—	आद्य जनक	,,	×	(वि. २)
—	जनक	×	महाजन	(वि. ४)
—	संस्थापक	×	,,	(वि. ६)
—	संपादक	जांभेकर	×	(वि. ३, ५)
—	साहाय्यक	,,	महाजन	(वि. २, ६)
—	व्यवस्थापक	×	,,	(वि. ४)
' दिग्दर्शन ' —	सुरू करण्याचा मान	जांभेकर	महाजन	(वि. १)
—	आद्य जनक	,,	×	(वि. २)
—	संस्थापक	×	महाजन	(वि. २, ६)
—	चालक	जांभेकर	×	(वि. ५)
—	संपादक	×	महाजन	(वि. ६)
—	साहाय्यक	जांभेकर	,,	(वि. २, ५)
—	व्यवस्थापक	×	×	×

तथापि हें विश्लेषण वस्तुतः करूं जातां तें खरोखर आमच्या अवाक्याबाहेरचें आहे असें आम्ही प्राजलपणें कबूल करितों, आणि आमच्या अल्पमतीप्रमाणें केलेल्या ह्या सूक्ष्म विश्लेषणांतूनहि ग्रंथकर्त्याचे काहीं प्रज्ञोन्मेष अनिर्दिष्ट राहिलेच नसतील किंवा ह्या प्रयत्नापासूनहि वाचकास काहीं अधिक बोध झाला असेल, असें आमचेंच मन स्वतःस ग्वाही देत नाहीं ! किंबहुना ह्या ' वाङ्मयविशारद ' ' शीघ्रसाहित्यिकां'–नीं "काढणारे सुरू करणारे, जनक-आद्य जनक, संस्थापक–चालक, साहाय्यक–व्यवस्थापक " इत्यादि नानाविध नसते भेदाभेद प्रस्तुत प्रकरणीं यथेच्छ कल्पून जो सांवळागोंधळ घातला आहे त्यामधून बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन याच्या ' दर्पण'–' दिग्दर्शनां' च्या जनकत्व–संपादकत्वाविषयीं निरपवाद विधान कोणी सुबुद्ध मनुष्य काढूं शकेल असें म्हणणें साहसाचें होईल ! तथापि ह्याप्रमाणें त्या उभयतांमध्यें श्रेयाची काहीं जरी वाटणी होत असली तरी हे विद्वान् ' इतिहास'–कार पुनः सांगतातच कीं,' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन'हीं नियतकालिकें काढण्याचा मान " श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ

साली एकत्र केले आहेत. ' **नियतकालिकांचा इतिहास** ' या भागांत रा. कानडे लिहितात:—

(१) " मराठींतील पहिलें वृत्तपत्र काढण्याचा मान ज्याप्रमाणें श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणें मराठींतील पहिलें नियतकालिक ' दिग्दर्शन ' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्याच्याकडेच जातो. " (पृ ८)

(२) " ' नियतकालिकांचे आद्य जनक ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेले श्री. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें नावहि लोक विसरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक कालांत ज्यानीं बाळशास्त्री यांच्या साहाय्यानें मराठी वृत्तपत्रें व नियतकालिकें स्थापिलीं ते भाऊ महाजन इ. " (पृ. १२)

पुढें ' **मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास** ' या भागांत ग्रंथकार सांगतात :—

(३) " दर्पणाचे संपादक श्री. बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०–१८४६) हे होते ... ... या दर्पणावर बाळशास्त्रींचा उल्लेख संपादक म्हणून आढळत नाहीं. पण दादोबाच्या आत्मचरित्रात तो उल्लेख आला आहे. (पृ ३१)

(४) " मुंबईतील ' दर्पण ' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक सुप्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ श्री. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५–९०) हे होते. त्यांनीं श्री. बाळशास्त्री जांभेकर याच्या साहाय्यानें 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र व मासिक ' ज्ञानदर्शन ' व ' उपदेशचंद्रिका ' हीं मासिकें चालविलीं. " (पृ. ३३)

पुनः ' **परिशिष्ट १– दिवंगत संपादक** ' ह्यात बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन याचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यांत रा. कानडे पुढील नोंद करितातः—

(५) " **जांभेकर**, बाळ गंगाधर शास्त्री (१८१०–१८४६) .., आद्य मराठी वृत्तपत्रकार, ... संपादक–' दर्पण' (सा.). प्रभाकरकर्ते महाजन याच्या साहाय्यानें ' दिग्दर्शन ' मासिक चालविलें होतें. ... "

(६) " **महाजन**, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५–१८९०). मराठींतील पहिल्या नियतकालिकाचे संस्थापक व संपादक, ... यानींच ' दर्पण ' हें मराठी भाषेंतील पहिलें नियतकालिक चालविण्यास बाळशास्त्री जांभेकर याना मदत केली. "

आता रा. कानडे यानीं आपल्या ह्याच एका ग्रंथात वरील सहा ठिकाणीं जीं हीं वेगवेगळीं विधानें केलीं आहेत तीं एकत्र करून लक्षात घेतलीं असतां सुबुद्ध वाचकाला नि मदिग्ध अशी कांहीं माहिती मिळते, कीं त्याचा बुद्धिभेद व गोंधळच अधिक होतो ? किंबहुना त्यात सांगितलेल्या वृत्तान्तासंबंधीं ग्रंथकर्त्याचें स्वतःचें सुद्धा अमुक एक निश्चित मत होतें, असें स्पष्ट सांगणें शक्य आहे काय ? वस्तुतः ग्रंथकर्त्याला दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथें सांगावयाच्या आहेतः (१) मराठींतील पहिलें वृत्तपत्र कोणतें व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठींतील पहिलें मासिक कोणतें व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुस्थितीसंबंधी स्वतःचच गोड अज्ञान असल्यानंतर काहीं तरी थातुरमातुर फरक्या-शिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या मुदैवानें ' **दर्पण** ' मराठींतील पहिलें वर्तमानपत्र आणि ' **दिग्दर्शन** ' हें पहिलें मासिक होय, हें ग्रंथकर्त्यास मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच ,कीं

'जामे जमशेट' व 'दि बाँबे समाचार' ही पत्रे काढण्यात आली," असा कार्यकारणभाव ज्याअर्थी त्यांनी दर्शविला आहे, त्याअर्थी ही दोन पत्रें इंग्रजीतच निघाली असें ते निश्चित समजत असले पाहिजेत. परंतु ही घोडचूक होय ! तीं दोनहि शुद्ध गुजराती पत्रें होतीं. तसेंच प्रथमत 'मुंबई समाचार' (१८२२) व तदनंतर दहा वर्षांनीं 'जामे जमशेट' निघालें, अशी वस्तुस्थिति असता रा. भाव्यांनीं हा क्रम उलटा धरला आहे ! "मुंबईत पार्शी वगैरे जमातींच्या प्रयत्नानें ही काढण्यात आली," असें रा. भावे सांगतात. पण पार्शी लोकाव्यतिरिक्त "वगैरे जमाती" त्यात कोणत्या होत्या ? दोनहि पत्रें पार्शी गृहस्थांनीच काढिलीं परंतु पार्शी लोकाच्या या गुजराती वर्तमानपत्रांसंबंधीं ग्रंथकर्त्यांना जरी बरोबर माहिती नसली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या अभिनव उपक्रमाचें 'केसरी'-संपादकाचें ज्ञान यापेक्षा विस्तृत व विनचूक असावयास नको काय ? "बाळशास्त्री याच्या संपादकत्वानें सन १८३२ मध्यें 'दर्पण' नामक पाक्षिक सुरू झालें," एवढ्या एका वाक्यातच त्यानीं तो आद्य महत्त्वाचा वृत्तान्त संपविला आहे ! 'दर्पण' हे फक्त पहिल्या तिमाहीतच पाक्षिक असून त्यानंतर शेवटपर्यंत साप्ताहिक होतें. तेंहि केवळ इंग्रजीतच निघे, अशी ग्रंथकर्त्यांची समजूत दिसते ! कारण, त्याचें स्वरूप इंग्रजी-मराठी होतें एवढेंहि त्यानीं सांगितलेलें नाही ! मग तें किती वर्षें चाललें, कशा प्रकारचे लेख त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्यास स्वतःलाच नसेल तर ती ते कोठून देणार ? तरीपण त्याच्या "रसिक शीघ्रमाहित्यिक" प्रकृतीस अनुसरून "'दर्पणा'त महाराष्ट्रांचें हुबेहूब प्रतिबिंब उमटलें', "'दर्पणा'नें इंग्रजी नवलाईचा आरसा महाराष्ट्रबांधवांपुढें धरला," अशासारखें आणखी एखादें तरी वाक्य त्यानीं घालावयास हवें होतें. कारण, "त्याच्यामागून ... 'प्रभाकर' आपले किरण फेकूं लागला," असें सुरस वर्णन त्यानीं केलें आहे. आता भाऊ महाजनाचा हा 'प्रभाकर' 'दर्पणा'मागून "आठ वर्षांनीं" निघाला, हे अंकगणित वर्ष-दीडवर्षांनेंच चुकलें असल्यास शंभर वर्षांपूर्वीच्या तपशिलात ही चूक अगदींच क्षम्य समजली पाहिजे ! वस्तुस्थिति मात्र अशी कीं, 'दर्पणा' चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१ मध्यें "'प्रभाकर' आपले किरण फेकूं लागला." तीच गोष्ट 'ज्ञानोदया'ची. तें पत्र "'प्रभाकरा' नंतर एकाच वर्षानें सुरूं झालें," असा त्याचा खुबीदार उल्लेख केला आहे. तें "एकाच वर्षानें" नव्हे, तर 'प्रभाकरा' नंतर एका नवमासानेंच उदय पावलें; परंतु 'प्रभाकरा' चा जन्म रा. भावे सांगतात त्याप्रमाणें 'दर्पणा' नंतर "आठ वर्षांनीं" धरण्यास ही तीन महिन्याची चूक पावणेनीन वर्षांची होते ! शिवाय रा. भावे समजतात त्याप्रमाणें 'ज्ञानोदय' हें आरंभी कित्येक वर्षें साप्ताहिक नसून सरासर मासिकच होतें ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकानीं केलेली आहे, असें त्यास किंचित समाधान मानता येईल ! 'इंदुप्रकाशा'चा शीतल प्रकाश मुंबईत फांकला", तें वर्षाहि ते लिहितात त्याप्रमाणें १८६४ नसून १८६२ आहे ! शिवाय "'इंदुप्रकाशा'चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित", हीहि चूकच ! विष्णुशास्त्री पुढें दोन वर्षांनीं त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना "पहिले संपादक" रा. भावे

महाजन यांच्याकडे जातो "(वि.१), आणि तेच "मराठी वृत्तपत्रसंस्थेचे आद्य संस्थापक" होत (पृ. ७१). बरे, इतके परस्परविरोधी तर्कवितर्क करून असा अनैतिहासिक सिद्धान्त ठोकून देताना कोठेहि काडीमात्र विश्वसनीय आधार दाखविण्याची प्रस्तुत 'इतिहास'-कर्त्यास आवश्यकता भासलेली नाही! मग ह्या ग्रंथांतील एवंगुणविशिष्ट इतर काल्पनिक, भ्रामक व निरर्थक वृत्तान्तांचे अधिक परीक्षण करण्याचे व्यर्थ परिश्रम कशाला? तरीपण सरतेशेवटी ग्रंथकर्त्याच्या असाधारण संशोधनपद्धतीचें व साक्षेपाचे एक अपूर्व उदाहरण जाता जातां नमूद केल्याशिवाय राहवत नाही. तें हें कीं, ज्या लेखकाच्या परिचयामुळें त्यास 'दर्पण'संबंधी इतकी बहुमोल माहिती देतां आली ते गृहस्थ दहाबारा वर्षांपूर्वी मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यांत ज्या ठिकाणीं विराजमान होते तेथेंच आजमितीसहि पूर्ववत् काम करीत असता, ग्रंथकर्ते रा. कानडे यानीं १९३८ सालींच त्यांची परलोकवासी रवानगी केली आहे! त्यांचा ऋणनिर्देश "प. वा. मो. दा. पाणसरे," असा ते 'आत्मनिवेदनां'त (पृ २) स्पष्टपणें करितात!

'केसरी'-कार रा. वा. कृ. भावे यांचा 'शीघ्रसाहित्यादर्श'

'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' ह्या ग्रंथांत रा. रा. गो. कानडे यांनीं त्या विषयाचा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर 'शीघ्रसाहित्यादर्श' (१९३९) ह्या पुस्तकामध्यें 'केसरी'चे तत्कालीन संपादक रा. वासुदेव कृष्ण भावे, बी. ए., यांनीं नियतकालिक किंवा वृत्तपत्र-व्यवसायाचा परिचय करून दिला आहे. त्याचें पाचवें प्रकरण 'महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रें' ह्या विषयावर असून त्यात पुढील नमुनेदार माहिती आढळतेः-

"इंग्रजी पत्रातल्या इंग्रज लोकाच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूनें दिलेलें उत्तर इंग्रज लोकांना समजावयास पाहिजे असेल तर हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असें वाटून मुंबईत पार्शी वगैरे जमातींच्या प्रयत्नानें 'जामे जमशेट' व 'दि बॉंबे समाचार' हीं पत्रें काढण्यांत आलीं. पार्शी लोकांप्रमाणेंच वा कार्याकडे महाराष्ट्रीयांचें लक्ष गेल्यावर मुंबईस बाळशास्त्री जांभेकर याच्या संपादकत्वानें सन १८३२ मध्यें 'दर्पण' नामक पाक्षिक सुरू झालें. त्याच्यामागून आठ वर्षांनी भाऊ महाजन याचा 'प्रभाकर' किरण फेकूं लागला. स्कॉटी मिशनऱ्यांचें प्रसिद्ध 'ज्ञानोदय' पत्र 'प्रभाकरा'नंतर एकाच वर्षानें सुरू झालें. या दोन पत्रांना बरींच वर्षें झाल्यावर सन १८६४ साली 'इंदुप्रकाशा'चा शीतल प्रकाश मुंबईत फाकला. इंदुप्रकाशाचे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित. मुंबईच्या पाठोपाठ पुणेंहि जागें होऊन तेथें सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाशा'ची प्रथमप्रतिष्ठा झाली." (पृ. ७१, स्थू.आ.)

ह्या उताऱ्यावरून 'केसरी'-कार भाव्यांनीं दोन तपांच्या अखंड तपश्चर्येनंतरहि आपल्याच प्रांतातील जुन्या वृत्तपत्रासंबंधींची माहिती किती साक्षेपानें मिळविली आहे तें स्पष्ट दिसून येतें. "इंग्रजी पत्रांतल्या इंग्रज लोकाच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूनें उत्तर" देण्यासाठीं "हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असें वाटून ...

'जामे जमशेट' व 'दि बॉंबे समाचार' हीं पत्रें काढण्यात आलीं," असा कार्य-कारणभाव ज्याअर्थी त्यांनीं दर्शविला आहे, त्याअर्थी हीं दोन पत्रें इंग्रजींतच निघालीं असें ते निश्चित समजत असले पाहिजेत. परंतु ही घोटचूक होय ! तीं दोनहि शुद्ध गुजराती पत्रें होतीं. तसेंच प्रथमतः 'मुंबई समाचार' (१८२२) व तदनंतर दहा वर्षांनीं 'जामे जमशेट' निघालें, अशी वस्तुस्थिति असता रा. भाव्यांनीं हा क्रम उलटा धरला आहे ! "मुंबईत पार्शी वगैरे जमातींच्या प्रयत्नानें . हीं काढण्यात आलीं," असें रा. भावे सांगतात, पण पार्शी लोकाव्यतिरिक्त "वगैरे जमाती" त्यात कोणत्या होत्या ? दोनहि पत्रें पार्शी गृहस्थांनींच काढिलीं, परंतु पार्शी लोकाच्या ह्या गुजराती वर्तमान-पत्रांसंबंधीं ग्रंथकर्त्यांना जरी बरोबर माहिती नसली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्राच्या अभिनव उपक्रमाचें 'केसरी'-संपादकाचें ज्ञान ह्यापेक्षा विस्तृत व बिनचूक असावयास नको काय ? "बाळशास्त्री याच्या संपादकत्वानें सन १८३२ मध्यें 'दर्पण' नामक पाक्षिक सुरू झालें," एवढ्या एका वाक्यातच त्यानीं तो आद्य महत्त्वाचा वृत्तान्त संपविला आहे ! 'दर्पण' हि फक्त पहिल्या तिमाहीतच पाक्षिक असून त्यानंतर शेवटपर्यंत साप्ताहिक होतें, तेंहि केवळ इंग्रजींतच निघे, अशी ग्रंथकर्त्यांची समजूत दिसते ! कारण, त्याचें स्वरूप इंग्रजी-मराठी होतें एवढेंहि त्यानीं सांगितलेलें नाहीं ! मग तें किती वर्षे चाललें, कशा प्रकारचे लेख त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्यांस स्वतःलाच नसेल तर ती ते कोठून देणार ? तरीपण त्याच्या "रसिक शीघ्रसाहित्यिक" प्रकृतीस अनुसरून "'दर्पणां'त महाराष्ट्राचें हुबेहूब प्रतिबिंब उमटलें', "'दर्पणा'ने इंग्रजी नवलाईचा आरसा महाराष्ट्र-वाचकापुढें धरला," अशासारखें आणखी एखादें तरी वाक्य त्यानीं घालावयास हवें होतें. कारण, "त्याच्यामागून . . 'प्रभाकर' आपले किरण फेंकूं लागला," असें सुरस वर्णन त्यानीं केलें आहे. आता भाऊ महाजनाचा हा 'प्रभाकर' 'दर्पणा'मागून "आठ वर्षांनीं" निघाला, हें अंकगणित वर्ष-दीडवर्षांनेंच चुकलें असल्यास शंभर वर्षांपूर्वीच्या तपशिलांत ही चूक अगदींच क्षम्य समजली पाहिजे ! वस्तुस्थिति मात्र अशी कीं, 'दर्पणा'चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१ मध्यें "'प्रभाकर' आपले किरण फेंकूं लागला." तीच गोष्ट 'ज्ञानोदया'ची. ते पत्र "'प्रभाकरा'नंतर एकाच वर्षानें सुरूं झालें," असा त्याचा खुबीदार उल्लेख केला आहे. तें "एकाच वर्षानें" नव्हे, तर 'प्रभाकरा'नंतर एका नवमासानेंच उदय पावलें; परंतु 'प्रभाकरा'चा जन्म रा. भावे सांगतात त्याप्रमाणें 'दर्पणा'नंतर "आठ वर्षांनीं" धरल्यास ही तीन महिन्याची चूक पावणेतीन वर्षांची होते ! शिवाय रा. भावे समजतात त्याप्रमाणें 'ज्ञानोदय' हें आरंभीं कित्येक वर्षे साप्ताहिक नसून खरोखर मासिकच होतें ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकांनीं केलेली आहे, असें त्यांस संचित समाधान मानता येईल ! 'इंदुप्रकाशा'चा शीतल प्रकाश मुंबईत पाकला", तें वर्षहि ते लिहितात त्याप्रमाणें १८६४ नसून १८६२ आहे ! शिवाय "'इंदुप्रकाशा'चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित", हीहि चूकच ! विष्णुशास्त्री पुढें दोन वर्षांनीं त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना "पहिले संपादक" रा. भावे

यांनी बनविल्यामुळें 'इंदुप्रकाशा'ला जन्म १८६४ मध्यें घ्यावा लागला आहे! मुंबईत पहिलें महाराष्ट्रीय वृत्तपत्र १८३८ मध्यें निघाल्यावर चांगलीं सतरा वर्षें उलटल्यानंतर "सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाशा'ची प्राणप्रतिष्ठा" झालेली असल्यामुळें "**मुंबईच्या पाठोपाठ पुणेंहि जागें**" झालें, असें केवळ 'शीघ्रमाहितिक' गतीनेंच म्हणता येतें! एरवी त्या काळांत पुणेकरांची झोंप बरीच गाढ होती, असें इतिहासज्ञ सांगतात!

त्यानंतर पुढें रा. भावे महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्राच्या इतिहासाचे कालखंड पाडतांना लिहितात :—"सन १८४९ सालीं ज्ञानप्रकाश निघालें तेव्हापासून १८८१ सालीं केसरी पत्र सुरू झालें तोपर्यंत ३२ वर्षें लोटलीं. हा ३२ वर्षांचा पहिला कालखंड होय." (पृ. ८२). म्हणजे, त्यांच्या मतें महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचें '**ज्ञानप्रकाशपूर्व युग**' हें '**इतिहासपूर्व युग**' व म्हणूनच विस्मरणयोग्य समजलें पाहिजे; किंवा रा. भाव्यांच्या महाराष्ट्रीय नियतकालिकांचें क्षेत्र हें मुळामुठेच्या खोऱ्यानें मर्यादित आहे, असें तरी म्हटलें पाहिजे! कारण, त्यांनींच पूर्वी म्हटल्याप्रमाणें पुणें जर मुंबईच्या पाठोपाठ सतरा वर्षांनीं जागें झालें तर "**दर्पण ते ज्ञानप्रकाश**" असा पहिला कालखंड कल्पिण्यास नको होतें काय? किंबहुना 'केसरी' निघेपर्यंत तरी (१८३२ ते १८८१) पहिल्या अर्धशतकात मुंबईच्या 'दर्पण' 'प्रभाकर', 'धूमकेतु,' 'इंदुप्रकाश' व 'नेटिव ओपीनियन्' या प्रमुख वृत्तपत्रांनींच महाराष्ट्रीय लोकजागृतीची धुरा वाहिलेली असतां केवळ 'केसरी' स केंद्रस्थानीं कल्पून महाराष्ट्रीय वृत्तपत्राचे कालखंड ठरवूं पाहणाऱ्या ऐतिहासिक बुद्धीला अशास्त्रीयच गणावयास नको काय?

रा. वा. कृ. भावे यांनीं '**शीघ्रसाहित्यादर्श**'च्या महाव्या प्रकरणांत '**महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक**' वर्णिले आहेत. त्यात ते लिहितातः—"कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर हे महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे होत, ... विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ. ... असा विद्वान्, गुणी, रसिक, देशभक्त, स्वार्थत्यागी व दूरदृष्टीचा पुरुष महाराष्ट्रास १८७४ सालच्या सुमारास भेटला हें महाराष्ट्राचें सुदैवच समजलें पाहिजे. विष्णुशास्त्र्यांनीं स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असें चालविलें नाहीं. सारें पाहता तें वर्तमानपत्रें वाचीतहि नसत ... केसरी व मराठा या दोन प्रसिद्ध वर्तमानपत्राची त्यांनीं स्थापना केली. तीं पत्रें रा. आगरकर व टिळक या त्यांच्या शिष्यांनीं चालविलीं. ते स्वतः या दोन पत्रांच्या गुरुस्थानीं राहिले." (पृ. ९९)

'केसरी'-पठित रा. भावे यांनीं आपल्या मूळ पुरुषाला "**महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे**" म्हणून मनोभावें स्मरावें व गौरवावे, हें साहजिकच नव्हे तर कांहींसें अपरिहार्यहि नव्हे काय? परंतु "**विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ,**" असा अपूर्व व विलक्षण ऐतिहासिक शोध '**पेशवेकालीन महाराष्ट्रा**'चे कर्तेच लावूं शकतील! त्यांच्याच कालगणनेप्रमाणें, त्या महापुरुषाचा अवतार १८७४ मध्यें जेव्हां झाला, तेव्हा त्यांच्या परमप्रिय पुण्यनगरींत पेशवाईचा अस्त होऊन व शनिवारवाड्यावर 'यूनियन् जॅक' फडकूं लागून अक्षरशः छप्पन वर्षें लोटलीं नव्हतीं काय? आणि त्या पेशवाईच्या घोरनिद्रेतून महाराष्ट्रास प्रथमतःच जागें करूं

पाहणाऱ्या मुंबापुरस्थ महाविख्यात **बाळशास्त्री जांभेकरांना** किंवा— '**केसरी**'-कार भाव्यांचे त्या महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्राच्या आद्य कालखंडाविषयीं गाढ अज्ञान असल्यामुळें-निदान पुण्यपत्तनस्थ '**लोकहितवादी**'ना "**महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे**" **म्हणावयाचें कीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना ?** पण हें त्याचें 'द्रष्टेपण' त्यानीं त्यांच्या 'निबंधमालें'तील विद्वत्तेवर व रसिकतेवरच अवलंबून ठेविलें हें बरें केलें. '**शीघ्रसाहित्य**'-कार स्पष्टच सांगतात कीं, "विष्णुशास्त्र्यानीं स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असें चालविलें नाहीं." इतकेंच काय, पण "खरें पाहता ते वर्तमानपत्रें वाचीतहि नसत !" तरीपण '**केसरी**-' '**मराठा**' पत्राची स्थापना करून तीं त्यानीं आगरकर-टिळक ह्या शिष्यद्वयाच्या स्वाधीन केली, आणि "ते स्वतः या दोन पत्रांच्या गुरुस्थानीं राहिले." दुर्दैवानें हें 'गुरुस्थान' हि त्याना केवळ वर्ष-सवावर्षच लाभलें हेंहि विसरता नये. तथापि वस्तुस्थिति अशी जरी असली, तरी जोंपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर याची लोकोत्तर विद्वत्ता, भाषापांडित्य, असाधारण दूरदृष्टि, देशभक्ति, '**दर्पण**'- '**दिग्दर्शन**'द्वारा त्यांनीं केलेली लोकजागृति व मराठी भाषेची सेवा, आणि त्याच्या सार्वजनिक जीवनचरित्रातून प्रकट झालेला स्वार्थत्याग ह्या प्राय. विष्णुशास्त्र्याच्या वयोमर्यादेंतच दृष्टीस पडलेल्या श्रेष्ठगुणसंपत्तीचा शोध '**केसरी**-'कार भाव्यांना लागलेला नाहीं, तोंपर्यंत त्यानीं आपल्या योगक्षेमकारक आराध्य कुलदेवतेचें भक्तिभावानें स्तोम माजवावें ह्यात आश्चर्य काय ? शिवाय त्यानीं '**महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक**' मंडळीमध्यें रा. अच्युतराव कोल्हटकर ह्या एकाच पुण्याबाहेरील संपादकाचा समावेश करावा ह्यावरूनहि त्याचें स्वतःचें कूपमंडूकत्व स्पष्टपणें निदर्शनास येत नाहीं काय ? अर्थात् निदान-पक्षीं '**दर्पण**'-'**दिग्दर्शन**' ह्या आद्य "मराठी नियतकालिकाचे जनक" गणिले गेलेल्या बाळशास्त्री जांभेकराची व विख्यात '**प्रभाकर**'-'**धूमकेतु**'द्वारा सुमारें वीस वर्षें महाराष्ट्रातील लोकमत जागृत करणाऱ्या सुप्रसिद्ध भाऊ महाजनाची '**महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादकां**'मध्यें गणना न करणाऱ्या '**शीघ्रसाहित्यादर्श**'- कारानीं आपला जातिवंत पुणेरी बाणा चांगला राखला, असेंच म्हणावयास नको काय ?

'**शीघ्रसाहित्यादर्श**'- कर्त्यांनीं आपली विद्वत्ता पुढील सातव्या प्रकरणातहि चांगली सिद्ध केली आहे. मराठी नियतकालिकाचें वर्णन करताना ते लिहितात.- "मराठींतील पहिलें मासिक सन १८४४ सालीं निघाल्याचा मान लागतो. त्याचें नांव 'उपदेशचंद्रिका.' नावावरून संपादकाचें उदात्त ध्येय समजून येतें. हें मासिक थोडी मजल चालूनच विराम पावलें असावें त्यानंतर संपादकाच्या लौकिकाखातर ज्याचा उल्लेख करावासा वाटतो असें मासिक 'विचारलहरी.' त्याचे संपादक पुण्यांतील प्रख्यात पंडित व रसिक ग्रंथकार कृष्णशास्त्री चिपळूणकर. विचारलहरी १८५२ मध्यें पुण्यास उसळूं लागल्या व थोड्याच काळांत उसळावयाच्या थांबल्या. ज्यांच्या कर्त्याची कीर्ति मोठी व कामगिरी अलौकिक असे मासिक 'निबंधमाला' व त्याचे संपादक कृष्णशास्त्रीचे पुत्र विष्णुशास्त्री" (पृ. ३०३). पुढें पृ. ३०७ वर ते सांगतात.- "मासिकांना सुरुवात महाराष्ट्रात 'उपदेशचंद्रिका' हिनें सन १८४४ सालीं केली, त्यास ९५ वर्षें झालीं. या

काळांत १९२० सालापर्यंतचे टप्पे विविधज्ञानविस्तार (१८६८), निबंधमाला (१८७४), ग्रंथमाला (१८९४), मासिक मनोरंजन (१८९५) ते चित्रमयजगत् (१९११), असे प्रसिद्ध मासिकांच्या नांवावरून पडतात."

आतां 'उपदेशचंद्रिका' हें "मराठींतील पहिलें मासिक सन १८४४ सालीं निघाल्याचा माग लागतो," हा अपूर्व शोध 'शीघ्रसाहित्यादर्श'-कारानीं आपल्या प्रस्तुत ग्रंथासाठीं खास लावलेला दिसतो! हा "माग" त्यांना कोठें कसा लागला, हें ते साधर सागते तर इतर अज्ञ शोधकाना मार्गदर्शन केल्याचें श्रेय तरी त्यास लाभलें असतें! परंतु लो. टिळकांच्या पश्चात् 'केसरी'च्या सपादकामध्यें विद्वत्ता व शास्त्रीय लेखन ह्या गुणापेक्षां रसिकता व साहित्यिक लेखन ह्या गुणांचें मोल व साहचर्य पुष्कळच वाढल्यामुळें, मराठींतील पहिलें मासिक कोणतें आणि तें केव्हा निघालें ह्याचा खरा शोध घेण्याचे परिश्रम करण्यापेक्षा 'उपदेशचंद्रिका' ह्या "नावावरूनच सपादकाचें उदात्त ध्येय सगळून येतें," अशी त्या मासिकाची एकहि अंक न पाहताच झुरस 'शीघ्रसाहित्य'-निर्मिति करणें केव्हांहि सुलभ होय. कारण, हें "उदात्त ध्येय" बाळगणाऱ्या आद्य मराठी मासिककाराचा नामनिर्देशहि केलाच पाहिजे असें नाहीं! तसेंच हें मासिक किती वर्षें चाललें त्याची तिळमात्र माहिती नसताहि बहुतेक मराठी मासिकें अल्पजीवीच असतात हें लक्ष्यांत घेऊन, "हें ('उपदेशचंद्रिका') मासिक थोडी मजल चालूनच विराम पावलें असावें," असें सुलभ साहित्यिक अनुमान निर्धास्तपणें काढण्यास अडचण पडत नाहीं! आजकालच्या 'केसरी'-काराच्या लिखाणात साहित्यशृंगाराला महत्त्व कसें आहे तें रा. भावे याच्या पुढील वाक्यावरूनहि चटकन ध्यानात येतें. 'विचारलहरी' हें कालदृष्ट्या मराठींतील दुसरें मासिक कल्पून तें आपली रसिकता पुढीलप्रमाणें प्रकट करितातः-"विचारलहरी १८५२ मध्यें उसळूं लागल्या व थोड्याच काळात उसळावयाच्या थाबल्या." येथेंहि पुन तोच प्रकार! विष्णुशास्त्र्यांचे वडील कृष्णशास्त्री ह्या "रसिक" ग्रथकारानें काढल्यामुळेंच "संपादकाच्या लौकिकाखातर" त्याचा उल्लेख करावयाचा. मग तें वस्तुतः मासिकापेक्षांही पाक्षिक असलें तरी चालेल, आणि दीडदोन वर्षेंहि न टिकण्याइतकें तें दुर्बळ असलें तरी त्या प्रचंड 'विचारलहरी' एकदम पुण्यास "उसळूं लागल्या व थोड्याच काळात उसळावयाच्या थाबल्या," असें करुणाद्भुत वर्णन रसिकतेनें केलें म्हणजे झालें! तथापि रा. भावे याची बालंबाल खात्री असल्यामुळें ते पुनः सागतातच कीं, "मासिकाना सुरुवातं महाराष्ट्रात 'उपदेशचंद्रिका' हिने सन १८४४ सालीं केली," इतकेंच नव्हे तर "त्यास ९५ वर्षें झालीं!" पण 'उपदेशचद्रिका' १८४४ मध्यें निघाल्यापासून 'शीघ्रसाहित्यादर्श'त १९३९ सालीं ती शिरेपर्यंत ९५ वर्षें झालीं, हा बालवर्गातील तोंडचा हिशेब म्हणजे संशोधन नव्हे! वस्तुस्थिति अशी कीं, 'दिग्दर्शन' हें मराठींतील पहिलें मासिक १८४० मध्यें निघालेलें असतां तें १८३७ मध्यें निघालें, एवढीच चूक आजपर्यंत पुष्कळांनीं केली, पण १८४४ मध्यें निघालेली 'उपदेशचंद्रिका' हेंच मराठींतील पहिलें मासिक होय, हा अद्वितीय शोध फक्त रा. भावे याचाच आहे! तसेंच प्रसिद्ध मासिकाच्या नावांवरून ठरविलेले टप्पेहि जुन्या नियतकालिकासंबंधीं त्यांचें गाढ अज्ञान दर्शवितात. कारण, अल्पजीवी 'उपदेशचंद्रिके'-

पासून 'विविधज्ञानविस्तार' जन्माम येईपर्यंतच्या काळात 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नांवांचें एक प्रसिद्ध मासिक १८५० पासून पुढें सोळा वर्षे चाललें होतें, ह्या गोष्टीची त्यांस दादहि नाहीं ! मग कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८४० मध्ये काढिलेलें 'दिग्दर्शन' हे मराठींतील पहिलें मासिक त्यास कोठून विदित असणार ? 'विविधज्ञानविस्तार' १८६७ मध्यें निघालेले असतां 'सुलभसाहित्यादर्श'-निर्माते त्याचा जन्म १८६८ सालीं झाला असे समजतात, हाहि त्याचा एक लहानसा शोधच होय. तथापि ह्या ठिकाणी ग्रंथकर्त्याकडून एक मोठा प्रमाद कसा घडला न कळे ! ''' 'चित्रमयजगत्'चा 'टप्पा' दोन वर्षे टिकल्यानंतर १९३५ सालीं 'केसरी'-कारांनी 'सह्याद्रि' मासिकाचा अपूर्व उपक्रम करून राजकारणाप्रमाणें साहित्यकारणातहि आपलें धुरीणत्व प्रस्थापित केलें, आणि त्यामुळें 'मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासां'त ह्या पुढील वालखंडास म्हटलें तर 'सह्याद्रिखंड' असें सार्थ नामाभिधान देता येईल,'' अशी नोंद 'शीघ्र साहित्यदर्शी'त त्यांनीं करणें अवश्य नव्हतें काय ?

'इतिहासाचार्य' वि. का. राजवाडे यांचें कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं ऐतिहासिक ज्ञान

आतांपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधी गेल्या शंभर वर्षांत ज्यांनीं ज्यांनीं थोडेबहुत लेखन केलें आहे असें सुमारें पाचपन्नास प्रसिद्ध लेखक आपण दृष्टीखालून घातले. त्याव्यतिरिक्तहि रे. बाबा पदमनजी, वि. मो. महाजनि, चि. वि. वैद्य, श्री. कृ. कोल्हटकर प्रभृति कितीतरी लहानमोठ्या लेखकांनी प्रसंगवशात् त्या थोर पुरुषाचा नामोच्चार केलेला आढळतो. परंतु हे असंख्य निर्देश एकत्र करण्यापासून झाली त्यापेक्षां अधिक किंवा वेगळी अशी कांहीं फलनिष्पत्ति होण्यासारखी नाहीं. अर्थात् हे प्रदीर्घ सिंहावलोकन आतां संपविलें पाहिजे. परंतु तसें करण्यापूर्वी सरतेशेवटीं अखिल महाराष्ट्रांत 'पुरातत्त्वभूषण'-'इतिहासाचार्य' म्हणून ज्यांचें नांव अखंड गाजत आहे, आणि ज्याच्या लेखांतील मूल्यमापनावरून आपल्यातील प्रसिद्ध पुरुषांची योग्यता बरेच सुशिक्षित लोक आजकाल अजमावीत असतात, त्या रा. वि. का. राजवाड्यांना तरी बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं कितपत यथार्थ ज्ञान होतें, आणि त्यांनीं त्यांच्यासंबंधीं कोठें काय अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्याचें परीक्षण करणें अत्यंत अवश्य आहे. कारण, तसें केल्याशिवाय प्रस्तुत उपोद्घाताची फलश्रुति पूर्ण झाली असें म्हणता येणार नाहीं.

तथापि 'इतिहासाचार्य' राजवाडे यांच्यासारख्या गेल्या पिढींतील असामान्य बहुश्रुत विद्वानास व संशोधकासमुद्धां कै. बाळशास्त्री यांचें चरित्र व आधुनिक महाराष्ट्रांतील थोर पुरुषांमधील त्यांचें वास्तविक स्थान ह्याविषयीं यथार्थ कल्पना होती, असें त्यांच्या लेखनावरून दिसत नाहीं. 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें-खंड १' (१८९८) ह्या ग्रंथाला त्यांनीं जी मार्मिक प्रस्तावना लिहून इतिहासक्षेत्रांतील आपला अपूर्व अधिकार प्रथमतःच प्रस्थापित केला तिचा आरंभ पुढीलप्रमाणें आहे:—

'राजस्थानाचा इतिहास', 'गुजरात देशाचा इतिहास', 'पानिपतची लढाई' इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथानीं महाराष्ट्रिय वाचकवर्गांत पूर्वजांच्या इतिहास-विषयीं आदर उत्पन्न करण्याऱ्या ह्या लोकहितेच्छु पुरुषाची "इतिहासाची आस्था" त्याचा नामनिर्देशहि टाळण्याइतकी क्षुद्र समजावयाची काय ?

परंतु 'इतिहासाचार्य' राजवाड्याची ऐतिहासिक दृष्टि विकारवशतेमुळे कोठें कोठें किती विकृत व दूषित होते हें त्याच्या **सहाव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंतील** पुढील जळजळीत उद्गारांवरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतातः— "जुन्याच्या अभिमानानें व स्मरणानें येणारा सहज त्वेषहि ह्या कुलहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकाच्या ठायीं नव्हता. भाऊ दाजी, विनायकराव वासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरो लक्ष्मण छत्रे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दिनकरराव रानडे [नव्हे- राजवाडे] सालरजंग, टी. माधवराव, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, विश्राम रामजी घोले, वगैरे कारकुनी पेशाची राष्ट्रहीन आंग्लशिक्षित शेंकडो मंडळी ह्याच युगांतील होत. तरुण दादाभाई नौरोजी ह्या राष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगीं लंडनांत स्वदेशीयाकरिता नोकऱ्या मागण्याच्या अर्जदारीत गुंतले होते. असल्या मंडळीला स्वदेश, समाज व स्वेतिहास ह्याची मातबरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकहि ग्रंथ ह्या चाळीस वर्षांत झाला नाहीं मॉरिसकृत स्वेतिहासाची निंदा व डफकृत स्वेतिहासविकृति ह्या कालात सर्वमान्य झालेली होती !" अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादाभाई नौरोजी, प्रो. केरूनाना छत्रे, रावसाहेब मंडलिक प्रभृति तत्कालीन प्रथम श्रेणींतील विद्वान्, शास्त्रज्ञ, संशोधक व स्वाभिमानी सार्वजनिक नेते म्हणून गणिले गेलेल्या महाजनाना "कारकुनी पेशाची," "कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन" मंडळी म्हणून संबोधणाऱ्या ह्या धाडशी, स्वयंमन्य प्रतिभेचें खरोखर कौतुकच करावयास नको काय ? प्रो बाळशास्त्री जांभेकर हे आपल्या सुदैवानें १८५७ पूर्वी अकरा वर्षे परलोकवासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचार्यांच्या पूर्वोक्त "कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन" कारकुंड्यांच्या झुंडीतून सुटले म्हणायचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या शेलक्या नामावळीतून 'लोकहितवादी' गोपाळराव देशमुख कसे काय निसटले कोण जाणे ! तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याइतकेच जुने आणि त्याचे पराक्रमी गुरुवर्य 'माला'-कार विष्णुशास्त्री यांजकडून पूर्वीच चांगले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेंत रा. राजवाडे पुढें दोन पृष्ठें टाकून लिहितातः— "इतिहासाच्या उपांगापैकीं पौराणिक म्हणून जो भाग आहे, त्यावर भाऊ दाजी, भगवानलाल इंद्राजी [नव्हे-इंद्रजी], राजेंद्रलाल मित्र, डॉ. भांडारकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर, तेलंग, मंडलीक, प्रो. पाठक, व लोकमान्य टिळक यांनीं आंग्लो-इंडियन् व यूरोपियन् विद्वानाच्या अनुषंगानें किंचित् ऱ्यासंग गेल्या ऐंशी वर्षांत केला आहे. परंतु हा सर्व ऱ्यासंग परभाषाद्वारा झालेला आहे. पुराणेतिहासाचीं साधनें व त्यांच्यावर टीका अद्यापि मराठींत प्रसिद्ध होऊं लागल्या नाहींत. ग्रंथमालेच्या द्वारां कांहीं सटीक मराठी शिलालेख व ताम्रपट मी मराठींतून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम केला आहे." पुनः त्याहि स्थळीं कै.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग असतां तो राजवाडे यांनीं घेतला नाहीं, त्याअर्थी हा प्रकारहि अज्ञानत:च घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ? कारण, त्यानीं जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वी पन्नास वर्षे मुंबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्यें प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळात पाहिलेले असते, किंवहुना पहिला मराठी शिलालेखसुद्धा त्यानींच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकांत १८४० मध्यें नमुन्यासाठी छापिलेला होता हें जर त्यास प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुल्लेख ठिकठिकाणीं संभवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून चुकीचें किंवा निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्रामाणिक समजूत असणाऱ्यानीं त्यांचें खालील विधानहि नीट न्याहाळून पाहावें. ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्ते म्हणून ता. २३ जुलै १९०२ रोजीं केलेल्या भाषणात ते सांगतात — " शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थानीं मराठींत ग्रंथ लिहिले इ. " येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करीत असतां, इतिहाससंशोधक राजवाड्यानीं डॉ. भाऊ दाजींचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वी करावा, हें एक माश्चर्य अज्ञान तर खरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयानीं एवढे मराठी ग्रंथ लिहून छापिलेला कधीं कोणास विदित नसता " ह्या गृहस्थानीं मराठींत ग्रंथ लिहिले, " असें निराधार व असत्य विधान त्यांनीं केलें आहे, हा त्याचा केवळ सत्यापलाप व दडपेगिरी नव्हे काय ?

'**मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८**' (१९०३) च्या प्रस्तावनेंत, आपल्यातील पहिल्या पिढीचे विद्वान् भाषणात व लेखनात इंग्रजी भाषेचा प्रामुख्यानें आश्रय करीत असल्यामुळें स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्द्याचें विवेचन करीत असता रा. राजवाडे यानीं एक नामावळी दिली आहे तींत मात्र कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यानीं कालक्रमानुसार विनचूक केला आहे. ते लिहितातः— " भाषा विचाराचें साधन आहे तेव्हां स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुरुषाच्या विचाराचें साधन असावें हें उचित होय. हे विचारी लोक परभाषेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यानीं स्वभाषेचा मोठा अक्षम्य अन्याय केला असें होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्या पंच्यायशी वर्षांत बरेच झाले. पैकीं कित्येकांची नावनिशी त्यानीं केलेल्या काहीं ग्रंथ व निबंध यांसह पुढील पिढ्यांच्या स्मरणार्थ येथें देतोः—

नांव	इंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन ताम्रपटांवर निबंध	लहान मराठी व्याकरण, इतिहासाचें भाषांतर, वगैरे.
२ दादोबा पांडुरंग	स्कीडनबुर्गच्या मतांवर विचार	मोठें व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. "

प्रस्तुत यादींत ह्या दोन नावानंतर क्रमशः ३ विश्वनाथ नारायण मंडलिक, ४ महादेव मोरेश्वर कुंटे, ५ शंकर पांडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भांडारकर प्रभृति चौदा जणांची नोंद केलेली आहे; परंतु डॉ. भाऊ

"पूर्वजांच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रांत अलीकडील तीसपस्तीस वर्षांत नव्यानें झाली आहे.

(अ) यूनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली त्यांचा काल शालोपयोगी लहानमोठीं पुस्तकें रचण्यात गेला. इतिहासाचीं साधनें शोधून काढण्याच्या कामीं हळहळ दाखविण्यापलीकडे त्याच्याहातून विशेष कांहीं झालें नाहीं. तरी पूर्वजांचा खरा इतिहास असावा अशी इच्छा त्यावेळीं ज्या लोकांना झाली हें या हळहळीवरून अनुमानतां येतें.

(ब) डॉक्टर भाऊ दाजी, विश्वनाथ नारायण मंडलीक, उमियाशंकर याज्ञिक, कृष्णशास्त्री गोडबोले इत्यादि मंडळींनीं त्या काली हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाविषयीं वेरच लिहिलें आहे; परंतु महाराष्ट्राच्या अलीकडील इतिहासाकडे, फारतर राहू द्याच पण थोडें देखील, लक्ष्य देण्यास या मंडळीला फुरसत झाली नाहीं.

(क) यूनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर, यूरोपखंडांतील देशाचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास वाचून इतिहासाविषयीं स्पष्ट व उदात्त कल्पना नव्या विद्वानांना याव्या हें साहजिक होतें."

'इतिहासाचार्य' राजवाड्यांचें लेखन म्हणजे अत्यंत शास्त्रशुद्ध व केवळ वेदवाक्य अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु हें त्यांचें लिखाण कित्येक ठिकाणीं कच्च्या माहितीवर आधारलेलें, एकांगी, स्वयंमन्य दडपेगिरीचें, किंबहुना सत्यापलाप करणारेंसुद्धा असतें, हें विसरून चालणार नाहीं. वर पहिल्याच मुद्याचे तीन पोटविभाग करून (अ) व (ब) मधील स्थिति "यूनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी"ची आणि (क) मधील स्थिति "यूनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर"ची म्हणून त्यानीं वर्णिली आहे. परंतु मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्थापना १८५७ मध्यें झाली, आणि (ब) मध्यें उल्लेखिलेले "उमियाशंकर याज्ञिक" हे डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर याचे सहाध्यायी असून त्याच्याच बरोबर आद्य दक्षिणा फेलो मंडळीपैकीं एक नेमिले गेले होते, असें अभ्यासकास आढळून येईल. शिवाय राजवाड्यांना येथें "जह्नेरीलाल याज्ञिक" हे अभिप्रेत असतां त्यानीं त्यांच्या वडिलांचें "उमियाशंकर" हें नांव चुकीनें घेतलें आहे! बरें, "यूनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली" त्यांच्यामध्यें दादोबांच्या व्यतिरिक्त दुसरी कोण कोण प्रसिद्ध मंडळी समाविष्ट समजावयाची? त्या सर्वांत बाळशास्त्री जांभेकर हेच सर्वानुमतें अत्यंत प्रख्यात व अग्रगण्य नव्हते काय? मग त्याचा नामनिर्देश टाळून दादोबा पांडुरंगांचा त्यांनी येथें नामोच्चार केला आहे यावरून काय अनुमान होतें? पुनः (ब) मध्यें "डॉक्टर भाऊ दाजी" याचा निर्देश त्यांनी प्रथमतः केला आहे. येथेंहि बाळशास्त्र्यांचें स्मरण राजवाड्यांना झालेलें नाहीं! तेव्हां 'इतिहासाचार्यां'च्या समजुतीप्रमाणें ते पूर्वोक्त मंडळीच्या मानानें क्षुद्र व अनुल्लेखनीय होत, असेंच म्हणावयास नको काय! तथापि हें त्यांचें अज्ञान क्षम्य वेसें! प्रस्तुत ऐतिहासिक प्रस्तावना १८९८ मध्यें लिहिलेली असून तेव्हां कांहीं नाहीं तरी रा. घा. ना. देवकृत महत्त्वाचें 'कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' प्रसिद्ध होऊन चारपांच वर्षें झालीं होतीं, आणि

स्वतः विद्वन्मार्तंड राजवाडे हे पेशवाईतील असाधारण बहुश्रुत पदवीधर आणि चरित्रेतिहासादि ग्रंथाकडे चटाशानें पाहणारे 'भाषांतर' मासिकाचे विद्वान् संपादक म्हणून प्रसिद्धीस आले होते. बरें, तसें बारकाईनें पाहिल्यास इतिहास व ऐतिहासिक संशोधन ह्या क्षेत्रांत दादोबा पांडुरंगाचें नाव त्यानीं घेण्याचेंच प्रयोजन काय? दादोबानीं 'मराठी भाषेचें व्याकरण' (आणि त्याच्याच पोटीं त्यांचें 'लघुव्याकरण' व 'पूरणिका' हीं पुस्तकें मोडतात) ह्याव्यतिरिक्त दुसरी प्रसिद्ध "शालोपयोगी पुस्तकें" तरी कोणतीं रचिलीं? किंबहुना केवळ शालोपयोगी पुस्तककार ह्या संकुचित दृष्टीनें व कालानुक्रमें पाहूं गेलें तरीहि 'बालव्याकरण', 'शब्दसिद्धिनिबंध', 'भूगोलशास्त्र', 'इंग्लंड देशाची बखर', 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' इत्यादि अनेक अभ्यसनीय विषयावर प्रथमतःच मराठी ग्रंथरचना करणारे बाळशास्त्री हे अग्रगण्य व अधिक महत्त्वाचे ग्रंथकार ठरत नाहींत काय? आणि जुन्या विद्वन्मंडळीनें त्यास तसें मानिलेलें नाहीं काय? त्यातून प्रस्तुत स्थळीं रा राजवाड्यांना "पूर्वजाच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रांत" प्रथमतः कोणीं दाखविली हा शोध प्रामुख्यानें कर्तव्य असतां, त्यानीं ह्या प्रसंगीं बाळशास्त्री जांभेकर याचाच नामोच्चार प्रथमतः करणें अपरिहार्य होय, इतकी त्याची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी संस्मरणीय झालेली नाहीं काय? त्यानीं रचिलेल्या 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' व 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या मराठींतील आद्य पाठ्य पुस्तकावरूनच मंडलिक, भाडारकर, रानडे, तेलंग हेच काय, पण स्वत रा. राजवाड्यांचें पूज्यपाद विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याचाहि स्वदेशेतिहासाचा प्रथम परिचय झाला होता, हें त्यास विदित नाहीं काय? तसेंच बाळशास्त्री जांभेकर हे सुप्रसिद्ध डॉ. भाऊ दाजी याचे महाविद्यालयीन गुरु असून त्याच्यापासूनच त्याना प्राचीनेतिहासाचें संशोधन करण्याची स्फूर्ति मिळालेली नव्हती काय? अर्थात् बाळशास्त्री हे केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे, तर अखिल भारतातील आद्य एतद्देशीय पुरातत्त्वसंशोधक म्हणून पूर्वीच गणिले गेलेले असतां, * त्याचा नामनिर्देश पूर्वोक्त महत्त्वाच्या स्थळीं न करणें हें इतिहासाचार्यांना कसें काय शोभलें हें सुज्ञानींच पाहावें!!

कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा वरील संदर्भांत वरील अनिर्देश हा जसा अज्ञानमूलक किंवा असमंजसपणाचा समजला पाहिजे, तसा इतिहाससंशोधक राजवाड्यानीं 'लोकहितवादी'चा ह्या प्रसंगानें उच्चार न करणें हेंहि काहींसें चमत्कारिक नव्हे काय! कारण, तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याच वयाचे असून त्याच्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीपूर्व शिक्षणक्रमातील एक विख्यात इतिहासज्ञ नव्हते काय? आणि 'ऐतिहासिक गोष्टी',

---

* "बंगाल्यात एतद्देशीयामध्यें शिलालेखज्ञ काय ते एकटे बाबू राजेंद्रलाल मित्र. आपल्या देशांत शिलालेख वाचून त्यांच्यावर तर्कसूत्र बांधण्यास पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनीं सुरवात केली. तें काम पुढें त्याच्यापाठीं डॉ. भाऊ दाजी, रावसाहेब मंडलिक, रामकृष्णपंत भाडारकर, काशिनाथपंत तेलंग व शंकरराव पंडित यांनीं तसेंच यत्किंचितही कमी न पडूं देता चालविलें."

रा. रा. भागवत-'मराठ्यांसंबंधी चार उद्गार' (१८८७), पृ. १९७

'राजस्थानाचा इतिहास', 'गुजरात देशाचा इतिहास', 'पानिपतची लढाई' इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथानीं महाराष्ट्रिय वाचकवर्गांत पूर्वजाच्या इतिहास-विषयीं आदर उत्पन्न करण्याच्या ह्या लोकहितेच्छु पुरुषाची "इतिहासाची आस्था" त्याचा नामनिर्देशहि टाळण्याइतकी क्षुद्र समजावयाची काय ?

परंतु 'इतिहासाचार्य' राजवाड्याची ऐतिहासिक दृष्टि विकारवशतेमुळे कोठें कोठें किती विकृत व दूषित होते हें त्याच्या **सहाव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंतील** पुढील जळजळीत उद्गारावरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतातः— "जुन्याच्या अभिमानानें व स्मरणानें येणारा सहज त्वेषहि ह्या कुलहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकाच्या ठायीं नव्हता. भाऊ दाजी, विनायकराव वासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरो लक्ष्मण छत्रे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दिनकरराव रानडे [नव्हे- राजवाडे] सालरजंग, टी. माधवराव, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, विश्राम रामजी घोले, वगैरे कारकुनी पेशाची राष्ट्रहीन आंग्लशिक्षित शेंकडो मंडळी ह्याच युगातील होत. तरुण दादाभाई नौरोजी ह्या राष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगीं लंडनांत स्वदेशीयांकरिता नोकऱ्या मागण्याच्या अर्जदारीत गुंतले होते. असल्या मंडळीला स्वदेश, समाज व स्वेतिहास ह्याची मातबरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकहि ग्रंथ ह्या चाळीस वर्षांत झाला नाहीं. मॉरिसकृत स्वेतिहासाची निंदा व डफकृत स्वेतिहासविकृति ह्या कालात सर्वमान्य झालेली होती !" अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादाभाई नौरोजी, प्रो. केरूनाना छत्रे, रावसाहेब मंडलिक प्रभृति तत्कालीन प्रथम श्रेणींतील विद्वान्, शास्त्रज्ञ, संशोधक व स्वाभिमानी सार्वजनिक नेते म्हणून गणिले गेलेल्या महाजनांना "कारकुनी पेशाची," "कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन" मंडळी म्हणून संबोधणाऱ्या ह्या धाडशी, स्वयमन्य प्रतिभेचें खरोखर कौतुकच करावयास नको काय ? प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर हे आपल्या सुदैवानें १८५७ पूर्वी अकरा वर्षे परलोकवासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचार्यांच्या पूर्वोक्त "कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन" कारकुन्याच्या झुंडींतून सुटले म्हणायचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या शेलक्या नामावळींतून 'लोकहितवादी' गोपाळराव देशमुख कसे काय निसटले कोण जाणे ! तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याइतकेच जुने आणि त्याचे पराक्रमी गुरुवर्य 'माला'-कार विष्णुशास्त्री याजकडून पूर्वीच चांगले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेंत रा. राजवाडे पुढें दोन पृष्ठें टाकून लिहितातः— "इतिहासाच्या उपांगापैकीं पौराणिक म्हणून जो भाग आहे, त्यावर भाऊ दाजी, भगवानलाल इंद्राजी [नव्हे-इंद्रजी], राजेंद्रलाल मित्र, डॉ. भांडारकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर, तेलंग, मंडलीक, प्रो. पाठक, व लोकमान्य टिळक यानीं आंग्लो-इंडियन् व यूरोपियन् विद्वानाच्या अनुषंगानें किंचित् व्यासंग गेल्या ऐशी वर्षांत केला आहे. परंतु हा सर्व व्यासंग परभाषाद्वारा झालेला आहे. पुराणेतिहासाचीं साधनें व त्यांच्यावर टीका अद्यापि मराठींत प्रसिद्ध होऊं लागल्या नाहीत. ग्रंथमालेच्या द्वारां कांहीं सटीक मराठी शिलालेख व ताम्रपट मीं मराठींतून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम केला आहे." पुनः ह्याहि स्थळीं कै.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग असतां तो राजवाडे यांनी केलेला नाहीं, त्याअर्थी हा प्रकारहि अज्ञानत:च घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ? कारण, त्यांनी जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वी पन्नास वर्षे मुंबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नल्समधें प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळात पाहिलेले असते, किंबहुना पहिला मराठी शिलालेखसुद्धा त्यांनीच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकात १८४० मधें नमुन्यासाठीं छापिलेला होता हें जर त्यास प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुल्लेख ठिकठिकाणीं संभवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून चुकीचें किंवा निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्रामाणिक समजूत असणाऱ्यांनी त्यांचें खालील विधानहि नीट न्याहाळून पाहावें. ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्ते म्हणून ता. २३ जुलै १९०२ रोजीं केलेल्या भाषणात ते म्हणतात:— " शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थांनीं मराठींत ग्रंथ लिहिले इ. " येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करीत असता, इतिहाससंशोधक राजवाड्यांनीं डॉ. भाऊ दाजींचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वी करावा, हें एक साश्चर्य अज्ञान खरें खरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयांनीं एकाहि मराठी ग्रंथ लिहून छापिलेला कधीं कोणास विदित नसता " ह्या गृहस्थानीं मराठींत ग्रंथ लिहिले, " असें निराधार व असत्य विधान त्यांनी केलें आहे, हा त्याचा केवळ सत्यापलाप व दडपेगिरी नव्हे काय ?

'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८' (१९०३) च्या प्रस्तावनेंत, आपल्यातील पहिल्या प्रतीचे विद्वान् भाषणात व लेखनांत इंग्रजी भाषेचा प्रामुख्यानें आश्रय करीत असल्यामुळें स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्द्याचें विवेचन करीत असता रा. राजवाडे यांनीं एक नामावळी दिली आहे तींत मात्र कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यांनी कालक्रमानुसार बिनचूक केला आहे ते लिहितातः— " भाषा विचाराचें साधन आहे तेव्हां स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुरुषाच्या विचाराचें साधन असावें हें उचित होय. हे विचारी लोक परभाषेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यांनी स्वभाषेचा मोठा अक्षम्य अन्याय केला असे होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्यापंच्यायशी वर्षांत घरेंच झाले. पैकीं कित्येकांची नावनिशी त्यांनी केलेल्या कांहीं ग्रंथ व निबंध यासह पुढील पिढ्याच्या स्मरणार्थ येथें देतों.—

नांव	इंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन ताम्रपटावर निबंध	लहान मराठी व्याकरण, इतिहासाचें भाषांतर, वगैरे.
२ दादोबा पांडुरंग	स्वीडनबुर्गाच्या मतावर विचार	मोठें व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. "

प्रस्तुत यादींत ह्या दोन नावांनंतर क्रमशः ३ विश्वनाथ नारायण मंडलिक, ४ महादेव मोरेश्वर कुंटे, ५ शंकर पांडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भांडारकर प्रभृति चौदाजणांची नोंद केलेली आहे, परंतु डॉ. भाऊ

दाजींचा टिकटिकाणीं प्रामुख्यानें उल्लेख करणाऱ्या राजवाड्यांनीं ह्या नामावळीत मात्र त्या महत्त्वाच्या नांवाला पूर्ण फाटा दिला आहे, हें महदाश्चर्य नव्हे काय ? वास्तविक-दृष्ट्या मंडलिकांना दिलेलें तिसरें स्थान कालानुक्रमें डॉ. भाऊंचें होतें, आणि प्रस्तुत स्थलीं त्यांचा निर्देश अपरिहार्य होता. कारण, त्याचे अनेक इंग्रजी शोधनिबंध मुंबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झालेले आहेत. शिवाय ही नोंद राजवाड्यांनीं रीतसर केली असती म्हणजे डॉ. भाऊ दाजींच्या नांवावर एकहि "मराठी ग्रंथ व लेख" घालतां येण्यासारखा नाहीं, हेंहि त्याम चागलें उमगलें असतें. तसेंच मंडलिक-कुंटे याचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे; पण ५ ते ८ ह्या नांवाच्या कालानुक्रमात जी अगदीच उलथापालथ झाली आहे ती ऐतिहासिक कालगणनेच्या दृष्टीनें सदोष नव्हे काय ? "पंडित, तेलग, रानडे, भाडारकर" याचा कालानुक्रमानें यथार्थ निर्देश करावयाचा तर "भांडारकर, पंडित, रानडे, तेलंग" असा तो करणें अवश्य होते. तथापि ह्या पुढील तपशिलापेक्षा के. बाळशास्त्री जाभेकर याच्यासंबंधीं इतिहासाचार्यांचें ऐतिहासिक ज्ञान किती अपुरें व कच्चे होतें हें समजण्याच्या दृष्टीनें त्यांची व दादोबा पाडुरंगाची नोंद थोड्याशा बारकाईनें पाहण्यासारखी आहे. दादोबाच्या इंग्रजी रचनेंत 'स्वीडनबुर्गच्या मतांचा विचार' ह्या एकाच प्रबंधाचा उल्लेख त्यानीं केलेला आहे. ह्यावरून त्या काळीं चागलें प्रसिद्ध असलेलें 'ओरियंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर' नामक डॉ. जॉन मुरल्सन यांचे जें इंग्रजी मासिक पुस्तक त्यातून दादोबाचे कांही इंग्रजी निबंध प्रसिद्ध झाले होते ह्याची राजवाड्याना वार्ताहि दिसत नाहीं ! त्याचप्रमाणें दादोबाच्या मराठी लिखाणातील दुसरीं लहानसान पुस्तकें राहिलीं, पण त्याच्या 'यशोदापांडुरंगी' नामक महाराष्ट्रमयूर-केकावलीवरील आद्य विख्यात टीकेचाहि त्यानीं उल्लेख केला नाहीं, हें एक नवलच नव्हे काय ?

बाळशास्त्री जाभेकर याच्या नावावरील तपशील तर अगदीच क्षोटक व अनुमान धपक्याचा आहे ! ह्यांत बाटल्याम थोडें समाधान इतकेंच मानावें कीं, पहिल्या ऐतिहासिक साधनखंडाच्या प्रस्तावनेंत प्रथमारंभीं जो अपरिहार्य नामनिर्देश करण्याचेंहि इतिहासाचार्यांना सुचलें नव्हतें, तो आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत करण्यापर्यंतची त्यांच्या बाळशास्त्रिविषयक ज्ञानात पुढील पाच वर्षांत कांहीं भर पडली ! तथापि "दोनतीन ताम्रपटावरील निबंध" ही त्यांच्या इंग्रजी लिखाणासंबंधींची नोंदहि मुं. रॉ. ए. सो. च्या नियतकालिकाचे सन १८४२ ते १८४७ पर्यंतचे जुने वर्षसंग्रह प्रत्यक्ष पाहून जर त्यांनीं केली असती तर ह्या निबंधांची संख्या द्विगुणित झालेली त्यांना आढळली असती ! शिवाय महादेव मोरेश्वर कुंटे याच्या नावावर एक अगदीच अप्रसिद्ध व असलेंच तर क्षणजीवी इंग्रजी वर्तमानपत्र, त्याचें नाव न देतांच समूद करण्याम न विसरणाऱ्या संशोधकानें सतत आठ वर्षे मुंबईस चालवलेलें 'दर्पण' हें पश्चिम हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध आद्य इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक बाळशास्त्र्यांच्या नांवावर नोंदलें नाहीं, ह्यावरून त्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनेचा शोध ह्या थोर संशोधकास लागलेला नव्हता, हें स्पष्ट होत नाहीं काय ? हीच गोष्ट बाळशास्त्र्यांच्या मराठी लिखाणाची, त्यांच्या विविध ग्रंथरचनेची "लहान मराठी व्याकरण, इतिहासाचें भाषांतर, वगैरे" एवढीच अत्यंत अपुरी, संदिग्ध व क्षुद्रतानिदर्शक नोंद रा.

राजवाडे करितात. परंतु हें " लहान मराठी व्याकरण " म्हणजेच १८३६ पासून सुमारे ३० वर्षांच्या आधी लहानशा पुस्तकावरून महाराष्ट्रातील साक्षर वर्गाला व्याकरण-शिक्षा लाभली आणि ज्याच्या पुकळशा आवृत्या दादोबांकृत 'लघुव्याकरणा' पूर्वीच छापल्या गेल्या होत्या, ते तत्कालीन आबालवृद्धांस विदित असलेलें 'बालव्याकरण' होय. " इतिहासाचें भाषांतर " ह्या नोंदीवरून तर इतिहासाचार्यांचें एतद्विषयक अज्ञान चांगलेंच प्रतीत होतें. भाषांतर कोणत्या देशाच्या इतिहासाचें आणि हे ग्रंथ एक कीं अनेक हें सुद्धा ते सांगत नाहींत ! वस्तुत 'इंग्लंड देशाची बखर,' भाग १ व २, हींच बाळशास्त्र्यांनीं अवघ्या विशींत लिहिलेलीं दोन मोठीं पुस्तकें केवळ भाषांतरात्मक होत; आणि गोल्डस्मिथच्या मूळ इतिहासग्रंथाचें भाषांतर करावें असींच लेखकास आज्ञा झाली असल्यानें हीं पुस्तकें तेव्हां निर्माण झालीं. 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' हें त्याच वेळीं प्रथमतः प्रसिद्ध झालेल्या एल्फिन्स्टनच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचें अनिमक्षिप्त रूप असून त्याला त्यानीं निवळ 'भाषांतर' म्हणणें युक्त होणार नाहीं. आणि 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास' हें ह्या सर्वांत विशेष प्रसिद्ध असलेलें पुस्तक तर अनेक प्रसिद्ध ग्रंथाच्या आधारें तयार केलेलें असून तें 'भाषांतर' नव्हेच परंतु मूळ ग्रंथ न पाहताच अथवा बहुधा आपले पूज्यवाद 'माला'-कार चिपळूणकर याच्या अभिप्रायाच्या तंत्रानेंच जर या कृतींचा अनादर करावयाचा, तर तो उल्लेख अधिक दक्षतेनें करण्याचें प्रयोजन काय ? तथापि " लहान मराठी व्याकरण" उल्लेखणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञ राजवाड्यानीं बाळशास्त्र्याच्या मराठीतील आद्य 'शब्दसिद्धिनिबंध' नामक पुस्तकाची तरी नोंद करावयास नको होती काय ? पण तें अवलोकनातच जर कधीं आलें नसेल तर त्याची नोंद ते कशी करणार ? तसेंच इतिहासशास्त्राबरोबर भूगोलशास्त्राचेंहि अध्ययन करणें अवश्य आहे हें मर्म जाणण्याच्या चिकित्सकानें बाळशास्त्र्याच्या आद्य 'भूगोलशास्त्र'-रचनेचाहि उल्लेख करणें उचित नव्हतें काय ? बरें, त्याची इतर लहानसान पुस्तकें बाजूस राहिलीं, पण आपल्या देशबांधवांच्या मागासलेल्या शास्त्रज्ञानामुळें राष्ट्राचा घात झाला असें अनेकदा घोषित करणाऱ्या शास्त्राभिमानी विद्वानानें गेल्या शंभर वर्षांत मराठी भाषेंत कोणींहि न रचिलेलें 'शून्यलब्धिगणित' प्रथमच निर्माण करणाऱ्या प्रसिद्ध गणितीचार्य बाळशास्त्र्याचें कौतुक राहिलें, पण निदान त्या पुस्तकाचा नामनिर्देश तरी अवश्य करावयास नको काय ? तथापि प्रस्तुत अपूर्व ग्रंथाचा रा. राजवाड्याना कधीं शोधच लागला नसल्यास ते बिचारे काय करणार ? अर्थात् ही गोष्ट त्यांच्या पिढींतील चांगल्या गणितज्ञांसहि अवगत नसल्यामुळें आपण वाटल्यास क्षम्य मानूं. परंतु त्याच्यासारख्या नामांकित 'ज्ञानेश्वरी'-संशोधकास बाळशास्त्र्याच्या पुरस्काराने प्रथमतःच सन १८४५ मध्यें शिळेवर छापून प्रसिद्ध झालेली 'ज्ञानेश्वरीची' पाठभेदयुक्त सुरेख पोथीहि सर्वथा अविदित असावी, हें केवढें महदाश्चर्य ! असो. हें झालें बाळशास्त्री जांभेकराच्या मराठी ग्रंथरचनेविषयीं. तथापि रा. राजवाड्याच्या प्रदीर्घ संशोधनकालात शास्त्रीबाबाच्या 'दिग्दर्शन' मासिकाचाहि त्याना मुळींच कोठें आढळ होऊं नये, आणि ह्या नांवाचें आद्य मराठी मासिक पुस्तक ते चालवीत, ही मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना

पुरातन काळापासून अनेक ग्रंथान्तरीं विदित असलेली गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन "दिग्दर्शन मासिकातील लेख" अशी साधी नोंदहि बाळशास्त्र्यांच्या नावावर त्यांनीं देऊं नये झालें काय म्हणावें ! तात्पर्य, वरील सर्व संदिग्ध, अर्धवट व तुटपुंज्या निर्देशांवरून पाहतां 'इतिहासाचार्य' राजवाड्यांनासुद्धा कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्ररहस्य प्रायः अवगत नव्हतें, हें अत्यंत स्पष्ट होत नाहीं काय ? परंतु हें त्यांचें प्रच्छन्न अज्ञान आजपर्यंत कोणी उघडकीस न आणिल्यामुळें "**महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची मोजदाद**" ह्या त्याच्या जुन्या '**लोकशिक्षण**' मासिकातून (भाद्रपद शके १८१५) काढलेल्या लेखाच्या आधारेंच कै. बाळशास्त्री जांभेकर प्रभृति विख्यात पुरुषांच्या योग्यतेसंबंधी वाक्पाटित्य करणाऱ्या आजकालच्या पुणेरी विद्वानांना त्या महापुरुषाचें ले कोत्तरत्व कळेनासें झालें आहे ! खास्तव प्रस्तुत लेखांतील मूल्यमापनाचें किंचित् परीक्षण करून 'इतिहासाचार्यां'चा निरोप घेऊं.

रा. राजवाड्यांचा प्रस्तुत समाजसमीक्षणपर निबंध खरोखर मोठा उद्बोधक व मार्मिक असून त्याच्या उत्कृष्ट लेखात त्याची गणना केली पाहिजे. इतकेंच नव्हे, तर *त्यांतील न्यूनता व दोष दूर करून त्याच दिशेनें साम्प्रत पुनः एकदा तशाप्रकारचा सामाजिक आढावा घेण्यासारखा आहे.* परंतु ह्या लेखाचें सांगोपांग परीक्षण करण्यात येथें अवकाश नसल्यानें त्यांतील मुख्य मुद्द्यासंबंधींच चार शब्द लिहिले पाहिजेत. ते म्हणतात:— " सामान्य बुद्धीची बहुतेक सर्वच माणसें असतात. हजारांत एखादा असामान्य बुद्धीचा ऊर्फ प्रतिभावान् माणूस निपजतो. त्यांतहि एखादाच विचारानें, आचारानें किंवा कर्तृत्वानें समाजाला मार्गदर्शक होतो. असे मार्गदर्शक स्त्रीपुरुष गेल्या शंभर वर्षांत मराठा समाजांत किती झाले व कोणत्या प्रमाणात झाले तें शोधावयाचें आहे. " तसेंच " कर्तृत्व आणि प्रसिद्धि हीं समानाधिकरण आहेत. तेव्हा ... प्रसिद्ध अशीं माणसें गेल्या शंभर वर्षांत ... जेवढीं झालीं तेवढ्याची यादी दिली म्हणजे प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् माणसें त्यांतून निवडून काढण्यास सोपें जाईल." असें सांगून रा. राजवाड्यांनी " **थोड्याफार प्रसिद्ध**" अशा १५० माणसांची एक यादी करून त्यापैकी " प्रत्येकानें सामाजिक हित काय केलें तें *त्याच्या नावापुढें थोडक्यांत दर्शविलें आहे.* " *ह्या नामावळींत स्थूल मानानें* २० संस्थानिक, मुत्सद्दी व कोल्हापूरकर, १५ साधुसंत, १० शास्त्री, पंडित, हरिदासी इ.; १० गायक, नट, नाटककार इ.; १० समाजसेवक; १० वैद्य, डॉक्टर, ज्योतिषी, स्थपति, कलाभिज्ञ इत्यादि मिळून सुमारे ७५ लोक असून बाकीच्या ७५ मध्यें पुराणेतिहाससंशोधक, ग्रंथकार, शिक्षक, वर्तमानपत्रकार, सार्वजनिककार्यकर्ते इ. प्रामुख्यानें आढळतात.

" ह्या **थोड्याफार प्रसिद्ध अशा दीडशें माणसांतून** ज्याची कामगिरी ठळक, टिकाऊ व परिणामकारक झालीशी म्हणता येईल, *त्या कर्तृत्ववान् लोकांची निवड*" करून रा.राजवाडे यांनीं जीं ४३ नांवें काढलीं आहेत तीं येणें प्रमाणें:— १ ऽ श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, २ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद

ऽ अशी खूण केलेल्या व्यक्ति शके १८३५ मध्यें विद्यमान असून बाकीच्या मृत होत्या.

— संपादक

रानडे, ४ शंकर पांडुरंग पंडित, ५ ऽ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, ६ ऽ शाताराम अनंत देशाई, ७ काशीनाथ त्रिंबक तेलंग, ८ भाऊ दाजी लाड, ९ ऽ बाळ गंगाधर टिळक, १० काका [सार्वजनिक] जोशी, ११ ऽ हरि नारायण आपटे, १२ ऽ रघुनाथ पुरुषोत्तम पराजपे, १३ गोपाळ गणेश आगरकर, १४ ऽ कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, १५ ऽ काशीनाथ नारायण साने, १६ विठोबाअण्णा दफ्तरदार, १७ अण्णा किर्लोस्कर, १८ ऽ गोपाळराव गोखले, १९ विष्णुबोवा ब्रह्मचारी, २० सर टी. माधवराव, २१ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, २२ जावजी दादाजी, २३ ऽ विनायक कोंडदेव ओक, २४ महादेव मोरेश्वर कुंटे, २५ गणपतराव जोशी, २६ ऽ वासुदेवशास्त्री खरे, २७ ऽ दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, २८ ऽ धोंडोपंत कर्वे, २९ ऽ रमाबाई रानडे, ३० ऽ विठ्ठल रामजी शिंदे, ३१ रघुनाथशास्त्री गोडबोले, ३२ ऽ शंकर तुकाराम शाळिग्राम, ३३ भिकाजीपंत हर्डीकर, ३४ शिवराम हरि साठे, ३५ महादेव चिमणाजी आपटे, ३६ ऽ गोपाळराव देवधर, ३७ ऽ शिवराम महादेव पराजपे, ३८ ऽ नरसिंह चिंतामण केळकर, ३९ ऽ विष्णु गोविंद विजापूरकर, ४० कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, ४१ ऽ पैसाफंड काळे, ४२ ऽ नटेश अप्पाजी द्रवीड, ४३ ऽ शंकर श्रीकृष्ण देव.

" वर दिलेल्या गृहस्थाच्या चिरस्थायी व भरींव कामगिरीबद्दल कोणाचाच मतभेद असण्याचें कारण नाहीं. सबब, **चिरस्थायी व भरींव कामगिरी करणाऱ्या बुद्धिमानांचा व कर्तृत्ववानांचा ४५ हा आंकडा** [अर्थात् दोन भरतीस घालून] **मुकर करून त्यांतून प्रतिभाशाली व्यक्तींची निवड करतों,** " अशा प्रतिज्ञेनें रा. राजवाडे शेवटीं पुढील **सात नांवें** देतात:— १ ऽ सयाजीराव गायकवाड, २ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद रानडे, ४ ऽ बाळ गंगाधर टिळक, ५ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, ६ अण्णा किर्लोस्कर, ७ ऽ गोपाळराव गोखले. " (रथू. आ.)

' इतिहासाचार्य ' राजवाड्यांनीं केलेली ही " महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची मोजदाद " त्यांनीं आपल्या परीनें बऱ्याच कसोशीनें केलेली असली तरी ती सर्वांना सारखीच संमत होईल असें नाहीं. त्यांनीं " **शके १७३९ पासून शके १८३५ पर्यंतची** " (इ. स. १८१७ ते १९१३) कालमर्यादा योजिलेली असता, ह्याच काळातील काहीं नामांकित ऐतिहासिक व्यक्तीसुद्धा ह्या परिगणनेंत आढळूं नयेत हें आश्चर्य नव्हे काय ? उदाहरणार्थ झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह महाराज, रंगो बापुजी, वासुदेव बळवंत फडके इत्यादि. कदाचित् ह्या प्रसिद्ध बंडखोर मंडळींचा नामनिर्देश करणें त्या काळीं राजवाड्यांना धोक्याचें वाटलें असेल, म्हणून ही गोष्ट क्षम्य मानतां येईल. परंतु पहिल्या दीडशें लोकांच्या यादींत दुसरीं निदान शंभर नावें घालणें अगदीं शक्य आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्यांची तशी परिगणना न करणें अन्यायाचें होईल " ह्या यादीला आणिकहि पाचपंचवीस नावें जोडतां येतील, " अशी येथें केवळ समजूत काढून भागणार नाहीं. कारण, त्यांचा समावेश ह्या प्राथमिक यादींत झाल्याशिवाय राजवाड्यांच्या पुढील निवडक ४३ मंडळींत त्यांचा शिरकाव कसा काय व्हावयाचा ? किंबहुना कोणत्या ना कोणत्या सदरात यथार्थतेनें बसूं शकतील असें ' इति-

हासाचार्यांनीं वगळलेले कांहीं लोक पुढीलप्रमाणें सांगता येतील. हीं नांवें शके १८३१ पूर्वी "थोर्डीफार प्रसिद्ध" होतीं किंवा नाहीं हें जाणत्यांनीं पाहावें. तसेंच रा. राजवाड्यांच्या शके १८२५ पर्यंतच्या १५० मंडळींत त्या वर्षी विद्यमान असलेल्या व्यक्तींचें जें सुमारें शेंकडा ४० प्रमाण आटळतें तितकेंच प्रायः प्रस्तुत नामावळींतहि आढळून येईल अशी अपेक्षा आहे.

इ. स. १८१८ पर्यंत जन्मलेले

१ सदाशिव काशिनाथ छत्रे (आद्य आंग्लशिक्षापुरस्कर्ते, बालबोध गद्यग्रंथकार); २ जगन्नाथशास्त्री कमवंत (महाराष्ट्रभाषा-कोशकार, आंग्लगणितग्रंथ-भाषांतरकार); ३ रामचंद्रशास्त्री जानवेकर(म. भा. कोशकार,मराठी शालापरीक्षक, दक्षिणामरपंच); ४ गंगाधर शास्त्री फडके (म. भा. कोशकार, व्याकरणकार) ;५ बाळशास्त्री घावे (म. भा. कोशकार, संस्कृत पंडित); ६ मोरभट दांडेकर (हिंदुधर्मरक्षक क्रिस्तमतखण्डनकार) ; ७ रघुनाथ हरिश्चंद्रजी ('दर्पण'-वृत्तपत्रचालक), ८ रा. ब.जनार्दनू वासुदेवजी (मुंबई हायकोर्टातील आद्य एतद्देशीय न्यायमूर्ति) ;९ रा.ब.मोरोबा कान्होबा विजयकर('घाशीराम कोतवाल-' कर्ते),, १० गोविंद नारायण माडगावकर (गद्यग्रंथकार) ; ११ म. म. गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर (संस्कृत पंडित, विधवापुनर्विवाह-वादातील सरपंच) , १२ विष्णुदास भावे (पौराणिक नाटकाचे उत्पादक) ; १३ गणपत कृष्णाजी (आद्य मराठी मुद्राकार व प्रकाशक).

इ. स. १८१९ ते १८३८

१४ ' सरदार ' विनायक वासुदेवजी (वजनदार राजसेवक) ; १५. रघुनाथ नारायण सोटे, सी. आय्. ई. (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते) , १६ जनार्दन रामचंद्रजी ('कविचरित्र'-कार) ; १७ रा. ब.नाना मोरोजी(प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट, दिवाण, इंदूर); १८ डॉ. आत्माराम पांडुरंग, जी. जी. एम्. सी. (प्रार्थनासमाज-अध्यक्ष) ; १९महादेवशास्त्री कोल्हटकर (वक्ते, कवि, भाषांतरकार) . २० माधव चंद्रोबा ('सर्वसंग्रह'-काव्यमासिकचालक) ; २१ गणेशशास्त्री लेले (कवि, भाषांतरकार) ; २२ सरदार रामचंद्रराव रोशमवाले (इंदूरकर मुत्सद्दी); २३कृष्णशास्त्री तळेकर (कोशकार, संस्कृत व्याकरणकार) ; २४ जोतीराव फुले (सत्यशोधक समाज-संस्थापक); २५ डॉ. नारायण दाजी, जी. जी. एम्. सी. (वनस्पतिशोधक, शास्त्रीय लेखक); २६ म. म. गोपाळशास्त्री पाध्ये-गुर्जर (संस्कृत पंडित) ; २७ म. म. राजारामशास्त्री बोडस (संस्कृत पंडित) ; २८ ना. रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, सी. आय्. ई. (व्हाइसरॉय-कौन्सिल-सदस्य, ' पुणें सार्वजनिक सभा '-अध्यक्ष,) ; २९ कृष्णशास्त्री गोडबोले (मराठी व सिंधी व्याकरणकार); ३० ना. नारायण वासुदेव दाभोळकर (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते) ; ३१ बळवंतराव अनंत देव (बडोद्याचे नायबदिवाण व इतिहासलेखक), ३२ प्रि. वामन आवाजी मोडक, बी. ए., सी. आय्. ई. (शिक्षक, समाजसुधारक) ; ३३ रा. ब. लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य (दिवाण, बडोदें) ३४ तुकाराम तात्या पडवळ (' तत्त्वविवेचक मुद्रणालय'-प्रस्थापक, प्रकाशक) ; ३५ सोकर बापूजी त्रिलोकेकर (संगीत नाटककार) ,

३६ रा. ब. श्रीराम भिकाजी जटार, बी. ए., सी. आय्. ई. (विदर्भ-विद्याधिकारी) ; ३७ नारायण महादेव परमानंद (इंग्रजी वृत्तपत्रकार व समाजसुधारक).

इ. स. १८३९ ते १८५८

३८ डॉ. सखाराम अर्जुन, एल्. एम्. (चिकित्सक व ग्रंथकार) ; ३९ प्रो. बाळाजी बापूजी साने, बी. ए. (गणिताध्यापक, स्थापत्य-मासिकचालक) ; ४० स्वामी 'अच्युतानंद' मोघे (मठविद्याप्रचारक) ; ४१ मल्हारशास्त्री घाटे (लक्ष्यभेदतंत्रादिशोधक), ४२ रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने (आद्य मराठी गद्यनाटककार, नायबदिवाण-बडोदें, दिवाण-इंदूर) ; ४३ रा. ब. खंडेराव चिमणराव बेदरकर, बी. ए, एल्एल्. बी. (दिवाण,इंदूर) ; ४४ रा. ब. जनार्दन सखाराम गाडगीळ, बी. ए, एलएल. बी. ('इंदुप्रकाश'-संपादक, न्यायाधीश,-बडोदें) ; ४५ रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर ('वि. ज्ञा. विस्तार'-उत्पादक व ग्रंथकार) ; ४६ रा. ब. नीलकंठ जनार्दन कीर्तने, बी. ए. (दिवाण-देवास, इतिहाससंशोधक व लेखक) ; ४७ डॉ. अण्णा मोरेश्वर कुंटे, एम्.डी. (चिकित्सक व ज्ञानेश्वरग्रंथ-प्रकाशक) ; ४८ पुरुषोत्तम गोविंद नाडकर्णी ('वि. ज्ञा. विस्तार'-चालक) ; ४९ रा. ब. धोंडो शामराव गरुड (सरन्यायाधीश, इंदूर), ५० वामन दाजी ओक ('काव्यसंग्रह'-मासिककार, कवि व लेखक), ५१ बाळकृष्ण मल्हार हंस (महाराष्ट्रकवि-निबंधकार) ; ५२ म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे (संस्कृत पंडित) ; ५३ प्रो. आबाजी विष्णु कायवटे, बी. ए. (संस्कृताध्यापक), ५४ श्रीपाद बाबाजी ठाकुर, बी. ए. (बहुभाषा-कोविद आद्य आय्. सी. एस्.) ; ५५ रंडो कृष्ण उर्फ बाबा गर्दे (वेदान्ती व कवि) ; ५६ बाळकृष्णबोवा इचलकरंजीकर (गायनाचार्य) ; ५७ नागेश विनायक बापट (ग्रंथकार) ; ५८ शंकर मोरो रानडे, बी.ए. ('नाट्यकथार्णव'-मासिककार) ; ५९ रा. ब. यशवंत वासुदेव आठल्ये, एम्. ए., एल्एल्. बी. (संस्कृतज्ञ, नायबदिवाण, बडोदें) ; ६० बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते (संशोधक व लेखक) ; ६१ डॉ. सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, एल्. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व सार्वजनिक कार्यकर्ते) ; ६२ रा.ब. गणेश जनार्दन आगाशे, बी. ए. (लेखक व कवि) ; ६३ कृष्णाजी नारायण आठल्ये ('केरळकोकिळ'-मासिकवार, कवि व ग्रंथकार) ; ६४ व्यंकटेश बापुजी केतकर (ज्योतिषी) ; ६५ 'श्रीवासुदेवानंदसरस्वती' (टेंबे स्वामी) ; ६६ रा. ब. कृष्णराव वासुदेव मुळ्ये, बी. ए. (संस्थानी कारभारी, देवास इ.) ६७ प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु, बी. ए (लेखक व वेदान्तग्रंथविवरणकार) ; ६८ डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे, एल्. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व साहित्यमेवक) ; ६९ नारायण भवानराव पावगी ('भारतीय साम्राज्य'-कर्ते) ; ७० विष्णु कृष्ण भाटवडेकर, बी. ए., एल्एल्. बी. (इंग्रजी वृत्तपत्र-लेखक, 'हिंदु धर्मशास्त्र'कार) ; ७१ बाळकृष्ण नारायण देव (चरित्र-निबंधकार) ; ७२ प्रो. हरि महादेव भडकमकर, बी. ए. (संस्कृताध्यापक).

इ. स. १८५९ ते १८७८

७३ प्रो. वासुदेव बाळकृष्ण केळकर, बी. ए. (नाट्यधर्मज्ञ शिक्षक, 'आदिका'-कर्ते व वृत्तपत्रलेखक) ; ७४ सखाराम गणेश देऊसकर (प्रसिद्ध बंगाली वृत्तपत्रकार व लेखक) ;

७५ नारायण वामन टिळक (कवि) ; ७६ रामचंद्र विनायक टिकेकर (लेखक–'धनुर्धारी') ; ७७ पंडित अप्पाशास्त्री राशिवडेकर (संस्कृत नियतकालिककार) ;७८ प्रि. दामोदर गणेश पाध्ये, एम्. ए. ('इंदुप्रकाश'–कार, साहित्यसेवक व सार्वजनिक कार्यकर्ते); ७९ सर गंगाधरराव माधवराव चिटणवीस (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते) ; ८० विष्णु कृष्ण पुराणिक,' धूतपापेश्वर 'आर्यापपिशाला–संस्थापक) ; ८१ कृष्णाजी केशव दामले (कवि) ; ८२ गजानन भास्कर वैद्य, बी. ए. (हिंदुधर्मप्रचारक, लेखक व वक्ते) ; ८३ प्रो. शंकर आवाजी भिसे (यंत्रशोधक) ; ८४ गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, बी. ए., एलएल्. बी. (महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक) ; ८५ प्रो. शंकर लक्ष्मण गोखले, एम्. ए. (भौतिक शास्त्रज्ञ व संशोधक) ; ८६ लक्ष्मण काशिनाथ किर्लोस्कर ('किर्लोस्करवाडी'–संस्थापक व कारखानदार) ; ८७ गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे, बी. ए., एल्एल्. बी. (टिळकसंप्रदायी–कर्नाटक–कार्यकर्ते) ; ८८ भास्करबोवा बखले (गायनाचार्य) ; ८९ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, बी. ए . , एलएल्. बी. (संगीत नाटककार, टीकाकार व लेखक) ; ९० विनायक लक्ष्मण भावे, बी. एस्सी. (महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक व ग्रंथकार) ; ९१ वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. ('आनंद'– मासिककार व लेखक) ; ९२ पंडित श्रीपाद दामोदर सातवळेकर (आर्यधर्मप्रचारक मराठी-हिंदी लेखक, वक्ते व चित्रकार) ; ९३ जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, बी. ए., एलएल् बी. ('हिंदु धर्मशास्त्रग्रंथमाला'–संपादक); ९४ मुकुंद रामराव जयकर, एम्. ए., एलएल्. बी., बार ॲट् लॉ (उत्पादक, आर्यन् एज्युकेशन् सोसायटी व इंग्रजी वक्ते) ; ९५ डॉ. बाळकृष्ण शिवराम मुंजे, एल्. एम्. ॲंड एस्. (हिंदुधर्माभिमानी, टिळकसंप्रदायी नागपूरकर कार्यकर्ते) ; ९६ भास्कर रामचंद्र तांबे (कवि) ; ९७ बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए. (कवि, काव्यसंशोधक व लेखक) ; ९८ वासुदेव दामोदर मुंडले (नियतकालिककार व लेखक) ; ९९ माधवराव सप्रे, बी. ए. (हिंदी वृत्तपत्रकार व लेखक) ; १०० सरदार माधवराव विनायक विंचे, एम्. ए. (साहित्यसेवक व संस्थानी कारभारी) ; १०१ प्रो. अनंत श्रीधर कोटिभास्कर, एम्. ए.(औद्योगिक रसायनशास्त्रज्ञ) ; १०२ सीताराम केशव दामले, बी. ए., एलएल्. बी. (वृत्तपत्रकार व लेखक) ; १०३–१०४ 'भाला'–कार भोपटकर, भास्कर बळवंत, बी. ए., एलएल्. बी. व लक्ष्मण बळवंत, एम्. ए., एलएल्. बी. (टिळकसंप्रदायी कार्यकर्ते) ; १०५ माधव श्रीहरि अणे, बी. ए., बी. एल्. (टिळकसंप्रदायी विदर्भ-कार्यकर्ते), इत्यादि.

ही नामावळी शक्यतो कालानुक्रमें दिलेली असून तींत (शेवटच्या दोन १८८० मधील नावांव्यतिरिक्त) **सन १८७८ पर्यंतच जन्म पावलेलीं** व रा. राजवाडे यांनीं स्वतः मर्यादित केल्याप्रमाणें **सन १९१२ पूर्वी "थोडीफार प्रसिद्ध" म्हणून गणिलीं गेलेलीं अशींच माणसें समाविष्ट करण्यांत आलीं आहेत.** हें येथें अवश्य सांगितलें पाहिजे. कारण, तत्कालीन कांहीं व्यक्ति सन १९१३ नंतर प्रसिद्धीस आल्याचें आपणांस दिसून येतें. तथापि प्रस्तुत १०५ नांवांमध्येंहि ' इतिहासाचार्य ' राजवाड्यांच्या निवडक ४३ व्यक्तींत– त्या त्या काळची विशिष्ट सांपत्तिस्थिति लक्ष्यांत घेतां–बसण्याग पात्र

अशी सुमारें १/३ तरी मंडळी आटळतील, आणि अर्थात् त्यांपैकीं कांही थोड्यांची गणना त्यांनीं सुरतेशेवटी निवडिलेल्या सातावरोबरहि करावी लागेल हें उघड आहे.

परंतु थोडाबहुत मतभेद वस्तुतः 'इतिहासाचार्यां'च्या निवडीतील तारतम्याविषयीं आहे. उदाहरणार्थ, त्यांनींच निर्देशिलेल्या प्राथमिक दीडशें मंडळांपैकीं काही नाहीं तरी खालील नांवें त्याच्या दुसऱ्या (४३ च्या) निवडींत येऊं शकतील :— १ बाळशास्त्री जांभेकर, २ दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, ३ भाऊ महाजन, ४ गोपाळराव हरि देशमुख, ५ केरो लक्ष्मण छत्रे, ६ बापू देवशास्त्री, ७ विश्वनाथ नारायण मंडलिक, ८ मोरशास्त्री साठे, ९ विष्णुशास्त्री पंडित, १० परशुरामपंत गोडबोले, ११ बापू मेहेंदळे, १२ ले. कर्नेल कीर्तीकर, १३ बाळाजी प्रभाकर मोडक, १४ राजाराम रामकृष्ण भागवत, १५ विष्णु मोरेश्वर महाजनि, १६ नारायण गणेश चंदावरकर, आणि १७ चिंतामण विनायक वैद्य. किंबहुना त्यांपैकीं बाळशास्त्री जांभेकर व दुसरे एकदोन पुरुष तरी राजवाड्यांच्या शेवटच्या सात पुरुषश्रेष्ठांपेक्षा निःसंशय कमी तोलाचे भरणार नाहींत.

रा. राजवाडे यांनीं व्यक्तींचें मूल्यमापन करण्याचा जो एकंदर प्रकार ठरविला आहे तोच काहींसा विवाद्य व घोंटाळ्याचा आहे. त्यामुळें बुद्धिमत्ता, प्रतिभा व कर्तृत्व ह्या गुणत्रयांतील तारतम्य, विशिष्ट व्यक्तींचें प्रत्यक्ष गुणनिदर्शन करताना त्यांचें त्यासच चांगलेंसें राखता आलेलें नाहीं, असें त्यांनीं त्या त्या व्यक्तीच्या नांवापुढें केलेल्या गुणनिर्देशावरून दिसून येतें. त्यांचें हें गुणवर्णन विशिष्ट व्यक्तीसंबंधीं स्वतःचें न्यूनाधिक ज्ञान, अनुकूल-प्रतिकूल संवेदना व तारतम्यदृष्टि ह्यावर आधारलेलें असून तें त्या त्या ठिकाणीं प्रकृतिभेदानुसार भिन्नप्रकारचें व कमीअधिक झालेलें आढळतें; इतकेंच नव्हे, तर अनेक ठिकाणीं तें त्यांच्या नवनवोन्मेषावर किंवा लहरीवरहि अवलंबून असल्याचें प्रत्ययास येतें ! पुढील काहीं उदाहरणांवरून हें स्पष्ट होईल.

"**समाजसुधारणा**"-प्रकरणीं इतिहासाचार्यांनीं केलेली नोंद अशी:-"२३ गोपाळराव हरि देशमुख (सुधारक), २८ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर (समाजसुधारक), ६ विष्णुशास्त्री पंडित (पुनर्विवाहक), २६ महादेव गोविंद रानडे (समाजशास्त्रज्ञ), ३१ गोपाळ गणेश आगरकर (सुधारक वर्तमानपत्रकार), ९० धोंडोपंत कर्वे (समाजसुधारक व संस्थास्थापक)." वस्तुतः पाहतां हे सर्वच पुरुष महाराष्ट्रांतील प्रख्यात "सुधारक" होत. अर्थात् त्यांच्या नांवापुढें "सुधारक" किंवा "प्रख्यात सुधारक", असा गुणनिर्देश पुरेसा होता. पण 'इतिहासाचार्यां'च्या शास्त्रीय दृष्टीला ही सर्वसामान्य संज्ञा कशी रुचणार ? तथापि पूर्वोक्त भिन्न भिन्न अभिधानें देऊन तरी अधिक यथार्थ बोध तो काय झाला ? देशमुख व रानडे हे दोघेहि कमीअधिक "सर्वांगीण सुधारक" असल्यामुळें त्यांचा निर्देश तसा तरी करावयाचा, परंतु रा. राजवाड्यांच्या मतें, पहिले "सुधारक" व दुसरे "समाजशास्त्रज्ञ" ठरले आहेत ! पण जो "समाजसुधारक" हि नव्हे, तो कसला "सुधारक" समजावयाचा ? बरें, विष्णुशास्त्री पंडित व धोंडोपंत कर्वे हे त्या दोघांप्रमाणें पुनर्विवाह-पक्षाचे केवळ बोलके सुधारक नसून कर्ते सुधारक असल्यामुळें त्या उभयतांसहि "पुनर्विवाहक" किंवा "कर्ते सुधारक" म्हणणें योग्य झालें नसतें काय ?

परंतु ही जोडी केवळ " अबलोद्धारक " म्हणविण्यास पात्र असतां पंडितांनाच तेवढी " पुनर्विवाहक " ही संज्ञा दिलेली असून कर्व्यांना त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक व्यापक अशी " समाजसुधारका " ची पदवी त्यांनीं दिली आहे ! आणि बिचाऱ्या तत्त्वनिष्ठ आगरकरांनीं सुधारणापक्ष यशस्वी करण्यासाठीं कायावाचामनें इतका अट्टहास केला तरी रा. राजवाडे त्या सुधारकाग्रणीला केवळ " सुधारक वर्तमानपत्रकार " म्हणून संबोधितात !

" गणित व ज्योतिष " ह्या शाखेंतील कांहीं गुणनिर्देश पाहाः— " २५ केरो लक्ष्मण छत्रे (गणितज्ञ व ज्योतिषी), २४ दिनानाथ आत्माराम दळवी (गणितज्ञ), ३६ रँगलर परांजपे (गणितमासिकचालक), ४५ बापू देव शास्त्री (ज्योतिषी), ७२ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (ज्योतिष-इतिहासकार). " वास्तविक प्रो. केरोपंत छत्रे हे जसे उत्कृष्ट गणिती व ज्योतिषी म्हणून महाराष्ट्रांत विख्यात होते, त्याचप्रमाणें किंवा कांहीं अंशीं अधिक, ह्याच दोन विषयातील श्रेष्ठ पंडित म्हणून संयुक्त प्रांतांतच नव्हे, तर बंगाल-बिहाराकडे, किंबहुना भरतखंडात बापू देवशास्त्री यांची अतिशय प्रसिद्धि होती. प्रो. छत्रे हे युनिव्हर्सिटीपूर्व कालांतील कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर व प्रो. ऑलेंबार यांचे एक सच्छिष्य असून शेवटीं डेक्कन कॉलेजातील गणिताध्यापक व ॲक्टिंग प्रिन्सिपल् होऊन ' रावबहादुर ' पदवीनें भूषविले गेले, तर बापू देव शास्त्री यांनींहि तत्पूर्वीच स्वपराक्रमानें काशीच्या संस्कृत महाविद्यालयांत आचार्यत्व संपादून गणित व ज्योतिष ह्या विषयातील अनेक संस्कृत शोधप्रबंधद्वारा स्वतःस इतकें महत्त्व प्राप्त करून घेतलें होतें कीं, त्यांना अलाहाबाद व कलकत्ता येथील विद्यापीठानीं, तसेंच बंगालच्या व विलायतेच्या रॉयल् एशियाटिक सोसायट्यानीं आपले " सन्मान्य सदस्य " निवडिलें, आणि हिंदुस्थान-सरकारानें ' महामहोपाध्याय ' व ' सी. आय्. ई. ' ह्या बहुमानानीं त्यास गौरविलें ! अशी वस्तुस्थिति असता, ' इतिहासाचार्य ' हे प्रो. केरोपंत छत्र्यांचा " गणितज्ञ व ज्योतिषी " असा निर्देश करितात, तर म. म. बापू देवशास्त्र्यांना केवळ " ज्योतिषी " ही संज्ञा देतात;— अशा असाधारण विद्वानासहि " प्रख्यात " किंवा " प्रतिभावान् " मानण्यास रा. राजवाडे राजी नाहींत ! रा. दळवी याचा आपल्या काळातील नामांकित गणितज्ञ म्हणून कांहीं लौकिक श्रुत आहे; परंतु त्यांतील असामान्यत्व प्रत्यक्ष कृतिरूपानें लोकनिदर्शनास आलेलें विदित नाहीं. त्या दृष्टीनें रा. परांजपे आपल्या पदवी-दानवर्षांतील व देशातील पहिले ' सीनियर रँग्लर ' म्हणून असाधारणत्व लाभलेले, परंतु राजवाड्यांच्या मूल्यमापनांत उच्चसंशोधनाभावीं ते केवळ " गणितमासिकचालक " म्हणून निर्देशिले गेले ! ' इतिहासाचार्यां'च्या अनकूल-प्रतिकूल संवेदनेवर आधारलेल्या मूल्यमापनाचें हें एक उदाहरण म्हणून सांगतां येईल, कारण, रा. परांजपे हिंदुस्थानांत " सीनियर रँग्लर " म्हणून जसे प्रथम प्रसिद्धि पावले, तसेच आपल्या तत्कालीन योग्यतेच्या मानानें अल्प वेतनावर डेक्कन् एज्युकेशन् सोसायटीला आजीव सदस्य म्हणून वाहून घेतल्यामुळें फर्ग्युसन् कॉलेजाचे त्यागी प्रिन्सिपल् म्हणूनहि त्यांना महत्त्व लाभलें; आणि ह्या नात्यानें त्यांनी गणनीय समाजसेवा केलेली असतां रा. राजवाड्यांना ह्या गोष्टीची कांहींच किंमत वाटत नाहीं ! दुसऱ्यास सामान्यतः क्षुद्र लेखण्याची ही "विश्वनाथी "

प्रसिद्ध असून न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन् कॉलेज ह्या संस्थांचे आद्य मुख्याधिकारी प्रि. वामन शिवराम आपटे यांच्याहि गुणनिर्देशात ती प्रकट झाली आहे, हे ह्याच प्रसंगानें सांगणें बरें. त्यांच्या नांवापुढें "शिक्षक व शालोपयोगी पुस्तककार", अशी नोंद आढळते. विद्यार्थांना संस्कृत शिकविण्यांत हातखंडा म्हणून त्यांची ख्याति असतां, आणि दोन लहानमोठे अत्युपयोगी **'संस्कृत-इंग्रजी कोश'** व एक **'इंग्रजी संस्कृत कोश'** अल्प काळांत रचण्याच्या दगदगीनें प्रायः ते अल्पायुषी झालेले असता, हे विचिकित्सक विद्वान् त्यांचा "प्रसिद्ध शिक्षक व संस्कृत कोशकार" म्हणूनसुद्धा उल्लेख करूं इच्छीत नाहींत! मग प्रि. पराजपे यांचा गुणनिर्देश "सीनियर रॅम्लर व त्यागी शिक्षक" असा तरी रा. राजवाडे कोठून करणार? "गणितमासिकचालक" हेंच जणूं काय त्याचें सर्व कर्तृत्व आणि त्यानी साधलेलें "सामाजिक हित"! लहरीनें केलेल्या मूल्य-मापनाचें दुसरें एक उदाहरण म्हणजे रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षिताचें. केवळ मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांतील तिसऱ्या वर्षाचें उत्तम प्रशस्तिपत्र मिळवून मॅट्रिक झालेल्या मराठी पंतोजीनें आपल्या बुद्धिमत्तेनें व दीर्घोद्योगानें '**भारतीय ज्योतिःशास्त्रा**'सारखा महत्त्वाचा इतिहासग्रंथ मराठींत लिहावा, ही गोष्ट अतिशय प्रशंसनीय व कौतुकास्पद खरीच. परंतु एवढ्यामुळें प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे व म. म. बापू देवशास्त्री याच्यासारख्या नामांकित गणितज्ञांची व ज्योतिर्विदांची गणना आपल्या ४३ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांतहि न करता, गेल्या शंभर वर्षांतील अवघ्या सात प्रतिभावंतांत रा. दीक्षिताची स्थापना करणें कितपत सयुक्तिक होईल तें तज्ज्ञानींच ठरवावें!

परंतु रा. राजवाड्याच्या यादीची ही पाहणी ह्यापुढें अधिक न वाढवितां "**पुराणेतिहाससंशोधन**-" प्रकरणीं त्यांनीं प्रकट केलेलें तारतम्य प्रस्तुत समयीं शोधणें अधिक इष्ट व महत्त्वाचें होईल. त्यांनीं दिलेली ह्या वर्गांतील अधिक नामांकित नांवें म्हणजे पुढील होत —

"१९ **बाळशास्त्री जांभेकर** (सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक)
३० **भाऊ दाजी लाड** (पुराणेतिहाससंशोधक)
२८ **रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर** (पुराणेतिहाससंशोधक व समाज-सुधारक)
२९ **काशीनाथ त्र्यंबक तेलंग** (पुराणेतिहाससंशोधक)
३२ **बाळ गंगाधर टिळक** (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्था-स्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ)"

आता रा. राजवाडे यांची विशिष्ट मनःप्रकृति व तारतम्यबुद्धि येथें कशी प्रकट झाली आहे ती पाहा. ह्या विद्वत्पंचकाची गणना "प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून कोणीहि बिनदिक्कत करील-नव्हे, अनेक नामांकित विद्वानांनीं ती तशी केलेली आहे. परंतु 'इतिहासाचार्यां'च्या "प्रातिभचक्षू" ला जें प्रतीत होईल तेंच तेवढें खरें! अर्थात् स्वशास्त्रीयदृष्ट्या त्यांनीं ह्या प्रकरणीं तीन वर्ग कल्पिलेले दिसतात. बाळशास्त्री जांभेकरांना ते "**सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक**" म्हणून लेखतात, तर टिळकांविषयींच्या असाधारण

जिव्हाळ्यामुळें त्यांस ते " **प्रतिभावान्** " वर्गांत मोजतात; आणि भाऊ दाजी, भाडारकर व तेलंग यांना कांहींच विशेषण न लावता केवळ " **पुराणेतिहाससंशोधक** " म्हणतात ! तथापि ह्या विद्वत्पंचकाच्या सापेक्ष योग्यतेचा विचार क्षणभर एकीकडे ठेविला तरी हें *वर्गविवरण मूलतःच अशास्त्रीय नव्हे काय ?* " पुराणेतिहाससंशोधन"; ही विद्येची एक विशिष्ट शाखा ठरल्यानंतर तींत जो कोणी कमीअधिक, बरेंवाईट संशोधन करील तो प्रत्येकजण " पुराणेतिहाससंशोधक " ह्या सामान्य संज्ञेस प्राप्त झाला नाहीं काय ? अर्थात् येथें वस्तुतः दोनच वर्ग संभवतात— एक " सामान्य " व दुसरा " असामान्य " आणि ह्या दुसऱ्या वर्गालाच वाटरयास " प्रतिभावान् " म्हणावें. पण मग हे 'इतिहासाचार्य' भाऊ दाजी, भाडारकर व तेलंग यांना समजतात तरी काय ? त्यांच्याविषयीं ते आपलें मूल्यमापन किंवा तारतम्य कांहींच दर्शवीत नाहींत हें कसें ? म्हणजे, हे तिघे टिळकांसारखे " प्रतिभावान् " तर नाहींतच, पण जांभेकराच्यासारखे " सामान्य " हि नाहींत ! तेव्हां राजवाड्याच्या ह्या शास्त्रीय वर्गीकरणातून स्वयंप्रामाण्याच्या दृष्टीनें जर काही अर्थ काढावयाचा तर तो असा असूं शकेल कीं, भाऊ दाजी, भाडारकर व तेलंग यांनीं " किंचित् " वरें संशोधन केलेलें असल्यानें " पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून संबोधिले जाण्यास ते पात्र आहेत – ते टिळकाच्यासारखे " प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक नाहींतच—आणि वाळशास्त्र्यानें फार पुरातनकाळीं " दोनतीन ताम्रपटावर निबंध " वाचले असें सांगतात म्हणूनच केवळ त्याला उपचारार्थ -by courtesy- " क्षुद्र " न म्हणतां " सामान्य " हें विशेषण लावून तो माणूस वस्तुतः तज्जातीय नव्हेच हें दर्शवावयाचें ! वरें, डॉ. भाडारकराना सुदीर्घ आयुष्य व उत्कृष्ट स्वास्थ्य लाभल्यामुळें भारतीय पुराणेतिहासाच्या व संस्कृत वाङ्मयाच्या विविध शाखांमधून अवगाहन करण्याची भरपूर संधि मिळून त्यांचें एकंदर संशोधनकार्य साहजिकच भरगच्च झालें ; तरी पण ह्या अखिलभारतीय, कित्येकांना सार्वराष्ट्रीय ख्याति पावलेल्या संशोधकाच्या नांवामागेंसुद्धां कोणतेंहि विशेषण जे राजवाडे लावूं इच्छीत नाहींत, ते टिळकानाच तेवढे " प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक " म्हणून संबोधितात, हें कशाचें निदर्शक म्हणावयाचें ? त्यातून तेलंगाचीसुद्धा गणना " प्रतिभावान् " वर्गांत ते करीत नाहींत, हें आश्चर्य नव्हे काय ? टिळकांची ह्या क्षेत्रातील कीर्ति त्यांच्या ' The Orion ' व ' The Arctic Home in the Vedas ' ह्या दोन ग्रंथातील वैदिकसंशोधनावर अवलंबून असून हे बहुमोल ग्रंथ त्यांनीं चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांचे असताना सामाजिक व राजकीय धकाधकी चालूं ठेवून लिहिले, ही गोष्ट त्यांस भूषणावह आहे यांत शंका नाहीं. परंतु तेलंगांनीं आपली असामान्य संशोधक बुद्धि प्रथमतः ज्यांत प्रकट केली ते त्याचे ' रामायण ', ' भगवद्गीता ', ' श्री शंकराचार्यचरित्र ' इत्यादि विषयावरील उत्कृष्ट प्रबंध यशाच्या विशीपंचविशीतच लिहिले गेले होते, हें आपण लक्षांत घ्यावयास नको काय ! आणि त्यांतहि विशेष हें की, अवघ्या विशाव्या वर्षी सन्मानपूर्वक एम्. ए., एल्एल्. बी. होऊन त्या काळीं बॅरिस्टरीचा दर्जा प्राप्त करून देणारी अतिशय कठीण अशी ' ॲडव्होकेट 'ची परीक्षा ते वाविशाव्या वर्षी उत्तीर्ण झाले, आणि त्यांचें तदनंतरचें पुराणेतिहाससंशोधन हें भरभराटीची हायकोर्ट-वकिली, अत्यंत यशस्वीतेनें

भूषविलेलें न्यायमूर्तिपद, आणि मुंबईतील विविध प्रकारचीं राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील सार्वजनिक कार्यें साभाळून केलेलें असून अवघ्या त्रेचाळिसाव्या वर्षी त्याचा इहलोकींचा सर्वच ग्रंथ आटपलेला आहे! तेव्हा अशा असामान्य कोटींतील बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषालासुद्धा 'इतिहासाचार्य' राजवाडे "प्रतिभावान्" नव्हे, तर अन्य कोणतेंहि विशेषण लावण्यास तयार नाहींत ह्याला काय म्हणावें! मग असे हे स्वयंमन्य पंडितप्रवर ज्या आद्य आधुनिक महाभागाच्या चरित्राचें व कर्तृत्वाचें स्वतःला सम्यक ज्ञानच नाहीं त्या बाळशास्त्र्यांचें व भाऊ दाजींचें यथार्थ दर्शन काय घडविणार?

परंतु रा. राजवाड्यांची गुणवर्णनाची तऱ्हा एकंदरीनें कशी सदोष व विचित्र आहे हें समजण्यास थोडेसें अधिक खोलात गेलें पाहिजे. १५० लोकांची प्राथमिक यादी देताना ते स्पष्ट सांगतात कीं, "**प्रत्येकानें सामाजिक हित काय केलें तें त्याच्या नांवापुढें थोडक्यांत दर्शविलें आहे.**" आता ह्या प्रतिज्ञेप्रमाणें पाहिल्यास "पुराणेतिहाससंशोधना"व्यतिरिक्त बाळशास्त्री, भाऊ दाजी व तेलंग यांनीं काहींच केलें नाहीं, डॉ. भांडारकरांनीं "समाजसुधारक" म्हणून काहीं केलें, आणि टिळकांनीं मात्र "संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ" म्हणून सर्वांपेक्षा अधिक "सामाजिक हित" केलें! परंतु हें त्याचें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून आहे काय? डॉ. भांडारकर हे जसे विख्यात "पुराणेतिहाससंशोधक व समाजसुधारक" होते तसे ते नामांकित "अध्यापक" हि नव्हते काय? जन्मभर त्यांनीं दुसरा उद्योग काय केला? तेलंगांनीं तर आपली असाधारण योग्यता अनेक दृष्टींनीं सिद्ध केली होती. ते सुप्रसिद्ध "पुराणेतिहाससंशोधक" तर होतेच, पण शिवाय त्याच्यासारखे निष्णात कायदेपंडित, हिंदुधर्मशास्त्रज्ञ व कर्तृत्ववान् हायकोर्ट जज्ज किती झाले? तसेंच त्याचें अस्खलित, मोहक इंग्रजी व मराठी वक्तृत्व कितीजणांना साध्य झालें? त्याची शिक्षणविषयक कामगिरीहि सामान्य होती काय? न्या. रानडे यांनींसुद्धा त्याच्याविषयीं पुढील उद्गार काढलेले आहेत:— "We can not cite a better authority in educational matters than the late Mr. Justice Telang in this presidency." तसेंच 'इतिहासाचार्यां'नीं आपली पहिली ऐतिहासिक प्रस्तावना लिहिण्यापूर्वीच कित्येक वर्षें, मराठ्यांच्या इतिहासाचा मार्मिक अभ्यास करून लिहिलेला "Gleanings from Maratha Chronicles" हा त्याचा उद्बोधक इंग्रजी निबंध न्या. रानडे यांनीं आपल्या विख्यात 'Rise of the Maratha Power' ह्या ग्रंथाचें शेवटचें प्रकरण म्हणून परिशिष्टरूपानें जोडला आहे; ही गोष्ट काय दर्शविते? शिवाय बॉंबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन्, युनिव्हर्सिटी, कायदेकौन्सिल, म्युनिसिपॅलिटी, रॉयल् एशियाटिक सोसायटी, हिंदु यूनियन् क्लब इत्यादि संस्थांच्या द्वारें त्यांनीं केलेली बहुमोल कामगिरी केवळ उपेक्षणीय समजावयाची काय? आणि ह्या दृष्टीनें पाहता त्याच्या नावापुढें निदानपक्षीं "प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक, हिंदुधर्मशास्त्रज्ञ, इंग्रजी-मराठी वक्ते, व सार्वजनिक कार्यकर्ते" अशी नोंद केली असती तर ती चुकीची किंवा अप्रशस्त ठरली असती काय?

तथापि डॉ. भांडारकर व न्या. तेलंग यांचा प्रथमपासून संस्कृत वाङ्मयेतिहासादि

विषयांचा उत्तम व्यासंग असून त्यांचे आयुष्यांतील मुख्य व्यवसाय पुराणेतिहाससंशोधनास विशेष अनुकूल तरी होते. पण डॉ. भाऊ दाजी लाड हे बोलूनचालून पाश्चात्य वैद्यकाचे अभ्यासक व व्यावसायिक. रसायनविद्या, वनस्पतिशास्त्र, शारीर, इंद्रियविज्ञान, चिकित्सा, शल्यतंत्र इत्यादि विषय हे त्यांच्या अभ्यासाचें मुख्य क्षेत्र. त्याच्याच विद्यार्थिदशेंत ग्रँट मेडिकल कॉलेजाची स्थापना झाली, आणि त्यातून जे अगदीं पहिले तीन हिंदु प्रसिद्ध पदवीधर बाहेर पडले त्यापैकीं ते एक असून त्यांची असाधारण बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व व परोपकारबुद्धि यांमुळें मुंबईलाख्यांत त्यानीं आपल्या व्यवसायांत लवकरच अत्युच्च स्थान पटकाविलें. इतकेंच काय, तर त्यानीं श्रेष्ठप्रकारचें वैद्यकीय संशोधन करून महत्प्रयासानें रक्तपितीसारख्या भयंकर रोगावर उत्तम उपाय शोधून काढिल्यामुळें त्यांच्या कामगिरीची विलायतेंतील 'Lancet' सारख्या प्रमुख शास्त्रीय नियतकालिकातूनहि त्याकाळीं अतिशय प्रशंसा झाली होती. अर्थात् 'इतिहासाचार्य' राजवाड्यानीं त्याची गणना प्रथमतः "सुप्रसिद्ध डॉक्टर व वैद्यशास्त्रसंशोधक" म्हणून करणें अवश्य नव्हतें काय? परंतु तसें न करता केवळ "पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून त्याचा ते निर्देश करितात। वास्तविक संस्कृत साहित्य, प्राचीन भारतेतिहास, ताम्रपट, शिलालेख इत्यादि विषयात लक्ष घालण्याचें त्यांस प्रयोजनच काय होतें? परंतु त्याची बुद्धिमत्ता असामान्य कोटींतील असून गुरुवर्य बाळशास्त्री जांभेकर याचा आदर्श त्याच्यापुढें प्रत्यक्ष असल्यामुळें त्यानाहि ह्या विषयाची गोडी लागली, आणि बॉंबे रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात अनेक महत्त्वाचे संशोधनपर लेख प्रसिद्ध केल्यामुळें त्या काळातील प्रमुख पुराणेतिहाससंशोधकांत त्यांची गणना झाली. परंतु त्या काळीं बंगाल्यातील डॉ. राजेंद्रलाल मित्र प्रभृतीच्या बरोबरीनें प्रसिद्धि पावलेल्या ह्या विद्वान् संशोधकाचीहि "प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून निर्देश करण्याची रा. राजवाड्याना आवश्यकता वाटत नाहीं! घरें, डॉ. भाऊ दाजींची लोकसेवा वरील दोन क्षेत्रातच झालेली नसून तत्कालीन सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय चळवळींतून ते प्रामुख्यानें चमकले होते, आणि परिणामकारक प्रजा पक्षे म्हणूनहि त्याचा लौकिक होता. अर्थात् त्यानीं केलेलें एवढें सार्वजनिक कार्य व "सामाजिक हित" लक्ष्यांत घेऊन त्यांचा गुणनिर्देश करावयाचा तर त्यांच्या नांवापुढें "प्रसिद्ध डॉक्टर, वैद्यशास्त्र–पुराणेतिहास– संशोधक, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते" असा तो रा. राजवाड्यानीं करावयास नको होता काय?

कै. बाळशास्त्री जांभेकरचा काळ हा तर त्याच्याहि पलीकडचा! डॉ. भाऊ दाजी निधन पावल्यावेळीं रा. राजवाडे दहावारा वर्षांचे असून त्यांचा लौकिक त्याच्या स्वतःच्या विद्यार्थिदशेंत पराचमा खानें तरी पटणें शक्य होतें. परंतु 'इतिहासाचार्य' जन्मास येण्यापूर्वीच सुमारें अरुण वर्षे बाळशास्त्री परलोकवासी झालेले असल्यामुळें त्यांना आपल्या पूर्वायुष्यांत बाळशास्त्र्याच्याविषयीं नामोच्चारापेक्षां फारशी अधिक माहिती नव्हती, आणि 'मालाकार' चिपळोणकर हीच त्यांची आद्य गुरुमाउली असल्यानें निश्चयात्मक त्यांना आपली पूर्वपरंपरा जशी मिळविली तसेच तिचे शास्त्रदेखील उचलले होते यांत शंका नाही. परंतु बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर व गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ 'लोकहितवादी,' यांची

गणना आपल्या ४३ कर्त्या महाराष्ट्रियांतसुद्धां ते कां न करते ? किंवा जोतीबा फुले यांना १५० लेखांच्या प्राथमिक यादीतूनहि ते कां वगळते ? शिवाय बाळशास्त्री हे ऐनतारुण्यात अकस्मात् दिवंगत झाल्यामुळें, आणि मागें दाखविल्याप्रमाणें त्याच्याविषयींच्या पुणेकराच्या विशेष व प्रदीर्घ अज्ञानामुळे, रा. राजवाड्यांसारख्या बहुश्रुत संशोधकालासुद्धां त्या महापुरुषाचें खरें चरित्ररहस्य उमजू नये, हे कांहींसें साहजिक नव्हे काय ? अर्थात् त्याना हे सम्यग्ज्ञान नसल्यानेंच त्यानी बाळशास्त्री जांभेकराची गणना केवळ एक "**सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक**" म्हणून केली हे स्पष्ट आहे.

तथापि 'इतिहासाचार्यां'नी आपल्या परिशीत प्रज्ञेनें अंतिम निष्कर्ष म्हणून महाराष्ट्रातील गेल्या शंभर वर्षांतील सात "प्रतिभावान" पुरुषांची जी नावें निवडून काढलीं आहेत त्यासंबंधीं दोन अधिक शब्द लिहिल्याशिवाय ही गुणसमीक्षा पूर्ण होणार नाहीं. हे **सात सर्वश्रेष्ठ पुरुष** व त्यांचे गुणनिर्देश पुढीलप्रमाणें आढळतात —

१ **सयाजीराव गायकवाड** (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् संस्थानिक)
२ **विष्णुशास्त्री चिपळोणकर** (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक)
३ **महादेव गोविंद रानडे** (बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् संस्थास्थापक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार)
४ **बाळ गंगाधर टिळक** (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ)
५ **शंकर बाळकृष्ण दीक्षित** (ज्योतिष-इतिहासकार)
६ **अण्णा किर्लोस्कर** (प्रतिभावान् सं. नाटककार)
७ **गोपाळराव गोखले** (संस्थास्थापक, शिक्षक व मुत्सद्दी)

वरील सात नावापुढील रा. राजवाड्याचे गुणनिर्देश न्याहाळून पाहणें बरेंच उद्बोधक होणार आहे. कारण, या गुणवर्णनात त्यांनी स्वत:ची "नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा" म्हणजेच "प्रतिभा" (तथा भाषायाम् "लहर") उत्तमप्रकारें निदर्शनास येते. येथें मुख्य मौज अशी आहे की, या सूक्ष्म विचारान्तीं निश्चित केलेल्या "**प्रतिभावान्**" सप्तकामध्यें केवळ चौघांनाच त्यानी हें असामान्य विशेषण स्पष्टपणें लाविलें आहे ! पैकी सयाजीराव गायकवाड हे संस्थानिक म्हणून व अण्णा किर्लोस्कर संगीत नाट्याचार्य म्हणून त्याचा विचार बाजूस ठेवूं. म्हणजे, 'इतिहासाचार्य' ज्याना "प्रतिभावान्" हें विशेषण साभिप्राय योजितात असे दोनच महापुरुष खरोखर या सप्तकांत उरले : एक, विष्णुशास्त्री चिपळोणकर व दुसरे, बाळ गंगाधर टिळक. परंतु आधुनिक महाराष्ट्राचे मूर्धाभिषिक्त गणिले गेलेले महापुरुष महादेव गोविंद रानडे याची गणना, प्रस्तुत स्थळीं अंतिम निवडीतील सात "**प्रतिभावान्**" पुरुषांत करतसुद्धा रा. राजवाडे त्याना "प्रतिभावान्" विष्णुशास्त्र्यांच्या खालचें स्थान देऊन आपल्या अभिप्रायांत केवळ "बुद्धिमान व कर्तृत्ववान्" हींच तेवढीं विशेषणें लावतात, हें लक्ष्यांत घेण्यासारखें आहे ! आणि गोपाळराव गोखले व शंकर बाळकृष्ण दीक्षित याना तर साधे "बुद्धिमान्" किंवा "कर्तृत्ववान्" असें विशेषणहि येथें लावूं न इच्छिणारे

राजवाडे "प्रतिभावान्" पुरुषांत प्रत्यक्ष मोजतात, त्यावरून त्यांची ऐतिहासिक व तौलनिक शास्त्रीय पद्धति जशी मोजेची तशीच केवळ स्वयंप्रमाण व अद्भुतहि म्हणावयास नको काय? बरें, त्यांच्याच गुणनिर्देशाप्रमाणें पाहिलें तरी विष्णुशास्त्री चिपळोणकर हे केवळ "कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक" असून महादेव गोविंद रानडे "बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् संस्थास्थापक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार" म्हणून त्यांस मान्य आहेत. मग अशा स्थितींत अवघीं सात वर्षें 'निबंधमाला' गुंफणाऱ्या रसिक शैलीकाराला "प्रतिभावान्" हें श्रेष्ठपद देणें योग्य होईल, कीं दीर्घकालपर्यंत थंड गोळा होऊन पडलेल्या महाराष्ट्र देशात सतत पंचवीसतीस वर्षें आमरण झटून सर्वांगीण चैतन्य निर्माण करणाऱ्या थोर "बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् विचारकाराला" व सार्वजनिक नेत्याला तें देणें अधिक उचित व सार्थ होईल ह्याचा विचार सुज्ञांनीच करावा! अर्थात् ह्यावरून ही गोष्ट सिद्ध आहे कीं, शास्त्राभिमानी राजवाडेसुद्धां विकारवश व गुरुभक्तपरायण असल्यामुळें ह्यातील वास्तविक तारतम्य विसरतात् इतकेंच नव्हे, तर आठ वर्षांनीं कनिष्ठ असणाऱ्या गुरुमाउलीची गणना व स्थापना न्या. मू. रानड्याच्याहि वर बिनदिक्कत करितात!

'इतिहासाचार्यां'च्या प्रतिभाविलासानुसार-म्हणजेच थोड्याबहुत लहरीप्रमाणें-विशिष्ट व्यक्तीचें त्याचें मूल्यमापन व स्थान कसें विचलित होतें ह्याचें दुसरें एक उदाहरण देऊन पुरें करूं. आपल्या ह्या सुप्रसिद्ध लेखांतील पुढील विवेचनांत रा. राजवाडे यानीं पूर्वोक्त ४३ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांपैकीं २३ विद्यमानाचे (१) मुत्सद्दी व समाजकारणकुशल, (२) गणिती, (३) कादंबरीकार, (४) काव्येतिहाससंशोधक, (५) समाजसेवक, (६) ग्रंथकार, (७) वेदान्तशास्त्रज्ञ, (८) वर्तमानपत्रकार, व (९) नाटककार, असे एकूण नऊ वर्ग पाडिले आहेत. येथें पुनः मौज अशी कीं, ज्या राजवाड्यांनीं टिळकांचा "प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून व डॉ. भांडारकरांचा केवळ "पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून पूर्वी गुणनिर्देश केला आहे, त्यांनाच आतां अनुक्रमें "मुत्सद्दी" व "काव्येतिहाससंशोधक" त्यानीं बनविलें आहे; तर ज्या शिवरामपंत परांजप्यांचा "वर्तमानपत्रकार व वक्रोक्तिकुशल वक्ता," व प्रो. विजापूरकरांचा "शिक्षक, संस्थास्थापक व मासिककार" म्हणून निर्देश करण्यात आला आहे, त्या उभयतांनाहि त्यानीं आतां "ग्रंथकार-" वर्गांत प्रविष्ट केलें आहे! वास्तविक मूळ गुणनिर्देश जर शास्त्रोक्त असतील तर ह्या दोघांचा समावेश "वर्तमानपत्रकार-" वर्गांतच व्हावयास नको होता काय? असो. प्रस्तुत एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष हा कीं, 'इतिहासाचार्यां'नीं केलेली ही "महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची मोजदाद" यद्यपि उद्बोधक व मननीय असली, तरी ती कांहींशी अशास्त्रीय, एकांगी, कच्च्या माहितीवर आधारलेली, व पूर्वग्रहदूषित असल्यामुळें ह्या परिगणनेंतील विशिष्ट व्यक्तीविषयींच्या-विशेषतः पुरातन व पुण्याबाहेरील पुरुषांसंबंधींच्या राजवाडी कांड्यास मुळींच प्रमाणभूत मानतां येत नाहीं. अर्थात् कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या लोकोत्तर बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषाची केवळ "सामान्य

पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून गणना करण्यात 'इतिहासाचार्यां'चे त्या काय आधुनिक महामानवेंधींचे अपानान्य अज्ञानच अधिक प्रकट झाले आहे, अशें म्हणण्याबांचून गत्यंतर कोणतें ?

'धन्वंतरी'ची 'वाङ्मयसमीक्षा' व कै. बाळशास्त्री जांभेकर

जेथें गेल्या पिढीतील भाषा-वाङ्मयेतिहास-पटु 'इतिहासाचार्य' राजवाडे यांची ही अशी कथा, तेथें स्वतःला त्याचे शिष्य म्हणविणारे आणि त्याच विविध क्षेत्रांतील अभ्यासक व संशोधक म्हणून आजकाल महाराष्ट्र-सारस्वत-प्रांगणात बरेच मरगावलेले 'वाङ्मयसमीक्षा'-कार 'धन्वंतरी' याचा प्रस्तुत प्रकरणीं किती पाड लागणार ! तथापि साहित्याचार्य प्र. के. अत्रे यांनीं 'समीक्षक' मासिकाची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतल्यापासून गेलीं दोनअडीच वर्षें महाराष्ट्र-वाङ्मय-समीक्षेचा मक्ता त्यांनीं आपले जीवश्च-कंठव्य स्नेही-सहकारी 'धन्वंतरी' यानाच दिलेला वाचकांस स्पष्ट दिसत असल्यामुळें त्याच्या विशाल समीक्षणसृष्टीतून कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधी जे काहीं बहुमोल ज्ञानाचे कण इतस्ततः विखुरलेले आढळतात त्यांची अगदींच उपेक्षा करणें कसें शक्य आहे ? त्यातून 'धन्वंतरी'ची विद्वत्ता, त्याचा प्रदीर्घ व्यासंग व साहित्यक्षेत्रातील उच्चाधिकार हीं जशीं लोकप्रसिद्ध आहेत, तसें त्यांचें वाङ्मयसमीक्षेचें क्षेत्रहि अफाट आहे ! आणि त्यावरून हे सद्गृहस्थ एखादे धंदेवाईक वृत्तव्यवसायी लेखक नसून ते वस्तुतः कोणी तरी विद्यविद्यालयीन "महापंडित-प्राध्यापक" असले पाहिजेत याविषयी तिळमात्र शंका राहत नाहीं. गेल्या दोनतीन वर्षांतच 'धन्वंतरी'च्या खऱ्या लेखणीनें आक्रमिलेले विविध वाङ्मयविषय पाहिले तरी त्याच्या वैचित्र्यानें सामान्य वाचक स्तिमित होऊन जातो ! त्यामध्यें शककर्त्या विक्रमापासून डॉ. भांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन येथपर्यंतची ऐतिहासिक विचिकित्सा, मराठी नाटकाच्या शताब्दीपासून रशियन वाङ्मय व युद्धोत्तर वाङ्मयीन संयोजन येथपर्यंतची वाङ्मयसमीक्षा, मराठी पत्रकारसंमेलनापासून ब्रिटिश शासन व हिंदी स्वातंत्र्य येथपर्यंतची प्रचलित राजकारणचर्चा इत्यादि कितीतरी विषय अधिकारवाणीनें सांगोपांग विवरिलेले आढळतात ! अर्थात् अशा महान् अधिकारी लेखकानें कै. बाळशास्त्रिविषयक लिखाण हें महत्त्वपूर्ण व अर्थपूर्ण असलें पाहिजे, अशीच कोणीहि अपेक्षा करील. तथापि 'धन्वंतरी'च्या संचाराची साहित्यभूमि जरी विशाल असली, आणि आपलें लिखाण विद्वत्तापूर्वक करण्याचा जरी त्याचा बराच प्रयत्न असला, तरी त्यांची स्थिति थोडीशी "उद्बाहु वामना-" प्रमाणें ठिकठिकाणीं झाल्याचें प्रत्ययास येतें ! कारण, या विस्तीर्ण क्षेत्रावरोबर आवश्यक असलेला त्या त्या विषयाचा सखोल

---

* साहित्याचार्य अत्रे हे 'समीक्षका'चे विद्वान् संपादक आणि त्यांचे भाषाशास्त्रज्ञ स्नेही 'धन्वंतरी' हे त्यांतील मुख्य 'वाङ्मयसमीक्षा'-कार असतां, त्यांनीं आपल्या मासिकांत अशुद्धलेखनाचा हा कर सतत चालूं ठेवावा, हें आश्चर्य नव्हे काय ? त्यांच्या विद्वत्तेनें शुद्धलेखनाचें अशाप्रकारें विडंबन होत असल्यामुळें मराठी 'वाङ्मया'चा अधःपात होत होत शेवटीं तें 'घोंगमय' होत चाललें आहे, या गोष्टीकडे ते लक्ष देतील काय ? —संपादक

मर्मग्राही अभ्यास, विनचूक ऐतिहासिक ज्ञान व शास्त्रशुद्ध प्रतिपादन ही त्याच्याठायीं तितक्याशा प्रमाणात नसल्यामुळें त्याची ही 'वाङ्मयसमीक्षा' थोडीबहुत वाचनीय असली तरी ती अनेकवेळां अभ्यासाच्या पायावर उभारलेली, काहीशी उथळ, भ्रमोत्पादक व निराधार ठरते, असें खुशाल म्हणावें लागतें. याप्रत आपल्याला 'धन्वंतरी'चे बाळशास्त्रिविषयक उल्लेखच मुख्यत्वें लक्षणीय असल्यानें त्याचा प्रपंच त्यानीं कसा काय केला आहे तें थोडक्यात पाहूं.

जुलै १९४४ च्या 'समीक्षकां'त मराठी वृत्तपत्राचें ऐतिहासिक समालोचन करीत असतां 'धन्वंतरी' म्हणतातः—

"पहिलें वर्तमानपत्र होतें तरी कसें ? मराठी वर्तमानपत्र इ. स. १८३२ साली प्रथम काढलें. वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते. त्यांनी कल्पना जी उचलली ती अर्थात् परक्यांची—इंग्रज राजकर्त्यांची असल. बाबे कूरियर किंवा तसलेंच काहीं तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून, त्यासारखें आपल्या मराठींतहि एक असावें असें त्याना वाटल्यावरून त्यानी हा उपक्रम केला. बाळशास्त्री जांभेकर व महाजन हे दोघेंहि त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते. ह्या पत्रांत दोन विभाग असत. एक इंग्रजी व दुसरा मराठी. इंग्रजी विभाग बाळशास्त्री लिहीत व मराठी विभाग भाऊ महाजन लिहीत. भाऊ महाजन हे बाळमित्रकर्ते सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे ह्याचे मेहुणे होते. मराठीची आवड त्यानी कदाचित् बापू छत्र्याच्यामुळें उत्पन्न झाली असावी. 'ह्या दर्पण वर्तमानपत्रानें ह्याची मोठी कीर्ति वाढविली. इ०' (दादोबा-आत्मचरित्र).

मराठींतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार अशी खंडे लेखक होते. तेव्हा नवल नाहीं कीं, ह्या पत्रानें लोकांची मनें आकर्षून घेतलीं हें पत्र पाचसहा वर्षेंच चाललें असावें. इ."

अशा प्रकारें अभर वर्षांपूर्वी 'दर्पणा'च्या रूपानें पहिले मराठी वृत्तपत्र निघाल्याचा वृत्तान्त सांगून त्यानंतर 'मुंबई अखबार,' 'प्रभाकर,' 'ज्ञानप्रकाश', ह्या पहिल्या पिढीतील वर्तमानपत्राचा अल्प परिचय 'धन्वंतरी' यानीं वाचकास करून दिला आहे. परंतु हा सर्व वृत्तान्त बारकाईनें पाहिल्यास तो बहुतांशीं रा. व्यं. श. शेजवलकर यानीं 'किर्लोस्कर' मासिकाच्या १९३७ च्या दिवाळी-अंकात "एक शतकापूर्वीचीं मराठी वृत्तपत्रें" नावाचा जो एक उद्बोधक लेख लिहिलेला आहे त्याचाच मागोवा करून दिलेला कमी-अधिक अनुवाद असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें ! तथापि 'धन्वंतरी'नें आपलें हें वाङ्मयरसायन दुसऱ्याच्या भट्टींतून उचलून घेतल्याचा सुगावा कोठें लागूं दिलेला नसला तरी रा. शेजवलकराच्या व त्याच्या लेखातील पुढील काहीं समानार्थक अवतरणावरून ही गोष्ट सहज सिद्ध होतेः—

र. शेजवलकर (१९३७)	'धन्वंतरी' (१९५४)
"मुंबई अखबारचे पहिले दोन अंक १३ × १० इंच आकाराचे दुकॉलमी छापले. तिसऱ्या अंकापासून आकार वाढून १७ × १३ इंची झाला व मजकूर तीन कॉलमात छापला जाऊं लागला."	"हें 'मुंबई अखबार' पत्र प्रथम १३ × १० इंच आकाराचे दुकालमी असे. पुढें १७ × १३ इंचाइतका ["इंचाइतका" हें शुद्ध] त्याचा आकार झाला व मजकूर तीन कॉलमात छापला जाऊं लागला."
'मुंबई अखबार पत्र फार दिवस चाललेलें दिसत नाही."	"मुंबई अखबार काहीं फार दिवस चाललें नाही."
"सन १८४१ च्या दसऱ्याच्या सुमारास हें [प्रभाकर] निघलें. याचा आकार लहान ११ × ९ इंची, बत्याण, साधें, ... असे."	"त्यानी १८४१ च्या सुमारास 'प्रभाकर' हें पत्र काढलें. ह्याचा आकार ११ × ९ इंचाचा ["इंचाचा" हें शुद्ध] होता. त्याचे वाद स्वस्थ साधें होतें."
"इंग्रजी राज्यपद्धतीवर यात प्रथमच टीकला सुरवात झाली."	"इंग्रजी राज्यपद्धतीवर टीका ह्यांतच प्रथम सुरु झाली."
"लोकहितवादींच्या शतपत्रांत छापलेले निबंध आपणास उपलब्ध आहेत, त्यांवरून या पत्राचा दर्जा सूचित होतो. त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान मुख्यत्वें यात लिहीत असत."	"त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान मुख्यत्वें करून ह्या पत्रात लिहित. ["लिहीत" हें शुद्ध]. लोकहितवादींची शतपत्रें ह्याच वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली. ह्यावरून 'प्रभाकर' पत्राचा दर्जा लक्षात येतो."
"यातील लेखांचीं भाषांतरें टाइम्स या इंग्रजी पत्रांनहि टीकेसाठीं देत."	"ह्यातील लेखाचीं भाषांतरें टीकेसाठीं टाइम्समध्यें येत."
"तें पुरोगामी महाराष्ट्रीयांचें तत्कालीन मुखपत्र होतें."	"त्या काळांतील ... ... पुरोगामी विचाराचें हें पत्र होतें."
"वर्तमानपत्राची प्रथा मुंबईत बद्दमूल झाल्यानंतर पुण्यास हें नवें वारें आलें."	"वर्तमानपत्र काढण्याचें वारें मुंबईहून पुण्यास आलें."
"ज्ञानप्रकाशाच्या पहिल्या पानावर आठवड्याचें पंचांग, पुण्याच्या बाजाराचे निरख ऊर्फ बाजारभाव, हवेचें उष्णतामान, व सरकारी जाहीरनामे देण्याचा प्रघात आरंभी होता. सरकारी कामदारांच्या नेमणुकांनी अर्धे पान अडे. इ०"	"आठवड्याचें पंचांग, पुण्याचे बाजार-निरख, हवेचें उष्णतामान, सरकारी जाहीर-नामे हे आरंभी असत. नंतर नेमणुकांत अर्धे पान जाई. इ०"

येणेप्रमाणें 'धन्वंतरी'ने र. शेजवलकरांच्या लेखांतून शब्द, वाक्यांश व

विधानें तंतोतंत उचललेलीं असतां तीं कोठेंहि अवतरणचिन्हांकित केलेलीं नाहींत अथवा त्यांचा सर्वसामान्य ऋणनिर्देशहि केलेला नाहीं, हा प्रामाणिकपणा म्हणता येईल काय? *

तथापि प्रस्तुत विद्वान् समीक्षाकार मूळ ऐतिहासिक साहित्य पाहण्याच्या भरीस गुंठीच न पडता आपले तर्कवितर्क कसे रचतात हें त्याच्या 'दर्पण'विषयक अल्प वृत्तान्तावरूनहि दिसून येतें. "मराठी वर्तमानपत्र इ स. १८३२ सालीं प्रथम काढलें." [हा वाक्यप्रयोग 'धन्वंतरी'सारखे भाषाशास्त्रज्ञ योजितात म्हणूनच तो शुद्ध व अभिजात समजावा काय?], आणि "वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते." असें ते निःसंदिग्धपणें सांगतात. परंतु ह्या महत्त्वाच्या विधानाला 'धन्वंतरी' काही निश्चित पुरावा देऊं शकतील काय? त्यांचें हें विधान सर्वथा मिथ्या व काल्पनिक आहे. ह्यासंबंधीं प्रस्तुत ग्रंथाच्या दुसऱ्या परिशिष्टांत सरकारी दप्तरखान्यातून उद्धृत केलेलें मूळ विश्वसनीय कागदपत्र वाङ्मय राहिलें, पण निदानपक्षीं मराठी वाङ्मयाच्या ह्या प्रसिद्ध तज्ज्ञानीं 'ज्ञानोदय'-कार, 'कविचरित्र'-कार, 'मुंबईचें वर्णन'-कार, 'सरस्वतीमंडल'-कार, दादोबा पांडुरंग प्रभृतींच्या अनेक जुन्या लेखांतून 'दर्पण'-कर्ते म्हणून केवळ एकट्या बाळशास्त्री जांभेकरांचाच स्पष्ट नामनिर्देश केलेला आढळतो, हें तरी लक्षांत घ्यावयास नको होतें काय? भाऊ महाजनासंबंधींचा हा भ्रम १८९० नंतरच्या काहीं अतज्ज्ञ व गबाळ मराठी साहित्यिकांनींच निर्माण केला आहे! बरें, १९३३ मध्यें रा. पाणसरे यांनीं 'नियतकालिकां'तून 'दर्पणा'चा थोडासा परिचय करून दिल्यानंतर तरी 'धन्वंतरी'सारख्या संशोधकांनीं, त्या पत्राचे एकदोन वर्षसंग्रह स्वतःला सरकारी दप्तरखान्यांत अवलोकनार्थ सहज उपलब्ध असतां, सन १९४४ सालींसुद्धां केवळ आपल्या प्रतिभाविलासावरच अवलंबून काहींतरी सिद्धान्त ठोकून द्यावा, हें क्षम्य आहे काय?

"बाबे कूरियर किंवा तसलेंच काहीं तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून त्यासारखें आपल्या मराठींतहि एक असावें असें त्यांना वाटल्यावरून त्यांनीं हा उपक्रम केला," असें 'धन्वंतरी' पुढें सांगतात. परंतु 'दर्पण'-कार बाळशास्त्री जांभेकर "बाबे कूरियर किंवा तसलेंच काहीं तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र" पाहून थातुरमातुर चालूं करणारे आजकालचे साहित्यिक नव्हते! त्यांना देशोन्नतीची तळमळ होती; स्वजनांचें अज्ञान दूर करून इंग्रजी भाषा, युरोपीय वाङ्मय व शास्त्रज्ञान यांचा त्यांस परिचय करून देण्याचा त्यांनीं संकल्प केला होता, आणि त्यास लोकसुधारणेचे नाना मार्ग त्यांना दाखवून द्यावयाचे होते. अर्थात् 'धन्वंतरी' कल्पितात त्याप्रमाणें 'दर्पण' हीं 'कूरियर-' सारख्या इंग्रजी वर्तमानपत्रांची नकल नसून देश-काल-वर्तमान पाहून स्वदेशबांधवांना मार्गदर्शन करण्याचें आणि प्रजेचीं गाऱ्हाणीं सरकारापुढें योग्य रीतीनें मांडण्याचें महत्त्वाचें

* प्रस्तुत प्रकरणीं अशाप्रकारची ठिकठिकाणीं हातचलाखी करण्याचा पहिला मान 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' ह्या गबाळग्रंथाच्या कर्त्यांकडे जातो. त्या सद्गृहस्थांना आपल्यावरील हस्तलाघवाच्या दोषारोपाचें शेवटीं कसें परिमार्जन करावें लागलें तें रा. रेगेबलकर सांगू शकतील! —संपादक

साधन म्हणून त्यांनी ह्या वृत्तपत्राचा उपक्रम केला होता; आणि शाळा-कॉलेजे व वृत्तपत्रें ही पाश्चात्य सुधारणेचीं बहुमोल साधनें बंगाल प्रांतात महाराष्ट्राच्याहि पूर्वी कित्येक वर्षें उदयास आल्यामुळें 'समाचारदर्पण,' 'संवादकौमुदी' ह्यासारख्या आद्य बंगाली वृत्तपत्रांचें उदाहरण त्यांनी आपल्या समोर काहींसें ठेविलें होतें असें दिसतें. तथापि 'दर्पणा'चे उपलब्ध अंक काळजीपूर्वक पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं, त्याची रचना व धोरण ही पुष्कळशीं स्वतंत्र व आपल्या परिस्थितीस अनुरूप अशींच संपादकांनीं राखिलीं होतीं. प्रस्तुत ग्रंथांत प्रथमारंभींच उध्दृत केलेला 'दर्पणा'चा "प्रस्ताव" व "नियतकालिक लेखांपासून जे स्वार्थ होतात त्यांविषयीं," हे दोन लेख पाहिले असतां त्याचें अवताररहस्य स्पष्टपणें कळून येईल. "बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे दोघेहि [येथें अनुस्वार कशाला ?] त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान [अशा शब्दांतील अन्त्य 'न' चा पाय मोडणें हें अशुद्ध होय, असा आधुनिक मराठी भाषाशास्त्रज्ञांचा दण्डक दिसतो !] असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते", असें 'धन्वंतरी' येथें सांगतात, परंतु भाऊ महाजनांची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता बऱ्यापैकी असली तरी ती बाळशास्त्र्यांच्या विद्वत्तेसारखीच असाधारण होती, हें म्हणणें वस्तुस्थिति-निदर्शक नसून त्याला तत्कालीन लोकमताचा किंवा लेखाचा मुळींच आधार आढळत नाहीं. 'धन्वंतरी'-सारख्या आधुनिक साहित्यिकाचाच हा एक रम्य कल्पनाविलास होय ! ते दोघे त्याकाळचे "पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते," असें क्षणभर गृहीत केलें, तरी 'दर्पणां'तील "मराठी विभाग भाऊ महाजन लिहीत," हें विधान जितकें असत्य तितकेंच निरर्थकहि आहे. कारण, एक तर 'दर्पणा'च्या संपादकीय लेखनांत त्याचा मुळींच संबंध नव्हता, आणि दुसरें, त्याची मराठी बाजू सांभाळण्यांत अगदीं शेवटच्या कालांत त्याचें कदाचित् कांहीं अंग असलेंच [हेंहि कोणीं आजपर्यंत साधार सिद्ध केलेलें नाहीं !], तरी त्यावरून त्याची खरी योग्यता व्यक्त होत नाहीं; कारण, 'दर्पणा'ची मराठी बाजू ही केवळ बाळशास्त्र्यांच्या इंग्रजी लेखाची छाया असे. "मराठीची आवड त्यांना [म्हणजे भाऊ महाजनांना] कदाचित् बापू छत्र्यांच्यामुळें उत्पन्न झाली असावी," असें 'धन्वंतरी' म्हणतात; पण बापू छत्रे परलोकवासी झाल्या-वेळीं भाऊचें वय सुमारें चौदा वर्षांचें असून अद्यापि त्याचा पाठशालीन अभ्यासक्रमहि पूर्ण झालेला नव्हता, हें त्यांस माहीत नसावें ! परंतु येथें मौज अशी आहे कीं, ह्याच वाक्याशीं "ह्या दर्पण वर्तमानपत्रानें ह्याची मोठी कीर्ति वाढविली इ." पुढील वाक्याचा अन्वय होत असल्यानें हा वस्तुतः बाळशास्त्र्यांचा कीर्तिलाभ 'धन्वंतरी'नीं भाऊ महाजनांस सहजसुलभ करून दिला आहे !

'धन्वंतरी' पुढें लिहितात.— "मराठींतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार असे खंदे लेखक होते. तेव्हां नवल नाहीं कीं, ह्या पत्रानें लोकांचीं मनें आकर्षून घेतलीं." आतां येथें खरी गोष्ट एवढी मात्र दिसते कीं, "ह्या पत्रानें लोकांचीं मनें आकर्षून घेतलीं" असलीं किंवा तितकीशीं कदाचित् नसलीं, तरी 'धन्वंतरी'चें हें काल्पनिक

विधान त्यांच्या वाचकाचे मन आकर्षून घेतें त्यापेक्षा त्याची ही प्रासादिक वाक्यरचना वाचकाला चांगली अडखळावयास लावते ! कारण, " मराठींतील **पहिल्या** ' दर्पण ' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक " ह्या शब्दयोजनेवरून मराठींत '**दर्पण**' नामक वृत्तपत्रें एकाहून अधिक निघालीं कीं काय, म्हणून तो थोडासा बुचकळ्यात पडतो ! ह्याच्याऐवजीं ' दर्पण ' ह्या मराठींतील पहिल्या वृत्तपत्राचे, " अशी ही सरळ रचना असती म्हणजे त्याचा हा गोंधळ होता ना ! त्यानंतर वाचकाला दुसराहि एक उलगडा चटकन होत नाहीं तो हा कीं, ' **दर्पण** ' हें जर " **मराठींतील** पहिलें वर्तमानपत्र " असें येथें सांगितलें आहे, तर " ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे " दोघे काय म्हणून ?— " एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार. " म्हणजे, ह्या शुद्ध मराठी पत्राला एक इंग्रजी लिहिणारा संपादकहि लागत असे कीं काय, अशी शंका त्याच्या मनात डोकावते ! मग ह्यापेक्षा हें वर्तमानपत्र इंग्रजी–मराठी स्वरूपाचें होतें, असें स्पष्ट का सांगूं नये ? परंतु इतकेंच नव्हे, तर ' **धन्वंतरी** 'च्या ह्या वाक्यरचनेंत दुसरेंहि अर्थ-गांभीर्य अथवा अर्थसौंदर्य साठविलेलें असावेंसें वाटतें. ह्या शब्दयोजनेनें त्याकाळीं मराठी-पेक्षा इंग्रजीची प्रतिष्ठा कशी अधिक होती, हेंहि त्यांनीं मार्मिकपणें थोडक्यात व्यक्त केलें असावें ! कारण, " वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते ", असा आरंभीं अपसिद्धान्त केल्यानंतर " **एक** [म्ह० बाळशास्त्री] **पहिल्या प्रतीचे** इंग्रजी **लिहिणार** " असा इंग्रजी संपादकाचा बहुमानार्थी अनेकवचनी प्रयोग त्यांनीं केला आहे, तर " **दुसरा पहिल्या प्रतीचा** मराठी **लिहिणार** " असा एक-वचनी प्रयोग करून मराठी संपादकाचें लघुत्व त्यांनीं दर्शविलें आहे ! शिवाय ह्याच एका वाक्यात पुनरुक्तीचा दोष पत्करूनहि ते दोघे " असे खंदे लेखक होते " म्हणून त्यांनीं सांगितलें आहे ! खरोखरच " तेव्हा नवल नाहीं कीं, ह्या " त्याच्या वाक्यानें " लोकांचीं मनें आकर्षून घेतलीं " जातात ! बरें, ' **दर्पण** ' " हें पत्र पांचसहा वर्षेंच चाललें असावें, " असें जें शास्त्रीय अनुमान ' **धन्वंतरी** ' यांनीं केलें आहे त्याला तरी आधार काय ? हें " संदेहपद " त्यांनीं केवळ आपल्या " अंतःकरणप्रवृत्ती "नें उलगडलें असेल, असें आम्हास प्रथमारंभीं वाटलें. परंतु कोठें तरी काडीमात्र आधार असल्याशिवाय त्यांनीं सर्वस्वी काल्पनिक विधान वारंवार करणें शक्य नाहीं असा विचार करता, रा. शेजवल-करांनीं आपल्या पूर्वोक्त लेखात, " हें [म्ह० ' दर्पण '] सन १८४० पूर्वी निदान तीन-चार वर्षें चालून बंद झालें, " असें जें चुकीनेंच म्हटलें आहे, त्याच विधानाचा हा खुबीदार अनुवाद असल्याचें दिसून येतें ! कारण, ' **दर्पण** ' १८३२ सालीं सुरू झालें, ही गोष्ट सर्वमान्य असल्यामुळें " १८४० पूर्वी ... तीनचार वर्षें " म्हटलें काय, किंवा १८३२ नंतर " पांचसहा वर्षें " म्हटलें काय ह्या गूढ ऐतिहासिक घटनेंत विशेष अंतर तें काय पडणार, आणि कोणाचा घातपात तो काय होणार ? वस्तुस्थिति मात्र अशी कीं, तें सुमारें साडेआठ वर्षें चालून १८४० जूनच्या शेवटीं बंद पडलें !

' **धन्वंतरी**' नीं प्रसंगवशात् बाळशास्त्री जांभेकराचा नामनिर्देश इतरत्रहि केलेला आहे. सेप्टेंबर १९४४ च्या ' **समीक्षकां**' त " अव्वल इंग्रजींतील [लेखन –]

शैली–" संबंधी विवेचन करतांना [" अव्वल " हा शब्द जोरदार वाटत असला तरी [" अचूक " हें त्याचें शुद्ध रूप होय.] ते लिहितातः—"केळकर व आपटे ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळुणकर, टिळक, गोळे हे लेखक होते [" होत " असें म्हणाव]. लोकहितवादी ह्यांचें वळण पुण्याचें आहे. त्याहून भिन्न असें वळण मुंबईचें होतें व त्यामध्यें शुक्ल, थत्ते, फडके, दादोबा पांडुरंग, जांभेकर, माऊ महाजन वगैरे मंडळी लिखाण करीत असत. थोरले चिपळुणकर, राजवाडेशास्त्री, गोडबोले वगैरे पुणें-मुंबईच्या मिश्र वळणात लिहितांना आढळतात. पुण्याचें वळण जर गृहस्थी असें मानिलें तर मुंबईचें वळण शास्त्री होईल एक देशावरील व दुसरें कोंकणातील असेंहि त्याना मानण्यात येतें. ... अव्वल इंग्रजीन मराठी लेखनशैली प्राथमिक, शालेय ['शालीय' हें शुद्ध ?] स्वरूपात होती निश्चयात प्रौढता नव्हती, अभिजातता तर नव्हतीच नव्हती."

'धन्वंतरी'ची स्वत ची लेखनशैली ठिकठिकाणीं कशी सैलभोंगळ असते ह्याचें प्रत्यंतर वरील परिच्छेदातहि थोडेबहुत आढळते. " केळकर [न चि.] व आपटे [द.ना.] ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळुणकर टिळक, गोळे हे लेखक होते, " हें विधान यथार्थ आहे काय ? चिपळूणकर व टिळक याचा निर्देश ठीक आहे, परंतु 'लोकहितवादी'च्या लेखाचा परिणाम त्याच्यावर " प्रत्यक्षरीत्या " झाला होता, हें कशावरून ? त्याचा 'निबंधसंग्रह' केळकर-आपट्यांच्या विद्यार्थिदशेंत तरी कितपत वाचिला जाई ? 'ऐतिहासिक गोष्टी' व 'राजस्थानाचा इतिहास' ही त्याचीं पुस्तकें त्या काळीं अप्रस्तुत वाचिलीं जावयाचीं. अर्थात् 'निबंधमाला' व 'केसरी' ह्यावरूनच मुख्यत्वें त्या पिढीतील लेखकावर संस्कार व्हावयाचा. परंतु येथें सुद्धा केवळ टिळकाचाच नामोच्चार त्या काळी फक्त चालेल काय ? १८८० ते १८९० ह्या कालावधींत तरी " केळकर व आपटे ह्याच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत " झालेले असे स्वत. टिळकाचे म्हणून कोणते मराठी लेख प्रसिद्ध होते ? उलटपक्षीं, १८८१ ते १८८७ पर्यंत आगरकर हेच 'केसरी'चे मुख्य संपादक व लेखक होते, आणि त्यानंतर 'सुधारक' पत्राचे संपादक म्हणूनहि त्याच्याच लेखाची छाप तत्कालीन तरुण मंडळीवर अधिक पडत असे, हें 'धन्वंतरी'ना विदित आहे काय ? आणि ह्या दृष्टीनें प्रकृत स्थलीं टिळकाच्या बरोबर, किंबहुना अगोदर, आगरकरांचा नामनिर्देश करणें अवश्य नव्हतें काय ? परंतु तसें न करता 'धन्वंतरी' नीं गोळे यांचें नांव घेतलें आहे, तें सयुक्तिक कसें ? गोळे यांच्या लेखनशैलीची प्रसिद्धि मुख्यत्वें त्याच्या दोन ग्रंथावर आहे —एक 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' व दुसरा 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा.' परंतु हे दोनहि ग्रंथ केळकर-आपट्याच्या विद्यार्थिदशेनंतर कित्येक वर्षांनी प्रसिद्ध झालेले नाहीत काय ? 'धन्वंतरी'च्या लेखनशैलीची अशी एक लकबच आहे की, उदाहरण द्यावयाचें झालें की, चार प्रसिद्ध नावांवरोबर अधिक युक्तायुक्त विचार न करता चारदोन अप्रसिद्ध नावें सहज घुसडून द्यावयाचीं ! कारण, त्यावरून अतज्ज्ञ वाचकाना असें वाटतें

कीं, खरोखरच लेखक मोठा चोखंदळ व बहुश्रुत आहे ! ही चातुर्यकळा त्यांनीं लागलाच पुढें पुन प्रकट केली आहे ते सांगतात — " लोकहितवादी ह्याचें वळण पुण्यांतीं आहे त्याहून भिन्न असें वळण मुंबईचें होतें व त्यामध्यें शुक्ल, थत्ते, फडके, दादोबा पांडुरंग, जांभेकर, भाऊ महाजन वगैरे मंडळी लिखाण करीत असत " अतां " अव्वल इंग्रजीतील शैलीकार " म्हणून दादोबा पांडुरंग, जांभेकर, भाऊ महाजन याचे नामनिर्देश ठीक आहेत, आणि त्यांची नावें कमीअधिक प्रसिद्धहि आहेत परंतु " शुक्ल, थत्ते, फडके " हे लेखक कोण, कधींचे आणि त्यांची लेखनशैली कोठें प्रकट झाली, हें आजकालचे साहित्यशौंड तरी सांगू शकतील काय ? किंबहुना त्यांचा नामोच्चार येथें करण्याचें प्रयोजनच काय ? ह्यापैकीं फडके म्हणजे ' महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ' ह्या एका लहानशा आद्य व्याकरणग्रंथाचे कर्ते गंगाधरशास्त्री हे दिसतात परंतु व्याकरण, गणित ह्यासारख्या विषयावर अल्पस्वल्प रचना करणारा ' शैलीकार ' होऊ शकतो कीं काय तें ' धन्वंतरीं '-नींच सांगितलें पाहिजे हिंदुधर्मतत्त्व ' ह्या नावाचें त्यांनीं दुसरें एक लहानसें पुस्तक १८५२ मध्यें लिहिलें आहे, परंतु ' धन्वंतरीं 'सारख्या विद्वान् संशोधकांनासुद्धा त्याचा क्वचितच थांग लागलेला असतो ' आणि " शुक्ल, थत्ते " याची फोड तर स्वत त्यांनींच करून दिल्याविना अज्ञजनांना होणें अशक्य ' बरें, खरा मार्मिक वाङ्मयसमीक्षक आपल्या लेखनांत स्थल, काल व व्यक्ति ह्यांच्यासंबंधींचे निर्देश करतांना योग्य तो अनुक्रम वा तारतम्य दर्शविण्यास चुकत नाहीं परंतु ' धन्वंतरीं 'ची तऱ्हा काहीं वेगळीच कशी असते हें त्यांनीं तत्कालीन मराठी लेखकांत जे खरोखर अग्रगण्य त्या जांभेकरांना जवळ जवळ शेवटीं ढकलून दर्शविलें आहे ! इतकेंच नव्हे, ज्या " अव्वल इंग्रजी "कालखंडासंबंधीं ते येथें विवेचन करीत आहेत त्यामध्यें " शुक्ल, थत्ते, फडके " यांच्यापेक्षा दुसरे जे अनेक वरचढ व प्रसिद्ध लेखक होऊन गेले त्यांचा नामनिर्देश त्यांच्या जागीं प्रथमत त्यांनीं करणें अगत्याचें नव्हतें काय ? आणि ' धन्वंतरीं 'ना अग्रगण्य वाटत असलेल्या ह्या त्रयीचा उल्लेख स्वत त्यांच्याव्यतिरिक्त अन्य कोणा जुन्यानव्या विद्वानानें तशाप्रकारें केल्याचें ते दाखवू शकतील काय ? उलटपक्षीं, ज्या ' मुंबई वळण 'चा शोध ' मराठी वाङ्मयविवेचन- ' कार रा भि जोशी यांनीं प्रथम लाविला त्यांनींच ह्या संदर्भांत " शुक्ल, थत्ते, फडके " ह्या त्रिवर्गास सर्वथा वगळून पुढील नावाचा अधिक यथार्थतेनें उल्लेख केलेला आहे ! ते लिहितात — " त्यावेळच्या ग्रंथकारामध्यें बाळशास्त्री जांभेकर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे हरी केशवजी, गो ना मांडगावकर, रावसाहेब मंडलिक, दादोबा पांडुरंग हे मुख्य होते " (पृ १८) तसेंच रा जोशाच्याहि पूर्वी सुमारें चाळीस वर्षें ' विविधज्ञानविस्तार ' (मार्च १८७८) ह्या प्रसिद्ध मासिकांत ' महाराष्ट्रग्रंथोत्तेजन ' नामक महत्त्वाच्या निबंधाचा लेखक, " सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळ गंगाधरशास्त्री, हरी केशवजी, गोविंद नारायण हे आमच्या मराठी भाषेचे हूकर, ड्रायडन्, टेपल, आडिसनच होत, " असें ह्या " अव्वल इंग्रजीतील शैलीकारा-"संबंधीं लिहितो, हें ' धन्वंतरीं 'च्या कधीं अवलोकनांत आलें आहे काय ? जर आलेलें असतें तर " शुक्ल, थत्ते, फडके " ह्या अप्रसिद्ध त्रयीचा उच्चार करण्या-

देवजी त्यांना कदाचित् ह्या संदर्भात "छत्रे, हरी केशवजी, भाटवाडकर," याचा नाम-निर्देश करणें योग्य होय, असें पडलें असतें. 'धन्वंतरी'च्या भोंगळपणाचा दुसरा एक विशेष म्हणजे, एखाद्या दुऱ्या लेखकाचें मत पूर्वीच कोणी सप्रमाण खंडित केलेलें असलें तरी तें पुनः आपला सारासार विचार काहीं एक न दर्शवितांच त्या विषयात हद्दच सोडून द्यावयाचें! मराठी लेखनशैलीतील "मुद्रेचें वळण", व "पुण्याचें वळण" असा काहींसा अशास्त्रीय भेद पूर्वोक्त 'मराठी भाषेची घटना' ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. जोशी यांनी कल्पिला, परंतु तो वस्तुतः कसा धुर्ततेचा आहे हें प्रो द. वा. पोतदार यांनी 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ह्या आपल्या पुस्तकात १९२२ मध्येंच चांगल्या रीतीनें विशद केलेलें आहे (उपोद्घात, पृ १२-१५) तरीसुद्धा ह्या चर्चेत कोणतीहि भर स्वतः घालण्याच्या भरीस न पडता 'धन्वंतरी'नीं जोशीबोवाचा नामोच्चार टाळून त्याचा खंडित मुद्दा पुनः येथें उपस्थित केलाच आहे असो.

आता हे विद्वान् भाषा-वा मयसमीक्षक स्वतः ला इतिहाससंशोधकहि समजतात, त्याअर्थी त्यांना बाळशास्त्री जांभेकराच्या ह्या क्षेत्रातील कामगिरीचा कितपत शोध लागला आहे हेहि अवश्य पाहिलें पाहिजे ह्या दृष्टीनें त्याचे 'समीक्षका'तील दोनतीन लेख वाचनीय आहेत. 'राष्ट्रोत्थापनी लेखक व संशोधक लोकमान्य टिळक' (ऑगस्ट १९४५) ह्या टीकालेखात ते लिहितात –"पुरातत्त्वाच्या संशोधनात कुंटे, भाडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे ही मंडळी होती. परंतु अव्वल दर्जाचें राजकारण करून पुनः पुरातत्त्वविषयांत त्याच्या बरोबरीचें कार्य टिळकांनी करून दाखविलें," (पृ. ८). पुनः 'डॉ. भांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन' (ऑक्टोबर १९४५) ह्या लेखात त्यांनीं पुढील उद्गार काढले आहेत.— "ह्या सर्व पाश्चात्य संशोधकात बरोबरीचें स्थान पटकाविण्याच्या योग्यतेचे आपल्या महाराष्ट्रातील पंडितातच केवळ नव्हे, तर सर्व भारतवर्षातील पंडितात अग्रगण्य असे पंडित म्हणजे डॉ. रामकृष्णपंत भाडारकर हे होत. महादेव मोरेश्वर कुंटे, काशिनाथ त्र्यंबक [स्वतः काशिनाथपंत आपल्या वडिलांचें नाव 'त्रिंबक' असें लिहीत असल्याचें आढळतें] तेलंग, काशिनाथ बापूजी पाठक, ही आपल्याकडील आणखी उल्लेखनीय नावें होत. न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेंहि नाव ह्याबाबत निर्देशिण्यासारखें आहे. परंतु त्याना सर्वांगीण सांस्कृतिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व आच असली तरी संशोधनाच्या एखाद्या शाखेंत सूक्ष्मता व पारंगतता त्यांच्याल नव्हती हें कबूल करणें भाग आहे. इ."

वरील दोन लहानशा अवतरणावरूनहि 'धन्वंतरी'चा इतिहाससंशोधन-क्षेत्रातील अधिकार किती आहे हें थोडेबहुत दिसून येईल. पहिली महत्त्वाची गोष्ट, त्यांचें ह्या क्षेत्राचें ज्ञान उथळ व मर्यादित आहे; आणि दुसरी म्हणजे, प्रसंगाप्रमाणें किंवा लहरीप्रमाणें ही त्यांची सारासारसमीक्षा बदलत असते! पहिल्या लेखात 'राष्ट्रोत्थापनी' टिळकांचें स्तोम असल्यानें "पुरातत्त्वाच्या संशोधनात कुंटे, भाडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे" याच्या "बरोबरीचें कार्य टिळकांनी करून दाखविलें," असा सिद्धान्त ते सांगतात; परंतु येथें मौज अशी की, 'डॉ. भांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन' ही ऋषिपंचमीची

पोथी हाती घेताच तुम्हांला टिळकांना सर्वस्वी बगल देऊन " आपल्या महाराष्ट्रांतील पंडितांतच केवळ नव्हे, तर सर्व भारतवर्षांतील पंडितांत अग्रगण्य असे पंडित म्हणजे डॉ रामकृष्णपंत भांडारकर हे होत, " असें त्यांचें स्तुतिस्तोत्र ते गातात ! बरें, " सर्व भारतवर्षांतील पंडिताचा " शोध ' धन्वतरी' ना कितपत असेल त्याची कल्पना ह्या क्षेत्रातील " आपल्या महाराष्ट्रांतील पंडिताचा " शोध त्यांना कितपत लागला आहे ह्यावरूनच सहज करता येईल त्यांच्या मतें " कुटे, भांडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे " ह्याव्यतिरिक्त टिळक व पाठक हींच काय तीं महाराष्ट्रीय पंडितांची गणनीय नावें होत, आणि ह्यांतहि जुन्यांतल्या जुन्या कुठल्यांनीच त्यांना कुंठित केलें आहे,—कारण, त्यांच्या काळापलीकडे त्यांची मजलच जात नाहीं ! ' धन्वतरी ' हे स्वतःला मराठीप्रमाणें संस्कृत भाषेचेंहि तज्ज्ञ म्हणवितात परंतु आश्चर्य हें कीं, कुटे-तेलंगावरोबर हरिपाडुरंग पंडित ह्या सुप्रसिद्ध भाषाबाडमयपंडिताचा उल्लेख करण्याची त्यांस येथें आवश्यकता वाटत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर डॉ भांडारकरांच्या पूर्वी ह्या क्षेत्रांत ज्यांनीं पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून मोठी ख्याति मिळविली त्या डॉ ' भाऊ दाजी लाडांचेंहि त्यास दोनहि लेखांत स्मरण होत नाहीं ! मग त्यांच्याहि पलीकडचे,आद्य एतद्देशीय पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून ज्यांचा अनेक विद्वानांनी गौरव केलेला आढळतो त्या बाळशास्त्री जांभेकरांचा नामोच्चार ते कोठून करणार ? तरीपण " न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याबाबत निर्देशिण्यासारखें आहे, ' असें ते बोलून जातातच ! कारण, सर्वस्पर्शी बुद्धिमत्तेचें प्रतीक म्हणजे न्या रानडे, हें एकदा ठरून गेल्यानंतर त्यांच्या अंगी असलेल्या अनेक वर्णनीय गुणावरोवर नसलेले काही गुणविशेषहि त्यांस वेळोवेळीं चिकटविणें अपरिहार्य नव्हे काय ? बरें, ह्या पूर्वोक्त विद्वान पुरातत्त्वसंशोधकाच्या मालिकेंत न्यायमूर्तींना वस्तुतः स्थान नाहीं, हें लक्ष्यांत येताच पुढल्याच वाक्यांत ' धन्वतरी ' स्वतः म्हणतात कीं, " त्यांना सर्वांगीण सांस्कृतिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व आच असली तरी संशोधनाच्या एकाद्या शाखेंत सूक्ष्मता व पारंगतता त्यांच्यांत नव्हती हें कबूल करणें भाग आहे " मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर प्रथमतः " न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याबाबत निर्देशिण्यासारखें आहे " असें सांगितलेंच कशाला ?

तथापि ह्याप्रमाणें ' धन्वतरी ' नीं आपल्या ' वाङ्मयसमीक्षे ' त " मराठींतील पहिल्या ' दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक " आणि " अव्वल इंग्रजींत प्राथमिक, शालेय स्वरूपांत लिखाण करीत ' असलेले एक गृहस्थ, ह्या केवळ द्विविध दृष्टीनीं बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीं जें काहीं वरेंवाईट लिहिलें आहे तें लक्ष्यांत घेतल्यानंतर, सरतेशेवटीं त्या पुरुषाच्या एकंदर योग्यतेसंबंधा जो महत्त्वपूर्ण व क्रांतिकारक सिद्धान्त काढला आहे तो अवश्य पाहिला पाहिजे हा सिद्धान्त त्यांनी जून १९४५ च्या ' समीक्षका'मध्यें गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यावरील अर्धशतसांवत्सरिक पुण्यस्मरणपर लेखांत जातां जातां दोनतीन वाक्यांत प्रकट केला आहे " आगरकरांचें स्थान " निश्चित करतांना ते लिहितात — " अव्वल इंग्रजीपासून तों थेट आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुमारास आगरकर होऊन गेले त्यांच्यापूर्वीच्या तीन पिढ्यांपर्यंत पहिली पिढी बापू

शास्त्री शुक्ल, थत्ते, जांभेकर ह्यांची होय. ही पिढी जरी बुद्धिवान व कर्तृत्ववान होती, तरी इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्याच्या श्रेष्ठत्वानें भारली गेल्यामुळें हीनगंडामध्येंच गुरफटली गेली. तिच्या हातून शालेय कामगिरीशिवाय इतर भरीव अशी कामगिरी झाली नाहीं. ह्या पिढीच्या थोड्याश्या पुढच्या काळात मात्र एक लोकोत्तर व्यक्ति होऊन गेली. सरकारी नोकरी व सरदारकी ह्यासंबंधीं बंधनें असूनसुद्धा तिनें महाराष्ट्रीयांमध्यें स्वत्वाची जाणीव निर्माण केली. ही व्यक्ति म्हणजे लोकहितवादी देशमुख ही होय. हीनगंड व पराभूत वृत्तीची झापड आलेली नाहींशी करून दृष्टि साफ करून तिला आपलें खरें स्वरूप दाखविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ... ह्यांच्यानंतरची दुसरी पिढी रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची. ह्यात तेलंग अत्यंत बुद्धिमान, रानडे हे चौफेर दृष्टीचे व भांडारकर हे संशोधक असले तरी रानडे ह्यांनीं राष्ट्राच्या प्रगतीचा सर्वांगीण विचार करून महाराष्ट्रामध्येंच केवळ नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानात एक प्रकारचा " नेमस्त सर्वांगीण सुधारणावाद " निर्माण करून पुष्कळ तरुण बुद्धिमान् महाराष्ट्रीयांना स्फूर्ति दिली. ह्यानंतरची तिसरी पिढी म्हटली म्हणजे चिपळूणकर, टिळक, आगरकर ह्यांची. ... तिघांनीं तीन उज्ज्वल असे विचारप्रवाह राष्ट्रात निर्माण केले. त्यांनीं महाराष्ट्रात चैतन्य निर्माण केलें, स्वाभिमान व राष्ट्राभिमान उत्पन्न केला लोकांना जागे केलें .. चिपळूणकर-टिळकांनीं आपल्या जहाल वृत्तीच्या प्रसाराला राजकारण हें क्षेत्र मुकर केलें, तर आगरकर ह्यांनीं आपल्या जहाल वृत्तीच्या प्रसाराला सर्वांगीण सुधारणेचें क्षेत्र मुकर केलें. इ. "

' धन्वंतरी ' ची ही सिद्धान्तरूपी ऐतिहासिक वाङ्मयसमीक्षा जितकी अज्ञानमूलक व भ्रामक, तितकीच ती मौजेची आहे ह्यात शंका नाहीं. त्यांनीं " अव्वल इंग्रजीपासून " टिळक-काळापर्यंतच्या ज्या पिढ्या सांगितल्या आहेत त्यावरूनच त्यांची ऐतिहासिक सूक्ष्मता व्यक्त होते. " अव्वल इंग्रजीपासून तों थेट आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुमारास आगरकर होऊन गेले, असा त्रिवार " च्या च्या " करीत " सुमार " देण्यानें तरी त्याचा कालनिर्णय कितपत समाधानकारक झाला ? सन १८१८ ते १९४५ चा मध्य घेतला तर तो १८८१ येईल, आणि त्या समयीं आगरकरांची विद्यार्थिदशा नुकतीच कोठें संपली होती ! ह्यापेक्षा " आगरकरांचा काळ सन १८५६ ते १८९५ चा " असें ' धन्वंतरी ' स्पष्ट म्हणते तर ? परंतु मग त्या विधानाचें " साहित्यिक मूल्य " कमी झालें नसतें काय ? त्याचें ह्यापुढील वाक्य फार महत्त्वाचें. " त्याच्या [म्ह. आगरकरांच्या] पूर्वीच्या तीन पिढ्यांपैकीं पहिली पिढी बापूशास्त्री शुक्ल, थत्ते, जांभेकर ह्यांची होय. " ही पहिली पिढी कोठून कोठपर्यंत निश्चित धरावयाची हेंहि त्यांनीं पोक्तपणें वाचकावरच सोंपविलें आहे ! आतां एक पिढी म्हणजे अमुक एक वर्षांची हें जरी तंतोतंत ठरलेलें नसलें तरी ती सामान्यतः वीसपंचवीस वर्षांची धरतात. ह्या दृष्टीनें प्रत्येक पिढी वीस वर्षांची धरूनहि सन १८५६ पूर्वीच्या तीन पिढ्या पुढीलप्रमाणें बसतील : सन १७९५-१८१५, १८१५-१८३५ व १८३५-१८५५, आणि ह्या " तीन पिढ्यांपैकीं पहिली पिढी बापूशास्त्री शुक्ल, थत्ते, जांभेकर ह्यांची होय, " असें ' धन्वंतरी ' सांगतात, त्याअर्थी बाळशास्त्री जांभेकर यांची पिढी १७९५ ते १८१५ ही निश्चित झाली.

हितवादी देशमुख ही" जी "एक लोकोत्तर व्यक्ति होऊन गेली," ती तरी त्यांच्या हीनगंडलक्षणापासून खरोखर कितपत मुक्त होती ? " इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्याच्या श्रेष्ठत्वानें " ती कमी भारली गेली होती काय ? आणि जर 'लोकहितवादी' नीं " सरकारी नोकरी व सरदारकी ह्यासंबंधीं बंधनें असूनसुद्धां महाराष्ट्रीयामध्यें स्वत्वाची जाणीव निर्माण केली," आणि " हीनगंड व पराभूतवृत्तीनी झापड आलेली नाहींशी करून दृष्टि साफ करून तिला आपले खरें स्वरूप दाखविण्याचा त्यानीं प्रयत्न केला," तर 'धन्वंतरी'चे परमप्रिय "चैतन्य-स्वाभिमान-राष्ट्राभिमान-"मूर्ति विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यानी आपल्या 'निबंधमाले'मध्यें 'लोकहितवादी' देशमुखावर इतका विलक्षण भडिमार करून तोंडसुख घेतलें, तो त्याचा केवळ दुष्टपणा व अप्रयोजकपणाच होता, असें सिद्ध होत नाहीं काय ? कीं 'लोकहितवादीं'ची बुद्धिमत्ता, चारित्र्य, स्वाभिमान, देशाभिमान व राष्ट्रोद्धारक कर्तृत्व याचीं माहिती त्यांचें चरित्र प्रत्यक्ष पाहत असलेल्या 'मालाकारां'च्यापेक्षा 'धन्वंतरीं'ना आज अधिक आहे असें समजावयाचें ? तसाच एतद्विषयक दुसराहि एक मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, ते स्वत व त्याच्यासारखे दुसरे 'लोकहितवादीं'चें आजकालचे पक्षपाती साहित्यिक ही गोष्ट प्रायः लक्ष्यात घेत नाहींत कीं, त्याच्या ज्या 'शतपत्रां'तील विचारसंपत्तीवर व विचारसरणीवर ते त्याच्यासंबंधींच्या आपल्या कल्पनेची इमारत बहुधशीं रचतात, तीं 'शतपत्रें' त्यानीं ऐनपंचविशींत सुमारें दीडदोन वर्षांत-सन १८४८-१८५० मध्येंच क्रमश सुबईतील 'प्रभाकर' पत्रात लिहून प्रसिद्ध केलेलीं आहेत, आणि ह्यानंतरच इंग्रज सरकाराची अडीचतीन तपें सेवा इमानें इतबारें करून त्यानीं रावबहादुरी इत्यादि सन्मान व वृद्धवेतन संपादिलें. अर्थात् विष्णुशास्त्र्यानीं त्याच्यावर हल्ला चढविताना त्याच्यासमोर केवळ पूर्वोक्त 'शतपत्रें' नसून त्याचें समग्र चरित्र व चारित्र्य जर्में प्रत्यक्ष होतें, तसें सुधारणाविषयक मतें प्रत्यक्ष वृत्तींत उतरविण्याचे प्रसंग आल्यावेळीं त्यानीं अवश्य तें नीतिधैर्य दाखविलें नाहीं, असा तत्कालीन प्रामाणिक कर्त्या सुधारकाचाहि त्याजवर आक्षेप होता, हें 'धन्वंतरीं'ना विदित आहे काय ? शिवाय ते सांगतात त्याप्रमाणें, जर " हीनगंड व पराभूतवृत्तीची झापड आलेली नाहींशी करणारे " 'लोकहितवादी' वस्तुत होते, तर कमीअधिक तशाच प्रकारचीं सुधारणावादी मतें 'प्रभाकरा'दि आपल्या नियतकालिकांमधून त्याच्याच पिढींतील ज्या भाऊ महाजन प्रभृति विद्वानानीं सतत चौसेपंचवीस वर्षें प्रतिपादिलीं, ती पिढी " हीनगंडामध्यें गुरफटली गेली " होती, हा त्याचा महासिद्धान्त अनैतिहासिक व भ्रामक नव्हे काय ? त्यातून बाळशास्त्री जांभेकर हे तर कितीतरी गोष्टींत आपल्या काळाच्या पुढें होते ! अर्थात् " अव्वल इंग्रजीतील " सर्व समकालीन ज्ञात्यानीं व त्यानंतरच्या दोनतीन पिढ्यानीं बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, चारित्र्य व कर्तृत्व ह्या सर्वच दृष्टींनीं लोकोत्तर मानिलेल्या पुरुषाला (परिशिष्ट १ पाहा) " हीनगंडामध्यें गुरफटलेला " मानणाऱ्या 'धन्वंतरीं'चें तो महापुरुष व त्याचा काळ ह्यासंबंधींचें ज्ञान केवळ अगाध असलें पाहिजे, असें म्हणण्याशिवाय गत्यन्तर कोणतें ?

* * *

रा. पु. पां. गोखले यांची ' आगरकरांशीं ओळख '

कै. बाळशास्त्रिविषयक चरित्रसाहित्याची ही प्रदीर्घ समीक्षा आतां वस्तुतः संख्यासारखीच असून अतःपर तींत नवीन महत्त्वाचा मुद्दा निघणें प्रायः अशक्यच होय. तथापि कऱ्हाड येथील एक प्रसिद्ध साहित्यिक व समाजसेवक रा. पु. पां. गोखले, बी. ए., यांनीं ' आगरकरांशीं ओळख ' ह्या नांवाचा एक पांच रुपये किंमतीचा ग्रंथ कै. आगरकरांची ५० वी पुण्यतिथि साधून " दिनांक १६-६-४५ " रोजीं प्रसिद्ध केला असून विषयमाहात्म्य, विशिष्ट लेखनशैली व आकर्षक बाह्यांग यांमुळें त्याचा प्रसार बऱ्यापैकीं होणें संभवनीय असल्यामुळें, त्यामध्यें बाळशास्त्री जांभेकरांचें जें अगदीं ओझरतें दर्शन ग्रंथकर्त्यानें एके ठिकाणीं घडविलें आहे तें लक्षांत घेणें इष्ट आहे. हें पुस्तक वरवर जरी चाळून पाहिलें तरी लेखकाचा ओढा निर्दोष विवेचनापेक्षां भाषेच्या सजावटीकडे अधिक असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. त्यांतून ग्रंथकर्त्याची पदोपदीं अनुप्रास साधण्याची हौस तर विलक्षण आहे! उदा० ' ओळखीचा नमस्कार ' ह्या प्रस्तावांतील पुढील वाक्येंच पाहा :—

" सांप्रदायिक सभासंमेलनांच्या नि स्तुतिस्तोत्रांच्या स्मृतिपूजेनें ती साजरी करण्यापेक्षां कृतीच्या कृतांजलीनें, कृतज्ञ कार्यप्रणालीनें केलेलीच आगरकरांच्या आत्म्यास आणि आगरकरांच्या अभिमान्यांस अधिक मानवेल. " [येथें "मानवेल"-च्या ऐवजीं "आवडेल" असें लिहिण्यास ग्रंथकर्ता कसा विसरला कोण जाणें !]

" साध्यासुध्या गोष्टीपासून सर्वत्र गुप्त, सौंदर्य, सोय, साधेपणा, आणि साहजिकता यावत्वत सर्वथैव स्वतंत्रता " इ.

ह्या कृत्रिम भाषाशैलींत नानाविध अशुद्धेहि आढळतात. उदा० 'प्रकरण १– विद्यार्थी आगरकर' ह्याखालीं " विद्यार्थिनः कुतः सुखम् " असें अवतरण घेऊन पुनः लगेच " विद्यार्थीनः कुतः सुखम् " असें तें अधिकच चुकीचें दिलें गेलें आहे! वास्तविक " कुतो विद्यार्थिनः सुखम् " असा तो मुळांतील श्लोकपाद आहे.

पुस्तकांतील चित्रें चांगलीं आहेत; पण पृ. १८४ च्या समोर छापिलेलें चित्र ' लोकहितवादी 'चें नसून त्यांच्या एका चिरंजिवाचें आहे!

असो. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीं जो कांहीं मजकूर प्रस्तुत ग्रंथांत आला आहे तो 'प्रकरण ७ " ब्रॅडलॉ, मिल्ल, बाळशास्त्री, गॅरिसन आणि आगरकर ' ह्या मथळ्याखालीं पृ. २११ वर पुढीलप्रमाणें आढळतो :—

" या वाचनावरून आंग्लाईंतील पहिले वहिले सुधारक व लेखक बाळशास्त्री जांभेकर यांची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाहीं. बाळशास्त्री जांभकर आणि गोपाळराव आगरकर हे दोघेहि गरिबींतूनच वर आले आणि दोघांनाहि लोकापवाद व लोकछळ सहन करावा लागला. छळाच्या बाबतींत व वृत्तपत्राच्या बाबतींत बाळशास्त्र्यांपेक्षां आगरकरांची कडी एकपरी जास्तीच होती म्हणायची! म्हणजे

पण वस्तुस्थिति काय आढळते ? बाळशास्त्री याचा जन्म १८१० चा आहे [वास्तविक तो १८१२ चा समजला पाहिजे], ही गोष्ट लक्ष्यात घेता त्याची पिढी वरील गणनेप्रमाणेच निदान दुसरी धरणें अधिक सयुक्तिक नव्हे काय ? परतु ' धन्वतरी'चा गोंधळ येवेंच संपला नाही. " ह्या पिढीच्या शेवटाला पुढच्या काळात [म्ह. सन १८२३ मध्यें] ... लोकहितवादी देशमुख " झाले, आणि " ह्याच्यानंतरची दुसरी पिढी रानडे, भाडारकर, तेलग ह्याची, " असें ' धन्वतरी ' म्हणतात ! मग येथें प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, " ह्याच्या " म्हणजे देशमुखाच्यानंतरची पहिली पिढी ती कोणती ? आणि ' धन्वतरी ' हे विसाएवजी दहादहा वर्षांचीच एक पिढी समजतात की काय ? परतु ह्या दृष्टीनें रानडे, भाडारकर, तेलग ह्याची तरी दुसरी पिढी कशी ? किंबहुना ते तिघेहि एकाच पिढींतील होत, असें तरी म्हणता येईल काय ? कारण, भाडारकर हे तेलंगापेक्षा तेरा वर्षांनीं वडील होते ! ' धन्वतरी ' पुढें सागतात की, " तिसरी पिढी म्हटली म्हणजे चिपळूणकर, टिळक, आगरकर ह्याची " आता ह्या तिघाची एक पिढी जरी मान्य केली, तरी सन १८५० मध्यें जन्म पावलेले तेलग हे दुसऱ्या पिढींत का मोडतात, आणि त्याच साली जन्मास आलेले चिपळूणकर तिसऱ्या पिढींत का जातात, हा प्रश्न राहतोच ! अर्थात् ही ' धन्वतरी'ची सगडी ऐतिहासिक ' वाङ्मयसमीक्षा ' आहे, हेंच एक ह्याला उत्तर समजावयास नको काय ?

परतु पिढ्याच्या शास्त्रीय परिगणनेचा हा प्रश्न बाजूस सारून ' धन्वतरी'नीं येथें आपल्या मतानुसार पहिल्या पिढीतील लोकाच्या कर्तृत्वासबधीं जो महान् ऐतिहासिक सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे तो पारखून घेणेंच अधिक महत्त्वाचें होय " बापूशास्त्री शुक्ल, थत्ते, जामेकर ह्यांची " ही पहिली पिढी म्हणज " हीनगडाममध्येच गुरफटली गेलेली पिढी " होय, असा त्याचा स्पष्ट निर्णय आहे ! आता ह्या विद्वान् ' वाङ्मयसमीक्षा'-कारानां प्रथमत च हें विचारलें पाहिजे की, त्यानीं जामेकराच्या पिढींत अग्रगण्य मानिलेले हे बापूशास्त्री शुक्ल व थत्ते कोठले कोण ? ते जन्मले कधीं आणि मेले कधीं ? त्यानें शास्त्रीय अध्ययन किती, कोणापाशीं व कोणत्या प्रकारनें ? ते इगजी कितपत जाणत होते ? त्याचा व्यवसाय व कर्तृत्व काय ? त्याचे ग्रथ कोणते ? थोडेबहुत नाव घेण्या सारखीतरी लेखनेवा त्यानीं काय केली ? त्याच्यासबधीचे लेख-उल्लेख आजपर्यंत कोठेंकाय आढळतात ? फार कशाला ? स्वत 'धन्वतरी' नाहि ह्या उभयता ' उपेक्षित मानकऱ्या ची योग्यची कोणती व कधीं करून आली ? आमची अशी प्राय खात्री आहे की, दादोबाचें ' आत्मचरित्र ' प्रसिद्ध होईपर्यंत चागल्या ज्ञात्यान, व सशोधकानासुद्धा व पुशास्त्री शुक्ल याचें नावहि ऐकून माहीत नव्हतें ! आणि आजकालहि दादोबाना मराठी शाळेंत व्याकरणाची गोडी उत्पन्न करणारे सोसायटीच्या शाळेंतील एक चागले पैतोजी व त्याच काळात लहानमया बाळशास्त्र्याना कौमुदीची पोथी सागणारे एक सस्कृत शास्त्री, ह्यापलीकडे त्याच्यासबधीं सशोधकहि क्वचित् काहीं सागू शकतील आणि ' धन्वतरी' नीं ह्या पहिल्या पिढींत गोविलेले दुसरे अग्रगण्य " बुद्धिवान व कर्तृत्ववान " [" बुद्धिमान् " व " कर्तृत्ववान् " हीं रूपें अत पर त्याज्य समजलीं पाहिजेत !] पुरुष कोण आणि ते

बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याबरोबर गणनाय कसे, हे आमच्याहि तितकेसे लक्ष्यांत येत नाहीं, हें आम्हा प्राजलपणें मान्य करितों, आणि म्हणूनच 'धन्वंतरीं' चे हें अज्ञात संशोधन क्षणभर प्रमाण मानून शुक्ल-थत्ते ह्या विद्वद्वर्यांची जोडी कदाचित् "हीनगंडामध्येंच गुरफटली" गेली असेल, असें आम्ही वाटल्यास मान्य करू.

तथापि 'धन्वंतरीं'ना आम्हाला ह्यापुढें असें विचारावयाचें आहे कीं, त्याच्या ह्या पहिल्या पिढींत जांभेकराच्या समवेत प्रामुख्यानें निर्देशण्यासारखे हे दोघेच "बुद्धिवान व कर्तृत्ववान" पुरुष त्यांना आढळले काय? आद्य 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' रचणाऱ्यापैकीं प्रमुख संस्कृत पंडित बाळशास्त्री घगवे 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण'-कार गंगाधरशास्त्री फडके, प्रसिद्ध इंग्रजी भाषान्तरकार हरी केशवजी प्रभृतींचीं नावें त्यांच्यापेक्षां तरी निश्चित अधिक तोलाचीं नव्हतीं काय? शिवाय त्यांच्याऐवजीं बाळशास्त्र्यांचेच प्रायः समवयस्क स्नेही-सहकारी दादोबा पांडुरंग व भाऊ महाजन ह्या दोघां सुप्रसिद्ध "बुद्धिवान व कर्तृत्ववान" पुरुषांचा नामनिर्देश प्रस्तुत प्रसंगीं अधिक यथार्थतेनें व औचित्यानें त्यांना करता आला नसता काय? कीं बाळशास्त्र्यांचे हे दोघे समकालीन विद्वान् अपल्यापुढील दोन पिढ्या पाहण्याइतके दीर्घायुषी झाल्यामुळें 'धन्वंतरीं'च्या मतें त्यांची गणना पहिल्या पिढींत होऊंच शकत नाहीं? बरें, ह्या पहिल्या पिढींतील सर्वच विद्वान् "हीनगंडामध्यें गुरफटले" गेले होते, हें तरी खरें काय? स्वतः बाळशास्त्री जांभेकर राहोत, पण त्यांचे तरुण स्नेही-सहकारी भाऊ महाजन यांचाहि समावेश "हीनगंडामध्यें" च करता येईल काय? त्या "अव्वल इंग्रजींत" सुद्धा सुखाची सरकारी नोकरी करणें सहज साध्य असता, ऐन पंचविशींत ज्या पुरुषानें स्वतंत्र वृत्तपत्रव्यवसाय पतकरून 'प्रभाकर,' 'धूमकेतु,' 'ज्ञानदर्शन' ह्यासारखीं प्रसिद्ध मराठी नियतकालिकें काढलीं, आणि तद्द्वारा सुमारें दोन तपें स्वदेशबांधवांना सज्ञान व स्वाभिमानी बनविण्याचा अव्याहत खटाटोप केला त्यालाहि 'धन्वंतरी' "हीनगंडामध्यें"च ढकलणार काय? ते म्हणतात कीं, "ही पिढी जरी बुद्धिवान व कर्तृत्ववान होती, तरी इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या श्रेष्ठत्वानें भारली गेल्यामुळें हीनगंडामध्येंच गुरफटली गेली." अर्थात् इंग्रजी सुधारणा व इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या श्रेष्ठत्वानें जें भारले गेले ते सर्व पुरुष 'धन्वंतरीं'च्या मतें हीनगंडामध्यें गुरफटले, असें हें एतद्विषयक लक्षण त्यांनीं बांधिलें आहे, हें स्पष्ट होय. तथापि प्रस्तुत लक्षण त्यांचे पहिल्या पिढीचे प्रमुख प्रतिनिधिभूत "शुक्ल-थत्ते" ह्यांना कदाचित् लागूं पडत असलें, तरी बाळशास्त्री जांभेकरांना तें सुतराम् लागूं पडत नसल्यामुळें ही गोष्ट सप्रमाण सिद्ध करण्याची जबाबदारी आम्ही 'धन्वंतरीं'वरच टाकतों. "तिच्या [म्हणजे, ह्या पहिल्या पिढीच्या] हातून शालेय कामगिरीशिवाय इतर भरीव अशी कामगिरी झाली नाहीं," असेंहि ते सांगतात. ह्यावरून आपलें हेंहि विधान लोकोत्तर बुद्धिमान् व अष्टपैलू कार्यकर्त्या बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधीं तरी सर्वथा असत्य होय ह्याची जाणीव 'धन्वंतरीं'ना झालेली नाहीं, असें स्पष्ट म्हणावयास नको काय? बरें, "ह्या पिढीच्या थोड्याश्या पुढच्या काळात मात्र" 'धन्वंतरीं'च्या मतें "लोक-

स्वतःच्या डोळ्यांनीं आपली प्रेतयात्रा पाहण्याचा सोहळा बाळशास्त्र्यांच्या लळा-[ला]ईं नव्हता आणि भाऊ महाजनींच्या दर्पणपत्रातून लेख लिहिता लिहिता शास्त्रीबुवानी स्वत चें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें। आगरकरांनीं साप्ताहिकांतून साप्ताहिकांतच उडी घेतली। या झाल्या साम्याच्या गोष्टी। याशिवायच्या सर्व बाबतींत आगरकरापेक्षां शास्त्रीबुवा सर्व तऱ्हांनीं श्रेष्ठच होते. एल्फिन्स्टन् इस्टिट्यूटमध्यें चार वर्षेंच अभ्यास करून शास्त्रीबुवांनीं अशी ज्ञानाची पैदास केली होती कीं, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थांचा गंध नसतांना, रस्त्यावर झालेल्या दोन 'सोजिरां'च्या बाचाबाचीतील शब्दन्शब्द त्यानीं कोर्टांत सांगितला तात्पर्य, असल्या एकपाठी बुद्धिमत्तेमुळें त्याना कोणताहि विषय अवघड जात नसे आणि म्हणूनच त्याना लातिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या. शिवाय इतक्या सगळ्या ज्ञानाच्या मानानें त्यानीं इतिहास, ज्योतिष वगैरे निरनिराळ्या विषयांवर पुस्तकेंहि त्यावेळीं लिहिलेलीं आहेत. आंग्लाईच्या आरंभकालातील हा बहुश्रुतपणा आणि त्याला साजेसें कार्य हीं पाहिलीं म्हणजे शास्त्रीबुवांस आदरानें कोण नमस्कार करणार नाहीं ?"

आतां ह्या एका परिच्छेदांतील बाळशास्त्र्यांच्या गुणगौरवात प्रयकर्त्यानें सन १९४५ मध्येंसुद्धां खालील भ्रामक विधानें केलीं आहेत :—

(१) "भाऊ महाजनींच्या दर्पण पत्रांतून लेख लिहिता लिहिता शास्त्रीबुवानीं स्वत चें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें।" येथें 'दर्पण' पत्र बाळशास्त्र्यांचें असतां भाऊचें म्हणून सांगितलें, ही एक सर्वसाधारण मोठी चूक तर खरीच, पण प्रयकर्त्यानें कोंकणस्थ भाऊना कऱ्हाडे 'महाजनी' बनवून एक अगदीं अपूर्व चूक करण्याचा मान मिळविला आहे।

(२) "त्यांना [म्ह० बाळशास्त्र्यांना] लातिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या." परंतु आठच म्हणून कोणीं सांगितलें ? चांगल्या दहाबारा भाषा त्यांस अवगत होत्या

(३) "एल्फिन्स्टन् इंस्टिट्यूटमध्यें चार वर्षेंच अभ्यास करून शास्त्रीबुवानीं अशी ज्ञानाची पैदास केली होती कीं, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थांचा गंध नसतांना, रस्त्यावर झालेल्या दोन 'सोजिरां'च्या बाचाबाचीतील शब्दन्शब्द त्यानीं कोर्टांत सांगितला."

ह्या एवंदर वाक्यांची रचनाच चमत्कारिक आहे। त्यांत दर्शविलेला विचित्र कार्यकारणभाव केवळ हास्यास्पद नव्हे काय ? या दंतकथेचा प्रकार असा समजला जातो कीं, बाळूला बाराव्या वर्षांपर्यंत इंग्रजीचा तिळमात्र गंध नसतांना त्यानें एके दिवशीं रस्त्यावरील दोन सोजिरांची मारामारी पाहिली, आणि त्या प्रकरणीं त्याला साक्षीदार म्हणून न्यायासनासमोर उभें केल्यावेळीं त्यानें त्यांच्या "बाचाबाचीतील शब्दन्शब्द कोर्टांत सांगितला." अशी त्या मुलाची विलक्षण धारणाशक्ति पाहून न्यायमूर्तीनीं वरिष्ठ शिक्षणाधिकाऱ्याकडे त्याची चांगली शिफारस

केली, आणि त्यामुळें त्याच्या इंग्रजी शिक्षणाची प्रथम सोय लागली. शिवाय बाळशास्त्र्यांचा अभ्यास 'बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन् सोसायटी'च्या 'सेंट्रल इंग्लिश स्कूल'मध्यें झाला,—'एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूट[शन्]मध्यें नव्हे. ती संस्था पुढें दहाबारा वर्षांनीं अस्तित्वांत आली. अर्थात् येथें ग्रंथकर्त्याकडून नकळत स्थलकालांचा विपर्यास घडला आहे.

प्रो. म. वि. फाटककृत 'मराठी निबंध'

ह्या क्रा. १६ पत्री दोहशें पृष्ठांच्या पुस्तकांत मराठी भाषेंतील निबंध ह्या विशिष्ट वाङ्मयप्रकाराचा इतिहास व त्याचें तंत्र यांचें विवेचन केलेलें असून तदनुषगानें साहजिकच कै० बाळशास्त्री जांभेकरांचा उचार ठिकठिकाणीं करण्यांत आला आहे. पण तसें करतांना प्रो. म. वि. फाटक, एम्. ए., यांनीहि थोडाबहुत गोंधळ घातलाच आहे. प्रस्तुत पुस्तक मराठी घेऊन 'बी. ए.' किंवा 'विशारद' ह्या पदवी-परीक्षांस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीं मुख्यत्वें लिहिलेलें असल्यानें त्यांतील एतद्विषयक चुका दाखवून देणें अवश्य आहे. कारण, आजमितीस बाळशास्त्री व त्यांचा काल ह्याविषयीं महाविद्यालयीन अध्यापक म्हणून मिरविणाऱ्यांकडूनहि कसें भ्रमोत्पादक लेखन होत असतें तें ह्यावरून कळून येईल.

वाङ्मयप्रकाराचा इतिहास म्हटला तरी लेखकाला त्या त्या व्यक्तीचें बिनचूक कालज्ञान प्रथमतः असलें पाहिजे. पण प्रो. फाटक यांना ह्या जुन्या काळाची माहिती असावी तशी नाहीं असें डचडच दिसतें. याचें एकच ठळक उदाहरण पुरेसें आहे.

ते लिहितात :—" ..... मराठी गद्याच्या जनकत्वाचा मान कै० विष्णु-शास्त्री चिपळूणकराना देण्यांत येत असला तरी त्याच्याहि पूर्वी चाळीस वर्षे निःस्वार्थपणानें, इंग्रजी विद्येनें पगारदार नोकरी मिळणें शक्य असूनहि ती न स्वीकारतां, लोककल्याण साधण्यासाठीं वृत्तपत्रें व नियतकालिकें याना जन्म देणाऱ्या स. का. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचें कार्य विसरून भागणार नाहीं. जांभेकर व महाजन यानीं वयाच्या विशीच्या आंत शिक्षणक्रम संपादून वृत्त-पत्रीय जीवनास आरंभ केला. १८३२ मध्यें जांभेकर व महाजन यांनीं मिळून 'दर्पण' हें पाक्षिक काढलें. त्यांत मराठी विभाग प्रामुख्यानें भाऊ महाजनच लिहीत असत. ..... 'दर्पण' हें पाक्षिक सुरू करतांना भाऊ महाजन पहिल्या अंकात लिहितात :— ..... आद्य वृत्तपत्रकार या नात्यानें भाऊ महाजन यानीं केलेली ही घोषणा दर्पण व इतर नियतकालिकें यांच्या संपादनातून सार्थ करून दाखवली गेली आहे." (पृ. ४२).

येथें पहिली हास्यास्पद म्हणण्याइतकी ठळक चूक ही कीं, मराठी वृत्तपत्रें व नियतकालिकें यांना जन्म देणाऱ्या मंडळींत स. का. छत्रे यांचाहि निर्देश प्रो. फाटकांनीं केला आहे! पण आद्य मराठी वृत्तपत्र 'दर्पण' व आद्य मराठी नियत-कालिक 'दिग्दर्शन' ही निघालीं अनुक्रमें सन १८३२ व १८४० मध्यें, आणि

स. का. छत्रे इहलोक सोडून गेले सन १८२० साली। दुसरी चूक, "जांभेकर व महाजन यांनी यापाच्या विशीच्या आंत शिक्षणक्रम संपादून ["संपवून" हें म्हणणें शुद्ध] वृत्तपत्रीय जीवनास आरंभ केला" ही. हें विधान केवळ बाळशास्त्रींपाच्या-संबंधीच खरें आहे;—भाऊ महाजनांचें शिक्षण सन १८४० पर्यंत चालून होतें। अर्थात् एव्हां ते "विशींत" नसून पंचविशींत होते. "१८३२ मध्यें जांभेकर व महाजन यांनी मिळून 'दर्पण' हें पाक्षिक काढलें," ही तिसरी चूक. कारण, ह्या वृत्तपत्राच्या चालकांत बाळशास्त्री जांभेकरांच्या नांवाबरोबर रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन वासुदेवजी ह्याच दोघांचीं नांवें असून महाजनांचा त्यांत संबंध नाहीं, हें तद्विषयींच्या असल कागदपत्रांवरून सिद्ध आहे. चौथी चूक म्हणजे, "त्यांत [दर्पणांत] मराठी विभाग प्रामुख्यानें भाऊ महाजनच लिहीत असत." हें विधान पूर्णपणें निराधार आहे. शिवाय "मराठी विभाग प्रामुख्यानें भाऊ महाजन लिहीत," असें सांगतांना त्या लेखकाकडे स्वतंत्र संपादकीय लेखनाचें जें श्रेय दिलें जातें तें अगदींच भ्रममूलक होय. कारण, बाळशास्त्री हे इंग्रजीत लेख लिहीत, आणि त्यांचें केवळ मराठी भाषांतर इतर कोणीतरी करीत. अर्थात् "'दर्पण' हें पाक्षिक सुरू करतांना भाऊ महाजन पहिल्या अंकांत लिहितात:—" हें म्हणणें केवळ वस्तुस्थितीस सोडून व मिथ्या होय. तसेंच "आद्य वृत्तपत्रकार" म्हणविण्याचा मान बाळशास्त्र्यांचा आहे, भाऊ महाजनांचा नव्हे, हेंहि वेगळें सांगावयास नको.

"'दर्पण' पाक्षिक बंद पडलें तेव्हां जांभेकर यांच्या सहकार्यानें १८४० मध्यें भाऊ महाजन यांनीं 'दिग्दर्शन' हें मासिक सुरू केलें." (पृ. ४३) ह्या विधानांत दोन चुका झाल्या आहेत. 'दर्पण' हें पत्र पण पहिल्या चार महिन्यांतच 'पाक्षिक' असून बंद पडेपर्यंत पुढें आठ वर्षे तें 'साप्ताहिक' म्हणूनच चाललें होतें; आणि वरील वाक्याचा द्वितीयार्धहि खरा नाहीं. कारण, १८४० मध्यें स्वत बाळशास्त्री यांनींच 'दिग्दर्शन' सुरू केलें, आणि तेव्हां तरी भाऊचें "सहकार्य" त्यांस लाभलेलें नव्हतें.

मो. फाटक यांनीं अनवधानानेंहि कांहीं निर्देश चुकीचे केले आहेत. उदा० पृ. ४३ वर 'प्रभाकरा'ची माहिती देतांना ते स्पष्ट सांगतात कीं, "१८४१ मध्यें भाऊ महाजन यांनीं प्रभाकर हें दर रविवारीं निघणारें **साप्ताहिक** सुरू केलें", आणि पृ. १३६ वर पुन तेच म्हणतात कीं, "'प्रभाकर' या **मासिकातून** लिहिलेली 'शतपत्रें' या दृष्टीनें महत्त्वाचीं आहेत." (स्थू. आ). तसेंच इतिहासलेखकानें कोणताहि निर्देश करतांना शक्यतों कोठेंहि कालानुक्रम चुकवूं नये. परंतु असे अनैतिहासिक निर्देश लेखकानें अनेक ठिकाणीं केलेले आढळतात. ह्याच पृष्ठावर पूर्वीचें वाक्य असें आहे:—"या भाषेला शुद्ध स्वरूप आणून देण्याचा पहिला प्रयत्न भाऊ महाजन, जांभेकर, छत्रे यांना केला." वास्तविक हीं नावें अगदीं उलटया क्रमानें सांगितलीं पाहिजेत।

ह्यापेक्षां अधिक विवेचन प्रस्तुत पुस्तकासंबंधीं करणें नलगे.

समारोप

असो. मयमारंभी संकल्प सोडल्याप्रमाणें, कै० आचार्य बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधींच्या गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन येथें समाप्त झालें.. प्रस्तुत 'उपोद्घात' काहींसा कल्पनेबाहेर वाढला यांत शंका नाहीं. तथापि एक शतकाचा प्रदीर्घ कालावधि आणि महाराष्ट्रवाङ्मयांत ठिकठिकाणीं विखुरलेले बाळशास्त्रिविषयक असंख्य उल्लेख लक्ष्यांत घेऊन त्यांचें तारतम्यपूर्वक यथोचित समीक्षण करावयाचें तर हा प्रबंध ह्यापेक्षां फारशा कमी मर्यादेंत आटपणें कसें शक्य आहे? ह्यामध्यें काहीं नाहीं तरी गेल्या शंभर वर्षांतील पाचपन्नास कमी-अधिक प्रसिद्ध साहित्यिकांचें लिखाण परीक्षिलें गेलें आहे; आणि ह्या मालिकेंत महाराष्ट्र-वाङ्मयक्षेत्रांतील अनेक धुरंधर ग्रंथकार-चरित्रकार, इतिहासकार, कोशकार, संशोधनकार, निबंधकार, टीकाकार व वृत्तपत्रकार यांचा समावेश झाला असून त्यांपैकी कित्येकजण साम्प्रत विद्यमानहि आहेत; इतकेंच नव्हे तर आमच्या कमीअधिक परिचयाचे व स्नेहीकुणाबंधी आहेत. साहजिकच यामुळें हें आमचें समालोचनकार्य बरेंच अवघड व नाजूक झालेलें असून सर्वांवरच कमीअधिक लिहिण्याचा प्रसंग असल्यामुळें ही आमची धावती वाङ्मयसमीक्षा ह्या विद्वन्मंडळीस कितपत मानवेल ह्याविषयीं आमचें मन थोडेबहुत साशंक आहे। परंतु ह्या सर्वांना व आमच्या वाचकांना आम्ही प्रांजलपणें इतकेंच आश्वासन देतों कीं, ह्या यथामति केलेल्या एकंदर टीकालेखनांत आम्हीं शक्यतों कोणाचाहि रागद्वेष मनांत बाळगून त्याजवर प्रहार केलेला नाहीं, किंवा जाणूनबुजून अन्याय केलेला नाहीं. त्याचप्रमाणें आम्हांला बाळशास्त्रिविषयक सम्यग्ज्ञान करून देण्याच्या दृष्टीनें त्या त्या लिखाणासंबंधीं जें जें सप्रमाण म्हणणें इष्ट व अवश्य वाटलें तेंहि म्हणण्यास आम्ही कमी केलें नाहीं. कारण, आमच्या मतें ही एक शास्त्रसेवा आहे, आणि ती करताना सत्यसंशोधन हें व्यक्तिसंबंधापेक्षा अधिक महत्त्वाचें होय.

प्रस्तुत 'उपोद्घात' अशाप्रकारें लिहिण्यांत आमचा उद्देश काय हें सरतेशेवटीं थोडक्यांत सांगून आम्ही हें प्रकरण आटपतों. पहिली गोष्ट अशी कीं, कै० आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे जर अवघ्या शंभर वर्षांपूर्वी आपल्या ह्या महाराष्ट्र देशांत एवढे लोकोत्तर महापुरुष होऊन गेले, तर आजकाल लोकांना त्यांचें इतकें घोर विस्मरण कसें झालें? तें ज्याअर्थी झालें आहे हें अत्यंत स्पष्ट आहे, त्याअर्थी एकतर खरोखर असें लोकोत्तरत्व त्यांच्या अंगीं नसलें पाहिजे, असें कोणी म्हणेल; किंवा लोकांकडून काहीं ना काहीं कारणास्तव त्या थोर पुरुषाची उपेक्षा झाली असून ह्या घडलेल्याहि तत्कालीन विशिष्ट लोकस्थिति कारणीभूत असली पाहिजे, असें म्हणावें लागेल. अर्थात् ह्या एकंदर विषयाची मीमांसा करणें हा प्रस्तुत 'उपोद्घात' लिहिण्याचा प्रधान उद्देश आहे. आमच्या मतें हा प्रकार घडून येण्यास इतर अनेक कारणें असलीं, तरी गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी लेखकांनी

निर्माण केलेलें अज्ञानमूलक व अव्यवस्थित साहित्य हें मुख्य कारण आहे. कां कीं, ऐतिहासिक स्मृति योग्य रीतीनें समाजात दीर्घकालपर्यंत जागृत ठेवण्याचें कार्य त्या त्या मार्गेतील वाङ्मयच प्रधानतः करीत असतें. आजकाल आपण असें स्पष्ट पाहतों कीं, चालू पिढींतील सुशिक्षित वाचकालाहि कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्राची तिळमात्र माहिती नाहीं. फारतर हें नांव क्वचित् त्याच्या कानांवरून गेलें असेल, नसेल इतकेंच. गेल्या पिढींतील सुशिक्षित वाचकाला बाळशास्त्र्यांचें नांव कांहींसें अधिक परिचित असे; तथापि 'बालव्याकरणा'दि कांहीं शालोपयोगी पुस्तकें लिहिणारे एक चांगले शास्त्री व मराठींतील आद्य बालबोध ग्रंथकार ह्यापलीकडे त्यालाहि कांहीं कल्पना नसे. त्याच्याहि पूर्वीच्या पिढींतील जाणत्या लोकांस शास्त्रीबावा हे एक महाविख्यात पंडित, ग्रंथकार व शिक्षणाधिकारी होऊन गेले, आणि त्यानीं वर्तमानपत्र वगैरे चालविण्याचा कांहीं उद्योग केला होता, इतपत स्थूल माहिती असे; कारण, त्यांच्याच अनेक शालोपयोगी पुस्तकांवरून त्या पिढीचें आरंभींचें शिक्षण झालेलें असून शास्त्रीबावांच्या समकालीन ज्ञात्यांकडून त्यांचा गौरवपूर्वक निर्देश झालेला लोकांच्या ऐकिवात असे. तथापि ह्या पिढींतीलच नव्हे, तर प्रत्यक्ष बाळशास्त्र्यांच्या पिढींतील इंग्रजी न शिकलेल्या जाडया शास्त्रीपंडितांनासुद्धां त्यांची अष्टपैलू बुद्धिमत्ता, पांडित्य, कर्तृत्व व देशहितविषयींची तळमळ इत्यादि गोष्टींचें असावें तसें गुणतः प्रत्यक्ष ज्ञान फार थोडें! कारण, विशेषतः पाश्चात्त्य भाषा व शास्त्रविद्या यात निष्णात असणाऱ्या आणि देशोन्नतीसंबंधीं नानादिशानीं करावयाच्या प्रयत्नांची महत्ता ओळखणाऱ्या थोरथोर आंग्ल व कांहीं थोडया आंग्लभाषाभिज्ञ एतद्देशीय विद्वज्जनांमध्येंच तेव्हां तें ज्ञान आढळे. परंतु अशा जाणत्या एतद्देशियांपैकीसुद्धां कोणीं शास्त्रीबावांचें चरित्र किंवा त्याची योग्यता ह्यासंबंधीं मराठींत कांहींच लेखन केलेलें नसल्यामुळें—आणि हा मराठी गद्याचा अगदीं आरंभकाल होता, हें लक्ष्यात ठेविलें पाहिजे—शास्त्रीबावांच्या तेजस्वी जीवनचरित्राचें व असाधारण योग्यतेचें यथार्थ प्रतिबिंब मराठी वाङ्मयात प्रायः मुळींच पडलेलें नाहीं! तसेंच मराठी गद्यरचनेच्या बाल्यावस्थेतील जनार्दन रामचंद्रजी, गोविंद नारायण यांच्यासारख्या दुय्यम दर्जाच्या लेखकांनींच बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् पंधरावीस वर्षांनीं त्याचे अत्यंत त्रोटक किंवा टिपणवजा वृत्तान्त प्रसंगवशात् ग्रंथनिविष्ट करण्यास प्रारंभ केल्याकारणानें, त्याचें लोकोत्तर कर्तृत्व व महत्त्व 'निबंधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या सुशिक्षित पिढींतसुद्धां बरेंच अज्ञात राहिलें; आणि सन १८९२ च्या पुढें तर रा. बा. ना. देवकृत जांभेकर-चरित्रावरून यथामति कमीअधिक उचलेगिरी करून आला प्रसंग साजरा करण्यापलीकडे कोणाहि साहित्यिकानें अधिक कांहीं केलेले नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर असें करीत असता त्या साहित्यांत कमीअधिक चुकांचीच भर त्याजकडून घातली गेली आहे! अर्थात् अशा ह्या अखंड उपेक्षेमुळें व हलगर्जीपणामुळें ज्याच्या लोकोत्तर बुद्धिचापल्याची, चारित्र्याची व कर्तृत्वाची थोर थोर समकालीन ज्ञात्यांनीं मुक्त कंठानें प्रशंसा केलेली आढळून येते

–एका पुण्यवत्तनस्थ पंडितानें तर "आजपावेतों असा पुरुष प्रायः जाहला नसेल", असें सन १८४१ मध्येंच म्हटलें आहे!–त्या महापुरुषाचें सम्यग्दर्शन मराठी वाङ्मयात प्रायः कसें लुप्त होत गेलें हें क्रमशः दाखवून देणें अत्यंत महत्त्वाचें होय, अशी आमची समजूत आहे. आणि हा सर्व प्रकार जर व्यवस्थितपणें साधार सिद्ध करून दाखवायचा तर ठिकठिकाणीं झालेली अपरिहार्य पुनरुक्ति पतकरूनहि इतका विस्तार होऊं देणें आम्हास भाग पडलें.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रसंशोधनाच्या अनुषंगानें गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी गद्यकारांच्या लेखनांतील ऐतिहासिक चिकित्सेचें व भाषिक सूक्ष्मतेचें परीक्षण करण्याची एक उत्तम संधि असल्यामुळें, ती साधून आपल्यांतील चांगले प्रसिद्ध गणिले गेलेले विद्वान् लेखकहि प्रस्तुत प्रकरणीं नानाविध भ्रामक विधानें व चुका कशा करितात तें आम्हीं ह्या 'उपोद्घातो'त सप्रमाण विशद केलें आहे. किंबहुना ह्या दृष्टीनें ही एक विस्तृत वाङ्मयसंशोधिनी टीकाच असून तिलाहि वेरच महत्त्व आहे, हें साहित्यिकांना तरी मान्य होईल असें वाटतें.

तिसरी गोष्ट ही कीं, अशा प्रकारें प्रस्तुत विषयनायकासंबंधीं लोकांत रूढ झालेले अनेक गैरसमज झाडून दूर केल्याकारणानें, त्याच्या वास्तविक चरित्राची यथा-शुद्ध उभारणी करणें अतःपर सुलभ होणार आहे. कारण, अमुक जुना लेखक असें म्हणतो, आणि तमुक तसें म्हणतो ह्याला आता विशेष महत्त्व उरलें नाहीं. त्या त्या गोष्टींचा मुळापर्यंत छडा लावून त्या निश्चित केल्यानंतर त्याच ग्राह्य मानणें भाग आहे. अर्थात् ही टीका केवळ विदारक नसून एक प्रकारें विधायकहि आहे, असें म्हणावें लागेल.

तथापि प्रस्तुत 'उपोद्घाता'वर असा एक आक्षेप घेतला जाणें शक्य आहे कीं, ही समग्र टीका इतक्या विस्तारानें करावयास नको होती, आणि ज्या अर्थी अनेक लेखकांनीं स्थलकालासंबंधीं वगैरे दहावीस गोष्टींत त्याच त्या चुका पुनः पुनः केल्या आहेत, त्या अर्थी त्यांचें एक कोष्टक तयार करून अमक्यानें अमुक चूक केली आहे, असे निर्देश करून त्या त्या ठिकाणचे आधार दिले असते म्हणजे झालें. तसेंच या मार्गाचा अवलंब केल्यानें लेखनाचा पाल्हाळ कमी होऊन शिवाय कित्येक स्थळीं आलेली व्यक्तिविषयक न्यूनाधिक टीकाहि टळती. परंतु हें म्हणणें आम्हांला तितकेसें सयुक्तिक वाटत नाहीं. कारण, अशा प्रकारें चुकांचीं कोष्टकें किंवा आंकडे-वार जंत्र्या करून दिल्या तरी सर्वसाधारण सुशिक्षित वाचक परिश्रमशील नसल्यानें त्यांच्याकडे बहुतांशीं दुर्लक्षच करितो, आणि त्यामुळें साहजिकच दीर्घकाल रूढ झालेले गैरसमज कमी न होतां दिवसानुदिवस अधिकच बळकट होत जातात. त्याच-प्रमाणें, अशा वाचकाला तींच गोष्ट वेगवेगळ्या अनुसंधानानें कांहीशा आकर्षक रीतीनें समजावून दिली म्हणजे त्याच्या मनांत ती अधिक चांगली ठसते, हें अनुभवसिद्ध आहे. यास्तव प्रस्तुत विवेचन पुनरुक्तिदोष पतकरूनहि मुद्दाम तसें केलें आहे, आणि ह्या विस्तारामुळें तें नीरस किंवा त्याज्य झालें आहे, असें आम्हांस तरी वाटत नाहीं.

धरें, असें करतांना ज्या साहित्यिकानीं आपल्या लब्धप्रतिष्ठित लेखनानें हे गैरसमज लोकांत कमीअधिक रूढ केले त्यांचाहि योग्य परामर्श घेणें लोकशिक्षणदृष्ट्या जसें इष्ट तसें अपरिहार्यहि नव्हे काय ? किंबहुना ज्या लोकोत्तर महाभागाची ज्ञानतः वा अज्ञानत पिढ्यान् पिढ्या उपेक्षा झालेली स्पष्ट दिसते, त्याला त्याचें महनीय पद प्राप्त करून देण्यासाठीं केलेलें हें एकंदर निर्मोह प्रतिपादन अंतीं उपकारच ठरेल अशी आमची नम्र समजूत आहे. तथापि अशी जरी वस्तुस्थिति आहे तरी आमच्याकडून कोणासबंधी क्वचित् अवास्तव वा कमीअधिक उद्गार निघाले असतील तर त्याबद्दल त्यांनीं आमचा सदेतु लक्ष्यात घेऊन क्षमा करावी, अशी सरतेशेवटीं प्रार्थना करून आम्ही हें चांच लांबलेलें प्रकरण संपवितों.

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

'दर्पण संग्रह'

हें लहानसें पुस्तक रा. विनायक कृष्ण जोशी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे यांनीं संपादून कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या शतसांवत्सरिक पुण्यतिथीस ता. १७ मे १९४६ रोजीं–"मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १" म्हणून प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांतून त्याचें प्रकाशन शिक्षणमंत्री ना. बाळ गंगाधर खेर यांच्या हस्तें होऊन मराठी वृत्तपत्रसृष्टीच्या आद्य जनकाचें हें एकप्रकारें स्मारकच होय ह्या दृष्टीनें महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनीं त्याचें बरेंच कोडकौतुक केल्यामुळें, त्यास अवास्तव महत्त्व दिलें जाऊन वाचकवर्गाची कांहींशी दिशाभूल होत आहे. यास्तव ह्या पुस्तकातील संशोधनात्मिकेसेचें यथार्थ स्वरूप प्रकट करणें अवश्य झालें आहे.

ह्या कौन १६ पत्री आकाराच्या पुस्तकात "कै० बाळशास्त्री जांभेकर" हा ३२ पानी चरित्रलेख प्रथम देऊन पुढील १२० पृष्ठात 'दर्पण' ह्या आद्य मराठी साप्ताहिकांतील कांहीं लेख संगृहीत केले गेले आहेत. हें ग्रंथ-प्रकाशनाचें काम संपादकानीं हौसेनें हातीं घेतलेलें असलें तरी अशा प्रकारच्या संशोधन-कार्यास लागणारी एकंदर पात्रता त्यांच्या अंगीं प्रायः नसल्यामुळे तें मुळींच समाधानकारक झालेलें नाहीं, असें स्पष्टपणें सांगणें प्राप्त आहे.

'दर्पण संग्रहा'तील दुसऱ्या भागाचा विचार प्रथम करूं. येथें पहिली गोष्ट अशी कीं, प्रस्तुत ग्रंथाची रचना कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें वाङ्मयीन स्मारक म्हणून जर मुळांत हातीं घेतली, तर ज्या स्वरूपांत 'दर्पण' हें वृत्तपत्र प्रत्यक्ष निघत असे त्याच स्वरूपात त्यांतील लेख छापावयास हवे होते. ह्या पत्राची "ते [म्ह० बाळशास्त्री] इंग्रजी बाजू संपादित करीत व त्याचा मराठी तर्जुमा इतर कोणी व्यक्ति करात असली पाहिजे" (संपादकीय 'प्रस्ताव', पृ. २), हें म्हणणें सामान्यतः खरें असलें, तरी ह्या पत्राची मराठी बाजू ही इंग्रजी बाजूची सर्वस्वीं प्रतिकृति किंवा छाया असल्यामुळें, आणि मराठी बाजूमध्ये बाळशास्त्र्यांचें विचारवैभव व लेखनचातुर्य व्हावें तसें प्रकट न झाल्यामुळें, मराठीच्याबरोबर मूळ इंग्रजी लेखहि समोरासमोर छापणें अत्यंत इष्ट होतें. त्यावरून बाळशास्त्र्यांची खरी योग्यता जशी अजमावतां आली असती, तशीच मराठी गद्याच्या त्या बाल्यावस्थेंत

भाषांतराची अवघड कामगिरी कशी काय उरकली जाई, आणि भाषांतरांतील विशिष्ट अडचणींमुळेंच 'दर्पणां'तील मराठी लेख अनेक ठिकाणी कसे दुर्बोध किंवा बेंगरूळ झाले आहेत याची आजच्या अभ्यासकांना यथार्थ कल्पना करता आली असती. अशाप्रकारें दोनहि बाजू छापण्यानें पुस्तकाची छपाई दुप्पट वाढली असती हें खरें. पण यथार्थ दर्शनाच्या दृष्टीनें पाहता, तो विचार केव्हांहि गौणच असून फारशी अधिक पृष्ठें देणें शक्य नसल्यास यथाशक्ति पृष्ठयोजना करून हा व्यवहार उरकता आला असता, आणि तोच अधिक शास्त्रोक्त व श्रेयस्कर गणिला गेला असता.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, हे मराठी लेख निवडतांना संपादकांनी पुरेसें तारतम्य दाखविलेलें नाहीं. १४० पृष्ठांत जे मराठी लेख छापिले आहेत त्यांपैकीं फक्त सुमारें एक चतुर्थांश भागांत 'दर्पणां'तील संपादकीय स्फुट लेख दिले असून तीन चतुर्थांश भाग मुख्यत्वें मिशनरी वगैरे गोऱ्या लोकांनीं हिंदुधर्म व चालीरीति ह्यांसंबंधी केलेल्या इंग्रजी पत्रव्यवहाराच्या भाषांतरानें व्यापिला आहे. ह्याचा अर्थ, प्रस्तुत 'दर्पणसंग्रहां'त बाळशास्त्र्यांचे मराठी प्रतिकृतींत व्यक्त झालेले विचारहि फार थोडे आढळतात! अर्थात् त्यांचें खरें व्यक्तिमत्त्व येथें प्रकट झालेलें नाहीं.

तिसरी गोष्ट, संपादकांना शास्त्रीय संशोधनपद्धतीचा व लेखनाचा प्रायः गंध नसल्यामुळें एकंदर संपादन व मुद्रण अतिशय गबाळेपणाचें झालें आहे. निवडलेले उतारे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे नाहींत, आणि त्यांचें मुद्रण तर अधिकच सदोष झालें आहे. "'दर्पण'मधील लेख संपादित करतांना त्यावेळची भाषा जशीच्या तशी ठेवली आहे", असा निर्वाळा संपादक देतात; पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. प्रत्येक पानांत मुळाविरुद्ध असे अनेक फेरफार व अशुद्धें आढळतात! 'दर्पणसंग्रहां'तील 'प्रस्ताव'नामक लेखाचें पहिलेंच पान आमच्या प्रस्तुत ग्रंथांत छापिलेल्या 'प्रस्ताया'शीं नीट ताडून पाहावें, म्हणजे ह्या विधानाची सत्यता निदर्शनास येईल. लेखांची योग्य निवड केलेली नाहीं, हें वर सांगितलेंच. शिवाय त्यांवर स्वतःची अशी एकहि संपादकीय टीप नाहीं. त्यानीं फक्त केलें काय, तर "या संग्रहांतील लेखांची शीर्षकें जी मुळांतून घेतली तीं * या खुणेने दाखविलीं आहेत. बाकीचीं मजकुराला योग्य अशी संपादकांनी निवडलीं आहेत". (स. 'प्रस्ताव', पृ. २). परंतु ही साधी गोष्टहि साक्षेपानें झालेली नाहीं. तींत दिशाभूल बरीच आहे. उदा० पहिल्याच लेखाचें 'प्रस्ताव' हें शीर्षक (पृ. १) मुळांतील असतां आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें तें * या खुणेनें का दाखविलें नाहीं? शिवाय कोणता मजकूर केव्हा अवतरणचिह्नांकित करावयाचा याला सुमारच नाहीं, किंवा त्याची एक विशिष्ट व्यवस्था दिसत नाहीं. उदा० पृ. ५८ वरील शीर्षकास मुळांत अवतरणचिह्नें नसतांहि तीं निष्कारण घातलीं आहेत; तर ठिकठिकाणीं स्वतः दिलेल्या शीर्षकांना तीं घातलेलीं नसतां मध्येंच एखाद्या ठिकाणीं तीं आलेलीं आहेत! उदा० पृ. १

वरील शीर्षक. तसेंच पृ. ५६ वरील "मनुष्य जातीचे भेद" व पृ. १०८ वरील "राम मोहन राय" ही शीर्षकें मुळांत दिलेली असून त्यांना तारकाचिह्नें का नाहींत ? बरें, त्या त्या लेखाखाली मूळ पद्धतीस किंवा एका विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून वार व तारीख घालावी, तर तसेंहि क्वचितच आढळेल; आणि कांहीं ठिकाणीं तर हाहि मजकूर चुकला आहे. उदा० पृ. ५६ वर छापिलेलें मूळ शीर्षक तारकाङ्कित नाहीं ही एक चूक; त्यापुढें मुळांत नसलेला आंकडा कोणांत घातला, ही दुसरी चूक; मुळांतील मजकूर "गेले कागदांतून पुढें चालविलें" हा गाळला, ही तिसरी चूक; आणि शेवटी शीर्षकाखाली वास्तविक मुळावरून "शुक्रवार तारीख ७ माहे सप्तेंबर सन १८३२" अशी नोंद करणें अवश्य असतां, फक्त "ता. ७ सप्तेंबर सन १८३९" अशी अशुद्ध व चुकीची नोंद करून जी चौथी चूक केली आहे तो तर कडेलोटच होय ! अशा प्रकारचीं दुसरीं उदाहरणेंहि उपलब्ध आहेत. तसें पाहिल्यास येथें मुळांतील मजकूर तंतोतंत छापण्यापलीकडे अधिक शहाणपण तें कोणतें हवें आहे ? परंतु वारावारा वर्षे सरकारी दप्तरखान्यांत कारकुनी करून ज्यांना मुळाबरहुकूम नकल करण्याचीहि पात्रता आलेली नाहीं त्याच्याकडून यापेक्षां वेगळा प्रकार तो काय होणार ?

संपादकीय कुशलतेची चौथी गोष्ट म्हणजे, जे लेख निवडले ते सरळ कालानुक्रमानें छापावे; किंवा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अशासारखे विषयविभाग पाडून मग ते त्या त्या ठिकाणीं कालानुक्रमें द्यावे. परंतु संपादकांना याचीहि चाड नाहीं. वस्तुतः पाहतां मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यांत सन १८३२ च्या 'दर्पणा'ची एक फाईल व सन १८३४ चे कांहीं जीर्ण अंक एवढेच उपलब्ध असल्यानें, प्रथम १८३२ मधील निवडक लेख देऊन मग १८३४ मधील लेख कालानुक्रमें द्यावयास हवे होते. परंतु विशिष्ट विषयव्यवस्था पत्करलेली नसतांनासुद्धा अत्यंत अव्यवस्थितपणें दोन वर्षांतील लेख आगेमागें छापिले आहेत. ह्याचाच आणखी एक प्रकार सांगण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, रा. जोशी यांना रा. शं. ग. दाते यांजकडून उपलब्ध झालेल्या 'दर्पणा'तील 'पुनर्विवाह प्रकरणा'चा. हें प्रकरण जर सन १८३७ मधील म्हणून वरील तारखेवरून अत्यंत स्पष्ट आहे, तर तें कालानुक्रमें पुस्तकाच्या शेवटीं छापावयास नको होतें काय ? पण 'संग्रह'-कारांनीं तें पृ. ३२ ते ५० पर्यंत मध्येंच कोठें तरी घुसडून दिलें आहे. आणि त्यांत विशेष हें कीं, हा लेख छापून संपादकांनीं आपल्याला संस्कृत भाषेचें कांडीचेंहि ज्ञान नाहीं, हें निःसंदिग्धपणें सिद्ध केलें आहे. प्रस्तुत प्रकरण-लेखकानें आपल्या विषयाच्या प्रतिपादनांत जीं पांचपन्नास शास्त्रवचनें ग्रथित केलीं आहेत, त्यांपैकीं चारदोनहि बिनचूक आढळतील तर शपथ ! पण ह्या विषयासंबंधींचें आपलें ज्ञान जर इतकें अगाध आहे तर निदानपक्षीं एखाद्या संस्कृतज्ञाकडून ह्या लेखाचीं मुद्रितें तपासून घेणें अवश्य नव्हतें काय ? पण इतकें तारतम्य बाळगिल्यावर आपण स्वतः संशोधक-चिकित्सक ते कसले ? त्यां लेखांतील ही अवतरणें इतक्या बालिश व हास्यास्पद रीतीनें छापिलीं

आहेत की त्याबद्दल संपादकांस शरम वाटली पाहिजे। उदा० पुढील चार श्लोकच कसे छापिले आहेत ते पाहा :—

यथाहः

गता गत कुतूहलं नयनयोर पोगा वाधिस्मितं कुलन तश्रुवाम धर एव विश्राम्यति ॥ वचः प्रियतम श्रुतेरति मिरेय कोपक्रमः कदाचिद दंपिरेत दामनसि केवलं मज्जति ॥ (पृ. ३५)

इत्थं स्वजिव्हये वाक्यं सुरये वो क्षितं पयः ॥
तूपं कुष्टरु जे वेडयं कुलं निदंति कु स्त्रियः ॥ (पृ. ३४)

संपादकांचा गीतापरिचय खालील श्लोकांत व्यक्त झाला आहे :—

यः शास्त्रविधि मुत्सृज्य वर्तते काम कारतः ।
नससिद्धिम वापनोति नसुखंन परांगतिं ॥ १ ॥ (पृ. ४१)

किंबहुना त्यांचें साधें सुभाषितज्ञानहि पाहण्यासारखें आहे :—

कन्या वर यते रूपं मातावित्तं पिताश्रुतं ॥ बाध वाः कुलमिच्छंति मिष्टान्न मितरंजनाः ॥ १ ॥ (पृ. ४३)

तथापि आपल्या प्रस्तुत उपक्रमाच्या दृष्टीनें संपादकांनी 'दर्पणसंग्रहां'त स्वतः लिहून आरंभीं जोडलेला "कै० बाळशास्त्री जांभेकर" हा चरित्रात्मक प्रबंधच अधिक विचारणीय असल्यानें त्याकडे आता वळूं. आपल्या 'प्रस्ताव'-लेखांत "कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र शक्यातेंवर सविस्तर व साधार लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे", अशी ते ग्वाही देतात. परंतु ह्या लेखाचें थोडेसें सूक्ष्मावलोकन करतां, संपादकांनीं शास्त्रोक्त संशोधनचिकित्सेचा जो ठिकठिकाणीं आव आणिला आहे तो अगदींच पोकळ व कित्येक स्थळीं हास्यास्पदहि असल्याचें दिसून येतें। वास्तविक शास्त्रीबावांचा नांवलौकिक गेलीं पन्नाससाठ वर्षें महाराष्ट्रांत जो थोडाबहुत टिकून आहे त्याचें मुख्य श्रेय त्यांचें आद्य चरित्रकार रा. बा. ना. देव यांसच दिलें पाहिजे; आणि त्यांनीं सन १८९२ मध्यें लिहून प्रसिद्ध केलेला चरित्रात्मक प्रबंध आजहि दुसऱ्या कोणत्याहि तद्विषयक लेखापेक्षां अधिक वाचनीय व उद्बोधक आहे. विशेष हें कीं, त्या काळीं रा. देवांना सरकारी दप्तरखान्यातील माहिती घेणें प्रायः असाध्य वाटलें असलें, तरी आपल्या लेखांतील पुष्कळशी माहिती त्यांनीं बाळशास्त्र्यांच्या आप्तवर्गांतील व समकालीनांतील जाणत्या मंडळीकडून मिळविलेली असल्यानें ती बरीच विश्वसनीय आहे यांत शंका नाहीं. प्रस्तुत चरित्रांतील कांहीं तपशील चुकीचे असतील किंवा आहेत, असेंहि आजकाल उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून म्हणतां येईल. पण म्हणून "रा. देव यांनीं लिहिलेलें चरित्र अगदीं त्रोटक असून त्यावर किती विसंबावें हा प्रश्न आहे" ('प्रस्ताव', पृ. २), अशी शंका प्रदर्शित करून संपादकांनीं त्यास डावलणें किंवा त्या सन्मान्य लेखकाची

अवहेलना करणें, हें जितकें अप्रशस्त तितकेंच कृतघ्नपणाचेंहि होय. बरें, 'दर्पण संग्रह'-कारानीं तरी सरकारी दप्तरखान्यांतून उपलब्ध झालेल्या पांचचार कागदांपेक्षां शास्त्रीबावांच्या एकंदर जीवनचरित्रांतील घडामोडींत अगदीं अपूर्व व मोठे असे शोध कोणते लाविले आहेत? किंबहुना "रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचें एक छोटेसें सत्तावीस पानी (रॉयल अष्टपत्री) चरित्र लिहिलें आहे" (पृ. १), असें जें कांहींसा तुच्छतेनें ते सांगतात त्याच्या मानानें आपला हा कौन पोडशपत्री ३२ पृष्ठांचा चरित्रलेख कदाचित् अर्धाअधिकहि भरणार नाहीं हें त्यांस अवगत आहे काय? बरें, रा. देवकृत मूळ चरित्र त्यांच्या मतानें जर इतकें क्षुद्र व अविश्वसनीय आहे, तर त्याचा सर्वत्र कमीअधिक अनुवाद संपादकानीं आपल्या लेखात केलाच कशाला? त्याच्या चरित्रलेखाचा सुमारें दोन तृतीयांश भाग तरी अशाच स्वरूपाचा आहे; इतकेंच नव्हे, तर मूळ प्रबंधाचा इतका भरपूर उपयोग करून पुनः आपली उसनवारी किंवा उचलेगिरी दडविण्याकरितां त्यांनीं अनेक ठिकाणीं मूळ शब्द, वाक्यांश वा वाक्यें अवतरणचिह्नांकितहि केलेलीं नाहींत! चारदोन ठिकाणीं रा. देवांचा उचार नांवाला झाला आहे; परंतु अनुच्चारित अथवा अवतरणचिह्नविरहित अशीं स्थळें किती तरी अधिक दाखविता येतील.

संपादकांची संशोधन-चिकित्सेची प्रौढी कशी व्यर्थ आहे याचीं काहीं उदाहरणें देऊं. रा. देवकृत "हें चरित्र रा. राजाराम बाळकृष्ण भागवत यांच्या सहीनें प्रसिद्ध झालें आहे; पण खरोखरी तें रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं लिहिलें असें आतां सिद्ध झालें आहे. साधनसामुग्रीचा अभाव त्यावेळीहि होता, हें तो छोटा निबंध वाचतांना दर पृष्ठांवर अनुभवास येतें" (पृ. २), असें ते दिमाखानें सांगतात. पण हें सांगतांनासुद्धां राजारामशास्त्री भागवत यांच्या वडिलांचें नांव 'रामकृष्ण' असें स्पष्ट छापलेलें असतां, 'बाळकृष्ण' असें ते देतात! बरें, हा पूर्वोक्त महान् शोध आतां जो त्यांस लागला त्यांत तरी स्वारस्य कोणतें? जांभेकर-चरित्राच्या ज्या शेवटच्या पृष्ठावर रा. भागवत यांची शेवटीं छापील सही आहे त्याच्याच आरंभीं, व्याख्यानकार "माझे स्नेही रा. बाळकृष्णपंत देव यांस इदुराहून येण्यास सवड नसल्यामुळें ... हें चरित्र वाचण्याचा सुप्रसंग मजवर आला", असें निःसंदिग्ध वाक्य आहे! पण त्याकडे पूर्वी एका प्रसिद्ध साहित्यिकाचें पूर्ण दुर्लक्ष होऊन त्यानें आपल्या ग्रंथांत देवांच्या जागीं भागवतशास्त्री यांस कल्पिल्यामुळें "गतानुगतिको लोकः" ह्या न्यायानें जो एक गैरसमज दृढ झाला होता, तो आम्हींच कांहीं वर्षांपूर्वी प्रथमतः दूर केला एवढेंच त्यांतील खरें रहस्य होय!

पृ. २ वर 'संशोधन व सामु[म]ग्री' ह्या सदराखालीं संपादकानीं जी अनेक अवतरणें घेतली आहेत तीं मुळाशीं साहून पाहिल्यास कित्येक ठिकाणीं तीं मुळास धरून नाहींत आणि शुद्धहि नाहींत, असें दिसून येईल. इतकेंच नव्हे, तर कोणता मजकूर अवतरणचिह्नांनीं दर्शवावा, आणि तो कोणत्या प्रकारें दर्शवावा ह्या-

संबंधींचें संपादकीय अज्ञानहि येथें चांगलेंच प्रकट झालें आहे ! " कै० माऊ महाजन यांचें त्यांना ' दर्पण ' पत्राचे बाबतीत सहकार्य होतें ", हें वाक्य दुसऱ्या कोणाचें नसून स्वतः संपादकांचेंच विधान असतां, त्याला अवतरणचिह्नें कशाकरितां ? हाच प्रकार इतरत्रहि कमीअधिक आढळतो. अवतरणस्थलें गूढांतील पृष्ठसंख्येनें दर्शविण्याच्या पद्धतीकडेहि संपादकांचें दुर्लक्ष झालें आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात अनेक ठिकाणीं अनिर्दिष्ट उसनवारी उर्फ उचलेगिरी केलेली आढळते असें जें वर म्हटलें त्याचें एक ठळक उदाहरण (पृ. ४) पाहा :—

दर्पण संग्रह	देवकृत जांभेकर-चरित्र
यांची जन्मभूमि ... राजापूर तालुक्यांतील पोंभुर्ले हें गांव होय.	राजापूर तालुक्यांत पोंभुर्ले नांवाचें गांव आहे तें त्यांची जन्मभूमि.
तेथे जांभेकरांचें घराणें मोठें मान्य, सभावित व विद्याचारसंपन्न होतें.	तेथें जांभेकरांचें घराणें मोठें मान्य, संभावित व विद्याचारसंपन्न होतें, असें वृद्ध लोक सांगतात.
शास्त्रीबुवांचे वडील गंगाधरशास्त्री यांस मुंबईतील शंकरशेट या नामांकित घराण्याचा पाठिंबा होता असें म्हणतात.	शास्त्रीबोवांचे तीर्थरूप गंगाधरशास्त्री यांस शंकरशेटच्या नामांकित घराण्याचा आश्रय होता, असें म्हणतात.
जांभेकरांच्या घराण्यांत कित्येक स्त्रियाही पुराण सांगणाऱ्या झाल्या असें ऐकिवांत आहे.	जांभेकरांच्या घराण्यांत कित्येक स्त्रियाही पुराण सांगणाऱ्या झाल्या, असें ऐकिवात आहे.
शास्त्रीबुवांना नारायणशास्त्री नांवाचा भाऊ व चिमाबाई आणि लाडकीबाई अशा दोन बहिणी होत्या.	शास्त्रीबोवांस नारायणशास्त्री नावाचा एक बंधु होता. चिमाबाई व लाडकीबाई या नांवाच्या दोन बहिणी शास्त्रीबोवांस होत्या.
चिमाबाई मालवणला योगी यांच्या घरी व लाडकीबाई पुण्यांत जानवेकराकडे दिली होती.	त्यांपैकी चिमाबाई मालवण मुक्कामी योग्यांचे घरीं दिलेली असून दुसरी बहीण लाडकीबाई पुणें मुक्कामी जानवेकरांकडे दिली होती.
शास्त्रीबुवांच्या कुळासंबंधानें यापेक्षा जास्त माहिती मिळूं शकत नाहीं.	शास्त्रीबोवांच्या कुळाच्यासंबंधानें याहून जास्त माहिती मिळालेली नाहीं.

अशी दुसरीहि बरींच उदाहरणें ठिकठिकाणीं दाखवितां येतील. येणेप्रमाणें रा. देवकृत चरित्रातून बरीच उसनवारी करून आपला लेख सजविणाऱ्यांनी त्या जुन्या लेखकाचा रीतसर ऋणनिर्देश तरी करावाना ? परंतु तें तर नाहींच; उलट, " रा. देव यांनी लिहिलेलें चरित्र अगदीं त्रोटक असून त्यावर कितीं विस्तारावें हा प्रश्न आहे " (पृ. २), अशी ते त्याची सभावना करितात !

शास्त्रोक्त संशोधनाला निदानपक्षी मूळ लेख बारकाईनें वाचून समजून घेणें, तो तंतोतंत नकलून घेणें, जरूर तो मजकूर योग्य रीतीनें अवतरणचिह्नांकित करणें, स्थलकालनिर्देश बिनचूक उतरणें इत्यादि गोष्टींचें तरी सामान्य ज्ञान असलें पाहिजे. त्यानंतर विविध साधनांचें व प्रमाणांचें तारतम्यज्ञान असून शिवाय सयुक्तिक अनुमानें व निष्कर्ष काढता आले पाहिजेत. परंतु प्रस्तुत संपादकाना ह्यांपैकीं कशाचीच प्रायः माहिती दिसत नाही; आणि संशोधक-चिकित्सक म्हणून पुढें येण्याची हौस मात्र भरपूर दिसते! प्रो. ग. बा. सरदार यांच्या एका पुस्तकावर टीका करतांना त्यांनी "असल्या भोंगळ लिखाणानें अभ्यासू लोकांची फसगत होते व जनतेची दिशाभूल होते" (पृ. २२), असे कडक उद्गार काढले आहेत; पण स्वतः त्यांनी अशाच प्रकारचीं भ्रामक विधानें अनेक ठिकाणीं केलेलीं नाहींत काय? ह्यांपैकीं काहींचें दिग्दर्शन येथें अवश्य केलें पाहिजे.

पहिल्याच पृष्ठावर लेखक सांगतात :—"दादोबा पांडुरंग, भाऊ महाजन, नारायण कृष्ण लाड इत्यादि ज्या काळांतील थोर पुरुषांच्या बरोबरीनें कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं मराठी वाङ्मयात नानातऱ्हेची भर घातली". परंतु येथें पहिल्या दोघांचा निर्देश ठीक असला तरी तिसऱ्या गृहस्थांची थोरवी ती कोणती, आणि त्यांनीं नानातऱ्हेची नव्हे, तर कोणत्या एखाद्या तऱ्हेची तरी मराठी वाङ्मयांत भर घातली, असें ते दाखवून देतील काय? हा मात्र खास त्यांचाच शोध म्हणावा लागेल!

"कै० भाऊ महाजन यांचें त्यांना [म्ह० बाळशास्त्री जांभेकर यांना] 'दर्पण' पत्राचे बाबतींत सहकार्य होतें" (पृ. २१), ही लोकांची समजूत चुकीची आहे, असें प्रतिपादताना "शास्त्रीबुवांच्या 'दर्पण' पत्राशीं त्यांचा [म्ह० महाजनांचा] संबंध होता असें त्यानीं [म्ह० रा. देवानीं] म्हटलेलें नाहीं", ह्या गोष्टीवर त्यांनीं अनेक ठिकाणीं भर दिला आहे. परंतु हें त्यांचें विधानच चुकीचें आहे. आपल्या जांभेकर-चरित्राच्या १७ व्या पृष्ठावर रा. देव स्पष्ट लिहितात :— "'दर्पण' नावाचें दर आठवड्यास निघणारें पत्र त्यांच्या [म्ह० बाळशास्त्र्यांच्या] मदतीनें भाऊ महाजन यानीं सुरू केलें. या दोघांनीं मिळून हें पत्र कित्येक वर्षें चालविलें. इ०" तसेंच पृ. १८ वर लागलीच ते सांगतात की, "या पत्रांतील इंग्रजी मजकूर खुद्द शास्त्रीबोवा लिहीत आणि मराठींतील मजकूर त्यांचे गुरुबंधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत." आणि ह्याच आधारें पृ. २ वरील श्री. वि. सी. सरवटे यांचें विधान केलेलें असतां ही गोष्ट संपादकांच्या लक्षांत आलेली नाहीं.

ह्याच अनुसंधानांत, रा. देव म्हणतात त्याप्रमाणें बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे गुरुबंधु नव्हत, हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न 'दर्पण संग्रह'-कर्त्यांनी सरकारी दप्तरखान्यांतील एका जुन्या यादीवरून केला आहे. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांतील गुंतागुंते बोधविप्लव लागणारा बहुश्रुतपणा व चिकित्सकपणा त्यांच्या केवळ

सारखी आहेत. "दर्पणाचा पहिला अंक ता. ६ जानेवारी १८३२ रोजी प्रसिद्ध झाला. तो 'मेसेंजर प्रेस नंबर १, काळबा देवी रोड, येथें कावसजी करसेटजी नांवाच्या पारशी गृहस्थांनी रघुनाथ हरिश्चंद्रजी या नांवाच्या गृहस्थाकरिता छापून प्रसिद्ध केला'," असें ते सांगतात. येथें दुसऱ्या वाक्यांत त्यांनी एक एक अवतरण-चिह्न घालून जो वाक्यांश मुळांतून उद्धृत केल्याचा आभास उत्पन्न केला आहे तो कशाकरितां? हा संपादकाचा प्रतिभा-विलास कीं अप्रबुद्धपणा? वरील मराठी मजकूर 'दर्पणा'खाली छापिलेला आमच्या तरी पाहण्यांत नाहीं! 'दर्पणा'चा हा पहिला अंक आम्हीं आपल्या प्रस्तुत ग्रंथांत जो छापिला आहे त्याच्या शेवटी (पृ. १४-१५) "Printed and Published for the Proprietors, at the Messenger Press, by Cawasjee Burjorjee, No. 1, Kalbaderi Street." असा निःसंदिग्ध मजकूर आढळतो. मग मुख्य विद्वान् संपादक रा. वि. कृ. जोशी यानीं मुंबईसरकारच्या दप्तरखान्यांतील खुर्चीवर बसून तेथील आनुभविक मुख्याधिकाऱ्याच्या (Keeper of Records) मार्गदर्शित्वानें हा अपूर्व शोध कसा लाविला हें त्यानींच विशद केल्याशिवाय बाह्य जगाला कळणें कसें शक्य आहे!

वरील वाक्याच्या पूर्वी संपादक लिहितात:—"१८३२ मध्यें त्यांनीं [म्ह० बाळशास्त्रिपांनीं] दर्पण (Durpun) नांवाचें साप्ताहिक सुरू केलें, तें **जवळजवळ आठ वर्षें** चाललें." परंतु जर "त्यासाठीं खर्ची पडणाऱ्या पैशांची नोंदहि सरकारदप्तरीं आढळते," आणि "शेवटची नोंद १८४० ची आहे", तर "यावरून 'दर्पण' हें पत्र **त्या सुमारासच बंद पडलें असावें असें अनुमान करतां येतें**" (स्थू. आ.), हा संदिग्धपणा कशाला? ही नोंद प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. ३९२ वर आम्हीं छापिलेली असून तींत "1st October 1839 to 30th June 1840", असे स्पष्ट शब्द आहेत. मग ६ जानेवारी १८३२ पासून ३० जून १८४० पर्यंत पूर्ण ८॥ वर्षें 'दर्पण' चालल्याचा जर असल पुरावा त्यांस उपलब्ध आहे, तर "तें **जवळजवळ आठ वर्षें** चाललें," असें म्हणण्यांत स्वारस्य कोणतें? शिवाय पुढल्याच वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणें, 'मुंबई अखबार' पत्राच्या 'प्रस्तावा'वरूनहि हीच गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होत नाहीं काय? यांतील तात्पर्य असें कीं, ह्या गबाळ्या संपादकांना प्रत्यक्ष असल कागदपत्रें उपलब्ध करून दिलीं तरी ऐतिहासिक सत्याचा शोधच नीट घेतां येत नाहीं!

ह्याच संदर्भानें "श्री. भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकर', 'धूमकेतू' व 'ज्ञानसिंधू' या नियतकालिकांशींहि त्यांचा [म्ह० बाळशास्त्री जांभेकरांचा] संबंध होता." (पृ. १६) अशी अद्भुत व बहुमोल माहिती हे संपादक वाचकांस करून देत आहेत! ह्या गोष्टीविषयीं ते इतके निःशंक आहेत कीं, पृ. १९ वर "'प्रभाकर', 'धूमकेतू' व 'दिग्दर्शन' या नियतकालिकाचे वेळीं बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांचें सहकार्य होतें", असें ते पुनः एकदा सांगतात. परंतु ह्या मूर्खपणाला काय म्हणावें!

आतांपर्यंत जाणत्या मंडळीची समजूत, 'प्रभाकर' पत्राचे कर्ते भाऊ महाजन यांनी पुढें 'धूमकेतु' नांवाचेंहि दुसरें एक पत्र काढलें, आणि 'प्रभाकरा'चें समकालीन पत्र 'ज्ञानसिंधु' ह्याचे जनक विरेश्वर सदाशिव छत्रे हे होत, अशी होती; पण हे अभिनव संशोधकद्वय संपादक ह्या तीनहि पत्रांचें जनकत्व भाऊ महाजनांकडेच देत आहेत! हा त्यांचा शोध जबरदस्त तर खराच; पण वरील वाक्यांत त्या तीनहि नियतकालिकांशी बाळशास्त्र्यांचा संबंध होता म्हणून छातीठोकपणें जो सिद्धान्त ते जगापुढें प्रथमच मांडीत आहेत तो इतका अपूर्व व अद्भुत आहे की, त्यांचें खरें स्थान मुंबईच्या सरकारी दप्तरखान्यांत नसून ठाण्यास आहे, हेंच खरोखर सिद्ध होतें. कारण, 'प्रभाकर' व 'ज्ञानसिंधु' ह्या पत्रांशीं बाळशास्त्र्यांचा संबंध रा. जोशी म्हणतात त्याप्रमाणें कदाचित् असो किंवा नसो, पण बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर सहासात वर्षांनीं–१८५३मध्यें–जें 'धूमकेतु' साप्ताहिक निघालें त्याच्याशी त्यांचा इहलोकीं संबंध जोडण्याची करामत केवळ तेच करूं शकतात!

संपादकांच्या ह्या प्रतिभाविलासाचीं उदाहरणें आणखी कोठवर द्यावीं? बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांच्यांतील संबंध विशद करताना ते एकाच घटनेचा कालनिर्देश भिन्न ठिकाणीं भिन्न रीतीनें करितात! "रा. भाऊ महाजन यांचें नांव १८४१ च्या यादींत सांपडतें", असें लागोपाठ दोन वेळां एकाच ठिकाणी (पृ. ३) सांगितल्यानंतर पुनः पृ. १८ वर ते म्हणतात कीं, "रा. भाऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) यांचा शिक्षणक्रमच मुळीं १८४० मध्यें संपूर्ण झाला."

श्री. गं. बा. सरदार यांना सैलभोंगळ म्हणणाऱ्या ह्या संपादकांनीं त्यांच्याहि वर ताण कोठें कोठें केली आहे! उदा० "भाऊ महाजन यांच्या साहाय्यानें बाळशास्त्री यांनी ... 'दिग्दर्शन' नांवाचें एक मासिक चालविलें होतें" (पृ. २१), असें श्री. सरदार त्या नियतकालिकाचें 'मासिक' हें वास्तविक स्वरूप प्रकट करीत असतां, श्री. जोशी पृ. २५ वर सांगतात कीं, "शास्त्रीबुवांनी 'दिग्दर्शन' नांवाचें ... त्रैमासिक बरींच वर्षें चालविलें." बिचाऱ्या सरदारांनीं सरकारी दप्तरखान्यांतील कागदपत्रांवरून संशोधन केलेलें नसल्यानें त्यांच्या चुका निदान कमी दोषार्ह गणिल्या जातील. पण लिहीत असलेल्या अनेक गोष्टींची निःसंदिग्ध शहानिशा करण्याची साधनसामग्री श्री. जोशांना हाताशी सदैव उपलब्ध असतां, त्यांनीं ठिकठिकाणीं अवास्तव माहितीच संगृहीत करून आपल्या जातिवंत "भोंगळ लिखाणानें अभ्यासू लोकांची फसगत व जनतेची दिशाभूल" करावी, हें क्षम्य कसें? ह्याचीं आणखी दोन खास उदाहरणें देण्यासारखीं आहेत. सरकारी दप्तरखान्यांतील खुर्चीवर विराजमान होऊन कोणतीहि थाप दिली तरी ती सहज पचूं शकते, असें ह्या संपादकास वाटत असावें! 'दर्पणा'च्या पहिल्या अंकावरील कल्पित मुद्रणनिर्देशाचा उल्लेख मागें आलाच आहे. तसाच आणखी एक प्रकार म्हणजे, 'दर्पणा'च्या "प्रत्येक अंकावर दर्शनी पृष्ठाच्या माथ्यावर उजव्या किंवा

आवाक्याबाहेरचा असून त्यांनीं केलेलीं अनुमानें सदोष असल्याचें आढळून येईल. किंबहुना बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रांतील अनेक घटना त्यांस बिनचूक सांगतां आलेल्या नाहींत. उदा० "त्यावेळीं मातृभाषेचा शिक्षणक्रम व नंतर लोअर आणि अपर डिव्हिझन असा इंग्रजी शिक्षणक्रम होता" (पृ. ५), असें जें संपादक सांगतात तें अगदीं चुकीचें आहे. कारण, बाळशास्त्र्यांच्या विद्यार्थिदशेंत अशी व्यवस्था नव्हती. सुमारें पुढें दहा वर्षांनीं ती अस्तित्वात आली! पृ. ४ वर ते सांगतात कीं, "बाळशास्त्री यांचें शिक्षण संपतांच १८३० मध्यें नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी म्हणून त्यांची नेमणूक झाली, असा उल्लेख आढळतो"; तर लगेच पृ. ६ वर "१८३० मध्यें त्यांची नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे 'डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी' म्हणून नेमणूक झाली", असें ते लिहितात; आणि विशेष हें कीं, दोनहि विधानास त्यांनीं स्पष्ट आधार दिलेला नाहीं! मग ह्यापैकीं खरें कोणतें समजावयाचें? ह्याच्याच पुढें ते म्हणतात कीं, "१८३२ च्या नोव्हेंबरमध्यें त्यांची अक्कलकोटच्या युवराजांना शिक्षक म्हणून दरमहा रु. १२५ पगारावर सातार्‍यास नेमणूक झाली." पण ह्या विधानांत दोन चुका आहेतं. त्यांची नेमणूक सातार्‍यास झालेली नसून अक्कलकोटासच झाली, आणि ती दरमहा रु. १२० वर झाली! ह्यानंतर एक वाक्य टाकून, "१८४२ मध्यें एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील गणित विषयाचे अध्यापक ऑर्लीबार (Prof. Orlebar) हे रजा घेऊन इंग्लंडला गेले असतां त्यांची अध्यापक म्हणून नेमणूक झाली", असें ते सांगतात; परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, त्यांस 'हंगामी अध्यापक' (Acting Professor) म्हणून नेमिलें होतें. ह्याचा अर्थ असा कीं, 'सेक्रेटरी' व 'डेप्युटि सेक्रेटरी' आणि 'प्रोफेसर' व 'ॲक्टिंग प्रोफेसर' यांतील अधिकारभेदहि त्यांस अवगत नाहीं!

'दर्पणां'तील मराठी बाजू कोण सांभाळीत असेल याविषयींचें अनुमान काढतांना ते म्हणतात, "बाळशास्त्रींना त्यावेळीं शिक्षणखात्याचे दौऱ्याचें काम पाहावें लागत असे, तेव्हां इंग्रजीबरोबर मराठी लिहिण्याचें कामहि तेच करीत असतील असें वाटत नाहीं" (पृ. २०). परंतु येथेंहि ते अगदींच घसरले आहेत! कारण, 'दर्पण' साडेसात वर्षें चालून बंद पडलें १८४० मध्यें, आणि बाळशास्त्र्यांकडे "शिक्षणखात्याचे दौऱ्याचें काम" आलें पुढें दोन वर्षांनीं! येथें आश्चर्य असें कीं, प्रस्तुत पुस्तकाचे मुख्य संपादक रा. वि. कृ. जोशी हे वरील सर्व माहिती मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्याचे मुख्याधिकारी ('कीपर ऑफ् रेकॉर्ड्स') यांनीं त्यांस उपलब्ध करून दिलेल्या असल कागदपत्रांच्या आधारें आपणांस ठिकठिकाणीं करून देत आहेत! परंतु हे असल कागद आम्हीं स्वतः प्रस्तुत ग्रंथांत छापिले आहेत, त्यांवरून पाहिल्यास सरकारी दप्तरखान्यांत दहापांच वर्षें कारकुनी करणारा एखादा मनुष्य आपला धंदा सोडून शोधनक्षेत्रांत नवती उडपुड करूं लागला म्हणजे कसा अनर्थ उडवून देतो याचा निःसंदिग्ध पुरावा सर्वत्र वाचकांस सहज उपलब्ध होईल.

संपादकीय अज्ञानाचे व अपात्रतेचे दुसरे कांहीं नमुने पाहण्यासारखे आहेत. संपादकाचें इंग्रजी भाषेचें ज्ञान शालान्त परीक्षेपर्यंत तरी गेलें आहे कीं नाहीं असें अनेक ठिकाणीं दिसून येतें. उदा० पृ. १५ वरील इंग्रजी अवतरणें व पृ. १७ वरील इंग्रजी लिपींतील नांवें हीं मुळाबरहुकूम स्यांस छापतांहि आलेलीं नाहींत! "रघुनाथ हरिश्चंद्रजी" सारखीं नांवें सरकारी कागदपत्रात अमुक रीतीनें लिहिलेलीं आढळतात म्हणूनच जर तीं लागलीच कौसात पुनः इंग्रजी अक्षरात दिलीं आहेत, तर मग तीं तंतोतंत तशींच उतरावयास नकोत काय? पण तीं तशीं नाहींत. 'देहावसान व योग्यता' ह्या सदरांत पृ. २९ वर त्यानीं मूळ इंग्रजी लेखाचीं जीं भाषांतरें करून दिलीं आहेत तींहि कितपत मुळास धरून आहेत तें पाहण्यासारखें आहे. हीं इंग्रजी गुणवर्णनें आम्हीं **परिशिष्ट १** मध्यें अनुक्रमें पृ. ३१३ व पृ. ३१० वर छापिलेलीं आढळतील. यांपैकीं 'दि बाँबे **टाइम्स अँड जर्नल् ऑफ् कॉमर्स**'मधील मृत्युलेखांत आलेल्या एका वाक्याचें भाषांतर संपादकांनीं पुढीलप्रमाणें मौजेचें केलें आहे:—"ते कांहीं दिवस 'गणिताचे अध्यापक होते, आणि मि. ऑर्लेबार हे रजा घेऊन इंग्लंडला गेले असता, मे १८४२ ते मार्च १८४३ पर्यंत **मि. ऑर्लेबार यांच्याच खोलींत** खगोलविद्येचेंहि काम पहात असत" (पृ. २९). मूळ इंग्रजी वाक्य असें आहे:—"He was for some time Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1843 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor in room of Mr. Orlebar then absent in England." येथें "in room of Mr. Orlebar" याचें भाषांतर "**मि. ऑर्लेबार यांच्याच खोलींत**" असें जें केलें आहे तें केवळ हास्यास्पद होय!—"मि. ऑर्लेबार यांच्या जागीं" असा त्याचा खरा अर्थ आहे. ह्याच लेखांत पुढें (पृ. ३०) मानसशास्त्रावर ग्रंथरचना करतांना "**मि. अंबर क्रॉंबी** याच्या पुस्तकाची मदत घेतली," असें जें म्हटलें आहे तो नामांकित ग्रंथकार "Dr. Abercrombie" हा आहे, हेंहि सांगितल्याशिवाय कसें समजणार? तसेंच "**'हायस्कुलांतील' विद्यार्थ्यांसाठीं** क्रमिक पुस्तकें म्हणून तीं लिहिलीं होतीं", हें "Both were intended as class books for the instruction of the *more advanced pupils under his charge*," ह्या इंग्रजी वाक्याचें भाषांतर वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारें आहे. कारण, बाळशास्त्र्यांनीं लिहावयास घेतलेला हिंदुस्थानाचा इतिहास व मानसशास्त्रावरील ग्रंथ हे "**हायस्कुलांतील**" नव्हे (त्या काळीं 'हायस्कुला'चा रीतसर अवतारच झालेला नव्हता!), तर "त्यांच्या हाताखालील (म्ह० अध्यापकशाळेंतील) प्रौढ विद्यार्थ्यांकरितां" योजिले गेले होते.

'दर्पण साप्ताहिकाची हकीकत' (पृ. १६) म्हणून संपादकांनीं जो खास संशोधनपर भाग लिहिला आहे त्यांतील सूक्ष्मता व कांहीं विधानें पाहण्या-

डाव्या हाताच्या कोपऱ्यात बाळशास्त्री यांची सही आढळते" (पृ. २०), ही त्यांनीं दिलेली माहिती होय. प्रत्येक अंकावर अशी सही आढळत नाहीं, हें एक; आणि "सध्याप्रमाणें हजारों प्रतींची छपाई त्या काळांत मोहीत नव्हती" आणि म्हणून "प्रत्येक अंकावर संपादकाची सही घालण्याचा प्रघात होता", ही त्यांची दुसरी संशोधकीय प्रतिभा! मुद्रणविद्येचा यत्किंचित् गंध नसतां मुद्रणद्वेषक ह्या नात्यानेंहि रा. जोशी यांनीं एक नवा शोध जाहीर केला आहे. हें मौजेचें संशोधन त्यांच्याच चिकित्सक लेखनपद्धतीनें समजून घेणें चांगलें. "'दर्पण' पत्र कशा पद्धतीनें छापलें जाई हा एक प्रश्न आहे. त्याबद्दल इतकें साधार म्हणतां येतें कीं, 'दर्पण' पत्राचा पहिला अंक शिळा-प्रेसवर छापिलेला नाहीं, टाईपांत छापलेला आहे. परंतु दर्पणाचे इतर अंक चाळत असतां त्यांतील कांहीं अंक शिळा-प्रेसवर छापलेले आढळतात. यावरून हें पत्र शिळाप्रेसवर व टाईपांत अशा दोन्ही पद्धतीनें छापलें जाई" (पृ. २२). आम्हीं ह्या संशोधनचिकित्सेच्या नवावतारास इतकेंच सुचवितों कीं, त्यांनीं हा आपला अजब शोध मुद्रणव्यवसायांतील तज्ज्ञांपुढें मांडावा, म्हणजे ते त्याचें यथायोग्य कौतुक करतील.

'दर्पण संग्रह'-कारांच्या संशोधनसामर्थ्याचे दुसरे एकदोन नमुनेही पुरावे खातर करूं. "त्याला (म्ह० 'दर्पणा'ला) स्वसमाजात व परकी समाजांत प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती असें म्हणावयाला हरकत नाहीं" (पृ. २४). याचें उदाहरण म्हणून "त्या वेळीं बॉम्बे नेटिव्ह ऑबझर्वर नांवाचें नियतकालिक होतें. त्याच्या १४ मार्च १८३३ च्या अंकांत" जें काहीं म्हटलें आहे तें उद्धृत करून शेवटीं संपादक उद्गारतात की, "एका समकाली[न] व परभाषीय मिशनरी लोकांच्या नियतकालिकानें हा अभिप्राय दिला असल्याकारणानें तो निःपक्षपाती व निस्पृह ['निःस्पृह' हें रूप शुद्ध] आहे यांत शंका नाहीं." परंतु 'बॉंबे नेटिव्ह ऑबझर्वर' हें नियतकालिक 'मिशनरी लोकांचें होतें, हें ह्या विद्वान् संशोधकांनीं कसें ठरविलें? हें पत्र एतद्देशीय मंडळीनें चालविलेलें नसतें तर त्याच्या नांवांत "नेटिव्ह" हें पद आलें नसतें, एवढीहि चिकित्सक बुद्धि ह्या संपादकीय मेंदूंत नाहीं! वास्तविक हा उतारा त्या वर्तमानपत्रानें *'Oriental Christian Spectator'* नामक मासिक पुस्तकांतून उद्धृत केलेला आहे, असें आम्ही पृ. ५८५ वर दिलेल्या मूळ इंग्रजी अभिप्रायावरून दिसून येईल.

पृ. २१ वर श्री. सरदार यांच्यावर टीका करतांना श्री. जोशी म्हणतात की, "प्रभाकर पत्र १८४० च्या सुमारास प्रसिद्ध झालें असें रा. सरदार यांनीं म्हटलें असल्याकारणानें त्यांना आणखी एक चूक माफ केली पाहिजे. [कारण] वास्तविक 'प्रभाकर' १८४१ च्या सप्टेंबरमध्यें सुरू झालें. रा. सरदार यांनी संपादन करतांना जर अधिक दक्षता घेतली असती तर हे दोष टळूं शकते....असल्या मोंगळ लिखाणानें अभ्यासू लोकांची फजिती होते व जनतेची दिशाभूल होते". पण श्री. जोशी इतकें

"परोपदेशे पांडित्य" कसून प्रत्यक्ष ह्या उदाहरणांतसुद्धा तेंच कार्य स्वतः करीत आहेत! कारण, "'प्रभाकर' १८४१ च्या सेप्टेंबरमध्ये सुरू झालें", ही मिथ्या गोष्ट सांगतांना ते आधारदेखील देत नाहींत! वस्तुस्थिति अशी कीं, 'प्रभाकर' हें पत्र ता. २४ ऑक्टोबर सन १८४१ रोजी निघालें! (प्र. ग्रं. परि. २, पृ. ७३)

असो. 'दर्पण संग्रह'-कारांचा हा कोळसा आपली उगाळावयाचा तरी कोठवर? वास्तविक ह्या पुस्तकाचा इतकाहि दीर्घ समाचार घेण्याचें कारण नव्हतें असेंहि एखाद्यास वाटेल; आणि आम्हींहि त्याच्याशीं सहमत झालों असतों. परंतु प्रस्तुत पुस्तक कै० बाळशास्त्र्यांच्या शतसांवत्सरिक पुण्यतिथीस **'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १'** म्हणून शिक्षणमंत्री ना. बाळासाहेब खेर यांच्या हस्तें मोठ्या समारंभानें महाराष्ट्रवाचकवर्गास सादर केलेलें असल्यामुळें, आणि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनींहि त्याचें हार्दिक स्वागत केलें असल्यामुळें, त्याचें यथार्थ स्वरूप इतक्या विस्तारानें प्रकट करणें अवश्य वाटलें. शिवाय कोणाहि लुंग्यासुंग्या साक्षर व कारकुनी पेशाच्या मनुष्यानें अभ्यासपार केल्यानें त्याची कृति कशी निरर्थक अथवा अनर्थकारक होते हें सावधानतेच्या दृष्टीनें जगाला कळणें हितावहें होईल, अशी आमची समजूत आहे.

'दर्पणसंग्रहा'वर संपादक म्हणून विनायक कृष्ण जोशी व श्री. म. सहस्रबुद्धे या दोघांचीं नांवें असलीं तरी रा. जोशी यांच्याकडेच प्रस्तुत ग्रंथाच्या खटाटोपाचें मुख्य श्रेय जातें ही गोष्ट लोकविश्रुत तर आहेच; पण त्याचा असल पुरावा ही आद्य साहित्यकृति आपल्या प्रिय पत्नीच्या "स्मृतीस सादर समर्पण" करूनहि त्यांनीं जगापुढें मांडला आहे. स्वकीय प्रयत्नाबद्दल थोडीबहुत धन्यता वाटावी हें स्वाभाविक आहे. परंतु रा. जोशी यांच्या प्रस्तुत प्रयत्नाचें जें कोडकौतुक करण्यांत आलें त्यामुळें आपण खरोखरच एक मोठे संशोधक आहोंत अशा अहंकारानें ते अलीकडे समासमेलनांत घुसून आपल्या उद्योगाचें प्रदर्शन करूं लागले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर एक प्रचंड असा **'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास'** रचून प्रसिद्ध करण्याच्या उपद्व्यापांत ते सांप्रत गुंतलेले आहेत, अशी दाट लोकवार्ता आहे. यामुळें मात्र आम्हांला थोडेसें भय वाटूं लागलें आहे! कारण, त्यांचा हा अदम्य संशोधकीय उत्साह कोणकोणतीं नवीन कथापुराणें निर्माण करील तें सांगणें कठीण! खरोखर मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यातील रिकाम्या कारकून मंडळीकडून कितीतरी दुसरी उपयुक्त कामें करून घेण्यासारखीं आहेत. पण हें सर्व तेथील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या ध्यानांत येईल तर! एरवीं "रिकामा म्हातारा, आणि कुडाला तुंबड्या लावी," असाच अनुभव पुनः यावयाचा!

'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश' (इ. स. १८१८-१९४५)

हा बहुमोल संदर्भग्रंथ विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी कित्येक वर्षे परिश्रम करून ऑक्टोबर १९४६ मध्ये प्रसिद्ध केला. अशा ग्रंथांत कै० प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य महापुरुषाचें कांहींसें सविस्तर चरित्र यावयास हवें होतें, असें कोणीहि सुज्ञ मनुष्य म्हणेल. पण तसें तें आलेलें नाहीं. सुमारें सत्तर वर्षांपूर्वी रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी अशा प्रकारच्या 'अर्वाचीन चरित्रकोशा'चा मराठी भाषेंत प्रथमतः पाया घातला; परंतु त्यांनी बाळशास्त्र्यांसारखा विख्यात लोकोत्तर पुरुष तेव्हां अवघ्या तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वीच आपल्यांत होऊन गेलेला असतां त्याचें चरित्र त्यांत कसें ग्रथित झालें नाहीं याचें थोडेसें दिग्दर्शन आम्हीं प्रस्तुत ग्रंथाच्या 'उपोद्घात'-प्रकरणी केलेंच आहे (पृ. १७). त्यानंतर सुमारें पन्नास वर्षांनीं डॉ. श्री. व्यं. केतकर, एम्. ए., पीएच्. डी., याच्या प्रचंड 'ज्ञानकोशां'त त्या थोर पुरुषाचें संपूर्ण उचाटन झालेलें नसलें तरी केवळ एका 'कविचरित्र' ग्रंथावरून दहापंधरा ओळींत त्याची बोळवण कशी केली आहे ह्याचेंहि विवेचन पूर्वोक्त 'उपोद्घातां'त (पृ. १८) आम्हीं केलें आहे. वस्तुतः विचार करतां त्या महान् संदर्भग्रंथांत निदानपक्षीं एकदोनपानी चरित्रलेख तत्कालीन उपलब्ध वाङ्मयाच्या आधारें त्यांनी अंतर्भूत करणें जरूर होतें; परंतु तेव्हांहि कै० बाळशास्त्र्यांची उपेक्षाच झाली! अर्थात् आतां त्याच्याहि नंतर पावशतकानें श्री. चित्रावशास्त्र्यांचा हा 'चरित्र-कोश' प्रसिद्ध होत असल्यानें, त्यांनीहि पुनः शास्त्रीबाबांची निरवानिरव जेमतेम अर्ध्या पानांत अत्यंत त्रुटित व असमाधानकारक रीतीनें करावी, हें विशेष आश्चर्य नव्हे काय! वास्तविक 'ज्ञानकोशां'तील अल्प निर्देशानंतर मराठी साहित्यिकांचें लक्ष आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या प्रभातकालाकडे बरेंच वळलेलें आहे, आणि आजकाल सर्वसाधारण वाचकांबरोबर शाळा-कॉलेजांतील प्रौढ विद्यार्थ्यांना कै० बाळशास्त्र्यांचें उज्ज्वल चरित्रकार्य समजावून देणें विशेष अगत्याचें झालें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां, आधुनिक महाराष्ट्राच्या त्या सर्वांगीण कर्तृत्वाच्या थोर पुरुषाचें चरित्र व त्या काळाचें प्रतिबिंब थोडक्यांत प्रकट करणारा एक चारपानी लेख पुढला तयार करून घेणें अवश्य नव्हतें काय! तसें म्हटल्यास प्रस्तुत चरित्रकोशांत कित्येक महाराष्ट्रियांचीं व इतरांचीं चारचार, आठआठकॉलमी चरित्रें आलीं नाहींत असें नाहीं. पण उमाजी नाइकासारख्या विख्यात रामोशापासून नाना पाटलासारख्या आजकाल झटपट बहुमुखी होणाऱ्या तथाकथित देशभक्तांचे पवाडे गाण्यापर्यंत चरित्रवर्णनाचा कांहींसा अशास्त्रीय व व्यापक दृष्टिकोण संपादकांनी बाळगिल्यामुळें, त्यांना बाळ-शास्त्र्यांसारख्या शांततेच्या व सनदशीर मार्गानें देशोद्धार करूं पाहणाऱ्या नवयुग-प्रवर्तकाच्या चरित्राचा विस्तृत परिचय करून देण्याची तितकीशी आवश्यकता भासली

नाहीं हेंच खरें! एरवी शास्त्रीबाबांच्या कामगिरीचें वास्तविक स्वरूप दर्शवूं शकणारा दुसरा कोणी तज्ज्ञ सन १९४५ मध्येंहि त्यांस लाभला नसता काय! किंबहुना कै. आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें आगामी शतसांवत्सरिक पुण्यस्मरण महाराष्ट्राने योग्य रीतीनें करावें म्हणून आम्ही त्याच वर्षी छापिलेल्या लेखांतून एकट्याने महत्त्वाचे तपशील 'चरित्रकोशां'तील बाळशास्त्रिविषयक वृत्तान्तांत संपादकांनीं आत्मसात् केल्याचा निःसंदिग्ध पुरावा उपलब्ध आहे! सारांश, कोशकर्त्यांच्या ह्या अदूर दृष्टीमुळें व हलगर्जीपणामुळें झालें काय, तर नवीन 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोशां'तहि पावशतकानंतर कै. बाळशास्त्र्यांचा यथार्थ परिचय करून देण्याची आलेली पर्वणी वाया गेली; आणि प्रो. द. वा. पोतदारकृत 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ह्या पुस्तकांतील जांभेकर-वृत्तान्ताचीच कमीअधिक, पण लघुतम अशी सदोष व गचाळ आवृत्ति ह्या महान् संदर्भग्रंथांत चिरस्थायी झाली!

एखाद्या पुस्तकावरून बाळशास्त्र्यांचा वृत्तान्त संकलित करतांना संकलनकार आपल्या चातुर्यानुसार तो ठिकठिकाणी कमी विकृत करितात यांचीं नानाविध उदाहरणें 'उपोद्घातां'तील आमच्या टीकेंत येऊन गेलीं आहेत. परंतु तसाच प्रकार प्रस्तुत 'चरित्रकोशां'तील अत्यल्प संकलनातहि कमी झाला आहे हें ह्या संदर्भग्रंथाचें महत्त्व लक्षांत घेऊन येथें दाखवून देणें अवश्य आहे.

कोशांतील "जांभेकर, बाळ (शास्त्री) गंगाधर" हा नामनिर्देशच मुळांत बरोबर नाहीं. येथें "शास्त्री" हें पद कौसांत घालण्याची आवश्यकता काय? गेली शंभर वर्षे जें नांव आबालवृद्धाच्या तोंडीं रूढ आहे तसेंच जर तें ग्रथित करणें योग्य होय, तर "जांभेकर, बाळ गंगाधर शास्त्री", असें तें दिलें पाहिजे. किंबहुना शास्त्रीबाबांच्या काळीं उपनांव क्वचित् लिहीत, आणि ते स्वतः फक्त "बाळ गंगाधर शास्त्री" अशी स्वाक्षरी करीत; इतकेंच नव्हे तर तत्कालीन सरकारी कागदपत्रांतूनहि त्यांचा नामनिर्देश सर्वत्र असाच आढळतो. अर्थात् "टिळक, बाळ गंगाधर" ह्या नांवाप्रमाणें "जांभेकर, बाळ गंगाधर" असें नांव 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'वरून उतरून घेऊन मग "बाळ"च्या पुढें कौसांत "शास्त्री" हें पद ठेवून दिलेलें दिसतें! पण हेंहि अप्रशस्तच. कारण, "बाळशास्त्री गंगाधर" असें त्यांनीं स्वतःस किंवा इतरांनीं संबोधणें शक्य नाहीं.

दादोबांनीं 'आत्मचरित्रां'त बाळशास्त्री "हे मूळचे राजापूर प्रांती पोंबुर्ले गांव आहे तेथले राहणार" (पृ. ७२), असें यथार्थपणें सांगितलें आहे. त्यांची लहानशी चूक एवढीच की, गांवाचें नांव 'पोंबुर्ले' नसून 'पोंभुर्ले' आहे. पण प्रो. पोतदारांनी दादोबांच्या संकलनांत एक नवीन चूक केली ती अशी की, "राजापूर प्रांतीं" म्हणण्याऐवजीं "राजापूर तालुक्यांत" असें म्हटलें. वास्तविक हा गांव

राजापुरांत नव्हे, तर देवगड तालुक्यांत गोंडतो. ह्यांत 'चरित्रकोश'-कारांनी आणखी एका चुकीची भर घातली, ती म्हणजे 'पोंबुर्ले' याचें 'पोंबर्ले' केलें! तसेंच "दिवसास इंग्लिश शिकावें" हें दादोबांचें विधान "दुपारीं इंग्रजी शिकावें" ह्यापेक्षां अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक होय.

दोन गोऱ्याच्या रस्त्यांतील मारामारीचा व तत्संबंधीं बाळशास्त्र्यांच्या विलक्षण स्मरणशक्तीचा वृत्तान्त प्रो. पोतदारानीं रा. देवकृत जांभेकर-चरित्रांतून घेतला असून दादोबांनीं त्याचा उल्लेख मुळींच केलेला नाहीं. असें असतां श्री. चित्रावशास्त्री सांगतात कीं, "अशी याच्या बुद्धिमत्तेची गोष्ट दादोबा पांडुरंग आपल्या आत्मचरित्रांत देतात"!

ह्यापुढील वृत्तान्त तर मोठा मौजेचा उतरला आहे. 'चरित्रकोश'-कारांचें सकलन असें: "हे प्रो. अ[ऑ]लिंबार यांचेपाशीं गणित शिकले. सन १८२८ मध्यें यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला व हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत अ[ऑ]लिंबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचें काम करूं लागले." येथें दोन भिन्न घटनांची कशी गलत केली आहे ती पाहा. वरील दोन वाक्यांवरून वाचकास असा निःसंदिग्ध बोध होतो कीं, बाळशास्त्री सन १८२८ पर्यंत "प्रो. अर्लिंबार यांचेपाशीं गणित शिकले", आणि "सन १८२८ मध्यें याचा विद्याभ्यास पुरा झाला", तेव्हा "हे एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत" त्याचे "असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचें काम करूं लागले." परंतु वस्तुस्थितीचा हा भयंकर विपर्यास होय. कारण, प्रो. ऑर्लिबार हे स्वतःच सन १८२८ मध्यें अद्यापि विलायतेंत गणिताचे विद्यार्थी असून पुढें सात वर्षांनीं-सन १८३५ मध्यें-एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत काम करण्यास मुंबईस आले! बरें, ही गोष्ट जेथून हा संक्षेप चित्रावशास्त्र्यांनीं केलेला आहे तेथेंच प्रो. पोतदारानीं दादोबांच्या आत्मचरित्रांतून पुढीलप्रमाणें स्पष्ट उद्धृत केली आहे: "ते मुंबईस आल्यावर प्रो. ऑर्लिबार यांजपाशीं गणितशास्त्र शिकले. बाळशास्त्री याची कुशाग्रबुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्यांची फार तारीफ करून होते". (म. ग. इं. अ. पृ. ३२). ह्याच विधानांत दुसरा एक वस्तुस्थितिविपर्यास अंतर्भूत आहे तो असा कीं, प्रो. ऑर्लिबार यांच्यापाशीं १८३५ नंतर गणिताभ्यास पुरा झाल्यावर, बाळशास्त्र्यांची नेमणूक असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून झाली. परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, प्रो. ऑर्लिबार यांचें आगमन प्रत्यक्ष मुंबईस होण्यापूर्वीच-सन १८३४ मध्यें-बाळशास्त्री हे असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून आपल्या जागेवर रुजू झाले होते! परंतु "इ. स. १८२८ चे सुमारास विद्याभ्यास पुरा झाल्यावर पुढें ते ऑर्लिबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणिताध्यापकाचें काम एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत करूं लागले तेव्हां पहिले एतद्देशीय प्रोफेसर म्हणून त्यांचा सर्वत्र गौरव व लौकिक फार झाला!" (उ. मं.) ह्या वाक्याचें संकलन 'कोश'-कारांनी विपरीतपणें केल्यामुळें हा सर्व अनर्थ झाला!

"ग्रहणाविषयीं खरी वस्तुस्थिति ["वस्तुस्थिति" म्हणजेच "खरी" स्थिति नव्हे काय ?] व्याख्यानांत वर्णन केल्यानें आणि श्रीपाद शेषाद्रि नांवाचे क्रिस्ती झालेल्या ब्राह्मणास शुद्ध करून घेतल्यानें यांना वाळीत पडावें लागलें", असें 'चरित्रकोश'-कार सांगतात. परंतु हीहि वस्तुस्थिति नसून तिचा थोडाबहुत विपर्यासच होय. कारण, ह्या दोन घटना भिन्न काळीं घडलेल्या आहेत; इतकेंच नव्हे, तर पहिल्या गोष्टीतील शास्त्रीय प्रतिपादनानें 'ग्राम्य' होणार की काय अशी कित्येकांस भीति उत्पन्न झाली, तर दुसऱ्या प्रकरणात "ग्राम्य" प्रत्यक्ष झालें. आणि ह्या दोन गोष्टींतील तारतम्य प्रो. पोतदार, यांनी वर्ज्य रीतीनें व्यक्त केलेलें असतां, म. ग. ई. अ. पृ. ३६ व ३७ वरील दोन वृत्तान्त एकत्र संकलित करून श्री. चित्रावशास्त्र्यांनीं तें नष्ट केलें आहे!

संपादकीय तारतम्यशून्यतेचा हा प्रकार "यांचें वाङ्मय" ह्या शेवटच्या परिच्छेदातहि चांगला प्रतीत होतो. प्रो. पोतदारांनी "**बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ**" (पृ. ३५) ह्या सदरांत एकूण १५ निर्देश केलेले असतां, 'कोश'-कार फक्त १२ करितात. परंतु येथें मौज अशी की, पोतदारांच्या यादींत 'विद्येचे उद्देश, लाभ व [मुळात 'आणि' आहे] संतोष हें पुस्तक बुद्धयाच दिलेलें नसतां, श्री. चित्रावांनीं तें प्रथमतःच नमूद केलेलें आहे! त्यांचा "५ हिंदुस्तान-[स्थाना]चा इतिहास, पहिली आवृत्ति (१८४२)," हा निर्देश तर पोतदाराच्या यादीवरून केलेला असला तरी अगदीच चुकला आहे! हा सन १८४६ पाहिजे.

तसेंच प्रो. पोतदारांनीं आपल्या यादींत "(१०) संध्येचें भाषांतर (प्रारंभ)" [हें पुस्तक कधीं प्रसिद्ध होण्याच्या अवस्थेपर्यंत गेलें नसल्यामुळें देण्याचें कारण नसतां दिलें] असा सावध निर्देश तरी केला आहे; पण तोहि 'कोश'-कारानीं गाळल्यामुळें हें पुस्तक छापिलें गेलें होतें, असा वाचकाचा वृथा ग्रह होतो! 'कोश'-काराच्या यादींत आणखी दोन चमत्कार आढळतात. प्रो. पोतदारांनां 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' व 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या दोन ग्रंथांपैकीं फक्त पहिला निर्दिष्ट करतांना थोडी चूक केली आहे, तर श्री. चित्रावशास्त्र्यांनीं "१२ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास (मुसल्मानी अंमल)" म्हणून तिसरें एक शशशृंग कोठून तरी निर्मिलें आहे! आणि ही सर्व भ्रामक उचलेगिरी करीत असतां स्वतः प्रो. पोतदाराच्या यादींतीलच "(७) शब्दसिद्धिनिबंध", "(१३) इंग्लंडचा इतिहास" ["इंग्लंड देशाची बखर", भाग १ व भाग २, असे हे मुळांत दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत] व "भूगोलशास्त्र (गणित-भाग)," ह्या महत्त्वाच्या तीनचार ग्रंथांनाहि अर्धचंद्र दिला आहे! असो, अर्ध्या पानांत यापेक्षां अधिक गोंधळ तो कोणता घालावयाचा?

तात्पर्य, '**भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश**' ह्या महान् संदर्भ-ग्रंथातील कै० बाळशास्त्री जांभेकरांचें हें अर्धपानी विकृत व क्षुद्र इतिवृत्त वाचून त्या महापुरुषाची यथार्थ थोरवी वाचकास कशी काय कळून येणार? आणि ती कळून येण्यासारखी योग्य तजवीज न करणें म्हणजेच त्याची बुद्धया कमीअधिक फजिती करणें नव्हे काय?

'सुलभ विश्वकोश'

वरील '**चरित्रकोशा**'नंतर जुलै १९४९ पासून डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्याबरोबर '**महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश**' रचनाऱ्या मंडळींपैकी श्री. दाते-कर्वेकृत '**सुलभ विश्वकोश**' नामक नवीन एक संदर्भग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. ही प्रायः त्या महान् ग्रंथाचीच संक्षिप्त आवृत्ति असल्यानें त्यातील कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या मूळ अल्प चरित्राचें परीक्षण करतांना आम्हीं आमच्या '**उपोद्घातां**'त (पृ. ६८) जे उद्गार काढले आहेत ते ह्या '**विश्वकोशां**'तील तद्विषयक टिपणालाहि तंतोतंत लागू पडतात; आणि म्हणून ह्यासंबंधीं येथें कांहीं अधिक म्हणण्याचें वास्तविक कारण नाहीं. तथापि "अशा प्रकारचे बृहत्कोश ज्ञानसंग्रहाच्या व ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचे होत; आणि आपल्याकडे तर त्यांची पुनरावृत्ति एकेका पिढींत होणें दुर्घट। ह्याच दृष्टीनें त्यांतील ज्ञानाचा उपयोग पुढील सर्व अभ्यासकांना व आबालवृद्धांना होत असतो हें लक्ष्यांत बाळगून त्या ग्रंथांतील माहिती अतिशय वेचक, बिनचूक, प्रमाणबद्ध व अद्ययावत् असणें अगत्याचें आहे", असें जें त्या प्रसंगानें आम्हीं म्हटलें आहे त्याप्रमाणें, '**ज्ञानकोशा**'नंतर पंचवीसतीस वर्षांनीं प्रस्तुत '**विश्वकोश**'-रचनेचा योग सांप्रत आलेला असतां, त्याचें संपादन व्हावें तसें समाधानकारक होत आहे, असें प्रांजलपणें म्हणणें कठीण आहे! स्वतः संपादकच आपल्या '**निवेदनां**'त सांगतात कीं, "आम्हीं प्रस्तुत लघुज्ञानकोशासारखें कार्य अंगावर घेतलें व तें एका वर्षांत पुरें करून हस्तलिखित प्रकाशकांना छापण्यास दिलें." मग अवघ्या एका वर्षांत हा महदुद्योग उरकल्याबद्दल वाटल्यास त्यांचें कोणीं कमीअधिक कौतुक करणें शक्य असलें, तरी संपादकांचा व प्रकाशकाचा हा झटपट रंगाऱ्याचा व्यवसाय झाला ह्यापेक्षां वेगळा किंवा अधिक निर्दोष कसा होणार?

'**सुलभ विश्वकोशां**'तील चरित्रमर्यादा लक्ष्यात घेऊनच आम्हीं असें निश्चून म्हणतों कीं, त्याच्या संपादकांना खरोखर इच्छा असती तर बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या अल्प चरित्रास त्यांना किमानपक्षीं अर्धे पान देणें सहज शक्य होतें; आणि तेवढ्या मर्यादेतहि त्यांचें असाधारण कर्तृत्व व थोरवी बऱ्या रीतीनें सांगता आली असती. परंतु वस्तुस्थिति अशी कीं, '**ज्ञानकोशां**'तील जांभेकर-चरित्रास दिलेल्या सुमारें एक अष्टमांश पृष्ठांतूनहि चारदोन ओळी कमी करण्यापलीकडे त्यांनीं

आपल्या ह्या टिपणांत लवमात्र फरक केलेला नाही; इतकेंच नव्हे, तर तसें करतांना मुळांतील चुकाहि सुधारलेल्या नाहींत! अर्थात् मूळ चरित्राविषयीं म्हटल्याप्रमाणें, "ह्या अतिसंक्षिप्त टिपणावरून के० बाळशास्त्री जांभेकर हे पौरस्त्य व पाश्चात्त्य विद्या, ग्रंथकर्तृत्व, लोकशिक्षण, वृत्तपत्रव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अग्रपूजेचा मान पावलेले लोकोत्तर पुरुष होऊन गेले, असें लवमात्र तरी वाचकांस प्रतीत होतें काय?" असें पुनः एकदा आम्हास अवश्य विचारावेंसें वाटतें.

परंतु झाला हा प्रकार क्षम्य कसा? गेल्या तीस वर्षांत बाळशास्त्रिविषयक वाङ्मयांत व ज्ञानात कांहींच भर पडलेली नाही काय? किंबहुना रा. देवकृत **जांभेकर-चरित्र** व दादोबाचें '**आत्मचरित्र**' ह्याव्यतिरिक्तहि १७ मे १९४६ रोजीं त्या महापुरुषाच्या शतसांवत्सरिक पुण्यतिथीच्या निमित्तानें मराठी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेले अनेक लहानमोठे लेख पाहून, संपादक मनांत आणते तर त्यास '**ज्ञानकोशां**'तील पुराण व बेचव लिखाणापेक्षा अधिक चांगलें अल्प चरित्र तयार करून खचित घालतां आलें असतें. पण इतकी आस्था व दक्षता हवी कोणाला? '**विश्वकोशा**'चे द्वितीय संपादक रा. चिं. ग. कर्वे हे तर अलीकडे कांहीं वर्षें भा. इ. सं. मंडळाचे चिटणीस असून मोठे संशोधक म्हणूनहि मिरवितात! मग अशी जर एकंदर वस्तुस्थिति आहे, तर ज्ञाते म्हणविणाऱ्याकडूनसुद्धां के० बाळशास्त्री जांभेकर यांची गेलीं शंभर वर्षें सतत उपेक्षाच होत आली आहे, असें कोणीं का म्हणूं नये?